

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (20)

2016
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОЛІСНЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Дослідження Київського Полісся. — К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. — 280 с. + 12 с. вкл.

Випуск є результатом співпраці Інституту археології НАН України та Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Генеральний директор Михайлина Л. П., доктор історичних наук)

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

The focus of this series is on archaeology and ancient history of Ukraine study. Problems of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Ages, pages from Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of the antique Greeks of the Northern Black Sea coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Old Rus cities and villages and material culture of Medieval and Modern periods are taken up. Topical archaeological materials, works on the history of archaeology and archival sources are available in the editions.

For archaeologists, historians, local historians, teachers of history, students of history faculties and all those interested in the ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець
Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту
археології НАН України
14.01.2016, протокол № 1

Усі матеріали рецензовано

Відповідальні за випуск:
О. М. Черняхівська
Л. В. Чміль

Редагування і коректура:
Н. Т. Свешнікової,
О. М. Черняхівської

Рисунки: авторські
Комп'ютерна верстка:
Л. М. Єгорової

Дизайн обкладинки:
Л. В. Чміль

Усі права застережено.
Передрук можливий зі згоди
редакції та авторів статей
ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України
СКОРИЙ С. А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЕНКО С. А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук
ІВАКІН Г. Ю., член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., член-кореспондент НАН України
МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, професор
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук
КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук
ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук
ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук
САМОЙЛОВА Т. Л., кандидат історичних наук
СОН Н. О., кандидат історичних наук

© Інститут археології НАН України, 2016

© Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник, 2016

Підписано до друку 30.09.2016. Формат 60×84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 32,6. Обл.-вид. арк. 38,5. Тираж 300 екз. Зам. №

Друк на обладнанні видавця: Пшонківський О. В.
цифровими комплексами Konica Minolta bizhub PRO 1050
та Konica Minolta bizhub PRO C1100

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 1500, від 22.09.2003 р.
Тел.: (044) 33-111-42, тел./факс: (0456) 33-21-22,
e-mail: janina-book@ukr.net; www.janina-book@ukr.net

З М І С Т

Передмова
Вступ

СТАТТІ

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт Київського Полісся
Борисов А. В., Манігда О. В. Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення
Серов О. В. Київське Полісся Х—ХІІІ ст. за археологічними даними
Козюба В. К. Давні укріплення півночі Київського Полісся: стан і перспективи дослідження
Чміль Л. В. Історіографія та джерела історії Іванківщини Х—ХVІІІ ст.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Переверзев С. В., Сорокун А. А., Хоптинетц І. М. Результати археологічних розвідок у зоні відчуження та на півночі Іванківського району Київської області
Переверзев С. В. Дослідження літописного Чорнобиля
Чміль Л. В., Козюба В. К., Чебановський А. А. Археологічні розвідки в Іванківському районі у 2013—2014 рр.
Веремейчик О. М. Старожитності городища Монастирище кінця ХІІ — середини ХІІІ ст. в Любечі

ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ

Мишанич Я. О. Полісся в давньоукраїнських літописах
Козюба В. К. Житло, двір, садиба (за матеріалами давньоруської лексики)
Хамайко Н. В. Особливості та характер давньоруської гри у «Тавлі» у писемних та епічних згадках

C O N T E N T S

5 Introduction
6 Preamble

PAPERS

9 *Zaliznyak L. L.* Final Paleolithic and Mesolithic of Kyivan Polissya
24 *Borysov A. V., Manigda O. V.* Experience in archaeological sites database development and implementation for settling systems study
32 *Sierov O. V.* Kyivan Polissya of the 10th—13th centuries according to archaeological data
41 *Koziuba V. K.* Old fortifications in the north of Kyivan Polissya: the conditions and perspectives of research
58 *Chmil L. V.* Historiography and sources of Ivankiv district history (10th—18th centuries)

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

70 *Pereverzev S. V., Sorokun A. A., Hoptinets I. M.* Archaeological survey results in the Exclusion Zone and the north of Ivankiv district (Kyivan region)
85 *Pereverzev S. V.* The annalistic Chernobyl suveys
93 *Chmil L. V., Kozuba V. K., Chekanovskij A. A.* Archaeological surveys in Ivankiv district (2013—2014 years)
99 *Veremeychik O. M.* Monasteryshche settlement's antiquities of the late 12th — mid. 13th centuries in Liubech

WRITTEN SOURCES

109 *Myshanych Ya. O.* Polissya in the ancient Ukrainian chronicles
113 *Koziuba V. K.* Dwelling, yard and homestead (in the Old Rus lexics light)
137 *Khamaiko N. V.* Characteristic features of the Old Rus' game «Tavleya» in written and epic sources

СТАРОДАВНЄ ВИРОБНИЦТВО

Журухіна О. Ю. Вироби зі скла з розкопок давнього Чорнобиля

Сергеева М. С. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища

Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленич А. М. Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013—2015 рр.)

Оленич А. М. Процес випалу в давньоруському горні: на прикладі горнів Вишгородського посаду

Гунь М. О., Оногда О. В., Чміль Л. В. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині

Починок Е. Ю. Гутне виробництво в Іванківському районі на Київському Поліссі

ЕТНОЛОГІЯ

Гілевич І. Я. Польові дослідження північних районів Київщини під час підготовки двотомної колективної монографії про Полісся (кінець 1970-х — початок 1980-х рр.): історія та наукові результати

Ковальчук Н. А. Обряд «проводи русалок» на північному сході Правобережного Полісся (термінологія, структура, ареалогія)

Ципишев С. І. Хліб у звичаєвості Київського Полісся

Кондратюк О. В. До питання про статус невістки та ятрівки у традиційній сім'ї

Васянович О. О. Сучасний стан збереження архаїчних метеовірувань на території Київського Полісся

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Люта Т. Ю. З історії функціонування комплексу поліських володінь Київської Софійської митрополічної катедри (XV — перша половина XVII ст.)

Равітан К. Dzieje rodu Hornostajów herbu Hippocentaurus i losy ich archiwów

Печников В. С. К истории старообрядческих слобод Киевского Полесья

Бреяк О. В. Культіві споруди Київського Полісся

Стародуб О. В. Минуле в пам'яті парафіяльного духовенства Радомиського повіту, зафіксоване на початку XX ст. в опитувальних листах краєзнавця Степана Дроздова

Крикун Ю. С. Роль духовенства у збереженні культурних традицій Чорнобильського Полісся

Чучман Х. Ю. Родинні архіви поліщуків як відображення епохи (на матеріалах наукових експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС)

Наші автори

Список скорочень

ANCIENT PRODUCTION

147 Zhurukhina O. Y. lassware from the Old Chornobyl archaeological excavations

152 Serghyeyeva M. S. Old Rus' carved bone from Chornobyl hillfort

160 Ivakin V. G., Bibikov D. V., Olenych A. M. New information about Old Rus Vyshgorod crafts and trade (surveys of 2013—2015 years)

168 Olenych A. M. Firing process in the Old Rus kiln on the example of Vyshgorod trading quarter kilns

172 Gun M. O., Onohda O. V., Chmil L. V. Ceramic complexes from Khodosivka-Roslavske and Ivankiv-3 settlements of Kyivan region (2nd half of the 13th — mid. 14th centuries)

180 Pochynok E. Yu. Forest glassmaking in Ivankiv district of Kyivan Polissya

ETHNOLOGY

187 Hilevych I. Ya. North districts of Kyivan region field explorations during two-volume collective monography about Polissya preparation (late 1970^s — early 1980^s): history and scientific results

197 Kovalchuk N. A. «Seeing mermaids off» ritual in the north-eastern part of the Right-bank Polissya (terminology, structure and arealogy)

203 Tsypyshev S. I. Bread in Kyivan Polissyan customs

208 Kondratiuk O. V. To the issue of daughter-in-law and sister-in-law statuses in the traditional family

213 Vasianovych O. O. Current state of archaic meteorological beliefs preservation in Kyivan Polissyan region

HISTORY STUDIES

220 Liuta T. Yu. From the history of Kyivan St. Sophia Metropolitan See complex of Polissyan possessions functioning (15th — 1st half of the 17th centuries)

228 Pawitan K. History of the Hornostajs family of Hippocentaurus coat of arms and fate of its archives

242 Piechnikov V. S. To the history of Kyivan Polissyan Old Believer settlements

246 Breyak O. V. Kyivan Polissyan cult structures

259 Starodub O. V. Past in the Radomyshl county parish clergy's memory from the early 20th century questionnaires developed by the local historian Stepan Drozdov

265 Krykun Ju. S. Clergy's role in Chornobyl Polissyan cultural traditions preservation

270 Chuchman K. Yu. Family archives of the Polissyan locals as the epoch reflection (based on materials of scientific expeditions to Chornobyl NPP Exclusion Zone)

275 Our authors

278 List of abbreviations

ПЕРЕДМОВА

Новітні науково-краєзнавчі дослідження північних районів Київщини необхідно всіляко вітати і підтримувати. Їхня необхідність зумовлена двома основними чинниками. Перший: Київське Полісся традиційно розглядається спеціалістами різних гуманітарних дисциплін як цілісний культурно-історичний регіон із своєю виразною етнографічною та історичною специфікою. Другий: даний регіон, незважаючи на велику зацікавленість його культурними особливостями, був і залишається фактично найменш археологічно дослідженою частиною історичної Київщини. По суті, після узагальнення археологічної карти проф. В. Б. Антоновичем на рубежі XIX та XX ст., зведеної та суттєво розширеної археологічної картини регіону до сьогодні немає. Те саме слід констатувати й стосовно історії краю, яка після праць Л. Похилевича і Е. Руліковського фактично не розвивалася. Лише останніми роками ситуація почала дещо змінюватися на краще.

Так, розгорнулися стаціонарні археологічні дослідження давньоруського городища у Чорнобилі, розпочалися й тривають археологічні розвідки у зоні ЧАЕС. Роботи під керівництвом С. В. Переверзева здійснюються за активної методичної допомоги та безпосередньої участі співробітників відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України А. П. Томашевського і С. В. Павленка. Дослідження проводяться за складних практичних умов: запустіння і обезлюднення колишніх населених пунктів, наявності зон з украй підвищеними рівнями радіації, суцільного захаращення територій непрохідними лі-

совими й чагарниковими заростями, логістичних труднощів тощо. Незважаючи на це, здійснені дослідження вже принесли певні вагомі науково-практичні результати.

Кілька років тому розпочалися дослідження археологічних пам'яток Іванківщини. Тривають поки що незначні за обсягами, але успішні археологічні розвідки. Роботи безпосередньо ініційовані та організовані к.і.н., уродженкою цього краю, співробітницею Інституту археології НАН України Л. В. Чміль. Розпочаті нещодавно дослідження треба всіляко вітати та підтримувати, сприяючи розширенню зони їхнього проведення на всю територію, обмежену із заходу Північною Житомирщиною (Овруцька волость, яка протягом 20-ти років досліджується А. П. Томашевським і його колегами), з півдня — колишніми межами Вишгородської та Білгородської волостей, з півночі — Чорнобильською волостю — повітом та із сходу — Дніпром. Автори збірника підводять певні підсумки вже здійсненим дослідженням і окреслюють проблеми та перспективи майбутніх комплексних пошукових робіт у даному регіоні.

Важливо, аби цей новий міждисциплінарний проект, що охоплює розвиток різних сторін культури та побуту місцевого населення краю впродовж тривалого історичного проміжку — від початків заселення його території до сьогодення — базувався і виконувався на високому методологічному і методичному рівнях, з використанням вже сформованого і застосованого досвіду, отриманого співробітниками Інституту археології НАН України під час успішного виконання Овруцького проекту.

О. П. МОЦЯ

ВСТУП

2016 р. виповнилося 30 років з дня Чорнобильської катастрофи, що назавжди змінила традиційний образ Київського Полісся — краю з насиченою подіями історією і багатою культурною спадщиною, краю, що досі залишається маловивченим.

Зокрема з різних причин серед усіх поліських територій цей регіон є майже білою плямою з археологічної точки зору. Виняток складає лише Вишгород, де проводяться багаторічні археологічні дослідження, який, втім, розташований на самому півдні Київського Полісся, на порубіжжі з лісостепом, і тісно пов'язаний з Києвом своєю культурою й історією. Північні ж терени цієї землі практично недосліджені, і яке вони мали значення протягом багатьох століть, наразі ми знаємо лише приблизно. Хоча розкопки у Чорнобилі та археологічні розвідки зони відчуження й Іванківщини у XX ст. й останніх років показали значний потенціал цього краю для археологічних досліджень.

Унікальною є зона відчуження — ареал реліктових старожитностей всіх історико-археологічних епох від кам'яного віку до доби пізнього середньовіччя, найдавніша територія слов'яно-руського етногенезу, що складала основу волості літописного Чорнобиля XII—XIII ст. та середньовічного Чорнобильського повіту XV—XVI ст., насичена унікальними археологічними комплексами пам'яток.

2003 та у 2010—2012 рр. були проведені археологічні розвідки з метою складання археологічної карти зони відчуження, під час яких було виявлено та підтверджено існування близько 50 пам'яток археології, в тому числі літописного Чорнобильського городища (1193), нерегулярні розкопки якого тривають з 2004 р. За цей час

досліджено близько 300 м² площі, знайдено величезну кількість археологічних артефактів: керамічних, металевих, скляних виробів, а також виробів з кістки та рогу і овруцького пірофілітового сланцю. Виявлено та досліджено значну кількість археологічних об'єктів, у т.ч. залишки частоколів давніх огорож та сліди оранки на місці майбутнього міста. За час досліджень було уточнено дату існування городища, яка виявилась не менше, ніж на 200 років давнішою літописної.

На території Іванківського району, що розташований поза зоною відчуження, розвідками 2013—2016 рр. виявлено більше десятка нових пам'яток від доби мезоліту до нового часу, серед яких кілька унікальних. Одна з них — давнє городище біля с. Красилівка, вірогідно, раннього залізного віку (I тис. до н.е.). Інша — багатошарове поселення біля Іванкова, де найціннішим є добре збережений культурний шар та об'єкти другої половини XIII ст. — періоду, найменш вивченого в історії України. На території Середнього Подніпров'я є всього два досліджені поселення другої половини XIII—XIV ст. — Комарівка та Ходосівка-Рославське. Відомі також селища цього часу на Чернігівському Поліссі. Інші унікальні пам'ятки Іванківщини — залишки трьох скляних гут XVII—XIX ст.

На Київському Поліссі досі збереглися архайчні реліктові залишки повсякденної народної культури, що робить його унікальною територією. Двадцять років тому розпочала свою роботу Історико-етнографічна експедиція Мінчорнобиля України (з 1996 р. — Міністерства надзвичайних ситуацій України) з вивчення уражених Чорнобильською катастрофою районів Українського Полісся з метою врятування

і збереження культурно-історичної спадщини цього регіону. З 2001 р. комплекс цих робіт був продовжений спеціально створеним у системі МНС України Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі — ДНЦЗКСТК).

У цілому за час роботи у зоні катастрофи було проведено 40 комплексних та понад 100 спеціалізованих експедицій, у результаті чого обстеження охоплено нині 550 автентичних поліських сіл (у т.ч. 159 сіл у зонах відселення, 377 населених пунктів — в інших зонах радіоактивного забруднення), а також 97 компактних поселень переселенців. Значна частина обстежених за цей час сіл, зокрема у Чорнобильському, Поліському, Іванківському та інших районах Київської області припинили своє існування. Тому зібраний матеріал має величезну наукову цінність. Пам'ять про традиції й культуру досі живе у спогадах місцевих старожилів. Дослідники працюють з носіями автентичної культури, які ще досі живуть у районі катастрофи. Музейні працівники ДНЦЗКСТК віднаходять історичні цінності та унікальні речі старовини, що репрезентують традиційну українську культуру постраждалої території. У м. Чорнобиль знаходиться фондосховище, де зберігаються та опрацьовуються зібрані етнографічні речі.

На сьогодні зібраний музейно-архівний фонд налічує близько 45 тис. етнографічних та археологічних предметів музейного значення, понад 130 тис. фотографій та 5600 годин аудіо- і відеозаписів, 20 тис. архівних документів на паперовій основі. За матеріалами польових досліджень побачили світ понад 30 наукових та науково-популярних видань, організовано близько 20 історико-етнографічних та археологічних виставок. Попри це, зібрані матеріали недостатньо висвітлені в літературі, так само, як недоступними для широкого огляду наразі є і фонди цієї експедиції. Ще менше маємо опублікованих матеріалів досліджень, проведених до аварії на ЧАЕС, а етнографічні речі, зібрані у цей час, розпорошені по різних музейних збірках.

Крім археологічних та етнографічних матеріалів, значні відомості про цю територію містяться у писемних та архівних джерелах. Однак сьогодні історія краю взагалі залишається на рівні знань XIX ст. Впродовж XX ст. не вийшло жодної краєзнавчої праці, яка б суттєво доповнила відомості Л. Похилевича і Е. Руліковського. Лише на початку XXI ст. почали з'являтися окремі розвідки істориків та краєзнавців, що ґрунтуються на нових документах та фактах.

Аби підсумувати розрізнені дані про регіон і надати поштовх новим науковим дослідженням, у вересні 2015 р. в м. Іванків було проведено наукову історико-краєзнавчу конференцію, матеріали якої опубліковано на початку 2016 р. На території північних районів Київ-

ського Полісся такі заходи до цього часу не проводилися жодного разу. Тому першій конференції надавалось великого значення, адже вона мала покласти початок повноцінному науковому вивченню краю, написанню його історії на якісно новому рівні. Організаторами виступили Інститут археології НАН України, ДНЦЗКСТК ДАЗВ України та Іванківська райдержадміністрація. Цією темою зацікавилися фахівці різних галузей історичної науки та громадськості. Виявилося, що матеріалів і досліджень з даної тематики є набагато більше, ніж було представлено на конференції і вміщено в її матеріалах. Тому було вирішено створити цей збірник з метою включити до нього нові матеріали та відобразити всі наукові розробки з даної проблематики на сучасному етапі.

До збірника ввійшли праці понад тридцяти фахівців з різних наукових і культурних установ України та Польщі. Серед них — археологи, які досліджують зону відчуження, Чорнобиль, Іванківщину, Вишгородщину та суміжні території, етнографи, які брали участь в обстеженні поліських територій і, зокрема Чорнобильської зони, історики, краєзнавці. Переважна більшість матеріалів збірника вводиться до наукового обігу вперше. Важливо, що це не вузькофаховий, а міждисциплінарний проект, що охоплює різні сторони культури та побуту населення краю, а також широкий історичний проміжок від початків заселення цієї території до сьогодення.

Зазначимо, що це не перший міждисциплінарний проект з вивчення цієї території. Так, 1989 р. Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні був підготовлений збірник «Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження)». Крім лінгвістичних матеріалів, до нього ввійшли статті з антропології, картографії, історичні та джерелознавчі роботи. Там також була вміщена стаття С. Березанської і Є. Максимова, що характеризувала археологічні пам'ятки регіону від неоліту до періоду Київської Русі. У нашому збірнику, на жаль, періоди бронзи, раннього заліза та ранньослов'янський час майже не представлені, оскільки відповідні фахівці не приділяють достатньої уваги пам'яткам цього регіону. Тож стаття С. Березанської і Є. Максимова досі залишається єдиною узагальнюючою працею з вказаної тематики. Натомість пропонування увазі читачів збірник представляє роботи з археології та історії краю інших періодів, а також містить значний блок етнологічних праць, які не були вміщені у попередньому виданні. Загалом ці два збірники є взаємодоповнючими.

Характеризуючи більш детально проблематику збірника, необхідно зазначити, що декілька праць стосуються історіографії, джерел та проблемних питань вивчення регіону (І. Гілевич, О. Серов, С. Переверзев, А. Сорокун, І. Хоптинєць, В. Козюба, А. Чекановський, Л. Чміль). Широко висвітлено проблеми та здобутки

археології кам'яної доби (Л. Залізник). Є нові дані з археології Київської Русі; зокрема низку робіт присвячено дослідженням літописного Чорнобиля (С. Переверзев, М. Сергеева, О. Журухіна), а також ремеслам і торгівлі давньоруських Вишгорода і Любеча (А. Оленич, Д. Бібіков, В. Івакін, О. Веремейчик). Розглядається новітня методика досліджень (А. Борисов, О. Манігда). Пропоновані також роботи, присвячені загальним проблемним питанням давньоруського часу з широким використанням писемних джерел (В. Козюба, Я. Мишанич, Н. Хамайко). Три статті висвітлюють різні питання щодо історії та археології золотоординської і литовсько-польської доби (О. Оногда, М. Гунь, Л. Чміль, К. Павілан, Т. Люта). Представлений період Російської імперії та радянських часів (Е. Починок, О. Бреяк, В. Печніков, О. Стародуб, Х. Чучман). Низка робіт етнологів торкається питань духовної культури сучасного по-

ліського населення — вірувань, обрядів, сімейних зв'язків (О. Васянович, Ю. Крикун, О. Кондратюк, Н. Ковальчук, С. Ципишев). Тож Київське Полісся, включно з Чорнобильською зоною відчуження, розглядається як цілісний культурно-історичний регіон з власними етнографічними та культурно-історичними особливостями.

Видання, підготовлене Відділом археології Києва Інституту археології НАН України (упорядник Л. В. Чміль), було обговорене і затверджене на спільному засіданні інститутських Відділів археології Києва та давньоруської і середньовічної археології. Підготовка збірника до друку здійснена Видавничим відділом Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Сподіваємося, що пропонована праця допоможе вивести вивчення історії та культури регіону на якісно новий, сучасний рівень.

Л. В. ЧМІЛЬ

УДК: 902(477.41/42)

Л. Л. Залізняк

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ ТА МЕЗОЛІТ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Стаття присвячена природно-кліматичним та культурно-історичним процесам, що мали місце в Київському Поліссі наприкінці льодовикової доби та на початку післяльодовиков'я 13—7 тис. років тому.

Ключові слова: льодовик, фінальний палеоліт, мезоліт, культури Свідер, Красносілля, Кудлаївка, Яніславиці

Київське Полісся займає північну низинну частину правобережної Київщини (рис. 1) і входить до Поліської низовини, що охоплює північ України та південь Білорусі. Поліська зандрова (від німецького *sand* — пісок) низовина простяглася майже на 900 км від Любліна на заході до Новгород-Сіверського на сході, а з півночі на південь на 300 км [Маринич, 1962, 1963].

Зона зандрових низовин Європи формувалася у льодовикову добу біля підніжжя великого льодовика потоками талої води, що влітку стікали з його поверхні. Це була позбавлена життя, зрита льодовиком, вкрита піщаними полями та моренними грядами пустеля з тисячами малих і великих озер, які наповнювалися талими водами з льодовика. Смугою шириною 200—300 км зандрові рівнини оторочували з півдня край льодовика і тяглися із заходу на схід майже на 3000 км від басейну Темзи, через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу.

Циркуляція повітря над Європою в наш час принципово різниться від атмосферних потоків доби зледеніння. Сучасна Європа зобов'язана м'яким кліматом теплим і вологим вітрам з Атлантики (циклонам). У льодовикову добу домінували потужні холодні й сухі вітри з півночі, з льодовика [Величко, 1973]. Вони зривали пил з позбавлених рослинності зандрових низин і

несли його на південь. З віддаленням від льодовика вітер втрачав силу й пил випадав на землю. Середня смуга України та Надчорномор'я входили в зону випадіння прильодовикового пилу, з якого утворилися лесові відклади, які у Центральній Україні сягають потужності 20—30 м [Величко, 1969, с. 588]. Тому Полісся з півдня обмежене лесовими плато — Придніпровською та Волино-Люблінською височинами. На їхніх північних відрогах розташовані Чернігів, Київ, Рівне, Луцьк. Найпівнічнішим осередком лесу в Україні є Овруцький кряж, що височіє над низинними ландшафтами басейну Прип'яті (рис. 1).

Лесові плато були заселені людьми досить рано, ще за доби неандертальців. Зокрема група мустьєрських стоянок досліджена на Житомирщині. Найпівнічніші з них Точильниця на Жереві та Рихта на Ірші розташовані на східному кордоні Житомирщини з Київським Поліссям. Ще більше на південній та західній межі Київського Полісся стоянок верхньопалеолітичних мисливців на мамонтів: Кирилівська у Києві, Радомишль у верхів'ях Тетерева, Довгиничі, Збраньки, Шоломки на Овруцькому кряжі. Наймолодші з них датуються приблизно 14 тис. років тому (далі тис. р. т.), тобто часом, що безпосередньо передував вимиранню мамонтів у Європі (13 тис. р. т.).

На відміну від лесових плато півдня Київщини та Житомирщини, власне Поліська низовина, судячи з даних археології, заселена досить пізно, у другій половині фінального палеоліту близько 12 тис. р. т. Головна причина — несприятливі для мешкання людини природно-кліматичні умови на зандрових низовинах у льодовикову добу. Зокрема київський палеогеограф В. Г. Пазинич [Пазинич, 2007, с. 108—118;

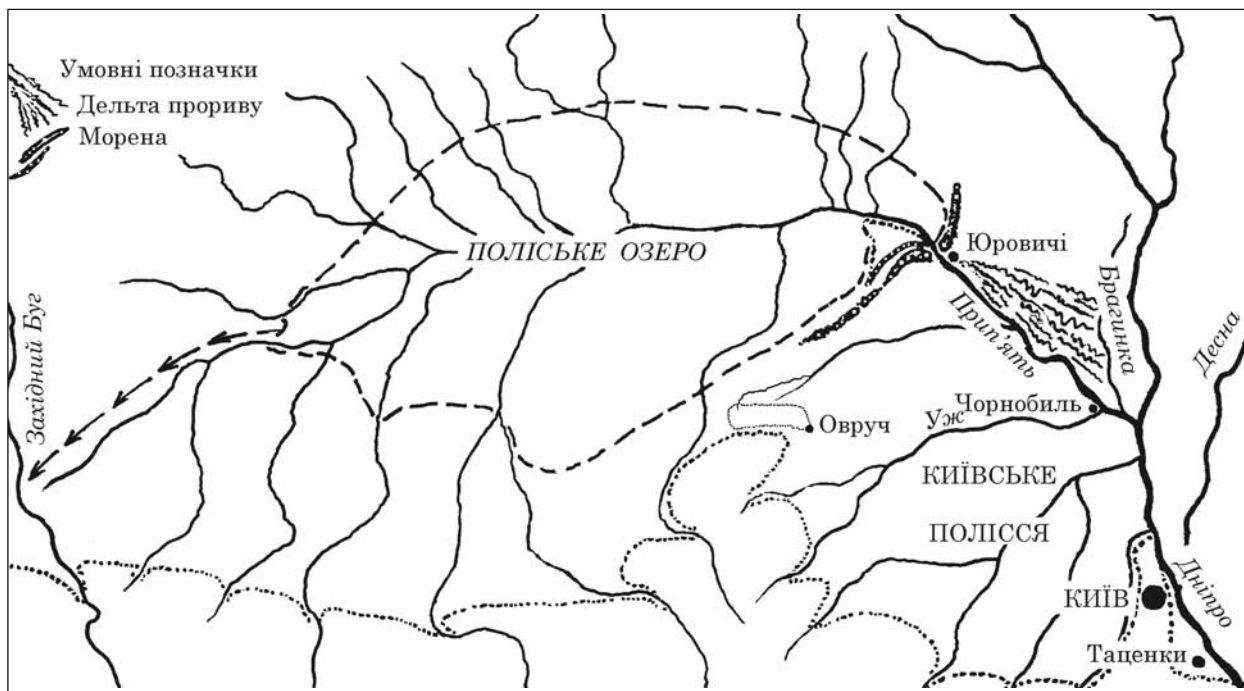

Рис. 1. Поліське прильодовикове озеро 13,5 тис. р. т.

2010] вважає, що Поліська низовина періодично перетворювалася на величезне прильодовикове озеро, що живилося талими водами з поверхні льодовика.

ПОЛІСЬКО-ДНІПРОВСЬКА ПОВІНЬ

Фінальний палеоліт (final paleolithic, terminal paleolithic) має численні палеогеографічні відповідники — дріасовий період, пізньольодовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал, доба північного оленя. Епоха розпочалася внаслідок потепління Рауніс-Мейендорф близько 13,5 тис. р. т., коли льодовик звільнив Південну Балтію, відійшовши від померанських морен на північ. Фінальний палеоліт закінчився близько 10 тис. р. т. різким потеплінням внаслідок танення Скандинавського льодовика.

Останнім часом з рауніським потеплінням 13,5 тис. р. т., що знаменувало початок фінального палеоліту, пов'язують катастрофічний прорив Поліського прильодовикового озера, що, на думку київського палеогеографа В. Г. Пазинича, існувало в басейні Прип'яті [Пазинич, 2007; 2010; Залізняк, 2008; 2009, с. 28—31].

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять та її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 тис. р. т. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30—50 м, перекриваючи вихід на схід у долину Дніпра, який несе води в південному напрямку до Чорного моря (рис. 1).

Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її притоків з природною моренною греблею на сході, на думку В. Г. Пазинича [Пазинич, 2007, 2010, Залізняк, 2008], створила передумови для утворення і тривалого існування Поліського прильодовикового озера, що займало увесь басейн Прип'яті і містило близько 400 км³ води.

Наприкінці льодовикової доби стався прорив сотень кубічних кілометрів води згаданого озера в Дніпро, що мало катастрофічні наслідки як для річкової долини, так і для її мешканців. Потужний гідравлічний удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В. Г. Пазинич, слідом за білоруськими геологами М. М. Цапенко [Цапенко, 1960] та О. П. Мандер [Мандер, 1973], відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках з космосу [Пазинич, 2007, с. 112, 113]. На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруди біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку до долини Дніпра (рис. 1).

Грандіозний селевий потік покотився долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Так, на думку В. Г. Пазинича, утворився багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на якому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа [Пазинич, 2007, с. 261—269]. Схожу генезу, вірогідно, мали Олешківські піски під Херсоном.

Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Унаслідок розтікання окремих виплесків потоку з річкового русла по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язика на Олешні [Пазинич, 2007, с. 336—338; 2010, с. 92].

Найдавніші археологічні матеріали біля воріт прориву озера поблизу с. Юровичі та на Олешківських пісках датуються другою половиною фінального палеоліту 12—10 тис. р. т. Очевидно, що прорив Поліського озера стався раніше внаслідок надходження в озеро значної маси води. Скоріш за все, катастрофа сталася внаслідок рауніського або беллінзького потепління, що датуються 13,5 та 12,5 тис. р. т. відповідно [Залізняк, 2008]. Потепління зумовили деградацію льодовика, що супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, яка тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика спричинили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску, гравію та глини у східному напрямку [Пазинич, 2007, с. 113, рис. 3.13]. Рівень дна східної частини озера понизився, що поліпшило стік води з території колишнього озера на схід в долину Дніпра. Так внаслідок полісько-дніпровської катастрофи у фінальному палеоліті розпочалося формування сучасного басейну річки Прип'яті.

Звільнення від льодовика Південної та Південно-Східної Балтії на початку фінального палеоліту призвело до осушення, дренажу величезної кількості прильодовикових озер, у тому числі й Поліського. Виникли сприятливі умови для заселення людиною безкраїх піщаних низин, що тяглися вздовж краю льодовика від Англії до Німану, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак комфортно для мешкання людей Поліська низовина стала не зразу. На початку фінального палеоліту Полісся було непридатною для життя заозереною арктичною пустелею з надзвичайно суворим холодним кліматом.

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПОЛІССІ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Після дренажу Поліського льодовикового озера на початку дріасового періоду Поліська низовина була позбавлена рослинності, заозереною, вкритою пісками пустелею. Сучасна гідросистема знаходилася на стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглиблялися для дренажу низинних територій. Ефективний дренаж Полісся почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням піщаних борових терас в Аллереді (12 тис. р. т.). Саме цей фактор, як і пом'якшення клімату,

створило сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час аллередського потепління від льодовикових явищ задрових низин Східної Європи. В Аллереді утворився уступ піщаної першої надзаплавної (борової) тераси річок, а Полісся заросло сосново-березовими лісами.

Наступний льодовик, який близько 10 900 р. т. перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії, призвів до нового похолодання — Дріас III, що припадає на IX тис. до н. е. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне, холодне Балтійське льодовикове озеро. Його рівень був на 30 м вищим від рівня світового океану, а за північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого і живили цю холодну прісноводну водойму [Долуханов 1969].

Утворення холодного Балтійського льодовикового озера зумовило нове різке падіння температур, що призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Пожежі у вимерзлих сухих лісах початку Дріасу III призвели до поширення шару деревного вугілля, який у помірній зоні Європи перекриває аллередські ґрунти [Prahistoria..., 1975, s. 181; Залізняк, 1989, с. 112]. Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширилися сухі та холодні степи з численною популяцією північного оленя [Залізняк 1989, с. 109—117].

Льодовикова доба у Північній Європі закінчилася близько 10 тис. р. т. проривом крижаної греблі в гирлі Балтії, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Поблизу гори Біллінген у Центральній Швеції досліджено величезне стоїще, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої впав на 30 м за один рік і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникли у Балтію, яка з прісноводного, холодного озера перетворилася на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до суттєвого підвищення рівня світового океану і затоплення низинних ділянок морських узбереж [Залізняк, 2009, с. 31, 32].

Деградація льодовика зумовила зникнення зони високого тиску над Скандинавією, що зумовлював холодний, сухий і різкоконтинентальний клімат у прильодовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Встановилася сучасна циркуляція повітряних мас над євразійським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики — циклонів [Хотинський, 1977, с. 183].

Спричинене цими подіями різке потепління клімату в Північній Європі знаменувало початок голоцену, а за археологічною періодизацією — доби мезоліту. Європа заросла густими сосново-березовими, а пізніше й листяними лісами, а величезні стада північного оленя змінили нестатні лісові копитні — лось, тур, благородний олень, косуля, кабан.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПОЛІССІ У ФІНАЛЬНОМУ ПАЛЕОЛІТІ ТА МЕЗОЛІТІ

Фінальний палеоліт розпочався 13,5 тис. р. т. з рауніського потепління, під час якого в Європі вимерли мамонти і небувало поширилися північні олені. Разом з об'єктом полювання зникли і спеціалізовані мисливці на мамонтів, останні стоянки яких на лесових плато Київщини датуються 14 тис. р. т. — Добраничівка, Межирічі, Кирилівська, Фастівська, Семенівка, Довгиничі, Збраньки, Шоломки. У другій половині фінального палеоліту близько 12 тис. р. т. спорожніле Полісся заселили з південно-західної Балтії мисливці на північного оленя (рис. 2) [Залізняк, 2005, с. 37, 38, 102, 103].

Судячи із знахідок у басейнах Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра нечисленних, але визначальних для гамбурзької культури Німеччини та Польщі вістер з плечем (рис. 3, 24—26) першими мігрантами із заходу у Полісся були мисливці на оленів гамбурзької культури часів беллінзького потепління (12,5 тис. р. т.). Значно краще у Поліссі представлені великі черешкові наконечники культури Лінгбі Західної Балтії (рис. 3, 27—29). Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Аллереду на зандрових низинах від Ютландії до Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра і Верхньої Волги (рис. 2) створило підґрунтя для виникнення

11 тис. р. т. області споріднених культур з наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі до неї входять культури: аренсбурзька Північної Німеччини, свідерська басейнів Вісли, Прип'яті та Німану, красносільська басейнів Прип'яті, Німану, Дніпра (рис. 2—4).

Красносільська культура [Залізняк, 1998, с. 132—138; 1999; 2005, с. 44—51] отримала назву від стоянки біля с. Красносілля на Рівненщині. Вона об'єднує групу споріднених пам'яток фінального палеоліту, що датуються 11 тис. р. т. і характеризуються грубими невеликими, часом асиметричними черешковими наконечниками стріл (рис. 3, 16—23), відщеповою технікою розколювання кременю, одноплосинними нуклеусами, короткими кінцевими скребачками, ретушними різцями на відщепках. Пам'ятки поширені в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра. Зокрема на Київщині досліджена стоянка Раска на р. Тетерів, Прибір 7 на р. Уж західніше м. Поліське.

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, красносільське населення, очевидно, полювало на північних оленів (рис. 5). Оскільки красносільці походили від культури Лінгбі, населення якої просунулося 11 тис. р. т. у Полісся із заходу (рис. 2), то на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу Лінгбі (рис. 3, 27—29). Наприкінці IX тис. до н. е. під тиском із заходу людності свідерської культури красносільське населення просунулося з

Рис. 2. Карта поширення пам'яток типу Броме-Лінгбі близько 11 тис. р. т.: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броме; 5 — Стоксберг; 6 — Зеґебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трезбча; 10 — Ридно Х, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2, Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенево; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III

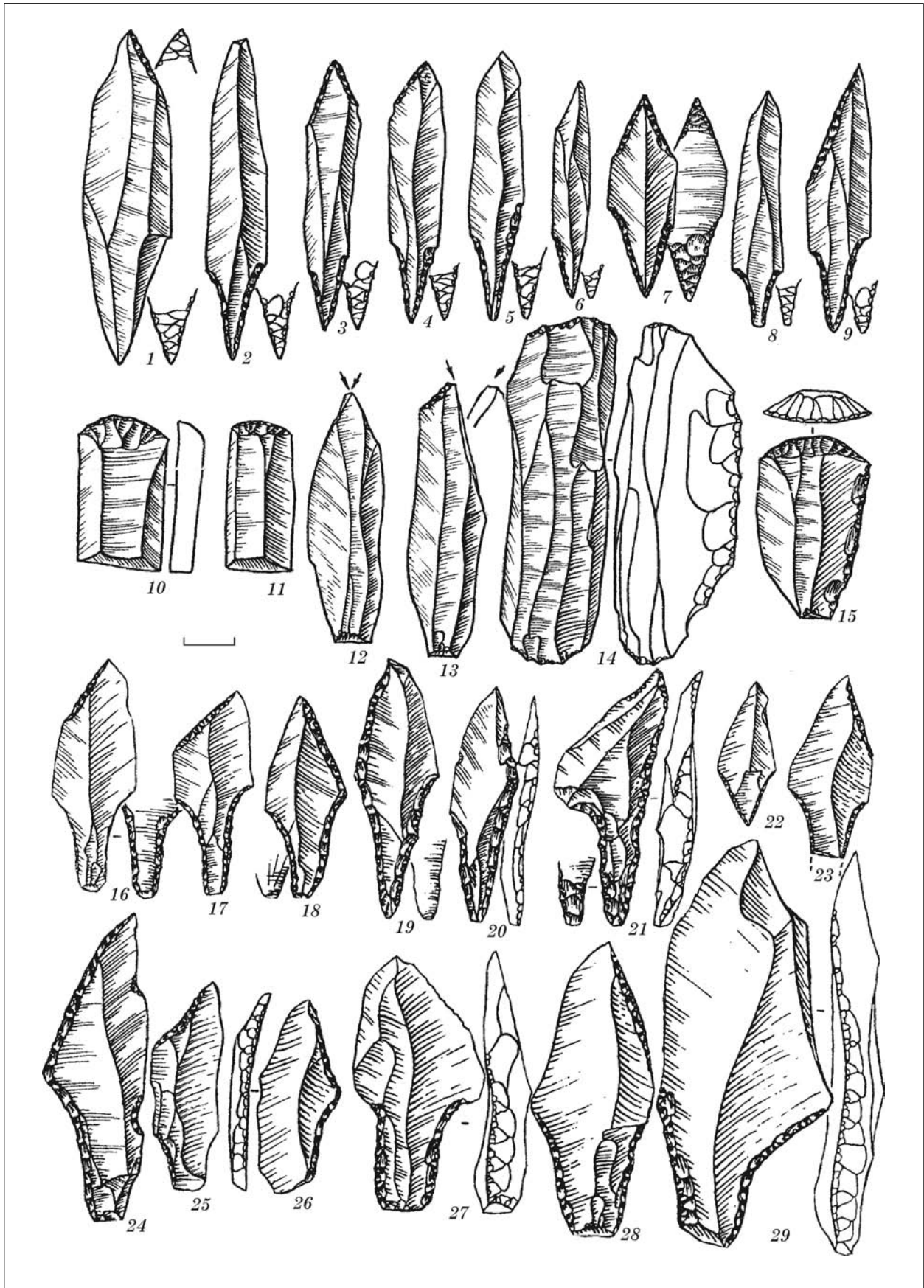

Рис. 3. Крем'яний інвентар фінальнопалеолітичних культур з наконечниками стріл на пластинах Полісся: свідерської (1—15), красносільської (16—23), гамбурзької (24—26), лінгбійської (27—29)

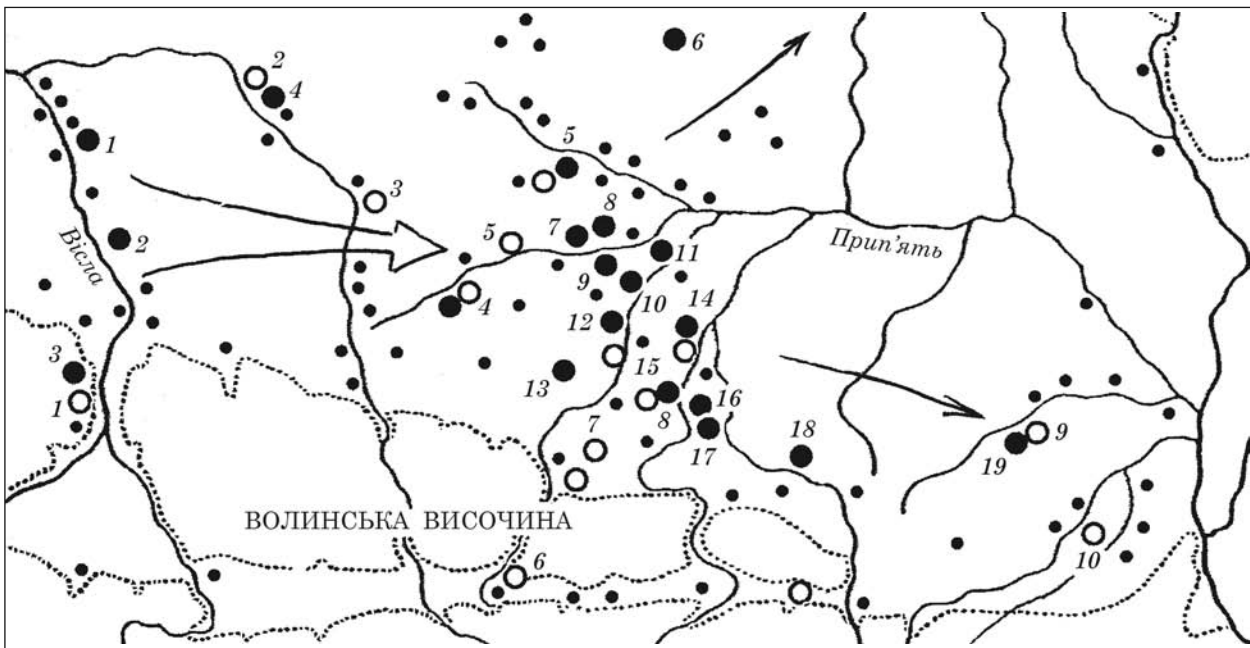

Рис. 4. Карта пам'яток фінального палеоліту Полісся. Красносілська культура: 1 — Новий Млин 1А, 1В; 2 — Станковичі; 3 — Заказанка; 4 — Лютка; 5 — Самари, Кут; 6 — Хрінники; 7 — Великий Мідськ; 8 — Красносілля Є; 9 — Прибір 4; 10 — Раска. Свідерська культура: 1 — Свідре Вельке; 2 — Вітув; 3 — Ридно; 4 — Станковичі; 5 — Ополь; 6 — Боровичі; 7 — Переволока; 8 — Омит; 9 — Нобель; 10 — Мульчиці; 11 — Сенчиці; 12 — Балаховичі; 13 — Грушвиця; 14 — Рудня; 15 — Красносілля; 16 — Тутовичі; 17 — Кричельськ; 18 — Березно; 19 — Прибір 13

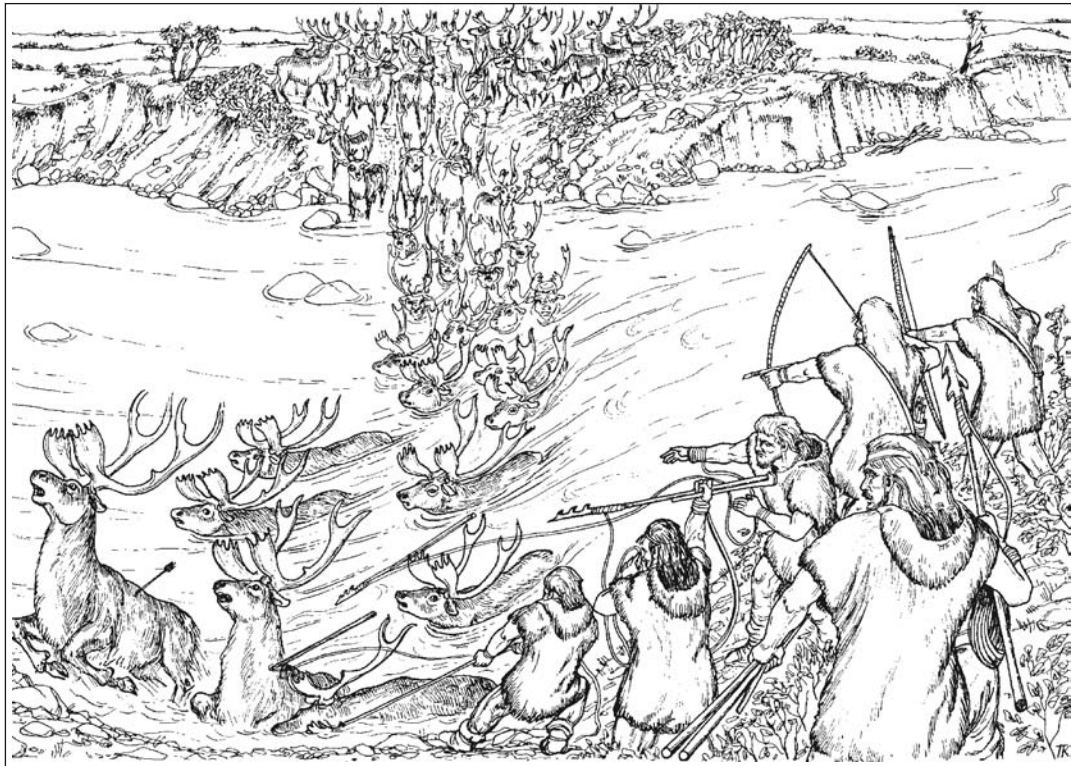

Рис. 5. Полювання на оленів на переправі у Поліссі 11 тис. р. т.

Полісся через Верхній Дніпро та Десну на Верхню Волгу. Післяльодовикове потепління близько 10 тис. р. т. призвело до трансформації красно-сільської фінальнопалеолітичної культури в наступні явища — мезолітичні пісочнорівську культуру Середньої Десни, греську Верхнього Подніпров'я та ієнівську Верхньої Волги.

Свідерська культура (від стоянки поблизу с. Сведре Вельке під Варшавою) представлена значною групою пам'яток останнього тисячоліття льодовикової доби, з типологічно подібним крем'яним інвентарем [Залізник, 1989, с. 20—89; Залізник, 1998, с. 138—145; 1999; 2005, с. 51—55]. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою насадку з черевця (рис. 3, 1—9), а також двоплощинні «човнуваті» нуклеуси для сколювання верболистих пластин (рис. 3, 14), кінцеві скребачки на пластинах і відщепках (рис. 3, 10, 11, 15), бічні ретушні та серединні різці на пластинах (рис. 3, 12, 13). Виразними серіями представлені також характерні сокири з плоских уламків кременю у формі високих трапецій з поперечними сколами по лезу.

Свідерські пам'ятки, що датуються IX тис. до н.е., поширені в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті та на Верхньому Дніпрі. Особливо багато свідерських стоянок відомо у Волинському Поліссі — більше 200. Зокрема їхнє скупчення досліджені поблизу озер Нобель, Лютка, Люб'язь, Тур, біля сіл Сенчиці, Омит, Тутовичі, Березно, Кричельськ, Балаховичі та ін. (рис. 2). Група унікальних свідерських стоянок досліджена в ур. Прибір вище по р. Уж від м. Поліське (рис. 6).

Генетично похідні від людності культури Лінгбі красносільці та свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на стада сезонно мігруючих північних оленів (рис. 5) [Залізник, 1989; Залізник, 1999]. Різке потепління 10 тис. р. т. зумовило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н.е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової смуги Східної Європи від Балтії до Північного Уралу, що вважається археологічним відповідником далеких пращурів фінських народів [Залізник, 2009, с. 49—51; Zaliznyak, 2002].

Глобальне потепління 10 тис. р. т., що супроводжувалося таненням Скандинавського льодовика, призвело до встановлення в Європі сучасного помірного, досить вологого клімату і заростання континенту суцільними сосново-березовими лісами. На зандрових низовинах від Англії до Середньоруської височини встановилися специфічні, досить однорідні природно-кліматичні умови з помірним, відносно вологим кліматом, низьким, плоским рельєфом з піщаними ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Настала **доба мезоліту** — епоха мисливців лісів після-

льодовикової Європи, що з луком і стрілами полювали на нестатних лісових копитних — лось, тур, олень, косуля, кабан (рис. 7).

Підняття рівня Світового океану спричинило затоплення значних територій Західної Балтії, що стимулювало міграційні процеси у східному напрямку. Протягом мезоліту відбулися дві великі міграції: із заходу в Полісся просунулися лісові мисливці кудлаївської та яніславицької культур [Залізник, 1991, с. 10—39]. Причому складається враження про певну перерву між відходом на північ свідерців та красносільців і приходом у Полісся на початку VIII тис. до н.е. носіїв кудлаївських традицій (рис. 8). Тобто, не виключена повна зміна населення Полісся на межі палеоліту і мезоліту, і навіть можливість короткого запустіння регіону у цей час.

Загалом мезоліт Полісся був органічною складовою Балтійської мезолітичної провінції, що розвивалася в межах зандрових низовин Європи (Англійська, Північно-Німецька, Польська, Поліська) у VIII—V тис. до н.е. На сході мезоліт балтійського типу сягав Німану, Верхнього Дніпра та Десни. Як зазначалося, ця пора у Поліссі представлена пам'ятками двох археологічних культур: кудлаївської та яніславицької.

Кудлаївська культура — це група споріднених пам'яток раннього мезоліту Полісся із своєрідним дуже дрібним (мікролітичним) крем'яним інвентарем [Залізник, 1976; 1998, с. 158—165; 2005, с. 69—74; 2009, с. 95—132; Залізник, 1991, с. 10—28]. На Чорнобильщині по р. Уж відомі кудлаївські стоянки Броди, Мартиновичі, Вали, Речище.

Яскравий приклад кудлаївського комплексу дають мікролітичні матеріали стоянки в ур. Броди, що в с. Ковшилівка на р. Уж [Залізник, 1991, с. 15—17, 141—143; Залізник, 2009, с. 107, 252, 253]. Кремінь обробляли за допомогою відщепової техніки, сколюючи грубі мікропластинки з невеликих нуклеусів (рис. 9, 142—147). Типові знаряддя цієї пори — численні дрібні скребачки (рис. 9, 113—126) та різці (рис. 9, 134—136) на відщепках, свердла з крутою ретушшю по краю (рис. 9, 127—131), сокири. Провідними формами серед мікролітів є різноманітні мікровкладні з притупленим краєм: мікропластини (рис. 9, 73—101), трикутники (рис. 9, 1—37), вістря кудлаївські (рис. 9, 57—63), коморницькі, сегментоподібні (рис. 9, 64—66), мікрорізці (рис. 9, 102—111), на пізніх стоянках — нечисленні трапеції. Повна відсутність трапецій у комплексі Броди свідчить про його ранньомезолітичний вік (VIII—VII тис. до н.е.), а численні дрібні трикутники наближають його до пам'яток коморницької культури Польщі.

Назва культури походить від стоянки біля с. Кудлаївка на Середній Десні. Кудлаївські стоянки поширені в Поліссі в басейнах Прип'яті та Середньої Десни, у Київському Подніпров'ї (рис. 8), а також виявлені в басейні Німану в

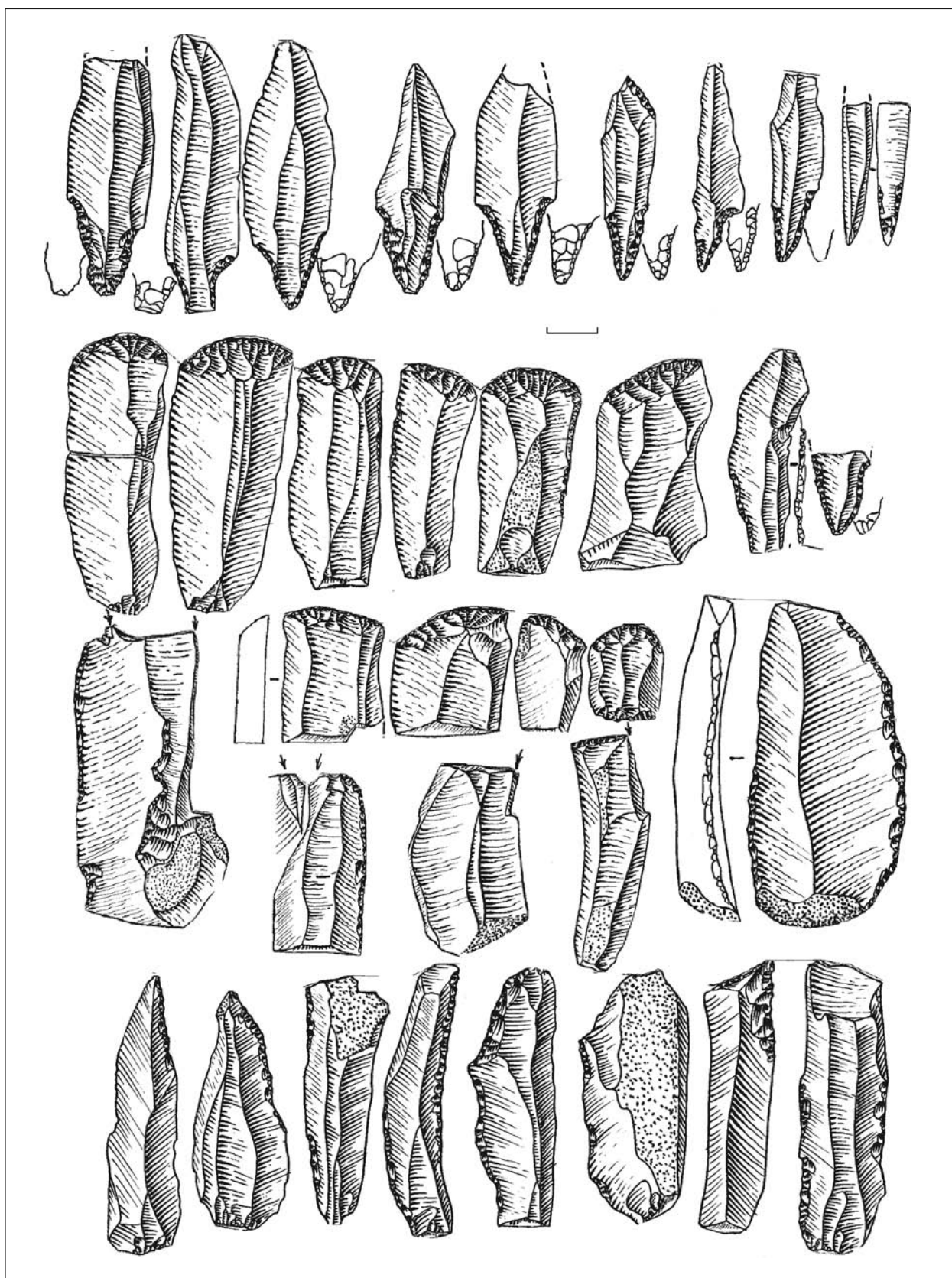

Рис. 6. Прибір 13е поблизу м. Поліське. Крем'яний інвентар

Рис. 7. Полювання на лося в Поліссі в мезоліті

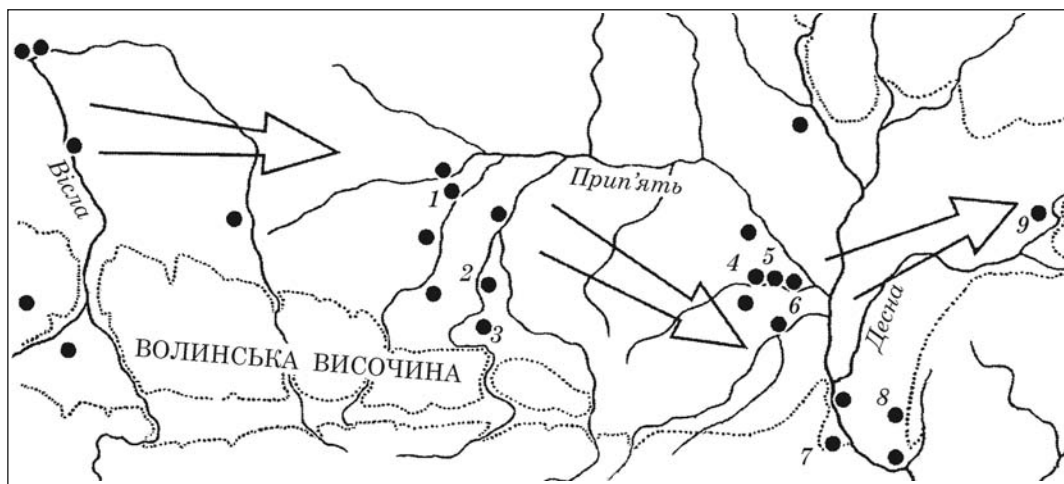

Рис. 8. Карта стоянок кудлаївської культури Полісся: 1 — Люботинь ІІІ; 2 — Криниця; 3 — Поляни; 4 — Броди; 5 — Мартиновичі; 6 — Кухарі; 7 — Таценки; 8 — Селище; 9 — Кудлаївка. Умовні позначки: — межа лесових узвишшів; → — напрямки міграції кудлаївського населення

Литві. Вони датуються раннім мезолітом, а саме VIII—VI тис. до н.е.

Кудлаївське населення полювало на турів, лосів, оленів і вепрів за допомогою лука, а також займалося рибальством. Його культура генетично пов'язана із західними сусідами: коморницькою культурою Польщі та культурою Дювенсі Північної Німеччини. Вона сформувалася в басейні Прип'яті на початку мезоліту під впливом мігрантів з басейну Вісли. У другій половині мезоліту культура поступилася місцем новій хвилі мігрантів із заходу — людності яніславицької культури (рис. 10).

Яніславицька культура припадає на пізній мезоліт — VI—V тис. до н.е. [Залізняк, 1978; 1991, с. 28—39; 1998, с. 184—192; 2005, с. 82—89; 2009, с. 133—177]. Назва походить від поховання в с. Яніславиці на р. Вісла. Стоянки культури з характерними яніславицькими вістрями (рис. 11, 1—10) і трикутниками (рис. 11, 20—21) в крем'яному інвентарі поширилися наприкінці мезоліту в басейнах Вісли, Прип'яті й Німану (рис. 10). На стоянках знаходять багато одноплосинних нуклеусів для відтискних правильних пластин (рис. 11, 58, 59), трапецій (рис. 11, 11—19, 22—30), мікрорізиців (рис. 11,

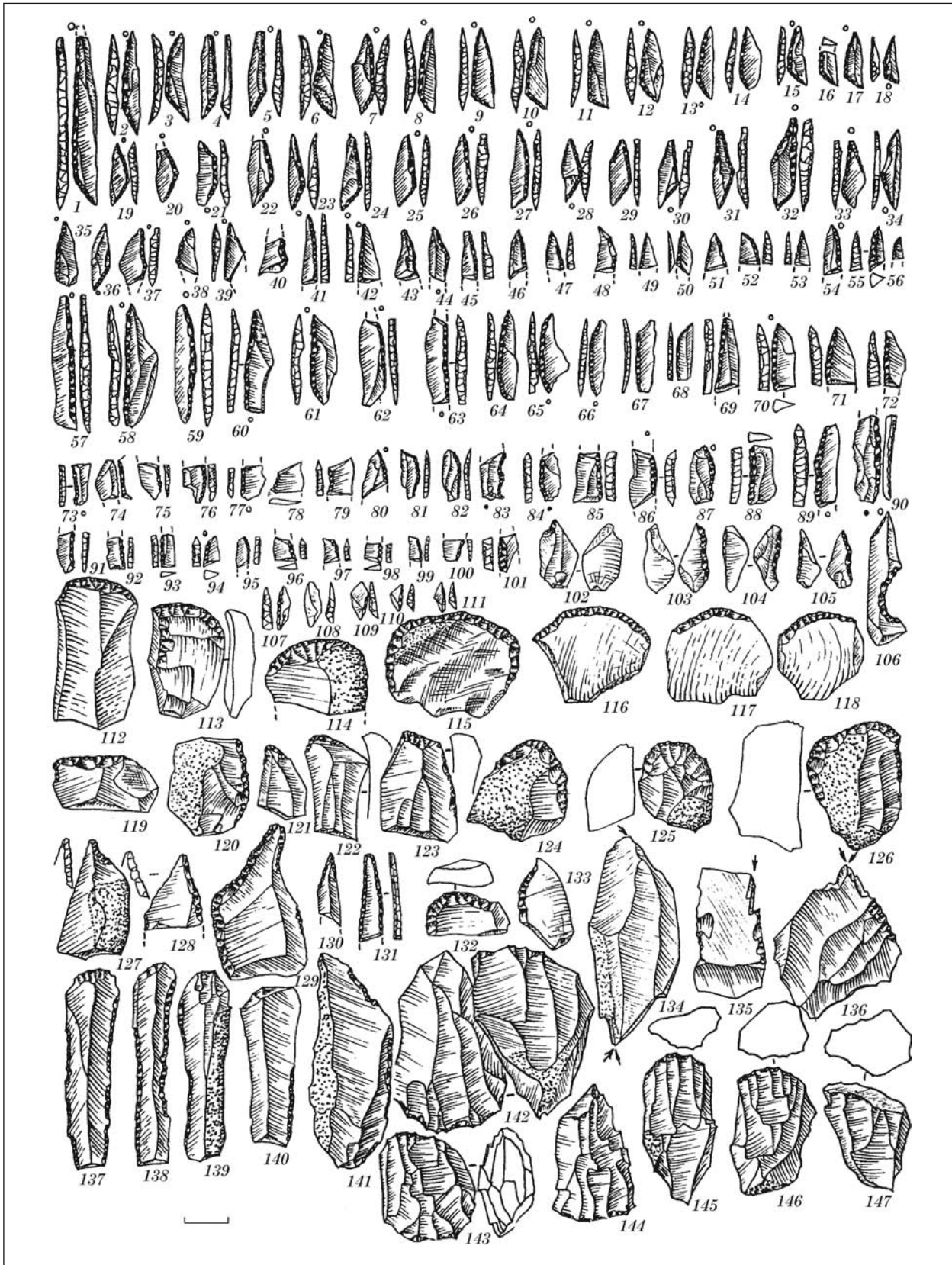

Рис. 9. Стоянка Броди, с. Ковшилівка на р. Уж. Крем'яний інвентар кудлаївської культури

31—39), скребачок переважно на аморфних відщепках (рис. 11, 40—50), сокири (рис. 11, 57).

Крем'яний інвентар яніславицьких пам'яток Західної Волині дещо відрізняється від стоянок

Житомирського та Київського Полісся, де виділено окремий рудоострівський варіант культури — стоянки Рудий Острів, Вишгород, Бородянка, Крапивенка, Рудня Озерянська. У басейні

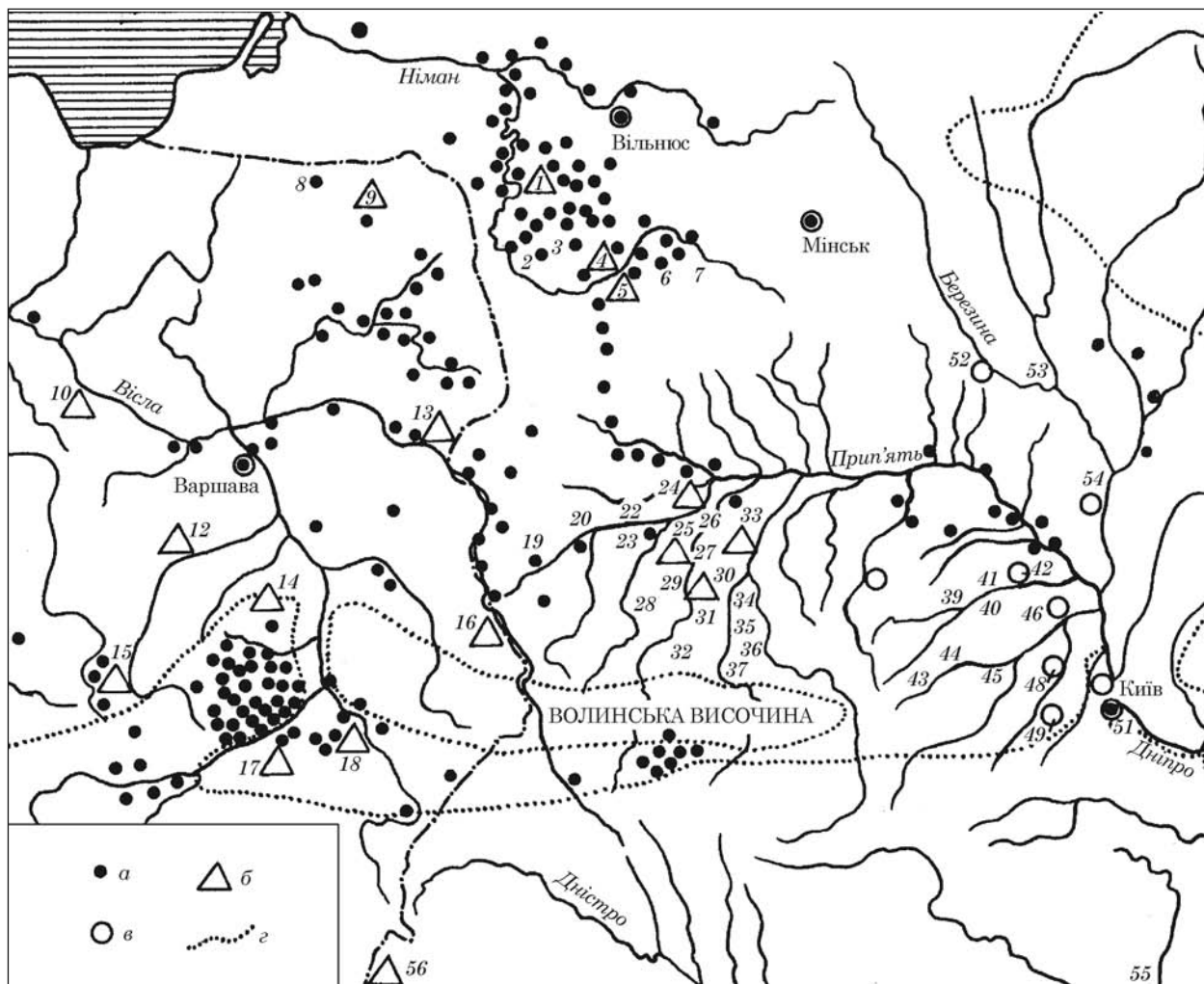

Рис. 10. Карта поширення пам'яток яніславицької культури

Умовні позначки: а — яніславицькі вістря; б — стоянки яніславицької культури; в — пам'ятки рудоострівського варіанту; г — кордон Поліської низовини.

Басейн Німану: 1 — Максимоніс 4, 2 — Дубичай 2, 3 — Нятесяй, 4 — Белиця 2, 5 — Нясіловичі, 6 — Бабінка, 7 — Черешля; Польща: 8 — Перкунове, 9 — Сосня, 10 — Вістка Шляхецька III, 11 — Велішев XIII, 12 — Яніславиця, 13 — Гжибова Гура VI, 15 — Дібровка, 16 — Неборове, 17 — Яворник Чарна, 18 — Гвоздець; Полісся: 19 — Тур, 20 — Невір, 21 — Глуша, 22 — Люб'язь, 23 — Переволока, 24 — Омит, 25 — Нобель, 26 — Сенчиці 5а, 27 — Мульчиці, 28 — Грушвиця, 29 — Бабка, 30 — Непірець, 31 — Балаховичі, 32 — Мала Осниця, 33 — Рудня, 34 — Криниця, 35 — Тутувичі, 36 — Поляна, 37 — Сарни, 38 — Рудня Озерянська, 39 — Піщане, 40 — Прибір, 41 — Ковшилівка, 42 — Протереб, Оболонь, Дібровка, 43 — Стаханове, 44 — Крапивенка, 45 — Тетерів, 46 — Кухарі 2, 47 — Прибірськ 3, 48 — Рудий Острів, 49 — Борожняк, 50 — ДВС, 51 — Перетічок, 52 — Красновка 1Б, 53 — Городок 4, 54 — Стара Лукава, 55 — Конечьполь, 56 — Кам'яниця

р. Уж досліджені стоянки Піщане, Протереб, Оболонь, Прибірськ 3 та ін. (рис. 10).

Яніславицьке населення полювало на лісових тварин (благородний олень, тур, вепр, косуля) та ловило рибу. Культура виникла через просування із Західної Балтії на схід населення культури Маглемозе. Ця міграція населення з північного заходу через Полісся у Надпоріжжя та навіть у басейн Сіверського Дінця фіксується за поширенням у вказаних регіонах характерних для Полісся яніславицьких вістрів.

Неолітизація Київського Полісся розпочалася у середині VI тис. до н.е. з приходом з басейну Південного Бугу носіїв буго-дністров-

ської неолітичної культури. Вони принесли кремінь кукрекського типу з характерними кукрекськими вкладнями (рис. 12, 9—18) та найдавнішу для Київщини кераміку самчинського типу з орнаментом з рядів наколів протягнутою гребінкою та прокресленими композиціями у вигляді косої хреста (рис. 12, 19—24). Ці найдавніші неолітичні пам'ятки Київщини отримали назву стоянок типу Лазарівка (рис. 12) [Залізник, 1979; 1991, с. 42—44; 1998, с. 232—234; 2009, 185—188, 199—205], на основі яких на початку V тис. до н. е. постала дніпро-донецька неолітична культура Середнього Подніпров'я.

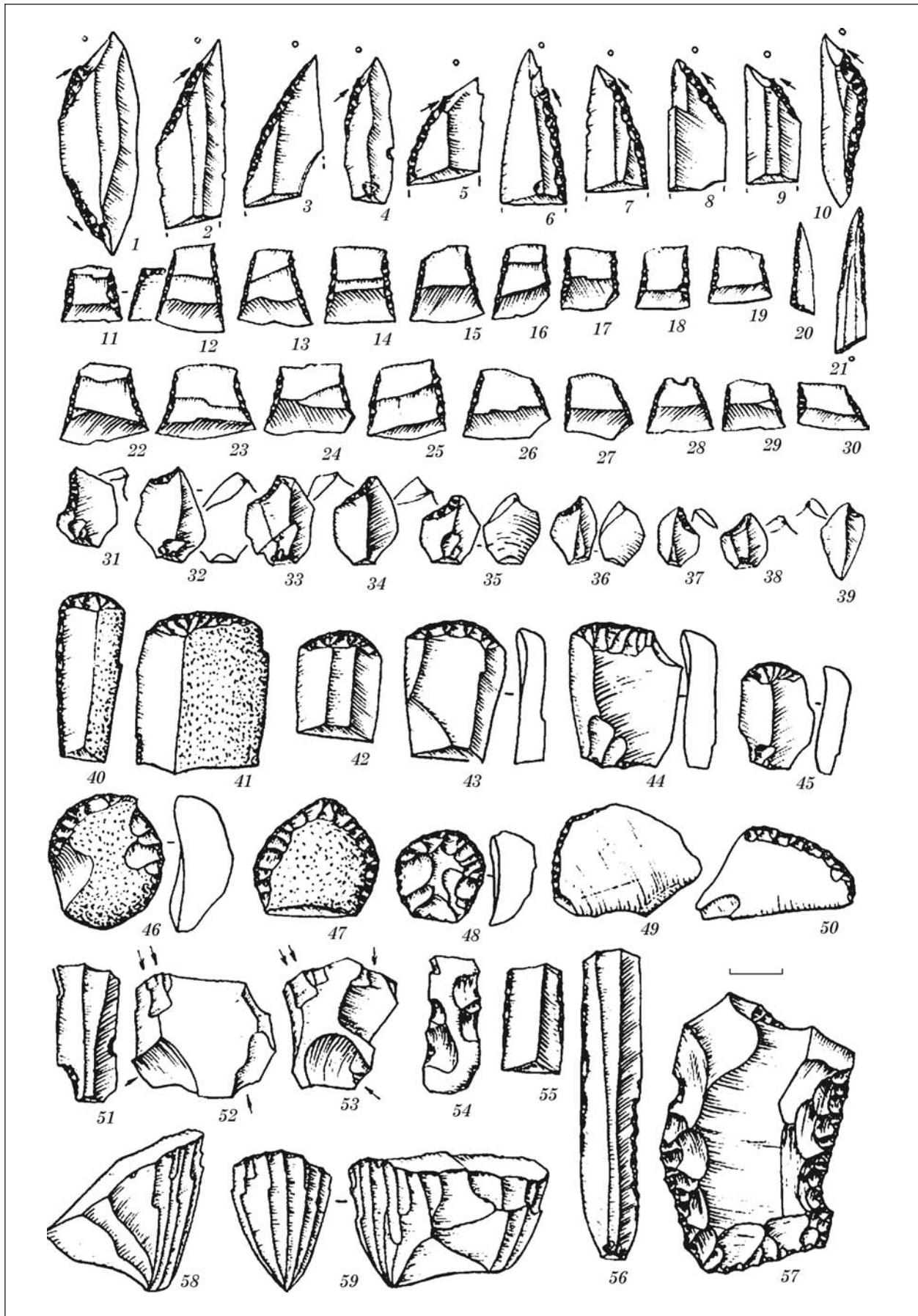

Рис. 11. Стоянка Протереб, поблизу с. Мартиновичі на р. Уж. Крем'яний інвентар яніславицької культури

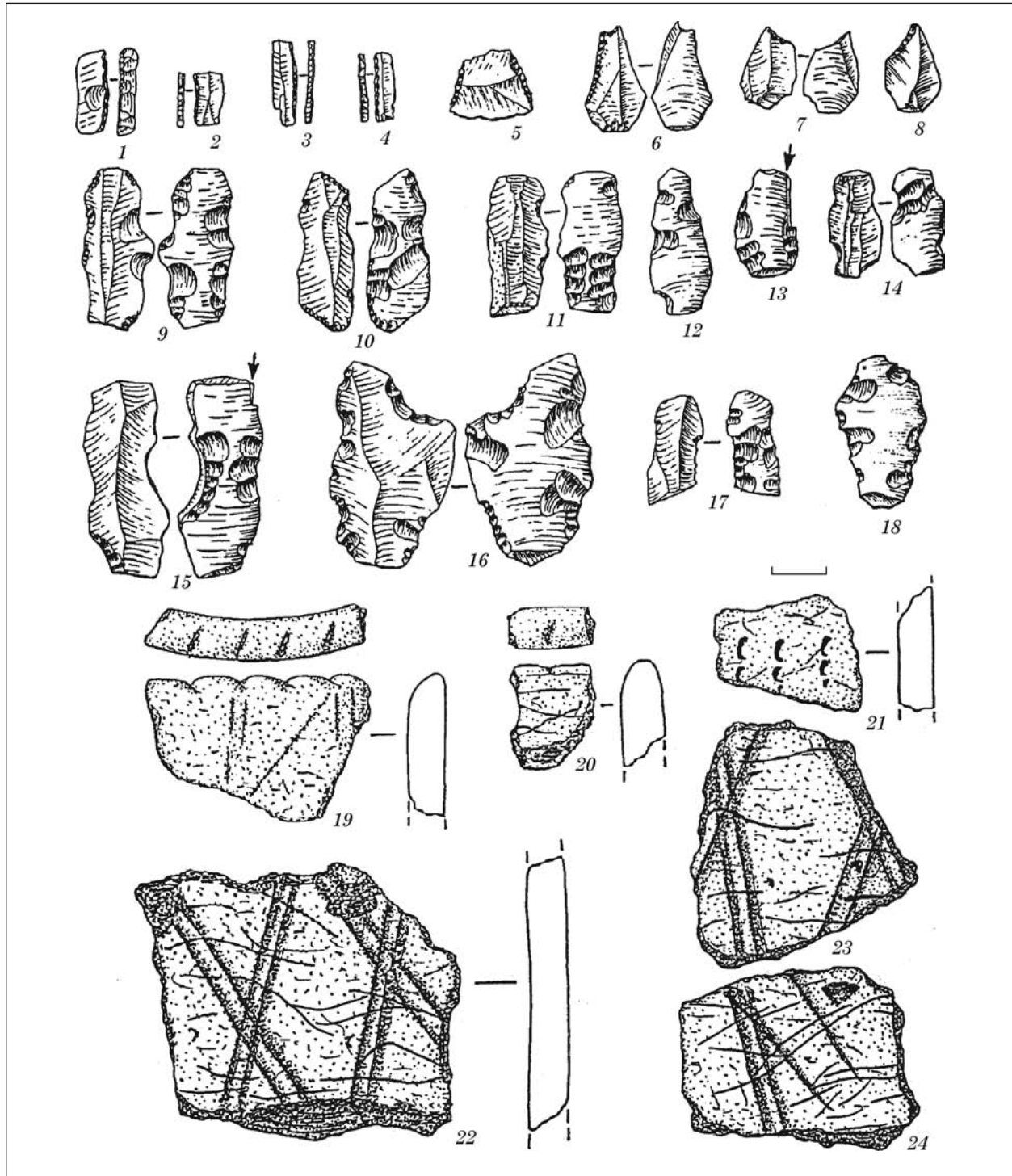

Рис. 12. Неолітична стоянка Лазарівка на р. Здвиж. Кремень та кераміка

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумок зазначимо, що культурні явища фінального палеоліту та мезоліту Київщини є місцевими проявами великих культурно-історичних спільнот Центрально-Східної Європи. Жодна археологічна культура Київщини від 12 до 7 тис. р. т. не обмежується географічними рамками регіону, виходячи далеко за його межі переважно в західному і північно-західному напрямках.

Західний напрямок культурно-історичних зв'язків Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті та мезоліті (культури Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер, Кудлаївка, Яніславиця), зберігся майже до сьогодення. Він існував як міграційні хвилі, що котилися з Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід (рис. 2, 4, 8, 10). Майже всі археологічні культури басейну Прип'яті з фінального палеоліту по середньовіччя включно

мають західне походження, або генетично пов'язані із західними сусідами [Залізняк, 2001; 2006].

Постійний напрямок міграційних процесів із заходу на Волинь, Прикарпаття, у Полісся значною мірою пояснюється входженням останнього до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низин, що простяглися від Темзи через басейни Одеру, Вісли, Прип'яті до Десни. Саме цей фактор був визначальним для етнокультурних процесів, які проходили у Північно-Західній Україні з Київським Поліссям включно, починаючи з кінця льодовикової доби. Принаймні 12 тис. р. т. Прип'ятське Полісся (у тому числі північ Київщини) розвивалося під впливом міграційних потоків із заходу з Південної Балтії та Центральної Європи. Археологами простежено, що за останні 12 тис. років із заходу на Полісся, Волинь, Прикарпаття прокотилося не менше 15 міграційних хвиль. На цій підставі виділена північно-західна або балтійська культурно-історична провінція України (Полісся, Волинь, Прикарпаття), що протягом усієї первісності та ранньоісторичних часів розвивалася під потужним західним впливом [Залізняк, 2001].

Величко А. А. Природный процесс в плейстоцене. — М., 1973. — 256 с.

Величко А. А., Морозова Т. Д. Основные черты палеогеографии // Лесс — перигляциал — палеолит на территории Средней и Восточной Европы. — Париж, 1969. — С. 577—589.

Долуханов П. М. История Балтики. — М., 1969. — 115 с.

Залізняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки — Кудлаївка // Археологія. — 1976. — № 20. — С. 60—66.

Залізняк Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура // Археологія. — 1978. — № 25. — С. 12—21.

Залізняк Л. Л. О влиянии северопрichernоморской кукурекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 5—14.

Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989. — 182 с.

Залізняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К., 1991. — 172 с.

Залізняк Л. Л. Передісторія України Х—V тис. до н.е. — К., 1998. — 307 с.

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — 284 с.

Залізняк Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. — К., 2001. — № 4. — С. 119—125.

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 8. — 184 с.

Залізняк Л. Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу // Археологія. — К., 2006. — № 3. — С. 3—15.

Залізняк Л. Л. Полісько-Дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології // Археологія. — К., 2008. — № 3. — С. 5—10.

Залізняк Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. — К., 2009. — Вип. 12. — 278 с.

Мандер Е. П. Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. — Мн., 1973. — 128 с.

Маринич А. М. Геоморфология Южного Полесья. — К., 1963. — 145 с.

Маринич О. М. Українське Полісся. — К., 1962. — 163 с.

Пазинич В. Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. — Ніжин, 2007. — 371 с.

Пазинич В. Г. Середньоантропогенний озерний етап басейну Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 86—94.

Хотинский Н. А. Голоцен Северной Евразии. — М., 1977. — 200 с.

Цапенко М. М. К истории геологического развития территории Белорусской ССР в антропогенное время // Труды Института геологических наук БССР. — 1960. — Вип. 2. — С. 12—21.

Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. — Warszawa : PAN, 1975. — Т. 1. — 475 s.

Zaliznyak L. L. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. — Oulu, 2002. — P. 301—317.

Л. Л. Залізняк

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ И МЕЗОЛИТ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Полесская низменность является частью природно-ландшафтной зоны Великих Европейских равнин, которые тянутся от Темзы через бассейны Одера и Вислы до Днестра и Десны. Этот фактор предопределял развитие этно-культурных процессов в Северо-Западной Украине, включая Киевское Полесье, начиная с конца ледниковой эпохи. Последние 12 тыс. лет Припятское Полесье, включая север Киевщины, развивалось под сильным влиянием волн мигрантов с Юго-Западной Балтии и Центральной Европы. Археология фиксирует не менее 15 миграционных волн, которые на протяжении последних 12 тыс. лет катились с запада в Полесье, на Волинь и Прикарпатье. Почти все археологические культуры Припятского Полесья, начиная с финального палеолита по средневековые имеют западные истоки и генетически связаны с западными соседями. Другими словами, Северо-Западная или Балтийская культурно-историческая провинция Украины (Полесье, Волинь, Прикарпатье) с первобытных времен по средневековые включительно развивалась под определяющим влиянием Балтики и Центральной Европы.

В финальном палеолите прослеживаются две волны мигрантов с запада — носители традиций культур Гамбург и Лингби Западной Балтики. На лингбийских традициях 11 тыс. лет назад в бассейнах Вислы и Припяти сформировались культуры охотников на северных оленей Свицер и Красноселье. Резкое потепление 10 тыс. лет назад заставило свицерских охотников мигрировать вслед за оленями далеко на север Восточной Европы. Они стали далекими предками финно-угорской семьи народов таежной зоны Восточной Европы.

На место свицерских охотников в раннем мезолите с запада приходят охотники на лесных травоядных

кудлаевской культуры (VIII—VII тыс. до н. э.), а в конце мезолита население яниславицкой культуры (VI—V тыс. до н. э.). Неолитизация Киевского Полесья началась во второй половине VI тыс. до н. э. с приходом с юга носителей традиций буго-днестровской неолитической культуры. Для них характерен кремль кукрекского типа и керамика самчинского типа. Эти раннеолитические памятники Киевщины известны под названием памятники типа Лазаревка.

Днепро-донецкая неолитическая культура с керамикой с гребенчатым орнаментом формировалась в начале V тыс. до н. э.) в процессе синтеза яниславицких культурных традиций позднего мезолита Полесья и буго-днестровских традиций мигрантов с бассейна Южного Буга в Киевское Поднепровье.

Ключевые слова: финальный палеолит, мезолит, культуры Свидер, Красноселье, Кудлаевка, Яниславица.

L. L. Zaliznyak

FINAL PALEOLITHIC AND MESOLITHIC OF KYIVAN POLISSYA

Polissyan lowland is a part of the natural landscape zones of Great European lowlands stretching from the Thames through the Oder and Vistula basins to the Prypyat and Desna rivers. It was decisive factor for ethno-cultural processes of NorthWestern Ukraine, including Kyivan Polissya, starting from the late glacial period. For the last 12 millenia the Prypyat Polissya (including the north of Kyiv region) have been developed under the strong influence of migration flows from the west of the Baltic region and Central Europe. Archaeologists have studied not less than 15 migration flows, that went for

the last 12 millenia from west to Polissya, Volhynia and Subcarpathia. Nearly all archaeological cultures of the Prypyat basin, starting from the Final Paleolithic till the Middle Ages included, were of the western origin or connected genetically with the western neighbors. On that basis the current northwestern or Baltic cultural-historical province of Ukraine (Polissya, Volhynia and Subcarpathia) during primitive and earlyhistorical periods in whole was being developed under strong western influence.

There were two waves of the reindeerhunters, the carriers of Hamburg and Lyngby cultures, which came from the Western Baltic to Polissya in the late glacial era. According to the Lyngby tradition, 11 millenia ago Krasnosillya and Swider cultures of the reindeerhunters in the Upper Vistula and Prypyat were formed. The fast warming 10 millenia ago made the Swider people migrate to the north of East Europe, following reindeer. That territory they occupied during the 8th millennium BC. The descendants of Polissyan migrants took part later in FinnoUgric peoples' forming in Eastern European taiga zone.

Forest hunters of Kudlaivka (8th—7th mill. BC) and later Yanislavitsa (6th—5th mill. BC) cultures replaced Swider reindeer hunters in the Early Mesolithic. Kyivan Polissya neolithization began in the 2nd half of the 6th millennium BC with the coming of the Bug-Dniester Neolithic culture carriers from the Southern Bug basin with their Kukrek-type flint and Samchensky-type ceramics. Such objects are Lazarivka-type sites of Kyivan region.

The Dniipro-Donets Neolithic culture with its comb ornament ceramic resulted from the newcomers' with Yanislavitsa locals' cultural tradition synthesis in the early 5th mill. BC in Kyivan Dnieper region.

Keywords: Final Paleolithic, Mesolithic, Swidre, Krasnosillya, Kudlaivka, Yanislavitsa cultures.

Одержано 20.02.2016

А. В. Борисов, О. В. Манігда

ДОСВІД РОЗРОБКИ І РЕАЛІЗАЦІЇ БАЗИ ДАНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ

У процесі розробки тем дисертаційних досліджень, пов'язаних із створенням археологічної карти Галицької, Волинської земель та системою розселення літописного Поросся, виник проект створення спільної бази археологічних пам'яток та археологічної карти з використанням спільного пакету гео-даних. У статті описано концептуальний рівень архітектури нової бази. У структурі врахована основна інформація для дослідження систем розселення давньоруського часу. Наводиться приклад вдалого об'єднання даних, створених у єдиній системі, розкривається можливість спільної роботи у цьому напрямі з великим масивом даних картографування та аналізу археологічних пам'яток у масштабах всієї країни.

Ключові слова: база археологічних пам'яток, археологічна карта, архітектура бази даних, гео-дані, давньоруський період, концептуальна модель даних.

Сучасний рівень розвитку археології відзначається посиленням накопиченням матеріалів для досліджень та теоретико-методологічних розробок. Значно зростає кількість даних нового типу, а саме: цифрового моделювання, дистанційного зондування, геомагнітної зони тощо. У працях археологів простежується значний вплив ідей комплексності, міждисциплінарності та інформаційного підходу [Моця, Томашевський, 2010, с. 36—37]. Поява нового знання на даному етапі можлива через застосування екстенсивної чи інтенсивної моделі дослідження. Екстенсивна модель передбачає розширення територіального, хронологічного, фактологічного охоплення тематик. Інтенсивна модель вимагає застосування нових методичних підходів, інструментальних засобів, міждисциплінарної взаємодії в межах дослідження.

© А. В. БОРИСОВ, О. В. МАНІГДА, 2016

Обидва шляхи потребують залучення значного масиву даних. В результаті виникає проблема оперативного доступу та аналізу, вирішення, яка все частіше пов'язується зі здійсненням інформатизації дослідницького процесу. Більшість сучасних досліджень, що охоплюють значний об'єм даних, здійснюється в рамках дослідницьких груп або окремих проектів [Томашевський, 2010, с. 182]. У цих умовах виникає потреба постійного інформаційного обміну. Розробка стратегій, які б задовольнили ці потреби, передбачає спеціальний аналіз тенденцій розвитку провідних напрямів у просторовій археології. Зокрема дослідники, які працюють у цьому напрямі, стикаються з необхідністю спрощення доступу до накопичених даних та автоматизації частини робочих процесів. Таке завдання може бути реалізоване через розширення та оптимізацію доступу до інформації в архівних, бібліотечних і фондових колекціях та створення системи баз даних. Вона сприятиме активізації наукової кооперації в професійному середовищі.

Ключову роль у процесі інформатизації відіграє розробка і реалізація комплексного механізму документування археологічних пам'яток. Він передбачає створення ефективної системи баз даних, до яких належить база вказаних пам'яток та пов'язана з нею археологічна карта. Оскільки археологічна пам'ятка є одним з базових об'єктів дослідження в просторовій археології, основним завданням є здійснення картографування різних типів пам'яток. Кінцевим результатом такої роботи має стати суцільне картографування пам'яток усіх типів, відомих на території України. Сучасні методи картографування передбачають зв'язок документальної, матеріальної, візуальної, картографічної інформації з відповідною базою даних. Цей зв'язок

реалізується в межах геоінформаційних систем (далі — ГІС) [Коробов, 2011]. Таким чином, під поняттям картографування археологічних пам'яток ми розуміємо не лише фіксацію на карті археологічних об'єктів, але й опис їхніх властивостей у відповідній базі. Аналіз отриманих результатів за допомогою програмного забезпечення розширює можливості подальших досліджень в межах просторового аналізу. В рамках просторової археології застосування географічного і геоінформаційного підходів найповніше реалізуються через дослідження систем розселення [Немець К., Немець Л., 2014, с. 37—39; Смекалов, Федоров, 2004]. Методика дослідження систем розселення давнини, як частина просторового аналізу даних, потребує значних інформаційних та аналітичних ресурсів. Це передбачає використання сучасних програмно-апаратних комплексів і даних. Таким чином, накопичені більш як за 200 років археологічні матеріали, що увійдуть до археологічної карти, стануть доступними для використання та аналізу. Саме на основі археологічної карти стає можливою достовірна реконструкція систем розселення, різних просторових та хронологічних утворень. Така реконструкція — ключ до моделювання складних процесів демографічного та соціо-економічного розвитку давнього населення. У рамках дослідження окремих історико-соціальних організмів давнини стає доступним достовірне вивчення відомих за писемними джерелами середньовічних утворень: земель-князів, князівств, волостей, уділів [Томашевський, 2010, с. 179—180; Моця, Томашевський, 2010, с. 40]. Реконструкція дозволяє здійснити складний діахронний наскрізний аналіз послідовного заселення відповідних територій. Для деяких територій є реальна можливість змодельовати зміну та розвиток систем розселення протягом останніх кількох тисяч років. Це дасть можливість виявити основні тенденції у розселенні, зони традиційного заселення або депопуляції, дослідити просторово-географічні особливості освоєння відповідних ареалів, ступінь їхнього антропогенного перетворення [Манигда, 2012].

Потреба в документуванні такого типу особливо гостро відчувається в слов'яно-руській та середньовічній археології. Вже на початку 1990-х рр. значна частина дослідників, що застосовували просторовий підхід, так чи інакше працювали з системами розселення та їхньою взаємодією між собою, чи з природним середовищем [Томашевський, 1993, с. 20—21]. Внаслідок послідовної стратегії підбору планових тем, завдання документування археологічних пам'яток за допомогою археологічної карти та бази даних було вперше в Україні поставлене співробітниками відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України у 2010 р. [Моця, Томашевський, 2010, с. 40—41]. Ця тематика успішно розроб-

ляється у рамках планової теми 2012—2016 рр. «Матеріальна основа давньоруської цивілізації. Археологічна карта». Подібну тему з 2015 р. розробляє група дослідників у рамках проекту Російського наукового фонду, які працюють над створенням та наповненням даними геоінформаційної системи «Археологические памятники России» [Макаров и др., 2015а, с. 9; 2015б, с. 83].

Проектування, створення та реалізація бази даних — процеси, що вимагають чіткого усвідомлення інформаційних потреб майбутнього проекту. Об'єм, формат і структура інформації в базі безпосередньо пов'язана з дослідницькими завданнями, які покликані вирішити відповідну проблематику. Тому цю статтю присвячено розкриттю структури бази археологічних пам'яток давньоруського часу для досліджень систем розселення. Адже створити подібну базу можна лише знаючи об'єм та параметри необхідних для дослідження даних.

На сьогодні, в результаті розробки тем власних дисертаційних досліджень, авторами статті реалізовано кілька персональних баз даних археологічних пам'яток, спрямованих на обслуговування досліджень систем розселення [Манигда, 2011, с. 53—54; Борисов, 2010, с. 75]. Проектування бази археологічних пам'яток спирається на досвід побудови доступних для аналізу археологічних баз даних. Зокрема «Археограф», бази пам'яток археології «GRAVE», «Site» [Васильев, 2005, с. 13—21; Янишевский, Киселев, 1993, с. 109—113; Афанасьев и др., 2001, с. 259—275], програми створення археологічного кадастру тощо [Филипчук, Стеблій, 2010, с. 3—38]. Більш детально їхня структура проаналізована у відповідній роботі [Мисак, 2011]. Потреба створення єдиної оптимізованої бази археологічних пам'яток виникла на етапі інтеграції дослідницьких проектів авторів з метою зіставлення досягнутих попередніх результатів. Оскільки кожна з баз мала свої унікальні модулі, але вони були створені для близьких тематик, було прийняте рішення про проектування спільної єдиної архітектури бази.

Інформація про давньоруські пам'ятки території Галицької та Волинської земель містилася в трьох базах, кожна з яких репрезентувала окремий тип пам'яток (поселення, городища, могильники) (рис. 1). Усі 14 блоків бази пов'язувала таблиця «назва пам'ятки». Усі таблиці згруповано у тематичні блоки:

- просторова інформація (географічні дані, належність до річкового басейну, топографія пам'ятки, площинні виміри);
- сутнісні ознаки пам'ятки (функція, статус поселення);
- блок датування та культурно-хронологічного визначення — передбачає не лише датування давньоруських матеріалів, але й зазначення інших культур та хронологічних періодів;
- матеріальна культура (типи споруд, опис кераміки, характер знахідок тощо);

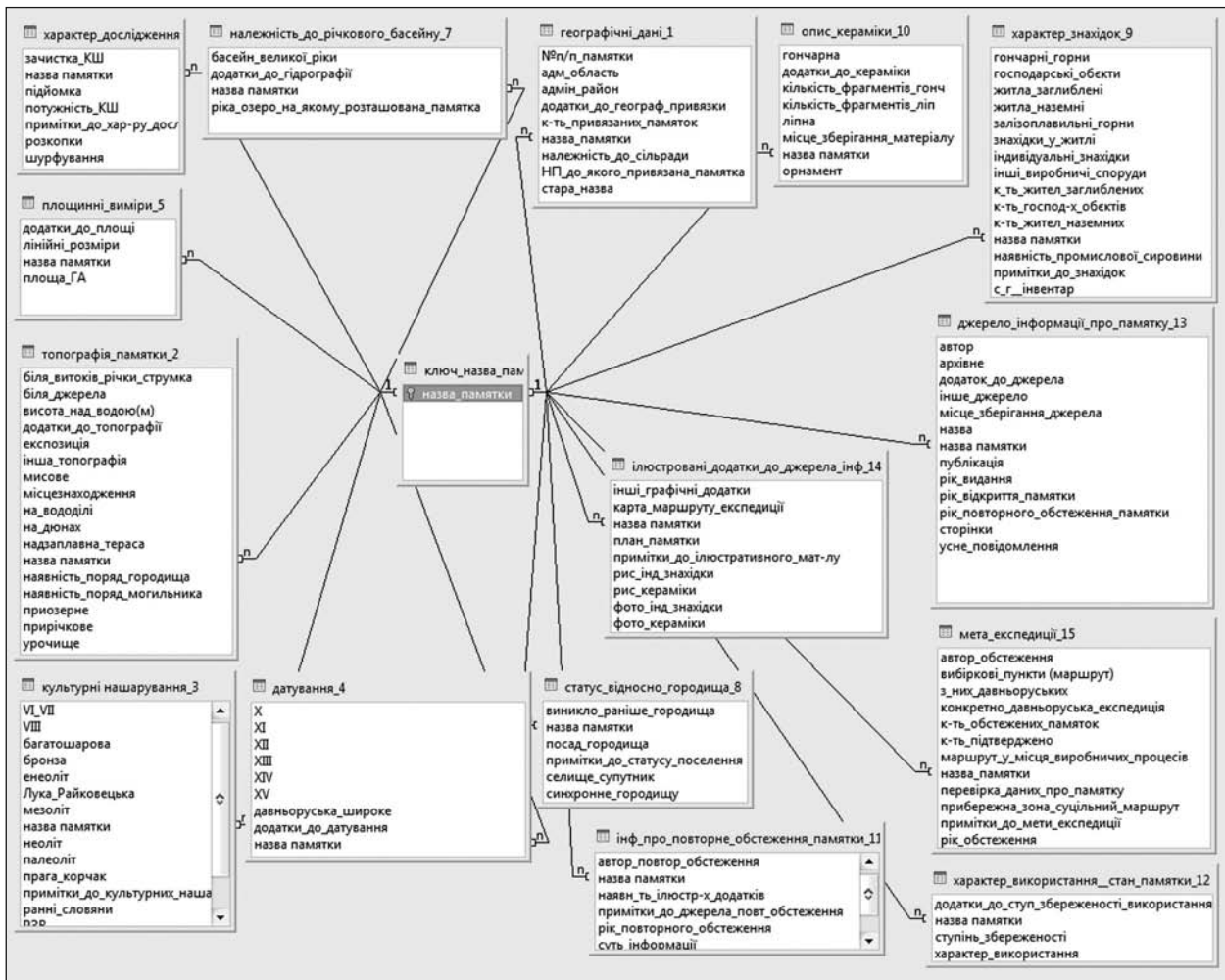

Рис. 1. Схема бази даних, створеної для давньоруських поселень Галицької та Волинської земель

• джерелознавча та пам'яткоохоронна інформація (характер дослідження пам'ятки, мета експедиції, інформація про повторне обстеження пам'ятки, джерело інформації про пам'ятку, ілюстровані додатки до джерела, характер використання та стан пам'ятки).

У базах, присвячених городищам та могильникам, додавались таблиці, характерні для опису специфічних параметрів цих типів пам'яток.

Структура бази давньоруських пам'яток території Поросся також містить основні компоненти характеристики різних типів пам'яток. Особливістю цієї бази є детально розроблені блоки, що допомагають верифікувати інформацію про назву пам'ятки:

- блок, що зберігає інформацію про назву чи номер пам'ятки в кожному із створених попередниками реєстрів пам'яток (наприклад, в археологічній карті Антоновича 1895 р. чи каталозі давньоруських поселень Середнього Подніпров'я 1985 р.) [Антонович, 1895; Древнерусские..., 1984];

- блок інформації про зібрані матеріали описував кількість наявних першоджерел щодо пам'ятки, рисунків давньоруської кераміки,

загальних фото пам'ятки, наявність плану тощо.

Стандартна архітектура об'єднаної бази даних описується трьома рівнями: зовнішнім, внутрішнім і концептуальним [Дейт, 2005, с. 76]. У цій статті розглянуто концептуальний рівень архітектури. Особливістю цього рівня є представлення семантичної моделі даних, а не опису форми їхнього фізичного збереження у базі.

Всі елементарні ознаки групуються в таблиці, що в свою чергу об'єднані тематичними блоками. Тематичні блоки входять до трьох модулів бази. Кожен з модулів охоплює блоки, близькі за черговістю їхнього заповнення та певними тематичними ознаками (рис. 2).

Перший модуль. До нього входять таблиці, які заповнюються на першому етапі накопичення первинної інформації про пам'ятку синхронно з наповненням сховища першоджерел та початковим картографуванням археологічних пам'яток (далі — АП). Тут зберігається інформація, яку легко вносити і вона потребує менше зусиль для верифікації. Під сховищем першоджерел маємо на увазі анотовану базу даних — аналог паперової картотеки з виписками інформації про пам'ятку з різних джерел.

Блок ідентифікації пам'ятки об'єднує таблиці, що містять ознаки, за якими розрізняють між собою окремі пам'ятки. По суті це ускладнений перелік пам'яток з додатковими параметрами, блок про «назву пам'ятки». Тут важливо зібрати усі можливі назви для цієї АП. Сюди входить таблиця, що вказує на назву — номер конкретної пам'ятки в різних реєстрах пам'яток, що є ключем до першоджерел інформації. У цьому ж блоці наявні дані про координати центроїду пам'ятки (географічні або геодезичні). Таблиці, що входять до блоку: ідентифікація пам'ятки; реєстри пам'яток.

Словник — таблиця, в якій характеризується кількість, об'єм, якість зібраних даних.

Блок просторової локалізації описує розташування пам'ятки через систему адміністративно-територіального поділу, історико-географічні регіони, великі річкові басейни. Таблиці, що входять до блоку: географічне розташування; адміністративна належність.

Блок «структура пам'ятки» — блок таблиць, в якому охарактеризовано просторову та хронологічну структуру пам'ятки. Просторова структура — параметри, що описують тип пам'ятки, її шари та прошарки, належність до комплексу пам'яток. Хронологічна структура — датування шарів та прошарків пам'ятки, її культурне визначення. Таблиці, що входять до блоку: тип пам'ятки; комплекс пам'ятки; датування; культурна належність; епоха.

Бібліографічний блок — містить посилання на джерела інформації про пам'ятку.

Другий модуль. Це інформація, яка властива будь-якій АП, незалежно від її типу чи культурно-хронологічного визначення. Як і інформація третього модуля, вона потребує перевірки і певного узагальнення перед внесенням.

Блок просторових даних — описує пам'ятку з точки зору її основних метричних параметрів (розміри та конфігурація, топогра-

Рис. 2. Концептуальний рівень архітектури бази даних. Модулі бази

модулі	блоки	назви та поля таблиць
Перший	блок ідентифікації пам'яток	назва пам'ятки назва пам'ятки транскрипція латинкою топонім / урочище х у UTM zone реєстри пам'яток
	словник	словник к-ть текстів к-ть рисунків артефактів к-ть планів к-ть ситуативних схем к-ть схем укріплень картографування надійність датування точність локалізації польові персональні дослідження
	блок просторової локалізації	географічне розташування історико-географічний регіон берег Дніпра річковий басейн малий річковий басейн адміністративна належність держава область район місцева рада тип населеного пункту населений пункт адреса (вулиця, номер будинку) кадастрові номери ділянок
	Блок структура пам'ятки	тип пам'ятки тип пам'ятки поселенська пам'ятка поховальна пам'ятка виробнича/господарська пам'ятка фортифікаційні залишки / укріплені пам'ятки культова пам'ятка (капища, святилища, окрема знахідка/місцезнаходження/скарб Монументально-інженерні залишки включеність до комплексу назва комплексу багатошарова пам'ятка категорія пам'ятки комплекс пам'ятки назва комплексу тип комплексу датування культурна належність Епоха
	Бібліографічний блок	
Другий	Блок просторових даних	розміри пам'ятки максимальна протяжність пам'ятки в метрах мінімальна протяжність пам'ятки в метрах орієнтація пам'ятки максимальна ширина пам'ятки в метрах мінімальна ширина пам'ятки в метрах максимальна площа пам'ятки в гектарах мінімальна площа пам'ятки в гектарах мінімальна товщина культурного шару максимальна товщина культурного шару топографія тип топографічного положення субтипу топографічного положення тип схилу кут нахилу поверхні пам'ятки назва найближчої водойми висота над рівнем заплави (м) мінімальна висота над рівнем заплави (м) максимальна висота над рівнем заплави (м) відстань до найближчої водойми (м) експозиція
	польові дослідження	дослідження пам'ятки кількість шурфів площа розкрита шурфами наявність опису пам'ятки обстеження пам'ятки збір підомного матеріалу GPS фіксація кількість зачисток площа розкрита зачистками кількість розкопів площа розкрита розкопами кількість траншей площа розкрита траншеями
Третій		історичні реалії Земля волость літописна назва характеристика могильника характеристика городища

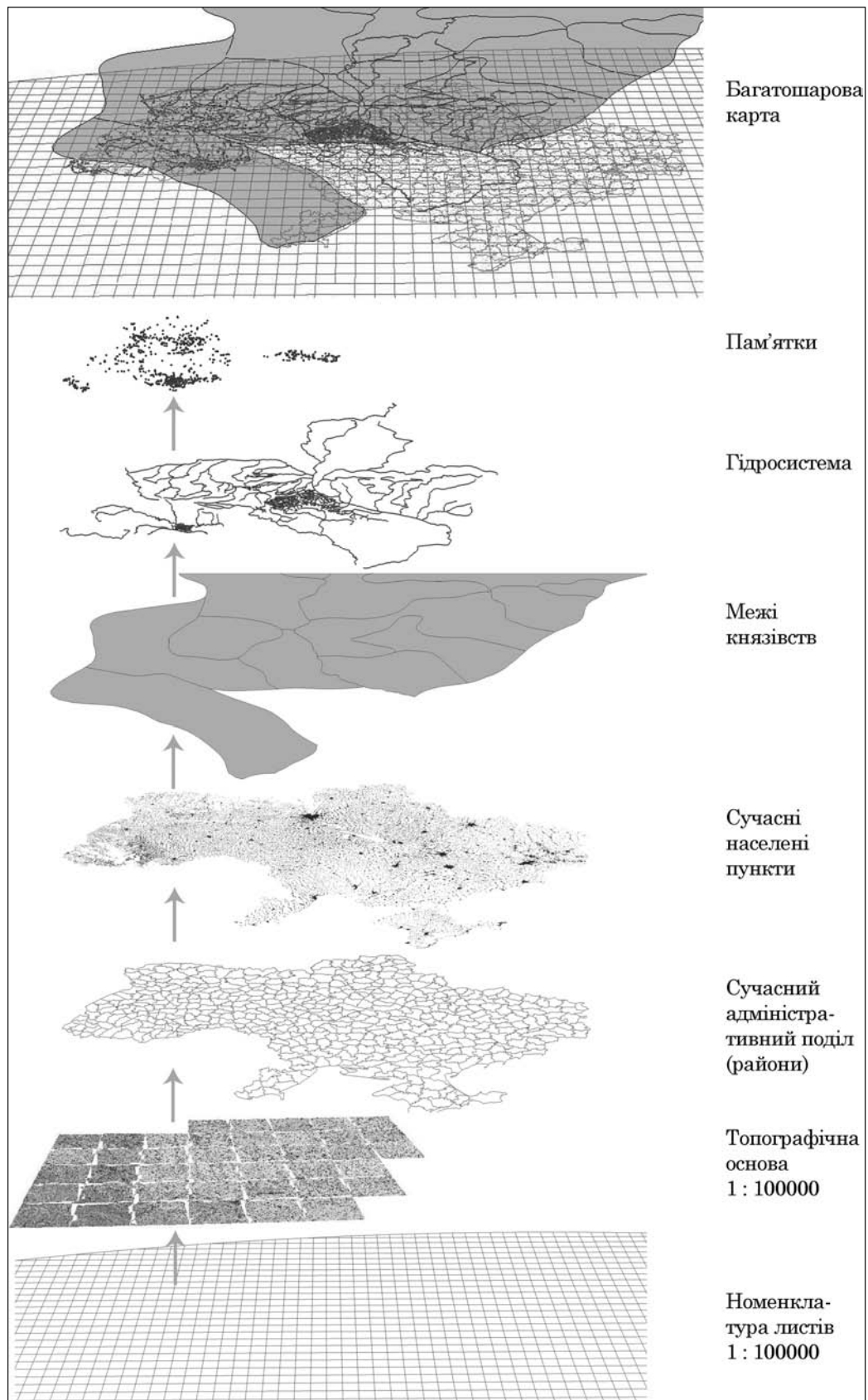

Рис. 3. Приклад багатошарової карти із використанням різних типів даних

фія). Таблиці, що входять до блоку: розміри пам'ятки; топографія.

Польові дослідження — блок описує характер польових досліджень, об'єми робіт.

Третій модуль — таблиці цього модуля описують особливості кожного з типів пам'яток. Крім того, сюди входять таблиці, що описують пам'ятку з точки зору специфіки культурно-хронологічного періоду. Специфічні ознаки, наприклад, для пам'яток давньоруського часу — це належність до певного князівства чи волості, унікальні ознаки різних типів пам'яток (городищ, могильників тощо).

Окрім власне археологічних даних та карти, в межах спільної роботи, використовувалась єдина база геоданих. Зокрема з таких векторних шарів: номенклатура листів 1:100 000, топографічна основа 1:100 000, шари сучасного адміністративного поділу різної деталізації, гідросистеми, шари історичних реконструкцій тощо (рис. 3).

Розглянута концептуальна структура бази даних археологічних пам'яток була реалізована в межах персональної бази даних стандартного офісного пакету (Microsoft Office / Libre Office). Це дозволило об'єднати значні обсяги інформації про археологічні пам'ятки в межах єдиного формату і структури даних. Спільна оптимізована база на сьогодні містить інформацію про більш ніж 1200 окремих пам'яток археології давньоруського часу (рис. 4). Це дозволяє роз-

почати процес порівняння двох регіонів (мікро-регіонів Галицької, Волинської земель та Літописного Поросся) з точки зору систем розселення та структури інформації про пам'ятки (ступінь дослідженості, характер тощо). Коректність порівняння та співмірність результатів забезпечується не лише єдиною методикою реконструкції систем розселення та обробкою даних, але й накопиченням даних у спільній структурі бази. Це дозволяє зіставити не лише дані, але й корегувати отримані результати з огляду на їхній об'єм та повноту кожного з регіонів.

На основі зібраної та опрацьованої в рамках бази даних інформації створено археологічну карту. При її створенні використано геодані з відкритих джерел. Зокрема шари сучасного адміністративно-територіального поділу та населених пунктів України [The Humanitarian...]. Частину даних створено авторами на основі відкритих джерел шляхом їхнього аналізу та часткового оцифрування. Так, шар річок створено на основі даних SRTM, що є у вільному доступі на сайті Національного управління з аеронавтики і дослідження космічного простору (США) [NASA].

Спільне використання географічної інформації розширило можливості порівняння систем розселення регіонів досліджень та оптимізувало розробку персональних геоінформаційних проектів. Це дозволяє отримати співмірні результати, керуючись однією методикою підготовки та

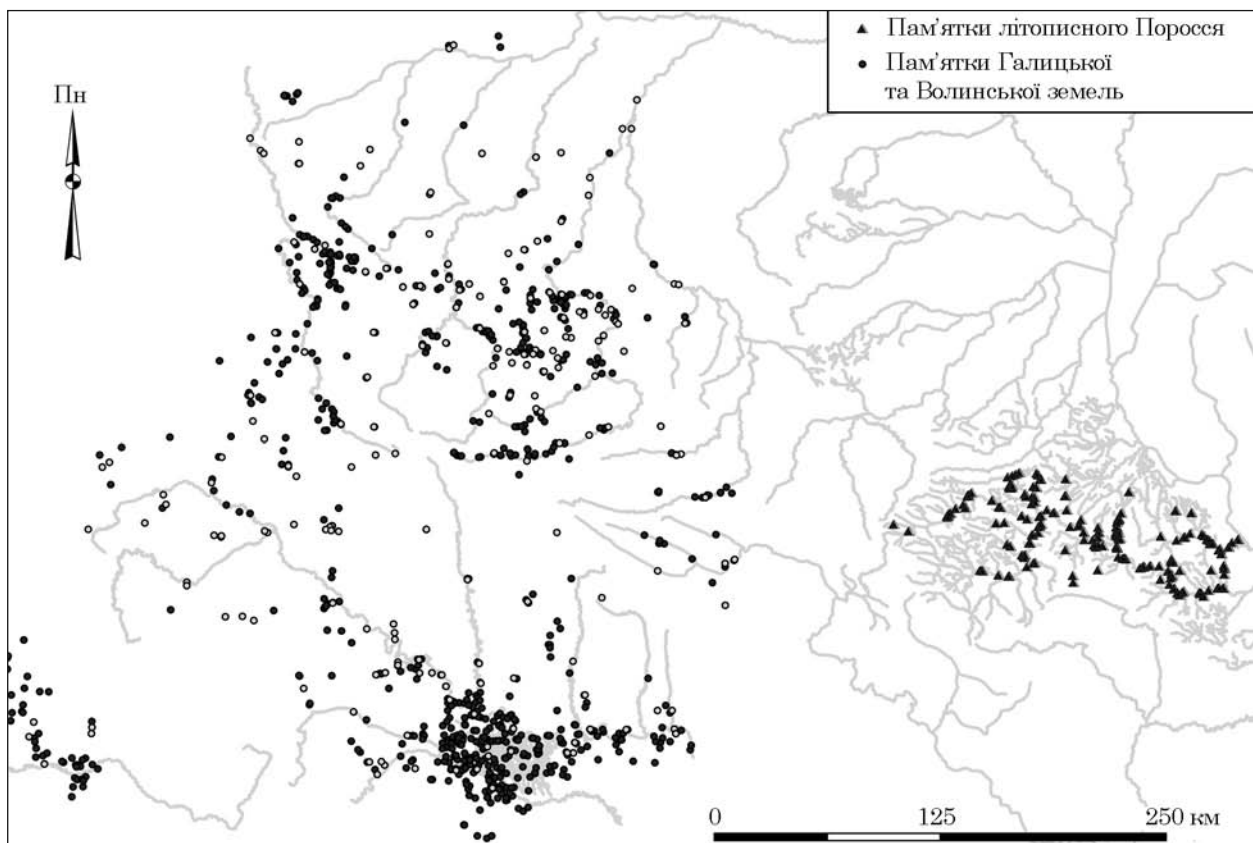

Рис. 4. Давньоруські пам'ятки Галицької, Волинської земель та літописного Поросся у процесі роботи

опрацювання матеріалів. На сьогоднішній день результатом оптимізації роботи є поєднання інформації про більш ніж 1200 пам'яток давньоруського часу у єдиному форматі. Організована структура бази даних вже дозволила реалізувати такі завдання, як багатопланове картографування з використанням різних типів картографічних основ, а також здійснити аналіз систем розселення у мікрорегіонах. Така робота є основою просторових досліджень, спрямованих на залучення великого масиву археологічних даних про пам'ятки з території усієї країни.

- Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 160 с.
- Афанасьев Г. А., Джаникян Г. Г., Сорокина И. А., Эрлих В. Р. Полнотекстовая и картинно-графическая база данных для описания археологических памятников SITE // Практика и теория археологических исследований. — М., 2001.
- Борисов А. В. Давньоруське Поросья: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 73—79 (АДІУ. — Вип. 1).
- Васильев Ст. А. АИС «Археограф»: система описания археологических памятников и вывода данных в ГИС // Археология и компьютерные технологии: представление и анализ археологических материалов. — Ижевск, 2005.
- Дейт, К. Дж. Введение в системы баз данных / 8-е изд.: Пер. с англ. — М., 2005. — 1328 с.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. — К., 1984. — 193 с.
- Коробов Д. С. Основы геоинформатики в археологии: Учеб. пособие. — М., 2011. — 224 с.
- Макаров Н. А., Зеленцова О. В., Коробов С. Д., Ворошилов А. Н., Черников А. П. Геоинформационная система «Археологические памятники России»: методические подходы к разработке и первые результаты наполнения // КСИА. — 2015а. — Вып. 237. — С. 7—19.
- Макаров Н. А., Зеленцова О. В., Коробов С. Д., Черников А. П., Ворошилов А. Н. Первые шаги по созданию национальной географо-информационной системы «Археологические памятники России» // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2015б. — Т. 43. — № 4. — С. 81—89.
- Манигда О. В. Система расселения микрорегиона Хотинской возвышенности в древнерусское время (Пруто-Днестровское междуречье) // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. — Кириллов; М., 2011.
- Манигда О. В. Реконструкция ближайших коммуникаций древнерусских памятников в микрорегионе Хотинской возвышенности с помощью модуля Spatial Analyst. Методический аспект // Археология и геоинформатика [Электронный ресурс] / Отв. ред. Д. С. Коробов. — М., 2012. — Вып. 7. — CD-ROM.
- Мисак В. М. Застосування геоінформаційних технологій в історико-археологічних дослідженнях: Кваліфікаційна робота на здобуття академічного звання магістра історії. Національний університет «Києво-Могилянська академія» (рукопис). — К., 2011. — 121 с.
- Моця О. П., Томашевський А. П. Наукові дослідження відділу і проблеми та перспективи давньоруської та середньовічної археології в Україні // Археологія і

- давня історія України. — Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010.
- Немець К. А., Немець Л. М. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу: Навчально-методичний посібник. — Харків, 2014. — 172 с.
- Смекалов С. Л., Федоров Д. Л. Геоинформационные технологии в археологических исследованиях. — СПб., 2004. — 104 с.
- Томашевський А. П. Населення Східної Волині V—XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 404 с.
- Томашевський А. П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 174—208 (АДІУ. — Вип. 1).
- Филипчук М. А., Стеблій Н. Я. Створення археологічного кадастру в горбогірній місцевості (теоретичні та методичні аспекти) // Вісн. ін-ту археол. Львів. ун-ту. — Львів, 2010. — Вип. 5. — С. 3—38.
- Янишевський Б. Е., Киселев Д. И. База данных памятников археологии GRAVE // Компьютеры в археологии: материалы конф. «Опыт компьютерной обработки археологических материалов». — М., 1996. — С. 109—113.
- The Humanitarian Data Exchange [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://data.hdx.rwllabs.org/dataset/ukraine-administrative-boundaries>.
- NASA [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www2.jpl.nasa.gov/srtm>.

А. В. Борисов, О. В. Манигда

ОПЫТ РАЗРАБОТКИ И РЕАЛИЗАЦИИ БАЗЫ ДАННЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ

В процессе разработки тем диссертационных исследований, связанных с созданием археологической карты Галицкой, Волынской земель и системой расселения летописного Поросья возник проект создания общей базы данных археологических памятников. Разработка такого проекта осуществлена в связи с необходимостью информатизации и автоматизации процесса документирования и менеджмента данных. Продолжением разработанной базы служит археологическая карта, при создании которой использовался общий пакет геоданных. Статья описывает концептуальный уровень архитектуры новой базы данных. Три модуля содержат семь тематических блоков, которые сгруппированы в шестнадцать таблиц. В этой структуре учтены основные потребности в информации для исследования систем расселения древнерусского времени. Приводится пример удачного объединения данных, созданных в унифицированной системе, раскрывается возможность общей работы в этом направлении с большим массивом данных картографирования и анализа археологических памятников в масштабах всей страны.

Ключевые слова: база археологических памятников, археологическая карта, архитектура базы данных, геоданные, древнерусский период, концептуальная модель данных.

A. V. Borysov, O. V. Manigda

EXPERIENCE IN ARCHAEOLOGICAL SITES DATABASE DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION FOR SETTLING SYSTEMS STUDY

In the process of PhD research on the creation of the archaeological map of Galician and Volhynian lands and system of medieval dispersal in annalistic Porossya (the Ros' river area), the idea to create a joint database of archaeological sites appeared. The development of this project was done due to the needs of document automation and data management. The continuation of this developed database is an archaeological

map based on a common geographic data. The paper describes conceptual level in database architecture. Three modules (packages) contain seven clusters grouped in 16 tables. Such structure takes into account main needs in information concerning the Old Rus period settlement system. Successful integration of data created in a unified system is exemplified. The possibility of joint work in the direction for the analysis of large corpus of data mapping and the archaeological sites in the national scale opens.

Keywords: database for archaeological sites, archaeological map, database architecture, geographical data, Old Rus period, conceptual data model.

Одержано 2.02.2016

О. В. Серов

КИЇВСЬКЕ ПОЛІССЯ Х—ХІІІ ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Стаття присвячена узагальненню археологічних досліджень пам'яток Х—ХІІІ ст. Київського Полісся, проведених головним чином за радянських часів, висвітлюються дискусійні питання щодо історії Київського Полісся цього часу.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, культурний шар, датування, селища, городища.

Постановка проблеми. Київське Полісся — це фізико-географічна область, частина Поліської ландшафтної провінції на правобережжі Дніпра, яка займає північний і північно-західний схил Українського щита. На півдні цього схилу переважають лісостепові ландшафти — рівнини (поля), ерозовані глибокими балками з малогумусованими чорноземами на лесах або суглинках, які перемежуються з дерново-середньопідзолистими ґрунтами під борами (пущами) вздовж прирічкових терас. Лісостеповий ландшафт вузькою смугою заходить вздовж правого берега Дніпра до устя р. Ірпінь. Далі на північ окремі острові лесової тераси простежуються в місцях виходу великих річок: Тетерева, Уши (Уж), Прип'яті.

На північний захід від р. Ірпінь ландшафт змінюється, переходить у Дніпровсько-Прип'ятську западину — низовинну рівнину з переважанням зандрових, долинно-зандрових і долинних терасових місцевостей із суборевими лісами на дерново-слабопідзолистих ґрунтах. Це і є Київське Полісся, давня південна межа якого добре простежується за долинами правих допливів Дніпра, а саме, коли вони з лесових нерозвинених перетворюються на широкі задрові долини приблизно лінією траси Київ — Житомир. Для них властиві зручні виносні бо-

рові тераси лівого берега та значні алювіальні відклади у вигляді піщаних дюн та островів, порослих чагарником.

У сучасних адміністративних межах Київське Полісся охоплює Бородянський, Іванківський, частину Вишгородського та Макаріївського районів Київської області, а також 30-ти кілометрову зону відчуження Чорнобильської АЕС (колишні Поліський та Чорнобильський р-ни).

Археологічно ця територія вивчена недостатньо, а чорнобильська катастрофа ще більше поставила цьому непереборні перепони. На сьогодні ми не маємо інформації навіть про фізичний стан тих пам'яток, які були виявлені археологічними розвідками за радянських часів.

За таких обставин, археологічна частина програми збереження культурної спадщини Київського Полісся повинна бути спрямована саме на обстеження відомих археологічних пам'яток. Археологічні пам'ятки часів Київської Русі вивчені тут щонайменше. Вони виявлялись тут спорадично і ніколи не піддавались комплексним дослідженням. Найбільша їхня категорія — звичайні селища, часто автоматично фіксувались при дослідженні пам'яток іншої культурної приналежності, інколи без необхідної мінімальної інформації. І тільки на поодиноких селищах проводились невеликі розкопки.

Тому мета даної публікації — це спроба узагальнити відомі автору археологічні свідчення щодо археологічних пам'яток Київського Полісся Х—ХІІІ ст., ввести до наукового обігу забуті або маловідомі матеріали, при цьому окреслити дискусійні питання щодо вивчення давньоруської історії Київського Полісся на археологічних матеріалах.

Виклад основного матеріалу. Археологічні матеріали є чи не єдиним джерелом вивчення

давньоруської історії Київського Полісся, оскільки в писемних джерелах вона ледь простежується. У літописах зустрічаються лише побіжні, неясні згадки про окремі топоніми, виключно XII ст.: Давидова Боженка (1150), Чорнобил (1193). До них зараховують і Стрежев (1127) [Похилевич, 1887, с. 146], але про це йти меться далі.

Незважаючи на обмаль літописних даних, які викликають різні трактування та гіпотези, територію Київського Полісся X—XI ст. одні історики пов'язували з Київською землею (М. С. Грушевський, П. П. Толочко), інші — з Древлянською землею (П. М. Третяков).

Археологічне вивчення пам'яток доби Київської Русі на північ від Києва розпочалося ще у першій половині 70-х рр. XIX ст. Проте це стосувалося виключно стародавнього Вишгорода та його округи (розкопки А. І. Ставровського біля Межигір'я, В. Б. Антоновича — на околицях Вишгорода).

З Київського Полісся колекціонерам надходили лише випадкові поодинокі знахідки давньоруського часу. У колекції В. В. Хвойки зберігається бронзова підвіска з м. Бородянки, знайдена у 1897 р. (Арх. фонди НМІУ, № 2967). У болоті біля с. Червоний Ріг був знайдений залізний меч довжиною 91 см та шириною леза біля держака 6 см, який надійшов до Київського музею старожитностей до 1917 р. (Арх. фонди НМІУ, № 19340). З околиць Чорнобиля — відомий скарб 1896 р., який складався з бронзових прикрас [Корзухина, 1954, с. 135]. На початку XX ст. окремі знахідки з Чорнобиля (натільний хрест XI—XII ст., уламки плінфи, кераміка — з подвір'я Іллінської церкви) потрапили у колекцію члена Київського відділу воєнно-історичного товариства С. П. Вельміна. Користуючись нагодою, він провів перші розвідки і розкопки у Київському Поліссі.

За 5 верст на північний захід від Чорнобиля, в ур. Гримове, він оглянув городище, яке було відоме ще Л. Похилевичу і розташовувалося на землях І. Є. Казначеева. Воно займало високий мис, що утворювали глибокі балки з правим берегом р. Стара Прип'ять (стариця Прип'яті). З напільного боку мис від вершини однієї балки до вершини протилежної відокремлений валом довжиною 80 м, висотою до 4 м, шириною у підставі — 11 м. Із зовнішнього боку знаходився рів, шириною 4 м, глибиною 2,5 м. На відстані 20 м від урвища до ріки у валу утворювався розрив шириною 4—8 м — в'їзд на городище. По периметру мису валу не було і тільки поката стрілка гострого мису була відокремлена трьома лініями валів та двома ровами. Висота кожного наступного валу поступово зменшувалась від площадки городища в бік стрілки мису: 3 м — 2 м — 1,5 м. Відповідно зменшувалась і ширина ровів: 9,5 м — 5,5 м — 4 м. На цих валах був зроблений поперечний розріз. Тіло насипів було тотожним і складалось із міша-

ного ґрунту — лесу та чорнозему. У насипу знайдено багато уламків орнаментованого посуду, які, на думку дослідника, відносяться до IX—X ст. і датують все городище [Вельмін, 1913, с. 95—96].

П. О. Раппопорт, на підставі плану С. П. Вельміна, типологічно відносив городище до простих мисових і датував пам'ятку не раніше X—XI ст. [Раппопорт, 1956, с. 30]. Проте кераміку з валу, який С. П. Вельмін відносив до IX—X ст., П. О. Раппопорт не бачив, оскільки був опублікований лише план і розріз валів городища. Зрозуміло, що вали насипані з культурного шару, але площадка городища не була досліджена і характер культурного шару залишився нез'ясований. Таким чином, питання про час виникнення городища залишається відкритим.

За 3 версти від Чорнобиля, в ур. Стрижев В. П. Вельмін дослідив залишки зруйнованих печер, але окрім уламків цегли-сирцю датуючих матеріалів не знайшов. На думку Л. Похилевича, Стрижев — давньоруське місто, городище в ур. Гримів — його ранній етап, а Чорнобил — пізній [Похилевич, 1887, с. 144, 146].

Проте ця гіпотеза Л. Похилевича підтримки не набула. Стрижев 1127 р. безперечно пов'язують з мисовим городищем, що утворює р. Стрешина з правим берегом Дніпра в смт. Стрешин Жлобинського району Гомельської області.

Головним населеним пунктом Київського Полісся доби Київської Русі, безперечно, був стародавній Чорнобил, названий так за рослиною *Artemisiavulgaris*, більше відомою як нехворощ. Він розташовувався на важливому стратегічному шляху з варяг у греки, у пониззі великих лівих допливів Дніпра: Прип'яті та Ужа (стародавньої Уши). Це був основний транзитний пункт, ворота на шляху з Полоцьких, Турово-Пінських земель, верхньодніпровських міст Мозиря, Смоленська та інших на Київ та Чернігів.

Не викликає сумніву, що давньоруське Чорнобилське городище пов'язане з пізньосередньовічним Чорнобилським замком. Але, незважаючи на оптимізм керівника дослідження пам'ятки Сергія Переверзева, який намагається знайти хоча б рів городища, можна констатувати повну непридатність городища для досліджень. Тому в дочорнобилський час археологів пам'ятка не приваблювала, але історія Чорнобилського замку представляє певний інтерес для нашої теми. Коротко зупинимося на її основних віхах.

Вперше Чорнобил згадується 1193 р. у зв'язку з ловами великого київського князя Рюрика Ростиславича, а вдруге — у Воскресенському літопису у зв'язку з монгольською навалою. Є підстави вважати, що після цього місто було відбудоване не раніше 1432 р. У 1473 р. він знову був зруйнований татарами [Клепатский, 1912, с. 299]. З актового матеріалу дізнаємося, що 1529 р. тут вже сидів урядник київського воеводи Федько Андрійович Кисіль.

Опис замку 1552 р. засвідчує, що він мав 18 городень, 22 сажень довжиною та 17 сажень шириною, дерев'яну конструкцію стін з необтешаної сосни, міст на палях та рів, всього до 2 сажень глибини. До «воріт острогових» міщани наймали сторожу за плату: по грошу польському з двору один раз на рік, жито в міру, ковшик крупи та 5 плиток солі. 1552 р. в місті (посаді) було міщан — 163, бояр — 10, слуг замкових — 12. [Архів ЮЗР, ч. 7, т. 1, с. 587—592].

В цілому, ревізією 1552 р. не тільки Чорнобильського, а й Київського замку засвідчено, що система замкової оборони, яка спиралась на місцевих бояр, була застарілою і не відповідала інноваціям, які втілював у практику оборони видатний військовий діяч та організатор Остафій Дашкевич у Канівському, Черкаському та Брацлавському замках, а саме організацію городового козацтва [Довідник..., 1993]. Рекомендації ревізорів, очевидно, було враховано, оскільки у 1563 р. з Вільни до Чорнобиля було надіслано 6 старих великих фальконетів та 30 гаковиць.

1566 р. замок став приватною власністю останнього його урядника — Філона Кміти. Після смерті Ф. Кміти Чорнобиль успадкувала його донька Софія, яка була дружиною Лукаша Сапеги. Чоловік, виконуючи заповіт передчасно померлої дружини, 1626 р. побудував костел на честь Пресвятої Діви Марії, в якому сам засновник і був похований.

Чорнобиль перебував у власності Сапег [Архів ЮЗР, ч. 2, т. 2, с. 34], доки донька Казимежа Владислава Сапегі — Сесиліяне внесла його як придане за Яна Кароля Ходкевича († 1709 р.). Вона пережила чоловіка на 40 років і передала місто, яке на той час перетворилось на село (всього 140 мешканців), у спадок своєму п'ятнадцятирічному онукові — Яну Миколаю Ходкевичу.

Час від часу Чорнобилю загрожували гайдамаки. 1747 р. Роман Чорний, козак з Вайсуринаського куреня, здійснив напад на Чорнобиль і спалив його вщент. Тож місто відбудовували наново і заселяли його різним людом, навіть розкольниками — пилипівцями, які мали свою церкву в ур. Спасовщині, а потім і монастир, який, на нашу думку, можна пов'язувати з печерами в ур. Стрижев. Монастир був скасований 1852 р.

У 1750-ті рр. домініканський костел згорів від удару блискавки. Він був відновлений з 11-ма вівтарями та освячений 1757 р. Онуфрієм Личкевичем, пріором конвенту чорнобильського. При костьолі був кляштор на «містечку», на який ще за Лукаша Сапегі були записані с. Кошова та замкова слобода Старосілля. Казимеж Лев Сапега переніс кляштор на городище і додав йому села Паришів та Лелів. При кляшторі була школа, яку заснував Фелікс Родович. 1832 р. кляштор був скасований, а костел фун-

кціонував до початку ХХ ст. Принаймні 1902 р. за дорученням Історичного товариства Нестора Літописця, його оглянув мистецтвознавець М. П. Істомін. Костел височів на городищі як пам'ятка домініканського кляштору [Істомін, 1903].

1758 р. вибухнула Коліївщина. Чорнобиль якийсь час це лихо минало, але коли рух очолили Гонта й Залізняк, загроза стала реальною. Ян Миколай Ходкевич перебудував замок, вперше зробив перед замком підйомний міст, обкопав валами і укріпив палісадом «місто». Він організував для охорони міста надвірну міліцію — 200 гусарів, 100 городових козаків і 500 ополченців та налагодив контррозвідку. Коли Бондаренко з гайдамаками вийшли з Фастова з метою захопити Чорнобиль, Ян Миколай Ходкевич спрацював на упередження і вислав їм назустріч гусарів під командуванням Енгла, який за допомогою коринських козаків Проскури розігнав загін Бондаренка в Макарові, а самого ватажка полонив і доставив у Чорнобиль. За вироком магдебурзького суду його стратили в приміському с. Карпилівці. За Яна Миколая Ходкевича у 1779 р. побудували Іллінську церкву, а Чорнобилем він володів до останніх днів свого життя — 1781 р.

Докорінну перебудову замок пережив перед війною 1812 р., коли російський уряд став розглядати Чорнобильську фортецю як важливий пункт на шляху до Києва. Чорнобильський замок, розташований у північній частині міста, на високому мисі правого берега р. Прип'ять, що утворений двома широкими балками над долиною Прип'яті, контролював усю прилеглу місцевість. Під будівлями замку були вириті глибокі підвали з цегли, які використовували як пороховниці. До міста було введено Костромське ополчення, але 1812 р. 500 ратників з його складу померло від епідемії. Поховали їх на околиці міста у двох великих могилах, які через 100 років були зриті і замінені невеликою цегляною колоною з хрестом [Вельмін, 1913, с. 92—93].

1816 р. власником Чорнобиля був бригадний генерал, вчений хімік і поет Олександр Ходкевич, який 1838 р. передав його у спадок своєму синові Мечиславу. Донька останнього Олександра-Кароліна передала його як придане Станіславу Казимиру графу Коссаківському. Саме за цих Коссаківських і знесли після 1902 р. оборонні споруди та костел. Замок перетворився на приватну садибу.

У червні 1913 р. С. П. Вельмін організував екскурсію для членів свого Товариства та членів розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, всього 50 осіб. На приватній садибі Чорнобильського замку екскурсанти оглянули цегляні фундаменти якоїсь споруди, на нашу думку — костелу, які виявив шурфом С. П. Вельмін. Окрім уламків кахлів нічого знайдено не було.

Екскурсанти оглянули дві печі з поливними кахлями XVIII ст. і старовинні меблі у приміщеннях замку, глибокі підвали замку, склепіння яких тримались на цегляних стовпах. Від земляних укріплень замку нічого не залишилось [Вельмін, 1913, с. 93].

Таким чином, після неодноразової перебування культурний шар давньоруського часу Чорнобильського замку навряд чи зберігся. Глибокими підвалами знищені не тільки підмурки замку XV ст., а й XVIII ст.

З 2003 р. експедицією під керівництвом В. Манька в районі Іллінської церкви були започатковані археологічні дослідження міста (посаду) Чорнобиля. Протягом 2003—2008 рр. досліджено 188 м² площі. Внаслідок цих робіт були виявлені й досліджені культурні нашарування кінця X—XVI ст., зокрема будівля кінця X — початку XI ст., значна кількість господарських ям. Отримано значну кількість археологічного матеріалу, зокрема 953 фрагменти скляних браслетів, 24 фрагменти скляного посуду та 20 скляних намистин, 47 виробів з кістки, більше 300 металевих виробів, 31 прясло та 8 хрестиків з овруцького пірофіліту [Манько та ін., 2003/171, 2005/236]. Таким чином, розкопками виявлено більш ранні матеріали, ніж його перша згадка у 1193 р. Крім того, наявність великої кількості уламків скляних браслетів на невеликій площі є індикатором, на наш погляд, виробництва полив'яних плиток, якими оздоблювали підлогу в давньоруських цегляних храмах. До речі, С. П. Вельмін згадує, що йому вдавалось знаходити в різних місцях міста уламки глиняного посуду X—XI ст. та цеглу великокнязівської доби [Вельмін, 1913, с. 89].

Літописний топонім Давидова Боженка вважається історикам прозорим — місто «на усті Прип'яті», що традиційно пов'язували з городищем у с. Городище колишнього Чорнобильського району [Похилевич, 1864, с. 151; Шендрик, 1977, с. 113; Толочко, 1980, с. 116; Літопис..., 1989, с. VI]. Городище не було досліджене у 60-ті рр. XX ст. під час будівництва Київського водосховища, і на сьогодні знаходиться під його водами.

Проте не всі однозначно сприймали літописне повідомлення щодо цієї локалізації. Ще у 1885 р. М. Андрієвський порівняв літописні статті 1150 р. Іпатського та Лаврентіївського списків ПМЛ і знайшов в них протиріччя. У більш ґрунтовному повідомленні Іпатського літопису про Юрія Долгорукого, який повернувся в Городець Остерський після невдалої боротьби за київський стіл, йшли з Мичеська, який пов'язують із сучасним Радомишлем, через Давидову Боженку Андрій Боголюбський та його двоюрідний дядько Володимир Андрійович. У Лаврентіївському та Радзивилівському списках Андрій повернувся вже один, «перебреле Дніпро на Воронич» (Вороничі). Давидова Боженка тут вже не згадується.

М. Андрієвський, за аналогією з Летською божницею, яка була місцем вбивства св. князя-мученика Бориса, пов'язав Давидову Боженку з місцем вбивства св. князя-мученика Гліба (християнське ім'я — Давид). На його думку, найбільш ймовірно, вона знаходилась не на усті р. Прип'ять, а біля с. Глібівка (нині — Вишгородського р-ну), майже на усті р. Тетерів, де невідомо коли і ким була споруджена дерев'яна боженка над святим колодязем. У 1883 р. він оглянув її.

У своїй аргументації автор виходить з того, що саме тут був брід через Дніпро. Він підсилює свою гіпотезу літописною статтею 1160 р., де згадується перехід князівської дружини вище Вишгорода льодовим шляхом від боженки «на Вороничі». Етимологію слова «Воронич» він виводить від слова «вори», тобто загородження з кілків на броду, яке перешкоджало переходу через річку [Андрієвський, 1885, с. 185—186, прим. 2].

М. Андрієвський пов'язує боженку XIX ст. у Глібівці з боженкою середини XII ст., та все ж він мав рацію — боженка — це не городище, а церковна споруда, і ставили їх на урочистих місцях, як і тепер ставлять каплиці на честь того чи іншого святого.

Ця публікація пройшла повз увагу більшості дослідників і, звичайно, стало традиційним пов'язувати Давидову Боженку з городищем на усті р. Прип'яті. Локалізуючи літописні топоніми Київського літопису, дослідники навіть не порушують питання, чому шлях з Мичеська на Городець Остерський пролягав через устя р. Прип'яті з гаком не менш 85 км.

На нашу думку, гіпотеза М. Андрієвського заслуговує на увагу. Літописним Вороничам може відповідати с. Воропаїв Вишгородського району, де, за переказами, здавна існувала переправа через Десну. 1902 р. у цьому районі в Десні був знайдений межевий дуб із щелепами кабана. Такий шлях до Городця (нині — с. Старогородка) був набагато коротший (39 км), ніж від Вишгорода (52,5 км), який перебував у руках Ізяслава Мстиславича.

Як вже підкреслювалось, територію Київського Полісся деякі дослідники пов'язують з Древлянською землею, а її городища — з древлянськими градами. Одним з них вважається і давній Іванків, у якому з середини XVI ст. був відомий укріплений господарський двір Івана Проскури, зруйнований у 1834 р. з невідомих причин останніми власниками панами Любомирськими [Фундуклей, 2008, с. 174].

Наприкінці 1940-х рр. П. М. Третяков, досліджуючи тему древлянських градів, оглянув ур. Замок у смт. Іванків і констатував, що замок зруйнований будівельними роботами. Проте знахідки давньоруської кераміки в кручі над берегом р. Тетерів дали йому підставу вважати, що на місці замку було давньоруське городище, можливо, один з древлянських градів [Третяков, 1952, с. 64].

У 1970 р. М. П. Кучера вдруге обстежив мисоподібну терасу в міському парку райцентру Іванкова, визначив розміри і площу мисоподібної частини — 120×60—70 м (0,75 га). У кручі над берегом з боку річки він також знайшов поодинокі уламки вінець кераміки XI ст., XII—XIII ст. та уламки стінок горщиків з широким заглибленим лінійним орнаментом, виготовлених з грубого тіста, які датуються часом не пізніше рубежу X—XI ст. На цій підставі він підтримав гіпотезу П. М. Третьякова [Кучера, 1976, с. 177—179]. До цієї думки приєднався й дослідник древлянських градів Б. А. Звіздецький, хоч і не проводив тут досліджень [Звіздецький, 2008, с. 119].

2013 р. Л. В. Чміль і А. А. Чекановський провели обстеження цього місця. Вони також виходили з настанови, що тут було давньоруське городище. Дослідники дійшли висновку, що за планом М. Кучери можна на місцевості визначити залишки ровів: один — це глибокий яр, що розрізає високий берег р. Тетерів з півночі, інший — майже засипаний яр перед краєзнавчим музеєм у південній частині міського парку. На думку дослідників, зовнішній розмір городища-замки становив 121×118 м, а поверхню його, й не лише вали, було вирівняно і знівельовано двома широкими терасами. Це, на їхню думку, пояснює відсутність археологічних знахідок на північній і центральній частині терасованих ділянок, коли були зриті вали і, очевидно, засипані рови.

Обстеження південного боку берегової тераси виявили, що давньоруська кераміка простежується за межами мисоподібної тераси, на південь від неї, біля місцевого музею. Саме тут найбільше було зібрано кераміки X—XII ст. [Чміль, Чекановський, 2014].

1993 р. автор статті за 120—125 м на захід від краю згаданої мисоподібної тераси, обстежив траншею газопроводу. На стінках траншеї виявлено культурний шар потужністю до 1 м, що простежувався у профілі довжиною 7,8 м із заходу на схід. Однорідний за консистенцією супісок мав темно-сіре забарвлення і починався від денної поверхні. У невеликій кількості цей шар був насичений фрагментами ліпної кераміки милоградської культури, поодинокими фрагментами посуду XI—XIII ст. та пізнього середньовіччя. На жаль, зафіксувати графічно заповнення не вдалось, але немає сумніву, що цей потужний шар, безперечно, був пов'язаний із якимсь заглибленим об'єктом. Важко сказати, чи це залишки замкового рову, чи інший об'єкт. Якщо це залишки рову, то він засипаний був одночасно з нівелюванням поверхні тераси. Важливо й те, що вперше була знайдена кераміка милоградської культури, що не є виключенням для багатошарових пам'яток Київського Полісся.

Проте навіть наявність слідів ровів та давньоруської кераміки у кручі над берегом не

свідчить про існування на цьому місці городища давньоруського часу. Останні зазвичай будувалися на високих мисах, що утворюють перші допливи з основною рікою. Але найближча р. Болотня, де впадає у р. Тетерів, не утворює зручного й високого мису, тому це місце у XVIII ст. було використане під єврейське кладовище.

Місце для давнього поселення було вибрано за 2 км на південь від злиття двох річок. Е. Рукіловський повідомляє, що до побудови двору-замку Іваном Проскурою 1589 р. існувало селище Пасинківщина [Iwankow, 1880, с. 314—315]. У цьому контексті перейменування населеного пункту на честь його засновника Івановим, після закінчення будівництва двору виглядає дуже доречним. Саме таким шляхом виник і сусідній Горностайпіль.

До того ж, І. Фундуклей (а точніше М. Грабовський, який був у цивільного губернатора писарем), вказує, що при руйнуванні поміщицького двору-замку у 1834 р. управителем князів Любомирських було знайдено чимало людських кісток. З великою ймовірністю можна вважати, що це були залишки поховань, а двір-замок був побудований на місці стародавнього могильника. На це також мало звертають уваги.

Проте на Київщині деякі давньоруські ґрунтові могильники кінця XI — початку XII ст. безпосередньо прилягають до селища, займають найвищі за топографією місця, як це простежено автором, в ур. Кочур біля Білогородки на р. Ірпін [Серов, 1991].

Глибина давньоруських поховань, як, наприклад, в ґрунтовому могильнику біля с. Козаровичі Вишгородського району, рідко сягає 1 м від сучасної поверхні і зазвичай становить 0,4—0,9 м [Степаненко, Блажевич, 1976]. Саме у цих межах і було проведено нівелювання тераси в Іванкові.

Якщо кістки дійсно були пов'язані з могильником, тоді підйомний матеріал давньоруського часу, зафіксований на південь від музею, треба розглядати як залишки звичайного селища, яке займало схил тераси лівого берега р. Тетерів, що типово для X—XIII ст.

В аналогічній топографії у 1992 р. виявив багатошарове селище на території смт. Іванкова А. П. Савчук. Воно розташоване на південно-західній околиці райцентру в ур. Гулярний Яр. Пам'ятка займає схил лівого берега р. Тетерів і частково зруйнована дорогою. На площі 2 га зібрана кераміка кінця X — початку XI ст., ліпна кераміка корчакської культури (переважна більшість), а також «рогате» прясло милоградської культури.

Наявність знахідок милоградської культури разом з давньоруськими матеріалами вимагає більш уважно розглядати відомі городища Київського Полісся.

Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери, якою було поставлено

за мету пошук та обстеження поліських городищ, виявила у 1970 р. городища з давньоруськими і милоградськими матеріалами біля сіл Лелів і Медвин, а також ряд «чистих» городищ милоградської культури, функціональне призначення яких до сьогодні залишається дискусійним [Кучера, 1970/20].

Городище біля с. Лелів (нині — 30-кілометрова зона) було розташоване за 1 км на південь від села, в ур. Городок. 1913 р. його не вдалось обстежити С. П. Вельміну, завадив дощ. Воно розташоване на мису правого корінного берега р. Прип'ять. З напільної сторони зберігся вал висотою до 2 м і рів. Розміри укріпленої частини 80×60 м (0,48 га). Внутрішня площа 0,35 га. Знайдена кераміка ХІІ — середини ХІІІ ст., ліпна, середньодніпровської та милоградської культур [Кучера, 1976, с. 176; Древнерусские..., 1984, с. 32].

Городище біля с. Медвин розташоване за 2 км на захід від села, на невисокому і неширокому мису лівого берега р. Тетерів. Мис зорієнтований із заходу на схід. Із західної, напільної сторони та з півдня збереглися невеликі розорані вал і рів. Площа внутрішньої території всього 0,15 га. Знайдена кераміка ХІІ—ХІІІ ст., доби бронзи та милоградської культури [Кучера, 1976, с. 176; Древнерусские..., 1984, с. 34].

У довідковій літературі згадується городище біля с. Фрузинівка, що розташоване на мисі лівого берега р. Тетерів в ур. Груді. Тут знайдена кераміка ХІІ—ХІІІ ст. та кінця І тис. [Шендрік, 1977, с. 117].

Виявлені експедицією М. П. Кучери городища з керамікою ХІІ—ХІІІ ст. — це також прості мисові городища, які типологічно не відповідають тому типу округлих у плані городищ, які масово з'являються на Русі з кінця ХІ — початку ХІІ ст. Наявність на них підйомного матеріалу милоградської культури взагалі ставить під питання належність їхніх земляних укріплень до давньоруського часу. Можливо, це городища милоградської культури, які використовувались і в давньоруський час. Для того, щоб відповісти на це питання, знову ж необхідні археологічні дослідження їх оборонних споруд.

Крім городищ, експедиція М. П. Кучери 1972 р. виявила за 1 км на південний захід від с. Ораного селище в ур. Борок. Воно займало невелике дюнне підвищення у заплаві лівого берега р. Тетерів. На площі не більше 1—2 га знайдені уламки посуду ХІ—ХІІІ ст., шиферне прясло, вістря стріли та кераміка милоградської культури [Кучера, 1972/24]. Вдруге воно оглянуто співробітником Інституту археології АН УРСР М. Фрідманом у 1985 р.

Більшість давньоруських селищ у Київському Поліссі виявлені у другій половині ХХ ст. На деяких селищах проведені невеликі за обсягом розкопки, результати яких частково опубліковані. Селища почали виявляти з кінця 1950-х рр.

1959 р. археологічною розвідкою Е. О. Симонюча виявлене давньоруське селище на південно-західній околиці с. Залісся, праворуч від шосе до м. Чорнобиль [Симонюч, 1960/26]. Селище було розташоване на невисокій боровій терасі міжріччя безіменного лівого допливу та р. Уши. Характер культурного шару нез'ясовано, оскільки частина селища потрапила під забудову ферми (МТФ). Знайдена кераміка кінця Х — початку ХІ ст.

Експедиція під керівництвом І. П. Русанової у 1968 р. обстежувала Житомирське та Київське Полісся з метою виявлення пам'яток ранньослов'янського часу. За 0,4 км на південний схід від с. Прибірськ Іванківського району було виявлене селище кінця Х — початку ХІ ст. Воно займало невисоку піщану дюну в заплаві лівого берега р. Тетерів, навпроти гирла р. Здвиг. На площі 260×50 м (1,3 га) знайдена кераміка кінця Х — початку ХІ ст. та ліпна, ранньослов'янського часу [Русанова, 1973, с. 38].

У 1960—1963 рр. у зв'язку з будівництвом Київського водосховища у Київському Поліссі працювали комплексні археологічні експедиції Інституту археології АН УРСР.

Експедиція під керівництвом І. І. Тереножкіна при обстеженні правого берега Дніпра біля с. Лютиж Вишгородського району виявила селище ХІІ — середини ХІІІ ст. Воно знаходилося на північно-східній околиці села, на мисовидному останці правого берега Дніпра, в ур. Довгаль. На площі 200×70 м (1,4 га) були знайдені уламки кераміки ХІІ — середини ХІІІ ст. та ліпна, доби бронзи.

Біля с. Казаровичі Вишгородського району, в заплаві лівого берега р. Ірпінь, знайдене селище, яке знаходилося на невеликій піщаній дюні. На поверхні зібрана кераміка ХІ — середини ХІІІ ст. та доби бронзового віку [Тереножкін, 1960/1].

Два селища та могильник ХІ — середини ХІІІ ст. виявила експедиція під керівництвом Д. Я. Телегіна також біля с. Козаровичі [Телегін та ін., 1962/15]. Їх досліджували у 1969 та 1971 рр. В. О. Круц і Є. В. Максимов [Круц, Максимов, 1969/1, 1971/5]. Матеріали опубліковані [Степаненко, Блажевич, 1976].

Основне селище виявлене за 3 км на північ від устя р. Ірпінь, в ур. Буслівка. Топографічно займало край корінної тераси Дніпра, нині це узбережжя Київського водосховища. Розміри 300×100 м (3 га), багатошарове. Культурний шар — 0,5 м. Знайдена кераміка ХІ — середини ХІІІ ст., трипільської та зарубинецької культур. Розкопано залишки 3-х жител та 5-ти господарських споруд ХІІ—ХІІІ ст. Знахідки представлені знаряддями праці (лемеші, серп, жорно з вулканічного туфу), прикрасами (фрагменти скляних браслетів, сережки) та дрібними побутовими речами.

На північ від цього селища був досліджений ґрунтовий могильник (обряд трупопокладення,

західна орієнтація). 1969 р. тут досліджено 17 поховань. Але внаслідок розмиву берега водами водосховища у 1989—1990 рр. були проведені рятівні розкопки П. М. Покасом. Всього на могильнику досліджено майже 80 поховань XI—XIII ст. У плані могили розташовані без певної системи як окремими групами, так і поодинокі. Біля небіжчиків знайдені особисті речі: ножі, скроневі кільця та бронзові браслети.

Друге селище не досліджувалось. Воно було розташоване на схід від села, за 300 м від сучасного кладовища хутора Бірки. Займало борову терасу лівого берега р. Ірпін. У відхиленнях берега знайдена кераміка XI — середини XIII ст. Нині затоплене водами Київського водосховища.

Експедицією під керівництвом Д. Я. Телегіна у 1962 р. за 300 м від західної околиці с. Богдани Іванківського району виявлено селище на піщаній терасі правого берега р. Тетерів. На площі 100—150×30—50 м (0,6 га) знайдено кераміку XII—XIII ст., але більшість знахідок — ліпна кераміка, яка належить до доби бронзового віку [Телегін та ін., 1962/15].

1979 р. у Київському Поліссі працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Л. Залізняка [Залізник, Неприна, 1980]. Мета дослідження — виявлення та вивчення пам'яток доби мезоліту — неоліту. Одночасно були виявлені селища з матеріалами Київської Русі біля сіл Абрамівка, Заруддя, Савенки, Мартиновичі, Червоний Ріг та смт. Бородянка.

Селище біля с. Абрамівка Вишгородського району розташоване за 1 км на південний захід від села, у заплаві р. Здвиж, на піщаній дюні, через яку проходить ґрунтова дорога. Розміри селища 150×30 м (0,45 га). На поверхні зібрані уламки посуду XI — середини XIII ст. та матеріали неолітичної доби.

За 1,5 км на північний захід від с. Савенки Вишгородського району та за 300 м від дороги на с. Шибене, в ур. Кіпни, виявлене селище на дюні в заплаві правого берега р. Здвиж. На поверхні дюни знайдена кераміка XI—XIII ст., залізні шлаки. Селища, виявлені 1974 р. Л. Л. Залізником, обстежені у 1980 р. О. М. Кухарською [Кухарская, 1980/33а].

За 3 км на південний захід від с. Заруддя Іванківського району, в долині лівого берега р. Ірши, на піщаній дюні площею 0,5 га, що інтенсивно розвіюється, знайдено кераміку XI—XIII ст., залізні шлаки. Поселення виявлене у 1979 р. [Залізник, Неприна, 1980].

Два селища виявлені О. М. Кухарською у 1980 р. біля с. Червоний Ріг Бородянського району. Селище-1 розташоване за 1 км на південний схід від східної околиці села, на боровій терасі лівого берега р. Здвиж. Площа сягає 2 га. Культурний шар — 0,25 м. На поверхні знайдена кераміка XI — середини XIII ст. та ліпна, тшинецької культури.

Селище-2 розташоване за 2 км на північний схід від села, в заплаві лівого берега р. Здвиж,

на піщаній дюні висотою до 1,5 м над заплавою ріки. Культурний шар слабо насичений, перевійний. На площі 0,5 га знайдена кераміка кінця X — початку XI ст., залізні шлаки та ліпна кераміка невизначеного часу [Кухарская, 1980/33а, с. 6].

Експедицією Л. Л. Залізняка 1980 р. за 1 км на південь від с. Мартиновичі Поліського району, в ур. Сівок (або Окоп, або т.зв. Олександрівський острів, відомий з писемних джерел) у долині р. Уж, виявлені залишки селища площею 1 га, яке займає північно-західну частину високого піщаного острова довжиною 800 м. Його задернована поверхня значно вибита при випасі худоби і перевіяна. Зачисткою досліджено профіль заглибленої на 0,15 м у материк споруди XII ст. У заповненні об'єкта знаходилась зола, обпалена глина, кераміка. Тут досліджені також шар мезолітичного часу, поховання зарубинецької культури, зафіксовані залишки селища і цвинтаря XV ст.

За 1,5 км на схід від с. Соснівка Іванківського району, на невеликій дюні висотою 2—3 м біля лівого берега р. Здвиж виявлене селище розмірами 200×150 м (3,0 га). Поверхня дюни розвіяна. Культурний шар — 0,5 м. Знайдена кераміка кінця X — початку XI ст., залізні шлаки та ліпна кераміка доби бронзового віку. Виявила О. М. Кухарська 1980 р. [Кухарская, 1980/33а, с. 8]. Вдруге обстежене 1985 р. О. М. Кухарською і В. Степанчуком.

За 4 км на південний схід від смт. Бородянка та за 2 км на південь від залізничного мосту через р. Здвиж у 1980 р. виявлене селище, яке займає край низької борової тераси (висота — 1,0 м над заплавою) на правому березі р. Здвиж (за звітом п. 4). Розмір — 150×50—100 м (1,25 га). Культурний шар потужністю 0,25 м, розораний. Розкопками досліджено залишки глинобитної печі з передпечною ямою і керамікою кінця X — початку XI ст. На поверхні зібрана кераміка XI — середини XIII ст., матеріали доби мезоліту, неоліту та київської культури [Кухарская, 1980/33а, с. 3—4].

1981 р. виявлене селище біля с. Дудки Вишгородського району. Воно розташоване на західній околиці села, на боровій терасі правого берега р. Здвиж. Зібрана кераміка XI—XIII ст. [Кухарская, 1980/33а].

З середини 1980-х рр. археологічні розвідки у Київському Поліссі проводились у зв'язку з підготовкою матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури. 1985 р. М. Фрідман виявив селище на південно-східному краю с. Заруддя Іванківського району, яке розташовувалось на боровій терасі лівого берега р. Тетерів. Знайдена кераміка XI — середини XIII ст., ліпна доби неоліту та бронзового віку.

Друге селище він виявив біля с. Підгайне Іванківського району на високому піщаному підвищенні в долині лівого берега р. Тетерів. Площа селища — 3 га, частково поросле ча-

гарником. Культурний шар — 0,3 м, місцями розвіяний. На поверхні знайдена кераміка кінця X — початку XI ст. Вдруге селище обстежив автор статті у 1993 р.

Того ж року В. М. Зоценко виявив селище біля с. Демидів Вишгородського району. Селище було розташоване за 2,5 км на північний захід від села, біля літнього табору «Корчагінець». Топографічно займало мис високого лівого берега безіменного струмка — доплив р. Ірпінь. Знайдена кераміка XI—XIII ст. та ліпна тшинецької культури.

1990 р. на південно-східній околиці смт. Бородянка, за 300 м на північ від шосейного мосту через р. Здвиж, автор статті виявив селище, яке розташовувалося на невисокому пологіму схилі борової тераси лівого берега ріки. Розміри 300—350×100 м (3,25 га). Зайняте городами та приватними садибами. На поверхні знайдена кераміка XI — середини XIII ст. та XVII—XVIII ст. [Серов, Левада, 1990/179].

На західній околиці с. Синяк Вишгородського району, за 400 м від господарського двору, на межі з лісом, виявлене селище, яке займало піщану терасу лівого берега невеликого безіменного струмка (лівий доплив р. Ірпінь), який перетворено на дренажний канал. Розміри — 200×100 м (2 га). Знайдена кераміка кінця X — початку XI ст. та підгірцівської культури [Серов, Левада, 1990/179].

Як бачимо, сільські поселення X—XIII ст. Київського Полісся тяжіють до долин великих річок і невідомі на вододільних ділянках, як у Лісостепу. Через негативні риси поліських ландшафтів, а саме: заболоченість земель, низьку природну родючість ґрунтів та інтенсивні процеси розвіювання незакріплених рослинністю піщаних ґрунтів, Київське Полісся завжди було мало придатне для стійкого землеробства, а у порівнянні з Київським лісостепом — малозаселеною територією. Звичайно, і промисли мешканців були пов'язані з рікою, такі як видобуток заліза з болотної або лугової руди, гонка дьогтю і смоли та інші, традиційні для тубільців з найдавніших часів до XIX ст. Деякі з цих промислів можна вивчати з писемних джерел або етнографічно, але що стосується чорної металургії, то археологічні дані тут є майже єдиним джерелом наших знань.

Класичним прикладом вивчення сільського залізобирного виробництва у науковій літературі стало дослідження групи селищ біля с. Лапутьки Іванківського району. У 1962—1963 рр. П. П. Толочко провів тут археологічні дослідження [Толочко, 1962—1963/1г]. Основне селище було розташоване за 1,5 км на південь від села, в ур. Мосієва Нива. Займало підвищення борової тераси лівого берега р. Тетерів. За розповсюдженням підйомного матеріалу встановлено, що селище видовжене із заходу на схід на 300 м, а з півночі на південь — на 80—100 м (2 га). Культурний шар — 0,2—0,4 м. У північно-східній частині пам'ятки розкопками досліджені

споруди господарчого та виробничого призначення, ями. Знайдені залізні шлаки, ножі, кресала, точильні бруски, шиферні прясла, кераміка кінця X — початку XI ст.

Селище-2 було розташоване на західній околиці села, за 1,5 км вище за течією від основного селища, в ур. Брід. Воно займало частину піщаного острова, що видовжений із заходу на схід на 750 м. Площа розповсюдження підйомного матеріалу 100×60 м (0,6 га). Культурний шар — 0,5 м. Тут досліджені котлован житлової будівлі та дві господарські ями кінця X — початку XI ст.

Селище-3 виявлене на лівому березі р. Бдунь (лівий доплив р. Тетерів). Воно розташовувалося на піщаній дюні в долині р. Тетерів. На поверхні знайдена кераміка кінця X — початку XI ст., але не було досліджене [Толочко, 1980, с. 163; Древнерусские..., 1984, с. 33]. Автор розкопок вважає, що на досліджених селищах населення займалося видобутком заліза з болотної руди та її обробкою сезонно. Проте явних залишків об'єктів чорної металургії знайдено не було. Історія вивчення чорної металургії давньоруського Полісся взагалі дуже цікава тема, але виходить за рамки нашої статті і потребує окремої публікації.

Висновки. У Київському Поліссі на сьогодні відомі окремі городища із знахідками давньоруської кераміки, найбільш важливим з яких є м. Чорнобиль. Вони не входили до числа древлянських градів, оскільки використовувались у XI—XIII ст. Їхня історія була нерозривно пов'язана з Києвом.

Переважає більшість людності давньоруського часу тут мешкала у звичайних селищах, але часто змінювала місця свого перебування, освоюючи безмежні території поліської області. Сьогодні відомо близько трьох десятків селищ з матеріалами X — середини XIII ст. Частина їх розташовувалась на піщаних дюнах та островах у заплавах річок, частина — на борових терасах. Але виявлено їх мізерну кількість. Долини поліських річок обстежені досить нерівномірно: краще — нижні течії основних долин річок Тетерів, Ірпінь та Здвиж, гірше — долини річок Уж (Уши), Ірши та правий берег р. Прип'ять.

Першочерговим завданням є перевірка стану виявлених пам'яток, а на тих городищах, що вціліли, необхідно зосередити зусилля на вивченні їхніх оборонних споруд. Що стосується селищ, то особливо перспективними є дослідження тих, які пов'язані з давньоруськими промислами. Проте треба зважувати, що такі роботи потребують значних зусиль, коштів і часу.

Андрієвський М. Давыдова Боженка (из летописной топографии Киевского Полесья) // КС. — К., 1885. — Т. 12 (июнь). — С. 184—204.

Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском

и Волыньском генерал-губернаторе. — Ч. 1—8. — К., 1859—1914.

Вельмин С. П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в местечке Чернобыль // Военно-исторический вестник. — 1913. — Кн. 4. — С. 89—96.

Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. — К., 1993 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др. — К., 1984. — 194 с.

Зализняк Л. Л., Неприна В. И. Исследования памятников в долинах рек Уж и Тетерев // АО. — 1979. — М., 1980. — С. 272.

Звіздецький Б. А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К.: Інститут археології НАН України, 2008. — 176 с.

Истомин М. П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // ЧИОНЛ. — К., 1903. — Вып. 17. — С. 16—34.

Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. Литовский период. — Одесса, 1912. — 595 с.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954. — 150 с.

Кухарская Е. Н. Отчет об археологических разведках в Киевской области в 1980 г. // НА ІА НАН України. — 1980/33а.

Кучера М. П. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р. // НА ІА НАН України. — 1970/20.

Кучера М. П. Звіт про роботу розвідагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАН України. — 1972/24.

Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 176—197.

Круц В. А., Максимов Е. В. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАН України. — 1969/1.

Круц В. А., Максимов Е. В. Отчет о раскопках многослойного памятника у с. Казаровичи Киевской обл. в 1971 г. // НА ІА НАН України. — 1971/5.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. — К., 1989. — XIV, 591 с.

Манько В. О., Зализняк Л. Л., Смірнов А. П., Сапожников І. В. Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р. // НА ІА НАН України. — 2003/171.

Манько В. О., Переверзев С. В., Переверзева О. В. Звіт про науково-дослідну роботу «Археологічне дослідження древнього Чорнобиля 2005 р.» // НА ІА НАН України. — 2005/236.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — 763 с.

Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. — К., 1887. — 190 с.

Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА — М., 1956. — № 52. — 183 с.

Русанова. И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — М., 1973. — 100 с.

Серов О. В., Левада М. Е. Археологические исследования на Киевщине экспедиции Киевского областного управления культуры в 1990 г. // НА ІА НАН України. — 1990/179.

Серов О. В. Літописне село Кучари // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. першої наук.-практ. обл. конф., присвяч.

140-річчю з дня народж. В. В. Хвойки, с. Білогородка, жовтень 1991 р. — К., 1991. — С. 78—79.

Степаненко Л. Я., Блажевич Н. В. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 151—163.

Сьмонович Э. А. Отчет о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ІА НАН України. — 1960/26.

Телегін Д. Я., Березанська С. С., Митрофанова В. І., Круц В. А. Звіт про археологічні дослідження в зоні Київського водосховища в 1962 р. // НА ІА НАН України. — 1962/15.

Тереножкин А. И. Отчет Киево-Полесской археологической экспедиции за 1960 год // НА ІА НАН України. — 1960/1.

Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962—1963 гг. // НА ІА НАН України. — 1962—1963/1г.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля XII—XIII вв. — К., 1980. — 222 с.

Третьяков П. Н. Древлянские «грады»: Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Сб. статей. — М., 1952. — С. 64—68.

Фундуклей И. И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии (репринтное издание) — К., 2008. — 174 с.

Чміль Л. В., Чекановський А. А. Розвідки в смт. Іванків і його околицях // Археологічні дослідження в Україні 2013: Зб. наук. ст. — К., 2014. — С. 159—160.

Шендрик Н. І. Довідник з археології України: Київська обл. — К., 1977. — 142 с.

Iwankow // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1882. — Т. 3. — С. 314—315.

О. В. Серов

КИЕВСКОЕ ПОЛЕСЬЕ X—XIII вв. ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Статья посвящена обобщению археологических исследований памятников X—XIII вв. Киевского Полесья, которые проводились главным образом в советское время, освещает дискуссионные вопросы, которые возникают при изучении истории Киевского Полесья этого периода.

Ключевые слова: археологический памятник, культурный слой, датировка, поселение, городище.

O. V. Sierov

KYIVAN POLISSYA OF THE 10th—13th CENTURIES ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA

The paper is devoted to generalization of archaeological research of Kyivan Polissya monuments of the 10th—13th centuries conducted mainly in Soviet time, and covers controversial issues arising when you study Kyivan Polissya history of that time.

Keywords: archaeological site, cultural layer, dating, settlement, hillfort.

Одержано 20.05.2016

В. К. Козюба

ДАВНІ УКРІПЛЕННЯ ПІВНОЧІ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено огляду стану вивчення давніх укріплень півночі Київського Полісся.

Ключові слова: городище, укріплення, площа, Київське Полісся.

На півночі Київського Полісся, в межах сучасних Іванківського і Поліського районів Київської обл., відомо кілька десятків археологічних пам'яток, на яких збереглися, були або могли бути залишки давніх укріплень. Вивчення цієї категорії пам'яток завжди привертало увагу дослідників, адже, по-перше, через виразні ознаки (наявність земляних валів і ровів) ці пам'ятки було легше виявити і, по-друге, укріплення в усі історичні періоди завжди виступали як певні центри з щонайменше військовими і адміністративними функціями.

На сьогодні на цій території є відомості про 33 подібні пам'ятки (рис. 1, 1; Додаток). Частину з них віднесено до цього переліку умовно, оскільки про низку пам'яток є тільки згадки, і сама інформація щодо них непевна. Незважаючи на це, подібні пам'ятки мають бути в полі зору, і тільки за перевіреною інформацією їх можна вилучати з переліку давніх укріплень. З іншого боку, не виключено, що в майбутньому на півночі Київського Полісся, насамперед у смузі між р. Уж та українсько-білоруським кордоном, можуть бути відкриті 1—2 нових городищ.

Географічно 22 пам'ятки розташовані в межах Іванківського району (з них 9 — у Чорнобильській зоні), 10 — у Поліському районі (з них 4 — у Чорнобильській зоні), ще 1 — на межі Іванківського і Бородянського районів.

В історії вивчення давніх укріплень Київського Полісся можна виділити 3 головних

етапи. Перший із них припадає на 1840—1910 рр. — час, коли почала формуватися база даних щодо цих пам'яток. Про 3 городища (Фрузинівка, Іванків, Тальська Гута) згадує І. І. Фундуклей у своїй праці «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848). Л. І. Похилевич у «Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии...» (1864) додає свідчення ще про 5 укріплень (Чорнобиль, Н. Шепеличі, Городище, Прибірськ, Вовчків). В іншій праці — «Уезды Киевский и Радомысльский» (1887) — згадуються ще 5 не названих раніше пам'яток (Хабне, Лелів (Гримів), Стрижів, Залішани, Пироговичі). Підсумкову інформацію про давні укріплення цього регіону навів 1895 р. у своїй «Археологічній карті» В. Б. Антонович, який, крім названих, згадав ще про 9 городищ (Річиця, Товстий Ліс, Павловичі, Кабани, Медвин, Радинка, Розважів (2 городища), Леонівка). Таким чином, на кінець XIX ст. було зібрано свідчення про 22 ймовірні давні укріплення регіону.

Перші розкопки давніх укріплень на цих територіях були проведені С. П. Вельміним у червні 1913 р. Він дослідив Лелівське городище (ур. Гримів), зокрема зробив перетин насипів трьох валів, які захищали городище з півночі [Вельмин, 1914, с. 7, 8, фиг. VI] (рис. 2, 1).

Другий етап вивчення давніх городищ північної Київщини охоплює час від 1940 р. до середини 1970-х рр. Він пов'язаний із проведенням розвідкових досліджень на частині пам'яток, яка була відома за згаданою публікацією В. Б. Антоновича. Зокрема перед Другою світовою війною кілька городищ на Потетерів'ї (Розважів, Іванків, Фрузинівка) було оглянуто експедицією П. М. Третьякова [Третьяков, 1940, с. 123—124]. У 1950—1960-х рр. окремі городища

Рис. 1. Карта розташування давніх укріплень на півночі Київського Полісся (1), портрет господаря Чорнобиля Яна Миколая Ходкевича (друга половина XVIII ст. (2), гіпотетична реконструкція планової структури Чорнобиля XVII—XVIII ст. (3: а — замок, б — територія Верхнього міста, в — територія кляштору домініканців, г — торгові площі, д — вулична сітка, е — церкви, костел, є — лінія укріплень) і гіпотетична реконструкція історичної частини Хабного XVII—XVIII ст. (4: а — межі укріплень містечка, б — місце мосту через р. Уж)

між Тетеревом і Ужом досліджували І. П. Русанова, О. М. Мельниковська, П. П. Толочко [Русанова, 1961, с. 71; Мельниковская, 1967, с. 191; Толочко, 1963, с. 8—9]. Низку городищ цього регіону на початку 1970-х рр. обстежив і описав М. П. Кучера. Завданням цих досліджень було уточнення розташування пам'яток, їх опис і датування, зйомка планів.

Останній етап досліджень розпочався у ХХІ ст. З 2004 р. проводяться розкопки на території середньовічного Чорнобиля. Під час цих робіт виявлено об'єкти і матеріали давньоруського та більш пізнього часу. У 2014 р. розвідкою Л. В. Чміль і В. К. Козюби було відкрите нове городище біля с. Красилівка.

Городища ранньозалізного віку. Більшість давніх укріплень (щонайменше, 10 з нашого переліку) відноситься до ранньозалізного часу, до мілоградської археологічної культури (VI—III ст. до н.е.). Майже на всіх, відомих на той час городищах зазначеного часу, а саме — на 8 пам'ятках, побував М. П. Кучера. Він зробив детальний опис укріплень та їхні плани. Результатом цього дослідження стала узагальнююча стаття про городища мілоградської культури в Київському Поліссі, яка вийшла у 1976 р. [Кучера, 1976]. Вже тоді дослідник визначив кілька характерних рис цих пам'яток, а саме: розташування переважно на низьких, часто заболочених ділянках; наявність лінійних відрізків у трасах валів; слабка насиченість культурного шару або його відсутність у межах укріплень. На двох городищах (Нова Красниця, Радинка) М. П. Кучера відзначив наявність виступів-майданчиків у валах, які виходили за межі рову [Кучера, 1976, с. 91].

Аналіз відомих планів мілоградських городищ півночі Київщини засвідчує, що за своєю плановою структурою вони розподіляються на 3 типи. До першого належать городища, які мають одну лінію укріплень, що оточує майданчик по контуру (Бовище, Залішани) або, якщо пам'ятка розташована на мисі — з напольного боку і зі сторони стрілки мису (Лелів, Медвин) (рис. 2, 2—4).

Другим типом є городища, що мають концентричні укріплення, тобто, один майданчик розташований всередині іншого (Кабани (Діброва), Нова Красниця, Радинка) (рис. 3). Одне з них, розоране, знаходиться в заплаві Ужа за 1,35 км на південь від колишнього с. Діброва. Воно займає частину невисокого підвищення, яке з усіх боків оточене старицями та заболоченими ділянками. На косознімку добре видно окремі частини пам'ятки. Всередині неї — дещо видовжене по осі північний схід — південний захід внутрішнє укріплення з розміром майданчика 150×115 м. Контур зовнішнього укріплення має грушоподібну форму, із більш вузькою східною частиною і широкою західною, в якій знаходиться внутрішній укріплений майданчик. Зовнішній східний дугоподібний край городища

розташований за 150 м на північний схід від внутрішнього укріплення. По північному відрізу зовнішнього валу проходить дорога. Південно-східна ділянка валу частково розмита старицею Ужа, а південний край виходить до одного з рукавів річки. Західний край городища ледь помітний, але вгадується. Зовнішні розміри городища — 390×280 м, його площа — близько 8 га (рис. 3, 1).

Найбільш цікавим є третій тип пам'яток, що має складну структуру, при якій на городищі є три й більше укріплені майданчики і навіть окремі частини, безпосередньо не з'єднані між собою. Вірогідно, саме такою пам'яткою може бути комплекс городищ у Розважіві, відстань між якими становить не більше 300 м (рис. 4, 1). Під час розвідки 2014 р. Л. В. Чміль і автором біля с. Красилівка було відкрите нове городище, яке за своєю плановою структурою є унікальним не тільки серед городищ мілоградської культури зони Українського і Білоруського Полісся, але й взагалі серед усіх давніх укріплень Середнього Придніпров'я. Тому подаємо детальний опис цієї пам'ятки.

Городище розташоване в лісі за 1,2 км на південний схід від села. Пам'ятка має складну планувальну структуру і складається з двох окремих частин (рис. 4, 2). Перша з них — лінія валу і рову (з північного боку), яка з невеликими вигинами проходить із заходу на схід і має довжину близько 0,7 км. Більша частина лінії укріплення вкрита лісом, крім невеликої ділянки у східній частині траси валу. Західний край валу розпочинається за 150 м на південний схід від траси Термахівка — Старі Соколи і виглядає як межове окопування. Далі на схід розмір валу збільшується і сягає висоти 1,5—2 м при ширині 6—7 м. Східне закінчення валу впирається в болото. Рів перед валом сильно оплив, оскільки вся конструкція складається з піщаного ґрунту. Ширина рову — 4—5 м, глибина — до 1—1,2 м.

За 0,3 км на південь від описаного валу, за болотом, розташоване, власне, городище, яке є комплексом із замкнутих майданчиків і розімкнутих валів, які утворюють у плані дуже складну структуру. Розташування городища в лісі серед боліт (оточене ними з усіх боків, крім південного) та дефіцит часу ускладнили вивчення пам'ятки, але ми встигли зробити огляд городища. Через нього проходить ґрунтова дорога, в насип якої включено окремі ділянки валів. Загальний розмір укріплень становить 430 (північний схід — південний захід) × 385 м. Для зручності опису ми розділили городище на 7 ділянок.

Ділянка 1 — центральне укріплення городища, яке займає суху, найвищу над заболоченою місцевістю, частину укріплення. Всередині неї проводиться вирубка лісу розміром 110×95 м і проходить розгалуження доріг. Розмір майданчика всередині валів — 250 (північний

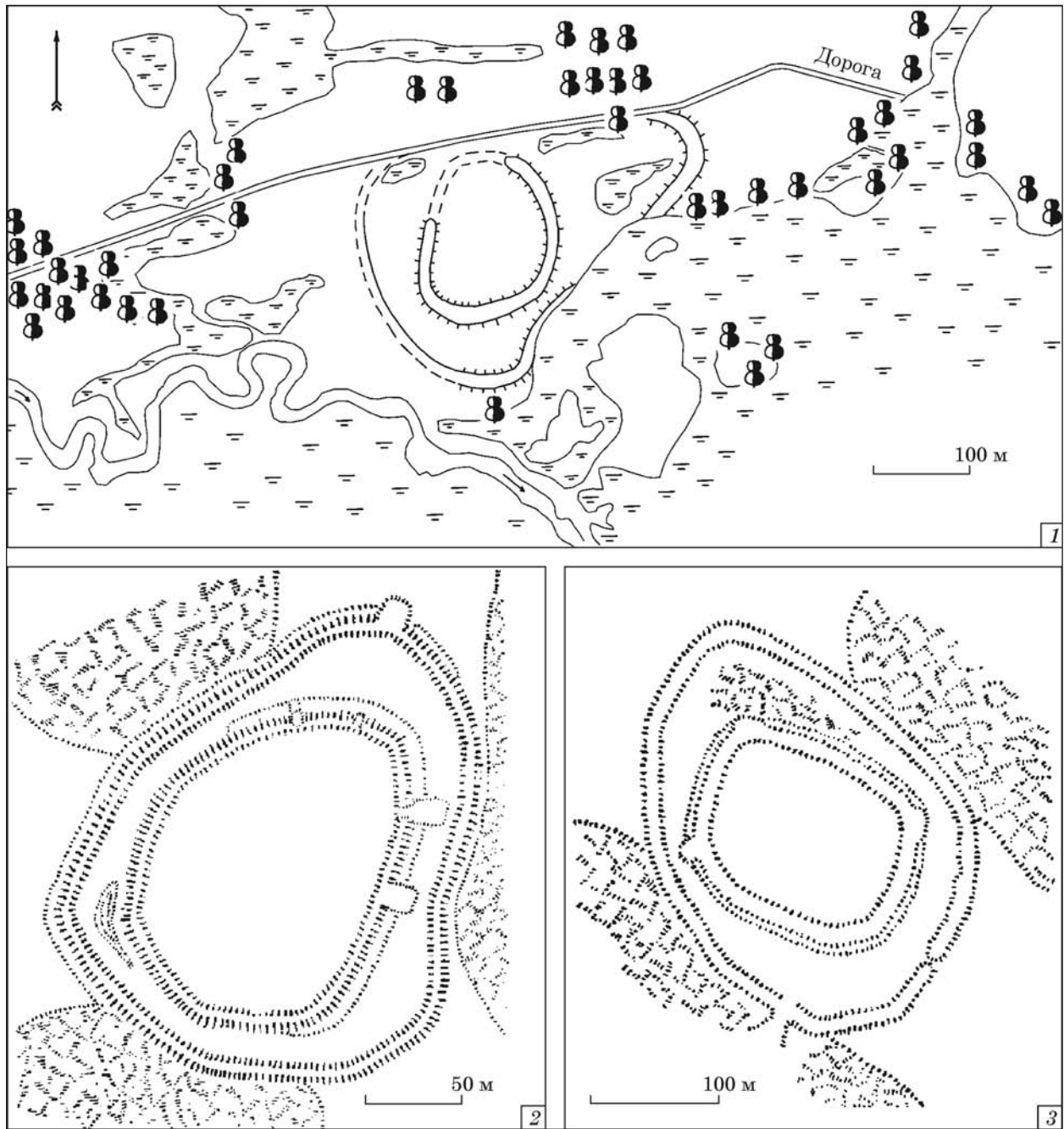

Рис. 3. Плани городищ милоградської культури другого типу: 1 — Кабани (Діброва) (за автором), 2 — Нова Красниця, 3 — Радинка (за М. Кучерою, 1976)

схід — південний захід) $\times$ 150 м. Ділянка 1 оточена по периметру валом шириною 10 м, висотою до 3 м і ровом шириною до 10 м, глибиною 1,5 м. У південній частині зовні рову простежується невеликий валоподібний бруствер. У північно-східній та західній частинах вал має лінійні заломки. У північно-східній частині ділянкою валу проходить дорога. Довжина валу за периметром складає близько 770 м.

Ділянка 2 прилягає до попередньої з південного заходу. Її майданчик має розмір 70 (північний захід — південний схід) $\times$ 55 м. Довжина валу — близько 200 м. Останній обома кінцями виходить до ділянки 1. У західній частині вал

має залом близько 90°. Висота валу на цій ділянці дещо менша, а його ширина більша, оскільки вал осунувся. Рів також має меншу глибину.

Ділянка 3 розташована на захід від ділянки 1 і на північний захід від ділянки 2. Майданчик має підпрямокутну форму розміром 140 (північний схід — південний захід) $\times$ 65 м. Вали висотою 2—2,5 м. Їхня довжина — 330 м. Північний кінець валу виходить до валу ділянки 1, південний — до валу ділянки 2. Зовні, з південного на північний захід, розташована болотиста низина.

Ділянка 4 є продовженням попередньої на північний схід. З півночі прилягає до ділянки 1.

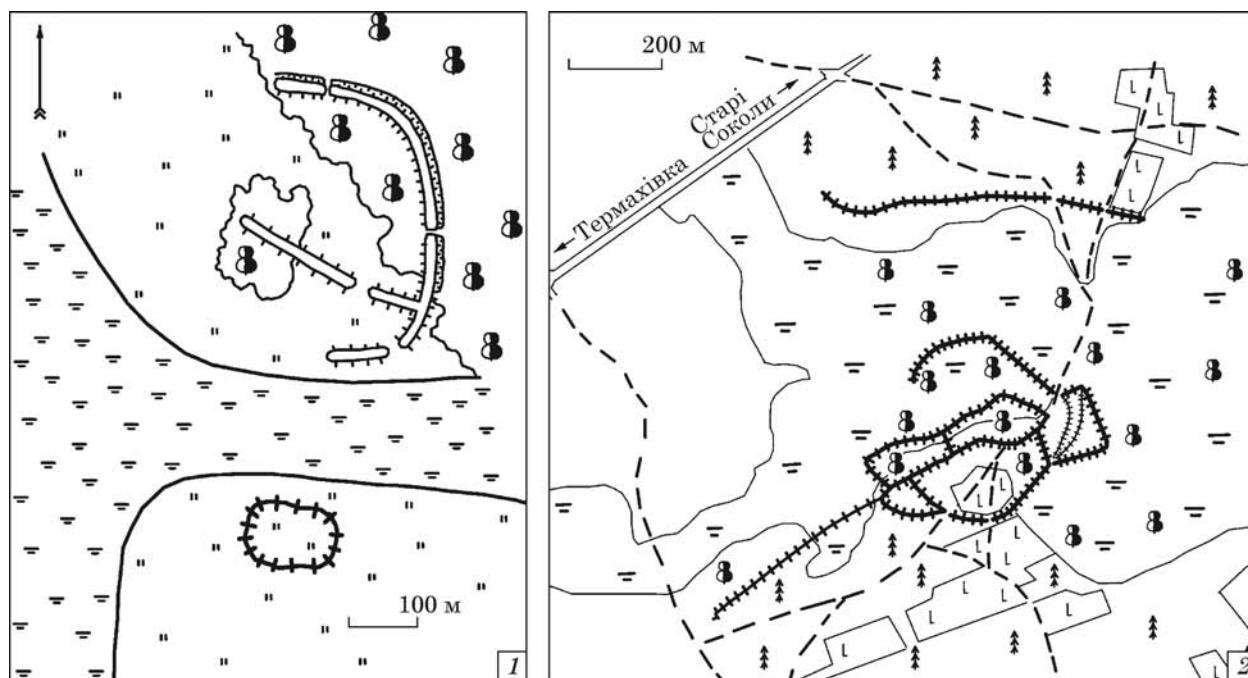

Рис. 4. Плани городищ милоградської культури третього типу: 1 — Розважів 1, 2 (за М. Кучерою, 1976), 2 — Красилівка (за автором)

Розмір — 195×90 м. Довжина валу — 300 м. Один кінець виходить до північно-східного кута ділянки 1 (тут по ньому також проходить дорога), інший — до кута ділянки 3. У плані ділянки 3, 4 утворюють один простір, розділений навпіл поперечним валом довжиною близько 40 м.

Ділянка 5 знаходиться на північний схід від ділянки 1. Має підпрямокутну форму з двома прямими кутами на півночі і сході. Розмір майданчика 120 (північний захід — південний схід) $\times 110$ м. З усіх боків, крім заходу, оточена болотом. В середині ділянки 5 простежуються 2 лінії менш потужних валів, які із східного боку мають невеликі рови. Їхня висота — до 1 м, ширина — 3 м. Вони виходять з південного кута ділянки і йдуть на північний схід. Один із них повертає на північ і виходить до дороги, куди приходить і зовнішній вал ділянки 5, інший тягнеться до північного кута ділянки 5. Довжина зовнішнього валу — 310 м. Південний край валу виходить до рову ділянки 1, північний — до дороги; сам контур укріплень ділянки 5 не замкнутий.

Ділянка 6 займає північну частину городища. Це вал, що проходить посеред болота. Вал сильно осунувся від дії води. Його висота не перевищує 0,5 м, а ширина — 4—5 м. Вал розпочинається від місця виходу північного валу ділянки 5 до дороги і йде на північний захід на 195 м, повертає на захід—південний захід і через 120 м повертає на південний захід, де через 70 м закінчується посеред болота. Відстань до валів ділянки 4 становить у північно-східній частині 50 м, у північно-західній — до 140 м.

Ділянка 7 простежується на південний захід від городища. Розпочинається від кута ділянки 2, будучи продовженням валу північно-західної частини ділянки 1, 2. Має майже прямолінійну трасу довжиною близько 420 м і на своєму шляху перетинає болотяну низовину з озерцем. На цій ділянці вал сильно осунувся і краще зберігся біля завершення, де має висоту до 0,8 м при ширині 8—10 м. Південно-західний кінець валу має поворот під прямим кутом на південний схід, але далі насип валу і рів не простежуються.

Наявність додаткової лінії валу на північ від основної частини городища вказує на те, що з цього боку повз городище проходила дорога з півночі на південь, і вал перекривав цей шлях. Наявність ділянки 5 та 6 також підтверджують це припущення. Вал на південний захід від городища (діл. 7), вірогідно, також прикривав небезпечний напрямок.

Ще 2 городища, які поки не обстежені, але локалізація яких встановлена, також, ймовірно, відносяться до цього періоду. Їхнє вивчення суттєво ускладнене через розташування у зоні відчуження. Городище біля колишнього с. Розсоха розташоване за 1,5 км на північний схід від краю села, на підвищенні серед болотистої низини. Інше городище, місце знаходження якого локалізоване через топонім Городок, відоме ще з часів В. Б. Антоновича, знаходиться за 10 км на північ від колишнього с. Павловичі (Новый Мир). Воно розташоване на лівому березі безіменного струмка — лівої притоки р. Іллі. Інші 2 городища з нашого переліку, біля Леонівки і Городища, поки не виявлені. Вони потенційно також можуть датуватись розглядуваним періодом.

Городища часів Київської Русі. На сьогодні на півночі Київського Полісся відомі 5 пам'яток з матеріалами давньоруського часу, які в літературі віднесено до городищ. Про 2 з них ми вже згадували — це городища біля Лелева та Медвина, на яких знайдено матеріали як ранньозалізного часу, так і доби середньовіччя [Кучера, 1976а, с. 176]. Оскільки на цих пам'ятках трасою їхніх укріплень простежуються прямолінійні відрізки, вважається, що названі городища з'явилися у I тис. до н. е. і були повторно використані у XII—XIII ст. [Кучера, 1976, с. 92, 93].

Щодо кожної з цих пам'яток є питання, які потребують уточнення. Зокрема на плані С. П. Вельміна 1913 р. з північного боку Лелівського городища позначено 3 лінії валів, 2 рови між ними і дослідник наводить їхні розміри [Вельмін, 1914, с. 8, фиг. VI], а у М. П. Кучери в цьому місці зафіксовано лише один вал і рів [Кучера, 1976, с. 93, рис. 7] (рис. 2, 1, 2). Сама пам'ятка, за Л. П. Похилевичем і С. П. Вельміном, розташовується в ур. Гримів [Вельмін, 1914, с. 2], в той час як О. М. Мельниковська подає інші назви урочища — Дідів Рів або Городок [Мельниковская, 1967, с. 191]. Датування давньоруського етапу функціонування городища також нез'ясоване — С. П. Вельмін виявлену там кераміку відніс до IX—X ст. [Вельмін, 1914, с. 2, 8], а М. П. Кучера знайдені під час його розвідки матеріали датував XII—XIII ст. [Кучера, 1976, с. 92].

Як вже згадувалось, під час розкопок С. П. Вельміна 1913 р. було розрізано вали з північного боку Лелівського городища, і в їхніх настипах виявлено *«много обломковъ глиняныхъ сосудовъ, съ различными орнаментами»* [Вельмін, 1914, с. 8], які дослідник відніс до IX—X ст. І якщо раннє датування кераміки молодим С. П. Вельміном ще можна піддати сумніву, встановлений ним факт наявності давньоруської кераміки у настипу валів городища свідчить про те, що північна частина укріплень Лелівського городища з'явилася саме у давньоруський час або взагалі відноситься ще до більш пізнього періоду.

При обстеженні городища біля Медвина М. П. Кучера за 110 м на захід від городища відзначив наявність в основі мису незначного прямолінійного підвищення, можливо, від зруйнованого валу другої, зовнішньої лінії укріплень [Кучера, 1976, с. 93]. П. П. Толочко, який обстежив цю пам'ятку в 1963 р., через незначну кількість кераміки вважав її городищем-сховищем [Толочко, 1963, с. 8]. Мала кількість кераміки давньоруського часу, знайдена на мисі, на нашу думку, ставить під питання функціонування цього городища саме як града у часи Київської Русі.

Про городище між Фрузинівкою і Ораним було відомо ще у першій половині XIX ст. [Фундуклей, 1848, с. 40]. Згодом цю інформацію по-

вторив Л. П. Похилевич [Похилевич, 1864, с. 119, 120]. Пам'ятку було оглянуто П. М. Третьяковим у 1940 р., і вже тоді дослідник відмітив руйнацію її укріплень. Нижні нашарування городища він датував останніми століттями I тис. н. е. [Третьяков, 1940, с. 124]. П. П. Толочком у 1963 р. було проведено шурфування майданика пам'ятки і виявлено на ній численні матеріали XII—XIII ст. [Толочко, 1963, с. 9].

Давньоруське городище у центральній частині Іванкова (міський парк) сильно постраждало від спорудження на його місці замку наприкінці XVI ст. Схематичний план цього укріплення був зроблений М. П. Кучерою під час його розвідки 1970 р. За керамікою, виявленою на пам'ятці, городище в Іванкові могло з'явитись на рубежі X—XI ст. [Кучера, 1976а, с. 176, 177, 179]. Поруч із городищем розташовувалось велике селище з керамікою X—XII ст. [Чміль, 2012, с. 259, рис. 4; Чміль, 2014, с. 365—366].

Найбільшим центром північної Київщини у давньоруський час був Чорнобиль. Не випадково лише він згадується у літопису під 1193 р. [Ипатьевская летопись, 2001, стлб. 677]. Ще з досліджень С. П. Вельміна відомо, що Чорнобиль існував вже у X ст. — на території старого міста ним було знайдено кераміку X—XI ст., а у південно-західній частині міста розкопано один курган у невеликій (12 насипів) курганній групі, в основі якого виявлено вуглистий шар потужністю до 0,5 м з уламками двох горщиків, дрібними кальцинованими кістками, металевими бляшками і уламком кістяного виробу з *«великолепным»* орнаментом. Знахідки, на думку дослідника, відносяться до кремаційного поховання IX—X ст. Крім того, при обстеженні Чорнобиля С. П. Вельмін знайшов натільний хрестик XI—XII ст. (у садибі Іллінської церкви) та уламки давньоруської цегли-плінфи [Вельмін, 1914, с. 1, 4]. Про групи курганів всередині міста та на його околицях ще раніше згадував Л. П. Похилевич [Похилевич, 2007, с. 187].

Дослідження 2004—2014 рр. підтвердили наявність матеріалів X—XI ст. і більш пізніх в історичній частині міста [Переверзев, 2010]. Загальна топографічна структура Чорнобиля давньоруської доби залишається нез'ясованою. Можна припустити, що початкове невелике укріплення з'явилося на краю корінного берега між балками, де в литовсько-польський час функціонував замок і був спуск до берега Прип'яті. Поселення розташовувалось уздовж високого правого берега річки на південь і північний захід від городища і, вірогідно, займало площу не менше 10 га. Чи існувала у давньоруському Чорнобилі друга лінія укріплень окольного міста, можуть з'ясувати тільки наступні дослідження пам'ятки. На південний схід від місця городища-замку розташовується Поділ, який також мав бути заселений у цей час. Його площа могла становити 8—10 га.

У давньоруський час на території Київського Полісся літопис згадує ще один об'єкт — Давидову Боженку. Її названо як географічний орієнтир, що розташовувався при впадінні Прип'яті у Дніпро, при описі подій 1150/51 і 1161 рр. [Ипатьевская летопись, 2001, стлб. 417, 419, 515]. Сама назва об'єкта говорить про те, що мова йде про невелику церкву — каплицю. Ще Л. П. Похилевич запропонував локалізувати Давидову Боженку в районі с. Городище, яке, дійсно, розташовувалось найближче до гирла Прип'яті [Похилевич, 1864, с. 151]. Назву села пов'язали із літописною назвою, з чого зробили висновок, що Давидова Боженка була укріпленим населеним пунктом, який навіть присутній у відомому переліку давньоруських городищ А. В. Кузи [Куза, 1996, с. 81]. Тема походження цієї літописної назви і локалізації каплиці заслуговує на окремий спеціальний поглиблений аналіз. Можна підтримати тих дослідників, які вважають, що згадана церква пов'язана з культом одного з братів-страстотерпців Глібом-Давидом, вбитим разом із братом Борисом у 1015 р. На нашу думку, божниця могла з'явитись на місці останньої зупинки-ночівлі на шляху до Вишгорода при перевезенні тіла вбитого князя Дніпром із Смоленська. Ймовірний час спорудження Давидової Боженки — друга чверть XII ст.

На наше переконання, назва села Городище ніяким чином не пов'язана з Давидовою Боженкою, і вказує на існування біля самого села давнього городища, скоріш за все — ранньозалізного часу. Серед перерахованих вище городищ милоградської культури кілька (Нова Красниця, Красилівка, Розважів) розташовуються в урочищах, які мають назву Городище, тож така форма назви села поруч із давнім укріпленням є закономірною і очікуваною.

Укріплення пізньосередньовічного часу. Частина давніх фортифікаційних споруд півночі Київщини з'явилась і функціонувала у литовсько-польський час XVI—XVIII ст. До них належать замки і міські укріплення. Всього на цій території у зазначений період відомо 10 населених пунктів, які в джерелах названі містами або містечками. Але, звісно, не кожне містечко мало укріплення, хоча б й у вигляді простого частоколу. Один із документів 1618 р. дає перелік міст і містечок Київського воєводства, керівники чи власники яких отримали судові позови стосовно втікачів з інших маєтків, які перебралися до цих населених пунктів. За переліком, тільки 2 з 19 міст чи містечок не мали укріплень. В усіх інших вони були, оскільки листи-позови залишали або в брамах замкових (14 випадків), або в міських брамах (1) та воротах (2) [Селянський..., 1993, с. 163—167]. Таким чином, за цим документом, співвідношення укріплених і неукріплених міст і містечок становить 8,5 до 1. Насправді, при невибіркового, як у згаданому документі, а суцільному

врахуванні всіх міст і містечок на певній території ця пропорція може стати приблизно рівною. Зокрема серед наших пам'яток 3 (Чорнобиль, Хабне, Іванків) мали укріплення, наявність яких підтверджена писемними джерелами. Ще 2 міста — Горностайпіль і Прибірськ теж, вірогідно, мали укріплення. Зокрема останні схематично зображені на карті Польщі Річчі Занноні 1772 р. (рис. 5, 3, 4). Інші населені пункти (Кухарі, Красятічі, Вовчків, Розважів, Бобер) у певні періоди XVII—XVIII ст. названі у джерелах містами і містечками, але підтвердження існування в них укріплень ми не маємо.

Загальне уявлення про характер укріплень містечок Київського Полісся може дати малюнок середини XVII ст., на якому зображено м. Макарів на Здвижі. На панорамі містечка (ракурс — з півдня, з протилежного берега Здвижу) видно дерев'яний палісад, що оточує середмістя, з кількома баштами (на малюнку підписані щонайменше 3 башти). Ліворуч на підвищенні зображено замочок з окремою лінією укріплень [Русина, 2015, с. 130, іл. 4, 5].

Розглянемо більш детально відомості про укріплення міст Київського Полісся цього періоду.

Чорнобиль. Загальновідомою є люстрація Чорнобильського замку від 1552 р., з якої ми дізнаємось про його розміри (22×17 сажнів або близько 63×48 м², тобто, 0,3 га) та характер укріплень [Архів ЮЗР, VII, I, с. 587]. Але поза увагою дослідників залишилась інформація про укріплення самого міста [Леп'явко, 1995, с. 74—76; Мальченко, 2001, с. 291—293].

Перша згадка про них є в листі Сигізмунда I до чорнобильського державця Івана Немирича від 24.02.1536 р. Лист короля був викликаний скаргою до нього кількох мешканців Чорнобиля на Немирича, який зобов'язував їх «*замок Чорнобильський робити*», хоча вони «*съ стародавна николи замку не робять*», натомість вони разом «*зъ иншыми поддаными нашими тамошними острогъ робять и перекопъ копають, а замку робити не повинни, бо деи тамъ въ замку городень, ани местецъ своихъ они не мають; лечъ де которыи городни свои тамъ въ замку мають, тыи тежъ и замокъ робять*» [Архів ЮЗР, VIII, V, с. 13, 14]. Сигізмунд I підтвердив право мешканців Чорнобиля не ремонтувати замок («*зъ оное работы замку тамошняго ихъ вызволяемъ*»), оскільки вони «*и такъ острогъ робять и перекопъ копають*» [Архів ЮЗР, VIII, V, с. 14].

У люстрації Чорнобильського замку 1552 р. згадується «*сторожа остроговая*» — мешканці міста давали платню від кожної садиби сторожу, який пильнував міські ворота [Архів ЮЗР, VII, I, с. 589]. В опублікованому листі керівника польського гарнізону в Чорнобилі, оточеному

1. С. А. Леп'явко у своїй публікації, присвяченій опису Чорнобильського замку 1552 р., використав інший показник сажню, в нього розмір замку становив 44×34 м [Леп'явко, 1995, с. 75].

Рис. 5. Схематичні плани укріплень міст на карті Польщі Р. Занноні 1772 р.: 1 — Чорнобиль, 2 — Хабне (Поліське), 3 — Горностайпіль, 4 — Прибірськ

козацьким військом, від серпня 1648 р., тричі згадуються міські брами у множині [Мицик, 1995, с. 38; Джерела..., 2012, с. 117], з чого випливає, що в цей час зовнішні укріплення міста мали щонайменше двоє воріт.

У 1768 р. під час Коліївщини господар Чорнобиля Ян Миколай Ходкевич (рис. 1, 2) зробив реконструкцію його укріплень — підвищив вал, обновили рів замку та ошанцював і опалісадував саме місто [Slownik..., I, s. 753]. Залишки рову замку бачив ще Л. П. Похилевич на початку 80-х рр. XIX ст. [Похилевич, 2007, с. 193]. Рів замку добре видно на плані Чорнобиля кінця XVIII ст., про який йтиметься далі.

Планова структура середньовічного міста Чорнобиль була зумовлена рельєфом та домінантами — замком, церквами, комунікаційними магістралями — головними вулицями, спусками до Прип'яті та місцевого Подолу, площею Ринок. Відповідно до них була влаштована зовнішня лінія укріплень міста з кількома воротами-в'їздами. Для реконструкції історичної планової структури міста величезне значення мають архівні джерела XVIII ст. — описи Чорнобиля та його плани.

У Краківському держархіві у фонді «Архів Ходкевичів з Млинова» зберігся польський план Чорнобиля другої половини XVIII ст., який коротко описаний Ю. А. Мициком [Мицик, 1995; 1997]. На ньому позначені замок, домініканський монастир і чотири православні церкви — Пречистенська, Миколаївська, Іллінська і Пилипівська. План доповнює «Інвентар графства Чорнобиль» 1772 р., в якому досить де-

тально описаний замок і названо передмістя Поділ, перераховані вулиці, назви чотирьох з яких пов'язані із згаданими православними церквами, що стояли на цих вулицях [Мицик, 1995, с. 37]. На північно-західному краю Чорнобиля поза межами його укріплення, на території Чорнобильської Слободи, відомої з XVII ст., була церква старообрядців — Св. Пилипа Митрополита¹. Також важливим джерелом для реконструкції є російський план Чорнобиля кінця XVIII ст., копія якого зберігається в невеликому церковному музеї при Іллінській церкві міста. Нещодавно його було опубліковано [Чернігівець, 2011, с. 49].

Кляштор Внебовзяття (Вознесіння) Діви Марії було закладено за ініціативою Софії Кміт'янки — дружини Лукаша Сапеги, ще за її життя, тобто, не пізніше 1624 р. Лукаш Сапега у своєму фундаційному акті від 01.09.1626 р. підтвердив виділення у місті ділянки під костел і домініканський кляштор [Rawita-Gawronski, 1903, s. 44, 45]. Перша відома нам згадка про костел у Чорнобилі, як вже існуючий, датується 1634 р., коли Щасний Тишкевич зазнав нападу від Криштофа Каменецького та його слуг, виходячи з цього костелу [Акти..., 2004, с. 184]. «Костелик мурований» згадується у документі від 1640 р., в якому Казимир Лев Сапега врегулює спірні питання з чорнобильськими домініканцями [Rawita-Gawronski, 1903, s. 47]. Як

1. Через неправильне прочитання підпису на плані кінця XVIII ст. в публікаціях іноді зустрічається назва Пилипа Мироновича.

виходить, у місті у першій половині XVII ст. існували невеликий мурований костел і, окремо, велика огорожена ділянка домініканського кляштору, де мав будуватись новий костел.

Фр. Равіта-Гавронський у своїй праці, присвяченій римо-католицькому духовенству України кінця XVIII ст., цитує цікавий документ («ограничення»), який датований автором 14.05.1642 р.¹ При описі меж домініканського кляштору у Чорнобилі зазначається, що земля кляштору лежить проти замку чорнобильського і тягнеться «від річки Прип'яті, де закінчується острог міський, вулиця до церкви Пречистої іде: праворуч міські плаці і будинки, ліворуч паркан кляшторних садів» [Rawita-Gawronski, 1903, s. 48]. Цей документ з переліком «добр і власності земської», які надавались домініканцям, був адресований господарем Чорнобиля Казимиром Левом Сапегою (який мав титул князя Чорнобильського) чорнобильському старості Юстиніану Пружановському та мозирському підкоморю Федору Михайлу Обуховичу.

На основі наявних актових джерел та плану Чорнобиля кінця XVIII ст. ми здійснили спробу гіпотетичної реконструкції плану міста XVII—XVIII ст. та лінії його укріплень (рис. 1, 3). У центральній частині міста розташовувався замок, який займав мисовидний виступ берега висотою 25 м над Прип'яттю. З напільного боку замок був укріплений валом (згадується 1768 р. — див. вище), з яким, вірогідно, пов'язана історична назва кінця XIX ст. — пров. Валовський (сучасна вул. Бондаря). Остання безпосередньо проходить повз місце замку.

Перед брамою замку і мостом через рів розташовувалась велика прямокутна площа Ринок. Вона була обмежена сучасною вул. Радянською і трохи не доходила до вул. К. Лібкнехта і Бондаря. Розмір торгової площі становив близько 140×110 м.

На північ від замку, на сусідньому високому березі Прип'яті в трикутнику, обмеженому схилом берега річки з одного боку, замком і частиною торгової площі — з другого боку, і вул. Пречистенською (Червонопрапорною) — з третього, розташовувався кляштор домініканців з костелом, городами і садом. Він був оточений дерев'яним парканом, згаданим у цитованому вище документі 1642 р. По вул. Пречистенській (у XIX ст. мала назву Завальна) за один двір від Ринку розташовувалась садиба Пречистенської церкви. На захід від Пречистенської проходила вул. Микільська (Першотравнева), на початку якої, на куті торгової площі, знаходилась садиба церкви Св. Миколая. Можна припустити, що укріплення міста XVII—XVIII ст. з цього боку проходили вздовж названої вулиці.

1. У публікації зазначено 1624 р., що є очевидною друкарською помилкою. Далі по тексту вказано правильну дату документа [Rawita-Gawronski, 1903, s. 48, 49].

Головна вулиця міста проходила від міських воріт до Ринку і брами замку (вул. Радянська). З XVIII ст. і до 1920 р. вона мала назву Коргодська. Вулиця спускалась до берега Прип'яті, розділяючи замок і кляштор. Міські ворота мали розташовуватись на перетині вул. Радянської і К. Лібкнехта — Леніна, в районі будівель колишніх бібліотеки, міськпотребсоюзу та медучилища.

Друга головна вулиця — Іллінська (Червоноармійська) — проходила повз Іллінську церкву і через сучасний Пожежний узвіз спускалась на Поділ до пристані. Вона виходила до інших міських воріт, що могли розташовуватись біля перетину цієї вулиці з вул. К. Лібкнехта — Київською. Ця вулиця несла головне навантаження при гужовому вивозі з міста численних товарів, що прибували до Чорнобиля водним транспортом чи, навпаки, доставлялись суходелом для вивозу річкою. Іллінська вул. з'єднувалась з міським ринком вул. Московською (назва збереглась; вона згадується в інвентарі Чорнобиля 1772 р.). Назва останньої, вірогідно, підкреслює велике значення міста в транзитній, у тому числі й міжнародній, торгівлі в той час.

Таким чином, довжина гіпотетично реконструйованої лінії укріплення міста Чорнобиль становила близько 950 м, а укріплена площа Верхнього міста була близько 20 га, з яких замок займав 0,3 га, кляштор домініканців — 3 га, площа Ринок — 1,5 га, садиби православних церков (разом) — до 1 га.

На плані Чорнобиля кінця XVIII ст. в його центральній частині позначено ще кілька об'єктів, серед яких іудейська школа (синагога) (пров. К. Лібкнехта) та розташована поруч споруда для ритуального омовіння (миква) (на розі вулиці та пров. К. Лібкнехта), від якої відходить канава для водостоку, що проходить вул. Бондаря до краю гори (рис. 6, 5—7). Через канаву, по осі трьох вулиць, які її пересікають (К. Лібкнехта, Московської і Петровського), були перекинуті містки, також позначені на плані. Поза межами історичного ядра Чорнобиля знаходилось єврейське кладовище (територія школи № 2) (рис. 9, 6; тут і далі див. кольорову вклейку). На розі вул. Леніна та 3-го Першотравневого провулку, де розміщувався військомат, у XVIII ст. було подвір'я місцевої митниці (рис. 9, 5)².

У південно-західній частині міста XVIII ст. на плані позначено велику ділянку, вкриту, як можна припустити за позначками, курганнями могильником (між вул. Ленінградською, 3-м Комсомольським і 1-м Калініна провулками). Довжина могильника за планом становила щонайменше 250 м (рис. 9, 7). Це місце є панівною висотою, яка видовженим гребенем здіймається

2. Автор висловлює подяку Т. Ю. Лютій у допомозі при прочитанні експлікації до плану Чорнобиля кінця XVIII ст. (рис. 7).

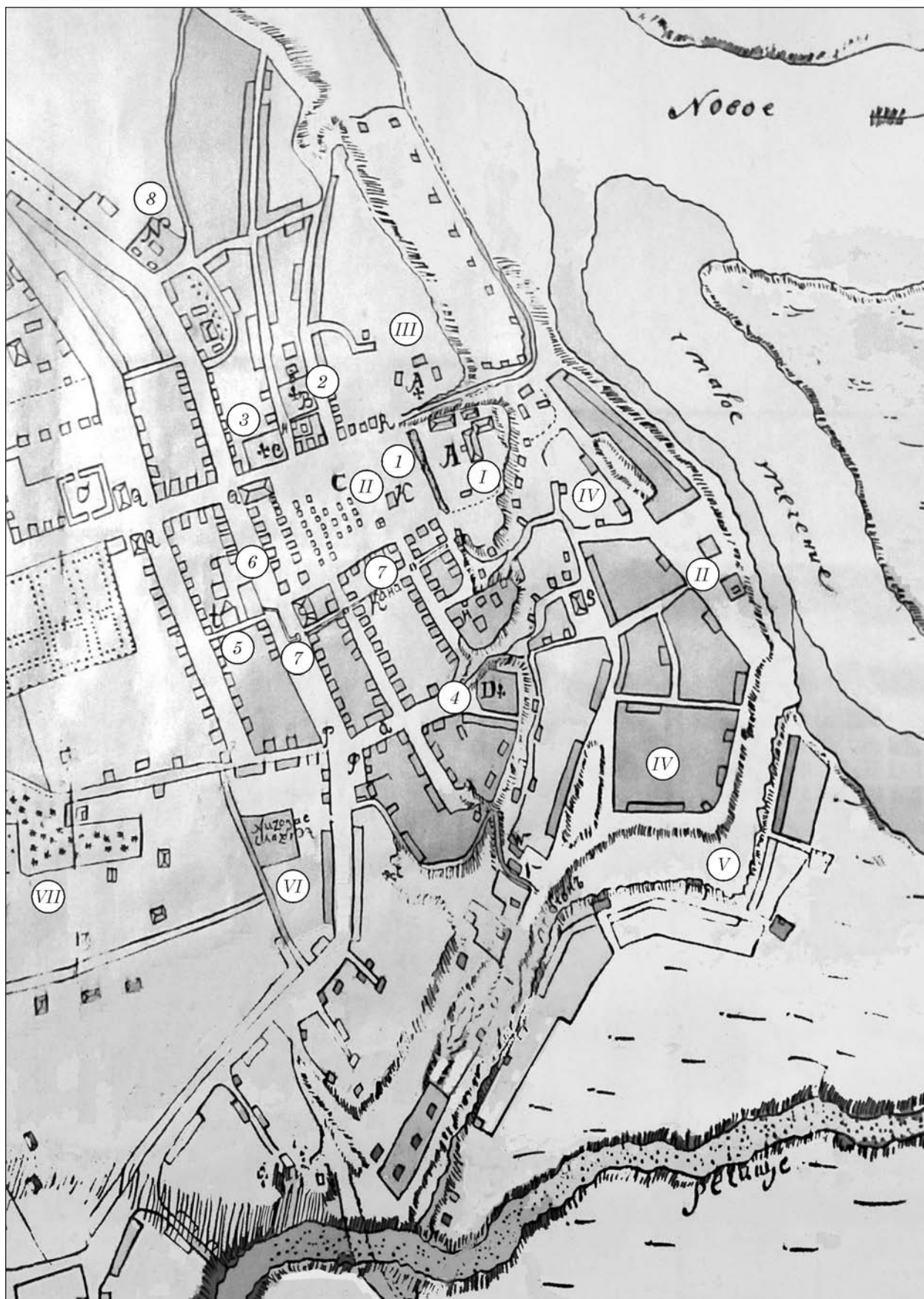

Рис. 6. План Чорнобиля кінця XVIII ст. (фрагмент): I — місце замку XVI—XVIII ст., II — торгова площа, III — кляштор домініканців, IV — Поділ, V — протока, VI — єврейське кладовище, VII — курганний могильник (?); 1 — рів перед замком, 2 — церква Успіння Богородиці, 3 — церква Св. Миколая, 4 — Іллінська церква, 5 — синагога (іудейська школа), 6 — миква, 7 — канава для відводу води, 8 — митниця

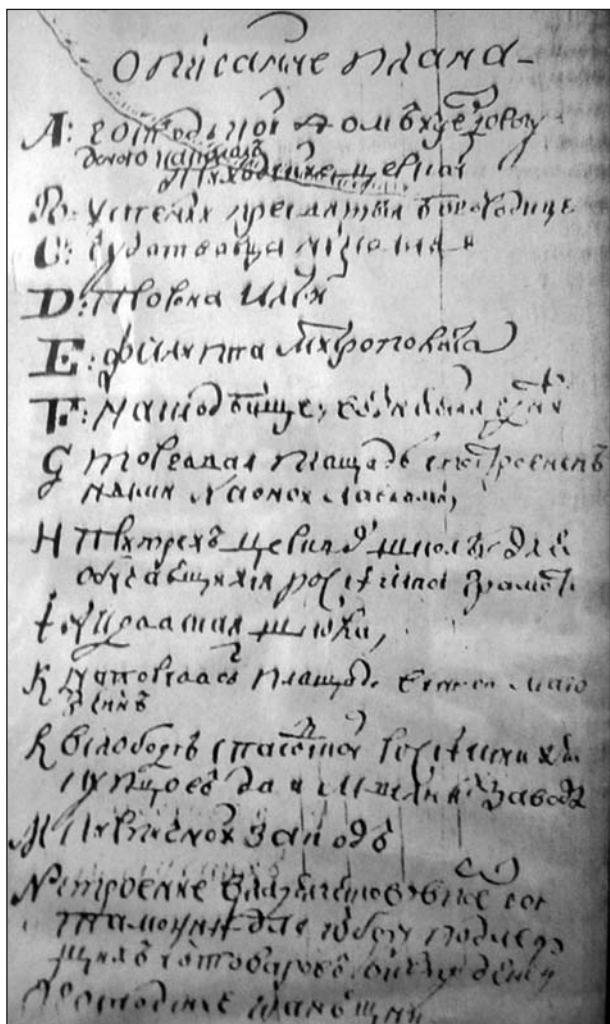

Рис. 7. Експлікація плану Чорнобиля кінця XVIII ст.: А — господской домъ..., приходские церкви, В — Успения Пресвятыя Богородице, С — Чудотворца Миколая, Д — пророка Ильи, Е — Филиппа митрополита, F — на кладбище Вознесения Господня, G — торговая площадь с постройками ... на оной лавками, H — при трех церк[вах?] школы для обучающихся рос[ийской?] грамоте, I — [Иудей?]ская школа, K — ... площадь в [ней?] магозейны, R — в слободе Спасовской рос[ийских] купцов да и мыльных завода, M — кирпичной заводъ, N — строение владельческое... таможня для збору подлежащихъ товаров в казну денег, O — господские...

на 10 м над історичною частиною Чорнобиля. Про курганні могильники в місті та на його околицях, які ще збереглися до 1880—1910-х рр., згадували Л. П. Похилевич та С. П. Вельмін, про що вже йшлося раніше.

Є ще одна цікава деталь історичної топографії середньовічного Чорнобиля, яка присутня на розглядуваному плані. На Подолі позначено старицю, яка з'єднувала Річище — існуючий і нині рукав р. Уж в його гирлі, та саму Прип'ять. Через старицю проходила протока (на плані так і підписана — «протокъ»), на той час майже пересохла (рис. 6, V). Її більша частина і сьогодні представлена в рельєфі Подолу у вигляді заболоченої улоговини з озером. При підвищеній

водності р. Прип'ять ця протока могла слугувати додатковим місцем пристані.

Хабне. Найбільшим населеним пунктом між Чорнобилем і Овручем у XVI—XVIII ст. було м. Хабне. Розташоване у центрі великої приватної волості на значній транспортній артерії («гостинець великий Київський» документа 1587 р.), біля переправи через р. Уж, воно мало всі економічні передумови для свого зростання. У 1541 р. кн. Дмитро Видинецький-Любецький отримав від короля Сигізмунда I дозвіл збудувати в Хабному замок і осадити місто з правом торгу [Архів ЮЗР, VIII, V, с. 23—24]. Укріплення одразу були збудовані, і вже в опису Овруцького замку 1545 р. згадується «замочокъ Хабное» [Архів ЮЗР, IV, I, с. 45]. Господар міста Щ. Харленський у 1570 р. отримав привілей на ярмарки і торги у місті, підтверджений 1616 р. [Руська..., 2002, с. 240, 586].

У дарчому запису 1568 р. Фені Харленської (уродженої княжни Любецької) на ім'я її чоловіка Щасного Харленського серед інших маєтків згадується «замок и место Хабную», тобто, існуючий замок у Хабному і окремо місто біля нього [Архів ЮЗР, VIII, VI, с. 226]. У переліку власності Яна Щасного Харленського у 1600 р. також разом згадуються замок і м. Хабне [Zrodla..., XXI, s. 61].

Найдавніша відома згадка про укріплення самого міста відноситься до 1587 р., коли кілька людей, перейшовши міст через р. Уж (Уша), пройшли повз острог м. Хабного, причому зробили це вночі, щоб не платити податок — «мимоходщину» [Архів ЮЗР, VI, I, с. 189; Селянський..., 1993, с. 78].

Для реконструкції планової структури Хабного литовсько-польського часу поки майже немає ніяких матеріалів. Невідомі плани міста, хоча б XIX ст., чи його описи. Як і в інших містах, церкви були планувальними домінантами Хабного.

У місті існували 2 православні церкви — Преображенська і Миколаївська (збудована 1733 р.), а також костел [Slownik..., I, s. 538]. У поборовому реєстрі 1581 р. у Хабному згадується 1 піп [Zrodla..., XX, s. 37], отже, в цей час у містечку вже існувала (Преображенська?) церква. Наголосимо, що це найдавніший на території Київського Полісся, після Давидової Боженки, і разом із Пасинковщиною (Іванковим?), православний храм, згаданий в історичних джерелах. У 1628 та 1631 рр. також згадано 1 попа [Zrodla..., XX, s. 88; Архів ЮЗР, VII, I, с. 410]. Зберігся тестамент Матфія Лисовського від 3 січня 1651 р., за яким той заповідав поховати його «у Хабному в церкві Преображення Пана Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, де дружина моя другого шлюбу Раїна з Трипольських лежить» [Національно-визвольна..., 2008, с. 237]. У документі 1678 р. згадується, разом із місцевим війтом, священник Хабного, як свідок процесуальних судових дій [Книга..., 2013, с. 80].

Оскільки його названо в однині, можна припустити, що на той час Преображенська церква залишалась єдиним храмом у місті. Дерев'яний костел у Хабному з'явився досить пізно, вже у XVIII ст. Господар міста Ян Стецький, овруцький староста у 1779—1794 рр., надав костелу юридику у вигляді кількох підданих, мешканців Хабного [Rawita-Gawronski, 1903, s. 51].

На малюнку Хабного другої половини XIX ст. ми бачимо підвищення правого берега р. Уж, на якому — центральна, історична частина містечка (рис. 8, 1). У центрі — Спасо-Преображенська церква, яка має типовий для XVII—XVIII ст. хрестоподібний план. Ліворуч від неї

видно костел Внебовзяття (Вознесіння) Діви Марії, праворуч, за корпусами суконої фабрики, бані Миколаївської церкви. Через Уж перекинута дерев'яний міст, який існував на цій переправі, згідно із згаданим вище документом 1587 р., вже з XVI ст. Дорога від нього обмежувала давній острог Хабного із заходу. Із східного боку укріплення міста, вірогідно, виходили до балки-яру, зображеної в лівій частині малюнка.

Лінію давнього мосту через Уж маркує вул. Радянська в лівобережній частині міста (рис. 1, 4, б). Саме давнє місто займало мисовидне підвищення берега, обмежене з південного заходу та південного сходу пониженнями.

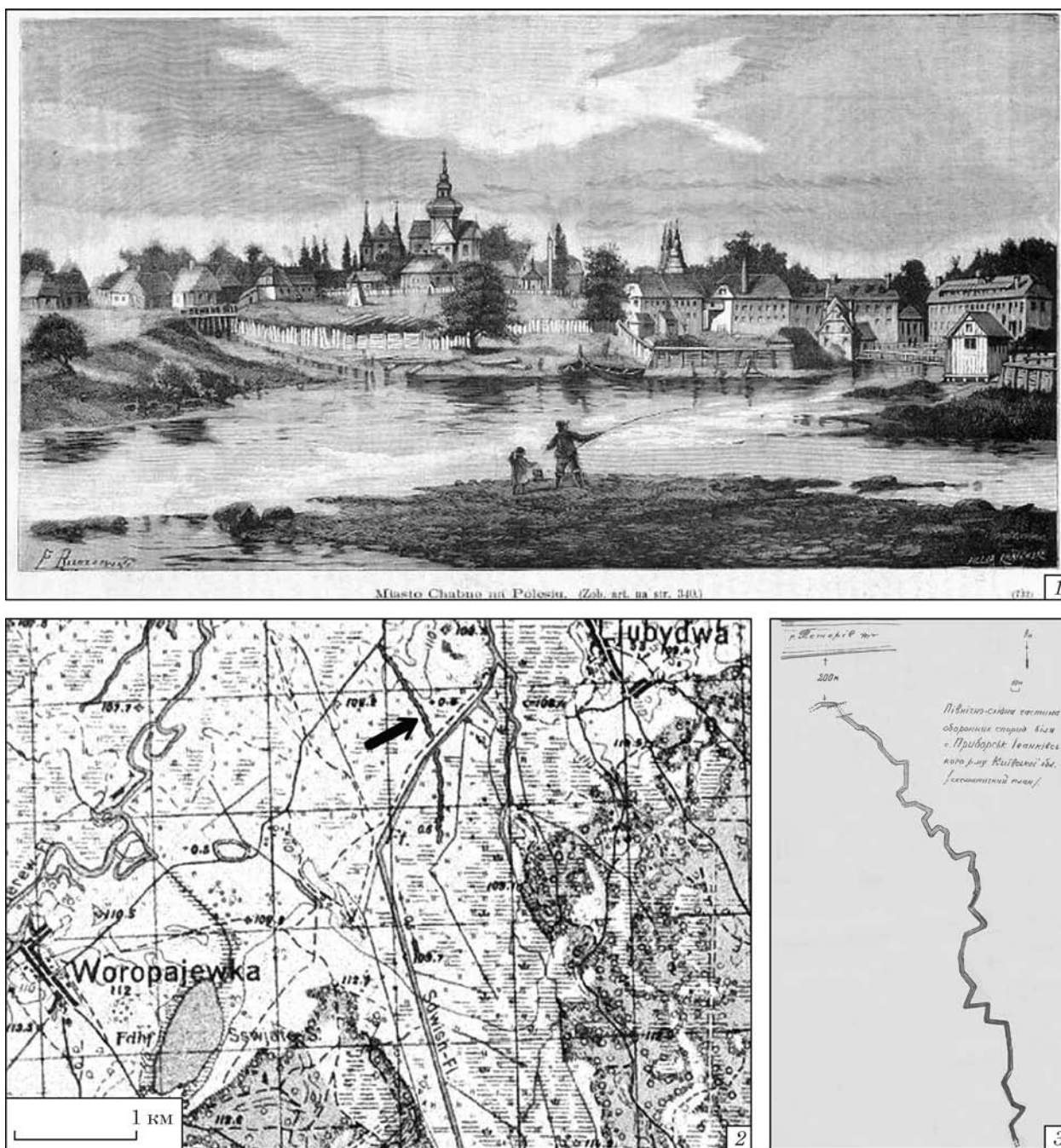

Рис. 8. Містечко Хабне (малюнок другої половини XIX ст.) (1), вал біля Приборська (німецька карта 1943 р.) (2), план ділянки валу біля Приборська (за щоденником М. Кучери 1970 р.) (3)

Можлива лінія давнього укріплення Хабного проходила між вул. Петровського і Маркса, а місце воріт — в районі перетину цих вулиць з вул. Леніна — Піонерською (рис. 1, 4, а). Розмір давнього укріплення міста становив близько 450×250 м, а його орієнтовна площа — до 10 га. Деся всередині цього острогу, можливо, у його північно-східній частині, існував маленький замочок з його окремими укріпленнями.

Іванків. Замок у Іванкові виник у другій половині 80-х рр. XVI ст. Він був невеликим. У джерелах згадується міст, що через рів вів до замку, вал і частокіл на ньому. Чи мало саме місто укріплення — невідомо. Історію пізньосередньовічного Іванкова детально розглянуто в статті Л. В. Чміль і А. А. Чебановського [Чміль, 2012, с. 262—270].

Горностайпіль. У 1609 р. згадується ще як село («весь»), у той час як у двох документах 1613 р. фігурує вже як новоосажене місто [Zrodla..., XXI, s. 142, 191, 199]. У 1649 р. в ньому стояла козацька сотня під проводом полковника Пилипа Лапушка [Джерела..., 2012, с. 261, 289].

Місто виникло як центр великої волості шляхтичів Горностаїв. Його росту посприяло і будівництво мосту через Тетерів, що надало нові прибутки містечку. За картою Річчі Занноні 1772 р., укріплення Горностайполя мало прямокутну форму і розташовувалося на схід від самого містечка. Очевидно, воно займало мис берега Тетерева, відокремлений із півночі балкою, на південно-східному краю сучасного села.

Прибірськ. 1581 р. Є. Немирич отримав право на фундацію м. Прибірськ [Руська..., 2002, с. 346]. Перетворення села на місто затяглося, адже ще в документі 1609 р. Приборськ названий селом, і тільки 1613 р. його вперше названо містом [Zrodla..., XXI, s. 142, 183], як і в 1683 р. [Архів ЮЗР, VII, I, с. 494]. Укріплення містечка мало розташовуватись у його історичній частині на високому мису при впадінні р. Тернява до долини Тетерева, де його і зображено на карті Р. Занноні.

Кухарі. Згадується як містечко під 1646 р. [Селянський..., 1993, с. 479, № 1655]. При цьому в документі подається й інша назва — Володимир. За свідченнями Л. Похилевича, мешканці Кухарів заснування цього населеного пункту приписували кн. Володимиру Святому [Похилевич, 1864, с. 164]. Цікава деталь — Кухарі розташовані при впадінні до Тетерева невеликої річечки, що має назву Замочек.

Красячичі. Згадується як містечко під 1624 [Zrodla..., XXI, s. 645], 1640, 1646 рр. [Селянський..., 1993, с. 471, 479, № 1532, 1658], а його мешканці — міщани, під 1648 р. [Архів ЮЗР, III, IV, с. 517]. Статус міста підтверджений подимним податком 1683 р. [Архів ЮЗР, VII, I, с. 494] та у 1715 і 1724 рр. [Тарифи..., 2015, с. 87, 163]. У другій чверті XVIII ст. зга-

дується вже як село [Тарифи..., 2015, с. 187, 264, 324].

Вовчків (Волчков). Згадується як місто (стара назва — Сельце) у 1618 та 1625 рр. [Zrodla..., XXI, s. 224, 382], у 1683 р. [Архів ЮЗР, VII, I, с. 494], а також у першій половині XVIII ст. [Тарифи..., 2015, с. 62, 87, 163, 264, 325]. Було центром київських поліських володінь відомого роду Олізарів-Волчковичів.

Розважів. Згадується як місто у документі 1648 р. [Архів ЮЗР, III, IV, с. 436].

Бобер. Згадується як містечко під 1628 р. [Zrodla..., XX, s. 72].

Вал в урочищі Грядки навпроти Приборська. За свідченнями Л. Похилевича, навпроти Приборська в гирлі р. Здвиж розташовувалося велике давнє городище, що поросло віковими дубами [Похилевич, 1864, с. 155]. Цю інформацію повторив В. Б. Антонович [Антонович, 1895, с. 5]. Під час розвідки 1970 р. М. П. Кучера оглянув залишки валу шириною 5—6 м і висотою 0,5 м, що мав сліди ровів з обох боків. Вал починався за 200 м від річища Тетерева і продовжувався у південно-східному напрямку, маючи в плані багато зигзагоподібних поворотів (рис. 8, 2). За свідченням місцевих жителів, він пересікав заплаву і зберігся за нею в лісі [Кучера, 1970а, с. 3; 1970б, с. 6, 7, 9, 10].

За картою 1930-х рр. вал довжиною близько 2 км розташовувався у заплаві між селами Воропаївка і Любидва. Він майже навпіл перерізався каналом штучного русла р. Здвиж (рис. 8, 2). Сьогодні цей насип повністю зритий при обваленні і меліорації цієї ділянки заплави.

М. П. Кучера вважав, що цей вал належав польському кріпленню XVII ст. Датування і призначення цього об'єкта залишаються нез'ясованими. Не виключене його інженерне (гребля) походження і використання.

На розглядуваній території Київського Полісся відомі 2 населені пункти, в назві яких присутній корінь «город» — Городещина (Поліський р-н) та Городчани (Чернобильська зона). Наявність біля них городищ сумнівна, але за вказаною формальною ознакою їх також включено до переліку можливих пам'яток.

Таким чином, на сьогодні на цій території з 33 можливих пам'яток існування 16 не викликає сумнівів (див. Додаток). Ще 5 пам'яток, напевне, існують або існували, але потребують локалізації і вивчення. Щодо 9 позицій у переліку є сумніви стосовно належності цих пам'яток до укріплень. Ще 2 пам'ятки, які згадувались у літературі (Стрижів, вал біля Приборська), за наявною інформацією, не є давніми укріпленнями. До останніх, вірогідно, треба додати й пам'ятку на правому березі р. Таль на південь від колишньої Тальської Гути, яку у 1972 р. оглянув, описав і зробив план М. П. Кучера. За його припущенням, це городище належало до пізньосередньовічного часу [Кучера, 1972, с. 85—88, рис. на с. 83зв.]. Аналіз детального опису

пам'ятки, складеного М. П. Кучерою, та її плану дозволяє нам припустити, що вона є залишком буди — місця виробництва деревного вугілля у XVII—XVIII ст.

Відомі, до того ж маловідомі археологічні пам'ятки потребують ретельного вивчення. Актуальними є локалізація давніх укріплень, іноді навіть тих, які вже вивчались (як, наприклад, комплекс із двох городищ ранньозалізного часу біля Розважева), створення чи уточнення їхніх планів, з'ясування чи уточнення розмірів, площ, наявності культурного шару, культурно-хронологічної приналежності, стану збереженості, опис укріплень цих пам'яток. Також дуже важливим залишається питання взяття пам'яток на облік для їхньої охорони, створення паспортів на ці об'єкти культурної спадщини.

Подальші дослідження давніх укріплень Київського Полісся сприятимуть розумінню культурно-історичних процесів, які відбувались на цих теренах в останні 3 тисячоліття, формуватимуть об'єктивну джерельну базу для комплексного історичного вивчення минулого цього регіону.

Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. — Житомир, 2004. — 251 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 4+140+20 с. + карта.

Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, К., 1914, CI+946+XLXIII с.

Архив ЮЗР, ч. IV, т. I, К., 1867, 2+LV+461 с.

Архив ЮЗР, ч. VI, т. I, К., 1876, 3+162+615 с.

Архив ЮЗР, ч. VII, т. I, К., 1886, 2+II+86+ 648+XII+1 с.

Архив ЮЗР, ч. VIII, т. V, К., 1907, 2+118+560+XXXVII+3 с.

Архив ЮЗР, ч. VIII, т. VI, К., 1911, 3+113+435+48+XXIV+1 с.

Вельмин С. П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыле, организованная Киевским Обществом Охраны Памятников Старины и Искусства, совместно с Киевским Отделом Императорского Русского Военно-Исторического Общества. — К., 1914. — 2+8+1 с. + 5 илл.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. — Т. 1 (1648—1649 рр.). — К., 2012. — 680 с.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Т. II. — М., 2001. — 648 с.

Книга Овруцького замкового уряду 1678 р. — Житомир, 2013. — 244 с.

Куза А. В. Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников. — М., 1996. — 256 с.

Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі // *Археологія.* — 1976. — № 20. — С. 88—94.

Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережній Київщині // *Дослідження з слов'яно-руської археології.* — К., 1976а. — С. 176—197.

Кучера М. П. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р. // *НА ІА НАН України.* — 1970/20.

Кучера М. П. Щоденник археологічної розвідки на Київщині у 1970 р. // *НА ІА НАН України.* — 1970/20.

Кучера М. П. Щоденник роботи розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // *НА ІА НАН України.* — 1972/24.

Леп'яво С. Чорнобиль у середині XVI сторіччя // *Сіверянський літопис.* — 1995. — № 6. — С. 74—79.

Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001. — 380 с.

Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — 197 с.

Мицик Ю. До історії старого Чорнобиля // *Сіверянський літопис.* — 1995. — № 4. — С. 36—38.

Мицик Ю. Старовинний план Чорнобиля // *Сіверянський літопис.* — 1997. — № 3. — С. 37.

Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657. Збірник за документами актових книг. — К., 2008. — 1011 с.

Переверзев С. В. Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження // *Проблеми давньоруської та середньовічної археології.* — К., 2010. — С. 328—334. — (Археологія і давня історія України, вип. 1).

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К., 1864. — 2+V+763 с.

[Похилевич Л. І.] Город Чернобыль // *Краєзнавчі праці.* — Біла Церква, 2007. — С. 183—216.

[Похилевич Л. І.] Уезды Киевский и Радомысльский // *Краєзнавчі праці.* — Біла Церква, 2007. — С. 1—182.

Русанова И. П. Разведка по реке Уж // *КСИА АН СССР.* — М., 1961. — Вып. 86. — С. 70—72.

Русина О. В. Радзивілли та Україна: культурні коштації // *УІЖ.* — 2015. — № 2. — С. 113—130.

Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. — К., 2002. — 984 с.

Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. : Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — 535 с.

Тарифи подимного податку, сеймові лауди і люстрації Київського воєводства першої половини XVIII століття. — Біла Церква, 2015. — 432 с.

Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на реке Тетерев за 1962—1963 годы // *НА ІА НАН України.* — 1962—1963/1г.

Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // *КСИИМК.* — М. ; Л., 1941. — Вып. 10. — С. 120—124.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — 2+2+VII+124+4 с. + 17 илл.

Черніговець М., Черніговець Н. Чорнобиль: історичний нарис. — К., 2011. — 312 с.

Чміль Л. В., Чекановський А. А. Про заснування міста Іванкова Київської області // *Праці центру пам'ятокознавства.* — К., 2012. — Вип. 22. — С. 256—274.

Чміль Л. В., Чекановський А. А. Давньоруське городище в Іванкові // *Міста давньої Русі.* — К., 2014. — С. 364—368.

Rawita-Gawronski Fr. Upozaznienie duchowienstwa rzymsko-katolickiego na kreasach ukrainnych w koncu XVIII wieku // *Studia i szkice historyczne.* — Serya I. — Lwow, 1903. — S. 31—68.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — T. I. — Warszawa, 1880. — 960 s.

Zrodla dziejowe. — T. XX. — Warszawa, 1894. — 3+II+89+187+XXVI s.

Zrodla dziejowe. — T. XXI. — Warszawa, 1894. — 3+II+3+654+8+LI s.

В. К. Козюба

V. K. Koziuba

ДРЕВНИЕ УКРЕПЛЕНИЯ СЕВЕРА КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

На территории севера Киевского Полесья на сегодня известно 33 пункта, которые являются древними укреплениями или могут, по разным источникам, быть таковыми.

В XIX в. благодаря работам И. Фундукля, Л. Похилевича и В. Антоновича были собраны сведения о 22 памятниках в этом регионе. В советский период часть из них была изучена П. Третьяковым, И. Русановой, М. Кучерой и другими, описаны и составлены планы памятников, определена их датировка. В последние годы проводятся раскопки средневекового Чернобыля и изучение других древних укреплений.

Городища на этой территории относятся к трем хронологическим этапам. Раннежелезным веком (милоградская культура) датируются 10 памятников. По своей плановой структуре они делятся на 3 типа — с одной линией укреплений, с концентрическими укреплениями, размещенными одно внутри другого, и со сложной структурой, имеющей 3 и более укрепленные площадки. Среди последних — городище возле с. Красиловка, открытое в 2014 г. и имеющее 8 частей.

Древнерусским временем (X—XIII вв.) датируют 5 памятников, на двух из которых (Лелев, Чернобыль) в разное время были проведены раскопки. В XVI—XVIII вв. на этих землях источники упоминают 10 городов и местечек. Наибольшие из них — Чернобыль, Хабное, Иванков, Горностайполь, Приборск — имели укрепления, а первые три — еще и замки внутри городских укреплений.

Таким образом, из 33 пунктов, известных по литературе, существование укреплений подтверждено 16, а еще 5 памятников требуют локализации и изучения. 10 пунктов перечня являются сомнительными, а еще 2, по современной информации, не относятся к древним укреплениям.

Ключевые слова: городище, укрепление, площадь, Киевское Полесье.

OLD FORTIFICATIONS IN THE NORTH OF KYIVAN POLISSYA: THE CONDITIONS AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

There are 33 objects known in the northern part of Kyivan Polissya which could be fortifications or something like that, according to different sources.

In the 19th century information about 22 settlements in this region was collected by I. Funduklej, L. Pokhilevych and V. Antonovych. Some of these monuments were studied in a soviet period by P. Tretjakov, I. Rusanova, M. Kuchera and others. Plans and descriptions of archaeological sites were made, as well as chronology of them was verified. Excavations of medieval Chernobyl and other fortified settlements have been conducted recently.

Fortified settlements of the region belong to three different periods. Ten of them are dated the Early Iron Age. There are three different types in their structures — with one defensive line, with concentric fortifications (one inside the other) and with complex structure with 3 or more fortified platforms. Settlement nearby Krailovka village is of that type. It consists of 8 parts and was discovered in 2014.

Five settlements belong to the Old Rus period (10th—13th centuries). Two of them (Lelev and Chernobyl) were found in different periods. Narrative sources of the 16th—18th centuries mention ten cities and settlements there. The biggest of them were Chernobyl, Khabnoe, Ivankiv, Gornostajpol and Priborsk. All of them were fortified, but Chernobyl, Khabnoe and Ivankiv included castles also.

Thus, on the basis of the studies conducted, we confirm that among 33 known from the sources fortifications 16 settlements existed, but 5 sites more need to be studied and localized, 10 other settlements are questionable and two others can't be dated the Old Rus period.

Key words: fortified settlement, fortification, area, Kyivan Polissya.

Одержано 02.12.2015

ДОДАТОК

Перелік давніх укріплень півночі Київського Полісся, відомих за різними джерелами

	Назва пам'ятки	Розташування	Належність до укріплень	Дата	Джерело
1	Бобер	Пол. р-н		??	
2	Бовище (Луб'янка)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 4; Кучера, 1976, с. 89, 90, рис. 3
3	Вовчків Пол. р-н		??		Похилевич, 1864, с. 160; Антонович, 1895, с. 6
4	Городещина	Пол. р-н	??		
5	Городище	Ів. р-н, Чорн. заказник	?		Похилевич, 1864, с. 151; Антонович, 1895, с. 5
6	Городчан	Ів. р-н, Чорн. зона	??		
7	Горностайпіль	Ів. р-н	+	П.С.	
8	Залішани	Пол. р-н	+	Р.З.	Похилевич, 2007, с. 162; Антонович, 1895, с. 6
9	Іванків	Ів. р-н	+	К.Р., П.С.	Фундуклей, 1848, с. 40—41; Похилевич, 1864, с. 156; Антонович, 1895, с. 6
10	Кабани (Діброва)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 4; Кучера, 1976, с. 89, 92
11	Красилівка	Ів. р-н	+	Р.З.	
12	Красятичі	Пол. р-н	??		
13	Кухарі	Ів. р-н	??		
14	Лелів	Ів. р-н, Чорн. зона	+	Р.З., К.Р.	Антонович, 1895, с. 4; Похилевич, 2007, с. 170; Вельмин, 1914, с. 7, 8; Кучера, 1976, с. 92, 93, рис. 7
15	Лелів	Ів. р-н, Чорн. зона	?		Вельмин, 1914, с. 3, 8
16	Леонівка	Ів. р-н	?		Антонович, 1895, с. 7
17	Медвин	Ів. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 5; Кучера, 1976, с. 92, рис. 8
18	Нова Красниця (Річиця)	Ів. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 4; Кучера, 1976, с. 88—89, рис. 2
19	Нові Шепеличі	Ів. р-н, Чорн. зона	?		Похилевич, 1864, с. 132; Антонович, 1895, с. 4
20	Павловичі (Новий Мир)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.?	Антонович, 1895, с. 4
21	Пироговичі	Ів. р-н	??		Похилевич, 2007, с. 159
22	Прибірськ	Ів. р-н	?		
23	Прибірськ	Ів. р-н	-		Похилевич, 1864, с. 155; Антонович, 1895, с. 5
24	Радинка	Пол. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 6; Кучера, 1976, с. 89, 90, рис. 4
25	Розважів	Ів. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 6; Кучера, 1976, с. 90, 91, 92, рис. 5
26	Розважів	Ів. р-н	+	Р.З.	Антонович, 1895, с. 6; Кучера, 1976, с. 91, 92
27	Розважів	Ів. р-н	??		
28	Розсоха	Ів. р-н, Чорн. зона	+	Р.З.?	
29	Стрижів	Ів. р-н, Чорн. зона	-		Похилевич, 2007, с. 188; Антонович, 1895, с. 4
30	Тальська Гута	на межі Ів. і Бор. р-нів	??		Фундуклей, 1848, с. 36; Антонович, 1895, с. 7; Кучера, 1972, с. 85—88
31	Фрузинівка (Оране)	Ів. р-н	??		Фундуклей, 1848, с. 36; Похилевич, 1864, с. 119, 120; Антонович, 1895, с. 5
32	Хабне (Поліське)	Пол. р-н, Чорн. зона	+	П.С.	Похилевич, 2007, с. 164
33	Чорнобиль	Ів. р-н, Чорн. зона	+	К.Р., П.С.	Похилевич, 1864, с. 145; Антонович, 1895, с. 4

Скорочення: Пол. — Поліський, Чорн. — Чорнобильський(ка), Ів. — Іванківський, Бор. — Бородянський, Р.З. — ранньозалізний час, К.Р. — Київська Русь, П.С. — пізнь середньовіччя

Л. В. Чміль

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ІВАНКІВЩИНИ X—XVIII ст.

У статті розглядається історія вивчення минулого території Іванківського району Київської області та характеризуються різноманітні джерела (писемні, архівні, археологічні, етнографічні, картографічні, топонімічні) для відтворення історії краю.

Ключові слова: історіографія, джерела, Іванківський район.

Іванківщина — територія Іванківського району (без зони відчуження), яка дещо змінювалася впродовж XX ст.¹ Розташоване на півночі Київської області в басейні нижнього Тетерева. З півдня її обмежують р. Тетерев та її праві притоки Здвиж і Таль, з півночі — права притока Ужа р. Вересня. Північно-східну частину району займає Чорнобильська зона відчуження, на північному заході проходить межа з Поліським районом. З півдня Іванківщина межує з Вишгородським та Бородянським районами, на заході — з Житомирською областю, на сході — з Чернігівською.

І. ІСТОРІОГРАФІЯ

Історичні та краєзнавчі роботи. Перші відомості по історії краю були опубліковані в середині XIX ст. **Іваном Фундуклеем**, київським цивільним губернатором, який збирав інформацію про старожитності Київської губернії через

«особых лиц, которым поручено было собиране местных сведений». Він першим вказав на існування Іванківського замку та дав його опис [Фундуклей, 1848, с. 40—41]. Оскільки замок був зруйнований за 14 років до виходу цієї книги, місцеві жителі ще, очевидно, добре пам'ятали його вигляд. Вірогідно, він функціонував до часу свого руйнування, адже така добра його збереженість (за описом І. Фундуклея) була б неможливою, якби він був покинутий задовго до того. І. Фундуклей також подав інформацію про пам'ятки вказаного періоду в с. Ораному [Фундуклей, 1848, с. 39—40].

У 1864 р. була вперше видана книга **Лаврентія Похилевича** «Сказания о населенных местностях Киевской губернии», де подавалась коротка інформація про історію кожного населеного пункту, а також наводились сучасні автору статистичні матеріали про кількість жителів, землі, наявність шкіл, церков тощо [Похилевич, 2005]. Через 23 роки вийшла друга його книга «Уезды Киевский и Радомысльский», яка була доповненням і уточненням варіантом першої [Похилевич, 2007, с. 1—182]. Ці книги надовго стали основою написання історії сіл і містечок Київщини. Не стали винятком Іванків та села району, більшість подальших історичних розвідок яких ґрунтувались на працях Л. Похилевича.

Щодо Іванківського замку Л. Похилевич повторив ті самі дані, що й І. Фундуклей, і додав, що панський маєток і церква знаходяться всередині замку. Він вважав, що ця місцевість називалась спочатку Труденевщиною і була надана Олехну Юхновичу, а потім перейшла до Тишка Проскури і стала зватись Пасинківщиною, а з 1589 р. — містом Івановим від Івана

1. Так, до 1973 р. сюди входила частина території нинішнього Вишгородського р-ну на правобережжі Тетерева біля Дніпра, а 1988 р. приєднано Чорнобильський р-н, частина якого на лівому березі нижнього Тетерева не ввійшла до зони відчуження.

Проскури-Суцанського, київського міського судді. Л. Похилевич також простежив подальшу історію містечка до середини XIX ст. [Похилевич, 2005, с. 131; 2007, с. 156—158]. Загалом, історія Л. Похилевича щодо XVI—XVII ст. виявилась найближчою до істини, хоча й містила помилки та неточності. Так, він помилково ототожнював Труденівщину, Пасинківщину й Іванків, вважаючи Стрибля власником Іванкова, будівництво замку приписував Данилу Федоровичу, а про Гулевичів і Загоровських як власників Іванкова взагалі не знав. Та все ж ця праця відіграла значну роль, давши уявлення про основні історичні віхи містечка.

Попадає Л. Похилевич інформацію також про всі населені пункти району, але в основному за XIX ст., щодо більш раннього часу тут значно менше відомостей. Це, в основному, дані про час побудови церков та власників сіл XVIII ст., іноді про археологічні пам'ятки чи знахідки [Похилевич, 2005, с. 98—100, 113—114, 128—131, 136—138; 2007, с. 27—28, 150—160].

В цей же час подібну краєзнавчу працю створюють польські дослідники — виходить друком багатотомний «Словник географічний королівства Польського...», де більшість статей з історії населених пунктів написав історик **Едвард Руліковський** [Słownik..., t. 1—15]. Судячи з тексту про Іванків, він був знайомий з працями І. Фундуклея і Л. Похилевича, але використав також інші документи, на основі яких подав свою версію історії Іванкова. В основних моментах вона хоча й збігається з версією Л. Похилевича, але має чималі розбіжності. Щодо замку, Е. Руліковський уточнює, що він був споруджений Іваном Проскурою-Суцанським, якому в другій половині XVI ст. належала Пасинківщина і який осадив тут людей, заснував поселення і назвав його на свою честь Іванковом. Але попередня історія викладена ним по-іншому. Так, власниками земель, де виник сучасний Іванків, він помилково називає Половців-Рожиновських, Івана Немирича і Філона Кміту. Хоча історія містечка XVIII ст. викладена у Руліковського більш детально і вірно, ніж у Л. Похилевича [Słownik..., t. 3, s. 314—315]. Загалом ці дві роботи доповнюють одна одну, хоча не є вичерпними і містять помилки і неточності.

Про інші населені пункти району «Словник...» подає відомості в такому ж обсязі, як і Л. Похилевич, іноді доповнюючи їх новими фактами. Цікавою є інформація про т.зв. Зінчине городище поблизу с. Обуховичі та легенда, з ним пов'язана [Słownik..., t. 3, s. 315]. Історичні дані, раніші XIX ст., є лише для деяких сіл, наприклад, Обуховичів, Ораного, Розважева, Унина [Słownik..., t. 7, s. 358, 570; t. 9, s. 848; t. 12, s. 806]. Пошук інформації ускладнений через розміщення назв у алфавітному порядку, внаслідок чого інформація розкидана по багатьох томах, а також написання латиницею, що не завжди вірно передає назву.

Е. Руліковський написав ще дві роботи з історії Київщини — описи повітів Васильківського та Київського. У першому наводиться документ, місцезнаходження якого тепер невідоме. Це грамота Олелька Володимировича князю Михайлу Половцю-Рожиновському на Труденівщину та інші землі понад Тетеревом, серед яких згадуються Феневичі та Коленці [Rulikowski, 1853, s. 35]. У другому опису зроблено підбір за роками київських урядників і суддів XVI ст., серед яких фігурує й Іван Проскура [Rulikowski, 1913, s. 203].

На основі архівних документів інший польський історик **Олександр Яблоновський** склав карту волостей рубезу XVI—XVII ст. Щоправда, для Іванківщини вона базується на матеріалах кінця XVII ст. і тому є вірною саме для цього часу [Jablonowski, 1899—1904, тара 8]. На рубезі XVI—XVII ст. території волостей були, насправді, дещо іншими, наприклад, Іванківська складалася лише з Обуховицьких та Пасинківських володінь. Також О. Яблоновський слідом за Е. Руліковським помилково вважав Кмітів власниками Іванківської волості. Всього на території нинішнього Іванківського району на той час було 7 основних волостей — Іванківська (Проскур, потім Гулевичів і Лозок), Волчківська (Олізарів-Волчкевичів), Унинська (православних, потім уніатських митрополитів), Приборська (Немиричів), Горностайпільська (Горностаїв), Оранська (Києво-Печерської лаври) та Ханевська (Олізарів-Волчкевичів, Щенієвських). Деякі території входили до сусідніх володінь — Івашенцевичів, Збараських, Кмітів та до Димерського староства. О. Яблоновський також опрацював і опублікував збірку нових джерел з польських архівів і на їхній основі провів своє дослідження. Часом закладення Іванківського замку він вважав приблизно 1590 р. [Zródła..., t. XXII, s. 79]. Хоча це мало відбутися раніше, оскільки фундатора замку Івана Проскури вже на 1586 р. не було серед живих [Чміль, Чебановський, 2012, с. 263].

Йозеф Антоні¹ у своїй праці, присвяченій Київському Полісся, розглядає козацьчину цього краю другої половини XVII ст., зокрема зупиняється на особистості і діяннях полковника Данила Федоровича, що тримав Іванків у орендіному користуванні з 1684 р. [Antoni, 1882, s. 69—73].

Нечисельні, але дуже важливі дані опублікував **Матвій Любавський**. Це підтвердження Пасинківщини Тишку Проскурі, взятє з 12-ї книги Литовської метрики, яка ще не опублікована [Любавський, 1892, с. 537—538].

Історію місцевості, на якій пізніше виник Іванків, та деяких населених пунктів Іванківщини простежив **Павло Клепатський** у своїй праці «Очерки по истории Киевской земли. Литовский период», вперше виданій 1912 р.

1. Повне ім'я — Jozef Antoni Rolle.

[Клепатский, 2007]. Вона охоплює час з середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р. У цій роботі докладно розглянуто політичну та суспільну історію Київської землі, в т. ч. повітів та окремих поселень, що знаходилися на території сучасної Іванківщини. Більшість із них відносилася тоді до Чорнобильського повіту — Горностайпіль, Дитятки, Оране, Прибірськ (Приборщи), Пироговичі, Обуховичі, Жерева (Жерев), Запрудка (Запрудичі)¹, Унин, Мусійки (Мойсейковичі), Соколи (Соколовичі) [Клепатский, 2007, с. 259—261]. Коленці і Феневичі відносилися до Київського повіту, що межував з Чорнобильським по р. Тетерів [Клепатский, 2007, с. 305]. Щодо Труденевщини та Пасинківщини, то П. Клепатський цілком слушно вважав, що це були два різні поселення, що належали різним, хоча й спорідненим родинам — Лозкам і Проскурам, і належали до Чорнобильського (Пасинківщина) та Київського (Труденевщина) повітів [Клепатский, 2007, с. 260]. Деякі села відносилися до Овруцького (Сидоровичі, Старовичі) та Житомирського (Заруддя) повітів [Клепатский, 2007, с. 193, 219]. П. Клепатський також детально розглянув землеволодіння того часу, всі суспільні верстви, їхні майнові й особисті права та обов'язки, що регулювалися Литовськими статутами, економіку краю — землеробство, промисли, заняття мешканців. На сьогодні ця праця залишається найбільш повним дослідженням з життя регіону в період перебування його у складі ВКЛ.

Після революції 1917 р. історико-краєзнавчі дослідження в Україні відновились зі створенням у 1918 р. Всеукраїнської академії наук і тривали до початку 1930-х рр., коли українська історична наука зазнала тотальних репресій, і всілякі серйозні історико-краєзнавчі дослідження надовго припинились. Саме до цього періоду відносяться дуже цікаві праці, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ у фонді Історично-географічної комісії ВУАН (1918—1930). Це нариси «Іванків та його околиці» і «Левонівка та її околиці», написані **Олександром Лапенком** у 1929 р. для «Історично-географічного словника української землі», створенням якого займалася вказана комісія [ІР НБУВ, ф. 10, од. зб. 11687, 11689]. У роботах описується географічне положення, назви, природні умови кутків і околиць цих населених пунктів та містяться короткі відомості з історії, в т. ч. маєтку князя Любомирського. Оповіді з більш давньої історії записані від місцевого населення і є міфічними, але цікавими з огляду на процес осмислення свого минулого народом і глибину його пам'яті. Особливо цінними в цих працях є топографія і назви урочищ, адже вони допомагають локалізувати місцевості, що зус-

трічаються в документах. Слід відмітити, що в першому нарисі є згадка про те, що автором вже написана праця про історичне минуле Іванкова «з XII століття по цей час», яку відіслано до «Іст. Геогр. Ск.», але знайти цей документ наразі не вдалося. Хто такий Олександр Лапенко, теж не встановлено, скоріш за все, це місцевий краєзнавець, що був кореспондентом комісії, як він і підписався в своєму листі до неї [ІР НБУВ, ф. 10, од. зб. 11688].

Крім кореспондентів на місцях інформацію про Київське Полісся збирали також члени Історично-географічної комісії, зокрема історик **Михайло Карачківський**. У фонді комісії зберігається його звіт про відрядження 1929 р. до Коростенської і Київської округ, під час якого він обстежив і села Іванківщини — Людвинівку, Варівськ, Олізарівку, Розважів, Ханів та численні хутори [ІР НБУВ, ф. 10, од. зб. 11629]. Але самого опису цих сіл наразі не знайдено.

Краєзнавчі дослідження знову були продовжені в кінці 1960-х рр., коли готувалось багатомне видання Історії міст і сіл Української РСР. Історія кожного населеного пункту України писалась місцевими краєзнавцями — вчителями, журналістами, лікарями тощо. Том по Київській області вийшов 1971 р. Авторами статті про Іванків були **А. Рутенко, І. Дудар і С. Пономарьов** [Історія..., 1971, с. 304—305]. Того ж року в місцевій газеті «Трибуна праці» вийшла замітка про історичне минуле краю, підписана **І. Лапенком і Б. Гордієнком** [Лапенко, Гордієнко, 1971]. Особи останніх встановити не вдалося, але, можливо, І. Лапенко був сином чи іншим родичем Олександра Лапенка і використав його матеріали. Виклад історії Іванківщини до XIX ст. в обох статтях схожий. Основу цих історичних розвідок склали матеріали Л. Похилевича, але авторами додано кілька нових фактів XVII і XIX ст. Тут є вказівка на 4 татарських походи початку XVII ст., і про участь у повстанні 1663 р., проте знайти ці документи наразі не вдалося. Згадується також прізвище управителя маєтку, який 1834 р. розкопував вали Іванківського городища. Про інші населені пункти, статті набагато коротші й містять обмаль інформації щодо історії X—XVIII ст., повторюючи переважно дані Л. Похилевича і В. Антоновича [Історія..., 1971, с. 313—316].

Необхідно зазначити, що протягом XX ст., починаючи з пореволюційних часів, не вийшло жодної вітчизняної краєзнавчої праці, яка б суттєво доповнила дані Л. Похилевича і Е. Рудківського. Лише на зламі XX—XXI ст. почали з'являтися розвідки краєзнавців та дослідження професійних істориків, що ґрунтуються на нових фактах і розширюють наші знання з історії краю.

На початку XXI ст. була видана краєзнавча праця **Павла Смовжа** «Крізь роки і відстані...» Щодо окресленого часового проміжку автор

1. Тотожність сіл Запрудка і Запрудичі викликає сумніви, оскільки с. Запрудичі відоме і у XVIII ст., деє недалеко від Гостомеля.

використав дані попередніх дослідників на тлі популярно викладених загальноісторичних процесів [Смовж, 2001, с. 9—17]. Хоча нових матеріалів і поглядів на ранню історію Іванківщини в цій праці немає, проте вона є першою книжкою з історії краю, що в популярній формі цілісно подає всі відомості, які на той час були в руках автора.

У цей же час починається вивчення історії окремих етнічних груп населення краю. 2004 р. вийшла книга **Сергія Таранця** «Старообрядчество города Киева и Киевской губернии», в якій містяться відомості й про старообрядців с. Красилівки з часу поселення їх тут у XVIII ст. [Таранець, 2004, с. 223]. Історію переселення старообрядців у другій половині XVIII ст. до слобід Київського Полісся розглянуто в роботах **Володимира Печнікова**. Він також детально аналізує історіографію даного питання (див. його статтю в цьому збірнику).

Юдаїці Іванківщини присвячена книга **Нелі Григорович**, де крім даних XIX ст. та сучасних матеріалів, подано короткий популярний нарис історії єврейства на українських землях і, зокрема у Радомишльському повіті, починаючи з XIV ст. [Григорович 2004, с. 10—12]. В її статті наводяться статистичні дані про кількість євреїв у Іванкові та їхні заняття, починаючи з кінця XVIII ст. [Григорович, 2016].

Вийшло також кілька робіт, що стосуються окремих питань, пов'язаних з історією Іванківщини. Так, **Тетяна Люта** у своїй статті торкається питання київських землеволодінь Анни Гулевичівни та її дарування монастирям [Люта, 2010]. **Алла Гуляй** ввела у науковий обіг нове джерело з колекції НМІУ — Євангеліє Учительне 1637 р. з посвятою Петра Могили, де він відзначив заслуги роду Проскур-Сушанських та навів цікаві факти біографій його представників [Гуляй, 2011]. **Олег Мальченко** зібрав розрізнені дані про всі укріплені населені пункти центральної України, хоча про Іванків майже не дав нових фактів [Мальченко, 2001, с. 153—154]. **Олег Однороженко** опублікував герби Тишка й Івана Проскур за відбитками їхніх печаток на документах XVI ст. [Однороженко, 2012, с. 206].

Із узагальнюючих праць вагомим дослідженням є книга **Наталі Яковенко** «Українська шляхта», де подано новий архівний матеріал про українські шляхетські роди, їхню генеалогію і землеволодіння. Зокрема тут міститься інформація, хоча й досить фрагментарна, про родини, які в різні часи володіли волостями Іванківщини, — Проскур, Лозок, Кміт, Гулевичів, Олізарів-Волчкевичів, Немиричів, Горностаїв, Конецпольських та ін., а також про деякі села [Яковенко, 2008]. У статті **Михайла Довбищенка**, а також у його книзі, присвяченій волинській шляхті, містяться цікаві відомості про родини власників Іванківської волості XVI—XVIII ст. — Гулевичів та Загоровських

[Довбищенко, 2007; 2008]. Важливі матеріали про місцеву шляхту кінця XVIII ст. містяться у працях **Євгена Чернецького** [Чернецький, 2008; 2009; 2010].

Значний інтерес викликає книга польського історика **Вітольда Бобінського** «Воеводство Київське в часи Зигмунта III Вази», що охоплює час кінця XVI — початку XVII ст., тобто хронологічно є продовженням дослідження П. Клепатського [Bobinski, 2000]. У ній є окремі розділи про українські шляхетські родини і їхні земельні володіння. Щодо історії Іванківщини, дослідник ґрунтується на працях Е. Руліковського і О. Яблоновського та додає нові документи. Ним також використано значну польську генеалогічну літературу XIX — початку XX ст. Перевагою цієї роботи є те, що автор детально розглянув кожен повіст XVII ст., доповнивши відомі дані. Але загалом ця праця потребує перевірки й уточнень, адже В. Бобінський некритично поставився до висновків своїх попередників і повторив деякі з їхніх помилок. Зокрема він слідом за Е. Руліковським проводить лінію власників Іванкова від Кміт [Bobinski, 2000, s. 166].

Є також кілька досліджень, що стосуються окремих волостей Іванківщини. Спробою комплексного аналізу історії Іванкова та його волості у Х—XVIII ст. з використанням археологічних і писемних джерел стала стаття автора у співпраці з **Андрієм Чекановським** [Чміль, Чекановський, 2012]. Приборську волость розглядає **Оксана Задорожна** у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому шляхетському роду Немиричів XVI — середини XVII ст. [Задорожна, 2010]. На жаль, ця робота у повному обсязі ще не опублікована. Нові документи щодо Унінської митрополичої волості XV—XVII ст. публікує **Тетяна Люта**, а Горностаївську волость XVI—XVII ст. розглядає польський історик **Клаудія Павілан**, ґрунтуючись на документах фонду шляхетської родини Горностаїв, що знаходиться у AGAD (див. їхні статті у цьому збірнику).

Археологічні студії. Вперше відомості про археологічні пам'ятки краю були цілісно зведені в «Археологической карте Киевской губернии» **Володимира Антоновича**, який збирав інформацію з різних джерел. Тут є дані про Іванківський замок та кілька скарбів XVI—XVII ст., що були знайдені в селах району [Антонович, 1895, с. 6]. Інші пам'ятки відносяться до більш ранніх часів і в нашій роботі не розглядаються.

Перші планомірні археологічні розвідки на Іванківщині провела **Марія Мушкет** у 1927 р., але вони були націлені на виявлення пам'яток мезоліту і неоліту. Кам'яним та бронзовим віками цікавились також інші дослідники (Д. Телегін, С. Березанська, І. Артеменко, М. Фрідман, Л. Залізняк та ін.), які проводили розвідки у Потетерев'ї в різні роки, хоча іноді вони

фіксували також пам'ятки давньоруського та пізніших періодів. Але інформація про ці пам'ятки рідко потрапляла до звітів, та й деякі звіти відсутні. Є також відповідні матеріали у фондах Інституту археології НАН України, але не завжди з прив'язкою до місця знахідки.

Першим, хто виявив давньоруське городище в Іванкові, був **Петро Третяков**. Експедицією під його керівництвом у 1940 р. було обстежено береги Тетерева, Здвижа і територію між Здвижом та Ірпенем. Виявлено багато пам'яток, в т.ч. I — початку II тис. н. е. [Третяков, 1941, с. 122—123]. Дослідник локалізував Іванківське городище на місці сучасного парку і датував його XI—XIII ст. Також експедицією було обстежено залишки давньоруського поселення з матеріалами кінця I тис. н. е. біля с. Поділ (Фрузинівки) [Третяков, 1952, с. 64—65; 1941, с. 124].

У 1960-х рр. на Київському Поліссі по ріках Тетерів та Здвиж проводила розвідки експедиція під керівництвом **Ірини Русанової**. Серед виявлених пам'яток — поселення кінця I — початку II тис. н. е. біля с. Приборська [Русанова, 1967; 1973, с. 38].

У 1962—1963 рр. біля с. Лапутьки¹ у пониззі Тетерева провів розкопки двох поселень давньоруського часу **Петро Толочко**. Було досліджено кілька об'єктів з матеріалами X—XI ст. та ліпною керамікою другої половини I тис. н. е. Також було обстежено дві пам'ятки біля сіл Медвин та Фрузинівка, де знайдено давньоруські матеріали [Толочко, 1962—1963].

У 1970—1971 рр. **Євгенією Петровською** і **Євгеном Максимовим** було обстежене місце випадкових знахідок артефактів біля с. Ораного в урочищі Борок на правому березі р. Тетерів. Крім матеріалів підгірцівської культури ранньозалізного часу тут було виявлено також давньоруське вістря стріли та пірофілітове прясельце [Петровська, 1971].

У 1970—1972 рр. на Іванківщині проводив розвідки **Михайло Кучера**, але вони обмежувалися лише оглядом відомих городищ. Деякі з них він відніс до давньоруської доби, а на деяких (більш раннього часу) було виявлено матеріали X—XII ст. М. Кучера виконав схематичний план Іванківського і Медвинського городищ, а також валу біля с. Прибірськ, який він визначив як пізньосередньовічне укріплення [Кучера, 1970; 1976, с. 176—177; 1999, с. 197]. Він також оглянув можливе місце городища біля с. Ораного, де зібрав невиразні давньоруські(?) матеріали [Кучера, 1972, с. 75]. За описом, ймовірно, це урочище Борок.

Кілька нових давньоруських пам'яток виявлено розвідками 1970—1990-х рр. **Михайла Фрідмана**, **Леоніда Залізняка**, **Олени Кухарської**, а також **Олега Серова** (див. його статтю в цьому збірнику).

1. Села Лапутьки, Фрузинівка і Медвин на той час відносилися до Чорнобильського р-ну.

На жаль, матеріали більш пізніх часів не привертали донедавна уваги дослідників. Пошуки пізньосередньовічних поселень розпочалися лише нещодавно.

У 2013—2015 рр. на Іванківщині автором разом з **Віталієм Козюбою** і **Андрієм Чекановським** проводились археологічні розвідки (див. статтю в цьому збірнику). У результаті цих розвідок на території району обстежено і виявлено 5 пам'яток XI—XVIII ст. (більш ранні тут не розглядаємо). У 2010—2012 рр. на Чорнобильщині проводили розвідки **Сергій Переверзев**, **Андрій Сорокун** та **Іван Хотинець**, у результаті яких виявлено 8 пізньосередньовічних поселень у пониззі Тетерева поза зоною відчуження (див. їхню статтю в цьому збірнику).

Таким чином, археологічні дослідження Іванківщини X—XVIII ст. наразі обмежуються лише розвідками (за винятком невеликих розкопок на нижньому Тетереві).

II. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ІВАНКІВЩИНИ

На жаль, в давньоруських літописах ми не зустрічаємо безпосередніх згадок про цю територію. Перші писемні джерела з історії краю датуються XV ст., але переважна їхня більшість відноситься до наступних століть. Отже, писемна історія регіону починається у пізньосередньовічний час. А давньоруський, золотоординський та литовський його періоди доводиться відтворювати на основі археологічних матеріалів. Також потрібно широко залучати дані картографії, етнографії та топоніміки.

Переважна більшість інформації з **писемних джерел** дуже фрагментарна і розрізнена, часто суперечлива. Перевірити твердження істориків XIX ст. не завжди можливо, оскільки часто на документи посилання не даються, а наводиться лише їхні переказ чи згадки про них. Крім того, частина документів могла бути втрачена. Інший шлях пошуку — максимально повний перегляд опублікованих матеріалів, більшість з яких містяться в збірках, що видані в XIX — на початку XX ст. Ці збірки переважно охоплюють фонди окремих архівів і видавалися у різних містах — Варшаві, Києві, Москві, Санкт-Петербурзі. Нижче подано коротку характеристику цих збірок і документів, що в них містяться.

Zrodla dziejowe — архів Люблінського трибуналу XVI — початку XVII ст., що знаходився у XIX ст. у Люблінському архіві. Виданий О. Яблоновським у Варшаві. У ньому міститься основна маса документів, що стосуються Проскур, Лозок та інших родин, а також їхніх володінь — судові позови із родичами та сусідами, скарги тощо. На жаль, не всі документи наведені повністю, а лише містять короткий переказ суті, що, звичайно, зменшує їхню інформативність.

Ці матеріали використовували Е. Руліковський та О. Яблоновський, але у вітчизняній краєзнавчій літературі вони невідомі. Найбільше інформації міститься у XX і XXI томах [Zródła..., t. XX, XXI].

«Архив Юго-Западной России» видавався в Києві Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, містив документи з різних архівів і приватних колекцій, але, головню, з київського [Архив ЮЗР, ч. 1—8]. Найбільше документів XVI—XVIII ст., що стосуються історії Іванківщини, опубліковано в частинах I (т. 4, 6); III (т. 2—4); VI (т. 1); VII (т. 1, 3); VIII (т. 4, 5). Значна частина цих документів використовувалась у краєзнавчих працях, але досить багато залишилося поза увагою.

«Акты, относящиеся к истории южной и западной России» — також видання цієї комісії, але даних щодо історії Іванківщини в ній знайдено значно менше [Акты..., 1872, с. 377]. Деяка інформація, зокрема про Антонія Потея — власника Іванківської волості у XVIII ст., міститься у «Актах...», виданих Віленською археографічною комісією [Акты..., 1870, с. 136, 186; 1870а, с. 459, 471—477, 497].

«Описи актовых книг Киевского центрального архива», видані М. Андрієвським, не були раніше використані дослідниками. Деякі книги містять важливі документи [Описи..., 1906а, 1906, 1909; Опись..., 1871]. Але тут є лише назва і стислий переказ змісту, через що повноцінне використання цих документів обмежене відсутністю публікацій їх текстів.

«Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов» — частина фонду Синоду, два томи якого видані у XIX ст. в Санкт-Петербурзі, а третій — машинописний — є в мережі Інтернет. Оригінали цих документів тепер знаходяться у РГИА, але копії з них є в ЦДІАК України, тому є можливість використати їх повною мірою. Вони містять цінну інформацію щодо Унінської митрополічної волості та сусідніх земель. У цьому фонді знайдені чи не найважливіші документи щодо землеволодінь Проскур, Гулевичів, Лозок, Потеїв, Загоровських та Любомирських, оскільки митрополіча волость з центром в Уніні розташовувалась по сусідству з Іванківською, і вони постійно вели якісь тяжби за землі [Описание..., 1897, 1907]. Раніше ці документи краєзнавцями не використовувались.

Литовська метрика розпорошена по архівах різних країн, наразі видані лише окремі її томи. У них зустрічається нечисленна, але важлива інформація про родини власників та землі волостей тогочасної Іванківщини, наприклад, про Тишка Проскуру або «человека Дитятковича» із володінь Горностая [Метрыка..., 2008, с. 210—215; Акты..., 1899, с. 55—56]. Найбільше даних міститься у регестах Руської метрики, де є дані про Лозок, Гулевичів, Проскур, Олізарів-Волчкевичів [Руська..., 2002].

Часопис *Киевская старина* — тут Андрієм Стороженком опубліковано найбільш ранні документи XV ст. з історії Іванківщини [Стороженко, 1892, с. 339—347].

Pamiętniki o Koniecpolskich — видане польським істориком у XIX ст. зібрання родинних документів Конєцпольських — магнатської сім'ї, що згасла на початку XVIII ст., а в XVII ст. була добре відомою на історичній арені України. У двох з цих документів 1670—1680-х рр. є перелік населених пунктів Іванківської волості, що належала тоді Конєцпольським [Przyłeki, 1842, s. 366—367, 371].

Гербівники польські містять родоводи шляхетських і магнатських родів, у т.ч. й власників волостей, що були розташовані у XVI—XVIII ст. на території сучасної Іванківщини. Найбільш відомі й повні з них — А. Бонецького і С. Уруського [Boniecki, 1899—1913; Uruski, 1904—1917].

Тематичні підбірки документів, видані в Україні у XX ст., містять деяку інформацію з історії краю першої половини XVII ст. [Україна..., 1946, с. 50, 68—71; Селянський..., 1993, с. 480]. *Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657 рр.* — збірник за документами актових книг, що зберігаються в ЦДІАК України [Національно-визвольна..., 2008]. Містить інформацію про Іванківщину в період Хмельниччини, а також дані про власників волостей, що знаходились тоді на території нинішнього Іванківського району. Збірка *Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст.* містить дані про родини Лозок і Олізарів-Волчкевичів, а також про Унінську митрополічу волость [Пам'ятки..., 2001].

В актах Житомирського уряду також можна зустріти цікаву інформацію про села та власників волостей Іванківщини [Акты..., 2004, с. 147, 189—192; Актова..., 2002, с. 60].

Тарифи податків Правобережної України першої половини XVIII ст. містять дані про деякі населені пункти Іванківщини. Зокрема за ними можна простежити зміну адміністративного підпорядкування даної території цього часу, визначити власників деяких сіл та кількість димів у них [Тарифи..., 2015].

Архівні джерела з історії Іванківщини ще чекають свого дослідника, оскільки на перегляд всіх наявних у наших та зарубіжних фондосховищах документів потрібно не одне покоління фахівців. Наразі архівні матеріали щодо вказаних територій і часового проміжку поступово опрацьовують різні дослідники, наприклад, Т. Люта, К. Павілан, Є. Чернецький, В. Печніков та ін. Крім того, можна окреслити кілька архівних фондів, що можуть дати значну кількість інформації з історії регіону. Так, у різних архівних установах України, Білорусі, Росії, Литви та Польщі зберігаються рукописні книги Литовської метрики, що поступово

видаються, але опубліковано ще дуже незначну частину. Значна частина інформації міститься в матеріалах Люблінського трибуналу, що також частково опублікований. Нижче подається більш детальний розгляд цих та інших матеріалів¹.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Тут є фонди родин Проскур і Любомирських, де, безперечно, повинні бути матеріали щодо Іванківщини, яка в різні часи входила до володінь цих сімей. Документи Проскур-Суцанських відносяться до 1609—1856 рр., але не виключено, що там є відомості й про більш ранні часи, коли Іванків належав Тишкуну й Івану Проскурам. Цей фонд налічує до 75 од. зб. [ЦДІАК України, ф. 2217]. Документи Любомирських охоплюють період з 1566 по 1917 р. і налічують близько 600 од. зб. [ЦДІАК України, ф. 236]. Також у цьому архіві зберігається копія архіву уніатських митрополитів на мікроплівках.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові. У ньому зберігається частина Люблінського коронного трибуналу 1614—1784 рр., що нараховує понад 100 од. зб. [ЦДІАЛ України, ф. 773]. Тут є і фонд Любомирських 1586—1939 рр., що налічує понад 2300 од. зб. [ЦДІАЛ України, ф. 835].

У *Державному архіві Київської області* також можна знайти документи щодо історії Іванківщини кінця XVIII ст., наприклад, ревізії «сказки» 1795 р. Радомисльського повіту [Держархів Київської обл., ф. 280, оп. 2, спр. 43, 44, 46, 48, 50, 51 та ін.].

У *Російському державному історичному архіві* зберігається «Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії» 1470—1871 рр., що налічує 5196 од. зб. [РГИА, ф. 823]. У *Російському державному архіві стародавніх актів* є фонд «Литовської метрики» 1239—1808 рр. — більше 500 од. зб. [РГАДА, ф. 389].

Державний архів у Любліні. Тут зберігаються документи Люблінського Коронного Трибуналу 1579—1791 рр. [PL 35, ф. 16].

Головний архів стародавніх актів у Варшаві містить Литовську метрику за 1440—1582 рр. у копіях кінця XVIII ст. [AGAD, f. 464] та за 1448—1808 рр. [AGAD, f. 10], а також її регести за 1386—1751 рр. [AGAD, f. 5]. Там зберігається і Метрика Коронна 1414—1820 рр. [AGAD, f. 4]. Можна тут знайти інформацію й про родини та маєтки власників волостей тогочасної Іванківщини.

У *Державному історичному архіві Литви* зберігається частина Литовської метрики 1386—1794 рр. [LVIA, ф. 1519].

1. Використано зведену характеристику документів Речі Посполитої в архівних установах різних країн, що знаходиться на сайті ЦДІАК України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/baza_rech_pol/Data

У *Науковому архіві Інституту археології НАН України* та в *архіві Інституту історії матеріальної культури РАН* (Санкт-Петербург) зберігаються наукові звіти про археологічні дослідження регіону.

Картографічні джерела. Загальний огляд картографічних матеріалів XVIII—XIX ст., що стосуються території Київського Полісся, подано в однойменному збірнику [Київське..., 1989, с. 189—193]. Щодо Іванківщини, із ранніх матеріалів інтерес представляє карта Даніеля Цвіккера середини XVII ст., де показано три укріплені поселення на території Іванківщини — Кухарі, Розважів та Прибірськ [Вавричин, 2004]. Деяку інформацію містить також карта польського географа Річчі Заноні кінця XVIII ст. Тут також нанесено кілька укріплених населених пунктів на території сучасного району. Іванків показано як зруйноване укріплення. Цікаво, що дорога з Києва веде на Унин і далі на Хабне, а на Іванків відходить з Унина. Також важливими є карта Російської імперії початку XIX ст. та карта Хшановського 1840-х рр. [Chrzanowski, 1859], на яких позначено населені пункти, що існували у XVIII ст. і згодом зникли.

У *Державному архіві Київської області* зберігається велика Колекція карт, планів і описів (географічних, топографічних та економічних), складених повітовими та губернськими землемірами в 1782—1919 рр. [Держархів Київської обл., ф. 1542]. Рукописні землемірні карти і плани зберігаються і в інших архівах України, але вони не систематизовані і розпорошені по різних колекціях [Київське..., 1989, с. 190—191].

Особливий інтерес становлять крупномасштабні карти, що сьогодні перейшли із засекречених у широкий доступ. Більшість з них є в мережі Інтернет. Це дореволюційні трьох- та двохверстовки (М 1:126000 і 1:84000), карти РСЧА 1930-х рр. (М 1:50000 і 1:100000) та їхні німецькі відповідники часів Другої світової війни. На цих картах показано детальний рельєф місцевості з дрібними річками і струмками і, що особливо важливо, нанесені назви урочищ. Ці мікротопоніми дозволяють локалізувати назви з джерел XVI—XVIII ст. За їхньою допомогою вдалося визначити ймовірні місця сіл XVII ст., що давно зникли, наприклад, Любші і Тютковщини. Також виявилось, що деякі урочища, відомі сьогодні, існували ще у XVI ст. (Конюше). Крім того, детальний рельєф карт дозволяє виявляти городища і кургани.

Джерела етнографічні. Численна інформація, що міститься в писемних документах, в основному стосується власників земель — їхніх родоводів, стосунків, тяжб, земельних володінь. Щодо характеристики повсякденного життя мешканців краю та їхньої традиційної культури, інформації в писемних джерелах обмаль, хоча окремі факти містяться, звичайно, й тут. Наприклад, за писемними джерелами **Микола й Олена Стрішенець** проаналізували

українські промисли XVI—XVIII ст., у т.ч. металургійні на Правобережному Поліссі [Стрішенець М., 1975; Стрішенець О., 1999; 2004]. Деякі дані щодо занять і побуту населення тогочасної України дають описи XVI—XVIII ст., складені мандрівниками, істориками, військовими, що відвідували Україну [Січинський, 1992]. Але головним джерелом тут виступають дані археології та етнографії. Серед останніх найбільш важливими є «Альбоми» **Де ля Фліза**, написані у 1840—1850-х рр., тобто, хронологічно найближче до розглядуваного періоду. 9 альбомів зберігаються нині в архівних сховищах України, два з них видано [Де ля Фліз, 1996; 1999]. У них Домінік П'єр (Дем'ян Петрович) описує рослинний і тваринний світ повітів Київщини, житло, одяг та взуття, їжу і напої, заняття і звички селян, їхні хвороби, народну медицину. Він подає малюнки з натури сільських будинків та народних костюмів. Відвідував Дем'ян Петрович і села Іванківщини, що тоді відносилися до Радомишльського повіту. Але до альбомів потрапили малюнки лише шести сіл, які на той час були державними: Коленці, Леонівка, Шпилі, Рудня Шпилівська, Станішівка та Обуховичі. Подається також коротка характеристика цих сіл — кількість жителів, природні умови, ґрунти, перелік польових і городніх культур тощо.

При консервативності традиційної культури для відтворення побуту і занять давнього населення можливе застосування ретроспективним методом також даних сучасної етнографії. Київське Полісся з його архаїчними реліктовими залишками повсякденної народної культури є унікальною територією. Етнографічні експедиції на Київське Полісся відбувалися ще до Чорнобильської катастрофи (див. статтю І. Гілевича в цьому збірнику). Ці матеріали частково опубліковані, наприклад, у збірці «Київське Полісся...» (1989) та узагальнюючій праці «Полесьє...» (1988). Але значна їхня частина зберігається в архівах і мало доступна широкому загалу. Після Чорнобильської катастрофи проводилося етнографічне обстеження уражених радіацією територій експедиціями ДЦЗКСТК та Інституту народознавства НАН України. До обстежених населених пунктів, крім зони відчуження, увійшло й багато населених пунктів Іванківщини. Наприклад, 1994 р. роботи велися в Іванкові, Болотні, Коленцях, Мусійках, Обуховичах, Ораному, а 1996 р. — у Зарудді, Кухарях, Слободі Кухарській [Полісся..., 1997, с. 4]. Результатом роботи Центру є як унікальні фондові збірки речей, так і багаті аудіо- та відеозаписи [Омельяшко, 2016]. Всі ці матеріали поступово видаються, хоча фонди є наразі недоступними для огляду.

Багато речей художніх, культових, повсякденного вжитку з території краю є в культурно-етнографічних музеях-заповідниках Київщини — Пирогові та Переяславі-Хмельницькому

[Орел, 2009, с. 82, 105—109; Ревега, 2016]. Багаті етнографічні матеріали зберігаються також у музеях району: Іванківському краєзнавчому, ткацтва (с. Обуховичі), «Старе Полісся» (с. Оране, база «Екополіс») та багатьох шкільних.

Унікальною рисою Київського Полісся є збереження народних традиційних промислів до сьогодення. Це і ткацтво та вишивання, і лозоплетіння, і виготовлення бондарних та ковальських виробів, які ще й досі можна бачити у продажу. Важливим є збереження гончарного промислу в с. Прибірськ. Автор разом із А. Чекановським неодноразово відвідували місцевого гончаря А. Шихненка та виконували опис і фото- та відеофіксацію процесу гончарного виробництва [Чміль, Чекановський, 2013]. Ця робота продовжується й нині. Адже зрозуміти давні виробничі процеси лише за даними археології складно, тому завжди для цього широко залучаються етнографічні матеріали. Особливо це виправдано для ранньомодерного періоду та нового часу як хронологічно найближчого до сучасності. Крім відтворення давніх виробництв, етнографічні матеріали допомагають зрозуміти використання багатьох речей у побуті. Також вони незамінні при відтворенні духовної культури давнього населення. Хоча тут потрібна обережність, адже виокремити хронологічні пласти у віруваннях, обрядах, мові й пов'язати їх з якимось конкретним періодом дуже важко. Але коли йдеться про відбиття духовної культури в матеріальній (наприклад, магичні знаки на кераміці, орнаменти, культові речі), без етнографічних матеріалів не обійтися.

Топонімічні джерела. Крім перерахованих видань та рукописів з історії, краєзнавства, картографічних джерел і публікацій документів, які дають назви населених пунктів та урочищ регіону, слід згадати фундаментальний «Словник гідронімів України», в якому зібрано значну кількість назв річок і струмків, у т.ч. півночі Київського Полісся, із зазначенням джерел XVII—XIX ст., в яких ці назви зустрічаються [Словник..., 1979].

Джерела археологічні. Проілюструвати побут і заняття населення можуть і археологічні матеріали. Хоча їхнє головне значення полягає не в цьому — вони є основним джерелом для відтворення системи розселення, господарства, соціально-економічних умов, культури давнього населення. На жаль, археологічних джерел для Іванківщини поки що обмаль, і майже всі вони є матеріалами розвідок. Більша їхня частина зберігається в Наукових фондах Інституту археології НАН України¹. За основними історичними періодами вони представлені наступним чином.

1. Тут зберігаються матеріали розвідок і розкопок, проведених фахівцями ІА НАН України, місце зберігання матеріалів, зібраних дослідниками з інших установ, встановлюється.

Археологічними джерелами для виявлення структури заселення регіону в давньоруський час є кілька поселень на території Іванкова та району. Всього наразі відомо 16 таких пам'яток. У самому Іванкові та його найближчій окрузі це Іванківське городище-замчище з двома періодами його заселення — давньоруським та XVI—XVIII ст. (Іванків-1), багатошарові поселення Іванків-2 та Іванків-3 (з матеріалами XI ст.). Відомі давньоруські селища біля сіл Феневичі, Соснівка, Підгайне, Заруддя, Хочева, Оране, Прибірськ (2), Лапутьки (2), Фрузинівка, городища в Медвині та, можливо, в Ораному [Від Трипільської..., 2004, с. 241—242; Південноруське..., 1997, с. 100; Толочко, 1962—1963; Кучера, 1970, с. 3—4; 1972].

Про післямонгольський період даних небагато. На поселенні Іванків-3 виявлено об'єкт другої половини XIII ст., який вдалося дослідити. Пам'ятки цього часу є надзвичайно рідкісними на території Середнього Подніпров'я, зокрема й у Києві. Разом з тим вони є дуже важливими, оскільки дають уявлення про життя після монгольської навали. Саме на основі цієї пам'ятки ми можемо судити про найбільш темний період в середньовічній історії регіону (див. статтю М. Гунь, О. Оногди, Л. Чміль у цьому збірнику).

На жаль, ми ще не маємо виразних матеріалів XIV—XVI ст., що засвідчували б заселеність території Іванківщини у цей час, хоча, безперечно, вони будуть виявлені в майбутньому. Наразі є лише поодинокі знахідки тих часів. Так, у трьох пунктах (Заруддя, «гирло Ірші» і Богдани¹) ще в 1960—1980-і рр. було знайдено кераміку XIV—XVI ст., хоча тоді її помилково віднесли до давньоруського часу [Капустін, 2011, с. 121, 124]. Скарб празьких грошей XV ст. був знайдений у 1987 р. під час оранки на полі між селами Коленці і Блідча. Сьогодні частина його зберігається в НМІУ, інша — розійшлась по руках ще при виявленні. Біля с. Ораного у 1874 р. знайдено литовські монети Олександра і Сигізмунда I кінця XV — початку XVI ст. [Антонович, 1895, с. 5]. А в 1961 р. біля цього села на березі Тетерева знайдено скарб з 355 литовських монет XVI ст. [Kotlar, 1975, s. 60].

До XVII—XVIII ст. відносяться чисельні археологічні матеріали, виявлені на Іванківському замчищі², а кераміка, знайдена на поселенні в с. Красилівка, — до XVIII ст. До пізньосередньовічного часу, можливо, відносяться залишки валу біля с. Прибірськ та деякі укріплені поселення (див. статтю В. Козюби у цьому збірнику). У пониззі Тетерева виявлено пам'ятки пізнього середньовіччя біля сіл Горностайпіль, Губин, Зорин (2), Медвин (2), Страхолісся (2) (див.

статтю С. Переверзева, А. Сорокуна, І Хоптинця у цьому збірнику).

Також у кількох селах району знайдені монетні скарби XVII ст. Так, в Мусійках 1873 р. викопано скарб з 500 польських, пруських, ризьких і голландських монет XVII ст. Цього ж року в Малій Термахівці знайдено кілька польських і шведських монет 1623—1633 рр. 1890 р. у Жеревпільлі знайдено скарб із 129 срібних польських, пруських і шведських монет XVII ст. 1870 р. у Сидоровичах також знайдено скарб у горщику, що містив 235 срібних польських монет [Антонович, 1895, с. 6, 7; Kotlar, 1975, s. 103, 104]. 1895 р. в Іванкові на садибі одного з мешканців у центрі містечка знайдено 29 монет — півтораків Сигізмунда III та солідів Яна Казимира [Kotlar, 1975, s. 194; Григорович, 2004, с. 36]. Ще один скарб було виявлено 2011 р. у с. Тетерівському, де впадає р. Жерева в Тетерів. Скарб складався з 51 монети кінця XV — початку XVII ст. Речі Посполитої, Росії, Угорщини, німецьких земель [Безпалько, Лукашов, 2012].

Отже, наразі існує потреба систематичного комплексного дослідження цієї території, котра зберегла багато архаїки в сучасній культурі та побуті, а також має чимало цінних археологічних пам'яток відносно доброї збереженості. Щоб скласти більш-менш цілісну історичну картину розвитку Іванківщини від початку утворення давньоруської держави до часу входження цієї території до складу Російської імперії, потрібно проводити роботу у кількох напрямках — пошук опублікованих відомостей, архівних документів, збір картографічних, топонімічних, етнографічних матеріалів. Особливо нагальною є необхідність створення постійної археологічної експедиції для проведення розвідок і розкопок, з відповідним фінансуванням та публікацією результатів робіт. Такий комплексний підхід дасть змогу з'явитися на світ повноцінному історико-краєзнавчому дослідженню цієї частини Київського Полісся.

Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. — Житомир, 2002. — 392 с.

Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. — Житомир, 2004. — 251 с.

Акты Литовско-Русского государства. С предисловием М. В. Довнар-Запольского. Вып. I. 1390—1529 гг. // ЧОИДР. — М., 1899. — Кн. 4. — С. 1—258. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 7. — СПб., 1872. — 398 с.

Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. — Вильна, 1870. — Т. III. — 416 с.

Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. — Вильна, 1870а. — Т. IV. — 417 с.

Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 160 с.

Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч. 1—8. — К., 1859—1914.

Безпалько В., Лукашов Д. Скарб початку XVII ст. із с. Тетерівське Київської обл. // Нові дослідження

1. Село Богдани на той час входило до Іванківського г-ну.

2. Неподалік замчища знайдено й монету — солід XVII ст.

- пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. праць. — К., 2012. — Вип. 21. — Ч. 1. — С. 171—175.
- Вавричин М. Карта Полісся Данієля Цвіккера // До джерел : Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К. ; Львів, 2004. — Т. 1. — С. 781—790.
- Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини): Путівник-довідник. — К., 2004. — 336 с.
- Гордієнко Б., Лапенко І. Історичне минуле Іванкова // Трибуна праці. — Іванків, 1971. — 19 січня.
- Григорович Н. Родом зі штетлу. Нариси з історії єврейства Іванківського району Київської області. — К., 2004. — 351 с.
- Григорович Н. Іванків єврейський // Київське Полісся: історія, археологія, етнографія : Матеріали Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф. — Іванків, 2016. — С. 104—106.
- Гуляй А. До історії шляхетського роду Проскур-Сущанських («Євангеліє Учителіне» 1637 р. з колекції НМІУ як історичне джерело) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. статей. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 173—177.
- Де ля Фліз Д. П. Альбоми / П. Сохань та ін. (ред.). — К., 1996. — Т. 1. — 256 с.
- Де ля Фліз Д. П. Альбоми / П. Сохань та ін. (ред.). — К., 1999. — Т. 2. — 686 с.
- Держархів Київської області, ф. 280: Київська казенна палата, м. Київ, 1775—1920.
- Держархів Київської області, ф. 1542: Колекція карт та креслень Київської губернії, 1782—1919 рр. (описів: 2; справ: 3197).
- Довбищенко М. В. Гулевичі у суспільно-релігійному житті православної церкви в кінці XVI — середині XVII століть // Українознавство. — 2007. — № 11. — С. 9—13.
- Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 2008. — 882 с.
- Задорожна О. Ф. Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воеводства: майновий статус і політична діяльність (XVI — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2010. — 21 с.
- Історія міст і сіл Української РСР : Київська область. — К., 1971. — 792 с.
- ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 11629: Карачківський М. Ф. Звідомлення про виконання відрядження до Київського Полісся. До комісії для складання історично-географічного словника України. 10.08.1929 р., 1 арк.
- ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 11687: Лапенко О. Іванків та його околиці (нарис), 1929 р., 22 арк.
- ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 11688: Лапенко О. Історично-географічний комісії лист 31.03.1929 р. з Іванкова, 2 арк.
- ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 11689: Лапенко О. Левонівка та її околиці (історично-географічний огляд), 1929 р., 11 арк.
- Капустін К. М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII—XV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х — початку 1980-х рр.) // Археологія. — 2011. — № 4. — С. 119—127.
- Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). — К., 1989. — 268 с.
- Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. 1912. — Біла Церква, 2007. — 480 с.
- Кучера М. П. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р. / НА ІА НАН України. — 1970/20.
- Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. / НА ІА НАН України. — 1972/24.
- Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 176—197.
- Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.
- Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. — М., 1892. — 988 с.
- Люта Т. Інша Гулевичівна чи двійник? // Київська Академія. — К., 2010. — Вип. 8. — С. 7—15.
- Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480—1546). — Мн., 2008. — 386 с.
- Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001. — 380 с.
- Національно-визвольна війна в Україні 1648—1657 рр. : Збірник за документами актових книг. — К., 2008. — 1012 с.
- Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. II. — С. 170—256.
- Омеляшко Р. Збереження культурно-історичної спадщини у зоні Чорнобильської катастрофи // Київське Полісся: історія, археологія, етнографія : Матеріали Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф. — Іванків, 2016. — С. 54-59.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — СПб., 1897. — Т. 1. — 512 с.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — СПб., 1907. — Т. 2. — 1632 с.
- Описи актовых книг Киевского центрального архива. — К., 1906а. — № 34. — 32 с.
- Описи актовых книг Киевского центрального архива. — К., 1906. — № 37. — 67 с.
- Описи актовых книг Киевского центрального архива. — К., 1909. — № 38. — 110 с.
- Опись актовой книги Киевского центрального архива. — К., 1871. — № 8. — 67 с.
- Орел Л. Скарбниця народної культури України. — К., 2009. — 268 с.
- Пам'ятки: Архів Української Церкви. — Т. III. — Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. — К., 2001. — 464 с.
- Петровська Є. О. Стародавні знахідки з с. Ораного на Київщині // Археологія. — К., 1971. — № 3. — С. 83—85.
- Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — 180 с.
- Полесье. Матеріальна культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др. — К., 1988. — 448 с.
- Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 1. Київське Полісся. — Львів, 1997. — 360 с.
- Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. 1864. — Біла Церква, 2005. — 642 с.
- Похилевич Л. І. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — 340 с.
- Ревага Н. Збереження традицій та культури Іванківського району у фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Київське Полісся: історія, археологія, етнографія : Матеріали Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф. — Іванків, 2016. — С. 76—84.

- РГАДА, ф. 389: Литовская Метрика, 500 ед. хр.
 РГИА, ф. 823: Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России, 5196 ед. хр.
 Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда за 1967 г. / НА ІА НАН України. — 1967/28.
 Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — М., 1973. — 100 с.
 Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. — К., 2002. — 984 с.
 Селянський рух на Україні 1569—1647 рр. : Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — 534 с.
 Січинський В. Ю. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. — К., 1992. — 255 с.
 Словник гідронімів України. — К., 1979. — 781 с.
 Смовж П. Я. Кризь роки і відстані: Нариси з історії Іванківського району Київської області та про гордість землі Поліської — талановитих людей. — К.; Іванків, 2001. — 480 с.
 Стороженко А. К истории г. Киева и его окрестностей в XV—XVI вв. // КС. — 1892. — № 2. — С. 339—347 (документы, известия, заметки).
 Стрішенець М. М. Рудні України XVI — першої половини XVII ст. // Питання історії СРСР. — Харків, 1975. — Вип. 19. — С. 102—109.
 Стрішенець О. М. Промисли Києва та навколишньої місцевості в XVI—XVIII ст. // Тернопільський пед. ун-т. Наукові записки. Серія: економіка, філософія, соціологія. — Тернопіль, 1999. — Вип. 3. — С. 97—102.
 Стрішенець О. М. Металургійне виробництво Правобережного Полісся України у XVII—XIX ст. // Економіка: проблеми теорії та практики : Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2004. — Вип. 193. — Т. I. — С. 53—61.
 Таранець С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — 352 с.
 Тарифи подимного податку, сеймикові лауди і люстрації Київського воєводства першої половини XVIII століття. — Біла Церква, 2015. — 432 с.
 Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на реке Тетерев за 1962—1963 годы / НА ІА НАН України. — 1962—1963/1 г.
 Третьяков П. Н. Древлянские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия : Сб. статей. — М., 1952. — С. 64—68.
 Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция // КСИИМК. — М.; Л., 1941. — Вып. 10. — С. 120—124.
 Україна перед визвольною війною: Збірник документів. — К., 1946. — 256 с.
 Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — 2+2+VII+124+4 с. + 17 илл.
 ЦДІАК України, ф. 236: Любомирські, 600 од. зб.
 ЦДІАК України, ф. 2217: Проскури-Суцанські, 75 од. зб.
 ЦДІАЛ України, ф. 773: Люблінський Коронний Трибунал, 101 од. зб.
 ЦДІАЛ України, ф. 835: Любомирські, 2346 од. зб.
 Чернецький Є. А. Генеалогія та графський титул роду Олізарів-Волчковичів у джерелі 1820-х рр. «Родословная и доказательства о дворянстве Олизаров» // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 2008. — Т. 8. — С. 314—322.
 Чернецький Є. А. Історико-демографічний аналіз походження та розміщення шляхти на теренах Радомішльського повіту Київської губернії (на прикладі білоруської і литовської шляхти) // Архіви України. — 2009. — № 6 (266). — С. 106—115.
 Чернецький Є. А. Формування і соціальне структурування шляхти Радомішльського повіту Київської губернії в кінці XVIII — першій третині XIX ст.: генеалогічний та історико-демографічний аналіз : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2010. — 18 с.
 Чміль Л., Чебановський А. Про заснування міста Іванкова Київської області // Праці Центру пам'яткознавства : Зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 256—274.
 Чміль Л., Чебановський А. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі // Археологія і давня історія України. — Вип. 10. Експериментальна археологія: Досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013. — С. 165—177.
 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К., 2008. — 472 с.
 Antoni J. Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadanie historyczne. — Warszawa, 1882. — 88 s.
 AGAD, f. 4: Metryka Koronna, 790 j. a.
 AGAD, f. 5: Sumariusz Metryki Litewskiej, 15 j. a.
 AGAD, f. 10: Tzw. Metryka Litewska, 421 j. a.
 AGAD, f. 464: Metryka Litewska — transkrypcje, 31 j. a.
 Bobinski W. Wojewodztwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000. — 599 s.
 Boniecki A. Herbarz polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa, 1899—1913. — T. 1—16.
 Chrzanowski W. Karta dawnej Polski. — Paryż, 1859.
 Jablonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej: Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej. — Warszawa; Wieden, 1899—1904. — 20 tabl.
 Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukrainiejskiej SRR: Materiały. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. — 320 s.
 LVIA — ф. 1519: Литовская Метрика, 21 дело.
 PL 35, f. 16: Trybunał Koronny Lubelski.
 Przytycki S. Pamiętniki o Koniecpolskich: Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. — Lwów, 1842. — 452 s.
 Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego. — Kijów; Warszawa, 1913. — 213 s.
 Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. — Warszawa, 1853. — 246 s.
 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880—1902. — T. 1—15.
 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1882. — T. 3. — 960 s.
 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1886. — T. 7. — 960 s.
 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1888. — T. 9. — 960 s.
 Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1892. — T. 12. — 960 s.
 Uruski S. Rodzina: Herbarz szlachty polskiej. — Warszawa, 1904—1917. — T. 1—14.
 Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). Opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. — Warszawa, 1894—1897. — T. XX—XXII.

Л. В. Чміль

L. V. Chmil

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ ИВАНКОВЩИНЫ X—XVIII вв.

Иванковщина — территория Иванковского р-на на севере Киевской обл. в бассейне нижнего Тетерева. Первые сведения по ее истории были опубликованы в середине XIX в. И. Фундуклеем. Во второй половине века вышли книги Л. Похилевича и польский «Географический словарь», в которых рассматривалась история каждого населенного пункта. Несмотря на ошибки и пробелы эти книги стали на долгие годы основой написания всех краеведческих работ. В XIX — начале XX в. вопросы истории края рассматривались в работах А. Яблоновского и П. Клепатского. В XX в. истории этой территории была посвящена лишь статья в многотомнике «История городов и сел УССР», во многом повторившая данные Л. Похилевича. Лишь на рубеже XX—XXI вв. появились исследования историков и краеведов, использующие новые материалы. Это работы В. Бобинского, О. Задорожной, Н. Яковенко, Л. Чміль и А. Чекановского, С. Таранца, Н. Григорович, П. Смовжа. Некоторые факты есть в работах Н. Довбищенко, Т. Лютой, О. Однороженко и др. Археологические исследования этой территории заключались преимущественно в разведках, наиболее важными из которых для исследуемого периода являются работы П. Третякова и М. Кучеры. Источники изучения истории края разнообразны: письменные, архивные, археологические, этнографические, картографические.

Ключевые слова: историография, источники, Иванковский р-н.

HISTORIOGRAPHY AND SOURCES OF IVANKIV DISTRICT HISTORY (10th —18th centuries)

Ivankivshchina (Ivankiv district) occupies Kyivan region northern part (the low Teteriv basin). First facts of its history were published in the mid-19th c by I. Fundukley. In the 2nd half of the same century the books of L. Pohylevych and the Polish «Geographic vocabulary» with each inhabited locality historic description appeared. For the long time the region history study was based on the literature mentioned despite its mistakes and omissions. In the 19th — early 20th centuries the problems of regional history were considered by A. Jablonovski and P. Klepatskij. In the 20th c the only article on the subject came out in a volume of «The history of cities and villages of Ukr SSR»; however it followed L. Pochylevych in general. And at the turn of the 20th—21st centuries only the proceedings of historians and regional ethnographers with new data appeared. They were performed by W. Bobinski, O. Zadorozhna, N. Jakovenko, L. Chmil, A. Chekanovski, S. Taranets, N. Grygorovych and P. Smovzh. Some facts you may find in the works of N. Dovbyshchenko, T. Liuta, O. Odnorozhenko, etc. The most important results in the field exploration were presented by P. Tretjakov and M. Kuchera. Different sources for regional history study, such as written, archival, archaeological, ethnographical and cartographical ones, are available now.

Key words: historiography, sources, Ivankiv district.

Одержано 11.04.2016

УДК: 904(477. 41):728.1.001.33«20»

С. В. Переверзєв, А. А. Сорокун, І. М. Хоптинець

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК У ЗОНІ ВІДЧУЖЕННЯ ТА НА ПІВНОЧІ ІВАНКІВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття висвітлює результати археологічних розвідок у зоні відчуження та на півночі Іванківського району Київської області. Під час досліджень було обстежено 32 виселених села та смт. Поліське в зоні відчуження, а також 11 сіл в Іванківському районі Київської області та їх околиці. Було відкрито 41 пам'ятку археології (у т.ч. три кургани) та перевірено стан 14 раніше відомих пам'яток з метою уточнення інформації та моніторингу стану їхнього збереження.

Ключові слова: археологічні розвідки, зона відчуження, культурний шар, поселення, шурф.

Вже близько півтора століть Чорнобильська земля привертає увагу археологів. Зручне географічне розташування м. Чорнобиль та більшості населених пунктів в його околицях — злиття трьох великих річкових артерій — визначило значну насиченість пам'ятками археології від найдавніших часів і до пізнього середньовіччя.

Перші згадки Чорнобильщини у науковій літературі зумовлені випадковими знахідками монетних скарбів. Так, 1864 р. у с. Стечанка знайдено скарб з 4200 шведських монет [Сташкевич, 1867, с. 53—54], а 1879 р. — скарб із старимських монет у Чорнобилі [Брайчевський, 1959, с. 147; Кропоткин, 1961, с. 62]. Останній є незвичним явищем, оскільки досі у Чорнобильській зоні та прилеглих районах не виявлено жодного пізньоримського поселення.

Значущою знахідкою епохи розвинутого середньовіччя вважають прикраси великокняжої доби (рис. 1), знайдених у 1896 р. в околицях Чорнобилья селянином при обробці поля [Ханенко, 1902, с. 19, таб. XVI, XXIII; Корзухина, 1954, с. 135].

Перші археологічні дослідження регіону починаються з 1896 р., коли М. К. Якимович

здійснив масштабні розвідки, матеріали яких було опубліковано в статті «Дюнныя стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уѣздѣ Киевской губерніи» [Якимович, 1903, с. 161—172]. Науковець дослідив низку місцезнаходжень доби каменю — бронзового часу в пониззі річок Уж і Прип'ять, зокрема в околицях сіл Залісся, Янів, Гапоновичі, Черевач, Запілля, Великий Корогод, Лелів та Паришів.

1914 р. С. П. Вельмін провів перші стаціонарні дослідження в Чорнобилі та його околицях. У Чорнобилі здійснено шурфування садиби замку, повністю розкопано один курган. Розкопки ще одного кургану тієї ж групи не були закінчені [Вельмін, 1914, с. 4]. В опублікованій праці є згадка про існування в межах міста, а також навкруги нього, декількох курганных груп [Вельмін, 1914, с. 1—2]. Окрім цього, С. П. Вельмінім були оглянуті й досліджені печери в ур. Стрижев, проведено обстеження й невеликі розкопки городища в ур. Гримово [Вельмін, 1914, с. 3, 6—8, рис. II—VI].

Продовжились археологічні дослідження лише в 1934 р. експедицією ПМК під керівництвом Ф. А. Козубовського. Були обстежені обидва береги р. Дніпро, від м. Вишгород до гирла р. Прип'ять, виявлено 55 різночасових пам'яток [Козубовський, 1934].

У 1950—1960-х рр. активно обстежували ділянки, що планували затопити під час будівництва Київського водосховища [Телегін, 1965, с. 86—98; Артєменко, 1960/1а], зокрема М. П. Кучера обстежив городища в околицях сіл Лелів та Медвин [Кучера, 1976б, с. 88—94].

Розвідки Л. Л. Залізняка у 1970-х рр. уможливили вияв низки мезо-неолітичних поселень в околицях сіл Ковшилівка, Мартиновичі,

Діброва та Кошівка [Залізняк, 1984, с. 33—42, 53—55].

Перші спроби планового археологічного обстеження в зоні відчуження після Чорнобильської катастрофи були здійснені лише в 2003 р. експедицією Інституту археології НАН України за договором Міністерства надзвичайних ситуацій України № 10/4-96 під керівництвом В. О. Манька, під час якого було виявлено 20 різночасових пам'яток археології. Восени 2003 р. В. О. Манько визначив місце локалізації середньовічного Чорнобиля, констатував наявність на місці його розташування неушкоджених ділянок культурного шару потужністю більше 1 м [Манько, 2003]. Того ж року були здійснені розкопки неолітичного поселення Плютовище I [Манько, 2007, с. 235—242; Переверзев, 2011, с. 476]. 2008 р. експедиція Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі — ДНЦЗКСТК) під керівництвом С. В. Переверзева дослідила ще 20 м² стоянки [Переверзев, 2011, с. 477].

2004 р. було розпочато археологічні розкопки городища Чорнобиль. На цей час досліджено близько 300 м² культурного шару, виявлено ряд об'єктів X—XVII ст., здобуто десятки тисяч артефактів [Зоценко, 2009, с. 61—63; Манько, 2009, с. 263—265; Переверзев, 2010, с. 328—334; Переверзев, 2011, с. 475—482].

2009 р. ДНЦЗКСТК було започатковано програму щодо комплексних археологічних розвідок у зоні відчуження та прилеглих забруднених територій, яка була розрахована на 2010—2012 рр. Проведені розвідки були спрямовані на пошук нових археологічних пам'яток, а також на перевірку даних про вже відомі пам'ятки регіону.

Окрім штатних співробітників ДНЦЗКСТК у роботі експедиції в різні роки брали участь: ст. н. с. відділу давньоруської та середньовічної археології А. П. Томашевський, м. н. с. відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України С. В. Павленко, лаборанти відділу давньоруської та середньовічної археології А. В. Борисов та І. В. Зоценко, ст. н. с. Національного музею історії України М. М. Беленко та В. О. Колибенко.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ЧОРНОБИЛЬ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Найважливішими завданнями були дослідження літописного городища Чорнобиль для встановлення його розмірів, виявлення та фіксація захисних споруд, а також виявлення його інфраструктури, з метою встановлення охоронних зон пам'ятки, зон охоронюваного ландшафту, зон охорони археологічного культурного шару, умови можливої експлуатації та ін.

Загалом навколо визначених раніше меж городища в період з 2009 р. було закладено 6 шурфів та одна траншея.

Шурфи 1, 2 (2×2 м). Закладено за 130 м. східніше городища. Основною метою було виявлення подолу. Зважаючи на відсутність давньоруського культурного шару у шурфах № 1 та 2, можна припустити, що городище, можливо, не мало подолу, а виробничі майстерні знаходилися безпосередньо на території городища. Незаселеність цієї території, можливо, може бути пов'язане з розливами Прип'яті, які чітко фіксуються прошарками білого піску в шурфі № 2. Проте дослідження місць вірогідного розташування подолу необхідно продовжувати із залученням до робіт ґрунтознавців і геологів.

Шурфи 3, 4 (1×2 м). Закладено на території садиби Іллінської церкви з метою виявлення давньоруського шару. Серед знахідок — фрагменти посуду XVII—XX ст. та кілька орнаментованих стінок XII—XIII ст.

Шурфи 5, 6 (1×2 м). Закладено на території городища з метою уточнення його меж. Виявлений археологічний матеріал спростовує припущення В. О. Манька про розташування культурного шару виключно у центрі мису та його відсутність на периферії.

Траншея. Закладено на межі мису, в західній частині городища, в його напільній частині. Основним завданням було виявлення фортифікаційних споруд. Траншея (1×4 м) показала наявність повноцінного культурного шару доби Київської Русі за межами мису. Залишків фортифікаційних споруд не знайдено. За браком часу дослідження довелося зупинити.

2013 р. у м. Чорнобиль під час досліджень на території колишньої російськомовної школи (місце розташування домініканського монастиря XVII ст. (час заснування — 1600 (1630?) у шурфі розміром 2×2 м було виявлено господарчу яму кінця XIX — початку XX ст. та п'ять поховань. Господарчу яму відпрацьовано, виявлений матеріал: керамічний та скляний посуд, металеві вироби, кухонні остеологічні залишки. У заповненні шурфу — керамічні вироби від XVI ст. (?) до сучасності. Знайдено вінця кінця XII — початку XIII ст.

Два з п'яти виявлених поховань було розкопано. Виявлено одне дитяче та одне жіноче поховання. Поховання безінвентарні. У жіночому похованні знайдено невелику кількість кераміки (XVI—XVII ст.), проте, скоріше за все, вона потрапила у заповнення поховання випадково. У дитячому похованні виявлені залишки труни. Антропологічні залишки та залишки труни були відібрані для проведення необхідних аналізів та радіовуглецевого датування. Під час польових робіт були припущення про можливий зв'язок поховань із існуванням Домініканського монастиря. Проте результати радіовуглецевого аналізу кісток з жіночого поховання показали дату не менш ніж на 100 років раніше.

2015 р. було проведено шурфування у Парку Слави. Основною метою досліджень було з'ясування особливостей культурних нашарувань

ділянки мису, де, імовірно, розташовувався чорнобильський замок та можливе виявлення культурного шару давньоруського часу.

У східній частині парку закладено два шурфи розмірами 1×1,5 м. На глибині 40—50 см від денної поверхні було виявлено щільну цегляну кладку попередньо XV—XVII ст. Супутній матеріал у шурфах представлений в основному знахідками новітнього часу (кістки, уламки керамічного та скляного посуду, металеві залишки) та три невизначених неорнаментованих фрагмента кераміки, що, можливо, відносяться до пізнього середньовіччя. Для подальшого з'ясування відібрано 5 одиниць цегли з т.зв. «пальчаткою». Археологічних знахідок давньоруського часу виявлено не було.

Метою подальших досліджень городища Чорнобиль має стати окреслення чітких меж городища, виявлення оборонних споруд, пошук подолу (посаду) та прилеглих до городища синхронних поселень (округи), вивчення системи заселення з подальшою паспортизацією пам'яток з метою внесення її до Державного реєстру.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК У БАСЕЙНІ р. ПРИП'ЯТЬ

Під час розвідок були обстежені відселені села Крива Гора, Кошівка, Паришів, Ладижичі, Теремці, Лелів, Опачичі, Оташів та їхні околиці. Під час розвідок було виявлено та зафіксовано 7 різночасових пам'яток археології, в тому числі один курган.

с. Паришів (нежил.)

Паришів 1 (1). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване близько 1,1 км на південний схід від південно-східної околиці колишнього с. Паришів, близько 560 м на південний схід від гори Остриця та близько 540 м на південний захід від дороги Паришів — Ладижичі. Займає широкі піщані дюни лівого берега безіменного струмка (притока протоки-стариці лівого берега р. Прип'ять). Відстань до сучасного русла струмка — 50 м на північ, відстань від основного русла протоки-стариці Остриці — більше 0,5 км на захід, від її відрогу — 230 м на захід (рис. 1). Площа пам'ятки раніше розорювалась. На час дослідження частково поросла рідкими молодими соснами. Поверхня супіщана, слабозадернована.

Пляма виходів на поверхню культурних решток близько 175×75 м та видовжена по осі північний захід — південний схід. Шурфуванням збереженого культурного шару не виявлене.

На площі поселення зібрано 65 фрагментів кераміки ліпного посуду, які відносяться до епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, фрагменти 20 гончарних стінок та одне вінце пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.), одну намистину із скла (скляної пасти?) та один точильний камінь.

Паришів 2 (2). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване близько 1,2 км на південний схід від південно-східної околиці колишнього

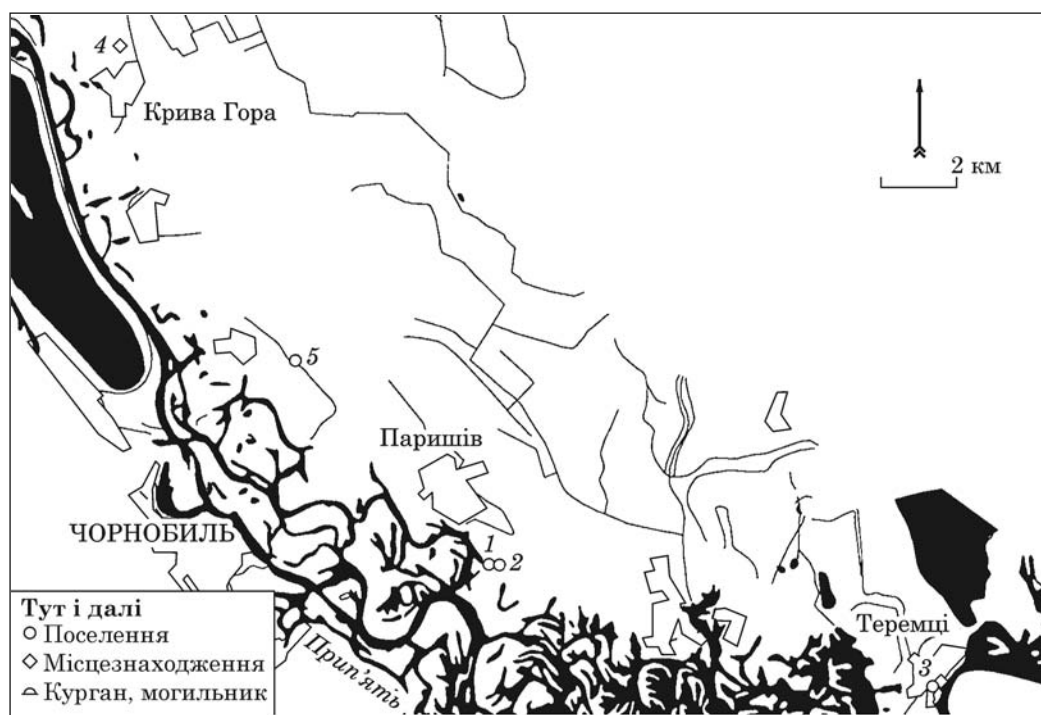

Рис. 1. Карта обстежених пам'яток на лівому березі р. Прип'ять (номер пам'ятки на карті відповідає номеру в тексті)

с. Паришів, близько 750 м на південний—південний схід від гори Остриця, та близько 420 м на південний захід від дороги Паришів — Ладичичі, 110—120 м на схід від поселення Паришів.

Займає терасу лівого берега безіменного струмка (притока протоки-стариці лівого берега р. Прип'ять). Відстань від основного русла протоки-стариці Остриці — більше 0,5 км на захід, від її відрога — 230 м на захід (рис. 1). Площа пам'ятки раніше розорювалась. На час дослідження частково поросла рідкими молодими соснами. Поверхня супіщана, задернована.

Пляма виходів на поверхню культурних решток розмірами близько 150×60 м, видовжена по осі північний захід — південний схід. Північна межа поширення культурного шару підходить до краю тераси. Шурфуванням збереженого культурного шару не виявлене.

На площі поселення зібрано 5 вінець, 2 денця та 110 стінок ліпного посуду, один розтиральник, які відносяться до епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, а також фрагменти 2 гончарних стінок пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, повторно обстежене у 2012 р.

Цілком вірогідно, що одне, а то й обидва поселення, були відвідані, й описані як місцезнаходження доби бронзи (пункт 27), під час розвідки І. І. Артеменко у 1960 р. [Артеменко, 1960/1а.].

с. Теремці (нежил.)

Теремці (3). Місцезнаходження: розвинене середньовіччя.

Розташоване у центральній частині колишнього с. Теремці.

На розвіяній піщаній терасі (дюні) висотою до 3 м, що частково пошкоджена ґрунтовою дорогою до садиб (рис. 1), знайдено два фрагменти кераміки пізнього середньовіччя, що можуть бути датовані XV—XVI ст.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Крива Гора (нежил.)

Крива Гора (4). Місцезнаходження: неоліт — енеоліт, розвинене середньовіччя.

Розташоване близько 320 м на північний захід від північно-західної околиці колишнього с. Крива Гора, близько 150 м на захід від дороги Кошівка — Зимовище (рис. 1).

Займає північну частину видовженої з півночі на південь піщаної дюни. Площа дюни раніше розорювалась, на час дослідження слабо задернована.

На площі 40×30 м у північній частині дюни знайдено ретушовану пластину нео-енеолітичного часу, 8 вінець XVII—XVIII ст. та уламок обробленого пірофілітового сланцю.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Кошівка (нежил.)

Кошівка (5). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване близько 1,1 км на схід від східної околиці колишнього с. Кошівка, близько 0,1 км на південь від дороги Кошівка — Паришів (рис. 1).

Знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега безіменного струмка, що впадає в одну із проток-стариць лівого берега р. Прип'ять. Площа пам'ятки раніше розорювалась, на час дослідження слабо задернована, поверхня супіщана.

Виходи на поверхню культурних решток зафіксовані на площі розмірами близько 70×30 м. Русло струмка у цьому місці робить поворот на схід з вигином у південному напрямку. Пляма культурного шару орієнтована у напрямку північний захід — південний схід, вздовж залісного русла струмка. Її південна межа підходить до краю надзаплавної тераси.

На слабо задернованій площі поля, а також у протипожежних боронах, зібрано підйомний матеріал: 5 керамічних стінок та 5 вінець епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, а також 2 стінки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

м. Чорнобиль (нежил.)

Курган 1 (6).

За 3,5 км від м. Чорнобиль по трасі Чорнобиль — Поліське за 270 м на північ від траси виявлено та зафіксовано поодиноким розташований курган (рис. 2).

Висота кургану до 2,5 м, діаметр — до 25 м. Виявлені незначні пошкодження норами тварин.

Культурно-хронологічна характеристика пам'ятки чітко невизначена. Курган, ймовірно, доби бронзи — раннього залізного віку.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Опачичі (нежил.)

Опачичі (7). Поселення, епоха бронзи.

Розташоване близько 1,3 км на південний схід від південно-східної околиці колишнього с. Опачичі, близько 0,2 км на схід від дороги Опачичі — Купувате, близько 0,1 км на південний схід від колишньої лісової дороги на с. Оташів (близько 3 км на південний захід від с. Оташів) (рис. 4).

Знаходиться на терасі одного із заплавних (заливних) озер правого берега р. Прип'ять. Висота тераси над рівнем води становить близько 6—7 м. На час дослідження 2012 р. озеро не містило води. Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована, вкрита густим лісом. Загальна площа пам'ятки невизначена.

Вперше виявлене у 2003 р. Чорнобильською експедицією Інституту археології НАН України, під керівництвом В. О. Манька [Манько, 2003].

Додатково обстежувалося у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК МНС України.

Під час розвідок 2003 р. у шурфі, закладеному за 10 м від краю тераси, на глибині 0,4 м від сучасної денної поверхні був зафіксований культурний шар, який складався із жовтого піску, потужністю 0,3 м. У шурфі було знайдено 7 фрагментів кераміки від розвалу одного горщика (вінця та стінки, у тому числі й орнаментовані), які були датовані автором досліджень початком II тис. до н. е. (тшинецька культура) [Манько, 2003]. У 2012 р. на площі пам'ятки було знайдено правильну за формою яму, розмірами 5×2 м, очевидно, залишки шурфу 2003 р. При обстеженні стінок шурфу, викиду із нього та площі тераси навкруги шурфу, археологічного матеріалу виявлено не було.

Поселення потребує додаткових обстежень.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК БАСЕЙНУ р. УЖ ТА ЇЇ ПРИТОК

Загалом було обстежено 32 села та смт. Поліське. Зафіксовано 36 пам'яток археології, в тому числі 2 кургани та одна курганна група.

с. Залісся (нежил.)

Залісся 1 (8). Багатощарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Рис. 2. Карта обстежених пам'яток у нижній течії р. Уж та її приток (номер пам'ятки на карті відповідає номеру в тексті)

Розташоване близько 0,8 км на південний схід від північно-східної околиці колишнього с. Залісся, близько 1,1 км на південний захід від південно-західної околиці м. Чорнобиль (очисні споруди) (рис. 2).

Знаходиться у західній частині дюнного підвищення у заплаві лівого берега р. Уж, з усіх боків оточеного старицями Ужа й, очевидно, в давнину могло бути окремим островом. Відстань від сучасного основного русла р. Уж — близько 650 м (на схід). Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована, частково поросла рідкими молодими соснами, ймовірно, раніше розорювалась.

Пляма виходів на поверхню культурних решток розмірами близько 125×80 м. Зібрано 31 стінку та 8 вінець епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, а також 3 стінки, 3 вінця, фрагмент кришки та одне денце пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст. У центрі пам'ятки розташовується курганоподібний насип діаметром до 28 м. На площі пам'ятки закладено 2 шурфи розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлене.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Курган (9) — Залісся.

Розташований близько 0,8 км на південний схід від північно-східної околиці колишнього с. Залісся, близько 1,1 км на південний захід від південно-західної околиці м. Чорнобиль (очисні споруди) (рис. 2).

Знаходиться у центрі поселення у західній частині дюнного підвищення в заплаві лівого берега р. Уж, з усіх боків оточеного старицями Ужа. Насип, овальний у плані, розмірами діаметром до 28 м (у напрямку схід-захід) і шириною до 16—17 м (північ-південь), при висоті — 2,2—2,5 м. Ґрунт супіщаний, поверхня задернована, насип частково пошкоджений ямами.

Культурно-хронологічна характеристика пам'ятки чітко невизначена. Курган, ймовірно, доби бронзи — раннього залізного віку.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Залісся 2 (10). Багатощарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване близько 1 км на південний схід від північно-східної околиці колишнього с. Залісся, близько 1 км на південний захід від південно-західної околиці м. Чорнобиль (очисні споруди) (рис. 2).

У південній частині дюнного підвищення у заплаві лівого берега р. Уж, з усіх боків оточеного старицями Ужа й, очевидно, у давнину могло бути окремим островом. Відстань від сучасного основного русла р. Уж — близько 380 м (на схід). Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована, частково поросла рідкими молодими деревами, ймовірно, раніше розорювалась.

Пляма виходів на поверхню культурних решток розмірами близько 40×25. На площі поселення зібрано: 3 вироби з кременю мезо-неолітичного часу, 30 керамічних стінок та одне вінце пізньої бронзи — раннього залізного віку. Закладено 2 шурфи, розміром 1×1 м. У шурфі № 2 знайдено 12 стінок, 3 вінця та одне денце пізньої бронзи — раннього залізного віку. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлене.

Можливо, вся територія острова могла бути одним поселенням.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Залісся 3 (11). Місцезнаходження: епоха бронзи.

За 500 м на південний схід від місцезнаходження Залісся 2 на піщаній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 2) знайдено 2 керамічні стінки епохи бронзи.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Залісся 4 (12). Місцезнаходження: епоха бронзи — ранній залізний вік.

За 500 м на північний схід від місцезнаходження Залісся 3 (за течією) на піщаній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 2) знайдено 4 керамічні стінки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Залісся 5 (13). Місцезнаходження: мезоліт — неоліт, розвинене середньовіччя.

За 200 м на північний—північний захід від місцезнаходження Залісся 4, за 600 м на південний захід від мосту через протоку на піщаній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 2) знайдено розвал пізньосередньовічної посудини (XVII—XVIII ст.) та пластину мезо-неолітичного часу.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Залісся 6 (14). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване у південній частині колишнього с. Залісся, на території колишнього льонозаводу «Дружба», близько 0,2 км на південний схід від шосе Чорнобиль — Іванків та за 25 м від комплексу тваринницьких ферм (рис. 2).

Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована.

Виходи на поверхню культурних решток зафіксовані на площі розмірами близько 50×30 м (орієнтовано за лінією схід—захід). Зібрано 15 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку.

На площі пам'ятки закладено шурф розміром 1×1 м, збереженого культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

Залісся 7 (15). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване у південній частині колишнього с. Залісся, у західній частині території колишнього МТС (льонозаводу «Дружба»), на південь від шосе Чорнобиль — Іванків, у місці, де шосе змінює напрямок на південь, близько 170 м на південь від території сучасних складів та близько 0,8 км на південний захід—захід від попереднього поселення й від комплексу тваринницьких ферм (рис. 2).

Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована, частково поросла молодим сосновим лісом.

Виходи на поверхню культурних решток зафіксовані на площі розмірами близько 50×40 м (орієнтовано за лінією південний захід — північний схід). На площі пам'ятки закладено шурф розміром 1×1 м, збереженого культурного шару не виявлено.

На площі поселення зібрано 17 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК, додатково обстежене у 2012 р.

с. Запілля (нежил.)

Курган 2 (16).

На північній околиці с. Запілля за 870 м на північний захід від північного кута кладовища, 320 м на захід від дороги Залісся — Поліське та 180 м на північний схід від лівого берега обводненої балки виявлено та зафіксовано поодинокі розташовані курган. Висота кургану до 2,2 м, діаметр — до 27 м. Пошкоджень не виявлено (рис. 2).

Культурно-хронологічна характеристика пам'ятки чітко невизначена. Курган, ймовірно, доби бронзи — раннього залізного віку.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Черевач (нежил.)

Черевач 1 (17). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване близько 1,1 км на північний схід від крайніх покинутих садиб північно-східної околиці колишнього с. Черевач, близько 0,85 км на південний захід від території МТС на південній околиці колишнього с. Заріччя, близько 230 м на південний схід від шосе Чорнобиль — Іванків та близько 0,8 км на північ від попереднього поселення, на краю лісового масиву (рис. 2).

Займає пологі схили й стрілку мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Від сучасного основного русла р. Уж тераса відділена заплавою шириною до 2,5 км (у напрямку на південний схід). Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована, частково поросла молодим сосновим лісом. У північній частині (на мису) поселення перетинає лінія електропередач.

Пляма виходів на поверхню культурних решток орієнтована вздовж краю тераси майже у меридіональному напрямку, з незначним відхиленням на північний схід розмірами близько 290×55—80 м. У північній частині (яку й було відмічено як пам'ятку 2003 р.) поселення концентрація знахідок досить значна, на відміну від південної, на якій в переважній частині зафіксовані лише поодинокі знахідки. На площі пам'ятки закладено 2 шурфи розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлене.

На задернованій площі поселення та в протипожежних борознах зібрано 18 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та 1 — розвинутого середньовіччя.

Вперше виявлене у 2003 р. Чорнобильською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В. О. Манька (Черевач 4)(?) [Манько, 2003]. Додатково обстежувалося у 2012.

Черевач 2 (18). Багатощарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване близько 180 м на північний схід від крайніх покинутих садиб північно-східної околиці колишнього с. Черевач, близько 470 м на південний схід від шосе Чорнобиль — Іванків (рис. 2).

Займає край першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Висота тераси у цьому місці — до 3—4 м. Від сучасного основного русла р. Уж тераса відділена широкою заплавою, шириною до 1,3 км (у напрямку на південний схід). Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована, частково поросла рідким молодим сосновим лісом.

Пляма виходів на поверхню культурних решток орієнтована вздовж тераси у напрямку південний захід — північний схід розмірами близько 130×40 м.

Зібрано 28 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та 20 — розвинутого середньовіччя.

На площі пам'ятки закладено 2 шурфи розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлене.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК(?). Цілком вірогідно, саме це поселення було виявлене у 2003 р. Чорнобильською експедицією Інституту археології НАН України, під керівництвом В. О. Манька (Черевач 3) [Манько, 2003].

Черевач-кургани (19).

Розташовані близько 130—140 м на північний схід від крайніх покинутих садиб північно-східної околиці колишнього с. Черевач (рис. 2).

Знаходиться у заплаві р. Уж, за 30 м на схід від надзаплавної тераси висотою до 3—4 м. Від сучасного основного русла р. Уж кургани відділені заплавою шириною до 1,3 км (у напрямку на південний схід).

Курганна група складається з 4 насипів висотою — від 0,8 до 1,2 м, діаметром — 5—8 м. Насипи задерновані, курганні ровики відсутні.

Культурно-хронологічна характеристика пам'ятки невизначена. За своєю формою та розмірами насипи можна віднести до курганів давньоруського часу. Але нетипове місце розташування у заплаві, близькість до населеного пункту, добра збереженість, викликають сумніви щодо можливості інтерпретації насипів як курганів. Насипи могли виникнути і в результаті господарської діяльності мешканців села у XX ст.

Потребує додаткової перевірки шляхом розкопок.

Виявлені у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Черевач 3 (20). Місцезнаходження: пізнє середньовіччя.

Розташоване близько 80—90 м на північний схід від крайніх покинутих садиб північно-східної околиці колишнього с. Черевач та 30—40 м на південь від курганоподібних насипів (рис. 2).

Займає схили першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Висота тераси у цьому місці до 3—4 м. Поверхня пам'ятки супіщана, слабо задернована.

На площі 30×30 м знайдено 4 фрагменти вінець та стінок гончарного посуду пізнього середньовіччя (ймовірно, XV—XVI ст.).

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Черевач 4 (21). Місцезнаходження: епоха бронзи, розвинене середньовіччя.

За 200 м на південь від села на піщаній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 2) знайдено 3 фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та 5 — пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.). Розмір скучення матеріалу 50×60 м.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Черевач 5 (22). Місцезнаходження: епоха бронзи.

На правому березі р. Уж за 20 м на захід від мосту (рис. 2) на слабо задернованій дюні першої надзаплавної тераси знайдено 3 фрагменти кераміки епохи бронзи.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Черевач 6 (23). Місцезнаходження: епоха бронзи.

За 100 м вгору по течії від місцезнаходження Черевач 3 на піщаній дюні другої надзаплавної тераси правого берега р. Уж (рис. 2) знайдено один фрагмент кераміки епохи бронзи.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Луб'янка (нежил.)

Луб'янка (24). Місцезнаходження: епоха бронзи.

Розташоване на лівому березі р. Ілля при в'їзді в село, за 30 м за мостом у бік села, за 20 м на захід від дороги (рис. 3).

Знаходиться на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ілля. Частково зруйноване земельними роботами.

На площі 30×20 м знайдено 6 фрагментів кераміки та 4 крем'яних вироби епохи бронзи.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Мартиновичі (нежил.)

Мартиновичі (25). Місцезнаходження: епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване у західній частині колишнього с. Мартиновичі 370 м на захід від сільського кладовища на розвіяній дюні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Відстань до сучасного русла р. Уж близько 270 м (у напрямку на південь) (рис. 3).

Знайдено керамічне вінце доби пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Ковшилівка (нежил.)

Ковшилівка 1 (26). Багатопарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване на південно-східній околиці колишнього с. Ковшилівка, 70 м на південний—південний захід від сільського кладовища на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 3).

Висота тераси у цьому місці — до 3—4 м. Відстань до сучасного русла р. Уж близько 100 м (у напрямку на південь). Поверхня пам'ятки супіщана, частково поросла рідким молодим сосновим лісом.

Пляма виходів на поверхню культурних решток орієнтована вздовж тераси у напрямку південний захід — північний схід, розмірами близько 110×40 м. На площі пам'ятки закладено 2 шурфи розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлене.

На площі поселення загалом зібрано: 3 фрагменти неолітичної кераміки, 58 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 13 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.), уламок керамічного прясла епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та 99 крем'яних виробів.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Ковшилівка 2 (27). Багатопарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване на південній околиці колишнього с. Ковшилівка, 120 м на південний захід від сільського кладовища на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 3).

Висота тераси до 1,5 м. Відстань до сучасного русла р. Уж близько 100 м (у напрямку на південь). Поверхня пам'ятки супіщана, частково поросла рідким молодим сосновим лісом.

Пляма виходів на поверхню культурних решток орієнтована вздовж тераси у напрямку південний захід — північний схід, розмірами близько 60×40 м. На площі пам'ятки закладено 2 шурфи розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлено.

Зібрано 24 фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 9 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) та 25 крем'яних виробів.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Ковшилівка 3 (28). Багатопарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване на південно-західній околиці колишнього с. Ковшилівка, близько 30 м на захід від пам'ятки Ковшилівка 2 на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 3).

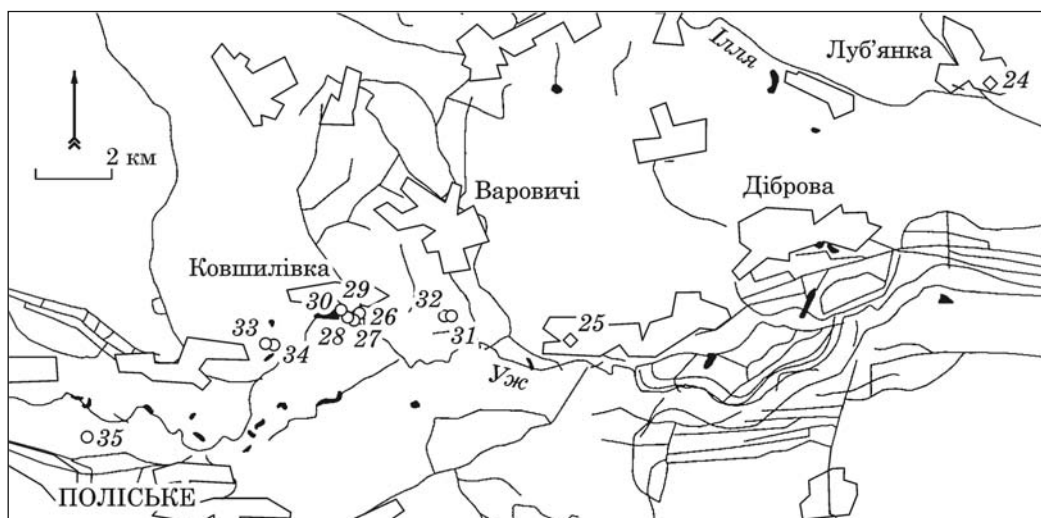

Рис. 3. Карта обстежених пам'яток у басейні р. Уж у західній частині зони відчуження (номер пам'ятки на карті відповідає номеру в тексті)

Висота тераси до 2 м. Відстань до сучасного русла р. Уж близько 25 м (у напрямку на південь). Поверхня пам'ятки супіщана, частково поросла рідким молодим сосновим лісом.

Пляма виходів на поверхню культурних решток, орієнтована вздовж тераси, у напрямку південний захід — північний схід, розмірами близько 60×40 м. Зібрано 2 фрагменти неолітичної кераміки, 37 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 8 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) та 280 крем'яних виробів.

На південній частині пам'ятки, на краю тераси закладено шурф розміром 2×3 м.

Стратиграфія:

1. Дерновий шар — 5—7 см;
2. Сірий гумусований супісок — 15—25 см;
3. Жовтий пісок — до 20 см (культурний шар);
4. Темно-сірий супісок — 20—25 см;
5. Білий пісок — простежено до 110 см від денної поверхні.

У жовтому піску зафіксовано культурний шар яніславицької (волинської) неолітичної культури (попередньо). Загалом у шурфі було виявлено 69 виробів з кременю, 27 фрагментів неолітичної кераміки, 39 фрагментів кераміки епохи бронзи та 8 фрагментів пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК. Додатково обстежене у 2013 р.

Ковшилівка 4 (29). Багатошарове поселення: мезоліт — неоліт, розвинене середньовіччя.

Розташоване на південно-західній околиці колишнього с. Ковшилівка, близько 30 м на південний захід від пам'ятки Ковшилівка 3, близько 140—150 м від колишніх колгоспних ферм на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж (рис. 3).

Висота тераси до 2,5 м. Відстань до сучасного русла р. Уж близько 25 м (у напрямку на південь). Поверхня пам'ятки супіщана, частково задернована.

Пляма виходів на поверхню культурних решток орієнтована вздовж тераси у напрямку південний захід — північний схід, розмірами близько 100×50 м. Знайдено 4 кременя мезо-неолітичного часу.

На площі пам'ятки закладено 2 шурфи, розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Ковшилівка 5 (30). Багатошарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване на південно-західній околиці колишнього с. Ковшилівка, близько 30 м на захід від західної частини колишніх колгоспних ферм на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси протоки лівого берега р. Уж (рис. 3).

Висота тераси до 2,5 м. Відстань до сучасного русла р. Уж близько 25 м (у напрямку на пів-

день). Поверхня пам'ятки супіщана, частково задернована.

Пляма виходів на поверхню культурних решток орієнтована у напрямку захід — схід розмірами близько 110×60 м. Знайдено 3 фрагменти неолітичної кераміки, 5 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 7 — пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) та 33 крем'яних вироби.

На площі пам'ятки закладено 1 шурф розміром 1×1 м. Шурфуванням ділянок збереженого культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Ковшилівка 6 (31). Поселення: епоха бронзи.

Розташоване за 3 км на схід від с. Ковшилівка, 60 м на захід від штучного ставка прямокутної форми, 80 м на північ від сучасної течії р. Уж (рис. 3).

Знаходиться на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Поселення частково зруйноване сучасними перекопами.

Площа розповсюдження матеріалу 40×50 м. Знайдено 41 фрагмент кераміки епохи бронзи та 5 крем'яних виробів.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Ковшилівка 7 (32). Багатошарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік, Київська Русь, розвинене середньовіччя.

Розташоване за 50 м на захід від поселення Ковшилівка 6 (рис. 3).

Знаходиться на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж, близько 110—120 м від сучасної течії. Місцями слабо задерноване, у північно-західній частині зруйноване великою сучасною ямою, що заповнена будівельним та господарчим сміттям.

Площа розповсюдження матеріалу 40×100 м. Знайдено 12 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 10 фрагментів давньоруської кераміки (XII ст.), один фрагмент кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) та 18 крем'яних виробів.

Закладено 2 шурфи розміром 1×1 м, культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Грезля (нежил.)

Грезля 1 (33). Багатошарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташовану за 850 м на захід від с. Рудня Грезляньська та за 500 м на південь від оз. Казимирово на розвіяній дюні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Відстань до сучасної течії р. Уж 350—370 м (рис. 3).

Площа розповсюдження підйомного матеріалу близько 100×50 м у напрямку північний схід — південний захід.

Знайдено 23 фрагменти кераміки доби бронзи, 12 фрагментів кераміки киеворуського часу, 10 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) та 40 крем'яних виробів.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Грезля 2 (34). Поселення: мезоліт — неоліт.

Розташоване близько 100 м на схід — південний схід від поселення Грезля 1. Знаходиться у заплаві та на частково розвіяній дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Уж. Поверхня пам'ятки поросла молодим сосновим лісом (рис. 3).

Площа розповсюдження підйомного матеріалу близько 130×80 м у напрямку північний схід — південний захід. Знайдено 25 крем'яних виробів.

Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

сmt. Поліське (нежил.)

Поліське (35). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване на східній околиці колишнього сmt. Поліське близько 370 м на північ від кільцевої дороги Овруч — Іванків на краю лісу, що на першій та другій терасах правого берега заплави р. Уж (рис. 3).

Знаходиться на мису першої надзаплавної тераси правого берега заплави р. Уж. Поверхня задернована.

На площі 50×80 м зібрано 26 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 17 фрагментів давньоруської кераміки (XI—XIII ст.).

Закладено 3 шурфи, культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Іловниця (нежил.)

Іловниця 1 (36). Місцезнаходження: мезоліт — неоліт.

При в'їзді у село за 70 м справа від дороги на Розсоху, на розвіяній дюні (рис. 3) виявлено 3 крем'яні вироби мезо-неолітичного часу.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Іловниця 2 (37). Місцезнаходження: розвинене середньовіччя.

На північ від села між крайніми хатами та залишками піонерського табору на розвіяних дюнах (рис. 3) зібрано 2 фрагменти кераміки XV—XVI—XVII—XVIII ст.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Рудня Вересня (нежил.)

Рудня Вересня 1 (38). Багатошарове поселення: епоха бронзи, розвинене середньовіччя.

Розташоване у центральній частині колишнього с. Рудня Вересня на південь від шосе, за будинком колишнього магазину (рис. 2).

Займає розвіяну дюну правого берега р. Вересня. Площа пам'ятки частково задернована. Пляма розповсюдження підйомного матеріалу 80×30 м по вісі південь — північ.

Знайдено 18 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, 13 фрагментів кераміки XIV—XV ст.? та 12 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Закладено 2 шурфи, культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Рудня Вересня 2 (39). Місцезнаходження: епоха бронзи — ранній залізний вік, розвинене середньовіччя.

Розташоване на північно-західній околиці колишнього с. Рудня Вересня на правому березі р. Вересня (рис. 2).

Знаходиться на колишніх городах садиби на задернованому мису другої надзаплавної тераси.

Площа розповсюдження підйомного матеріалу 80×50 м по осі південь — північ.

Знайдено 2 фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, одне керамічне прясло епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та 8 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Закладено шурф 1×1 м. Культурного шару не виявлено. Потребує додаткового обстеження.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Андріївка (нежил.)

Андріївка (40). Багатошарове поселення: епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване у західній частині колишнього с. Андріївка на правому березі безіменної притоки р. Вересня близько 50 м від дороги на КПП «Дитятки» (рис. 2).

Знаходиться на колишніх городах садиби, площа пам'ятки задернована.

Закладено два шурфи розміром 1×1 м. У шурфах знайдено 3 фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку, залізний шлак та крем'яний відщеп. Зафіксовано культурний шар.

Площа пам'ятки нез'ясована. Потребує додаткового дослідження.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Ямпіль (нежил.)

Ямпіль 1 (41). Місцезнаходження: епоха бронзи — ранній залізний вік.

На задернованій першій терасі правого берега р. Уж за 320 м на північ від перехрестя с. Ямпіль — шосе м. Чорнобиль — с. Опачичі, близько 200 м від колишніх садиб села (рис. 2) знайдено 2 фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Закладено два шурфи 1×1 м, культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене у 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Ямпіль 2 (42). Місцезнаходження: епоха бронзи — ранній залізний вік.

Розташоване близько 500 м на північний захід від місцезнаходження Ямпіль 1 (рис. 2).

Знаходиться на першій терасі правого берега р. Уж близько 350 м від сучасної течії. Поверхня задернована, раніше розорювалась.

На площі 30×30 м знайдено 7 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку та уламків кам'яної зернотерки.

Закладено шурф розміром 1×1 м, культурного шару не виявлено.

Вперше виявлене в 2012 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Плютовище (нежил.)

Плютовище 2 (43). Двошарове поселення: неоліт, епоха бронзи.

Розташоване на розвіяній дюні першої надзаплавної тераси правого берега протоки р. Прип'ять близько 500 м на південний захід від стоянки Плютовище 1 (рис. 2).

Площа розповсюдження матеріалу 80×60 м у напрямку схід — захід. Знайдено 2 фрагменти неолітичної кераміки, 5 фрагментів кераміки доби бронзи та 18 крем'яних виробів.

Закладено три шурфи. У шурфі № 3 виявлено культурний шар неолітичного часу, в якому знайдено фрагмент керамічної стінки.

Стратиграфія:

1. Дерновий шар — 5—7 см;
2. Сіро-коричневий супісок — до 20 см;
3. Темно-сірий щільний супісок з лінзою білого піску — до 25 см (об'єкт, можливо, сучасний);

4. Коричневий (до бурого) пісок — до 10 см (культурний шар);

5. Білий пісок — від 60 см.

Потребує додаткового дослідження. Вперше виявлене у 2011 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК У БАСЕЙНІ р. ТЕТЕРІВ ІВАНКІВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Обстеженням були охоплені села Дитятки, Оране, Фрузинівка, Зорин, Лапутьки, Макарів, Горностайпіль, Губин, Медвин, Страхолисса, відселене селище Зелений Мис, що розташовані на лівому березі р. Тетерів. Під час розвідок було виявлено та зафіксовано 12 різночасових пам'яток археології.

с. Зорин (Дитятківська с/р)

Зорин 1 (44). Двошарове поселення: епоха бронзи, розвинуте середньовіччя.

Розташоване на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Тетерів близько 250 м на південь від села (рис. 4).

Знаходиться на орендованому полі Дитятківської сільради.

Площа розповсюдження матеріалу близько 100×60 м. Знайдено 11 фрагментів кераміки епохи бронзи та 17 — пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Зорин 2 (45). Двошарове поселення: епоха бронзи, розвинуте середньовіччя.

Рис. 4. Карта обстежених пам'яток у басейні р. Тетерів (номер пам'ятки на карті відповідає номеру в тексті)

Розташоване у заплаві лівого берега р. Тетерів за 200 м на південь від села, 70 м на північний схід від поселення Зорин 1 (рис. 4).

Поверхня супіщана, площа поселення розвіяна, частково задернована. Пляма розповсюдження матеріалу близько 200×80 м по осі північний схід — південний захід.

Знайдено 40 фрагментів кераміки епохи бронзи та 13 — пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.).

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Горностайпіль (цент сільради)

Горностайпіль 1 (46). Місцезнаходження: енеоліт — епоха бронзи.

Розташоване за 400 м на схід від села, близько 180 м на південь від шосе до с. Страхолисся (рис. 4).

Знаходиться на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Тетерів на сільських горах.

На площі 80×60 м знайдено 5 фрагментів кераміки епохи бронзи та 2 кремені енеолітичного часу.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Горностайпіль 2 (47). Двошарове поселення: Київська Русь, розвинене середньовіччя.

Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тетерів 180 м на південний захід від господарчого комплексу, близько 500 м на схід від місцезнаходження Горностайпіль 1. Західна частина поселення зруйнована сучасними господарчими ямами (рис. 4).

Селище доби Київської Русі (XII—XIII ст.) площею 200×150 м.

Знайдено 2 фрагменти кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) та 11 — давньоруського часу.

Потребує додаткового дослідження.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Горностайпіль 2А (48). Поселення: Київська Русь.

Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тетерів 180 м на захід від поселення Горностайпіль 2 за сучасними господарчими ямами (рис. 4).

Селище доби Київської Русі (XII—XIII ст.) площею 100×150 м. Можливо, продовження Горностайпіль 2.

Знайдено 17 фрагментів давньоруської кераміки (XII—XIII ст.).

Потребує додаткового дослідження.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Горностайпіль 3 (49). Місцезнаходження: епоха бронзи.

Розташоване за 250 м на схід від господарчого комплексу с. Горностайпіль, близько 200 м на південь від шосе с. Горностайпіль — с. Страхолисся (рис. 4).

Знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тетерів на розораному полі площею близько 50×50 м.

Знайдено 5 фрагментів кераміки тшинецької культури епохи бронзи та 1 пісковик зі слідами обробки.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Горностайпіль 4 (50). Поселення: епоха бронзи. Розташоване близько 80 м на схід від місцезнаходження Горностайпіль 3 (рис. 4).

Знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Тетерів на розораному полі площею близько 160×70 м.

Знайдено 11 фрагментів кераміки тшинецької культури епохи бронзи.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Губин (Горностайпільська с/р)

Губин (51). Місцезнаходження: розвинене середньовіччя.

150 м на схід від села на розвіяній дюні площею 150×100 м (рис. 4) зібрано 11 фрагментів пізньосередньовічної кераміки (XVII—XVIII ст.).

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Медвин (Страхолисска с/р)

Медвин 1 (52). Поселення, Київська Русь.

Розташоване за 2 км на південний схід від села, 70 м на південь від шосе с. Горностайпіль — с. Страхолисся на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Тетерів (рис. 4).

Знаходиться на орендованому полі Страхолисскої сільради.

Селище доби Київської Русі (XII—XIII ст.) площею 350×150 м. Знайдено 27 фрагментів давньоруської кераміки (XII—XIII ст.) та одна криця.

Було закладено 3 шурфи 1×1 м, матеріалу не знайдено.

На межі тераси та заплави знаходиться підвищення висотою до 5 м та діаметром до 80 м, що нагадує городище. Потребує додаткового дослідження.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Медвин 1А (53). Місцезнаходження: Київська Русь.

70 м на захід від поселення Медвин 1 (рис. 4) на площі 30×40 м знайдено 5 фрагментів давньоруської кераміки (XII—XIII ст.) та уламок овруцького пірофіліту. Можливо, це периферійна частина селища Медвин 1.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

с. Страхолисся (центр с/р)

Страхолисся 1 (54). Багатшарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи, розвинене середньовіччя.

Розташоване на першій терасі лівого берега р. Тетерів близько 600 м на захід від села. Пам'ятка частково зруйнована намівом піску та несанкціонованими земельними роботами (рис. 4).

Площа розповсюдження матеріалу близько 120×50 м. Знайдено 8 фрагментів кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.), 11 — епохи бронзи та 10 виробів з кременю.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

Страхолисса 2 (55). Багатошарове поселення: мезоліт — неоліт, епоха бронзи, розвинене середньовіччя.

Розташоване на першій та другій надзаплавних терасах лівого берега р. Тетерів за 1 км на захід від села. Поверхня супіщана, частково задернована (рис. 4).

Площа розповсюдження матеріалу близько 120×50 м. Знайдено 21 фрагмент кераміки пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.), 59 фрагментів кераміки епохи бронзи, 99 крем'яних виробів мезо-неолітичного вигляду.

Вперше виявлене у 2010 р. розвідкою ДНЦЗКСТК.

З метою уточнення культурної інтерпретації було повторно обстежене у 2011 р. Закладено три шурфи розміром 1×1 м. У шурфі № 2 виявлено об'єкт попередньо епохи бронзи. Було вирішено шурф законсервувати.

Пам'ятка потребує додаткового дослідження.

ВИСНОВКИ

Польові експедиційні роботи проводилися пізньою весною (впродовж квітня—травня). Проте досвід попередніх досліджень показує, що археологічні розвідки найкраще проводити ранньою весною або пізньою осінню, коли періоди вегетації рослинності не перешкоджають проведенню повноцінних археологічних розвідок.

Роботи звітних польових сезонів експедицій традиційно проводилися за принципом маршрутних та локальних розвідок прирічкових територій. Зони обстежень обиралися попередньо у відповідності з результатами прогнозного моделювання археологічних ситуацій, наявністю

необхідних картоматеріалів та оцінкою ступеню дослідженості та доступності (з урахуванням місцевих особливостей) обраних мікрорегіонів.

Для пошуку, локалізації та детальної просторової фіксації нових пам'яток археології використовувалися космо- та аерознімки відповідного регіону.

При визначенні конфігурації та площі розповсюдження культурного шару виявлених пам'яток використовувалося різноманітне маркування виходів культурних решток на поверхню. Для точної локалізації знайдених пам'яток, фіксації контурів поширення культурного шару, маркування місцезнаходжень шурфів та місць знахідок артефактів — індикаторів застосовувався GPS-приймач (треки й точки з геоприв'язкою).

Під час обстежень фіксувався стан збереження пам'яток, форма їхнього сучасного використання. Також під час досліджень утворювалися детальні мікротопонімічні та мікрогідронімічні картосхеми обстежених територій.

Польові окомірні плани корелювалися з картоосновами різних масштабів і даними космознімків за допомогою ГІС-засобів.

Основними труднощами при проведенні робіт стала відсутність необхідних картоматеріалів, відселення населення, а відповідно — повна відсутність господарської діяльності та залісненість досліджуваної території. При цьому, слід зауважити, появу останнім часом численних мисливських будинків, а іноді й мисливських «фортець», огорожених трьохметровими парканами. Таким чином, дуже складним

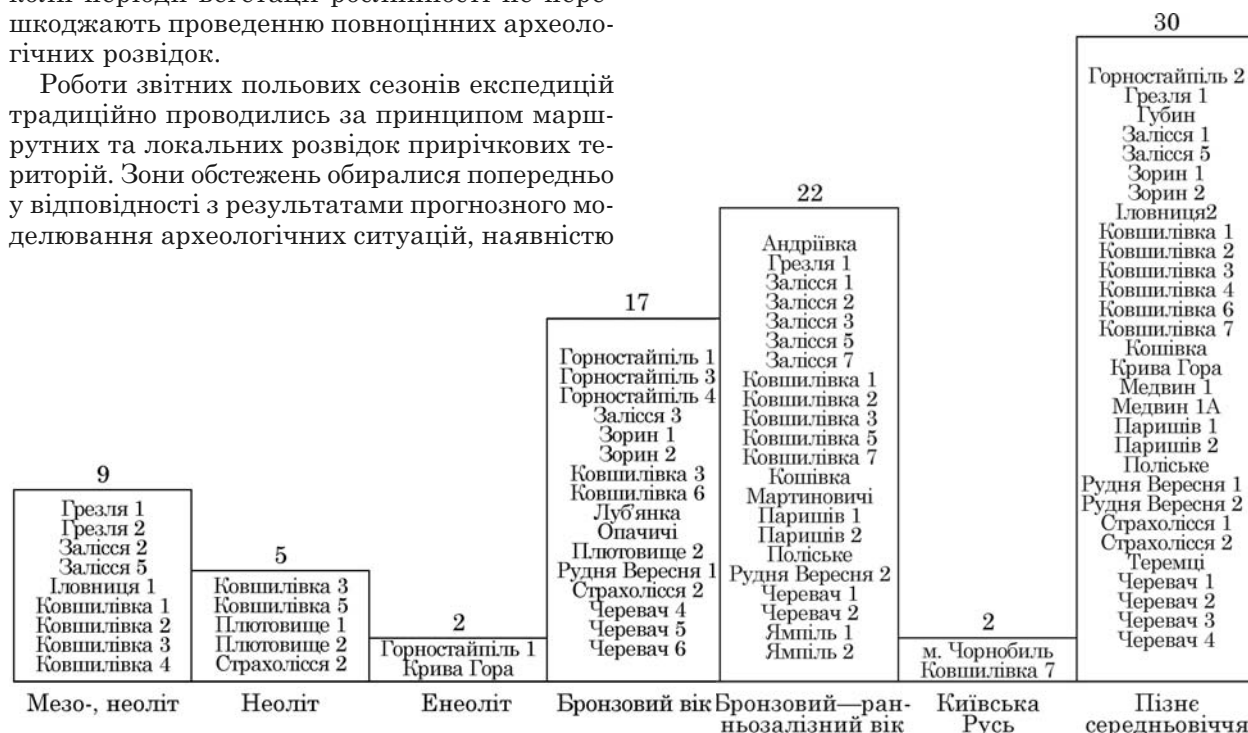

Рис. 5. Динаміка заселення дослідженої території за результатами розвідок, що були проведені у 2010—2012 рр.

виявився пошук раніше відомих пам'яток. Додатковим чинником, що ускладнював пошук таких пам'яток, є просторові прив'язки до вже неіснуючих об'єктів або відсутність планів та креслень.

Всього експедицією в ході цільових, маршрутних та локальних суцільних розвідок було обстежено 32 виселених села та смт. Поліське в зоні відчуження, а також 11 сіл у Іванківському районі Київської області та їхні околиці. За цей час було відкрито 41 пам'ятку археології (в тому числі три кургани) та перевірено стан 14 раніше відомих пам'яток з метою уточнення інформації та моніторингу їхнього стану збереження (рис. 5). У процесі робіт закладено 79 шурфів, проведено фотофіксацію виявлених пам'яток, всі пам'ятки нанесені на карту та зафіксовані за допомогою GPS-навігатора. Виявлено та зібрано близько 2000 артефактів.

Таким чином, проведені археологічні розвідки у постраждалих від чорнобильської катастрофи районах Українського Полісся, суттєво збільшили кількість пам'яток, розширили матеріальну базу та водночас поставили ряд актуальних питань.

Основними завданнями та напрямками подальших досліджень є:

- виявлення фінальнопалеолітичних стоянок, що в значній кількості зафіксовані у сусідньому Народицькому районі та західніше, з встановленням їхньої культурної приналежності;

- стаціонарні дослідження найбільш перспективних серед виявлених мезо-неолітичних пам'яток, що є важливими для розуміння генези місцевого мезолітичного населення, та процесів неолітизації в цілому;

- виявлення та дослідження енеолітичних поселень, що представлені як поодинокі місцезнаходження і вивчення яких досі знаходяться на рівні первинного накопичення матеріальної бази;

- пошуки поселень пізньоримського часу, на можливу присутність яких вказують окремі джерела, зокрема скарб римських монет, виявлений у Чорнобилі 1879 р., та згадка М. К. Якимовича про виявлення кераміки інтерпретованої дослідником як «поля погребальних урн» дорогою із с. Гапоновичі в с. Черевач;

- виявлення та культурна інтерпретація поселень ранньослов'янського часу;

- продовження досліджень городища доби Київської Русі в м. Чорнобиль, зокрема пошуки залишків оборонних укріплень, встановлення меж городища (що виходять за рамки окресленого мису), пошуку подолу, пошук сільської округи городища;

- окремим дослідженням має бути детальне вивчення джерельної бази, що має сприяти локалізації виявлених раніше пам'яток археології.

Археологічні матеріали знаходяться на тимчасовому зберіганні у музейно-архівних фондах ДНЦЗКСТК.

Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 244 с.

Вельмин С. П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыль, организованная Киевским Обществом Охраны Памятников Старины и Искусства совместно с Киевским Отделом Императорского Русского Военно-Исторического Общества. — К., 1914. — 8 с.

Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К.: Наукова думка, 1984. — 120 с.

Зоценко І. В., Колибенко В. О. Керамічний комплекс давньоруського городища Чорнобиль (за матеріалами розкопок 2008 року) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2009. — С. 61—63.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — 226 с.

Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 114 с.

Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі // Археологія. — К., 1976а. — № 20. — С. 88—94.

Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яноноруської археології. — К., 1976б.

Манько В. О., Сапожников І. В. Неолітичний господарчо-побутовий комплекс Плютовище І у Чорнобильському Поліссі // Кам'яна доба України. — 2007. — Вип. 10. — С. 235—242.

Манько В. О. Дослідження городища Чорнобиль // АДУ. — 2006—2007 рр. — К.: Академперіодика, 2009. — С. 263—265.

НА ІА НАН України, ф. 1960/1а, спр. 3537. *Артемько І. І.* Отчёт Припятско-Днепровского отряда Киевской экспедиции о разведке в зоне затопления Киевской ГЭС в 1960 году.

НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 41. *Козубовський Ф. А.* Археологічна розвідка наддніпрянських дюп від Вишгорода до Чорнобиля.

НА ІА НАН України, 2003/171. *Манько В. О., Зализняк Л. Л., Смірнов А. П., Сапожников І. В.* Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р.

Переверзев С. В. Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження // Археологія і давня історія України. — Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 328—334.

Переверзев С. В. Проблеми та перспективи археологічних досліджень у зоні відчуження // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вінниця, 2011. — Вип. 6. — С. 475—482.

Сташкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в музее-кабинете Киевского университета с 1838 по 1866 гг. — К., 1867. — 107 с.

Телегін Д. Я. Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр. // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 86—98.

Ханенко Б. Н., Ханенко В. І. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI—XIII вв.) // К., 1902. — 78 с.

Якимович М. К. Дюнные стоянки неолитической эпохи в Радомысльском уезде Киевской губернии // Археологическая летопись Южной России. — 1903. — № 3—4. — С. 161—172.

С. В. Переверзев, А. А. Сорокун,
И. Н. Хоптинец

**РЕЗУЛЬТАТЫ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ В ЗОНЕ
ОТЧУЖДЕНИЯ И НА СЕВЕРЕ
ИВАНКОВСКОГО РАЙОНА
КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ**

В статье освещены результаты археологических исследований в зоне отчуждения и на севере Иванковского района Киевской области. Были исследованы 32 отселенных села и пгт. Полесское, находящиеся в зоне отчуждения, а также 11 сел в Иванковском районе Киевской области и их окрестности. Был открыт 41 памятник археологии (в т.ч. три кургана) и проверено состояние 14 ранее известных памятников с целью уточнения информации и мониторинга состояния их сохранности. Было заложено 79 шурфов; место расположения обнаруженных памятников было нанесено на карту с помощью GPS-навигатора, проведена их фотофиксация. Было собрано более 2000 находок.

Ключевые слова: археологические исследования, зона отчуждения, культурный слой, поселение, шурф.

S. V. Pereverzev, A. A. Sorokun, I. M. Hoptinets

**ARCHAEOLOGICAL SURVEY
RESULTS IN THE EXCLUSION ZONE
AND THE NORTH OF IVANKIV
DISTRICT (KYIVAN REGION)**

Chernobyl region has been of great archaeological interest during more than century and a half already. Chernobyl town itself and most of settlements in its vicinity have convenient geographical location, being situated in three major river arteries merger. Mentioned factors caused the significant saturation of the territory with archaeological sites starting from the most ancient times till the late middle ages.

In 2009 the State Research Center for Cultural Heritage Protection from Man-Made Disasters launched the program of complex archaeological research in the Exclusion Zone and the nearest contaminated areas. The program was rated for 2010—2012 years. Researchers believed to find new archaeological sites, check out and confirm the earlier discoveries.

As a result of the target, route and local solid surveys the expedition examined 32 evicted villages and Polis'ke settlement in the Exclusion Zone, as well as 11 villages with their environs in Ivankiv district (Kyivan region). During that time 41 archaeological sites (including three mounds) were found and the conditions of 14 already known sites were explored to specify information and monitor their conservation state. In the working process 79 exploring shafts were laid and photo-fixation of the sites found was done. All of them have been plotted on the map and fixed with the help of GPS-navigator. About 2000 artifacts were found and collected at the place.

Keywords: archaeological research, Exclusion Zone, cultural layer, exploring shaft, settlement.

Одержано 2.07.2016

С. В. Переверзєв

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЧОРНОБИЛЯ

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень літописного Чорнобиля у 2004—2015 рр. Дається короткий опис топографічних та стратиграфічних особливостей пам'ятки, виявлених об'єктів та артефактів. Розглядаються деякі проблемні питання.

Ключові слова: городище, зона відчуження, культурний шар давньоруського часу, планіграфія, стратиграфічні особливості, топографія.

Першу згадку про існування міста Чорнобиля знаходимо в Іпатіївському літопису, який свідчить, що 1193 р. князь Вишгородський і Туровський Ростислав (1180—1195), син великого князя Київського Рюрика, «ѣха с лововъ ѿ Чернобыля в Торцький» (поїхав з ловів від Чорнобиля в Торцький) [Ипатьевская..., 2001, с. 677].

Наступна згадка про Чорнобиля міститься у т.зв. «Списку городов дальних и ближних»: «А се Киевський гроди: ...на Припетѣ Чорнобиля» [Новгородская..., 2000, с. 476]. Список датується 1380 р., але більшість дослідників погоджується, що основою для «Списку» служив якийсь текст давньоруського походження [Тихомиров, 1979, с. 84—89].

На думку П. Клепатського, який посилається на грамоту Олелька Володимировича шляхтичу Ларіону Олельковичу, вже в середині XV ст. існує Чорнобильський замок, який, очевидно, був розорений татарами (близько 1473 чи 1482 р.) й відновлений лише у 20-х рр. XVI ст. [Клепатский, 2007, с. 254].

Історія археологічних досліджень. Різні періоди існування Чорнобиля відображені у багатьох історичних джерелах, проте археологічні дослідження міста майже не проводилися, хоча

його околиці були відносно непогано досліджені на початку XX ст. та за часів СРСР. Тривалий час не було відоме й точне місце розташування літописного м. Чорнобиля.

Уперше археологічні дослідження в Чорнобилі та його околицях були проведені С. П. Вельміним. Влітку 1914 р. Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва разом з Київським відділенням Імператорського Руського Воєнно-Історичного товариства з ініціативи С. П. Вельміна була проведена екскурсія в Чорнобиля. Спеціально до приїзду екскурсантів С. П. Вельміним в місті та околицях були проведені археологічні дослідження. Зокрема у Чорнобилі було здійснено шурфування садиби замку («замок Ходкевича», місце розташування сучасного Парку Слави), повністю розкопано один курган в садибі А. Коваленка (группоспалення, що було датоване IX—X ст.). Розкопки ще одного кургану тієї самої групи не були закінчені [Вельмин, 1914, с. 4].

Під час досліджень С. П. Вельмін знаходив у межах міста фрагменти кераміки, на його думку, X—XI ст., «кирпичи великокняжеской эпохи» (уламки плінфи?), металеві вироби давньоруського часу (?). У місті, а також навкруги нього, дослідник засвідчив існування декількох груп курганів (від 8 до 12 курганів кожна) [Вельмин, 1914, с. 1, 2].

Крім того, С. П. Вельміним були оглянуті й досліджені розмиті весняним паводком печери в ур. Стрижев (2 версти вище по течії р. Стара Прип'ять від Чорнобиля), датування і призначення яких залишилося нез'ясованим. Також проведені обміри, складено план та розрізано вал городища в ур. Гримове (садиба Казначеева, сучасне с. Лелів). Під час дослідження городища знайдено велику кількість орнаментованої

кераміки, яку, на думку дослідника, потрібно датувати IX—X ст. [Вельмін, 1914, с. 3, 6—8, рис. II—VI].

Хоча про це не було заявлено офіційно, здається, що головною метою досліджень С. П. Вельміним території Чорнобиля було виявлення місцезнаходження літописного городища.

Літописний (на нашу думку) Чорнобиль було відкрито 2003 р. експедицією Інституту археології НАН України за договором із МНС України № 10/4-96 під керівництвом В. О. Манька. Під час шурфування на території сучасного міста на одному з мисів, що розташований між Іллінською церквою та Парком Слави (рис. 6; тут і далі див. кольорову вклейку), на території покинутих садиб по вул. Петровського В. О. Маньком було зафіксовано наявність неушкоджених ділянок давньоруського культурного шару, потужністю до одного метра [Манько та ін., 2003/171]. 2004 р. дослідником були проведені перші стаціонарні розкопки на площі близько 56 м², що започаткували археологічні дослідження літописного міста. 2007 р. археологічною експедицією під керівництвом О. В. Переверзевої було проведено топографічну зйомку мису, на якому розташоване городище [Манько, Переверзева, 2009, с. 263—265]. З 2005 р. до сьогодні дослідження проводяться під керівництвом С. В. Переверзева. За цей період було досліджено 236 м². Таким чином, протягом 2004—2015 рр. на городищі було досліджено площу 292 м². Частково досліджено та законсервовано близько 30 м² (рис. 6) [Зоценко, Колибенко, 2009, с. 61—63; Переверзев, 2010, с. 328—334; 2011, с. 475—482].

Топографія та планіграфія. Городище розташоване на високому овальному мисі корінної тераси правого берега р. Прип'ять на просторі між мисами, на яких розташовані Іллінська церква з півдня та Парк Слави з півночі.

Мис має висоту близько 40—50 м над рівнем заплави р. Прип'ять та розміри 75×60 м і займає площу близько 0,45 га. Східна сторона мису обмежена крутим схилом, який спускається до надзаплавної тераси р. Прип'ять, південна — «подільським узвозом», що спускається в заплаву, північна та західна — досить чітко визначаються за залишками давнього яру (залишками зруйнованого давньоруського рову?), глибиною 2—5 м. Відомо, що яр був частково засипаний під час будівельних робіт у XX ст.

Площа городища досить рівне місце, де розташовані покинуті приватні будинки та господарчі будівлі XX ст., які зруйнували значну частину культурного шару пам'ятки. Найкраще збереглася центральна частина мису, яка була зайнята садибами. Складність розкопок цієї площі зумовлена наявністю багатьох дерев та кущів.

Для топографічної зйомки був обраний репер у центрі мису. Ізобарні лінії проводилися через 0,5 м. Падіння відбувається з інтенсивністю

в середньому до 0,5 м на 10 м як за лінією південь — північ, так і за лінією схід — захід. Роботи проводилися із застосуванням оптичного нівеліру НІК-2.

Прив'язка городища до існуючих будинків дає можливість точної кореляції відзнятої ділянки з будь-якою мапою масштабів від 1:10000 й менше (рис. 6).

Важливим недоліком отриманого топоплану є відсутність прив'язки до р. Прип'ять. На жаль, відсутність потрібних приладів, а також велика кількість дерев та кущів у заплаві, унеможливило проведення цього важливого компонента топографічних робіт.

Методика досліджень. Роботи на місці розташування пам'ятки починаються з розчистки від дерев, кущів та сміття обраної для розкопу ділянки. Зазвичай для виконання таких робіт залучаються працівники підприємства «Чорнобильська Пуща». Після горизонтальної зачистки від залишків сміття дернового шару, площа розкопу розмічається на умовні квадрати 2×2 м з цифровою або літерно-цифровою сіткою. Денна поверхня розкопу та всіх кутів квадратів фіксується за допомогою оптичного нівеліру.

На жаль, у різні роки досліджень була застосована різна методика відпрацювання культурного шару. У 2004—2006 рр. культурний шар розбирався лопатами нарізками по 3—5 см умовними горизонтами на глибину 10—20 см, об'єкти вибиралися кельмами та ножами. 2008 р. методику дослідження було змінено: верхній дерновий пласт знімався лопатами, після чого вся площа розкопу відпрацьовувалась кельмами та ножами умовними шарами 3—5 см; кожна індивідуальна знахідка або скупчення кераміки наносилися на план із використанням оптичного нівеліру. Основною метою такого методу досліджень була спроба виявити та зафіксувати характер залягання культурних шарів за планіграфічним розташуванням артефактів. Під час опрацювання польової документації (планів та розрізів) було з'ясовано, що такий метод не є ефективним та не дав очікуваних результатів. 2013 р. методику розкопок було вдосконалено: всі шари та об'єкти відпрацьовувалися ножами та кельмами з подальшим пересіванням відпрацьованого седи-менту через сито з отвором 0,3 мм. А з 2014 р. додатково застосовується промивання частини ґрунту через сито з отвором 0,1 мм.

Фіксація об'єктів, культурних шарів та стратиграфічних особливостей проводяться за допомогою оптичного нівеліру.

Стратиграфія та опис культурного шару. Розкопки городища 2008 р. показали таку стратиграфію:

1. До 0,3 м (від рівня денної поверхні) — дерновий та орний гумусований шар;
2. 0,3—0,7 м — чорний гумусований супісок;
3. 0,7—0,9 м — темно-сірий гумусований супісок;

4. 0,9—1,1 м — сірий супісок;
5. Від 1,1 м — світло-сірий (до сіро-жовтого) пісок. Умовний «материк».

Горизонти 1 та 2 містять залишки матеріальної культури як часів Київської Русі та пізнього середньовіччя, так і від XVIII ст. до сучасності. Горизонт 3 в основному перевідкладений. Горизонт 3 містить залишки матеріальної культури доби Київської Русі (переважно XII—XIII ст.), частково шар перевідкладений або пошкоджений пізніми об'єктами. Шар щільний, містить значну кількість археологічних матеріалів. Горизонт 4 містить переважно матеріали кінця

X — початку XI ст., також іноді пошкоджений пізніми об'єктами. Кількість артефактів значно зменшується в порівнянні з попереднім горизонтом. Межі між горизонтами 3 і 4 нечіткі. Горизонт 5 вважався материковим (2008 р. його було простежено до відмітки 2,5 м від денної поверхні). Проте 2014 р. у світло-сірому піску було зафіксовано наявність крем'яних виробів (попередньо фінальнопалеолітичного часу та епохи бронзи?) у перевідкладеному стані.

Досліджені об'єкти та артефакти. За час дослідження пам'ятки виявлено та відпрацьовано більше 200 об'єктів кінця X—XVI ст.:

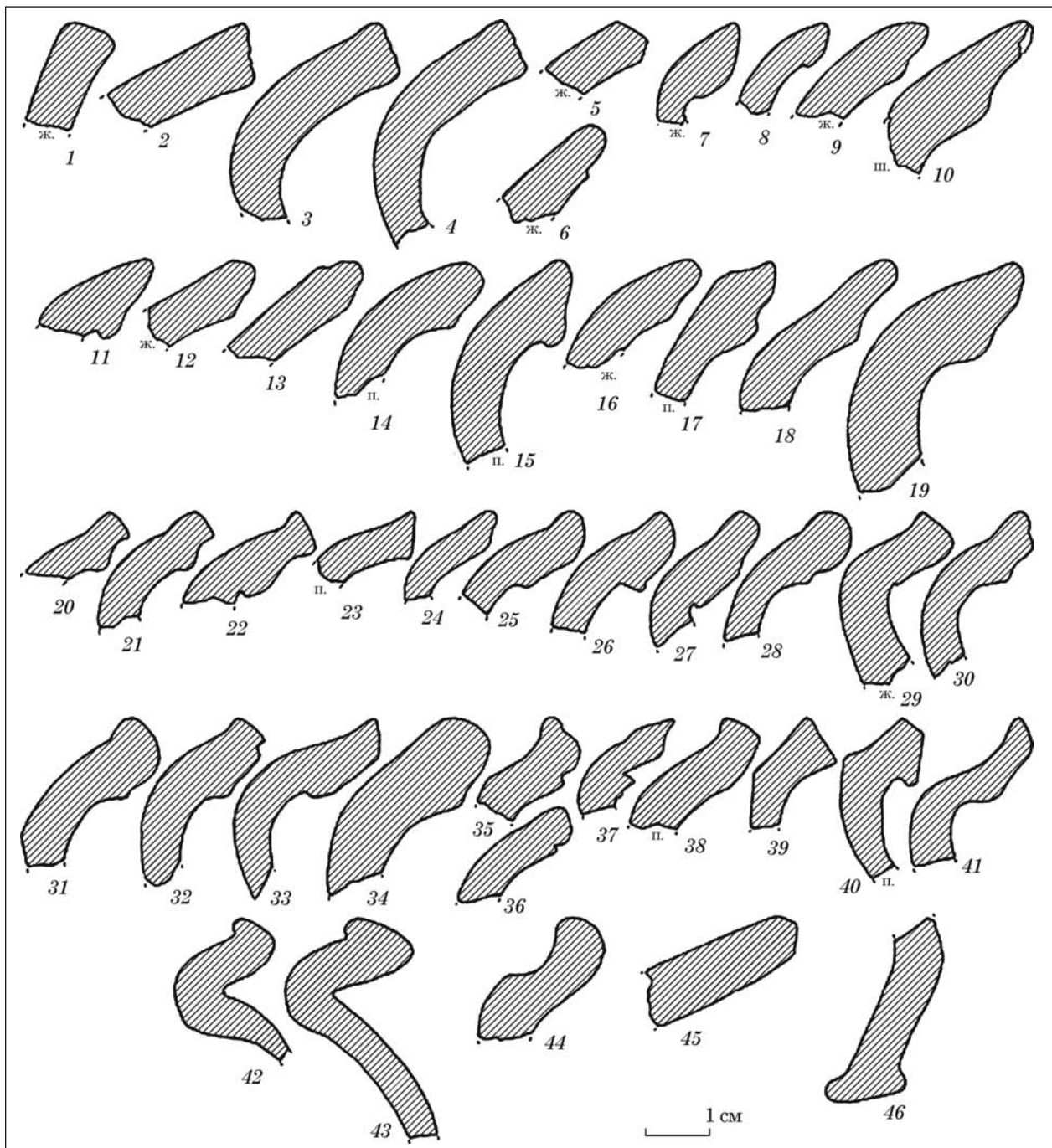

Рис. 1. Керамічні вироби з розкопу 2013 р.

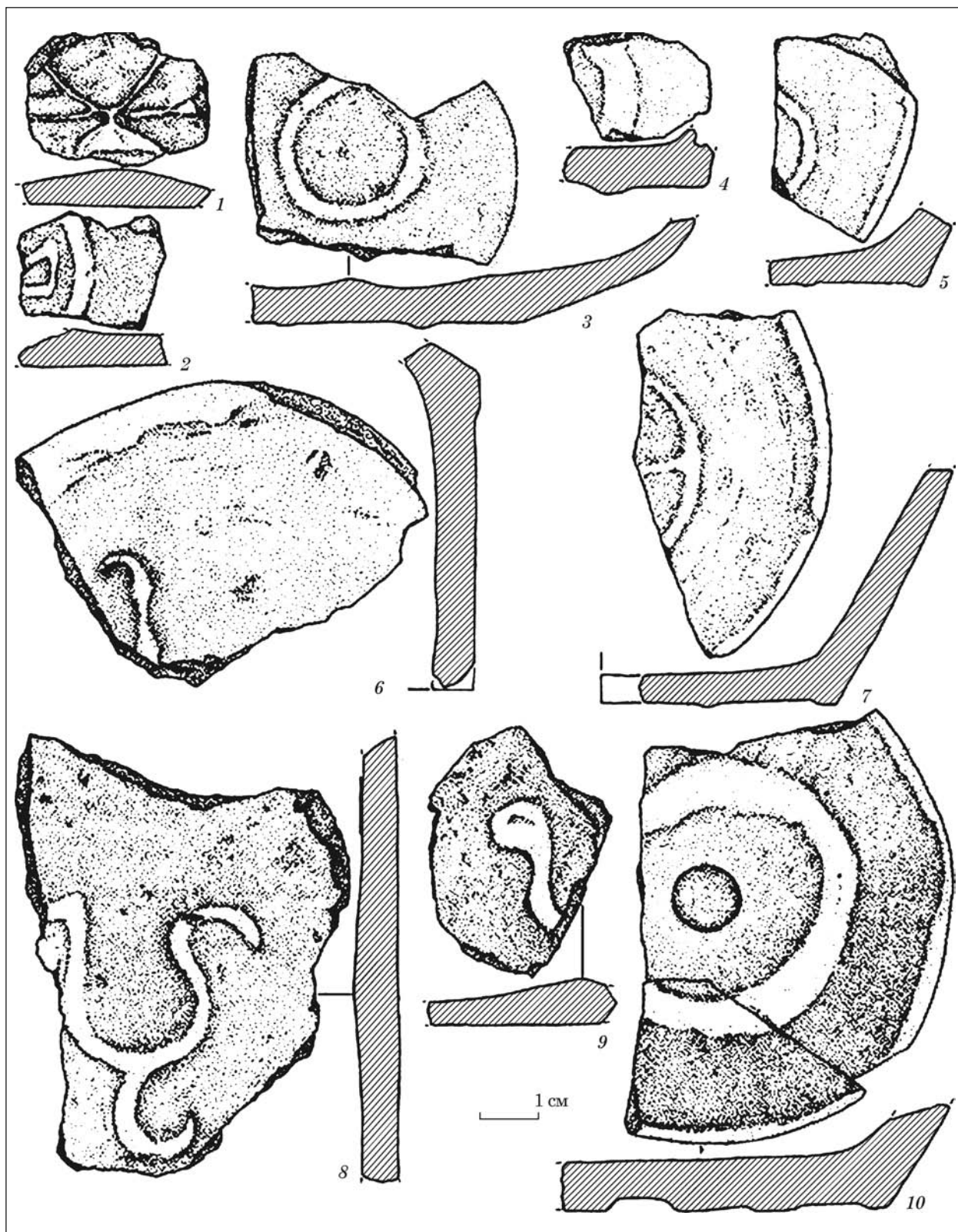

Рис. 2. Керамічні клейма з розкопу 2013 р.

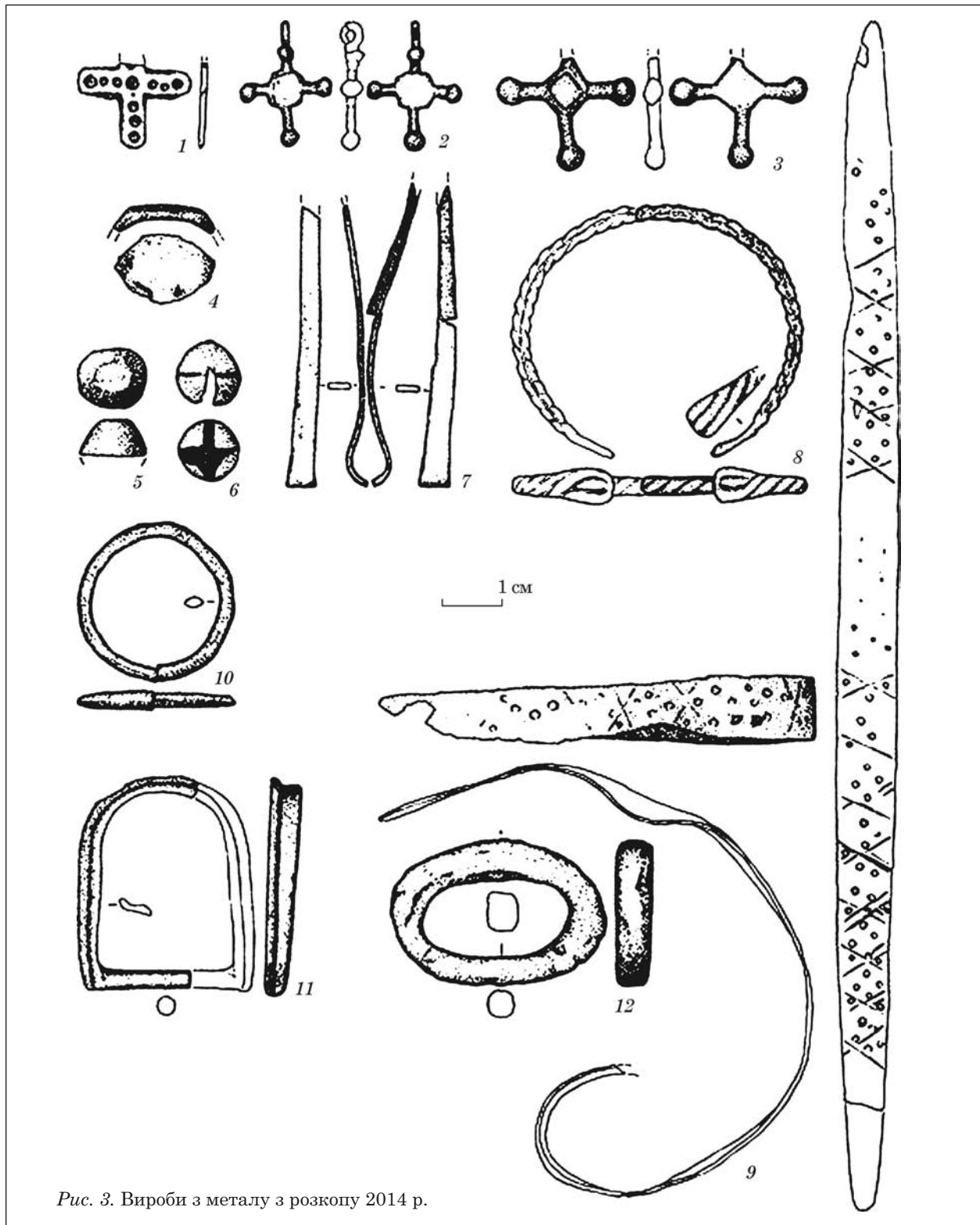

Рис. 3. Вироби з металу з розкопу 2014 р.

опалювана будівля (видовжена напівземлянка з вогнищем посередині) кінця X — початку XI ст., розвал печі, значна кількість господарських ям, шість вогнищ, системи парканів та частоколів; зафіксовані сліди оранки та заступу (рис. 5; 6). 2013 р. було виявлено залишки системи «блюдеподібних» конструкцій діаметром до 0,6 м (4 од.), що розташовані в одну лінію через рівні проміжки одна від одной. Призначення невизна-

чене. Були відібрані зразки, найбільш збережений об'єкт було законсервовано та музеєфіковано.

З усіх закритих комплексів відібрано значну кількість деревини, деревного вугілля, луски риби, палеонтологічних та палеоботанічних зразків.

У результаті польових робіт було отримано значну кількість археологічного матеріалу, зокрема більше 40 тис. фрагментів керамічних виробів (рис. 1; 2; 7, IV) (серед яких значна

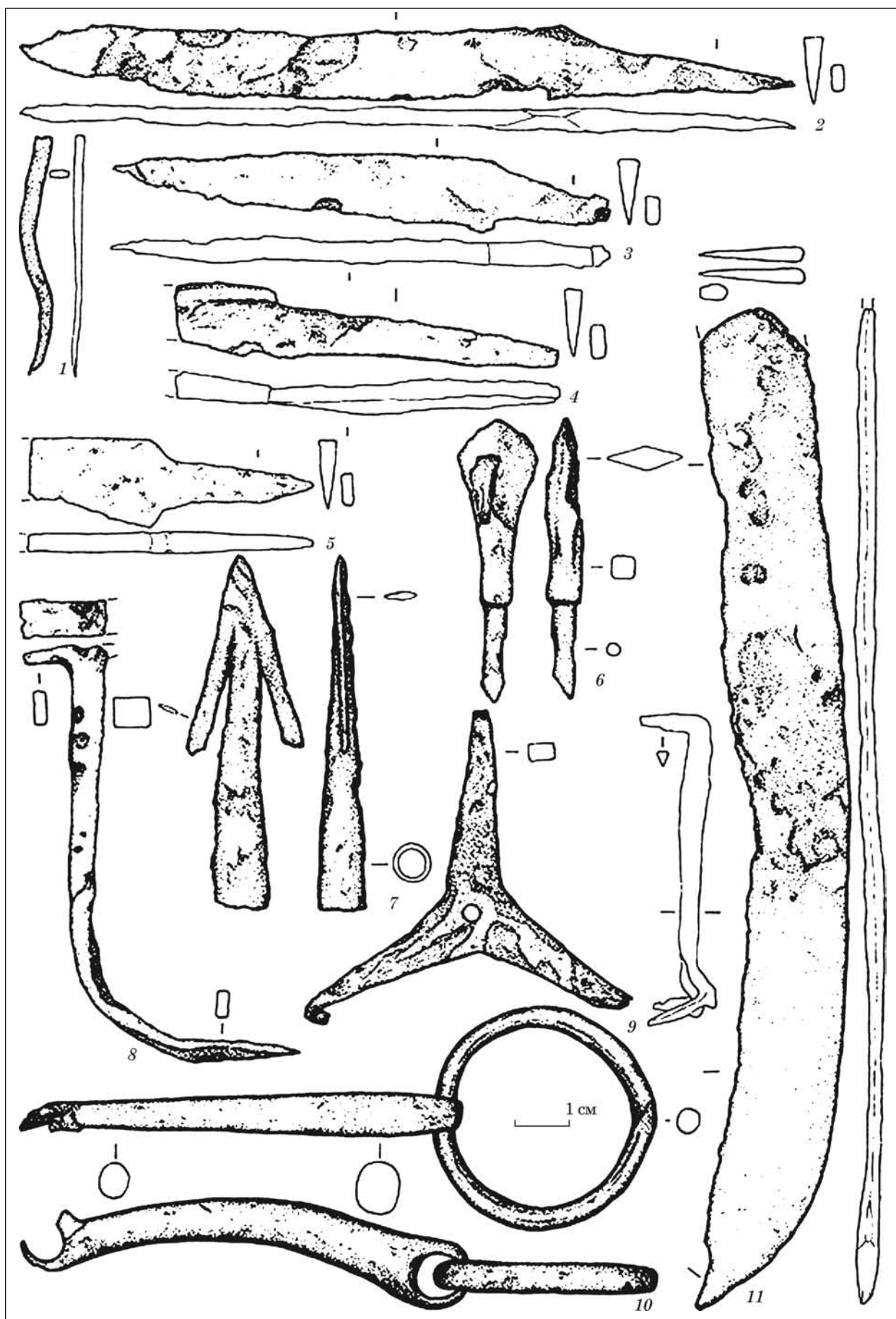

Рис. 4. Вироби з металу з розкопу 2014 р.

кількість з поливою) (рис. 1; 2; 7, V; тут і далі див. кольорову вклейку), в тому числі фрагменти західно-руської кераміки та амфорного імпорту; більше 1500 фрагментів скляних браслетів, 120 скляних намистин (рис. 7, I, II), 53 фрагменти скляного посуду, фрагменти віконниць, 67 виробів з кістки та рогу (див. статтю М. С. Сергеевої в цьому збірнику), більше 600 металевих виробів (рис. 3; 4), 52 пряслиця та 16 хрестиків з овруцького пірофіліту (рис. 7, III).

Під час досліджень знайдено та визначено значну кількість остеологічного матеріалу. Більше 50% фауністичних залишків представлено кістками диких тварин (розрахунки за кількістю особин).

Проблемні питання. Результати досліджень літописного Чорнобиля порушили багато питань. Найбільш дискусійними серед них є два: 1. Чи є досліджувана пам'ятка літописним Чорнобилем?; 2. Чи є ця пам'ятка городищем? Першоджерело нам не дає точних координат місця розташування давнього Чорнобиля. Проте непрямих аргументів для цього багато. Досліджувана пам'ятка розташована дуже вдало топографічно та стратегічно: на високому корінному мисі, в місці злиття двох великих річок. Вона має потужний та насичений безперервний культурний шар від кінця X до XIV ст. Існує значна кількість ознак міського типу поселення. Серед артефактів значна кількість бойових стріл (рис. 4, 6—7) та ножів, замків та ключів, елементів кінської зброї (рис. 4, 10). Знайдено велику кількість скляних та металевих прикрас (рис. 3, 1—6, 8—10; 7, I, II), фрагментів скляних віконниць. 2013 р. знайдений стилос (знаходиться на реставрації). Серед остеологічних залишків кістки диких тварин представлені не менше 50%, серед яких є тур, благородний олень та ведмідь.

На сьогодні не знайдені залишки фортифікаційних споруд. Проте пам'ятка розташована в місці тисячолітнього проживання мешканців міста, тому гіпотетичні вали могли не зберегтися; а свідчення переселенців говорять про рови, що існували ще в середині XX ст. (зі слів місцевого краєзнавця Миколи Черніговця). Не знайдено також посаду, подолу або околного місця, хоча заплава між досліджуваною пам'яткою та Прип'яттю й досі називається «Подолом». На цьому місці було закладено два шурфи, в яких на глибині до 2 м залягають знахідки XVIII—XIX ст. В умовах складної стратегії та за браком часу і фінансування шурфи були законсервовані. Територія сучасного міста в інших місцях можливого розташування давнього укріпленого населеного пункту дослід-

Рис. 5. Сліди оранки. Розкоп 2015 р.

жена. Знахідки давньоруського часу поодинокі, культурного шару не виявлено.

Існує гіпотеза, яка ототожнює Чорнобиль із Стрижевом (Стрижевом), що знаходився приблизно за 2 км вверх за течією р. Прип'яті. Але ця гіпотеза здається не дуже аргументованою. Місце розташування Стрижева (тепер значно пошкоджене сучасним кар'єром, навколо якого знаходиться ліс) було двічі обстежено, проте знахідок давньоруського часу не виявлено. Не було виявлено артефактів давньоруського часу і роботами С. П. Вельміна 1914 р. Можливо, дослідження необхідно провести більш ретельно. 2014 р. за допомогою А. П. Томашевського і С. В. Павленка було обстежено городище в с. Лелів (ур. Гримове за С. П. Вельміним), що деякий час вважалося втраченим. Воно є найближчим з відомих городищ до сучасного Чорнобиля. У його межах наявність культурного шару давньоруського часу поки не зафіксовано.

Таким чином, актуальними напрямками досліджень давнього Чорнобиля є уточнення історичної топографії давнього міста та виявлення історичних складових його структури.

Вельмин С. П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыль, организованная Киевским Обществом Охраны Памятников Старины и Искусства совместно с Киевским Отделом Императорского Русского Военно-Исторического Общества. — К., 1914. — 8 с.

Зоценко І. В., Колибенко В. О. Керамічний комплекс давньоруського городища Чорнобиль (за матеріалами розкопок 2008 року) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2009. — С. 61—63.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. II. — 648 с.

Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. — Біла Церква, 2007. — 408 с.

Манько В. О., Залізник Л. Л., Смірнов А. П., Сапожников І. В. Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р. // НА ІА НАН України. — 2003/171.

Манько В. О., Переверзева О. В. Дослідження городища Чорнобиль // АДУ 2006 — 2007 рр. — К., 2009. — С. 263—265.

Новгородская летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. — М., 2000. — Т. III. — 720 с.

Переверзев С. В. Дослідження городища Чорнобиль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження // Археологія і давня історія України : Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 328—334.

Переверзев С. В. Проблеми та перспективи археологічних досліджень в зоні відчуження // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вінниця, 2011. — Вип. 6. — С. 475—482.

Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — 384 с.

С. В. Переверзев

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕТОПИСНОГО ЧЕРНОБЫЛЯ

Впервые Чернобыль упоминается в Ипатьевском списке в 1193 г. В 2003 г. в результате археологических разведок в зоне отчуждения было локализовано месторасположение летописного Чернобыля. На протяжении 2004—2015 гг. проводились раскопки, в результате которых было исследовано 292 м², частично исследовано и законсервировано — 30 м². В результате полевых работ был выявлен культурный слой от конца X в. до современности. Найдено больше 200 археологических объектов, большое количество артефактов и фаунистических остатков. Значительное место среди индивидуальных находок занимают артефакты, присущие городскому типу поселений: наконечники боевых стрел, замки и ключи, элементы конской упряжи, фрагменты оконниц, стилос, большое количество украшений из стекла и металла. Среди остеологических остатков больше 50% — кости

диких животных, в том числе тура, медведя, благородного оленя. К сожалению, до сих пор не найдены фортификационные сооружения и посад, которые могли не сохраниться в результате хозяйственной деятельности на протяжении тысячелетия либо еще не найдены. Однако характер находок и топографическое расположение памятника могут свидетельствовать о том, что исследуемый памятник является летописным городищем. Разведочные работы на остальной территории современного Чернобыля и в его окрестностях показали отсутствие полноценного культурного слоя, который можно было бы соотнести с летописным Чернобылем. Основным направлением работ в перспективе должно стать уточнение исторической топографии древнерусского городища и выявление его исторических составляющих.

Ключевые слова: городище, зона отчуждения, культурный слой древнерусского времени, планиграфия, стратиграфические особенности, топография.

S. V. Pereverzev

THE ANNALISTIC CHERNOBYL SURVEYS

Chernobyl was mentioned in 1193 in Ipatiev chronicle for the first time. In 2003 the location of the annalistic Chernobyl was identified as the result of archaeological research. During the excavations of 2004—2015 292 m² of the territory were studied. Other 30 m² were partially explored and conserved. As a result the cultural layer dating the late 10th century till the late 20th century was found. More than 200 archaeological objects and a lot of artifacts and fauna remains were found. There were many artifacts of the «city» type among them, such as: tips of martial arrows, locks and keys, elements of the horse harness, pieces of window-sill, a stylus and a plenty of glass and metal decorations. There were also bones of wild animals (like gibbon, bear and deer) which constituted 50% of osteological finds. Unfortunately, the parts of fortification structures and townsmen haven't been still found. They could be ruined as a result of economic activity over the millennia or simply have not been yet found. However, the character of the finds and the topographic location of the archaeological monument may indicate it as the annalistic settlement. Fieldwork on the rest of the modern Chernobyl territory and its environs showed the absence of the full cultural layer, related to the annalistic Chernobyl. The works in the future should be focused on the historical topography of the Old Rus settlement elaboration and finding its historical components.

Keywords: settlement, Exclusion Zone, Old Rus cultural layer, planigraphy, stratigraphic features, topography.

Одержано 8.04.2016

Л. В. Чміль, В. К. Козюба, А. А. Чекановський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ У 2013—2014 рр.

У статті подано огляд археологічних досліджень Іванківського району Київської області, починаючи з 20-х рр. і до кінця XX ст., а також висвітлено результати археологічних розвідок, проведених авторами у 2013—2014 рр. на території Іванківщини.

Ключові слова: Київське Полісся, Іванківський район, археологічні розвідки, поселення, городище.

Київське Полісся, до якого входить Іванківський район, — край з багатою культурною спадщиною, серед якої є унікальні археологічні пам'ятки. Однак цей регіон з усіх поліських територій є найменш дослідженим. Перші археологічні розвідки на Іванківщині були здійснені у 1920-х рр. М. Мушкет. Головною метою тих досліджень був пошук пам'яток кам'яної доби. У 1934 р. загін Вишгородської експедиції (М. Мушкет, Н. Байорис) провів обстеження берега Дніпра від Чорнобиля до Вишгорода, у тому числі в межах Іванківщини було обстежено узбережжя від гирла Тетерева до гирла Ужа, при цьому відкрито більше десяти поселень і місцезнаходжень кераміки кам'яної, бронзової і ранньозалізної доби [Козюба, 2011, с. 91—95]. Археологічні розвідки на нижньому Тетереві в 1940 р. провів П. Третьяков [Третьяков, 1941, 1952].

У зв'язку із проектуванням Київського водосховища на рубежі 1950—1960-х рр. XX ст. у зоні майбутнього затоплення працювало кілька загонів, які вели пошук нових археологічних пам'яток. Зокрема у 1960 р. А. Тереножкін обстежив гирло Тетерева, де було виявлено кілька пам'яток від епохи неоліту до ранньозалізного віку [Тереножкін, 1960, с. 63—80], а І. Артеменко — пам'ятки біля с. Домонтова, в

яких знайдено матеріали доби бронзи і ранньозалізного часу, а також неоліту і ранньослов'янського часу [Артеменко, 1960, с. 4—8]. Вірогідно, деякі з цих пам'яток були вперше виявлені ще у 1934 р. У 1962 р. тут зафіксовано ще 3 пам'ятки, в тому числі неолітичне поселення в ур. Воронігівка [Телегін, 1968, с. 21, 22, 58]. Розвідками Д. Телегіна у 1956—1965 рр. було виявлено неолітичні поселення та пам'ятки бронзового віку біля сіл Грині, Домонтове, Лапутьки, Ратичі, Страхолисса та Іванків [Телегін, 1968, с. 8—11; Березанская, 1972, с. 196]. На деяких з виявлених пам'яток були проведені охоронні розкопки, зокрема П. Толочком у 1962—1963 рр. на двох поселеннях давньоруського часу в пониззі Тетерева [Толочко, 1962—1963].

У 1960-х рр. на Київському Поліссі проводила розвідки експедиція під керівництвом І. Русанової [Русанова, 1967; 1973], у 1970—1972 рр. — М. Кучери, але він обмежився переважно оглядом відомих городищ [Кучера, 1970, 1972, 1976, 1999]. З 1970-х рр. проводяться розвідки Л. Залізняка (див. його статтю в цьому збірнику). У 1985 р. у Потетерев'ї працював М. Фрідман, а у 1993 р. — П. Покас і О. Серов, які виявили кілька нових пам'яток, але звіт і публікації про ці роботи відсутні. Таким чином, протягом XX ст. цей регіон хоч і обстежувався фахівцями, але переважно на предмет виявлення пам'яток найдавніших епох. Пам'ятки інших періодів більш-менш повно обстежені лише в пониззі Тетерева та в деяких інших місцях по Тетереву і Здвижу.

Разом з тим ця територія викликає значний інтерес у фахівців-медієвістів. Тому в рамках програми створення бази даних давньоруських поселень розпочато проведення планомірних археологічних розвідок Іванківщини. Звичайно,

їхньою метою є виявлення не лише давньоруських, але й пам'яток інших епох, зокрема післямонгольського і пізньосередньовічного часу, які взагалі не фіксувались при дослідженнях XX ст. Під час розвідок виконувалася GPS-прив'язка пам'яток та їхнє картографування, збір підйомного матеріалу і, якщо було можливо, шурфування. У результаті наші перші розвідки 2013—2014 рр. показали значний потенціал даної території. За два роки оглянуто 9 пам'яток, 6 із них виявлено вперше (рис. 1).

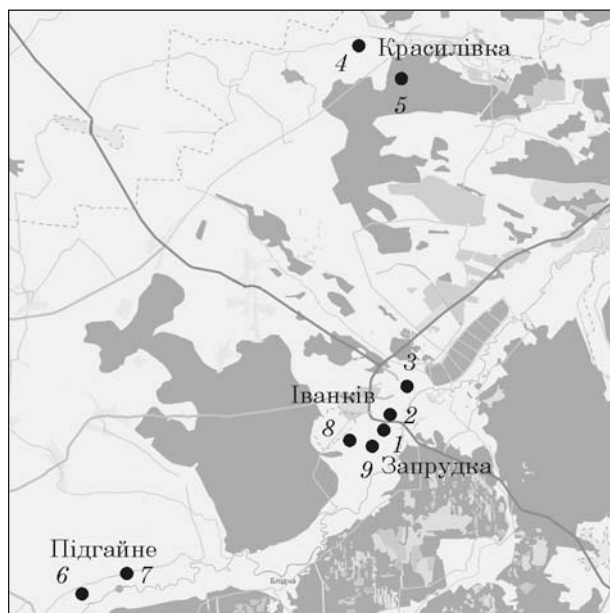

Рис. 1. Карта обстежених у 2013—2014 рр. пам'яток Іванківщини: 1—3, 9 — Іванків; 4, 5 — Красилівка; 6, 7 — Підгайне; 8 — Запрудка

У 2013 р. були проведені розвідки у центральній частині Іванкова і на його околицях. На корінному березі р. Тетерів було обстежено ділянку, де за згадками місцевих жителів ще недавно були помітні кургани. На нерозораній частині ділянки виявлено щонайменше 4 курганоподібні насипи висотою до 1,2 м і 5—7 м у діаметрі.

На південно-західній околиці міста на великому мису між двома ярами виявлено поселення (Іванків-2) і зібрано керамічний підйомний матеріал доби пізньої бронзи — раннього заліза, імовірно, лебедівського чи милоградського типів (за визначенням С. Лисенка), а також давньоруського часу. Площа поширення підйомного матеріалу понад 8 тис. м².

Іншим обстеженим пунктом були залишки давньоруського городища (Іванків-1) в історичному центрі міста на території міського парку на високому березі Тетерева. Вперше його обстежив П. Третяков у 1940 р. В урвищі над річкою він зафіксував котловани заглиблених жител («земляню») і зібрав давньоруську кераміку XI—XIII ст. [Третяков, 1952, с. 64]. На місці городища у литовсько-польську добу був

замок, можливо, побудований із використанням давньоруських валів. Є опис цього замку, опублікований у 1848 р. І. Фундуклеем [Фундуклей, 1848, с. 40—41]. У 1970 р. тут проводив розвідки М. Кучера, який зробив схематичний план городища. Його площу він визначив у 0,75 га (довжина — приблизно 120 м, ширина — 60—70 м). В урвищі над річкою М. Кучера зібрав кілька уламків вінець посудин XI—XIII ст. і грубих стінок горщиків з широким заглибленим лінійним орнаментом рубежу X—XI ст. [Кучера, 1970]. Ця пам'ятка обстежувалася також у 1993 р. П. Покасом і О. Серовим, але ці дані не опубліковані.

За планом М. Кучери, на місцевості можна приблизно визначити місця проходження ровів: один — це глибокий яр, що розрізає високий берег р. Тетерів з півночі від городища, інший — майже засипаний яр перед краєзнавчим музеєм у південній частині міського парку. Поперечна частина рову, яка з'єднувала ці два яри, позначена на плані як пониження поверхні, що тепер вже непомітне. Тепер поблизу цього місця є сходинок-ескарп висотою близько 1,5—2 м, яка проходить майже рівною лінією з півночі на південь. Характерно, що продовження цього ескарпу є і за межами ярів з північного і південного боку від них. Можливо, це сліди планування території навколо панського будинку. Тобто, поверхню було вирівняно і знівлено двома широкими терасами. У результаті всіх цих перепланувань первинний вигляд городища дуже змінився. Так, у нього вже немає валів, а із ровів залишилися лише частини ярів біля річки і невеликі заглибини, які продовжують їх углиб плато (рис. 2, 1). Культурний шар давньоруського городища теж дуже порушований, але місцями він все ж таки зберігся. Загалом на городищі зібрано понад 250 фрагментів керамічного посуду, з них 101 — давньоруського часу, 152 — XVII—XVIII ст. (рис. 2, 2, 3).

Найбільше фрагментів давньоруського посуду X—XII ст. зібрано на південь від городища. Тут також знайдено ліпну кераміку доби бронзи — раннього заліза, один фрагмент шийки посудини може датуватись другою половиною I тис. н. е. У стратиграфії простежується чорний гумусований шар, потужністю 0,4—0,5 м, який нижче переходить у світлий, жовтуватий материковий супісок.

З північного боку городища кераміка X—XII ст. представлена поодинокими знахідками. Але тут масово зустрічаються фрагменти посуду кінця XVII—XVIII ст., деякі вінчики горщиків можна віднести до рубежу XVI—XVII ст. Отже, у давньоруський час біля городища існувало поселення, більша частина якого розташовувалась на південь — південний захід від укріплення.

Нечисленні фрагменти давньоруської кераміки також трапляються в осипах крутого схилу

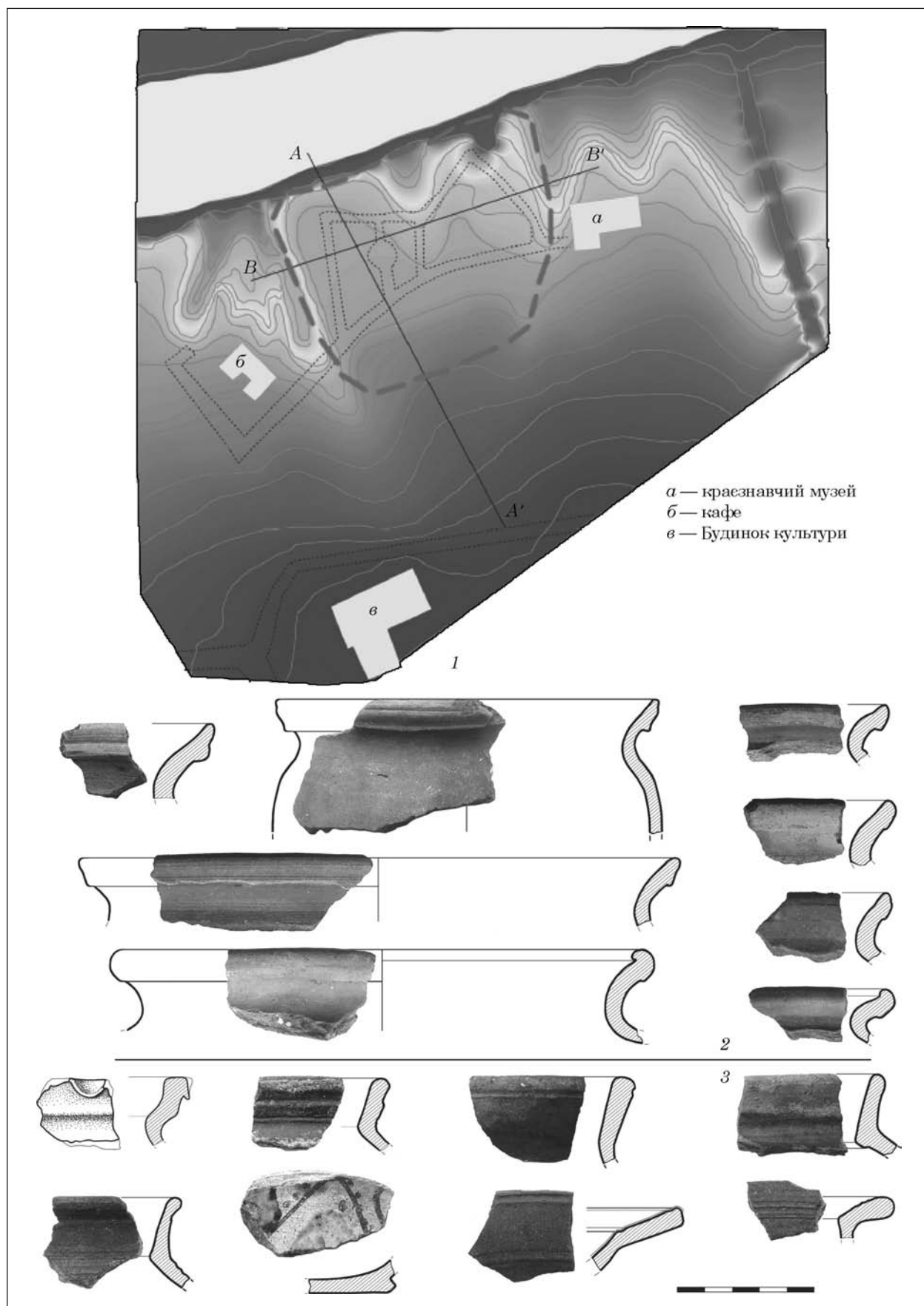

Рис. 2. Іванківське городище: 1 — план, 2 — кераміка XI—XII ст., 3 — кераміка XVII—XVIII ст.

біля річки, але слідів землянок, які бачив П. Третяков, вже непомітно — край мису з того часу дуже сильно змінився через постійні зсуви ґрунту. Лише в північній частині городища ми змогли зробити зачистку невеликого відрізка обриву. Стратиграфія цього місця схожа на попередню. Потужність чорного шару становить до 0,5 м, під ним залягає жовтий материковий супісок. У самому шарі є лінзи горілої глиняної обмазки і вугликів, багато кісток тварин та давньоруської кераміки. Можливо, це заповнення житла. Поодинокі фрагменти кераміки давньоруського часу та XVII—XVIII ст. трапляються також у садибах по вул. Шевченка, що пролягає біля міського парку.

У 2014 р. розвідки в Іванківському районі було продовжено. Здійснено обстеження біля сіл Красилівка, Підгайне та території між Іванковом і с. Запрудка. У результаті оглянуто 6 пам'яток, 4 з них виявлено вперше.

Красилівка. На краю села, на підвищеному правому березі р. Вересня, є мисовидний висуп. Його найвища частина задернована і поросла деревами. Пологі схили мису орються. Тут виявлено сліди багатошарового поселення. На розораній частині зібрано понад 100 фрагментів кераміки нового часу, серед якої вінця макітри, глеків, мисок, а також прямі вінця горщиків з ребром всередині, що можуть датуватися не раніше кінця XVIII ст. Це, власне, стара частина села, пов'язана з першим поселенням тут старообрядців у другій половині XVIII ст. [Таранец, 2004, с. 223]. 5 дрібних ліпних стінок кераміки відносяться до доби бронзи — ранньозалізного часу.

Давнє городище в ур. «Царский Дворец» знаходиться в лісі. Пам'ятка має складну планувальну структуру, аналогії якій невідомі на даний час на території України. Вірогідно, відноситься до епохи раннього заліза (див. окрему статтю В. К. Козюби у цьому збірнику). Культурного шару і підйомного матеріалу тут не виявлено. Городище, як і сама територія села, потребують повторного обстеження.

Підгайне. Метою поїздки у с. Підгайне (Ханів) було уточнення розташування відомих і пошук нових пам'яток.

Курган в ур. *Курган*. Пам'ятка відома з розвідки О. Серова 1993 р. Курган розташований на краю високого лівого берега р. Тетерів, сильно розораний. Ймовірно, відноситься до доби бронзи. Його висота — до 1,2 м, розмір — 30×25 м.

Поселення давньоруського часу. Пам'ятка відома з розвідки М. Фрідмана 1985 р. і датувалась X—XIII ст. Її повторний опис подано у звіті О. Серова 1993 р., але, судячи з того, що на плані звіту 1993 р. вона позначена зовсім в іншому місці, ніж зазначено у тексті, під час тієї розвідки вказана пам'ятка не була знайдена. Отже, її локалізація та хронологія потребували уточнення. Поселення виявлено на високому

лівому березі Тетерева. Приблизні розміри поселення — 200×75 м. У оголеннях і викидах землі з протипожежної борозни виявлено 6 вінець горщиків XI—XII ст. та понад 100 стінок кераміки давньоруського часу, з яких 11 мають лінійний ритований орнамент.

Запрудка. Давнє поселення розташовується на краю піщаного пологого залісненого підйому лівого берега Тетерева. Тут виявлено понад 30 уламків ліпної кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу(?) та кремінну пластину. Матеріал знайдено на ділянці берега довжиною 0,5 км.

Іванків. Між Іванковом і Запрудкою була виявлена нова багатошарова пам'ятка — Іванків-3. Тут знайдено два десятки відщепів кременю доби мезоліту-неоліту. На всій площі зустрічається ліпна кераміка доби бронзи — ранньозалізного часу. Серед підйомного матеріалу є також кераміка XI ст., другої половини XIII ст., кінця XVI—XVII ст. У частині, де концентрувались знахідки кераміки другої половини XIII ст., було закладено шурф розміром 2×2 м. Шурф потрапив на об'єкт другої половини XIII ст. На рівні 0,45 м від денної поверхні став добре помітний контур об'єкта (рис. 3, 1). Було зафіксовано його північно- та південно-східну стінки, досліджена площа котловану споруди становила 2×1,3 м, інша частина виходила поза межі шурфу. Стінка заповнення пряма, майже вертикальна у північно-західній частині і трохи похила у південно-східній, дно рівне, злегка увігнуте в центрі об'єкта. Після вибірки заповнення з'ясувалося, що глибина об'єкта становить 0,95 м від денної поверхні (рис. 3, 2). Заповнення складалося з темного горілого гумусу з вугликами, шматками піщини, кістками тварин та великою кількістю фрагментів кераміки. У нижній, передматериковій частині заповнення трохи світліше, з меншою кількістю знахідок. Материк — білий річковий пісок. У верхніх шарах трапилося кілька фрагментів кераміки XVII ст., а також денце скляної гутної посудини цього самого часу. Нижче виявлено матеріали лише другої половини XIII ст. та доби пізньої бронзи — раннього заліза (рис. 3, 3).

Крім кераміки, в заповненні знайдено пірофілітове прясельце та кілька уламків пірофіліту, залізний гачок, фрагмент різаного металу. Знайдено також два фрагменти обпалених скляних браслетів. Біля шурфу виявлено велику залізну крицю, уламки кам'яного жорна та уламки пірофіліту.

До періоду пізньої бронзи — раннього заліза відносяться уламки товстостінних посудин червоно-чорного кольору з домішкою жорстви та велике біконічне глиняне прясельце.

Таким чином, археологічні розвідки XX — початку XXI ст. в Іванківському районі показали наявність різних типів пам'яток (городища, поселення, стоянки) майже усіх історичних

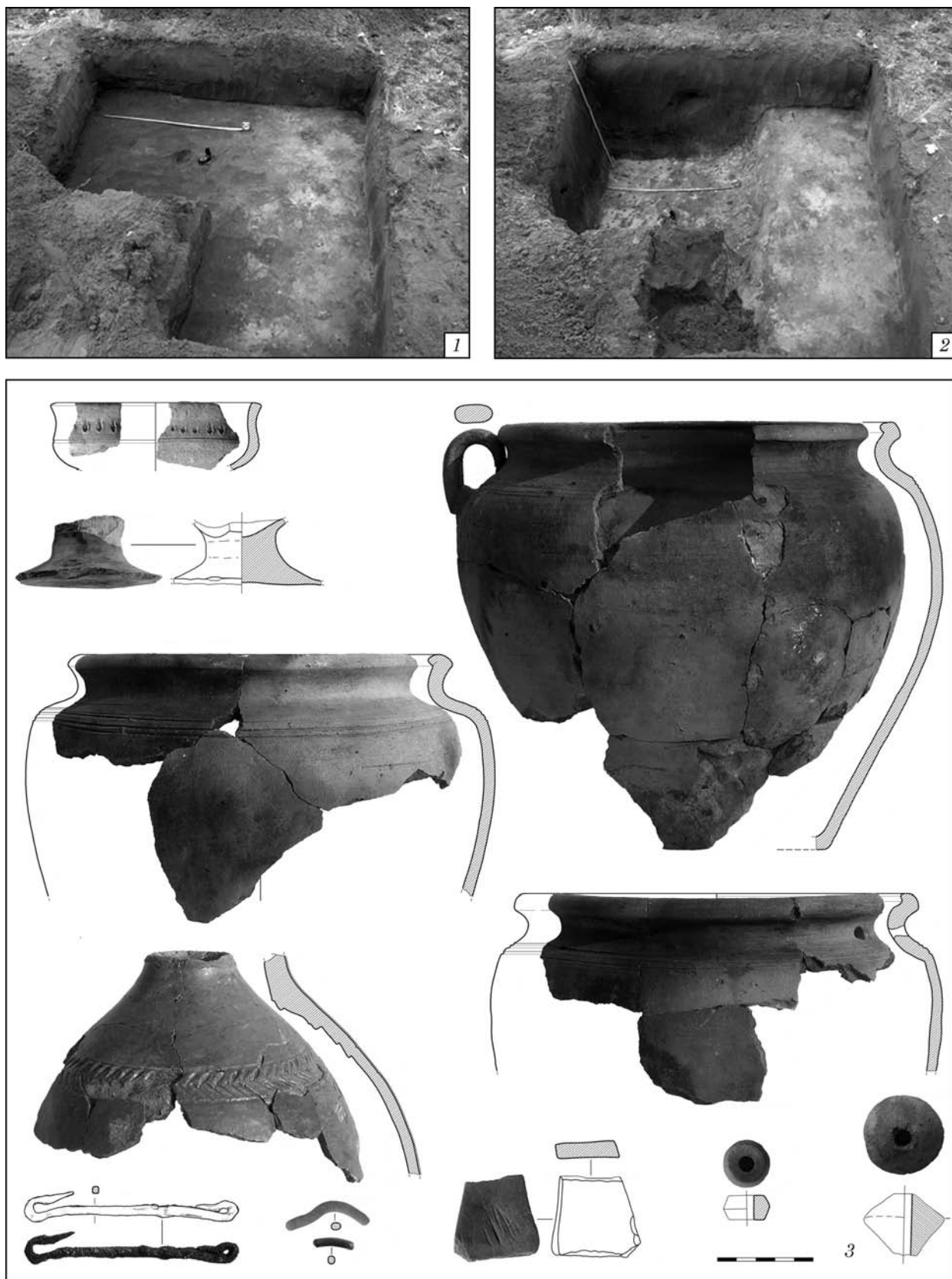

Рис. 3. Поселення Іванків-3: 1, 2 — об'єкт на рівні виявлення та після вибірки заповнення, 3 — матеріали з об'єкта

періодів — від кам'яної доби до пізнього середньовіччя, що свідчить про значний потенціал цієї території для подальших досліджень. У наступні роки їх планується продовжити, а при наявності фінансування — провести невеликі розкопки найбільш важливих пам'яток. Пошук пам'яток ранньослов'янського часу та поселень, які започаткували історію місцевих населених пунктів, є серед головних наукових завдань на майбутнє.

Артеменко И. И. Отчет Припятско-Днепровского отряда Киевской экспедиции о разведке в зоне затопления Киевской ГЭС в 1960 году / НА ІА НАН України. — 1960/1а.

Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972. — 267 с.

Козюба В. К. Вишгородська археологічна експедиція 1934 р. (за матеріалами НА ІА НАН України) / Старожитності Вишгородщини : Зб. тез, доповідей і повідомлень 16-ї наук.-практ. конф. 27—28 травня 2010 р. — Вишгород, 2011. — С. 61—107.

Кучера М. П. Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р. / НА ІА НАН України. — 1970/20.

Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. / НА ІА НАН України. — 1972/24.

Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 176—197.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.

Русанова И. П. Отчет о работе Древлянского отряда за 1967 г. / НА ІА НАН України. — 1967/28.

Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — М., 1973. — Вып. Е1-25. — 100 с.

Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — 352 с.

Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — 260 с.

Тереножкин А. И. Отчет Киево-Полесской археологической экспедиции за 1960 год / НА ІА НАН України. — 1960/1.

Толочко П. П. Отчет о раскопках древнерусских поселений на реке Тетерев за 1962—1963 годы / НА ІА НАН України. — 1962—1963/1г.

Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция // КСИИМК. — М. ; Л., 1941. — Вып. 10. — С. 120—124.

Третьяков П. Н. Древлянские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Сборник статей. — М., 1952. — С. 64—68.

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — 2+2+VII+124+4 с. + 17 илл.

Л. В. Чмил, В. К. Козюба, А. А. Чекановский

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ В ИВАНКОВСКОМ РАЙОНЕ В 2013—2014 гг.

Статья посвящена истории археологического исследования Иванковского р-на Киевской обл. Подается краткий обзор результатов археологических разведок на этой территории за почти столетний период — от 20-х гг. XX в. до 2014 г. Упомянуты исследователи памятников каменного и бронзового веков — М. Мушкет, Н. Байорис, А. Тереножкин, И. Артеменко, Д. Телегин, С. Березанская, Л. Зализняк, железного века и Средневековья — И. Русанова, П. Третьяков, М. Кучера, П. Толочко. Часть исследований (разведки О. Серова, П. Покаса, М. Фридмана) не отражена в официальных научных отчетах. Особое внимание уделено изучению городища-замчища в Иванкове как предшественниками, так и авторами статьи. Сделано подробное описание топографии памятника и уточнены размеры поселения возле него. Подается обзор археологических материалов, обнаруженных в историческом центре Иванкова. Опубликованы результаты археологических разведок района 2013—2014 гг. с описанием памятников в окрестностях Иванкова, а также возле сел Запрудка, Красиловка, Подгайное.

Ключевые слова: Киевское Полесье, Иванковский район, археологические разведки, поселения, городище.

L. V. Chmil, V. K. Kozuba, A. A. Chekanovskij

ARCHAEOLOGICAL SURVEYS IN IVANKIV DISTRICT (2013—2014 years)

The paper is devoted to the history of archaeological study of Ivankiv district (Kyivan region). The short review of the surveys since 1920^s until today is given here. The authors mention research of the Stone and Bronze Ages scholars, like M. Mushket, N. Baiorys, A. Terenozhkin, I. Artemenko, D. Teleghin, S. Berезанская, L. Zaliznyak as well as investigations of I. Rusanova, P. Tretyakov, M. Kuchera, P. Tolochko on Iron and Middle Ages periods. However research of O. Serov, P. Pockas and M. Fridman has been hardly traced in historiography. Of special attention is the fortified settlement in Ivankiv study carried out by experts of the past as well as authors of the article. The new detailed description of the monument topography is proposed and the size of the near-by settlement has been specified. The review of archaeological materials found in Ivankiv downtown is available. Results of archaeological surveys of 2013—2014 in the district with description of the monuments in Ivankiv vicinity, as well as near Zaprudka, Krasylivka and Pidhayne villages have been published.

Keywords: Kyivan Polissya, Ivankiv district, archaeological survey, settlement, fortified settlement.

Одержано 1.03.2016

О. М. Веремейчик

СТАРОЖИТНОСТІ ГОРОДИЩА МОНАСТИРИЩЕ КІНЦЯ XII — СЕРЕДИНИ XIII ст. В ЛЮБЕЧІ

У статті висвітлені результати дослідження багатошарової археологічної пам'ятки — городища в урочищі Монастирище в Любечі. Археологічні дослідження на городищі розпочаті 2010 р. і тривали протягом 2012—2015 рр. У результаті на території пам'ятки виявлено три хронологічні горизонти. Перший горизонт відноситься до зарубинецької культури. Другий представлений давньоруським часом. В кінці XII — середині XIII ст. тут існували садиби та були зведені фортифікаційні споруди. Третій період датується кінцем XVII—XVIII ст., коли на городищі існував монастир.

До періоду XII—XIII ст. відносяться три житлових та шість господарських споруд, переважна більшість яких загинула у середині XIII ст. від пожежі. Усі три житла були покинуті мешканцями напередодні руйнації.

Впевнено пов'язати пожежу з якоюсь політичною подією, на наш погляд, неможливо. Це могло відбутися і внаслідок монгольської навали або раніше чи пізніше цієї події.

Ключові слова: Любеч, городище в урочищі Монастирище, середина XIII ст., житлові споруди.

Останнім часом спостерігається поживання інтересу до старожитностей XIII ст. Культурні нашарування другої половини XIII ст. присутні в більшості великих міст, але через складність виділення їх з матеріалу першої половини XIII ст. вони, зазвичай, датувалися широко. Незважаючи на те, що відбулися суттєві зрушення у вивченні пам'яток XIII ст., залишається ще багато невирішених питань, у тому числі й пов'язаних з хронологією старожитностей цього часу. Традиційно всі пожежі та руйнування середини XIII ст. на Русі дослідники пов'язували з монгольською навалою. Проте міжусобні війни, які відбувалися до та після цих подій також приводили до числен-

них руйнувань міст та сіл, які традиційно приписувались монгольській навалі [Ивакин, 2003, с. 60; Макаров, 2003, с. 6].

Дослідженнями Б. О. Рибаківа протягом 1957—1960 рр. у Любечі разом з давньоруськими виявлені культурні шари XIII—XVIII ст. у різних частинах давнього міста. Увага науковців того часу була зосереджена в основному на вивченні старожитностей Замкової (Мазепиної) Гори [Рыбаков, 1964, с. 21; Беляева, 1982, с. 3, рис. 1; с. 115—116].

Проте, незважаючи на пильну увагу до старожитностей Любеча протягом кінця XIX—XX ст., городище в урочищі Монастирище залишилося поза увагою дослідників [Веремейчик, 2014, с. 208—211]. Вірогідно, це пов'язане з тим, що в цій частині містечка до початку 1960-х рр. ще існувала як Будинок культури церква Іоакима й Анни, а на поверхні мису були розташовані поховання XIX ст., кам'яні надгробки від деяких з них збереглися й до сьогодні. Вперше увагу на старожитності городища звернули співробітники Любецької археологічної експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка у 2010 р. [Веремейчик, Бондар, 2011, с. 61]. Археологічні дослідження на городищі тривали впродовж 2012—2015 рр. Тут виявлені шари зарубинецької культури, X—XI ст., кінця XII — середини XIII ст. та XVII—XX ст. [Веремейчик, Бондар, 2015, с. 309—310]. Шари XVII—XVIII ст. пов'язані з функціонуванням у цій частині Любеча Антоніївського чоловічого монастиря. Після ліквідації монастиря тут утворився парафіяльний цвинтар.

Городище в урочищі Монастирище (сучасна назва — Цвинтар) знаходиться на території смт. Любеч, за 1,1 км на південний захід від

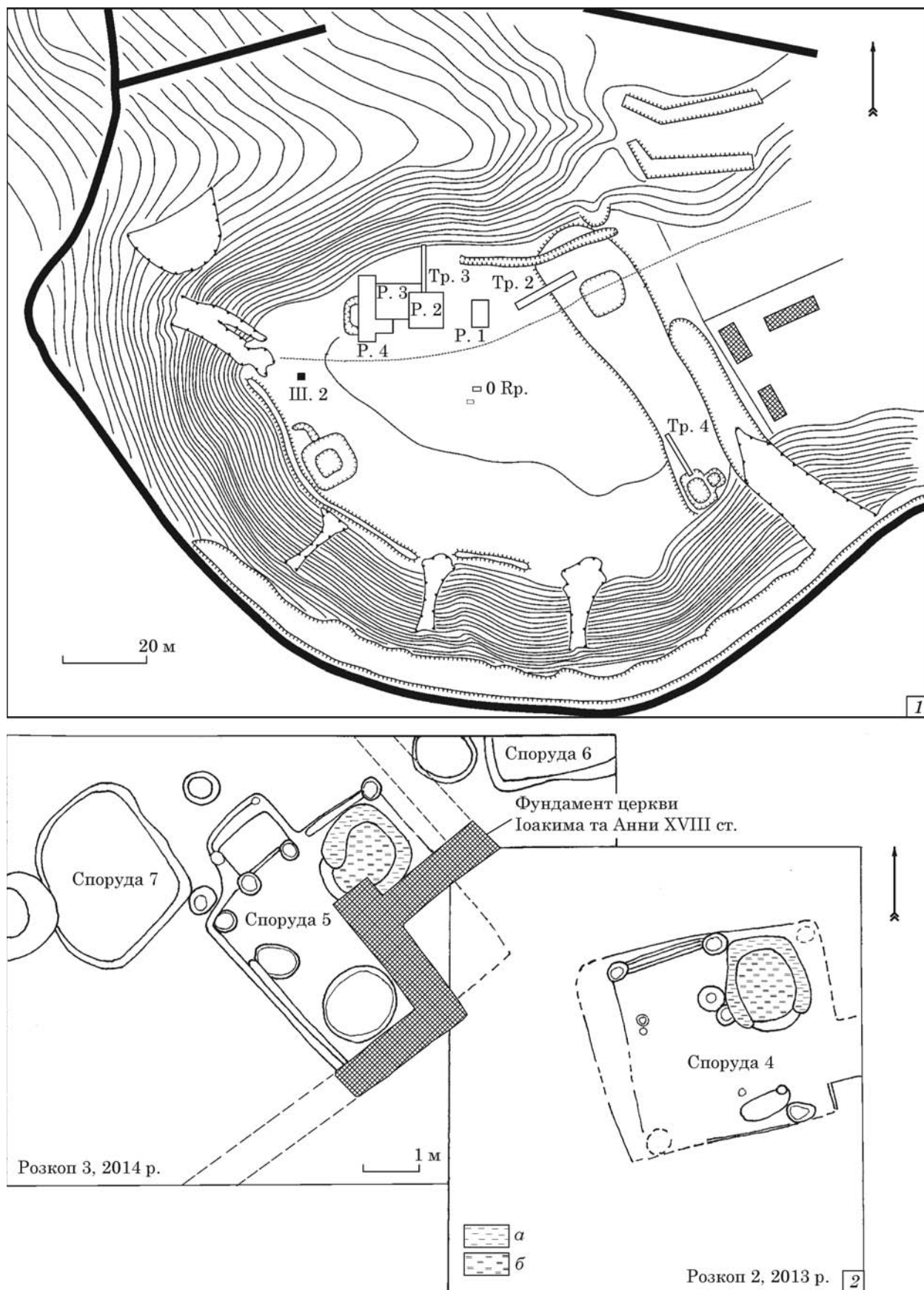

Рис. 1. План городища в урочищі Монастирище в Любечі (1) та план споруд кінця XII — середини XIII ст. у північній частині городища (2: а — глина; б — черинь)

городища Замкова Гора. Воно овальної форми розмірами 80×65 м, розташоване на місі лівого, високого (понад 30 м) корінного берега р. Дніпро. З напільного, північно-східного боку, воно відрізане від мису валом та ровом. Вал дуже розсунутий, його ширина коливається від 18 м на півночі, до 12 м на півдні, висота сягає 0,6 м. Рів з північного боку замулений, з південного — переростає в яр, його ширина коливається від 8 до 10 м, глибина — від 1 до 3 м (рис. 1, 1) [Веремейчик, Бондар, 2013, с. 143].

У результаті досліджень на городищі виявлено дев'ять споруд кінця XII — середини XIII ст., з яких три були житловими. Переважна кількість об'єктів цього часу існування городища загинула від пожежі.

У північній частині площадки городища досліджені дві житлові споруди, розташовані на відстані 2 м одна від одної (рис. 1, 2).

У східній частині дослідженої ділянки була розташована житлова споруда (№ 4). Верхня частина заповнення котловану споруди на всіх ділянках представлена темно-сірим супіском, потужність якого в різних частинах зафіксована різна — від 0,2 м до 0,35 м. Цей шар утворився вже після руйнації споруди, вірогідно, в результаті замиву котловану. Нижче шару темно-сірого супіску по всьому котловану споруди залягав шар сірого плямистого супіску потужністю 0,25—0,3 м. У центральній частині він містив значну кількість печини та вугликів. Більш різномірне забарвлення шару спостерігалось в районі опалювальної споруди. Тут шари руйнації печі представлені шарами жовтого суглинку, сіро-жовтого та сірого супіску. Нижня частина котловану представлена чорним супіском товщиною 0,10—0,3 м з печиною та вугликами, в якому по підлозі збереглися горілі дерев'яні конструкції. Залишки двох горілих деревин збереглися на материковій підлозі паралельно північній стінці споруди. Товщина однієї, розташованої на відстані 1,0 м від північної стінки, становить 0,15—0,20 м, а довжина 1,15 м. Друга — шириною 0,15 м та довжиною (що збереглась) 0,7 м, знаходилась за 0,6 м від попередньої та паралельно до неї. Поміж цими залишками дерев'яних конструкцій зафіксовані дрібні фрагменти горілої деревини. Враховуючи місце розташування згорілих решток (за піччю) та їхнє розташування паралельно північній стінці, можна припустити, що це залишки т.зв. «полу», який використовували як спальне місце у житлових спорудах.

Котлован споруди прямокутної форми розмірами 3,70×3,40 м був заглиблений у материк на 0,55—0,65 м. Розміри споруди за підлогою становили 3,40×3,20 м. Котлован орієнтований стінами за сторонами світу, з невеликим зміщенням. Рештки входу зафіксовані зі східного боку споруди. Котлован споруди, в тому числі й вхід, пошкоджені похованнями XIX ст.

У північно-західному куті, непошкоджені похованнями, збереглась стовпова яма діаметром 0,35 м та глибиною 0,25 м. Ще дві потужні стовпові ями виявлені біля печі. Одна з них знаходилась посередині північної стінки діаметром 0,4 м та глибиною 0,44 м, друга — у центральній частині споруди (діаметр 0,4 м, глибина 0,53 м). Вірогідно, стовпові ями також знаходились на інших кутах споруди, але були знищені поховальними ямами. Вздовж стінок котловану, де вони непошкоджені, простежені канавки від конструкцій дерев'яних стінок споруди. Ширина становила 0,1 м, глибина 0,05—0,15 м.

З правого боку від входу у споруді зафіксована піч, челюстями повернута до входу. Висота склепіння над рівнем череня печі збереглась на 10 см. Піч розмірами 1,60×1,20—1,40 м з черенем підковоподібної форми 1,20×1,10 м. Другий черень зберігся гірше ніж попередній, хоча за формою та розмірами повторював його. З печі походили дрібні фрагменти кераміки. Під шарами черенів залягав шар обпаленої глини 0,03—0,1 м, а нижче залягав шар підсипки сіро-біло-жовтого супіску товщиною до 0,1 м. Піч була споруджена на материковому останці прямокутної форми розмірами 0,6×0,7 м та висотою над рівнем підлоги у споруді на 0,2 м. Вірогідно, піч була каркасно-плотовою конструкції.

Керамічний та речовий матеріал із заповнення споруди нечисленний. Серед залишків горілих конструкцій виявлено одну цілу кругову посудину та 475 фрагментів, серед яких 43 — фрагменти вінець. З виявлених фрагментів три форми посудин реставровані в процесі камеральної обробки матеріалу.

У нижній частині заповнення, під східною стінкою споруди знайдена ціла, невелика за розмірами кругова посудина з однією ручкою (рис. 3, 1). Діаметр вінця становив 9,5 см, діаметр денця — 5,3 см, а висота — 8,3 см. Посудина сіро-коричневого кольору, частина її зовнішньої та внутрішньої поверхні мали ознаки вторинного обпалу до чорного кольору. У місці прикріплення ручки, по вінцю та по шийці, посудина деформована. На шийці посудина мала орнамент у вигляді хвилі з нахилом вліво, а на внутрішній частині вінця — закраїну.

З різних частин нижнього заповнення споруди походили ще три розвали кругових посудин. Вони представлені великим горщиком та двома середніх розмірів. Один горщик сіро-коричневого кольору, з одного боку мав бежево-рожевий колір. Діаметр вінця — 21 см, денця — 11 см, висота посудини становить 26,7 см. На плічках горщика прокреслений урізний лінійний орнамент.

Інша кругова посудина чорного кольору із закраїною по внутрішньому вінцю. Діаметр вінця 14 см, денця 7 см, висота 18 см. На плічках прокреслений урізний лінійний орнамент.

Ще одна посудина реконструйована під час камеральної обробки матеріалу. При розбиранні горілих конструкцій на підлозі споруди знайдений розвал кругової посудини. Горщик чорного кольору, мав сліди вторинного обпалу, збереглася його половина. Діаметр вінця 13 см, денця 8 см, висота посудини становить 16 см.

В цілому, з нижніх шарів заповнення споруди походить нечисленний керамічний матеріал. Фрагментів кругових посудин зафіксовано в споруді порівняно мало. Особливо слід відзначити знахідки фрагментів посудин, вкритих зеленою поливою, в тому числі й горла глечика (рис. 6, 6, тут і далі див. кольорову вклейку). За даними польового опису масового матеріалу із заповнення споруди (з усіх шарів) вилучено 475 фрагментів кругових посудин. Кількість речового матеріалу із споруди також незначна. Серед виявленого речового матеріалу відзначимо фрагмент скляного браслета, ремінну пряжку, виготовлену з мідного сплаву, пірофілітове пряслице, фрагменти брусків із сланцю та пісковика й фрагменти ножів.

Наступна житлова споруда (№ 5) розташована за 2 м на захід від попередньої. Південно-східна частина її частково перекрита підмурками церкви Іоакима й Анни XVII—XVIII ст. та пошкоджена похованнями XIX ст. Верхня частина заповнення споруди представлена темно-сірим супіском, насиченим вугликами. У північній половині заповнення споруди, під шаром темно-сірого супіску, який утворився після руйнації, зафіксовано шар сірого супіску, насиченого вугликами, розвалами посудин, глиною, обмазкою тощо. Саме у цій частині споруди, навпроти печі, знайдено розвали понад 14 кругових посудин.

Котлован житлової споруди № 5 прямокутної форми розмірами 4,20×3,9 м, орієнтований довгою віссю у напрямку північний захід — південний схід (рис. 1, 2). З північно-західного боку розташований заглиблений вхід до споруди розмірами 1,0×1,40 м. З обох боків входу зафіксовані невеликі стовпові ями діаметром 0,2 м та глибиною 0,2—0,3 м. З правого боку від входу, поряд з котлованом споруди, досліджені також дві стовпові ями діаметром 0,4—0,5 м та глибиною 0,25—0,35 м від рівня материка. Судячи з розташування плями темно-сірого супіску, насиченого вугликами, уламками посудин XIII ст. та наявністю стовпових ям по боках від входу та поряд з котлованом, північніше від нього, вірогідно, над входом, були побудовані додаткові конструкції, що запобігали потраплянню опадів у споруду. Сходінка входу знаходилась на глибині 0,4 м від рівня материка. По кутах споруди та біля входу простежені стовпові ями діаметром 0,35—0,4 м і глибиною до 0,4 м та канавки вздовж стінок, по підлозі.

Споруда мала стовпову конструкцію стін. Стовпи були впущені в ями, розташовані в кутах котловану споруди діаметром 0,35—0,4 м і гли-

биною до 0,4 м. Дві потужні стовпові ями розташовані по підлозі з обох боків від входу. Їхній діаметр — 0,35 м та глибина 0,3—0,35 м. Канавки від нижнього вінця стін простежені вздовж південно-західної стіни, в куті поміж піччю та материковою стінкою котловану споруди. Їхня ширина становить 0,1—0,15 м та глибина до 0,1 м.

Зліва від входу споруди досліджені залишки глинобитної каркасної печі розмірами 1,60×1,40 м, челюстями поверненою до входу. У розвалі печі зафіксовані фрагменти бортиків жаровні. Між материковою стінкою котловану та піччю зафіксовані згорілі дерев'яні залишки від стін довжиною 0,7 м та шириною 0,10 м. Перший черинь мав розміри 1,20×1,10 м (рис. 2, 1). Для збільшення теплоємності печі під перший, верхній черинь, були покладені биті горщики, шлаки, криця та керамічна плитка від підлоги розмірами 19,5—20,5×19,8×2—2,7 см (рис. 2, 2). Великі та середні шматки криці (загальна вага виявленої в печі криці становила 23 кг) були покладені ближче до задньої стінки печі. Битий посуд з-під першого череня склеївся у значні фрагменти. Другий черинь розмірами 1,0×1,1 м зберігся гірше за попередній. Поблизу челюстів була зроблена підмазка. Під ним знаходився також битий посуд, серед якого були реставровані дві невеликі посудини: одна закритої форми (кружка?), друга — горщик. Під другим черенем та шаром битого посуду, який знаходився в шарі обпаленої глини товщиною до 0,1 м, знаходився третій черинь (зберігся фрагмент у центральній частині) та підсипка сіро-біло-оранжевого супіску товщиною 0,12—0,15 м. Піч каркасно-плотової конструкції (простежені кілки від каркаса) була побудована на останці висотою 0,35 м від рівня підлоги в споруді № 5.

У споруді знайдені цілі та розбиті кругові посудини. Вони за розмірами розділяються на три групи — великі, середні та малі. Реставровано чотири великих посудини.

Найбільшою виявилася кругова посудина з діаметром вінця 24 см, денця — 12,5 см, висотою 36 см та товщиною стінок — 0,6—0,9 см (рис. 4, 1). Посудина темно-сірого кольору, має сліди вторинного обпалу. По верхньому краю плічок розташований орнамент у вигляді трьох паралельних ліній, а під ним — вдавлення палицею. На внутрішньому краю вінця знаходилась закраїна для кришки. На денці посудини є клеймо у вигляді випуклого кола діаметром 2 см та лінії, що примикала до кола (у вигляді цифри «9»). У середині кола знаходилась опукла крапка.

Ще одна кругова посудина походить із споруди № 5. Вона представлена частково реконструйованим горщиком великих розмірів з діаметрами вінця 27 см, денця 12 см та висотою 34,5 см (рис. 4, 2). Він бежевого кольору із слідами вторинного обпалу у вигляді плям сірого та

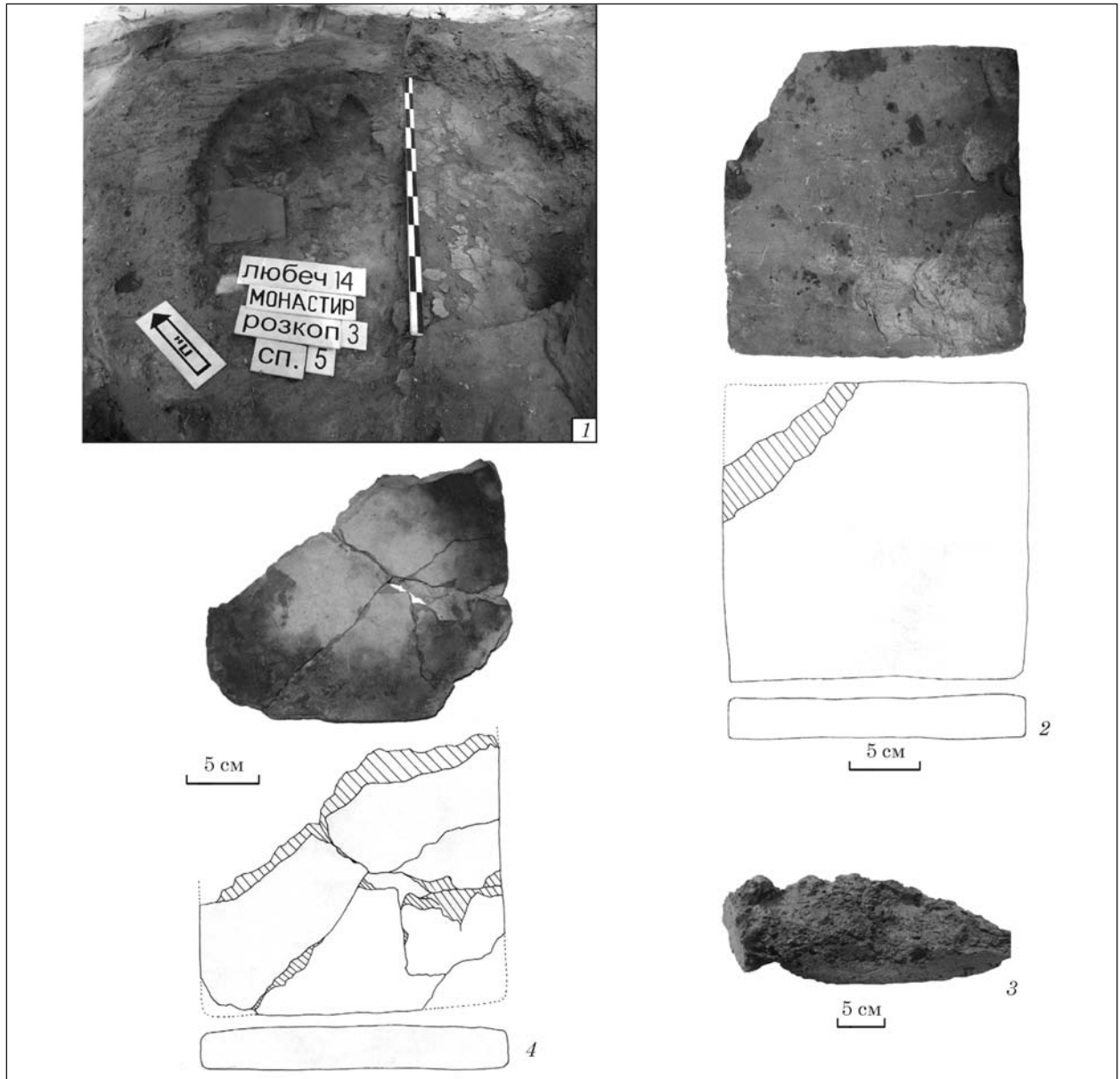

Рис. 2. Споруда 5: 1 — піч, етап розбирання; 2 — плитка з печі; 3 — шматок криці; 4 — плитка

чорного кольорів. На внутрішній поверхні помітні сліди розгладжування пальцями. По внутрішньому краю вінця — закраїна для кришки, а по плічках — орнамент у вигляді трьох прокреслених паралельних ліній. На денці є клеймо у вигляді опуклого кола діаметром 2,3 см з опуклою лінією, що нагадує цифру «9». У центрі кола — опукла крапка.

Поряд з розвалами двох попередніх посудин знайдені ще два великих за розмірами горщика. Обидві посудини мають закраїну по внутрішньому краю вінця та прикрашені на плічках паралельними лініями. Горщик з діаметрами вінця 25 см, денця — 11 см, висотою 28,5 см бежево-рожевого кольору із слідами вторинного обпалу, у вигляді плям чорного кольору мав на денці клеймо у вигляді двох опуклих кіл діаметром 3 і 1 см, з'єднаних опуклою лінією (рис. 5, 1). Він зберігся частково. Інший — з діаметром

вінця 22 см, денця — 11—27 см зберігся також частково. Горщик має сліди вторинного обпалу, на денці зафіксовані сліди підсипки.

У заповненні споруди поряд з великими за розмірами горщиками знайдено розвали горщиків середніх розмірів. До них віднесені посудини висотою 17—23 см. Таких горщиків реставровано 6 екземплярів.

Кругова посудина представлена горщиком з діаметрами: вінця — 19 см, денця — 9,2 см та висотою 22,3 см. По внутрішньому краю вінця — закраїна для покритишки. Посудина бежево-оранжевого кольору, має сліди вторинного обпалу у вигляді нерівномірних чорних плям, який вона отримала після того як розбилась. По плічках та по тулубу зафіксовано орнамент у вигляді трьох та двох паралельних ліній. На денці посудини є клеймо у вигляді опуклого кола діаметром 2 см.

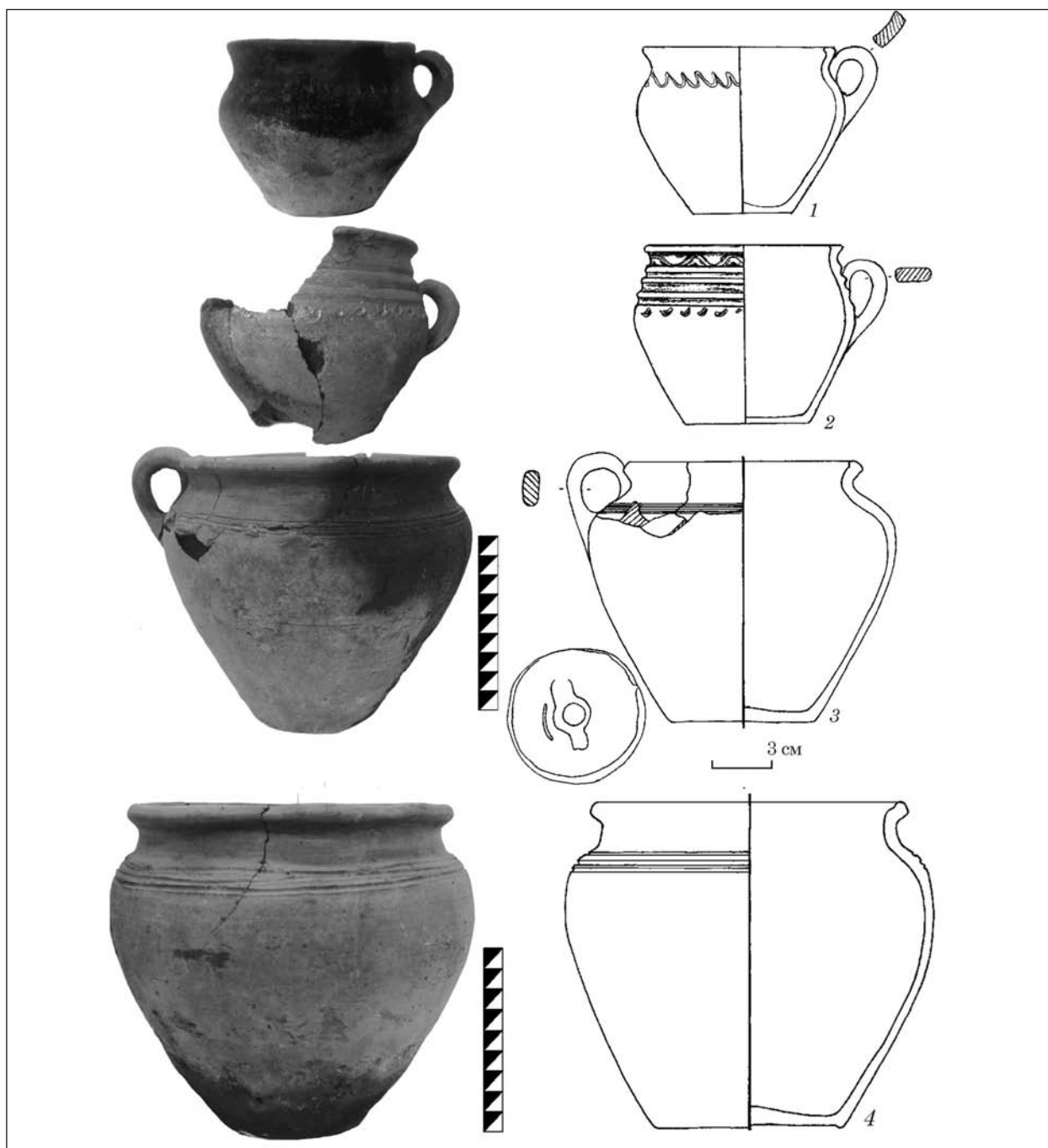

Рис. 3. Кругові посудини: 1 — із споруди 4; 2 — з ями споруди 3; 3 — із споруди 5; 4 — з печі споруди 5

Наступна кругова посудина представлена горщиком з діаметрами вінця 18 см, денця — 10 см та висотою 19,7 см. Горщик сіро-бежевого кольору, з одного боку закопчений. По внутрішньому краю вінця є закраїна для кришки. На плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній.

Частково реставрований ще один горщик середніх розмірів з діаметрами: вінця 17 см, денця 9 см та висотою 17 см (рис. 5, 3). У первинному вигляді горщик мав бежево-рожевий колір, що майже не зберігся. Горщик сильно перепалений, плями чорного та темно-сірого кольору вкривали майже всю поверхню посудини.

Зовнішня поверхня пошкоджена від лущення, яке утворилося, ймовірно, від вторинного обпалу. По внутрішньому краю вінця знаходилась закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній, а по корпусу посудини — паралельні лінії від загладжування.

Поряд з попередніми посудинами знайдений майже цілий горщик середніх розмірів з діаметрами вінця 19 см, денця — 9,5 см та висотою 21,5 см (рис. 5, 2). Посудина бежево-помаранчевого кольору, має ознаки вторинного обпалу. Вінце з одного боку сплюснене після вторинного обпалу, тому в місцях склеювання

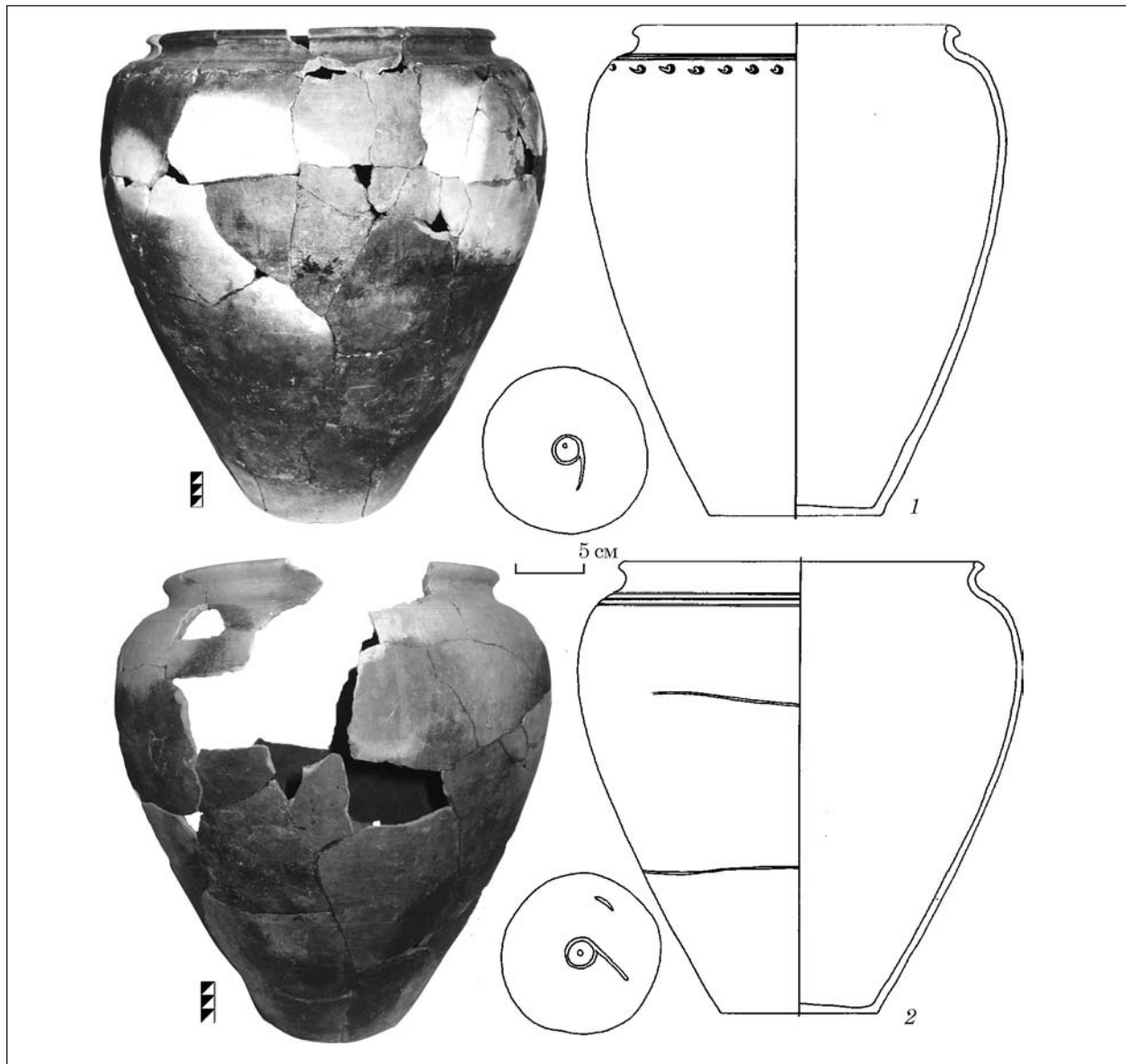

Рис. 4. Кругові посудини із споруди 5

залишилися великі щілини. Горщик майже цілий, з одного боку не вистачає двох фрагментів. По внутрішньому краю вінця є закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді двох паралельних ліній. На донці зафіксовані сліди підсипки.

Ще один цілий горщик середніх розмірів знайдений у споруді поряд з пічкою. Він із сплюсненим вінцем розмірами 16,5×18 см, діаметром донця 9 см, висотою 20,5 см. Посудина ціла, але була роздавлена ґрунтом. Горщик сіро-бежевого кольору з чорними плямами від вторинного обпалу. Від вторинного обпалу посудина була також деформована. По внутрішньому краю вінця є закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній. На донці є залишки випуклого клейма. У заповненні посудини були фрагменти глиняної обмазки.

Частково реставрована нижня частина кругової посудини середніх розмірів. Вінце не збереглося, діаметр найбільшого розширення тулуба горщика становить 13,7 см, діаметр донця 6,5 см. Висота посудини, що збереглась, становить 13,5 см. Горщик темно-сірого кольору, має сліди вторинного обпалу. На корпусі посудини — дві паралельно прокреслені лінії. На донці є клеймо у вигляді двох опуклих кіл діаметром 3,5 см та 1,3 см, сполучених поміж собою двома опуклими лініями.

Із скупчення битого посуду поблизу печі в споруді № 5 походять 3 посудини невеликих розмірів. Дві з них представлені невеликими горщиками, одна — посудина з ручкою, вірогідно, кружка.

Два горщики з діаметрами вінця 14,5 см та 13 см, донця 7,2 см та 7 см, вистією 15,7 см та 15,2 см мали по внутрішньому краю вінця

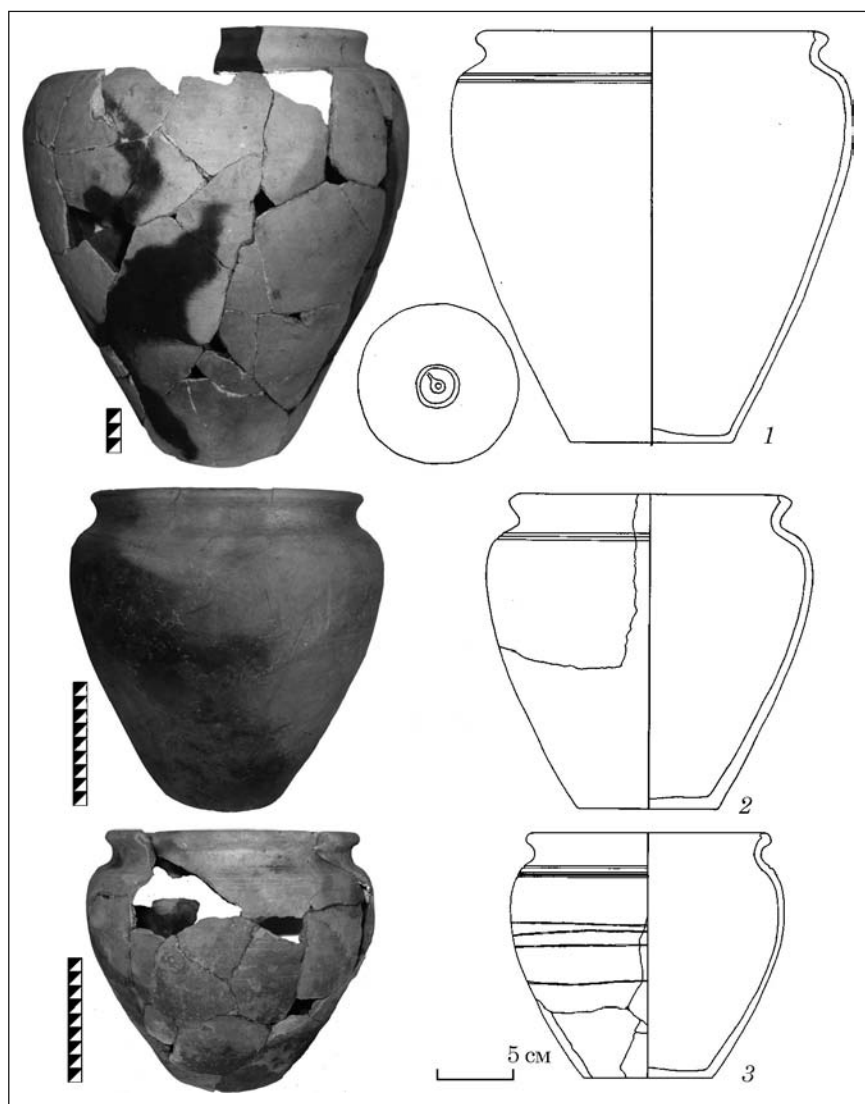

Рис. 5. Кругові посудини із споруди 5

закраїну для покриття та були прикрашені по плічках лінійним орнаментом. Перша посудина бежево-рожевого кольору, друга — червоно-коричневого. Обидві мали сліди вторинного обпалу.

Найменшою виявилась посудина з ручкою, вірогідно, кружка (рис. 3, 3). Діаметр її вінця становив 11,5 см, діаметр денця 7 см, висота 12,5 см. Горщик бежево-рожевого кольору, має плями чорного кольору на поверхні — сліди вторинного обпалу. Посудина ціла, але була роздавлена ґрунтом, тому в районі вінця склеєна. По внутрішньому краю вінця — закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді паралельних ліній. Посудина деформована в місці приліпу ручки. На денці є випукле клеймо у вигляді двох кіл, з'єднаних лінією. Зовнішнє коло читається погано. Внутрішнє має діаметр 1,5 см за зовнішнім краєм.

Окрім названих вище цілих або реставрованих посудин, із заповнення споруди походять фрагменти горщиків кінця XII—XIII ст. Особливо слід відзначити фрагменти глечика та сві-

тильника, вкритих зеленою поливою (рис. 6, 1). Фрагменти вінець кругових посудин мають по внутрішньому краю закраїну для кришки. На плічках посудини орнаментовані лінійним орнаментом, хоча зустрінуті й фрагменти з хвилястим орнаментом. У цілому в заповненні споруди виявлено понад 1000 фрагментів кругового посуду. Значна їхня частина поклеєна в посудини, про які йшлося вище, частина у фрагментованому стані взята до колекції. Із заповнення споруди походять також фрагменти ліпних посудин зарубинецької культури, які потрапили до котловану споруди в результаті руйнації попереднього культурного шару.

Аналізуючи місце розташування битого посуду, можна припустити, що навпроти печі знаходилась полиця, на якій зберігалися горщики, і через руйнацію споруди полиця впала на підлогу, частина горщиків розбилася та потім обгоріла в пожежі, а деякі вціліли і також отримали вторинний обпал при високій температурі.

Разом з уламками битого посуду були знайдені шлаки та криця загальною вагою понад 3 кг. Одна криця рубана й представ-

ляла $\frac{1}{4}$ цілої криці (рис. 2, 3). Поряд з піччю були виявлені фрагменти обгорілої плитки, що склеїлися. Розміри плитки $21 \times 2,3$ —3 см (рис. 2, 4). Плитку, ймовірно, використовували в печі для кращого запарювання каші, в центральній частині — кругла пляма світло-сірого кольору, на яку ставили горщик. По краях плитка сильно закопчена. У цьому квадраті, в шарі сірого супіску, насиченого вугликами, знайдена велика кількість уламків обмазки.

У печі на черені виявлено ще один горщик невеликих розмірів (рис. 3, 4). Горщик цілий, з діаметрами вінця 13,5 см, денця 8 см, та висотою 14 см. Посудина сіро-бежевого кольору має сліди вторинного обпалу. Горщик цілий, але роздавлений ґрунтом на 7 частин. На внутрішній поверхні вінця є закраїна для покриття, на плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній. На денці зафіксовані сліди підсипки.

У заповненні споруди № 5 знайдені типові для XII—XIII ст. речі. Це — 2 бруска, 3 фрагмента

скляних браслетів, 2 пірофілітові пряслиця. Окрім того, зафіксовані предмети з металу: пряжка з мідного сплаву, залізна пряжка, вток від списа та інші предмети із заліза (рис. 6, 4).

По підлозі споруди досліджені дві господарчі ями. У заповненні однієї, розмірами 0,8×0,7×0,4 м, виявлені частина керамічного світильника (рис. 6, 8), частина невеликої кругової посудини з ручкою та кришка від невеликої посудини (рис. 6, 7).

У північно-східній частині городища, у траншеї, закладеній перпендикулярно до валу та рову, частково досліджена житлова споруда (№ 3), побудована на підкляті стовпової конструкції.

Поблизу західного кута споруди знаходився потужний завал перемішаної печини — розвалу печі — розмірами 1,20×0,6—1,10 м. Скупчення печини мало нахил у бік центральної частини споруди. Розріз у центральній частині показав, що під перемішаною печиною, яка складалася з уламків різних розмірів, у тому числі й фрагментів череня та бортиків від жаровні, потужністю до 0,4 м, у південно-західній частині залягав лінзоподібно шар жовтої глини товщиною 0,15 м. Під завалом печини зафіксовано прошарок вугликів та попелу потужністю до 0,1 м. У розвалі печі знайдено фрагмент плінфи товщиною 2,5 см. Таким чином, під знаходилася у верхньому приміщенні, вірогідно, в черинь була покладена плінфа для збільшення теплоємності, а зверху на печі побудована жаровня. У завалі печі знайдені нечисленні фрагменти кераміки кінця XII—XIII ст. З печі походить стулка сильно оплавленого енкалпіона, виготовленого з мідного сплаву (рис. 6, 2). Розміри фрагмента, що зберігся, становили 7,3×5 см. Зважаючи на сильне пошкодження в полум'ї, зображення на енкалпіоні не збереглося.

У заповненні споруди, яке складалося з темно-сірого супіску з вугликами у верхній частині котловану та сірого (товщина 0,20 м) і світло-сірого супісків (0,3 м) у нижній, за даними польового опису, знайдено 178 фрагментів кераміки, 41 з яких — це фрагменти вінець. До колекції взято всього 27 зразків, серед яких 23 фрагмента верхніх частин посудин. Серед фрагментів кераміки є екземпляри, вкриті зеленою поливою. Виявлені речі відносяться до кінця XII—XIII ст. Із заповнення також походять фрагмент жорна, держак ножа та цвяхи.

Котлован споруди прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтований кутами за сторонами світу. Довжина північно-західної стінки становила 2,75 м, котлован заглиблений у материк на 0,75—0,8 м. Уздовж північно-західної стінки, по дну котловану виявлені три стовпові ями, розташовані по кутах та посередині стіни. Вони мали діаметр 0,25—0,3 м, кутові стовпові ями глибиною 0,4—0,45 м, яма посередині стіни — 0,16 м.

По дну котловану споруди № 3, посередині північно-східної стінки, зафіксована кругла господарська яма дзвоноподібної форми. Її діаметр становив 0,7 м. На глибині 0,5 м від дна котловану споруди № 3 в ямі починалося розширення, яке досягало свого максимуму на глибині 1,20 м, діаметр ями тут становив 1,25 м. Діаметр дна ями становив 0,90 м, а глибина ями — 1,60 м. Стінки ями були обпалені.

У нижній частині заповнення знайдені фрагменти ліпного посуду і фрагменти кераміки кінця XII—XIII ст. та розвали 4 кругових посудин, які були реставровані в результаті камеральної обробки матеріалу.

Одна з посудин представлена частиною великого горщика світло-бежевого кольору зі слідами вторинного обпалу на зовнішній поверхні. Діаметр вінця — 20 см, діаметр денця — 10,5 см, висота посудини — 27 см. На плічках горщик прикрашений чотирма урізними лініями, а по внутрішньому краю вінця розміщена закраїна.

В ямі знайдений також розвал горщика світло-сірого кольору зі слідами вторинного обпалу на зовнішній поверхні. Він реконструйований частково. Діаметр вінця становив 18 см, денця — 8,5 см, висота посудини — 19,8 см. У верхній частині плічок посудини — лінійний врізний орнамент. На внутрішньому краю вінця розміщена закраїна.

Інші дві посудини невеликих розмірів. Одна з них збереглась частково. Діаметр вінця — 14 см, денця — 7,5 см, висота посудини 14,7 см. У верхній частині плічок — врізний лінійний орнамент у вигляді чотирьох ліній. Обпал горщика рівномірний, у середині черепок рівномірного сіро-коричневого кольору.

Остання посудина (кружка) світло-сірого кольору з однією ручкою (рис. 3, 2). Посудина має втрати у верхній частині. Діаметр вінця — 9,5 см, денця — 6,5 см, висота посудини — 9 см. Посудина пишно орнаментована. Вінце плавно переходить з шийки. Внутрішня закраїна вінця ледь помітна. На зовнішній поверхні, під самим вінцем, повільна хвиля, під якою збереглося потрійне рифлення, нижче — наколи паличкою. Товщина стінок посудини — 4—5 мм. По центру дна посудини виїмка діаметром 7 мм.

Із заповнення ями походять також фрагменти трьох скляних браслетів — гладкого, рубчастого та крученого, фрагмент двостороннього набірного гребеня з цвяшками з мідного сплаву (рис. 6, 3, 5). Подібні гребені Б. О. Колчиним віднесені до типу «И» і, за новгородськими аналогами, датуються XIII—XIV ст. [Колчин, 1982, с. 166]. Крім того, з ями походить свинцева плomba (?). Зображення на ній, на жаль, не збереглося.

Судячи з плану пам'ятки, ця споруда знаходилась відразу за в'їздом у городище, вздовж єдиної можливої дороги. Її двоповерхова планувальна структура, можливо, свідчить, що ця споруда виконувала одночасно й сторожові або оборонні функції.

Таким чином, при дослідженні городища в урочищі Монастирище були виявлені залишки трьох житлових та шести господарських споруд, які датуються кінцем XII — серединою XIII ст. Переважна більшість об'єктів цього періоду загинула в пожежі середини XIII ст. Серед житлових споруд одна була побудована на підкляті стовпової конструкції, дві інші представлені напівземлянками зі стовповою конструкцією стін та печами у кутах справа або зліва від входу. Усі три житла були покинуті мешканцями напередодні руйнації, про що свідчить майже повна відсутність речового матеріалу, за виключенням поодиноких речей. У керамічному матеріалі кожної зі споруд зустрінуті цілі посудини різного призначення, інколи у значній кількості, а також фрагменти посудин, вкритих зеленою поливою. Аналогічний керамічний матеріал був виявлений при дослідженні садиби ювеліра на Замковій Горі в Любечі, що була розкопана протягом 2010—2011 рр. Всі виявлені споруди у цій частині Любеча також загинули в результаті пожежі. Зважаючи на аналогічний керамічний та речовий матеріал з пам'яток в урочищі Монастирище та з Замкової Гори, вважаємо, що обидва городища постраждали внаслідок однієї пожежі, що сталася в середині XIII ст. Впевнено пов'язати пожежу з якоюсь політичною подією, на наш погляд, неможливо. Це могло відбутися і внаслідок монгольської навали або раніше чи пізніше, через численні міжусобні війни.

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К. : Наукова думка, 1982. — 119 с.

Веремейчик О. М., Бондар О. М. Дослідження Замкової Гори біля селища Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2010. — К. : Полтава, 2011. — С. 60—61.

Веремейчик О. М., Бондар О. М. Археологічні дослідження в ур. Монастирище в смт. Любеч Ріпкинського району Чернігівської області // Археологіческие исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году. — Гомель, 2013. — С. 143—145.

Веремейчик Е. М. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча // Места Давньої Русі. — К., 2014. — С. 208—216.

Веремейчик О., Бондар О. Дослідження городища Монастирище в Любечі // Покликання — археологія : Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна. — Чернігів, 2015. — С. 307—317.

Ивакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59—65.

Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.

Макаров Н. А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 5—11.

Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. — 1964. — Вып. 99. — С. 21—23.

Е. М. Веремейчик

ДРЕВНОСТИ ГОРОДИЩА МОНАСТЫРИЩЕ КОНЦА XII — СЕРЕДИНЫ XIII вв. В ЛЮБЕЧЕ

Статья посвящена результатам исследования многослойного памятника — городища в урочище Монастырище в Любече. Археологические исследования городища начались в 2010 г. и продолжались в 2012—2015 гг. В результате на территории памятника обнаружено три хронологических горизонта. Первый горизонт относится к зарубинецкой культуре. Вторым представлен древнерусским временем. В конце XII — середине XIII вв. тут существовали усадьбы и были построены фортификационные сооружения. Третий период относится к концу XVII—XVIII вв., когда на городище существовал монастырь.

К периоду XII—XIII вв. относятся три жилых и шесть хозяйственных построек, которые погибли в пожаре в середине XIII в. Все три жилища были покинуты жителями накануне разрушения.

Уверенно связать пожар с каким-либо политическим событием, на наш взгляд, невозможно. Это могло быть и вследствие монгольского нашествия, и ранее или позднее этого события.

Ключевые слова: Любеч, городище в урочище Монастырище, середина XIII в., жилые постройки.

О. М. Veremeychuk

MONASTYRSHCHE SETTLEMENT'S ANTIQUITIES OF THE LATE 12th — MID. 13th CENTURIES IN LIUBECH

The paper is devoted to the results of the multilayered archaeological monument study of the settlement in the Monastyryshche tract in Liubech. Archaeological study of the settlement began in 2010 and was being continued during 2012—2015. As a result, three chronological periods have been revealed on the monument. The first one relates to the Zarubynetska culture. The second one represents Old Rus times. In the late 12th — mid. 13th centuries the estates and fortifications were built. The third period relates to the late 17th — 18th centuries when a monastery existed at the settlement.

3 residential and 6 commercial buildings there related to the 12th—13th centuries. Most of them were demolished by the fire in the mid. 13th century. All of 3 residential houses were left by their inhabitants before the destruction.

In our view, it is impossible to associate the fire confidently with any political event. It could be occurred as a result of the Mongol invasion, either before or after that event.

Keywords: Liubech, settlement in the Monastyryshche tract, mid. 13th century, residential buildings.

Одержано: 7.06.2016

УДК: 94(477.42),01

Я. О. Мишанич

ПОЛІСНЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

У статті йдеться про літописну інтерпретацію історії Полісся. З цією метою автор звернувся до літописної трилогії — «Повісті временних літ», Київського та Галицько-Волинського літописів.

Ключові слова: Полісся, літописне оповідання, князь, легенда.

Українське Полісся є надзвичайно цікавим в історичному аспекті насамперед своїм географічним розташуванням — майже в центрі середньовічної Європи та Київської Русі, на перехресті торговельних та військових шляхів, водночас добре захищене лісами й болотами, поєднане розгалуженою мережею судноплавних річок, що сприяло виникненню на їхніх берегах численних поселень, які за допомогою природних перешкод намагалися захиститися від кочівників степу та войовничих сусідів. Велика кількість літописних згадок про цей край дають нам можливість зазирнути в найдавніші, багаті подіями часи, досягнути коріння Руської держави й початків українського державотворення.

Перші й найдавніші згадки про цей край можна знайти в «Повісті временних літ», у Київському та Галицько-Волинському літописах; ці три літописи складають основний корпус історико-літературних документів, де йдеться про середньовічну Україну.

Найдавніші дохристиянські літописні згадки про поліський край дають змогу вважати, що його населяли найбільші на той час племінні союзи — древлян і полян (у центрі), волинян (на заході) і сіверян (на сході). Депо пізніше, після формування Київської Русі й початку дроблення її на удільні території, тут утворилися Київське та Чернігівське князівства, час-

тково поліські землі на південному сході охоплювало Переяславське князівство. У свою чергу великі руські князівства були подрібнені на т.зв. «уділи» — землі, які отримували у володіння діти великих князів, стаючи таким чином удільними володарями.

* * *

Автор найстародавнішого відомого нам давньоруського літопису — «Повісті временних літ», виконуючи ідеологічне замовлення, на початку пише про древлян у негативному ключі, протиставляючи їх полянам: «древляни жили подобно до звірів [...], вбивали вони один одного, їли все нечисте, і весіль в них не було, а умикали вони дівчат коло води...» Проте найцікавіші і найдраматичніші легенди давньої Русі пов'язані саме з древлянами.

Перша датована літописна згадка про древлян міститься у «Повісті временних літ» під 883 р: «Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став з них данину брати по чорній куниці» [Літопис..., с. 13]. Київський князь Олег, очевидно, мав скандинавське походження й відомий тим, що за його князювання почалося об'єднання розрізнених руських племен і формування Києворуської держави, яка досягла свого розквіту через 150 років — за князювання Ярослава Мудрого: «І володів Олег древлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать» [Літопис..., с. 14].

Вже через 24 роки по тому — у 907 р. — відбувся перший похід князя Олега на греків, і військо русичів вражало племінним розмаїттям і кількістю воїнів: «Узяв же [Ігор] множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлян, і радимичів, і хорватів, і

© Я. О. МИШАНИЧ, 2016

дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі» [Літопис..., с. 16]. Як бачимо, кількісний склад війська дає підстави стверджувати, що розрізнені слов'янські племена, в тому числі й древляни на той час були об'єднані в потужний військовий союз, що був предтечею сильної середньовічної держави — Київської Русі.

Князь Олег помер у 912 р., за легендою, від укусу змії. Його син Ігор почав князувати після нього (912—913) й одразу ж зустрівся з труднощами — древляни «заперлися [в городі Іскоростені] від Ігоря після Олегової смерті» [Літопис..., с. 24]. Очевидно, місцевий князь не бажав платити Києву дань. Наступного ж року (914) «Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової» [Літопис..., с. 24].

З князем Ігорем та його дружиною Ольгою пов'язане одне з найцікавіших та найдраматичніших дохристиянських літописних оповідань у «Повісті временних літ» — про Ігорову загибель та помсту княгині Ольги древлянам.

Очевидно, що древлянська земля була багатою, і київський князь мав це на увазі, бо через 30 років задумав новий похід за даниною. Літописне оповідання говорить, що князеву дружина (військо) збунтувалася через погане утримання і князь Ігор у 945 р. таки здійснив задумане і взяв з древлян більшу данину: «І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його» [Літопис..., с. 30]. Київського князя згубила жадібність — він вирішив, що взяв мало і повернувся до Іскоростеня. Далі літописець говорить словами древлян: «порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить» [Літопис..., с. 30]. Князя Ігоря вбивають і літописець стверджує, що «єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні» [Літопис..., с. 30]. Розправившись з князем, древляни вирішують одружити свого князя Мала з Ольгою, Ігоровою вдовою. Та розумна княгиня вирішує помститися за чоловікову смерть і нібито погоджується на їхню пропозицію.

Помста княгині хитра й страшна — перше древлянське посольство живцем закопали разом із човном, других послів закрили і спалили у лазні, поки ті милися. Частину древлянського війська Ольга споїла і наказала знищити п'яними, після чого вирушила в похід на древлянську землю й підкорила її. Легенда про взяття Іскоростеня свідчить про небуденний розум і кмітливість княгині — вона не взяла пропонувану їй дань, попросила лише по три голуби і три горобці з кожного двору. Прив'язавши кожному з птахів до ніг запалений трут,

їх відпустили і птахи запалили місто. Перемігши древлян, Ольга наклала на них важку данину, дві третини якої йшли на Київ, а третина — на Вишгород. Дещо пізніше син княгині Ольги Святослав посадив на князювання «в деревлянах» свого сина — Олега.

Ще одна дохристиянська легенда пов'язана з древлянською землею і міститься в «Повісті временних літ» під 977 р. — розповідь про вбивство Люта, сина київського воєводи Свенельда, яке вчинив князь Олег через те, що той полював на його землях. Цей злочин став причиною розбрату між братами Олегом і Ярополком. Київський князь вирішив покарати древлянського й пішов на нього військовим походом, переміг Олегове військо й примусив того відступити до Овруча (Вручого), де «спихнули Олега з мосту в урвище. І падало багато людей з мосту, і подавили [тут] і коней, і людей» [Літопис..., с. 44].

* * *

Одним з найдавніших поліських міст, відомих з Київського літопису, була Дубровиця. Вперше згадана в літописному тексті під 1184 р. у зв'язку з походом київського князя Святослава Всеволодовича і його свата Рюрика Ростиславича на половців. Літописець говорить, що київський князь скликав у похід усіх навколишніх князів, в тому числі Ярослава Юрійовича, князя пінського з братом Глібом Юрійовичем, князем дубровицьким. Очевидно, Дубровиця як місто вже була відома у XII ст., хоча деякі джерела вказують на більш ранній час — початок XI ст. [Літопис..., с. 381]. Більше ніяких згадок про Дубровицю у «Київському літопису» немає. Син Гліба Юрійовича Олександр Глібович теж князував у Дубровиці й загинув 1223 р. у битві з татарами на річці Калці.

У Галицько-Волинському літопису під 1262 р. міститься згадка про місто Камінь (сучасний Камінь-Каширський). Літописець згадав про нього у зв'язку з війною, що точилася в той час між литовцями й ляхами. Литовці пішли походом на ляхів, вбили мазовецького князя Сомовита й взяли у полон його сина Кіндрата, а повертаючись додому, вирішили помститись волинянам через те, що князь Василько Романович з татарським воєначальником Бурондаєм колись спустошив литовські землі. Через це литва пограбувала околиці Каменя. Князь Василько тоді послав навздогін Міндовгу своїх воєвод Желислава та Степана Медушника, але наздогнати литовців їм не вдалося [Літопис..., с. 423].

На цій самій сторінці літопису й під тим самим роком йдеться про старовинний Неблгород — центр удільного князівства, що знаходився неподалік Прип'яті на березі однойменного озера. Тепер на цьому місці с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл. Біля озера Небль війська князя Василька Романовича

розгромили литовські полки, загнавши їх у воду, де ті потопилися.

У зв'язку з подіями 1151 р. — похід Ізяслава (Пантелеймона) на Київ — у Київському літопису згадується Радомишль — літописний город Мичськ, біля якого князь Ізяслав Мстиславич зупинив своє військо і союзні йому угорські полки перед вирішальним наступом на Київ. Мешканці Мичська поклонилися князю й визнали його своїм володарем. Тут таки літописець пише про город Ушеськ (до сьогодні там лишилося городище біля с. Ушомира неподалік Коростеня) і річок Уж (Уш) і Тетерів, які князівським військам треба було перейти під час весняної повені (події розгорталися у квітні 1151 р.).

Важливим містом на Русі, центром удільного князівства (або волості) у Київських землях був Турів, який згадується в «Повісті временних літ», Київському та Галицько-Волинському літописах понад 40 разів. Перша згадка про нього міститься в «Повісті временних літ» під 970 р., в оповіданні про сватання князя Володимира до полоцької княжни Рогніди. Літописець зазначає, що у Турові тоді облаштувався князь Тур і через нього мешканці міста стали називатися турівцями. Дещо пізніше князь Володимир посадив у Турові свого сина Святополка. За Ярослава Мудрого в Турові княжив його син Ізяслав. У Київському літописі згадується турівський єпископ Іоаким, якого поставили влітку 1144 р. Центр удільного князівства (волості) завжди відходив родичам (як правило, синам) головного київського князя. Таким чином, Турів переходив від князя до князя впродовж тривалого часу. Разом з Туровим у літописах неодноразово згадується й Пінськ.

Наприкінці Київського літопису під 1193 р. є згадка про м. Чорнобиль, куди торчський князь Ростислав (Михайло) Рюрикович їздив на лови і звідки, за намовою чорних клобуків, пішов походом на половців і з перемогою повернувся до Торчська. Половці намагалися відбити своїх полонених у русичів, але «побачивши силу їх, не сміли вони напасти, а їхали вслід за ними до Русі» [Літопис..., с. 353]. Очевидно, Чорнобиль був заснований набагато раніше, адже літописець свідчить, що у XII ст. він вже був відомим містечком, і назва його з тих часів не змінилася.

Неподалік Дубровиці знаходилася ще одна столиця удільного князівства — м. Городен. Колись це місто стояло на березі Городенського озера (тепер на тому місці величезне болото), а на місці фортеці знаходиться с. Городна (Білорусь). Перша згадка про нього є у Київському літопису під 1127 р., розповідається також про місцевого удільного князя — Всеволодка Давидовича, котрий, як розповідає літописець, був вірним васалом київського князя Мстислава і

ходив з ним у походи на кривичів (1128) та на Литву (1132). Помер Всеволод Давидович взимку 1141—1142 р. Його син Мстислав Всеволодович брав участь у переможному поході на половців київського князя Святослава Всеволодовича у 1184 р.

Одним з найдревніших поліських містечок був Любеч. Перша згадка про нього у «Повісті временних літ» міститься під 882 р., коли князь Олег, спускаючись Дніпром до Києва, захопив Любеч і там «посадив мужа свого». Неподалік Любеча у 1015 р. сталася битва між військами новгородського князя Ярослава і Святополка «Окаянного», чие військо під час битви провалилося під кригу місцевого озера, а сам Святополк утік «у ляхи». Князь Ярослав зайняв Київ, де з невеликою перервою князував до самої смерті у 1054 р.

За легендою, родом з Любеча був засновник Києво-Печерського монастиря Антоній, мирське ім'я якого було Антип. Цей чоловік здійснив паломництво на Святу Гору (Афон), після якого вирішив стати ченцем і, повернувшись до Києва у 1051 р., зайняв печеру, яку викопав для себе Іларіон (автор «Слова о законі і благодаті») на Берестові. Князь Ярослав Мудрий на той час вже запропонував Іларіону стати митрополитом Софійського монастиря, а навколо Антонія почала збиратися братія і невдовзі біля середньовічної руської столиці виник Києво-Печерський монастир.

У Любечі 1097 р. відбувся княжий з'їзд і був укладений мир між руськими князями, які поклялися більше не воювати один з одним.

У літописах йдеться й про лівобережне Східне Полісся — Чернігівщину. У «Повісті временних літ» згадується місто-фортеця Стародуб (1096), у Київському літописі під 1141 р. вперше згадано Новгород-Сіверський, а під 1152 р. — Глухів. Ці міста були закладені, очевидно, ще в дохристиянську епоху, а згодом стали центрами невеликих удільних князівств, форпостами на межі зі східно- та північнослов'янськими племенними союзами, стосунки з якими у Русі часто були досить складними.

* * *

Безперечно, історію Полісся неможливо розглядати окремо від решти руських, а згодом українських земель, проте саме в тутешніх лісах і болотах, у містах і містечках відбувалися надзвичайно важливі події, тут жили люди, завдяки яким виникла й досягла свого найвищого розвитку Києворуська держава. Тому згадати цей край в контексті загальноукраїнської історії, написати про деякі особливо важливі, на нашу думку, події все ж таки варто.

Літопис руський. — К. : Дніпро, 1989. — 592 с.

Я. А. Мишанич

ПОЛЕСЬЕ В ДРЕВНЕУКРАИНСКИХ ЛЕТОПИСЯХ

Автор рассказывает о древней истории Полесского края в составе средневековой Украины. Речь идет о легендах и летописных рассказах, о старокиевских князьях Олеге Вещем, Игоре, Святославе Храбром, княгине Ольге, Ярославе Мудром и др. Также автор говорит о средневековых славянских поселениях в диких лесах, на берегах рек и болот. Автор использовал три летописи, известных нам как «Повесть временных лет», Киевская летопись и Галицко-Волынская летопись. В них рассказывается много интересного о древних полесских городах, таких как Искоростень, Овруч, Мичск, Чернобыль, Туров, Любеч, Дубровица, Городен, Небль, Камень, Глухов, Новгород-Северский, Стародуб, а также о людях, которые жили на этой земле и сражались за нее, когда приходило время. Речь идет также об основателе Киево-Печерского монастыря Антонии — уроженце Любеча, который после паломничества в Грецию решил вернуться и основать монастырь неподалеку от Киева над рекой Днепр.

Ключевые слова: Полесье, князь, легенда, летопись.

Y. O. Myshanych

POLISSYA IN THE ANCIENT UKRAINIAN CHRONICLES

The paper deals with ancient history of Polissyan region in medieval Ukraine. There are many legends and romantic tales about Old Kyivan princes, such as Oleh the Prophetic, Ihor, Sviatoslav the Brave, Olha, Yaroslav the Wise etc. A lot of interesting legends about medieval settlements in wild forests, near rivers and swamps survived. The author has analysed three medieval chronicles, known as the «Tale of Bygone Years» (Povist' vremennyh lit), Kyivan Chronicle (Kyivskyy litopys) and Chronicle of Halychyna and Volhynia («Halytsko-Volynskyy litopys»). They told us about such Polissyan towns like Iskorosten, Ovruch, Mychsk, Chernobyl, Turiv, Lyubech, Dubrovysia, Goroden, Neble, Kamin, Glukhiv, Novgorod-Siversky and Starodub; people who lived, worked there and struggled with enemies when it was necessary. It comes about the Pechersk Monastery founder, named Antony born in Lyubech, who travelled to Greece, later came back to Kyiv and founded well-known Monastery in the Caves at the bank of the Dnieper river.

Key words: chronicle, legend, Polissya, prince.

Одержано 22.02.2016

В. К. Козюба

ЖИТЛО, ДВІР, САДИБА (за матеріалами давньоруської лексики)

Статтю присвячено одному з аспектів вивчення такого культурного явища давньоруського часу як двір-садиба. За матеріалами історичної лексики з використанням писемних пам'яток XI—XIV ст. простежуються різні назви двору та його складових — житла, господарських об'єктів, огорож тощо. Для більш глибокого розуміння історичних реалій, які є предметом розгляду, залучаються етнографічні матеріали Українсько-Білоруського Полісся, а також археологічні паралелі до складових заявленої теми. На основі зіставлення запропонованих джерел автором здійснюється спроба поєднання даних лексики, етнографії та археології в атрибуції окремих частин двору як поширеної реалії середньовіччя.

Ключові слова: житло, садиба, історична лексика, археологія, Полісся, Південна Русь.

Українсько-Білоруське Полісся є визнаною скарбницею вивчення слов'янської матеріальної і духовної культури. Завдяки сталості місцевого населення і його комунікаційній відірваності від мегаполісів культура і побут поліського регіону зберегли, здебільшого у трансформованому вигляді, риси попередніх епох. Тому місцевий етнографічний, фольклорний, лексичний матеріал потребує подальшого дослідження і узагальнення.

Останнім часом стали популярними дослідження, в яких використано здобутки кількох наукових сфер. Результати археологічних пошуків доповнюються етнографічними матеріалами, зокрема в царині домобудівництва, ремесла, сільського господарства, поховального обряду тощо, що у свою чергу, дозволяє робити обґрунтовані наукові реконструкції і моделі, повніше відтворювати минулу дійсність. Ще однією сферою, досі майже невикористаною архео-

логами, є мовознавство, особливо його складова — історична лексикологія. Залучення різноманіття назв окремих предметів і явищ доби середньовіччя надає додатковий, досить потужний, ресурс для вивчення матеріальної культури давньоруської доби.

Різномпланове вивчення двору (садиби) як культурного явища цього періоду дає змогу окреслити кілька напрямів його дослідження. Серед них: реконструкція структури двору та його складових — житла, господарчих будівель і огорожі — за археологічними матеріалами; дослідження двору як об'єкта правових відносин (спадок, місце злочину тощо) — за юридичними пам'ятками давньоруського часу; двір і мала сім'я як складові палеодемографічних досліджень. До цього переліку входять і матеріали історичної лексикології, які органічно доповнюють археологічні і етнографічні джерела.

1. ЖИТЛО, ЙОГО СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ

Найголовнішою частиною кожної садиби є житло. В писемних пам'ятках давньоруського часу використовується багато термінів, пов'язаних із цією номінацією. Ця термінологічна строкатість була обумовлена різноманітністю типів житлових будівель. Розглянемо ці назви.

До першої групи можна віднести назви, які мають тільки загальне, абстрактне значення — 'дім', 'житлова споруда'. Найбільш поширеним серед них був термін *домъ*. Він походить ще з індо-європейської мови, порівняйте: прасл. *domъ*, д.-інд. *dāta*, санскр. *dātah*, авест. *dat-*, гр. *Dóμος*, лат. *domus* [Вступ..., 1966, с. 514; Мейє, 1951, с. 19; Історія..., 1983, с. 22]. Цікаво,

що ця лексема відсутня в сусідніх щодо слов'янської германській та балтійській мовах [Вступ..., 1966, с. 514]. У слов'янських мовах (усіх трьох груп — західної, східної і південної) вона представлена дуже широко: дім — укр., дом — рос., біл., болг., серб., макед., dom — хорв., хорут., пол., слвц., н.-луж., dŭm — чеш., domoj, domow — в.-луж., dŭm — полаб. [Будилович, 1882, с. 100; Вступ..., 1966, с. 550—551].

Цей термін часто згадується в писемних джерелах — зокрема, в ПМЛ його використано 23 рази [Творогов, 1984, с. 52]. У значенні 'житлова споруда' лексема *домъ* зустрічається як в оригінальних пам'ятках, так і в перекладених: «Данилоу же королеви ставишоу в домоу Стѣкин-товѣ» [ПЛ, 6763 (1255), ствп. 828; Генсьорський, 1961, с. 68]; «И не всякого человека въведи в дом свой: блюдица зглодея, зло бо съдевает» (Премудрість Ісусова, сина Сірахова) [Мудрое..., 1989, с. 41]; «Лутче бы коему челоѡку изволи дом погрести, нежели злу жену в дом привести» («Моління» Даниїла Заточника, XII—XIII ст.) [Лексика..., 1981, с. 80]. Останній з наведених прикладів цікавий тим, що в ньому згадується заглиблене житло.

Оскільки дім складав головну частину двору, в джерелах трапляються збіжності значень *дворъ* і *домъ*, але вони досить рідкісні і фігурують переважно в більш пізніх літописних записах, пор.: «сѡгорѣша... много домовѣ добрих» (Синод., Коміс. сп.), *дворовѣ* (Акад., Толст. сп.) [НПЛ, 6702 (1194), ствп. 41, 233], *дворовѣ, рекше домовѣ* [Филин, 1949, с. 157, 158]. Полісемантизація лексеми *домъ* простежується і на інших прикладах, де це слово виступає з переносними значеннями 'рід', 'сім'я', 'господарство', 'майно', 'храм' [Рорре, 1962, с. 16; Львов, 1975, с. 107—108; Лучиц-Федорец, 1973, с. 7; Історія..., 1983, с. 129; Буслаев, 1861, стлб. 391, 480; Мудрое..., 1989, с. 187—188; Срезневский, І, стб. 699—702; Львов, 1966, с. 257—258]. Ці самі значення, навіть трохи розширені, зустрічаються і в староукраїнській мові [Українська..., 1985, с. 14].

Серед інших відомих загальних назв жител — *жилище*, *стан*, *господа* і *обитель*. Лексема *жилище* використовувалась не дуже часто — в ПМЛ вона зустрічається 4 рази, в КПП — 2 рази [Львов, 1975, с. 104—105; Творогов, 1984, с. 57], причому виключно в церковно-книжкових зворотах у значенні — 'житло диявола', 'небесне житло', «беси жилище имяхуть» та ін. [Филин, 1949, с. 160; Рорре, 1962, с. 20]. Крім книжної, це слово мало й розмовну, але не дуже поширену, форму — *жило*: «пожегше вся жили грядныя» [Історія..., 1983, с. 129]. Слово *станъ* із значенням 'житло взагалі' І. І. Лучиць-Федорець відносив до праслов'янських архаїзмів [Лучиц-Федорець, 1973, с. 7]. Воно було у вжитку і в давньоруський час: «бяхоуть же станове в городѣ (Судомірі — В. К.) соломою чиненѣ и загорѣшася самѣ от огневѣ» [ПЛ, 6769

(1261), ствп. 853]. На Поліссі ця лексема збереглася до нашого часу [Лучиц-Федорець 1973, с. 6]. Термін *господа*, притаманний кільком слов'янським мовам [Фасмер, І, с. 445], на думку Л. Нідерле, хоч і присутній у пам'ятках IX—X ст., є лише слов'янським відповідником грецького терміна [Нідерле, 1956, с. 257]. У значенні 'житло' він відомий в давньоруських пам'ятках [Срезневский, І, стлб. 562—563]. Остання з перелічених загальних назв жител — *обитель* — здається, є суто книжковою, оскільки присутня в Кормчій в одному з церковних правил [Буслаев, 1861, стлб. 378; Словарь..., V, с. 483].

Дуже поширеним у давньоруській лексиці був термін *хоромъ* (*храмъ*). За своїм значенням він займає проміжне місце між описаною вище групою лексем із загальним змістом 'житло' та іншою групою, до якої належать назви різних, конкретних типів житлових споруд. Це слово утворилося від праслов'янської форми *хортъ [Фасмер, IV, с. 265—266; Історія..., 1983, с. 129] і є загальнослов'янським: *храмъ* — болг., *храмъ* — ст.-серб., *храм*, *храмина* — н.-серб., *hram* — хорв., хорут., словен., *chram* — слвц., чеш., н.-луж., *hromina* — пол. [Будилович, 1882, с. 118; Филин, 1949, с. 103]. У цих мовах воно виступає у значенні 'церква' (рос., болг., ст.-серб., слвц.), 'дім', 'будівля', іноді 'двір' (н.-серб.). В українських говорах Полісся це слово має кілька значень (наведені за ступенем поширеності від найбільшого): 'велике приміщення', 'господарські будівлі', 'загальна назва для сукупності житлових і господарських будівель', 'хата' [Євтушок, 1993, с. 18, 64; Корень, 1968, с. 157]. На території Білоруського Полісся виділяються 3 головні компоненти семантичної структури лексеми *хороми*: 'великий, красивий дім' (крайній захід Полісся), 'усі дворові будівлі' (західнополіський говір), 'холодні будівлі' (центрально- та східнополіські говори) [Лучиц-Федорець, 1973, с. 6], серед яких другий має найбільш загальний характер [Сорока, 1977, с. 6].

Розглядувана лексема у слов'янських писемних пам'ятках відома з кінця IX ст. [Нідерле, 1956, с. 260]. Оскільки етимологія цього слова досі нез'ясована, дослідники відзначають кілька його значень. За І. І. Срезневським, це 'дім', 'будівля', 'кімната', 'горниця' [Срезневский, III, стлб. 1396—1399]; за І. М. Керницьким — 'великий розкішний житловий будинок' [Питання..., 1970, с. 7]; за В. В. Німчуком — 'загальна назва світської дерев'яної споруди' [Історія..., 1983, с. 129]; за І. І. Лучиць-Федорцем — 'красивий дім' [Лучиц-Федорець, 1973, с. 7]; за А. Поппе — 'підлий комплекс житлових і господарських будівель' [Рорре, 1962, с. 82]. Для з'ясування значення слова *хоромъ* звернемося до прикладів його використання у давньоруських джерелах.

У ПМЛ літописець використав 4 форми цього слова: *хоромъ* (2 рази), *храмъ* (3), *храмина* (4) і

хоромина (1) [Творогов, 1984, с. 155—156]. Цікаву інформацію дають випадки, коли у паралельних джерелах (різні переклади, літописні зводи) разом із лексемою *хоромъ* використовувалися інші, семантично близькі до неї (на думку авторів текстів, перекладачів або переписувачів), терміни. Зокрема у списках Біблії грецьке слово *βουρα* у більшості випадків перекладалося як *храмъ*, але іноді використовувалися й такі лексеми, як *клѣтъ* і *горьница* [Львов, 1966, с. 255—257]. У літописах при опису подій 1092 та 1095 рр. синонімом до слова *хоромъ* у різних його формах виступає термін *изба* (*ыстьба*, *ызба*, *стѣба*) [Филин, 1949, с. 245].

У літописах та інших пам'ятках *хоромъ* виступає як 'житло взагалі' чи, можливо, 'наземні (високі) будівлі': «*что приидосте... а вы плотници суще, а приставимъ вы хоромъ рубить нашихъ*» [ЛЛ, 6524 (1016), ствп. 129]; «*аще кто выльзъше ис хороминъ*» [ЛЛ, 6600 (1092), ствп. 214]; «*боура велика... розноси хоромы, и товар, и клѣти*» [ЛЛ, 6651 (1143), ствп. 314]; «*быс вода велика, потопа люди, жита, и хоромы оунесе*» [ЛЛ, 6636 (1128), ствп. 299]; «*и пожгоутъ вся вышняя храмы и ограды и гумна*» [ЛЛ, 6762 (1254), ствп. 823]; «*Аже холопъ оударить... а оубѣжитъ въ хоромъ*» (РП, XII—XIII ст.). Саме у загальному значенні 'житлова будівля' слід розуміти використання терміна *хоромы* при описі спалення міста у «Повісті про взяття хрестоносцями Царгорода» [НПЛ, 6712 (1204), ствп. 48], адже в даному контексті неможливо вбачати у ньому дерев'яні рублені, складені з колод, великі житлові будівлі. Одне з джерел давньоруського часу («Слово святого отця Василія про піст повчення») навіть згадує язичницького божка, що жив у домах: «...сблюдаючи насъ от всякоя козни сотонины, и от пакостныхъ качици и от проклятыя бѣса *хороможителя*» [Буслаев, 1861, стлб. 499]. У русько-візантійському словнику середини XV ст. («Рѣчь тонкословия греческаго») слово *хоромы* використано для перекладу гр. терміна із значенням 'дім' [Ковтун, 1963, с. 340]. Нарешті, у цьому загальному значенні *хоромы* виступають у народному фольклорі, зокрема у прислів'ях XVII ст.: «*двор добро с ушами, а хоромина с очами*»; «*не добро дом без ушей, а храм без очей*» [Мудрое..., 1989, с. 365, 383]. В останньому прикладі цікаве протиставлення *дом* — *храм*, в якому дім виступає у значенні сімейне господарство.

Відоме використання номінації *хоромъ* і в більш вузькому значенні — 'добротна, простора, зручна для проживання наземна будівля'. В одному із списків «Пчели» (XIV ст.) Сократові приписується вислів: «*Достойно основанью храминному... твердо быти, такоже и починку делом истинну и праву быти*» [Мудрое..., 1989, с. 207], у якому, на нашу думку, давньоруський перекладач мав на увазі міцну основу наземної

споруди. У «Слове некоего отця к сыну своему, словеса душепользъная», що увійшло до складу Ізборника 1076 р., є наставлення: «*14. Всяко можеш, аште хочеш, несть бо тяжько: ...в храме ли красъне и высоце възлежиши — въведи скытающаагося по улицам в дом свои*» [Мудрое..., 1989, с. 27]. Інші особливості *хорома* названі у наставленнях, що у складі підбірки «*Еже оубо имѣти правовѣрную вѣру, основа добры дѣлъ есть...*» входили до збірки «Златая цепь» і пізніше були частково використані Даниїлом Заточником у своєму «Слові»: «*Лежащую ти въ твердо покровѣни храминѣ, то слышащую же оушима своими дождевное множество, помысли о убогихъ, како лежатъ нынѣ дождевными каплями яко стрѣлами пронажаемы, а другыя от неосновения сѣдяща водою поятъ*»; «*Сѣдящую ти зимѣ въ теплѣ храминѣ без боязни изноживъшюся, въздохни и помысли о нищихъ, како клячатъ надъ малымъ огнемъ скорчившися, болюю же бѣду очима имуще от дыма, руцѣ токмо съгрывающе, плещи же и все тѣло мразомъ измерзше*» [Буслаев, 1861, стлб. 492—493].

Як видно з наведених прикладів, *хоромъ* бачився сучасникам як тепла, комфортна, красива, висока наземна споруда, що має надійний, міцний дах. Якщо порівняти це з археологічними матеріалами, то в хоромі можна вбачати наземні зрубні, досить великі за площею, іноді двоярусні, житлові будівлі.

Дуже цікавою є поширена у давньоруський час назва житла — *истѣба*. Вона відноситься до праслов'янських часів *истѣба* < *јѣстѣба* і присутня майже в усіх слов'янських мовах: *изба* — рос., болг., серб., *ізба* — біл., *izba* — пол., хорв., словц., *izba*, *jispa* — хорут., *jizdba*, *jizba* — чеш., *jstwa*, *stwa*, *sra* — в.-луж., *schjpa* — н.-луж., *jā'za'ba* — полаб., *jistibka* — кашуб. [Будилович, 1882, с. 110]. Більшість дослідників (М. Фасмер, О. Брюкнер, О. Преображенський, Ф. Славський) вважають, що слов'янське *јѣстѣба* походить від др. в.-нім *stube* 'тепле приміщення', 'баня', хоча воно відоме й іншим європейським мовам: *stofa* — сканд., *stufa* — італ., *etuve* — фр., *extufa* — лат. [Нидерле, 1956, с. 254]. Така «популярність» цього слова на європейському континенті наводить на думку, що це слово потрапило до континентальних мов з індоєвропейського лексикону.

Вражає надзвичайне багатство застосування різних форм цього слова в писемних пам'ятках. В ПМЛ, де це слово використане 9 разів, та в інших літописних джерелах зустрічаються такі форми, як *ыстьба*, *истѣба*, *стѣба*, *изба*, *ізба*, *изьдба*, *ызба*, *истобъка*, *ыстобъка*, *ыстобка*, *истобка*, *истопка* [Словарь..., IV, с. 177; Филин, 1949, с. 245]. Як видно, слово було дуже поширеним і активно застосовувалося в живій, розмовній мові.

Майже усі дослідники наводили два значення лексеми *истѣба* — лазня ('баня') та 'тепле

приміщення' ('приміщення з піччю', 'приміщення, що опалюється') [Лушай, 2014]. Розглянемо детальніше літописні свідчення, на яких нібито ґрунтуються ці твердження. Використання *істобки* як лазні ми бачимо в епізоді з помстою княгині Ольги древлянським послам: «...они же пережьгоша истокку и вльзоша Деревляне начаша ся мыти и запроша о нихъ истобъку и повелъ зажечи я от двери ту изгоръша вси» [ЛЛ, 6453 (945), ствп. 57]. Цікаво порівняти, як цей термін було подано в інших літописах. Тут ми зустрічаємо різні модифікації *истобъки* — *истъбу* (Радз., Акад., Новг. 4, 5, Львівськ., літ. Авр.), *избу* (НПЛ, ЛПС), а також зовсім інший термін — *мовницю* (ІЛ) та її коротшу форму — *мовъ* (Соф. 1, Типогр., Воскрес.; у Тверськ. додано — *сирѣчь баню*) [Филин, 1949, с. 244—245]. У зв'язку з цими літописними повідомленнями виникає одразу два питання — яка назва лазні фігурувала в епічному переказі про помсти Ольги за смерть Ігоря (який пізніше потрапив на сторінки літопису) і як трапилося, що в давньоруській мові одночасно використовувалися 3 (sic!) назви (*истобъка*, *мовнища*, *баня*) спеціальної споруди для миття?

Почнемо з другого. Термін баня був запозичений слов'янами з вульгар. лат. **banja* [Мейє, 1951, с. 130] і був суто книжковим. У джерелах також зустрічаються іменник *баньникъ* та дієслово *банитися* — митися в бані, але з дуже вузькою сферою їхнього застосування [Словарь..., І, с. 104]. До того ж цікавий факт використання лексеми *баня* у переказі ап. Андрія про землю словен, наведений у вступній частині літопису [ІЛ, ствп. 7]. Немає нічого дивного, що в цій легенді, яка походить із церковних кіл, було використано саме книжкову назву лазні.

Щодо використання лексем *истобъка* та *мовнища*, то друга з них своєю семантикою одразу вказує на функціональність споруди, що мала цю назву. Звернемо увагу на те, що ця назва виключає інше призначення споруди, тобто, що мовнища — монофункціональна споруда. *Истобъка* у значенні лазня використана лише один раз, про що йшлося вище, хоча в літопису двічі згадуються бані і ще один раз — *строенье банное*. А. С. Львов коливався між лазнею та жилою кімнатою в розумінні значення *истобки* в повідомленні про вбивство Ітлара [ЛЛ, 6603 (1095), ствп. 228], хоча бачити в цій споруді (яка тут же у тексті названа теплою ізбою і яка мала солому'яний дах) лазню, на нашу думку, жодних підстав немає [Козюба, 1998, с. 40].

Якщо подивитися, які синонімічні ряди подають різні списки літописів щодо *істобки*, то вимальовується загальне значення цієї лексеми. Крім вже згаданого епізоду спалення у Києві древлянських послів є, принаймні, ще 4 інших. Під час загадкових подій у Полоцьку в 1092 р. люди «выльзаше» із: *ыстѣбы* (НПЛ,

Синод.), *ызбы* (Акад., Толст. сп.), *избѣ* (Коміс.), *хоромины* (ЛЛ, Радз., Акад., літ. Авр.), *храмины* (Новг. 4, 5, Соф.1, Воскрес., Никон.), *храма* (ЛПС, Тверськ.). У 1093 р. київський князь Святополк засадив половецьких послів в *ыстобъку* (ЛЛ), в *ызбу* (Радз., Акад.), в *ыстѣбку* (Хлебн. сп. ІЛ), в *погреб* (ІЛ), в *порубѣ* (Воскрес., Ермол.), в *темницу* (Никон. літ.). В епізоді про вбивство Ітлара отроки Ратибора отримали наказ: *истобку... истопити* (ЛЛ), *избу* (Никон., Радз., Акад.), *стѣбу* (ІЛ), *храмину* (Воскрес.). Під 1097 р., при опису подій про осліплення кн. Василька Ростиславича Тербовльського, повідомляється, що цей князь разом із Святополком зайшов (на княжому дворі в Києві): в *ыстобку* (ЛЛ), в *грядьницу* (ІЛ), в *горницу* (Воскрес.), в *комору* (Радз., Акад.) [Филин, 1949, с. 245]. Як видно з наведених прикладів, *істобка* найчастіше сприймалася як *ізба*, хоромина, хоча в пізніших списках зустрічаються й інші заміни цього слова. Таким чином, у давньоруському слові *истѣба* є підстави вбачати не стільки звужене значення 'тепле приміщення', скільки більш широке за змістом 'житло', яке завжди мало опалювальний пристрій.

Повертаючись до питання про використання *істѣби* як лазні, звернемо увагу на таке спостереження. Ще у X—XI ст. арабські вчені Ібн-Русте, ал-Масуді та ал-Бакрі розповіли про звичай слов'ян митися в лазнях, які вони називали *al-atbba* або *al-itbba*, тобто *истѣба* [Нидерле, 1956, с. 193—194]. Найцікавіше в цих звістках те, що опис цієї лазні повністю нагадує слов'янське заглиблене житло. Можна припустити, що на більш ранньому етапі лазень, як окремих спеціалізованих споруд (мовниць), взагалі не існувало, а для цієї мети використовувалося звичайне житло. Це припущення яскраво ілюструється етнографічними матеріалами. Північноруська баня містить архаїчні елементи (конструкція, складові частини плану), до того ж надзвичайно сталі хронологічно та територіально. Якщо порівняти типовий план бані [Нидерле, 1956, с. 193; Бломквист, 1956, с. 236, 341—342] та південноруського заглибленого чи наземного житла X—XIII ст., то можна відмітити практично однаковий підхід у вирішенні організації внутрішнього простору цих споруд: вхід до сіней, що не співпадає з подовженою віссю споруди (явище, добре вивчене у пам'ятках домобудівництва Київського Подолу); розташування опалювального пристрою ліворуч або (переважно) праворуч від входу до камери (характерна риса для жител Південної Русі) [Козюба, 1998, с. 41]; розміщення місця для снання — полу (в житлах) та місця для лежання — полоку (в банях) між опалювальним пристроєм та причілковою стіною; розташування лав вздовж протилежних від опалювального пристрою стін споруд. Як видно, майже буквальна збіжність розташування

головних елементів інтер'єрів давньоруського житла та північноруської бані підтверджує еволюцію розвитку останньої від архаїчного слов'янського житла [Бломквист, 1956, с. 346]. Тому немає нічого дивного в тому, що на ранніх етапах слов'янської історії бані як спеціалізованої окремої споруди взагалі не існувало, а для миття використовувалося звичайне житло [Воронин, 1948, с. 228]. Цей факт і призвів до плутанини у свідченні Ібн-Русте та ін. Виходячи з цього, у літописному повідомленні про спалення древлянських послів можна вбачати як *истобку* — житло, що епізодично використовується як баня, так і *мовницю* — спеціалізовану споруду для миття.

Якщо лексема *истьба* широко побутувала вже у праслов'янський час, як було показано вище, то й об'єкт матеріальної культури, що мав цю назву, повинен мати давнє походження. На цю роль, на наше переконання, найкраще підходить архаїчне слов'янське заглиблене житло. Оскільки більшість заглиблених жител як в давньослов'янський, так і в давньоруський часи була стовповою, а не зрубної, конструкції, то і первинним значенням лексеми *jbstьba* треба вважати 'заглиблене житло стовповою конструкції'. Саме тому ми не погоджуємося з припущенням І. І. Лучиць-Федорця, за яким значенням цього слова є 'дім, стіни якого виконані в техніці зрубу' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 8].

Свого часу Ф. П. Філін висунув тезу, за якою слово *истьба* в давньоруський час мало діалектний характер і було притаманне лише для кривичів, сіверян, в'ятичів і, можливо, радимичів і від них потрапило до Києва, звідки вже поширилося на південну та західну частини держави [Філін, 1949, с. 246—247]. Як аргументи, дослідник навіть спостереження, за якими ця лексема зовсім не зустрічається в Галицько-Волинському літопису, мало зустрічається в літописах Новгороді і досить частотна — в літописних пам'ятках Північно-Східної Русі, а також, що вона нехарактерна для української мови [Філін, 1949, с. 245]. З цими висновками не можна погодитися. По-перше, термін *истьба* у різних варіантах був дуже поширений у слов'янському світі, причому в усіх його гілках — західній, східній та південній. По-друге, ця лексема якщо і поступається кількістю згадок у літописних джерелах новгородського походження перед літописами Північно-Східної Русі, то тільки за рахунок більшої кількості скопійованих варіантів літописів останнього з названих регіонів. По-третє, відсутність цього терміна в сучасній літературній українській мові зовсім не доводить його неживання на території Південної Русі. В українських говорах Полісся відомі лексеми (*вистопка*, *застебник*, *стебка*, *пристебник*), що зберегли давньоруський корінь слова *истобька* [Євтушок, 1993, с. 66, 79; Корень, 1968, с. 153; Присяжнюк, 1981, с. 9].

За історичними джерелами, в Україні у XVI—XVIII ст. найбільш поширеними були два терміни для означення житла — *хата* і *изба*, але другий поступово був витіснений першим [Приходько, 1978, с. 274]. До терміна хата ми повернемося згодом, а зараз зупинимося на розгляді слова **призьба**. У давньоруських пам'ятках лексема *приспа* вживалася із значенням насип, вал [Рорре, 1962, с. 62]. Зважаючи на фонетичну близькість слів *приспа* і *призьба* (*пристьба* — у Курській обл. Росії) — рос. *завалинка*, дослідники появу самого терміна виводили від давньоруської *приспа* [Львов, 1975, с. 135; Історія..., 1983, с. 134]. На наш погляд, таке пояснення стикається з певними семантичними труднощами. Оскільки кільцеві насипи навколо стін заглиблених жител через свою важливу функцію — вологоізоляцію, завжди супроводжували названі споруди, ще невідомо, яке з цих явищ — присипка біля стін жител чи валоподібні насипи укріплення — з'явилося раніше і, відповідно, яке з них дало назву іншому. Ніхто також не дав відповіді на питання, чому в Україні, Білорусі та Польщі цей термін зберіг свій давньослов'янський корінь, а в Росії використовується інший — *завалинка*? В одній з праць ми порушили це питання, пов'язавши цю термінологічну різницю із заглибленими і наземними типами жител. За нашим припущенням, у слові *призьба* збереглася лексема *изьба*, а саме воно мало значення 'присипка при изьбі', тобто, біля заглибленого житла [Козюба, 1998, с. 43—44]. Пізніше, з еволюцією заглибленого житла в наземне, цей термін став частиною останнього. Підтвердженням саме такої семантики лексеми *призьба* є використання цього терміна для назви додаткової солом'яної стінки, якою утеплювалися житла на зиму [Євтушок, 1993, с. 78]. У цьому прикладі принциповим, найважливішим є те, що семантика слова *призьба* пов'язується не з дією *сипати*, *насипати*, а з позначенням місця розташування явища — носія назви «при избе» — біля хати.

У давньоруській мові відома й така назва житла як **хыжа** (*хыжица*), *хыза*, *хызина*, що походить від праслов'янської *хузь*, *хузја*. Ця назва зустрічається у більшості слов'янських мов: *хижа* — укр., болг., *хіжа* — біл., *хижина* — рос., н.-серб., *хыза* — ст.-серб., *hisa*, *higja* — хорв., *hišà*, *ohizje* — хорут., *chiža* — словц., *chųše* — чеш., *kheža* — в.-луж., *checza* — кашуб., *chuža* — пол. [Будилович, 1882, с. 100; Харузин, 1907, с. 67]. Слідом за М. Фасмером більшість дослідників, у т.ч. й українських, це слово виводять з д.-герм. *hūs дім [Фасмер, IV, с. 235; Українська..., 1985, с. 21; Історія..., 1983, с. 27, 129]. Здається, цей словоутворювальний корінь відомий не тільки слов'янським та германським (hūs — гот., Haus — нім., house — анг.), але й іншим (haz — угор., gæs — осет., hoz — курд.) мовам [Стецюк, 2000, с. 72, 81].

Значення цього слова — 'хатинка', 'дім', 'ке-лія'. Воно зустрічається тільки у перекладених пам'ятках: «от него же и в неую хызину низьку и тъмну затворен быв пребываше, к единому вся видящему възирая владыце» (Житіє Феодора Студита); «отъ въходящихъ въ хыжю его» [Срезневский, III, стлб. 1426—1427]; «вълазити въ... оубогыя хызинь» (Ізборник 1076 р.). Епітети, що супроводжують цю назву — убога, низька, темна — вказують на особливість самої споруди. Ймовірно, це мале за розмірами, однокамерне, заглиблене або наземне (але приземисте) житло стовпової конструкції, яке добре відоме за археологічними матеріалами. Відсутність цієї лексеми в оригінальних пам'ятках зовсім не свідчить про її книжковий характер, адже дуже важко знайти привід для використання цього слова у названих джерелах. Наявність його континуантів у сучасних східнослов'янських мовах вказує на те, що це слово функціонувало й у розмовній давньоруській [Історія..., 1983, с. 129].

Ще одним загальнослов'янським позначенням житла є слово **куча** (**куща**): *куча* — укр., *куща* — рос., *кяща*, *кѣшт*, *кѣща* — болг., *коућа*, *кућа*, *кућица* — ст.-серб., *коѣа*, *киѣа* — хорут., *kusza* — пол., *kut'* — чеш. [Будилович, 1882, с. 99; Миклошич, 1885, с. 186, 258, 900]. І хоча тепер не в усіх перерахованих мовах ця лексема означає саме 'житло' (в укр. — приміщення для птахів і тварин, у рос. — навіс), її давнє значення помешкання не викликає сумніву. У давньоруській мові це слово у формі *коуча*, *коуща* зустрічається у перекладених пам'ятках: «Ви-диши нага соуща и боса, да ни коуча имѣющоу, где главы подклонити» [Срезневский, I, стлб. 1383—1385]; «Волкъ, видѣвъ пастоуха, доуща чюжи овци отаи въ коучѣ» (Мудрість Менаандра, сп. кінець XIV ст.). У наведених прикладах це слово має значення 'шалаш', 'хижа' [Словарь..., IV, с. 341]. Можливо, первинним значенням лексеми *куча* було 'легке, тимчасове житло'.

Існує ще одна праслов'янська назва заглибленого житла — **kotja* 'прямокутне приміщення з піччю в кутку', яку О. М. Трубаčov пов'язує з болг. *кѣща* та сербохорв. *кућа* [Трубаčov, 1991, с. 119], а Л. Нідерле з давньоболг. *кошта* і поморським *continae* [Нідерле, 1956, с. 260]. Чи пов'язане воно з щойно згаданою лексемою *куча*, чи з досить поширеним *xata* — досі нез'ясовано.

У слов'янських мовах є цікава пара назв жител — *колиба*/*халупа*, що походить з одного джерела — гр. *χαλύβη* і позначає невеликі житла легкої конструкції [Нідерле, 1956, с. 259]. Форма *колиба* відома в: *колиба* — болг., серб., *koliba* — хорут., хорв., словц., *koleba* — пол.; форма *халупа* зустрічається в: *chalupa* — словц., чеш., н.-луж., *khalupa* — в.-луж., *chałupa* — пол. [Будилович, 1882, с. 100; Миклошич, 1885, с. 258, 900; Українська...,

1985, с. 24; Харузин, 1907, с. 67, 73]. Безпосередньо з грецької мови або з оточуючих слов'янських мов це слово перейшло до румунської (*colibă*) мови [Українська..., 1985, с. 24]. Р. О. Гринько вважає, що до карпатських говорів слово *колиба* у значенні 'хатина', 'курін' потрапило з румунської мови ще в давньоруський час [Українська..., 1985, с. 23—24]. Слово *халупа* в українську та інші східнослов'янські мови ввійшло, скоріш за все, з польської. Семантична спорідненість лексем *куча* і *колиба*/*халупа* вказує на можливість того, що перший, праслов'янський, термін поступово витіснявся другим. Звернемо увагу, що у змальованій дослідниками схемі поширення описаних лексем — південнослов'янське—карпатське (*coliba*) / північнослов'янське (*chalupa*) — не все так однозначно. Якщо обидва слова походять з півдня, то чому в деяких мовах (словц., пол.) існують обидва варіанти і чому лінгвістами не зафіксовані перехідні форми трансформації південного варіанта в північний? Пояснення цьому може бути тільки одне — дві форми гр. *χαλύβη* свідчать про дві, досить розведені в часі, хвилі поширення цього слова, причому форма *chalupa* більш давня.

Без перебільшення, найзагадковішою лексемою, пов'язаною з назвою житла, є слово *xata*. Його мовне походження, етимологія, семантика, ступінь поширення та хронологія побутування у слов'янському світі викликали палкі дискусії серед мовознавців. Зокрема одні дослідники (І. І. Лучиць-Федорець) вказують на компактний центральнослов'янський (!) ареал цього слова, який нібито свідчить про інноваційність лексеми [Лучиць-Федорець, 1973, с. 7]. Інші (Л. Нідерле, О. Трубаčov, Р. Гринько) вважають його загальнослов'янським (крім східнослов'янських мов, відоме в пол., чеш., словц. та в.-луж. мовах) [Нідерле, 1956, с. 249; Трубаčov, 1991, с. 194; Українська..., 1985, с. 17; Харузин, 1907, с. 64—65]. Походження цього слова також до кінця нез'ясоване. Більшість вчених пов'язує слов'янське **xata* з іран. *kata* 'викопане (в землі) житло' [Нідерле, 1956, с. 249; Трубаčov, 1991, с. 194—195; Харузин, 1907, с. 64] або з праслов'янським *kotъ* > *kotja*, що походить з індоєвропейського *kot*, порівняйте: *kode* — іран., *kat* — ягн., *kod'i* — вепс., *кудо* — морд., мар., *koda* — ест., *koti* — фін., *ænkæt* — осет., *ka* — тал., *kāde* — перс., *kodəxa* — афг. [Нідерле, 1956, с. 259; Трубаčov, 1991, с. 119, 194; Стецюк, 2000, с. 72, 81; Харузин, 1907, с. 303]. За матеріалами О. Харузін, це слово відоме в нім. (*kathe*, *kothe*, *kote* — дім селянина-одинака), сканд. (Норвегія, Швеція, Данія) і гол. мовах. Сам дослідник вважає, що слово *xata* прийшло до Європи не зі Сходу, а з Заходу, від германців [Харузин, 1907, с. 304]. Є й інша версія, за якою **xata* походить від гот. *hēdjo* 'кімната' [Лучиць-Федорець 1973, с. 7].

Нарешті, існує й інше слов'янське слово **jata* 'хижка', 'шалаш', 'сарай' [Трубачев, 1991, с. 194], яке близьке за формою до *хата.

Найбільшого поширення ця лексема набула в Україні, Білорусі та Польщі, тобто, в тих землях, що протягом XIV—XVIII ст. входили до складу Польсько-Литовського державного об'єднання. Саме в цей час джерела фіксують появу лексеми *xata* в активному користуванні [Українська..., 1985, с. 17]. Але питання полягає не в тому, з якого часу ця лексема набула широкого розповсюдження (на неповноту відображення у пам'ятках XIV—XV ст. лексики тогочасної української мови, зумовленої жанровою і стильовою обмеженістю ділових документів, що лягли в основу словника староукраїнської мови, вже зверталася увага в літературі [Історія..., 1983, с. 12]), а чи була вона відома, скажімо, в давньоруський час і яку реалію називала. Оскільки у пізньосередньовічний час лексема *xata* відносилась до великих наземних жител, в яких використовувалося досить багато глини (глиняна платформа, що слугувала долівкою та призьбою для стовпових і зрубних жител, глиняна обмазка стін, у т.ч. й зрубних), можна припустити, що ця назва стосувалася саме таких жител. Між загальною і повною зміною наймасовішого — заглибленого — житла Південної Русі X—XIII ст. на наземне протягом XIV—XVI ст. та появою і завоюванням першості серед номінацій житла лексеми *xata* у цей же час простежується, на нашу думку, певний зв'язок.

Ще одна слов'янська лексема **buda** (*буда* — укр., біл., рос., серб., *buda* — слвц., в.-луж., *budka* — хорв., чеш.) пов'язується з ним. *Bude* (*booth* — англ., *butas* — балт.) і, ймовірно, потрапила на східнослов'янські землі через пол. мову і німецьких колоністів.

Іноді у значенні житла давньослов'янські книжники вживали лексему **хлевина**: «Въ-лези в хлевину свою и затвори двъри своя и помолися отцю твоему» (Ізборник Святослава 1073 р.) [Рорре, 1962, с. 82]; «и якоже капляе изгонятъ ч(е)л(о)в(е)ка въ днь slotънъ отъ хлѣвины своя, такоже же и жена язычна отъ хлѣвины его» [Буслаев, 1861, стлб. 275; Рорре, 1962, с. 82]. Звернемо увагу, що ця лексема була використана болгарським перекладачем грецького тексту. Це перенесення номінації житло на господарську будівлю могло трапитись тому, що іноді житлова і господарська функції будівель співпадали. Маються на увазі добре відомі за пізніми джерелами та етнографічними матеріалами явища утримання в хаті молодняка худоби та птиці під час лютих зим та використання нежитлових споруд на подвір'ї для снання у теплу пору року (див. *одрина* далі). Схоже, що подібне використання слова *хлевина* було книжковим, не нормативним для давньоруської розмовної мови.

Також у значенні 'житло', 'кімната' іноді використовувалося слово **клѣть**: «хотяше пребыти в келиях рекъше в клѣтьхъ» (Синайський Патерик, XI ст.) [Рорре, 1962, с. 28]; «ч(е)л(о)в(е)ци в своени клѣти, Б(о)г(а) моляще, кланяютьс(я) за кр(е)стьяны и за княз(я)» (Поучене правя вѣры дшеполезно, XIII—XIV ст.) [Буслаев, 1861, стлб. 485]. Клѣть як одне з приміщень (кімнат) хоромів, згадується у Житті Феодосія: батько Варлаама «отпусти его въ своя храмы» і той «въшед въ едину клѣть, и сѣде въ углѣ единѣмъ». Як виходить з продовження цієї розповіді «О крепости блаженнаго Варлаама», це приміщення не опалювалося, оскільки «отець его съжалиси зѣло его ради, блудый, да не гладом и зимою умреть». У тексті підкреслюється, що Варлаам не схотів «ни въ одежу облечеся, но въ единой свитѣцѣ пребываше» [Абрамович, 1991, с. 35], тобто, що він свідомо пішов на фізичні (холод і голод) страждання. Батько не міг звільнити сина від цих випробувань, адже для цього потрібно було б нагодувати свого сина силою та протопити клѣть. Якби останнє було можливо, Варлаам не мерз би в клѣті.

Окремо звернемо увагу на вживання цього слова в Ізборнику Святослава 1073 р. У передмові, написаній болгарином, той хвалить свого князя Симеона, який зібрав багато божественних книжок «всѣхъ, имиже и своя клѣти испълнь». У післямові, написаній давньоруським переписувачем Ізборника, використано той самий текст похвали, але її адресатом вже виступає князь Ізяслав Ярославич, а слово *клѣть* замінено на *полаты* [Буслаев, 1861, стб. 261, 276]. Наведені ці та інші приклади показують, що лексема *клѣть* у значенні житло використовувалася лише в книжковій мові, в основному в перекладеній літературі. Існує думка, за якою в літописному повідомленні про пожежу в Іскоростені 946 р. клѣть виступає як житлова споруда [Львов, 1975, с. 114; Літопис..., 1989, с. 35], але контекст повідомлення скоріш вказує на її господарський характер.

З розвитком давньоруського домобудівництва почали з'являтися трьохкамерні житла хата+сіні+клѣть, у яких останнє приміщення могло використовуватися і як холодна кімната (світлиця, одрина), і як комора, і як господарське приміщення. Саме таке житло згадується у новгородській берестяній грамоті № 134 (XIV ст.): «приказо... наряжят(и) истебку и клете» [Словарь..., IV, с. 222—223]. У пізніх списках літописів з'являється термін *подклѣть* — «емше Игоря... и всадиша его в подклѣт камен» (Никон. літ., 6654 (1146)) — у значенні поруб [Рорре, 1962, с. 54—55], який контраверсує із словом *подизбица*.

Підсумовуючи ці матеріали, можна визнати, що лексема *клѣть* у давньоруський час мала як загальне значення 'прямокутна (квадратна) холодна господарська споруда' (про що далі), так і більш вузьке — 'житло', 'келія', 'холодна

кімната'. Перше з цих значень утворилося ще у праслов'янські часи, друге має книжковий характер. Не можна погодитися з думкою І. І. Лучиць-Федорця, за якою праслов'янське *kletь* мало значення 'дім з вертикальних тонких колод, переплетених лозою, гілками й обмазаних глиною' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 8], адже використання цієї лексеми проходило у напрямі перенесення назви з господарської будівлі (через її невеликий розмір і переважно квадратну форму) на подібну за конструкцією житлову.

2. ПЛАНУВАЛЬНІ ТА КОНСТРУКТИВНІ ЧАСТИНИ ЖИТЛА

Лінгвістичні матеріали дозволяють з'ясувати головні елементи середньовічного житла, простежити їхню сталість і традиційність, що дозволяє робити реалістичні реконструкції житла і організованого навколо нього простору — садиби.

Неодмінною частиною житла будь-якого типу є двері. Праслов'янське *dъvръ*, *dъvri* має індоєвропейські корені: лит. *dûrys*, гр. *θύρα*, д.-інд. *dvāras*, латиськ. *dûrvis*, гот. *daúr*, д.-в.-нім. *turi*, нім. *tür*, д.-ісл. *dyrr*, кимр. *dor*, алб. *derë*, вірм. *durkh* [Вступ..., 1966, с. 514; Історія..., 1983, с. 22]. Ця лексема присутня в усіх слов'янських мовах: *дзверы* — біл., *двери* — болг., серб., *двер* — макед., *dvor* — хорв., *duri*, *dveri* — хорут., *dvere* — чеш., *dvere* — словц., *durje* — в.-луж., *dva'р* — полаб., *drwi* — н.-луж., *drzwi* — пол. [Будилович, 1882, с. 104; Вступ..., 1966, с. 550—551]. А. Мейє звернув увагу на те, що поруч із формою однини *двѣрь* у слов'ян застосовувалась і форма множини — *двѣри*, яка, на його думку, була первинною. Множина форми лексеми свідчить, що предмет з цією назвою складався з кількох частин [Мейє, 1951, с. 369]. Найважливішим для нашого дослідження є спостереження, що слово *дворъ* тематично походить від *двѣрь* [Мейє, 1951, с. 397; Вступ..., 1966, с. 514]. Іншими словами, у своєму первинному значенні словом *дворъ* називалася 'територія, що прилягала до входу у житло', або ще ширше — 'простір поза житлом'. Цей загальний зміст зберігся і в українській мові в деяких виразах, наприклад: вийти на двір, на дворі весна та ін.

Вхід до житла завжди супроводжувався порогом. Це слово загальнослов'янське: *праг* — болг., серб., *прага* — черног., *prag* — хорв., хорут., *prah* — чеш., словц., *proh* — в.-луж., *prog* — пол. [Будилович, 1882, с. 104; Харузин, 1907, с. 59]. Поріг як елемент конструкції входу особливо був важливий для заглибленого житла, як перешкода для проникнення вологи до його котловану. Згадується цей термін і в літопису [Рорре, 1962, с. 58].

У заглиблених житлах, виявлених на території Південної Русі, в більшості випадків піч

розташовувалася прямо біля входу до житла, челястями до нього. Цей обов'язковий елемент житла походить з праслов'янських часів: *пеуць* — болг., *нећ* — серб., *resch* — хорв., *реѣ* — хорут., *рес* — чеш., *рѣс*, *рјесак* — в.-луж., *рієсі* — пол. [Будилович, 1882, с. 107]. У давньоруських пам'ятках слово зустрічається в основному в книжковій формі: «Въжегъ пеуць въ истоуць оу пеуцѣ, и яко разгорѣся пеуць, бѣ бо оутла, и нача пылати пламень оутлинами, оному же ничим заложити» [ІЛ, Хлебн.; Пог., 6582 (1074), ствп. 187]. Наведений приклад показує, наскільки не відремонтована й залишена без нагляду працююча піч була потенційним джерелом пожежі.

Як встановлено за археологічними матеріалами, підлога в давньоруських житлах була або дерев'яною, або земляною (глиняною). Дерев'яна підлога була характерна не лише для найбільш багатих, а й для всіх інших наземних жител, розташованих в умовах підвищеної вологості (Києвоподіл, Звенигород, Белз; міста Білорусі та Північної Русі). Для заглиблених жител більш характерна земляна (глиняна) долівка, яка більш практична для географічних умов Південної Русі. За нашими підрахунками, близько 10—15% усіх заглиблених жител Середнього Подніпров'я мали дерев'яну підлогу [Козюба, 1998, с. 35]. Назва *підлога* — 'дерев'яний піл' — відома й іншим слов'янським мовам: *подлога* — серб., *podlaha* — чеш., словц., *podloha* — в.-луж., *podloga*, *podlog* — хорут., *podłoga* — пол. [Будилович, 1882, с. 105]. Назва *долівка*, від давньорус. *долъ* 'низ', не була такою ж поширеною, оскільки у праслов'янський і більш пізній час земляний пол (іноді для практичності підмазаний глиною) заглиблених жител не був об'єктом окремих, великих зусиль при будівництві та експлуатації цих жител.

У давньоруський час не існувало значення лексеми *пол* 'підлога', оскільки тоді, ймовірно, цим словом називалась конструкція з дерев'яних дощок для спання, розташована між піччю та причілковою стіною житла (порівн. укр. *піл*), яка добре відома за археологічними матеріалами [Козюба, 1998, с. 40]. Ми звертаємо на це особливу увагу, тому що в дослідженні А. Поппе є певне непорозуміння у цьому питанні. Авторитетний дослідник, спираючись на Сильвестрівський список XIV ст. «Сказання про Бориса і Гліба», у своїй ґрунтовній праці виділив *пол* як конструктивну складову частину давньоруського житла [Рорре, 1962, с. 56]. Насправді, в уривку: «Некая жена, прибываше в храм своемъ делаючи. И се внезапно възъехала триє мужи на двор ея... разметаста храм до полу. Суседе же несоща ю в храмину ину, та бо бе разметана от святыхъ» — потрібно, на нашу думку, вбачати в слові «пол» іменник половина, тобто, що мова в ньому йде про зруйнування житла не до підлоги, а наполовину

його висоти. Дерев'яний настил у давньоруській мові мав назву *помость*.

Праслов'янське *окъно присутнє в усіх слов'янських мовах: *вікно* — укр., *окно* — рос., серб., *okno* — хорут., чеш., пол., *wokno* — в.-луж. [Будилович, 1882, с. 105]. Цікаво, що ця лексема не має своєї індоєвропейської попередниці, що свідчить про відсутність у той час і самої реальності [Трубачев, 1991, с. 195]. Вікна в житлі виконували кілька важливих функцій — як засіб освітлення, виведення диму з курної хати та здійснення нагляду за майном на подвір'ї чи присадибній ділянці. Остання з них — чи не найголовніша. Аналіз етнографічних матеріалів з планування та організації внутрішнього простору житлових будівель та співставлення його з результатами археологічних досліджень давньоруських жител привели нас до висновку про традиційність цього планування в українсько-білоруських хатах. Розміщення печі ліворуч або праворуч від входу, з повернутими до нього челюстями, розташування полу — дерев'яного настилу для спання — між піччю та причілковою стіною житла, господарське призначення передпідного кута, існування лав вздовж причілкової та передпідної стін — усі ці елементи, добре відомі за археологічними та етнографічними матеріалами, дозволяють робити реконструкції елементів давніх об'єктів, не простежених археологічно, на основі етнографічних матеріалів.

Після археологічних досліджень другої половини ХХ ст. найбільших міст Давньої Русі — Києва та Новгород, вже остаточно підтверджена багатоярусність забудови Х—ХІІІ ст. Відомі приклади існування двоюрусних жител і на давньоруських сільських поселеннях [Петрашенко, 2005, с. 58, 67]. Лексема, що називає перекриття між поверхами або між житловим приміщенням та горищем, відома у давньоруський час — *стеля* [Срезневский, III, стлб. 510; Історія..., 1983, с. 133].

Важливу інформацію для реконструкції загального вигляду та конструктивних особливостей дахів давньоруських жител надають мовознавчі матеріали. І хоча деякі деталі дахів (самці фронтонів, куриці для підтримування закрилин і водостічних жолобів) відомі серед археологічних знахідок, тільки дані історичної лексикології та етнографії дозволяють зробити науково обґрунтовані реконструкції завершень жител. Дослідники вже давно відзначили, що деталі конструкції даху мають давню загальнослов'янську номенклатуру [Нидерле, 1956, с. 263]. Найпоширенішою серед них є лексема *кроква*, *крокви*: *krokwa*, *krokiew* — пол., *krokwa* — чеш., *krokew* — слвц., *kroklja* — хорут. [Будилович, 1882, с. 106]. Зустрічається цей термін і в лит. мові (*krekvà*), куди, можливо, потрапив саме з праслов'янської *krokъve. Ця лексема, утворена від іншого іменника — *krokъ, свідчить про двосхилу форму

даху слов'янських жител [Трубачев, 1991, с. 195, 222]. Також загальнослов'янськими є такі назви деталей конструкції даху, як *слѣмя* і *стропъ*: *шелом* — рос., *шлеме* — серб., *sljeme* — хорв., *sleme* — хорут., *sl'emenе* — слвц., *slemě* — чеш., *szlemię* — пол., *стропило* — рос., *strop* — хорв., хорут., чеш., пол. [Будилович, 1882, с. 106, 107].

Загальною, родовою назвою даху в слов'янських мовах виступає номінація *кровъ*: *покрівля* — укр., *кровля* — рос., *кров* — н.-серб., *кровъ* — ст.-серб., *krov*, *krauje* — хорв., *krov* — хорут., чеш., *krow* — слвц. [Будилович, 1882, с. 106, 107]. У формах *кровъ* і *кровля* вона відома в писемних пам'ятках [Словарь..., IV, с. 299]. Про загальний характер цього терміна свідчить і велика кількість його переносних значень, що вживалися у давньоруській літературі: 'укриття', 'приміщення, житло', 'захист' [Словарь..., IV, с. 299].

Іншою поширеною у слов'янському світі назвою даху є лексема *strěcha*: *cmpixa* — укр., *cmpexa* — болг., серб., *streha* — хорв., *strě'ha* — хорут., *strecha* — слвц., *střecha* — чеш., *tschecha*, *sez'écha* — н.-луж., *strzecha* — пол. (Будилович, 1882, с. 106). Це слово було добре відоме у давньоруській мові: «воробьево поле тѣша въ гнѣзда своя... под острѣхъ» [ІЛ, 6454 (946), ствп. 48]; «въшедше бес в хижу его... [Никола] изиди из клетки скоро... и отвещав бес глаголя ему: «что ти творю?»». «Остави мя мало под острехою твоею» (Житіє Миколи Мирлікійського, сп. XV ст.) [Рорре, 1962, с. 75]. Його значення дослідники розуміли по-різному — і як 'дах взагалі' [Срезневский, III, стлб. 571—572; II, стлб. 747], і як 'карниз даху' [Филин, 1949, с. 160], і як 'низ солом'яного даху' [Присяжнюк, 1981, с. 13]. М. А. Корчиц взагалі перерахував усі варіанти, припустивши, що в середньовіччі спостерігалось перенесення найменування цілого предмета на його частину; зокрема значення лексеми стріха змінювалось від 'дах' до 'карниз даху' і від 'дах, незалежно від будівельного матеріалу' до 'солом'яний дах' [Корчиц, 1970, с. 14]. За етнографічними матеріалами Українського Полісся, словом з коренем *стріха* називається нижній край солом'яної покрівлі (за поширеністю — перші 7 номінацій із зафіксованих 12-ти!): *стреха*, *стришелник*, *застрішок*, *острішок*, *подстрішок*, *стришка*, *стрихач* [Євтушок, 1993, с. 36]. Про солом'яні дахи жител у містах згадує й літопис: «бяхоуть же станове в городѣ соломою чиненѣ и загорѣша самѣ от огневѣ, и потом же и городъ поча горѣти» [ІЛ, 6769 (1261), ствп. 853]. На нашу думку, давньоруський термін *стрѣха* позначав не просто дах, а саме солом'яний дах, який був найбільш поширеним як в містах, так і в селах, принаймні, Південної Русі. На це вказує паралельне вживання обох лексем (*кров*, *стреха*) у більшості слов'янських мов, що може

свідчити лише про їхнє різне семантичне навантаження. Про переваги солом'яного даху перед іншими видами покрівель вже згадувалося в літературі [Самойлович, 1961, с. 81, 84]. Схоже, саме солом'яний дах мала істобка, в якій було вбито половецького хана Ітларя на дворі Ратибора у Переяславлі 1095 р. [Харузин, 1907, с. 127; Козюба, 1998, с. 40].

Крім солом'яної, у Давній Русі існували й інші типи покрівель, зроблені з дерева чи очерету. За етнографічними матеріалами відомі такі типи дерев'яного покриття дахів, як: *тес* (за В. Далем, пиляні дошки товщиною менше вершка) — чеш. *tes*, пол. *cios*; *дрань* (за В. Далем, колоті соснові дощечки) — чеш. *draň*, пол. *drań*, *dranica*; *гонт* (коротка драниця) — чеш. *hont*, *hontina*, пол. *gont* [Будилович, 1882, с. 102—103]. Вважається, що лексема **драніца** є праслов'янською [Історія..., 1983, с. 127]. Деякі дослідники на підтвердження використання цього слова у давньоруській мові наводять приклад графіті з київського Софійського собору, в якому згадується лексема *драниць* [Присяжнюк, 1981, с. 13; Історія..., 1983, с. 128]. Насправді ж, як видно із змісту цього графіті («*передъ тими послухы купи землю княгыни бояню всю а въдала на неи семьдесятъ гривънъ соболии а въ томъ драниць семьстъ ту гривънъ*») [Высоцкий, 1966, табл. 38], хоча це слово автори «Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.» (М., 1990) й не змогли ідентифікувати [Словарь, III, с. 77], мова в ньому не йде про якийсь різновид покрівлі. Подібна покрівля в українських поліських говорах має кілька назв (подаються за ступенем розповсюдження від більшого): *дранка*, *драница*, *гонта*, *гонт*, *дошчатка*, *отъос*, *тріска* [Євтушок, 1993, с. 34].

Історична лексикологія дає нам кілька назв окремих частин планувальної структури східноєвропейського середньовічного житла. Крім вже згаданих *подъклети* і *подъизбицы*, це *сѣни*, *светлица* і *горница*. **Сѣни** (ц.-сл. *сѣнь*) були неодмінною складовою жител Давньої Русі. Л. Нідерле вважав, що вони з'явилися у слов'янських житлах вже у I тис. н.е. як додаткові перегородки всередині житла або прибудови до нього [Нідерле, 1956, с. 251]. На нашу думку, правильною є лише остання теза. Етимологія цього слова — 'тінь' — запропонована І. І. Срезневським і підтримана іншими дослідниками [Срезневский, III, стлб. 897—898; Фасмер, III, с. 602], вказує на те, що під час виникнення ця лексема позначала примітивний, на двох стовпах, навіс над входом до заглибленого житла. Сама конструкція цього типу вимагала додаткових заходів щодо збереження внутрішнього об'єму житла від потрапляння туди вологи від опадів, адже вхід був найменш захищеним місцем. Для боротьби за комфорт (зрозуміло, відносний) житла сходинки до нього або розміщувалися всередині самої ка-

мери (що було досить незручно через зменшення її й так невеликої корисної площі), або захищалися навісом, який поступово трансформувався у додаткове приміщення біля житлової камери. Необхідність сіней була особливо актуальною для тих територій слов'янського світу, де через місцеві кліматичні умови кількість опадів (дощ, сніг) була значною, тобто, для західних і східних слов'ян. Разом із тим, за спостереженнями Л. Нідерле, для південних слов'ян (болгари, серби, хорвати) сіни не були характерною рисою домобудівництва, а їхні форми новітнього походження мають, головним чином, тюркомовні назви [Нідерле, 1956, с. 252]. Дослідник пояснив це явище досить раннім відділенням південної гілки слов'янства, хоча кліматичний фактор, на нашу думку, був домінуючим в утворенні сіней як культурного явища.

Дуже близькими за значенням є лексеми **горница** та **светлица** [Харузин, 1907, с. 258—260]. Перша з них відома у деяких слов'янських мовах: *горницъ* — болг., *gornjica* — хорв., *horjenca* — в.-луж. [Будилович, 1882, с. 111]. Її значення — 'верхнє приміщення житла'. Цей термін *горница/горнька* зустрічається у давньоруських джерелах: «*и ту подѣхытиша и (князя Володимира — В. К.) подѣ руцѣ и не соша и въ горенку* (в інш. сп. на *горницю*) *и вложиша и въ оукропѣ*» [ІЛ, 6660 (1152), ствл. 463]; «*и вниде неч(ис)тыи доухъ мняше пострашити раба б(о)жия бы(с) бо яко ч(е)л(о)в(е)къ гордѣ ида с горници по възсходоу*» (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XI ст.) [Словарь..., II, с. 363]; «*възлѣсти естъ по степенемъ яко на горницу*» («Ходіння» Даниїла, сп. XV ст.) [Історія..., 1983, с. 130]. В останніх прикладах підкреслюється, що до горниці вели сходи.

Масове давньоруське житло переважно залишалося одноярусним. Та все ж реалія, яка називалася *горница*, добре відома в Русі і була складовою частиною палаців та хоромів соціальної верхівки суспільства. У більшості випадків вона, ймовірно, залишалася холодним приміщенням (згадаємо вже наведену вище історію про Варлаама Печерського патерика). Саме тому пізніше горницею називали й неопалювану кімнату в трьохкамерному житлі (істобка+сіни+горница). Але, оскільки за горницею залишалося й її первинне значення — 'приміщення нагорі' (споруда з горницею не обов'язково мала бути двоповерховою, адже перший (нижній) ярус могло скласти напівзаглиблене приміщення господарського призначення), то холодне приміщення трьохкамерного житла отримало назву *светлица*, тобто, кімната без печі і кіптяви на стінах. Ця лексема також відома слов'янським мовам: *světnica* — чеш., *swetlica* — слвц., *swietlica*, *swietnica* — пол. [Будилович, 1882, с. 111].

3. ДВІР ТА ЙОГО СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ

Лексема **dvorъ** відноситься ще до праслов'янських часів [Вступ..., 1966, с. 500, 514, 550; Історія..., 1983, с. 126], і навіть до індоєвропейських [Львов, 1975, с. 109], що вказує на давність цієї реалії. Вона присутня фактично в усіх слов'янських мовах: *dvір* — укр., *dvor* — рос., біл., болг., макед., *dvōr* — серб., *dvōr* — словен., *dvor* — хорв., словц., *dvor* — пол., в.-луж., *dvor* — н.-луж., *dvŭr* — чеш., *dör* — полаб. [Будилович, 1882, с. 122; Вступ..., 1966, с. 550—551]. Первинне значення цієї номінації — 'сукупність житлових і господарських споруд' — збереглося до нашого часу. Одним з можливих, але зовсім необов'язкових, атрибутів двору є його огорожа. Город, що прилягав до споруд двору, також входив до його складу, хоча у сучасних східнослов'янських мовах більш поширена інша назва цієї земельної ділянки — садиба. В українській мові сукупність усіх складових — хати, господарських будівель, землі — має назву *садиби, усадьби, хазяйства, господарства, подвір'я, підварку, городу, загороду, пляца, селидьби* чи *поселини*, а перших двох складових — *подворка* чи *селища* [Корень, 1968, с. 147, 149, 152, 156; Євтушок, 1993, с. 15].

У російській мові, де це питання вивчене детальніше, всього зафіксовано 121 (!) слово, що позначає селянську садибу в цілому [Мельниченко, 1974, с. 51]. З них 54 припадає на лексеми, утворені від 4-х коренів: двір (29 слів), город, гумно (по 9), сад (7). Серед інших треба відмітити слова *оседлость* (з варіантами — 5), *овин* (3), *пепелище* (2), *гнездо, дача, дом, печина, печище* [Мельниченко, 1974, с. 52]. За спостереженням Г. Г. Мельниченка, лексема *усадьба* з'явилася не раніше XVI ст. [Мельниченко, 1974, с. 66—67]. Мовознавці виділяють 4 головні значення лексеми *дворъ*: 'садиба', 'слуги князя (епарха)', 'приміщення', 'обмежена ділянка землі' [Словарь..., II, с. 447—449].

Види дворів, що згадуються у давньоруських джерелах, можна об'єднати в кілька тематичних груп (перелік неповний): соціальної верхівки (царів, княжий, боярський, соцький); що належали церкві (церковний, монастирський, єпископський); за родом занять їхніх мешканців (попів, домашніх); зв'язаних з торгівлею (гостювий, німецький, готський); за місцем розташування (городський, сільський); за характеристикою стану (вітхий, добрий, великий, новий). Відомі також *отнь* (отчъ) та *теремстѣ* двори. Крім цієї лексеми, яка тільки в ПМЛ згадується 35 разів [Творогов, 1984, с. 50], у Давній Русі використовувалися її синоніми *подворие* «Мстислав же ста на подвори» [ІЛ, 6793 (1287), ствп. 901], *дымъ* [ІЛ, ствп. 12], *село* («Годъ ти сьло возяти...» — новг. гр. № 719, близько 1180 р. [Янин, 2000,

с. 19]. Показовим є синонімічний ряд, поданий в ІЛ при описі подій довкола кн. Ізяслава Ярославича: «и дворъ княжь разграбиша» (1068); «не выгнаша ли мене и имѣние мое разграбиша» (1078); *колко ему створиша Кияне, самого выгнаша, а домъ ег(о) разграбиша* (1078) [ІЛ, ствп. 161, 191, 193]. Найбільш популярним на Русі (переважно в цитатах та книжкових зворотах) синонімом до лексеми *дворъ* було слово *домъ*, із загальним значенням обох термінів 'домашнє господарство' [Львов, 1975, с. 108—110]: «и възьмѣ въ домъ тѣ сѣ сѣдѣаше предъ храминою» (Усп. зб., XII ст.); «Ту лѣпше ми волю буръ вести в дом свои, нѣже зла жена поняти» («Моління» Даниїла Заточника, XII—XIII ст.) [Лексика..., 1981, с. 25, 60]; «аже кто оумирая роздѣлитъ домъ, на томъ же стояти» (РП, сп. 1280 р.) [Словарь..., III, с. 50].

Двір-садиба складався з кількох зон, які виконували певну функцію — житлову, господарську, виробничу, а також городу і саду. Особливо помітним цей поділ був у сільській місцевості, де двори мали більшу площу і не були обмежені щільною забудовою, як в містах. Етнографічні матеріали дають нам назви цих зон. Зокрема у Білорусі поширені такі номінації, як *надворак* (частина двору біля хати), *передхлеуе* (біля хліву), *прыгумение* (біля гумна) [Лучиц-Федорец, 1973, с. 8]. В Українському Поліссі тільки частина двору з тильної сторони житла має 12 (!) назв, серед яких *задворок, задвір'я, захата, зади, затінок, затилок, покутня, загуменьне* [Євтушок, 1993, с. 16]. Цей перелік примітний тим, що в ньому присутній семантичний аналог давньоруської лексеми, що позначає частину двору — **застѣние**: «Азъ бо есмь, княжие господине, аки трава блещена, растяще на застѣнии, на ноже ни солнце сияетъ, ни дождь идетъ» («Моління» Даниїла Заточника, XII—XIII ст.) [Лексика..., 1981, с. 71]. Лексема *гумно* також позначала частину двору.

Городи й садки були складовою частиною сільських і, ймовірно, деякої кількості міських садиб. Сади, городи і ниви оточували не тільки дрібні укріплені центри, але й найбільші міста, наприклад, Київ чи Переяславль: «Изяслав же выправися весь из города (Переяславля — В. К.) и ста на болоньи и с товары за огороды» [ІЛ, 6657 (1149), ствп. 322]; «и велику пакость створиша оно ратнии а оно своѣ... и огороды всѣ поѣкоша»; «... сташи от Золотыхъ воротъ по тѣмъ огородамъ до Лядскихъ воротъ» [ІЛ, 6659 (1151), ствп. 428]; «Берендичи... взяша Игоревы товары передъ Золотыми вороты и подъ огородъ» [ІЛ, 6654 (1146), ствп. 326]; «Мстиславъ же съ братъею ста передъ Золотыми вороты, въ огородѣхъ» [ІЛ, 6680 (1172), ствп. 549]. Сади з виноградниками, а також городи для вирощування 'зелія' та овочів, судячи з

Студійського уставу, повинні були існувати в усіх монастирях. При дослідженні території Дмитріївського (Михайлівського Золотоверхого) монастиря XI—XIII ст. у Києві було знайдено кілька десятків черепашок равликів, що непрямо підтверджує існування монастирського саду [Івакін, 2002, с. 83]. У палінологічних пробах, взятих з об'єктів XI—XIII ст., що розташовувалися в згаданому монастирі та біля нього, було знайдено пилок капустяних, бурякових, бобових, злакових, гречкових, що дають далеко неповний перелік культур, які вирощувалися на міських городах Верхнього Києва [Безусько, 1999, с. 60]. Данило Галицький у Холмі «посади же садъ красенъ» [ІЛ, 6767 (1259), ствп. 845]. Збереглася дарча грамота XIV ст. мешканця Полоцька Івана Никонича, який серед іншого заповів монастирю Св. Трійці «огородъ оу старомъ городе» [Соболевский, 1886, с. 9].

Про існування садів пересічних мешканців у пригородах великих міст згадується у літопису: в Києві 1140 р. кн. Всеволод Ольгович почав «зажигати двори иже соуть предъ городомъ в Копыревъ кончи» [ІЛ, 6648 (1140), ствп. 302]; біля м. Опави кн. Данило Галицький з союзниками «да пожгоуть вся внѣшня храмы и ограды и гумна» [ІЛ, 6762 (1254), ствп. 823]. Двори також існували у сільській місцевості: «Пославше же по селомъ, (коаліція проти кн. Святослава Ольговича — В. К.) пожгоиша жита и дворы» [ІЛ, 6654 (1146), ствп. 332]; «и мастеръ всяции бѣжахоу ис Татаръ, сѣдѣльници и лоучници, и тоулници, и коузниці жельзоу и мѣди и среброу... и наполниша двори окр(е)стъ града (Холма — В. К.) поле и села» [ІЛ, 6767 (1259), ствп. 843].

Про садівництво і городництво середньовіччя в цілому та пов'язані на цьому ґрунті юридичні суперечки сповіщають «Законы земледѣльніи...» За їх ст. 20 «Аще земледѣлец храмы поставит, или виноградъ, или садъ насадит на пустой чюжей земли...», то через 1 рік, якщо він зможе «дати мѣсто противъ мѣста» (тобто, компенсує зайняту земельну ділянку іншою) власнику землі, то землероб залишається на обжитій ділянці [Павлов, 1885, с. 46—47]. Ст. 30 цього закону розглядає випадок, коли «дрѣво садовное стоитъ промежи двою огородоу... и с нь творить единому огородоу и пакость творить» [Павлов, 1885, с. 49]. Якщо ж плоди дерева падали на землю сусіда, то той мав на них право (ст. 81) [Павлов, 1885, с. 62]. Каралися також несанкціоновані підпали чужих садів: «Если кто судится, и без вельгельска повелѣній а зажесть виноградъ или иное каковое садовое деревье...» (ст. 76). За законом (ст. 66), ретельно розглядалися справи, коли необережне поводження з вогнем призвело до пожежі чужих нив, виноградів і садів [Павлов, 1885, с. 60]. Покаранню підлягала як крадіжка плодів з садів (ст. 58), так і знищення

самих дерев: «иже сѣчетъ сады плодовиый или въсторгая исѣкорене» (ст. 56) [Павлов, 1885, с. 55—56].

Кілька статей «Закону земледѣльного» присвячено такому явищу як потрава (*истрава*) — ст. 36, 46, 47, 51, 75 [Павлов, 1885, с. 51, 53, 54, 60]: «Аще кто обращетъ волъ, или конь, или коую иноую животиною в виноградъ, или в огородъ, или в нивъ, или въ каковомъ мѣстѣ истравоу творяще» (ст. 36). За цією та іншими статтями (№ 46, 47, 51) заборонялося вбивати чи калічити тварину, доки цей випадок не повториться тричі. Про потраву, зроблену коровою, згадує новгородська берестяна гр. № 8 (перша чверть XIII ст.) [Янин, 1998, с. 178]. Серед тварин, «пакость творяща», згадуються також свиня, вівця та пес (ст. 47). Як видно, домашня худоба повинна була знаходитись або під пильним наглядом свого господаря (особливо в межах поселення), або в загонах та загородках, аби не нашкодити своєму чи сусідському господарству. Проти свійських та диких тварин селяни були змушені огорожувати свої ниви, сади й городи різними типами огорож, копати рови і навіть ставити пастки (*стоупици* — ст. 50). При цьому «Аще волъ или конь, хотя внити (скочити — в списку) в виноградъ или въ огородъ или в нивоу, и впадетъ в ровъ ихъ (или на тынь наколется — додано в списку) и оумретъ, неповиненъ естъ осподарь винограда или нивы или огорода (или тыноу — додано в списку)» (ст. 48). У ст. 49 уточнюється, що у випадку, коли тварина «на тынь аще наколется, въскочити хотя въ огороженое, неповиненъ естъ осподарь тыноу» [Павлов, 1885, с. 53—54].

Таким чином, за писемними джерелами давньоруського часу двір постає як головна складова забудови міст і сіл. У складі двору існувало кілька частин, які виконували певні житлові чи господарські функції. Огорожа двору слугувала не лише маркуванням приватної земельної власності, але й ускладнювала проникнення на його територію сторонніх, забезпечувала контроль за переміщеннями домашніх тварин на подвір'ї і запобігала проникненню інших тварин на подвір'я, город чи до саду.

4. БУДІВЛІ В САДИБАХ

До складу садиби, окрім самого житла, безпосередньо входили наземні, напівзаглиблені та заглиблені (погреби, господарчі та сміттєві ями) об'єкти, які виконували різноманітні функції, пов'язані з забезпеченням повсякденного життя конкретної родини. За нашими підрахунками, тільки перелік назв (не враховуючи дериватів) різноманітних садибних споруд (без урахування прибудов, інженерних конструкцій та номінацій огорож), відомих за давньоруськими та пізньосередньовічними писемними джерелами, а також етнографічними матеріалами,

становить для українських земель не менше 70 позицій. Зрозуміло, що таке розмаїття, пов'язане з довготривалим еволюційним розвитком присадибного господарського комплексу, не могло існувати в часи Давньої Русі. Разом із тим, відома номенклатура цієї лексико-семантичної групи назв споруд не може вважатися вичерпною, оскільки через кількісну та змістовну обмеженість давньоруських писемних джерел ця група не могла бути повністю представлена в останніх.

Усі споруди на подвір'ї за їхнім побутово-господарським призначенням можна віднести до кількох груп — для зберігання майна, для утримування худоби та птиці, для обробки і збереження сільгосппродуктів, для здійснення промислово-ремісничої діяльності тощо. Існували будівлі й загального призначення, які виконували ту чи іншу функцію в разі необхідності або одночасно були поліфункціональними.

Для визначення кола номінацій надвірних споруд господарського чи іншого призначення, які існували чи могли існувати у давньоруський час, спочатку назвемо будівлі дворів можновладців (князів, бояр) та монастирів. Серед них — *полата*, *теремъ*, *грядьница* — помешкання і місця зборів нобілітету і дружини. Останній термін у значенні 'помешкання для слуг' побутовав і в більш пізній час і у дуже трансформованому вигляді (*рыдня*) зберігся у назві господарської будівлі на Поліссі [Лучиц-Федорець, 1973, с. 7]. Лексема *порубъ* досить часто зустрічається на сторінках літописів у значенні 'в'язниця', а синонімічна заміна терміна *погребъ* [ЛІ, 6601 (1093)], на *порубъ* (Воскрес., Ермол.) чи *темницу* (Никон.) [Филин, 1949, с. 245] вказує на можливе використання погребя як місця заточення. До споруд, відомих з монастирського побуту, належать *поварница* (*поварня*) — 'кухня', *мѣсильница* та *пекльница* — 'пекарня' [Історія..., 1983, с. 131; Рорре, 1962, с. 53; Львов, 1975, с. 128]. Від дієслова варити, крім згаданого *поварница*, походять назви спеціалізованих будівель для виробництва солі (*варьница*) та пива (*варя*), відомі за джерелами XIV ст. [Словарь..., I, с. 374—375]. До нашого часу ця давньоруська основа дійшла у назві спеціальної утепленої споруди для зберігання овочів та іншої сільгосппродукції — *варивня* (*варевня*) [Корень, 1968, с. 132; Харузин, 1907, с. 117].

У давньоруській лексиці відомо ще кілька назв споруд, що пов'язуються з князівським двором. Серед них — *бретьяница*, *скотница* та *медуша*. *Бретьяница* двічі згадується в літописному повідомленні про розорення у 1146 р. дворів князів Ігоря та Святослава Ольговичів: «бѣ же тоу готовизни много въ бретьяницахъ и в погребѣхъ вина и медовѣхъ»; «и тоу дворѣ С(вя)тославль раздѣли на 4 части и скотъницѣ, бретьяницѣ, и товарѣ» [ЛІ, 6654 (1146), ствп. 333,

334]. Як видно, під словом *бретьяница* слід розуміти великий продовольчий склад, але етимологія самої назви нез'ясована. Лексема *скотъница* мала два значення — 'приміщення для худоби' і 'скарбниця': «*Кому ты, несмыслене, убираеши имение, скота в скотинници и жито в житници*» (Із сказань Іоанна Хризостома, XIV ст.) [Срезневский, III, с. 386]; «*повелѣ* (кн. Володимир — В. К.) *нищю всяку и оубогоу приходити на дворѣ на княжѣ и взимати всяку потребу... и от скотъницѣ кунами*» [ЛІ, 6504 (996), ствп. 110]. Останнє значення, безперечно, походить від слова *скотъ* — 'гроші'. Княжі медущі, в яких зберігався мед та хмільні напої, згадуються в літописних повідомленнях 997 і 1175 р. [ЛІ, ствп. 113, 586]. Подібна споруда археологічно досліджена у Чернігові [Гребінъ, 1993, с. 18—20]. Медущі мали розташовуватися не тільки на дворах можновладців, а й купців (адже мед був одним з головних продуктів внутрішньої й зовнішньої торгівлі) і ремісників-медоварів. Остання професія згадується вже у другій половині XIII ст. [Словарь..., IV, с. 516], але її існування у більш ранній час не підлягає сумніву.

Частина господарських будівель, за історичними та етнографічними матеріалами, має іншомовні назви. До тюркизмів належать *амбар* і *сарай*, до литванізмів — *клуня*, *свирон*, *пуня*, до полонізмів — *стодола*, *шопа*, *спижарня* [Питання..., 1970, с. 12, 14; Історія..., 1983, с. 412, 413; Евтушок, 1989, с. 15]. З прибалтійсько-фінської підгрупи угро-фінських мов походить *рига* [Бломквист, 1956, с. 300]. Згадані полонізми, у свою чергу, мають нім. відповідники. Примітним є те, що ці назви прийшли в Україну як із Сходу, так і з Заходу й Півночі. Це пояснює явище в нашій мові, коли однакові за функціональним призначенням будівлі мають різні назви, наприклад, *стодола*—*клуня* чи *свирон*—*амбар*. Деякі з цих назв у XV—XVII ст. витіснили місцеві давньоруські (наприклад, *стодола*—*клуня* житниця), інші увійшли в українську мову через збільшення номінацій споруд, що було пов'язано з розмежуванням їхніх функцій.

Є ще дві лексеми, комора і кошара, які вважаються запозиченнями. Зокрема загальнослов'янське слово *комора* пов'язують з лат. *самара*, *самера* та гр. *кара* [Питання..., 1970, с. 13; Нидерле, 1956, с. 255]. Лексема *комора* (*кома*) у значенні 'склад', 'скарбниця' відома з джерел XIV ст.: «*и повелѣ* (Ярослав Мудрий — В. К.) *куны возити на возѣхъ и в комары золотыхъ воротѣ*» (Пролог «Прилуцький», XIV—XV ст.) [Словарь..., IV, с. 247, 248]. Комора в часи активного використання цього слова у східноєвропейській лексиці так і не стала назвою окремої споруди. З розвитком функціонального членування площі житла і відповідно більш складним його планом за коморою закріпився статус допоміжного приміщення в цьому житлі.

Слово **кошара** виводять з лат. casearia (макед., рум. kašare) — 'загородка для овець' [Історія..., 1983, с. 410], хоча воно добре відоме фактично в усіх слов'янських мовах: *кошер*, *кошара* — болг., *кошара* — серб., *koscara* — хорв., *kosara* — хорут., *košar* — словц., *koszara* — пол. [Будилович, 1882, с. 113]. Свого часу О. Харузін висунув припущення, за яким це слово — давньоруського часу із значенням 'плетене приміщення для овець' [Харузін, 1907, с. 82]. Ця версія, на нашу думку, має серйозне підґрунтя. Дійсно, давньоруські іменники *кошь*, *кошица*, *кошница* — 'корзина' (порівн. укр. *кошик*) мають семантику плетення, а кошари, за етнографічними матеріалами, мали плетені стіни. До того ж, ця лексема була в активному користуванні вже у XIV ст., що опосередковано свідчить про її більш давнє походження: *«всѣмъ д(у)шамъ скотьямъ въ вѣцѣ сѣмъ едино мѣсто кошаря едина и паствина»* (Мерило Праведне, XIV ст.) [Словарь..., IV, с. 278].

Серед найпоширеніших у Давній Русі назв господарських будівель постає лексема **клѣть** (*клѣтка*, *клѣтьца*). Це слово праслов'янське (*klěť*) і відоме у багатьох слов'янських мовах: *кліть* — укр., *клець* — біл., *клетка* — болг., *клијет* — серб., *kljet* — хорв., *klet* — хорут., *kletka* — чеш., словц., *klětka* — в.-луж., *kleć* — пол. [Будилович, 1882, с. 110]. За східнослов'янськими етнографічними матеріалами, *кліть* — спеціальне приміщення (прибудова) у хаті чи окрема нежитлова будівля для зберігання продуктів харчування і одягу [Корень, 1968, с. 139]. В Українському Поліссі найбільш поширеними є такі компоненти семантичної структури лексеми *кліть* (подано за ступенем поширення від найбільшого): невелике приміщення для тварин і птахів; комірчик — приміщення в хаті; комора — окреме приміщення (будівля) [Євтушок, 1993, с. 66, 67, 79]. Якщо розглядати *кліть* як окрему споруду, то вона, як правило, наземна зрубна, квадратна [Данилюк, 1993, с. 8], часто має стелю і дерев'яну підлогу (в якій нерідко шпарини промазані глиною) [Харузін, 1907, с. 105]. Все це зроблено для надійного зберігання майна від злодіїв та звірів.

Кліть була одним з найдавніших атрибутів людських осель. Оскільки давні слов'янські заглиблені житла були однокамерними й доволі тісними, їх мешканцям була необхідна додаткова окрема споруда для зберігання речей (одягу, полотна, побутового і сільськогосподарського реманенту) та деяких видів продуктів харчування (зерна, борошна, овочів тощо). Втрата цього майна (через крадіжку чи стихійне лихо) могла привести родину до межі виживання, тому *кліті* ставили на видноті поруч із житлом для постійного контролю за ними: *«Против избушки и клетку ставят»* (прислів'я XVII ст.) [Мудрое..., 1989, с. 386]. Продукти харчування, що зберігалися в *клітях*,

приваблювали звірів і домашніх тварин, які через солом'яний дах чи проритий підлаз могли потрапити всередину. За такі дії сусідського собаки закон дозволяв вбити тварину: *«Пес аще проказы деетъ, подрыв клетъ или продрав строп влезетъ, да убиют я»* (Судебник царя Константина або Закон судний людем, X—XI ст.) [Спегальский, 1972, с. 47]. *Кліть* на подвір'ї, як місце злочину, згадується в таких юридичних пам'ятках, як Руська Правда і Устав Ярослава [Козюба, 2003, с. 38, 39]. Одним із засобів запобігання розкрадання *клітей* стало їх включення до складу житла. На археологічних матеріалах давньоруських міст можна простежити поступове поширення трьохкамерного житла — хата+сіни+кліть. *Кліть* спочатку виконувала ті самі функції зберігання майна, але згодом стала більш активно використовуватися в інших цілях (світлиця). Пізніше ця лексема — (прибудована) *кліть* — почала витіснятися спеціальними номінаціями — *комора* і *коувната* (Лексикон Памва Беринди, 1627) [Питання..., 1970, с. 15].

Господарське призначення *кліті* добре характеризує літописне повідомлення про стихійне лихо біля Котельниці 1143 р.: *«в то же лѣто быс боуря велика... и розноси хоромы, и товаръ, и клѣти, и жито из гоуменъ, ...и не остася оу клѣтехъ ничтоже»* [ІЛ, 6651 (1143), ствп. 314]. *Кліті* замикалися ключами на замки: *«разбиша замки и влѣзоша въ клѣть съ свещами»* (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XI ст.) [Словарь..., III, с. 325]; *«рекоша разбиемъ ключъ да видимъ или татие или кто и възъгъше свѣща много разбиша ключа и влѣзоша въ клѣтъ»* (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XII ст.); *«ключъ взяли силою клетныи и пошли прочь»* (Грамота рижан до вітебського кн. Михайла Костянтиновича, близько 1300 р.) [Словарь..., IV, с. 226].

Клѣть, як ми вже зазначали, первинно була зрубною наземною, квадратною, холодною нежитловою спорудою. Дуже важливо підкреслити, що семантика цієї назви пов'язана не з функціональним призначенням споруди (як то *истба*, *хоромъ* чи *хлѣвъ*), а з її конструкцією. Крім *кліті* — частини житла чи кімнати (про це див. вище), у джерелах згадуються інші функції *кліті* як певного типу споруди — приміщення для торгівлі, хліву, приміщення для снання (про це див. далі), складського приміщення, скарбниці і навіть церкви [Словарь..., IV, с. 222—223]. Виходячи з цього, ми не погоджуємося з А. Г. Данилюком, який вважає, що в процесі еволюції типів слов'янського житла *кліть* була перехідною ланкою між хатою земляною і наземною хатою етнографічного часу, причому ця перехідна форма утворилася внаслідок пристосування *кліті* до житла [Данилюк, 1993, с. 9].

За етнографічними матеріалами відомо, що *кліті* (окремі споруди) використовувалися як

місце спання. Зокрема у XIX ст. в селах навколо Турова молоді члени родин спали в клітках (амбарах) не тільки влітку, але і взимку, навіть при 25°C морозі [Спегальский, 1972, с. 179; Шенников, 1966, с. 9]. Подібні свідчення привели деяких дослідників (О. Харузин, Є. Бломквіст) до висновку, що у давнину кліть була самостійним неопалюваним житлом [Харузин, 1907, с. 113; Бломквист, 1956, с. 21]. З цим можна посперечатися, оскільки, на нашу думку, теза, за якою приміщення (споруди), в якому люди тільки ночують, можна вважати житлом, не є очевидною. Тільки споруда з піччю чи іншим опалювальним пристроєм може вважатися житлом у повному розумінні цього слова. Інша річ, коли неопалюване приміщення є складовою частиною житла. У разі ж використання кліті, хліва, амбару, сінника чи іншої господарської споруди як місця ночівлі, вважати їх на цій підставі житлом недоречно.

Хлѣвъ можна вважати найдавнішою за походженням спорудою господарського призначення. І. І. Лучиць-Федорець припускає, що ця реальність відноситься ще до часів тваринництва і пастушества [Лучиц-Федорец, 1973, с. 8]. Цей термін широко розповсюджений у слов'янській лексиці: *хляв* — болг., *hlev* — хорв., хорут., *chlew* — чеш., *chliev* — словц., пол., *khlew* — в.-луж., *chlėw* — н.-луж., *chlėv* — полаб. [Будилович, 1882, с. 112; Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. Його походження пов'язують з гот. *hlīja*, *hlaiw*, але вбачати в традиції будувати поруч з житлом спеціальні навіси для худоби германський вплив [Нидерле, 1956, с. 261] немає жодних підстав. Про індоевропейські корені цього слова, пов'язаного з лексемою **хлѣбъ**, свідчать наступні приклади: *hlaiws* — гот., *Laib* — нім., *hlaif* — анг., *lawuz* — осет., *lewas* — курд., *lavaş* — гіл., *lävas* — перс., *ravaş* — афг., *l'evash* — вепс. [Стецюк, 2000, с. 80]. Таким чином, праслов'янське *хлѣвъ* давало родову назву господарській споруді взагалі, в якій спочатку зберігали зерно і пізніше почали тримати худобу. Місце утримування худоби як головна функція хліва фіксується в джерелах давньоруського часу: «Аже крадесть кто скотъ в хлѣвъѣ» (ст. 37 Тр. сп. РП, XII—XIII ст.); «продаите половъзиконъ, а ризъи кърините въ (хлѣвъѣ)» (новгородська берестяна гр. № 160, середина XII ст.) [Янин, 1986, с. 231—232]; «Друзии бо в затворы влязять... и ту кормлящися аки свинья въ хлѣвинѣ пребываютъ» (Пролог «Юр'івський», XIV ст.) [Словарь..., III, с. 351]. Незважаючи на процес збільшення видів господарських будівель через тенденцію до їхньої монофункціональності, лексема **хлів** (хлев, хлівець, хлевчик) збереглася у назвах будівель для свійської худоби й птиці або для зберігання зерна, борошна [Євтушок, 1993, с. 79, 84, 86, 88, 95]. Хлів взагалі міг бути єдиною господарською спорудою на подвір'ї, і тому використовувався не

тільки для утримування худоби і птиці, але й для зберігання продуктів харчування, одягу, сіна, дров та ін., а також був місцем ночівлі [Нидерле, 1956, с. 256].

Історична тенденція до збільшення у дворах кількості будівель була пов'язана з функціональною спеціалізацією останніх. У давньоруський час тваринництво було невід'ємною частиною домашнього господарства, у тому числі й міського, і тому споруди для утримання домашньої худоби й птиці підлаштовувалися під специфіку вирощування цих тварин. Природно, що чим більшим було поголів'я домашньої худоби і його різновиди (коні, велика і дрібна рогата худоба, свині), тим більшим за кількістю і розмірами був комплекс будівель для утримання цих тварин. Ця спеціалізація і, відповідно, лексична диференціація назв господарських споруд, ймовірно, почала формуватися ще у переддержавний період, коли у господарстві громад існували великі стада свійських тварин.

Серед спеціалізованих господарських будівель насамперед потрібно згадати **стаю**. Лексема *staja* добре відома слов'янським мовам: *стайня* — укр., *стая* — болг., *staja* — серб., *staja* — хорут., словц., *staj*, *staje* — чеш., *stajnia* — пол., *stajnisco* — н.-луж. [Будилович, 1882, с. 113; Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. У більшості мов значення цього слова — 'конюшня'. Саме у такому значенні воно відоме і в писемних пам'ятках Русі: «воиникомъ жилище и конемъ стаю... створи» (Хроніка Георгія Амартола, сп. XIII—XIV ст.) [Історія..., 1983, с. 131]; «и не оудуоси его в городѣ, искаше его по стаемъ, посылая люди, и не обрѣте его» [ІЛ, 6768 (1260), ствп. 847].

Інша загальнослов'янська назва — **обора**: *обор* — болг., серб., *obora* — хорут., чеш., словц., пол., *wobora* — в.-луж. [Будилович, 1882, с. 112]. Найбільш поширене значення цієї лексеми — 'загорожа для великої рогатої худоби', 'корівник' [Харузин, 1907, с. 79, 81; Бломквист, 1956, с. 204]. Слід відзначити, що воли ('говяди') та корови грали провідну роль у господарстві Південної Русі. Перші були головною тягловою силою при обробці південноруських чорноземів («къ ярму приводится волъ орный и прочерае(т) сладкую бразду» (Слово Григорія Богослова, XIV ст.) [Словарь..., I, с. 471] та в гужовому транспорті («не дадѣше въпрѣчи коня ни волю» [ІЛ, ствп. 9], другі давали молоко, м'ясо та шкіру. У джерелах згадуються *ясла скотиньскыя* [Срезневский, III, стлб. 1666], за допомогою яких годували худобу в хлівах та інших будівлях. Єдина згадка про *забой* не дозволяє точно визначити, чи це був загін для худоби, чи загородка всередині будівлі: «Аще изъ забоя выведутъ (скотину — В. К.), закупу того не платити» (ст. 72 Кар. сп. РП, XIII ст.). Такі назви будівель, як *овчарня*, *воловня*, *козярня*, поширені в Україні у XVII ст. [Історія..., 1983, с. 411],

не зафіксовані у писемних джерелах давньоруського часу.

Окреме невелике приміщення або відділення у більшій споруді для утримування свиней мало назву **котыць**: «*і пасту(х) стадомъ, і зимъ стаѣ скотомъ, свиньямъ котыци, псомъ кучи, ястрябомъ колодици — о всѣхъ промыслимъ*» (Мерило Праведне, XIV ст.); «*Илья же судивъ лъжепр(о)р(о)комъ, яко свинѣ в котыцѣ издрѣза*» (Пандекти Никона Чудотворця, XIV ст.) [Словарь..., IV, с. 278]. Ця назва у формі *котець* 'хлів' збереглася в українській мові [Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. Поширена з XVIII ст. лексема *саж* — 'свинячий хлів' — не була відома у давньоруський час, принаймні у цьому значенні, з двох причин. По-перше, у XVI ст. цим словом називались хлівці для утримування птиці [Історія..., 1983, с. 411]. По-друге, саж розрахований на постійне, безперервне перебування тварин у ньому, що зменшувало рухливість свиней і збільшувало їхню вагу, в той час як у Давній Русі й пізніше, у XIV—XV ст., випасання тварин було головною формою їхнього годування [Питання..., 1970, с. 34].

Розведення у домашньому господарстві давньоруського населення птиці було дуже поширеним, оскільки економічно ця галузь була надзвичайно ефективною. Для утримування курей, гусей, качок потрібні були невеликі приміщення. Osteологічні матеріали і знахідки шкарлуп яєць свідчать, що м'ясо домашньої птиці було досить популярним у харчовому раціоні населення Південної Русі. Підтвердженням розведення птиці на подвір'ях пересічних мешканців є існування у середньовіччі такого часового поняття як *коуроґлашение*, тобто асоціації певної частини доби (її початку вночі) із співом півнів: «*в куроґлашение же поне же бл(а)говѣствуетъ часъ прішествія дне*» (Кормча Рязанська, 1284 р.) [Словарь..., IV, с. 340]; «*и якоже быс оубо къ куроумъ и пригна дѣтський из Галича к Петрови*» [ІЛ, 6660 (1152), ствп. 463]; «*яко быс в коуры*» [ІЛ, 6796 (1288), ствп. 917]; «*аже хочеть тои ночи быти с нею, и не дождавъ коуръ, и не поспавъ, нѣтоу грѣхъ*» (Кормча Новгородська, 1280 р.) [Словарь..., IV, с. 340]. Спів півнів був часовим орієнтиром для виголошення молитов у церквах: «*Молитвы творите съ оутра, і въ третій ча(с), і въ шестыи, і въ деватыи, и въ вечеръ, і в куроґлашение*» (Кормча Рязанська, 1284 р.); «*с в(е)чера донь(д) же коуръ възгласить, бѣдѣще законъ и пр(о)р(о)кы и пс(а)лмы почитающе до куроґлашения*» (Пандекти Никона Чудотворця, XIV ст.) [Словарь..., IV, с. 340]. Як видно з наведених прикладів, спів півнів був настільки звичним побутовим явищем у Давній Русі, що став надійним засобом визначення часу.

Цікавою і єдиною є згадка про існування у дворах мешканців Іскоростеня голуб'ятень: «*гулубеви же и воробьеви полетѣша въ гнѣзда своя,*

ови в голубники своя, воробьеви же подѣ острѣхы и тако загарахуться голубници» [ІЛ, 6454 (946), ствп. 48]. Корпус найвищих писемних джерел дозволяє стверджувати, що голуби входили до переліку домашніх птиць і розводились задля споживання: «*ты же яси тетеря, гоуси, ряби, коуры, голоуби и прочее брашьно различьно*» (Збірник слів і повчань, рубіж XII—XIII ст.); «*а за голоубъ... коунъ, а за коуря... коунъ*» (РП, сп. 1280 р.) [Словарь..., II, с. 350]. Згадка про вживання голубів у їжу збереглася і в народній творчості: «*печені голуби не летятъ до губи*» [Іллюстров, 1915, с. 313]. Додаткові osteологічні дослідження повинні з'ясувати, наскільки було поширеним вживання м'яса голубів.

Загальною назвою споруди для зберігання плодів землеробства постає **житъница**. Це слово має загальнослов'янське поширення: *житница* — рос., болг., н.-серб., *жильница* — ст.-серб., *žitnica* — хорут., в.-луж., *žitnice* — чеш. [Будилович, 1882, с. 63]. Воно досить часто зустрічається в писемних пам'ятках: «*сѣмотри же пѣтиць н(е)б(е)сньныхъ, како не сѣють ни жьнють, ниже сѣбирають въ житъница своя*» (Житіє Феодосія Печерського, XII ст.); «*да сбероуть преже плевелы и свяжють я въ снопы яко же сѣжеши я, пшеницю же сбероуть въ житъница*» (Пандекти Никона Чорногорця, 1296 р.) [Словарь..., III, с. 267]. Перша з наведених цитат, що походить з Євангелія, була настільки популярною в середовищі слов'янських книжників, що неодноразово використовувалась у таких пам'ятках, як Житіє Феодосія Печерського (сп. XII ст.), «Моління» Даниїла Заточника (XII—XIII ст.), Повчання Іларіона (сп. XII—XIII ст.) [Словарь..., III, с. 267; Лексика..., 1981, с. 69]. Житницею могли називатися і кліть, і хлів, якщо на подвір'ї не було окремої споруди для зберігання зерна. З розвитком спеціалізації функцій надвірних споруд давньоруська назва *житъница* поступово витіснялася іншомовними — *спижарня*, *стодола*, *клуна*, *шпихлер*, що засвідчили «Лексис» Л. Зізанія (1596) та «Лексикон» Памва Беринди (1627) [Горецький, 1963, с. 12, 26, 34].

За давньоруськими джерелами і етнографічними матеріалами відома така назва будівлі, як **одрина**: «*...и тако загарахуться (в Іскоростені — В. К.) голубници и от нихъ клѣти и одрины, и не бѣ двора, идеже не горяше*» [ІЛ, 6494 (986), ствп. 48]; «*Иде (воевода Неждила — В. К.) съ Лукъ съ маломъ дружины въ Лотыголу на (с)тороне, и засташа я въ одринахъ, и убиша ихъ 40 мужъ*» [НПЛ, 6708 (1200), ствп. 45, 239]. Це слово відоме в українській мові із значеннями: 'хлів для корів і овець'; 'приміщення для возів, саней і для зберігання кормів'; 'сарай для спання влітку і зберігання сіна взимку'; 'сарай біля гумна для складування соломи чи снопів' [Корень, 1968,

с. 144]. У білоруській мові лексема *адрына* означає 'хлів', 'стодола' [Лучиц-Федорец, 1973, с. 9; Сорока, 1977, с. 7], у російській — 'великий хлів для рогатої худоби', 'сарай', 'сіновал', 'спальня' (Даль, 1881, с. 677). Дослідники давньоруської лексики вважали, що це слово використовувалося у значенні 'сіновал' [Филин, 1949, с. 160], 'окреме приміщення', 'сіновал', 'хлів' [Львов, 1975, с. 130], а Ю. П. Спегальський припустив, що так називалася горниця [Спегальський, 1972, с. 133, 134].

Удавану поліфункціональність номінації *одрина* ми пов'язуємо з особливістю етимології цього слова. Воно походить від одрѣ — 'ложе', 'постіль' — загальнослов'янського терміна [Харузин, 1907, с. 209] і позначає 'місце для сну'. За етнографічними даними, господарські будівлі влітку активно використовувалися як місце сну [Харузин, 1907, с. 101; Бломквист, 1956, с. 201], про що ми вже згадували. Зафіксований звичай, за яким на Благовіщення (25 березня) спалилися зимові постелі і мешканці перебиралися до клітей (прибудованих чи окремих) і ночували там до серпня, а в хаті взагалі було заборонено запалювати вогонь [Харузин, 1907, с. 112; Бломквист, 1956, с. 270]. Цей звичай зафіксував давній режим життя слов'ян, за яким житло використовувалося лише як місце приготування їжі та ночівлі в холодну пору року. У літній період приготування їжі відбувалося надворі, а місце сну розташовувалося у господарських приміщеннях. Останнє було пов'язане з кількома обставинами: у великих родині кількість людей перебільшувала можливість усім ночувати в скромних за розмірами хатах; молоді подружжя ночували більш незалежними; перебування вночі у господарських будівлях значно зменшувало ризик крадіжок майна; ночівля поза межами утепленої хати влітку більш комфортна. Через названі обставини населення Русі використовувало надвірні споруди — кліті, хліви, стайні, гумна та ін. як приміщення для сну, і тому усі вони могли називатися одринами. Пізніше, з розвитком комфортності житла і ускладненням його функціональної структури, ця назва перейшла на кімнату-відпочивальню.

Для згаданої холодної кімнати є й інша назва — **повалуша**. У «Слові про багача і Лазаря» (XII ст.) згадується розписана всередині відпочивальня можновладця: «Убогыя хлеба не имать, чим чрево насытити, ты же облачишися и ходиши в паволоце и в кунах, а убогыи руба не имать телеси, ты же в дому повалуше испьсав, а убогыи не имать, кгде главы подъклонити» [Спегальський, 1972, с. 119]. Цей термін добре відомий за історичними та етнографічними матеріалами, але стосується, в основному, Північної Русі [Спегальський, 1972, с. 115—123; Бломквист, 1956, с. 191].

Сільське господарство в цілому, і рослинництво (у першу чергу — вирощування зерна) зокрема, були головною галуззю економічної діяльності сільського (частково — й міського) населення Південної Русі. Тому господарські споруди, призначені для первинної обробки зернових, були невід'ємною частиною двору. До таких споруд належить **овин** — пристрій для просушування снопів. Ця лексема згадується в Уставі Володимира («*молитъся кто подъ овиномъ*»), а її сакральний характер свідчить про давність існування цієї реалії в господарстві східних слов'ян [Сабурова, 1987, с. 199]. Головною зоною використання овинів є лісова смуга Білорусі та Росії, де через кліматичні умови просушування снопів було необхідне. Цікаво, що ця назва не є не тільки загальнослов'янською, але й не притаманна українській мові, в якій використовувалися лексеми *сушня* (сушарня), *осіть*, *озниця* [Присяжнюк, 1981, с. 9]. Схожу лексичну основу мають назви й з інших слов'янських мов: *сушилно место* — болг., *сушионица* — серб., *suširna* (na obili) — чеш., *suszarnia* — пол., *sušiare(na)* — словц. [Миклошич, 1885, с. 434; Харузин, 1907, с. 95].

Овин — один з небагатьох господарських об'єктів, який був заглиблений у землю і, таким чином, його рештки можуть бути простежені археологічно. При розкопках поселення XI—XII ст. в ур. Ревутове біля с. Григорівка в Канівському Подніпров'ї був досліджений об'єкт (ж. № 2), який після ретельного аналізу був інтерпретований автором розкопок В. О. Петрашенком як рига [Петрашенко, 1999, с. 61—62]. Ця споруда відрізнялася від усіх інших, виявлених на поселенні: вона була не дуже глибокою; знаходилася на краю поселення; під у ній розміщувалася не в одному з кутів, а майже по центру приміщення; у заповненні — повна відсутність речових знахідок. Єдине, що потребує уточнення, це назва. Називати цей об'єкт ригою не варто хоча б тому, що ця іншомовна назва разом з реалією — наземною спорудою для сушіння снопів — прийшла на східнослов'янські землі досить пізно [Сабурова, 1987, с. 200]. Овини хоч і не стали неодмінною складовою садиб сільських поселень Південної Русі, в окремі, сильно зволожені, періоди використовувалися і в лісостеповій смузі, що довела знахідка на поселенні в ур. Ревутове.

Після просушування снопів наставала черга обмолоту жита. Цей процес відбувався на гумнах і токах. Загальнослов'янське **гумно**, на думку А. М. Селіщев, утворилося від *gou (порівн. *говядо* — віл) + тьн (порівн. *мьну*) і вказує на спосіб обмолоту давніх слов'ян — витоптуванням зерен рогатою худобою на токах [Львов, 1966, с. 82]. Лексема *гумно* відома в: болг., серб., полаб. — *гумно*, хорв., хорут., словц., пол. — *gutno*, чеш. — *hutno*, в.-луж. — *hupo*

[Будилович, 1882, с. 114]; *ток* — в укр., рос., болг., словен., серб. і хорв. мовах [Львов, 1966, с. 82]. Значення слова *токъ* більш вузьке — 'глиняний майданчик для обмолоту'. У «Слові о полку Ігоревім» автор використав опис реального процесу обмолоту для художнього зображення запеклої битви: «на Немизѣ снопы стелють головами, молотят чепи харалужными, на тоуѣ живот кладутъ, вѣютъ душу отъ тѣла» [Филин, 1949, с. 142].

Номінація **гоумно** включала не тільки тік, але й відкрите чи закрите (під навісом або в спеціальних будівлях) місце для стіжків і снопів: «...аще ли ся покаемъ о злобахъ своихъ, то акы чадомъ своимъ подасть намъ вся прошения, и одождитъ намъ дождь ранъ и позденъ, и наполнятся гумна ваша пшеници» [ЛЛ, 6576 (1068)]; «быс боуря велика... и розноси... жито из гоуменъ» [ЛЛ, 6651 (1143)]; «и потомъ повелѣста зажечи дворъ и ц(е)рк(о)вь... и гоумно его, в немже бѣ стоговъ 9 сотъ» [ЛЛ, 6654 (1146), ствп. 158, 314, 333]; «а на гумни стои коли молотятъ» (новг. гр. № 358, перша половина XIV ст.); «Красно гумно стогами, а стол пирогами» (прислів'я XVII ст.) [Мудрое..., 1989, с. 376]; «ибо искра впадеши въ гоумно, всего лѣта дѣло пожьжеть» (Пандекти Никона Чорногорця, XIV ст.); «охужая же с(вя)тыи въздѣланье ни во что же поставляетъ, еже бо в житнища(х) луче гумна, а еже на гумнѣ, то луче пожатого» (Слово Григорія Богослова, XIV ст.) [Словарь..., II, с. 404]. Остання з цитат подає стадії обробки жита — від жнив до обмолоту на гумні і подальшого складування зерна в житницях. Ми звертаємо на це увагу, оскільки в літературі побутує думка, що спирається на «Лексикон» Памва Беринди, за якою слова житниця і гумно є синонімами [Питання..., 1970, с. 12—13; Історія..., 1983, с. 412]. Л. Махновець у перекладі епізоду про спалення двору в Ігоревім сільці (див. вище цит. 1146 р.) на українську мову замінив слово гумно на стодолу, не врахувавши, які розміри мала б мати споруда для зберігання 900 (!) копиць [Літопис..., 1989, с. 204]. Такий самий переклад він зробив в описі подій 1253 р. в околицях м. Опава, де воював Данило Галицький разом з сином Львом проти чехів: «того же вѣчера створиша с(о)вѣтъ... и обидоут градъ и пожгоутъ вся вѣшняя храмы и ограды и гоумна» [ЛЛ, 6762 (1254), ствп. 823]. З цього прикладу видно, що в середньовічній Європі гумна розташовувалися навіть прямо в передмістях.

Найзагадковішою серед усіх, відомих за писемними джерелами, споруд у дворах залишається **вежа**. Ця лексема згадується у трьох значеннях: 'житло кочовиків' (1); 'башта' (2); 'дворова господарська будівля' (3) [Филин, 1949, с. 158—159]. Деякі дослідники (О. Преображенський, М. Фасмер), вважаючи доведеним походження терміна вежа у значенні 1 і 3 від одного кореня — *везти*, припускала, що вежа в 3 значен-

ні — це 'дім-повозка на полозах чи колесах' [Львов, 1975, с. 122]. На близьких до них позиціях перебуває і Ф. П. Філін. Він вважає, що вежа спочатку означала один з давніх видів слов'янського житла легкого типу — шалаш, що легко розбирається і збирається, а в літописній згадці 946 р. бачить споруду типу навісу [Филин, 1949, с. 159]. І. І. Лучиць-Федорець висунув дуже оригінальну версію, за якою праслов'янське *veza* — 'великий будинок для загальних зборів, що мав, ймовірно, і культове значення' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 8].

Для з'ясування цього питання звернемося до першоджерел. Під час облоги Ольгою Іскоростеня у 946 р.: «голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабьево же жи подѣ стрѣхи и тако възгарахуся голубьники, ово клѣти, ово вежѣ, ово ли одрины, и не бѣ двора идеже не горяще» [ЛЛ, 6454 (946), ствп. 59]. Як видно з уривка, вежі розташовувалися у дворах мешканців Іскоростеня, і не є фортифікаційними спорудами в цьому контексті [Филин, 1949, с. 158], але саме таке їхнє значення передбачав А. П. Новосельцев [Новосельцев, 2000, с. 431]. Ключовим для з'ясування характеру споруди, що ховається за номінацією вежа, на нашу думку, є згадка про неї у «Сказанні про Бориса і Гліба» за сп. XII ст.: «Въ градѣ Дорогобоужѣ нѣкая жена раба соузи дѣлаше въ вежи повелѣниемъ г(оспо)жа своя в д(е)нь с(вя)т(о)го Николы, и вънезапоу явиста ей с(вя)тая страстот(е)рьпыца, претяца и гл(аголя)ца ей по что тако твориши въ д(е)нь с(вя)т(о)го Николы се ти сътворивѣ казнь, и се рекѣша, разметаста храминоу тоу» [Словарь..., I, с. 377]. З цього джерела видно, по-перше, що вежа — це не житлова споруда і, по-друге, що слова *вежа* і *храмина* є синонімами. Останнє підтверджується Сильвестрівським списком XIV ст. цього твору, укладач якого замінив не дуже поширене й зрозуміле *вежа* на *храм*. Таким чином, вежа — це, ймовірно, висока (багаторисна) господарська споруда [Словарь..., I, с. 377]. Г. В. Борисевич свого часу правильно зрозумів баштоподібність вежі, але зробив висновок про її житловий характер, вважаючи вежу більш ранньою назвою *терема* [Борисевич, 1982, с. 282]. Виходить, що 2 і 3 значення лексеми *вежа* споріднені і позначають 'зрубну баштоподібну споруду', а значення 1, дійсно, походить від дієслова *везти* та об'єднується з іншими значеннями первинною семантикою 'висока споруда'.

На подвір'ї кожного домогосподарства існували схованки, в яких зберігали сільгосппродукти. Про ями з житом згадує РП. Такі об'єкти добре відомі за етнографічними матеріалами [Харузин, 1907, с. 133—135]. За свою багатовікову історію ці ями як за формою (дзвоно- чи глечикоподібні), так і за облаштуванням (обпалені чи обкладені берестом стінки та дно) не

змінилися і не відрізняються від досліджених археологами. Крім ям, існували також і погребі: «в погребѣхъ было 500 берковсковъ меду, а вина 80 корчагъ» [ІЛ, 6654 (1146), ствп. 334]; «И шедъше к погребу, видеша ключа не врежныи и замѣк, лествицу же по неи же сходятъ и исходятъ вѣне лежащую» (Житіє Бориса і Гліба) [Рорре, 1962, с. 23]. Останній приклад показує, що погребі — це не просто ями, як вважають, наприклад, А. С. Львов (погребати > погребѣ) та І. І. Лучиць-Федорець [Львов, 1975, с. 120; Лучиць-Федорець, 1973, с. 11], а підземні споруди з дерев'яно-земляною стелею, від чого й походить назва — 'споруда, що засипана зверху' (погребена). *Погребѣ* мав двері, що замикалися на замок, а більш глибокі — ще й драбину. Не випадково цю споруду використовували як темниці, про що вже згадувалось вище.

Прохолодний погреб використовувався насамперед для зберігання свіжих чи квашених овочів, різноманітних напоїв, а також речей чи сировини, які не псувалися від вологості. Про крадіжки вночі з діжок та квасилень (*бочки квасильніи* — в списку), вина та меду згадує ст. 67 «Закону земледѣльни...» [Павлов, 1885, с. 57]. За джерелами кінця XVI ст., у погребах зимували бджолині рої: «бчолы з улями двесте з погребѣ взято» [Питання..., 1970, с. 15]. Щодо напоїв, то крім медуші, про яку вже йшлося, джерела згадують і такі назви, як *винница* і *пивница*, що вказують на характер використання цих погребів. Лексема *пивница* відома в болг., серб., хорут., пол., слвц., чеш., в.-луж. мовах [Будилович, 1882, с. 111; Харузин, 1907, с. 137], а в Україні на деяких територіях (Буковина, Pokuttia, частково Наддністрянщина) вона повністю домінує [Присяжнюк, 1981, с. 10]. Вважається, що ця номінація з'явилася в українській мові лише у першій половині XV ст. [Питання..., 1970, с. 16], але, на нашу думку, її походження і використання можливе ще у давньоруський час. Про це опосередковано свідчить одна з новгородських берестяних грамот (№ 411, бл. 1280 р.), у якій згадується *подкльть пивной* [Арциховский, 1978, с. 16—17].

Залишається відкритим питання, наскільки у Південній Русі були популярні бані. Походження і використання цієї лексеми ми вже розглянули вище. Зазначимо, що використання істби як лазні повністю заперечує точку зору А. С. Львова, за якою давньоруська лексема *баня*, що позначає, на думку автора ідеї, 'північно-русьську споруду спеціального призначення', була незалежною від старослов'янської *баня* 'гаряче джерело', 'омовіння' [Львов 1975, с. 119]. Хоча за археологічними матеріалами, кам'яні бані відомі в Переяславі і Києві, а в 1205 р. звенигородського кн. Романа Ігоровича угорці «я... в бани мьющася» [ІЛ, 6713 (1205), ствп. 722], ці свідчення не стосуються пересічного населення.

Кліматичні умови Південної Русі дозволяли митися значну частину року у відкритих водоймах: «въпроси (старецъ — В. К.) ...бѣше ли ти въ вси тои баня измыватися, он же рече(че) — ни, нѣ в рѣцѣ егда хотяхъ» (Пролог «Лобковський», XIII ст.) [Словарь..., I, с. 105]. Дослідники вже відзначали, що для південноруського житлового комплексу (садиби) характерна відсутність таких споруд, як бані й овини [Бломквист, 1956, с. 64], що, безперечно, пов'язано з місцевим кліматом.

Ми вже згадували, що в теплу пору року мешканці садиб ночували не в своїх житлах, а в надвірних будівлях. Також у цей час не користувалися печами в житлах, оскільки не було потреби в опаленні житлових приміщень. До того ж, кожна працююча піч потенційно могла спричинити пожежу. Правові обмеження використання печей у давньоруський час невідомі, але такий порядок зафіксований у Московії у XVII ст. Павло Алепський засвідчив, що під час посушливого сезону в Москві були запечатані усі печі, користуватися якими дозволялося лише для випікання хліба щочетверга. В інший час їжу готували на подвір'ї [Алепський, 1898, с. 10]. Літні хлібні печі відомі у болгар, сербів, словаків [Бломквист, 1956, с. 265]. Під час розкопок невеликих городищ і поселень давньоруського часу іноді знаходять рештки наземних печей, які традиційно пов'язують з наземними житлами або з печами виробничого характеру, наприклад, для просушування зерна. Не виключено, що частина цих печей могла використовуватися як літні кухні, для приготування їжі.

Інші споруди, які відомі за етнографічними матеріалами: навіси на 4-х стовпах для складування сіна, соломи, снопів (*обороги*); для зберігання сіна, соломи (*сінники*); для зберігання возів, саней (*возовні, колушні*); для складування дров (*дровотні*); багатофункціонального призначення (*повіті*) — з'явилися, як окремі об'єкти двору, ймовірно, у більш пізній час, а їхню роль виконували кліті, хліві, стаї, обори, гумна, які у більшості випадків були поліфункціональними.

5. ОГОРОЖА, ВОРОТА, КОЛОДЯЗЬ

Огорожа є неодмінним атрибутом двору в повному розумінні цього слова. Оскільки поява лексеми *двор* відноситься, як вже було показано вище, до старослов'янських часів, то й існування загальнослов'янських назв головних типів огорож видається цілком зрозумілим. Серед останніх виділяється термін **огород** (*огорожа* — укр., *ograda* — рос., болг., серб., *ograda* — хорв., *ohrada* — слвц., *ohrada, ohrad* — чеш., *wohroda* — в.-луж., *ogrodza* — пол.) [Будилович, 1882, с. 122; Миклошич 1885, с. 854], який є родовим, загальним для усіх типів огорож. Саме у такому значенні він вживався у

давньоруський і більш пізній час: «Привяжи конь возле огорода да тать к столбу» (Т. Фене, Псковські прислів'я та приказки 1607 р.) [Мудрое..., 1989, с. 347; Словарь..., VI, с. 78, 79].

Побутування у різних слов'янських мовах споріднених назв окремих типів огорож засвідчує, що ще в часи праслов'янської єдності вже існувала мовна диференціація цих назв, яка віддзеркалювала певні реалії матеріальної (будівельної) культури. Однією з цих назв є лексема **тупъ (тынъ)**, яка широко представлена у слов'янській лексиці: *тын* — укр., серб., *тын* — рос., *отынъ, тынъ* — полаб., *tiñ* — слвц., *туп* — чеш., *tin* — хорв., *tinj* — хорут. Традиційно її пов'язують з д.-в.-нім. *tûn* [Будилович, 1882, с. 123], але припущення цього запозичення не більш обґрунтоване, ніж думка про спільне походження цього слова із загального індоєвропейського мовного фонду. Лексема **тынъ** активно використовувалася у давньоруській мові: «Аже... дворную тыномъ перегородитъ (у пізніших списках — *перетынит*) межю» (ст. 65 Тр. сп. РП); монголо-татари оточили Володимир «силою, и отыниша град тыномъ всь» [НПЛ, 6746 (1238), ствп. 75, 287]; «Оттолъ же придоша беззаконнии, и остуниша Торжекъ на сборъ чистои недѣли, и отыниша тыномъ всь около, якоже инии гради имаху» [НПЛ, 6746 (1238), ствп. 76, 288]. Після монголо-татарської навали цей термін продовжує широко вживатися на колишніх землях як Південно-Західної, так і Північно-Західної та Північно-Східної Русі: «чрес тын пьютъ, а нас не зовутъ» (1374); «Того же лета повеле посадник Федос и весь Псков намостити буевище и около церкви святая Троица и тыном отыниша около церкви» (1428) [Рорре, 1962, с. 80]; «Тако и пиный человек, аще в кый двор не пуссят — тына стоить, послушывая: «*тиют ли во дворе семь, братие?*» — спрашивает у коегождо человека» (Слово про хміль, до середини XV ст.) [Мудрое..., 1989, с. 95]. Саме слово **тынъ** було використане автором русько-грецького словника для позначення терміна *огорожа* (Рѣчь тонкословия греческаго, середина XV ст.) [Ковтун, 1963, с. 340]. Як видно з наведених прикладів, з часом конкретне семантичне значення слова **тынъ** як особливого виду огорожі почало розмиватися, наближаючись за значенням до родового поняття *огородъ*. На це вказує і вживання дієслова *тынити* у значенні городити, огороджувати. І. І. Лучиць-Федорець вважає, що первинна семантика терміна *тупъ* — 'жива огорожа' [Лучиць-Федорець, 1973, с. 11]. Дійсно, якщо розглядати розвиток огорожі як культурного явища, то її першопочатки можна вбачати у використанні людиною природних меж та перешкод, у тому числі й зелених огорож, на що звернув увагу свого часу й Л. Нідерле [Нідерле, 1956, с. 260]. Але назва подібної примітивної огорожі могла мати лише загальний, родовий характер. Більш дрібна но-

мінація огорож з'явилася лише з розвитком її окремих типів. Тому вбачати в лексемі **тынъ** природну огорожу немає жодних ані історичних, ані лексикографічних підстав.

Іншим загальнослов'янським спеціальним терміном огорожі є слово **plotъ: плот** — укр., серб., *плет* — болг., *plot* — хорв., хорут., слвц., чеш., н.-луж., *plot* — пол. [Будилович, 1882, с. 122]. Воно зустрічається в оригінальному давньоруському творі — «Моління» Даниїла Заточника: «Тако и аз всем во обиде есмъ, зане не оградим естъ страхом грозы твоя, аки плотом твердымъ» [Лексика..., 1981, с. 131]. Цікавою в цьому випадку є заміна лексеми *плотъ (оплотъ)* І (найдавнішої, XII—XIII ст.) редакції цього твору на знайому нам лексему *ограда* у II редакції. Про поступове припинення використання цього слова у Північній та Північно-Східній Русі свідчить його занесення до російських азбуковників другої половини XVI — початку XVII ст., де це слово тлумачиться як *ограда*. Звернемо увагу на семантичну близькість, але не тотожність, як вважають деякі дослідники [Будилович, 1882, с. 122], лексем *плотъ* і *плетень*. Остання відома у деяких слов'янських мовах (*пліт* — укр., *plēteñ* — в.-луж.) і вживалася у давньоруській: «надѣяше бо ся на твердь, бяше бо плетень оплетено то мѣсто и насавано колья» [ЛЛ, 6724 (1216), ствп. 496].

Вивчення етнографічних реалій на території східних слов'ян, що зберігають наведені вище назви окремих типів огорож, дозволяє в цілому реконструювати типи садибних (дворових) огорож давньоруського часу. Хоча, власне, сучасних назв нараховується близько двох сотень (наприклад, лише на території Росії, що охоплює терени колишнього Володимиро-Суздальського князівства, їх зафіксовано 134, не враховуючи фонетично-морфологічних варіантів) [Мельниченко, 1974, с. 109], усю їхню різноманітність можна звести до кількох десятків коренів. Якщо ж відкинути ті з них, що мають пізні походження (зокрема *частокіл*, *палісад* чи *штaketник*), лексичні форми, що залишились, матимуть у своїй основі терміни, що побутували чи утворились у давньоруський час. Г. Г. Мельниченко, порівнявши лексеми тематичної групи «огорожі», що належать до різних хронологічних груп, дійшов висновку, що до найдавнішої лексичної верстви (за матеріалами словників І. І. Срезневського і Г. Е. Кочина) належать слова *забор*, *изгорода*, *огород*, *осек*, *плетень*, *прясло* та *тын* [Мельниченко, 1974, с. 127]. За його даними, лексема *огород* та похідні від неї (*изгород*, *за(из)города*, *за(из)городка*, *городьба*, *горожа* та ін.) фіксують 4 види огорожі:

- 1) з жердок та кілків (типу частоколу);
- 2) з дощок, поставлених вертикально і щільно;
- 3) з горизонтальних жердок, що прикріплені до стовпів, і переплєтених між цими жердками прутів;

4) з горизонтальних жердок, що прикріплені до кілків або стовпів [Мельниченко, 1974, с. 109—116].

Серед українських говорів найбільш популярним є слово *плот*, яке має кілька значень:

1) огорожа з горизонтально прикріплених до стовпів жердин;

2) огорожа, плетена з хмизу [Євтушок, 1993, с. 104—105];

3) огорожа з колод;

4) огорожа взагалі [Корень, 1968, с. 147].

Крім цього, вживаються терміни *плетень* (огорожа з лози) і *тин* (огорожа з нетовстих жердок, іноді переплєтених прутами або огорожа з розколотих нетовстих колод, що забиваються в землю, а поверху збиваються планками) [Корень, 1968, с. 147, 155]. Серед назв — позначень плоту (плетня) вживаються також (подано по мірі зменшення частоти вжитку): *плетіння*, *плетінь*, *плетяник*, *плетюга*, *запліт*, *тин*; для позначення плоту із стовпів з горизонтальними жердинами: *тин*, *жерде*, *жерди*, *огорожа*, *городьба*, *забор* [Євтушок 1993, с. 104—105].

Ще однією назвою огорожі давньоруського часу є слово **воръ**. Воно згадане при описі подій, пов'язаних із перенесенням мощей Бориса і Гліба до нової церкви у Вишгороді: «и взяша раку Борисову, и въставиша и на возила, и поволокоша оужи князи и бояре, чернѣцѣмъ оупрѣдѣ идуцимъ съ свѣщами, попомъ по нимъ идуцимъ, та же игумени, та же епис(коп)и предѣ ракою, а кн(я)земъ с ракою, идуцимъ межи воромъ, и не бѣлъзѣ вести от множества народа, поламляху ворс» [ІЛ, 6623 (1115), ствп. 280-281]; «Бѣше же устроенъ вѣръмъ по обема сторонамъ» («Сказання про Бориса і Гліба», XII—XIII ст.) [Рорре, 1962, с. 5]. З контексту цих повідомлень видно, що ця огорожа була легкого типу, тобто, вона швидко споруджувалася та розбиралася. Лексема з таким самим коренем зустрічається і в перекладеній літературі: «Доиде места, иде же превори чьрни стояху» (Житіє св. Нифонта, 1219); «яко же смърд и ниш человек и странен пришед издалеча к преворам княжа двора и виде я, дивится, и приступив к вратам чюдится, въпрашая, и внутрь въшед, видит на обе стране храмы стоящаа украшены камением и древом, испьсань» (Шестоднев Іоанна, екзарха Болгарського, 1263) [Рорре, 1962, с. 60]. Використана лексема *превора* дуже близька до пол. *przewoга* — перегородка в хліву та завога — запір, засув [Фасмер, III, с. 105—106]; деякі дослідники (В. Й. Горобець та ін.) вбачають етимологічну спорідненість давньоруського *воръ*, *вора* — 'огорожа' та терміна праслов'янського походження **oboga* — укр. *обора* 'огорожена частина двору' [Історія..., 1983, с. 411]. Лексема *воръ* збереглася у зміненому вигляді (*ворина*, *вориння*) в українських діалектах у значенні загорожа з жердин [Історія..., 1983, с. 134; Присяжнюк, 1981, с. 10].

Підсумовуючи наведені матеріали, звернемо увагу на те, що усі назви типів огорож, відомі за давньоруськими оригінальними та перекладними писемними пам'ятками — *огородъ*, *тынъ*, *плоть*, *плетень*, *воръ* — збереглися у тій чи іншій формі в українській мові та її діалектах і до сьогодні залишаються в активному користуванні.

Неодмінним атрибутом усякого двору є ворота. Праслов'янське **vorta* > *ворота* збереглося майже в усіх слов'янських мовах: *ворота* — укр., рос., *врата* — болг., серб., *vrata* — хорв., хорут., чеш., *wrata* — словц., *wrota* — пол., в.-луж. [Будилович, 1882, с. 123]. Пізніше, під західноєвропейським впливом, для позначення фортифікаційних воріт (башти з воротами) почав використовуватися термін *brama* (пол., чеш.), *brana* (чеш., словц.), який перейшов і в українську мову, частково витіснивши лексему *ворота*. Поширення терміна *ворота* вказує на існування реалії — в'їзду на огорожену ділянку — в часи загальнослов'янської єдності. Про це свідчить існування у більшості слов'янських мов загального терміна для позначення воротних стовпів з крюками та петлями для закріплення полотна самих воріт — **верѣя**: *верей* — рос., *verrej* — хорв., *verija* — хорут., *vereje* — чеш., *wierzeja* — пол. [Будилович, 1882, с. 104].

Постійним супутником людських осель завжди були джерела питної води. Спочатку використовувалася вода з природних об'єктів — річок, струмків, джерел; потім людина почала спеціально оформлювати природні джерела або викопувати штучні — колодязі. Деякі дослідники походження слов'янського *колодязь-кладязь* виводять від гот. *kaldinga* [Нидерле, 1956, с. 261]. Використання цього терміна у давньоруських оригінальних пам'ятках (літописи, «Похвала Борису і Глібу» та ін.) у повноголосній та неповноголосній формах, із значним переважанням останньої [Львов, 1975, с. 131—132], вказує на переважно книжкове використання слова *кладязь*.

Дуже відомою є літописна легенда про білгородський кисіль, коли під час облоги Білгорода печенігами його мешканці обдурили кочовиків за допомогою двох виритих колодязів [ІЛ, 6505 (997), ствп. 113]. Колодязі давньоруського часу археологічно вивчені у кількох містах (Київ, Чернігів), у тому числі і в згаданому Білгороді біля Києва, де під час розкопок В. В. Хвойки 1910 р. було знайдено залишки двох розташованих поруч колодязів [Хвойка, 2008, с. 108—109, 146, 148], а також на сільських поселеннях Чернігівщини — в Автуничах та Шумлаї [Веремейчик, 1995, с. 84—91]. Хоча не можна заперечувати існування окремих колодязів у князівських, боярських чи монастирських дворах, все ж більша їхня частина у містах, а також, мабуть, усі на сільських поселеннях і на городищах були у загальному користуванні і

розташовувались поза садибами. Про це свідчать як археологічні матеріали цього часу (дерев'яні водогони у Новгороді та містах Білорусі) [Воронин, 1948, с. 196], так і історичні свідчення. Зокрема на плані Києва полковника Ушакова 1695 р. зображено кілька колодязів на території Верхнього міста та Подолу, які, судячи з місця їхнього розташування, були у загальному користуванні.

У Галицько-Волинському літопису згадується «*стюденць рекомыи кладязь*» [ЛЛ, 6767 (1259), ствп. 844]. Відомий цей термін й у перекладах: «*Василий рече: сыне, пий воду от своих студенец и источник*» (Бесіда трьох святителів) [Мудрое..., 1989, с. 65]. Обидві назви (*колодязь*, *студенец*) дуже поширені у слов'янському світі: *кладец* — болг., *кладеньць* — ст.-серб., *кладенац* — н.-серб., *kladenac* — хорв., *kladez*, *kladenec* — хорут., *студенац* — серб., *studenac* — хорв., *studenec*, *studenc* — хорут., *studeň*, *studňa* — слвц., *studna*, *studně* — чеш., *studnja* — в.-луж., *studňa* — н.-луж., *studnia* — пол. [Будилевич, 1882, с. 117]. В українській мові використовують 3 лексеми на позначення штучно оформленого джерела питної води — *колодязь*, *криниця*, *студня* [Присяжнюк, 1981, с. 10; Євтушок, 1993, с. 97].

Як видно з наведених матеріалів, двори (садиби) пересічних мешканців сільських поселень і міст давньоруського часу мали певну, іноді досить складну і розвинену, структуру, до якої входили житлові і господарські об'єкти, пов'язані як із зберіганням майна, так і сільськогосподарським (землеробство, тваринництво), у тому числі і присадибним, виробництвом, а також ремеслом. Номенклатура історичних лексем X—XIII ст., пов'язаних із двором, засвідчує багатство форм і вказує на різноманіття садибних споруд, їхню функціональну строкастість. Ця обставина спонукає до подальшого пошуку і визначення критеріїв виділення окремих археологічних об'єктів, які можуть бути співставлені з аналогічними, відомими за даними етнографії і лексикології.

Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в середине XVII в. — М., 1898. — Кн. X.

Ариховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962—1976 гг.) — М., 1978. — Т. VII. — 192 с.

Безусько Л. Г., Томашевський А. П., Івакін Г. Ю. Попередні результати палінологічних досліджень 1998 р. у Києві // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999. — К., 1999. — С. 59—60.

Борисевич Г. В. Хормное зодчество Новгорода // Новгородский сборник. — М., 1982. — С. 269—294.

Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX в. — М., 1956. — С. 5—458. — (Труды Инсти-

тута этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. 31).

Будилевич А. Первобытныя славяне в их языке, быте и понятиям по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. — К., 1882. — Ч. 2. — Вып. 1. — 153 с.

Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. — М., 1861. — 6+II+1632 стб.+VIII с.

Веремейчик О. М., Готун І. А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. — К., 1995. — № 4. — С. 82—94.

Воронин Н. Н. Жилище // История культуры древней Руси. — М. ; Л., 1948. — Т. 1. — С. 204—233.

Воронин Н. Н. Поселение // История культуры древней Руси. — М. ; Л., 1948. — Т. 1. — С. 182—203.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966. — 586 с.

Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. — К., 1966. — 238 с.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). — К., 1961. — 284 с.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. — К., 1963. — 243 с.

Гребінь П. М., Коваленко В. П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 13—24.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. — СПб. ; М., 1881. — Т. II. — 807 с.

Данилюк А. Г. Наша хата: Етнографічний нарис про традиційне поліське житло. — Луцьк, 1993. — 63 с.

Євтушок А. М. Лексика сільського будівництва в українських западнополюських говорах : Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1989. — 19 с.

Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. — Рівне, 1993. — 134 с.

Иллюстров И. И. Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках : Сборник русских пословиц и поговорок. Изд. 3-е, испр. и доп. — М., 1915. — 480 с.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. II. — 648 с.

Івакін Г., Козюба В. Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI—XIII ст. // А се его сребро. — К., 2002. — С. 71—88.

Історія української мови: Лексика і фразеологія / Відп. ред. В. Русанівський. — К., 1983. — 744 с.

Киево-Печерский патерик / Підгот. тексту, передм. та прим. Д. Абрамовича — К., 1931. Репринтне видання — К., 1991. — 280 с.

Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. — М. ; Л., 1963. — 445 с.

Козюба В. К. «Двір» в історико-юридичних пам'ятках давньої Русі // УІЖ. — 2003. — №1. — С. 36—53.

Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — К., 1998. — № 1. — С. 28—45.

Корень Н. Д., Шушкевич М. С. Полесская строительная терминология (хата и хозяйственные постройки) // Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. — М., 1968. — С. 131—160.

Корчиц М. А. Строительная лексика в языке старобелорусской письменности 15—17 столетий : Автореф. дис... канд. філол. наук. — Мн., 1970. — 19 с.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. I. — 496 с.

- Лексика и фразеология «Моления» Даниила Заточника* / Ред. Е. М. Иссерлин. — Л., 1981. — 232 с.
- Літопис Руський* / Переклад Л. Махновця. — К., 1989. — 592 с.
- Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — 368 с.
- Львов А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. — М., 1966. — 321 с.
- Луцки-Федорец И. И.* Лингвострановедческая характеристика и реконструкция одной группы лексики Полесья (жилище и хозяйственные постройки) : Автореф. дис... канд. филол. наук. — Мн., 1973. — 19 с.
- Луцый Ю. В.* Давньоруська істба за відомостями історичних джерел X—XIV століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2014. — Вип. 17. — С. 23—30.
- Мейе А.* Общеславянский язык / Пер. и прим. проф. П. С. Кузнецова; под ред. проф. С. Б. Бернштейна; предисл. проф. Р. И. Аванесова и проф. П. С. Кузнецова. — М., 1951. — 492 с.
- Мельниченко Г. Г.* Некоторые лексические группы в современных говорах на территории Владимиро-Суздальского княжества XII — начала XIII в.: Территориальное распространение, семантика и словообразование. — Ярославль, 1974. — 270 с.
- Миклошич Ф.* Краткий словарь шести славянских языков (русского с церковнославянским, болгарского, сербского, чешского и польского), а также французский и немецкий / Сост.: Ф. Миклошич, В. Никольский, Ст. Новакович, А. Маценауер, А. Брюкнер. — СПб. ; М. ; Вена, 1885. — 962 с.
- Мудрое слово Древней Руси (XI—XVII вв.)* / Сост., вступ. статья, подг. древнерусских текстов, перевод и комментарий В. В. Колесова. — М., 1989. — 464 с. — (Сокровища древнерусской литературы).
- Нидерле Л.* Славянские древности. — М., 1956. — 453 с.
- Новгородская первая летопись* // ПСРЛ. — Т. III. — М., 2000. — XII, 720 с.
- Новосельцев А. П.* Термин «*везжа*» в древнерусских источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. — М., 2000. — С. 428—433.
- Павлов А.* «Книги Законные», содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные // СОРЯС. — СПб., 1885. — Т. 38. — № 1—8. — 92 с.
- Петрашенко В. О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — К., 1999. — № 2. — С. 60—77.
- Петрашенко В. О., Козюба В. К.* Давньоруські поселення поблизу с. Бучак // Археологія. — К., 2005. — № 2. — С. 55—69.
- Питання історії української мови* / Відп. ред. Л. Л. Гумецька. — К., 1970. — 196 с.
- Присяжнюк В. З.* Лексика сільського будівництва в українському мові : Автореф. дис... канд. филол. наук — К., 1981. — 17 с.
- Приходько Н. П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 245—275.
- Сабурова Л. М.* Сельскохозяйственные орудия и постройки // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М., 1987. — С. 187—203.
- Самойлович В. П.* Народна творчість в архітектурі сільського житла. — К., 1961. — 342 с.
- Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.* — М., 1988. — Т. I; 1989 — Т. II; 1990 — Т. III; 1991 — Т. IV; 2000 — Т. V; 2000 — Т. VI.
- Соболевский А.* Смоленско-полоцкий говор XIII—XV вв. — Варшава, 1886. — 27 с.
- Сорока В. А.* Предметно-бытовая лексика белорусских народных сказок (Названия жилых и хозяйственных построек) : Автореф. дис... канд. филол. наук — Мн., 1977. — 22 с.
- Спегальский Ю. П.* Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв. — Л., 1972. — 276 с.
- Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893. — Т. I; 1902 — Т. II; 1912 — Т. III.
- Стецюк В.* Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. — Львів ; К., 2000. — Кн. 2. — 96 с.
- Творогов О. В.* Лексический состав «Повести временных лет» (Словоуказатели и частотный словарь). — К., 1984. — 218 с.
- Трубащев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — М., 1991. — 272 с.
- Українська історична та діалектна лексика* / Відп. ред. Л. М. Полюга. — К., 1985. — 163 с.
- Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1986. — Т. I—IV.
- Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей). — Л., 1949. — 288 с. — (Ученые записки Ленингр. гос. ин-та им. А. И. Герцена, т. 80).
- Харузин А.* Славянское жилище в Северо-Западном крае. — Вильна, 1907. — 458 с.
- Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам). — К., 2008. — 160 с.
- Шенников А. А.* О русских крестьянских усадьбах XVI века // Географическое общество СССР. Доклады Отделения этнографии. — Л., 1966. — Вып. 2. — С. 4—25.
- Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977—1983 гг.). Комментарий и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951—1983 гг.). — М., 1986. — 312 с. — (Новгородские грамоты на бересте, т. VIII).
- Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990—1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. — М., 2000. — 432 с. — (Новгородские грамоты на бересте, т. X).
- Янин В. Л.* Я послал тебе бересту. — М., 1998. — Изд. 3-е. — 462 с.
- Poppe A.* Materialy do slownika terminow budownictwa staroruskiego X—XV w. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1962. — XXIV+96 s.

В. К. Козюба

V. K. Koziuba

ЖИЛИЩЕ, ДВОР, УСАДЬБА (по материалам древнерусской лексики)

Статья посвящена изучению двора-усадьбы как части материальной культуры Древней Руси X—XIII вв., на основе различных данных — исторической лексики, этнографического и археологического материалов.

Она состоит из нескольких блоков. В первой части («Жилище, его составляющие части», «Планировочные и конструктивные части жилища») анализируется жилище как главный элемент двора. Приводятся номинации дома и его составляющих, встречающиеся в древнерусских письменных источниках — летописях, отечественной и переводной религиозной литературе. Разнообразие терминов свидетельствует о существовании различных типов жилища и его эволюции от простых форм к сложным (многокамерные, многоярусные).

В следующей части («Двор и его составляющие части», «Сооружения в усадьбах») анализируется организация пространства вокруг домов и функциональное назначение различных дворовых построек. В последней части («Ограда, ворота, колодец») подается анализ типов ограждений средневекового времени, которые известны по письменным источникам и этнографическим данным.

Комплексное рассмотрение исторических, лингвистических, этнографических и археологических материалов позволяет более детально изучить проблему древнерусской усадьбы. Сравнение этнографических материалов Украинского и Белорусского Полесья с результатами археологических раскопок древнерусских городов и поселений открывает новые возможности для характеристики двора как культурного феномена Средневековья.

Ключевые слова: жилище, усадьба, историческая лексика, археология, Полесье, Южная Русь.

DWELLING, YARD AND HOMESTEAD (in the old rus lexics light)

The paper includes study of the yard-estate being a part of the Old Rus material culture of the 10th—13th centuries based on various data: historical lexics and ethnographic and archaeological materials.

It consists of several blocks. The first one («Dwelling and its components» and «Planning and constructive components of dwelling») analyses house as the main yard component. House nominations and its components with terms from Old Rus written sources — chronicles, local and translated religious literature are available. The diversity of terms means presence of different dwelling types and their evolution from simple to complex (multichamber, multi-storey) forms.

Next part of the research («Yard and its components», «Buildings in homesteads») analyses landscaping around dwelling and functioning of farm buildings. The final chapter («Fence, gate and well») contains analysis of medieval fence types known from written sources and ethnographic data.

Complex using historical, linguistic, ethnographic and archaeological data allows seeing problem of the Old Rus homestead wider. By comparing ethnographic Polissyan materials from Ukraine and Belarus with the results of archaeological excavations of the Old Rus towns and settlements the new possibilities to characterize homestead as cultural phenomenon of the Middle Ages are open.

Keywords: dwelling, homestead, historic vocabulary, archaeology, Polissya, Southern Rus

Одержано 02.12.2015

Н. В. Хамайко

ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕР ДАВНЬОРУСЬКОЇ ГРИ У «ТАВЛІЇ» У ПИСЕМНИХ ТА ЕПІЧНИХ ЗГАДКАХ

У статті здійснено систематизацію і аналіз писемних та епічних згадок про гру в «тавлії», а також розглянуто питання її атрибуції.

Ключові слова: тавлії, гра, повчання, биліни, гральні фігури, гральна дошка.

Найдавніші згадки про «тавлії» у давньоруських джерелах стосуються дидактичної або епітимійної літератури. Церковні повчання і заборони звертають спеціальну увагу на такий спосіб провадження дозвілля, як настільні ігри. Ця заборона була запозичена з візантійських зразків і далі розвивалась у давньоруській літературі. Переписувачі, повторюючи відомий список назв ігор, поступово розширювали його, включаючи при цьому не лише азартні, а взагалі всі відомі їм, у тому числі й стратегії [Савенков, 1905, с. 65—91].

Давньоруські писемні джерела зберегли цілий ряд назв давніх ігор, до переліку яких входять ігри «сигами», «биричьемъ», «и шахы. и лѣкы. и тавлеи» [Розенкамф, 1829, с. 50—51; Словарь русского..., 1981, с. 201; Срезневский, 1903, с. 911; Гальковский, 1913, с. 34]. А мініатюра з Радзивилівського літопису ілюструє використання гральних костей в епізоді про кидання жереба для визначення язичницьких жертв під 883 р. (рис. 1, тут і далі див. кольорову вклейку). Відомі також археологічні знахідки давньоруських гральних фігурок, костей та гральних дощок.

Згадана серед решти гра «тавлїи» не дійшла до нашого часу, тож атрибуція її традиційно викликає труднощі. У більшості робіт, присвячених давньоруським іграм, тавліям виділена лише коротка згадка про їхнє існування. Розстановка пріоритетів у дослідженні

різних видів ігор теж історично склалася непропорційно. Так, Д. І. Саргін свого часу жалкував з приводу «надмірної» цікавості дослідників, спрямованої на вивчення шахів, у той час як більшість шашкових залишалась поза їхньою увагою [Саргін, 1915, с. X]. Порушити питання про необхідність дослідження походження давніх тавлійно-народових ігор намагався І. Л. Мейзеліс [Мейзеліс, 1959, с. 415], а потім і О. І. Кулічіхін [Куличихин, 1982, с. 28].

У французькій граматиці М. Н. Соколовського (1770) «тавлії» виступають перекладом *trictac* (нард) [Соколовский, 1804, с. 328], а у більш ранньому словнику Х. Целларія латинське *alea* пояснюється як «*игра в тавлеи, игра в кости. Bretspiel, Wurffel Spiel*» [Целларий, 1746, с. 9]. Найраніші академічні словники російської мови 1794 та 1822 рр. дають таке означення «*тавлеи*»: «*Игра, в которой мечут двумя игральными костями, и по числу точек, какое они покажут, ставят на соответственные сему числу места плитки, и далее переходят*» [Словарь Академии..., 1794, с. 6—7; Словарь Академии..., 1822, с. 657], тобто, йдеться про аналог нардів чи власне нардів. Проте у дещо пізнішому словнику під редакцією О. Х. Востокова тавлії пояснювалися як «*стар. игральные кости*» [Словарь церковно-славянского..., 1847, с. 266].

О. Ф. Вельтман відзначив за старовинними реєстрами XVII—XVIII ст. Московської збройної палати, що «у описах розрізняються шахи і дошки шахові від тавлій і дощок тавлійних, які власне складають гру тріктрак, оскільки при тавліях згадуються і «*два кости переметные*». Шашки ж, на думку дослідника, згадуються в описах як «саки» на 18 та 30

фігурок [Вельтман, 1844, с. 59]. У митному тарифі 1782 р. згадувалися «*игры шахматные и другого рода, кроме особо именованных, также тавлеи с прибором*», та окремо «*тавлеи всякие с прибором*» [Общий тариф, 1782, с. 47, 88].

У словнику В. І. Даля значення «тавлеи» ширше: «*стар. шашечница, игра в шашки; игра в кости на расчерченной для сего доске*» [Даль, 1866, с. 351]. Що ж до визначення самого слова «шашки», то він подає його надзвичайно широко. Серед інших варіантів у словниковій статті наведено означення «*всякий мелкий обрубочек, отрезочек, кубик; кость игральная с очками; бабка игральная, надкопытная коровья кость; точеный кружок, стопочка, для игры на доске в 64 клетки, и самая игра эта*» [Даль, 1866, с. 571]. Цей термін В. І. Даль наводить навіть для означення шахових фігур — «*Ферзь — старшая по царю шахматная шашка*» [Даль, 1866, с. 487]. Очевидно, таке широке розуміння шашок було поширеним, оскільки у словнику 1794 р. навіть самі шахи кваліфіковані як «*шашечная большая игра*» [Словарь Академии..., 1794, с. 485]. Можливо, саме під впливом В. І. Даля, І. І. Срезневський для давньоруського «тавлиѧ / тавлѣѧ» теж дав визначення: «*дощка для гри у шашки чи шахи, гра у шашки*» [Срезневский, 1903, с. 911].

Билинні «тавлії» ототожнював з шашками також П. І. Кеппен [Кеппен, 1822, с. 91]. Схоже, вважав їх близькими іграми і М. І. Костомаров [Костомаров, 1860, с. 144]. В. В. Стасов, розглядаючи билинні згадки про «шашки-шахматъ» та «тавлеи», навпаки, співвідніс *тавлії* з перськими нардами, близькими до європейського «тріктраку» [Стасов, 1868, с. 303—304; Стасов, 1894, с. 1218—1219]. О. Ф. Міллер, повторюючи загалом думки В. В. Стасова, водночас акцентував увагу на тому факті, що зазвичай руські богатирі грають у тавлії з іноземними царями, а також відзначив відмінності правил билинної гри тавлії від шахів, оскільки в них застосовується кидання кості, але й від нард теж, бо є згадка про те, як Добриня «просмотрел ступень шашечный». Останнє дослідник пояснив нашаруванням двох різних ігор [Миллер, 1869, с. 508—510].

І. П. Глазунов провів паралель між грою *tafl* скандинавських саг та «тавліями», вважаючи, що спочатку слово позначало «шахову дошку, а потім і різні ігри, переважно ж тавлії (*trictas, backgammon*)» [Глазунов, 1903, с. 156]. Подібний розвиток назви, але від латинського *tabula* чи грецького *тавліон*, *тавлізеи* припускав, з посиланням на пояснення В. О. Міллера та М. П. Попова, також І. Т. Савенков, який вважав, що «з дошки чи таблиці назва перейшла й на костяшки чи пішаки», а самі давньоруські тавлії ототожнював з нардами [Савенков 1905, с. 77—79].

Д. І. Саргін припустив, що у давньоруських джерелах, власне, шашки заховані під назвами «сіги», «шеги» [Саргін, 1915, с. 254—257]. «Тавлії, бірки і саки» з описів Збройної палати дослідник за кількістю фігурок ототожнив з різними іграми. Так, за Д. І. Саргіним, «саки» мали 18 фігурок і були тотожні грі «млин»; «тавлії» на 30 фігурок — це нарти, а «бірки» — гіпотетично солітер. На його думку, термін «тавлія» покривав усі фігурки (особливо рядові «пішаки»), що Д. І. Саргін аргументував випадками вжитку даного терміну в XVII—XVIII ст. у застосуванні до шашок і шахів [Саргін, 1915, с. 278—281]. Щоправда, його посилання на згадки «тавлій» у записках А. Т. Болотова (1738—1833) нічого не додавали, оскільки автор мемуарів ніде не уточнював характер гри [Болотов, 1871, с. 580]. У цьому Д. І. Саргін лише повторював уявлення шашкиста М. К. Гоняєва про поширення гри у шашки в Росії у XVII—XVIII ст. Та й Д. І. Саргін вже у вступній частині книги називав сучасних йому гравців у шашки «тавліїстами» [Саргін, 1915, с. XIV]. На думку дослідника, витіснення терміна «тавлія» новим «шашка» почалося лише з впровадженням нових правил гри із застосуванням «дамки» [Саргін, 1915, с. 281—282].

Починаючи з М. К. Гоняєва і Д. І. Саргіна, в історіографії виокремлюється нова лінія, представлена діючими гравцями та ентузіастами дослідження історії шахово-шашкових ігор. Для їхніх творів характерний популярний стиль, орієнтування на висвітлення передісторії свого улюбленого виду ігор та не завжди чітке представлення доробку попередників, через що часом незрозуміло, чи прийшов автор до певного висновку самостійно, чи лише переказує думки, запозичені з творів попереднього періоду. Ще однією тенденцією даної лінії є спроба певної класифікації давніх ігор за ознакою їхньої «еволюції» у напрямі шахів чи шашок.

Так, зокрема визначення «шашкової гри» як гри одноманітними фігурами, запропоноване М. К. Гоняєвим, підтримав І. К. Мейзеліс, зазначивши при цьому, що сучасні шашки нетотожні давнім шашковим іграм, хоча і велися однаковими фігурами на спеціально розкресленій дошці [Мейзеліс, 1959, с. 411]. Відповідно, «шахові ігри» передбачають наявність фігур різних типів.

Щодо інформативності сюжетів гри у «шашки-шахматъ, тавлеи золочение» у билинних текстах думки розділилися. Л. М. Майков у оглядовій роботі, присвяченій билимам Володимирового циклу, пов'язував їх з шахами [Майков, 1863, с. 53, 56]. О. Ф. Міллер вважав, що у текстах «епічно нашарувалися дві різні гри» [Миллер, 1869, с. 508]. Ще більш обережну позицію демонстрували видавці, які відмовлялися від точної ідентифікації билинних описів, вважаючи їх збірними від давніх ігор.

В. Я. Пропп припустив, що у давньоруських билинах спочатку фігурувала давня гра з кістками, у подальшому витіснена шахами. З посиленням на О. Ф. Міллера він наводив варіант такої гри, де два гравця, у кожного з яких по шість квадратів, кидають білі й чорні камінчики, що вимагає від них великого хисту [Пропп, 1958, с. 363]. Це припущення різко відкинув І. М. Ліндер, натомість спробувавши дати своє пояснення. На двох сторінках тексту дослідник виклав аж чотири гіпотези походження гри *тавлії*, що остаточно заплутало і його розповідь, і уявлення читача. Спочатку І. М. Ліндер порівнював тавлії зі східними *нардами*, зауваживши, що в середньовіччі гра розповсюдилася Європою, де отримала назву *«трик-трак»*, а згодом, і давньоруськими землями, вже під назвою *«тавлія»*, однак не раніше, ніж у XII—XIII ст., базуючись на археологічних знахідках гральних костів-кубиків, що відрізнялися від видовжених, призначених для інших давніх ігор. Далі з посиленням на список XVI ст. «Бджоли» він припускає, що тавліями називалися у XVI—XVII ст. ігри з гральними костями, що у більш ранніх текстах фігурують під назвами *«зернь»*, *«лѣки»*; а наприкінці порушує питання: що ж міг означати термін *«тавлѣя»*, який з'явився на Русі значно раніше від самої гри? І робить висновок, що саме слово давньослов'янське, похідне від латинського *tabula*, а відтак і означає гральну дошку — *«шахівницю»*. «Тавліями (велеями)», на його думку, називали й будь-які інші ігри, що велися на дошках [Ліндер, 1975, с. 142—143].

І. М. Ліндер заперечив і намагання В. Я. Проппа пояснити дивний розвиток ігрової стратегії з перемогою в три ходи незнанням співцями особливостей шахової гри і підміною її грою в тавлії [Пропп, 1958, с. 363]. Підхопивши припущення Б. М. Путилова про імовірне значення *«заступ — шахова партія»* [Путилов, 1986, с. 531—532], дослідник трактував три *«заступи»* у билинах як три партії поспіль [Ліндер, 1975, с. 142].

Нечітке означення гри в *«тавлії»* привела і Р. С. Ліпець. На противагу коментарю С. К. Шамбінаго про синонімічність тавлій шахам і шашкам [Древние..., 1938, с. 307], дослідниця слідом за В. В. Стасовим припускала наявність окремої гри, подібної до східних нардів. Аргументацію І. М. Ліндера про появу назви й самої гри [Ліндер, 1964, с. 102] Р. С. Ліпець вважала непереконливою. Вона дійшла висновку про тотожність тавлій не дощці-шахівниці, а самим різьбленим гральним фігурами і припускала, що в билинах цей термін означає вже шахові фігури [Ліпець, 1969, с. 277—278]. С. Г. Струмілін вирішив поєднати версії, акцентувавши увагу, що хоча латинське слово *tabula* й означає «дошка», в билинному епосі використовується як означення шахових фігур

[Струмілін, 1962, с. 100]. І. М. Ліндер відповів на ці заперечення новими припущеннями про те, що використаний у билинах термін *«тавлії золочені»* стосується лише декоративного оздоблення гральних дощок, але аж ніяк не власне фігур. Аргументами цьому виступали несинхронність археологічних, літературних і билинних матеріалів, з одного боку, і записи XVII ст. про багате, у тому числі золотом, декорування шахових дощок [Ліндер, 1984, с. 32—35].

О. І. Кулічіхін у темі свого дослідження повернувся до ідей Д. І. Саргіна і вбачав у слові *«тавлії»* синонім скоріш шапок, аніж шахів, аргументуючи свої висновки тотожністю термінів *«шашки»* й *«тавлії»* у XVIII ст., але одночасно постулюючи відсутність значних розбіжностей у давньоруський час власне між шахами та шашками [Куличихин, 1982, с. 28—29].

О. В. Кузьміна висловила інше припущення. Опираючись на використання у грі гральних кісток, вона співвіднесла з тавліями нарди. Поєднання ж тавлій і шахів у билинах, на її думку, відбулося внаслідок того, що у Давній Русі кості використовувалися не тільки у тавліях, але й у шахах, що привносило у гру елемент несподіванки. Таким чином, *«тавлії золочені»* у текстах билин виступають одночасно і шаховими фігурами, і гральними костями. Дослідниця припустила, що киданням кісток визначалося або чергування ходів у шаховій партії, або ж їхня кількість, яку міг зробити один гравець поспіль [Кузьміна, 2006, с. 177].

Незначна кількість і нечіткість джерельної інформації, що спричинила такі розбіжності у висновках дослідників як щодо самого терміна *«тавлії»*, так і часу появи та суті самої гри на давньоруських землях, безперечно, залишає поле для подальших досліджень.

Найбільш рання згадка тавлій у писемних джерелах — це повчання зі збірки «Бджола» (ц.-сл. «книгы бчела»), створення якої відносять до візантійського середовища IX ст., а давньоруський її переклад до кінця XII — початку XIII ст., і яка існує у більш ніж у 20-ти списках XIV—XVIII ст. Фрагмент, який нас цікавить, засуджує неосвіченість християнської пастви: *«тавлѣи и шахы въ многихъ васъ обрѣтаеми суть, а книгъ ни въ кого же, развѣ и въ малыхъ, но и ти тацѣ же, якоже и не имѣюще»* [Семенов, 1893, л. 53 об.].

Оскільки збірка «Бджола», як і переважна більшість давньоруської повчальної літератури, є перекладом грецького взірця, адаптованого до місцевих реалій, то зіставлення обох варіантів, грецького і слов'янського, виявляє, що словам *«тавлѣи и шахы»* церковнослов'янського тексту відповідає грецьке *«πεττοῦς μὲν καὶ κύβου»* [Семенов, 1893, л. 53 об.]. Це дві найбільш популярні грецькі гри, одна з яких суто стратегічна — *πεττεία* (гра у шашки), інша, *κυβεία* (гра у кості),

азартна гра, що включає елемент випадковості. Г. Дж. Р. Маррей, досліджуючи історію їхнього розвитку, прийшов до висновку, що спочатку обидві назви означали окремі ігри, однак з часом поширилися й на цілий ряд інших, об'єднаних за принципом використання чи невикористання гральних кісток [Murray, 1951, с. 24—26].

Таке спостереження змушує припустити, що перекладач, розуміючи принцип грецьких ігор як стратегічного характеру, так і більш азартних — з гральними костями, вжив для означення їхніх слов'янських аналогів назви «тавлїи и шахь». Цьому сприяє також асоціація зі словом «таβλα», що існує в сучасній грецькій мові й є відповідником *нард*. Проте доречно було б з'ясувати докладніше, чи тотожне насправді давньоруське «тавлїи» грецькому таβλα/ταβλη [Lampe, 1961, р. 1370; Liddle, Scott, 1996, р. 1752], як це припускав свого часу І. Т. Савенков.

І принцип використання костей у грі, і, тим паче, співзвучність грецького і слов'янського слів, могли б бути аргументом на користь останнього. Втім, неважко помітити, що слов'янське слово *тавлїи* стоїть не на місці грецького κύβου, як це мало б бути, а на місці πεττούς. Перекладач-слов'янин не переклав і грецьке «ταβλίζειν» («грати у кості або петтею») як «тавлїи» в іншому епізоді тексту Кормчої, де натомисть фігурує «отърицаемъ еп(с)помъ лѣка играти», що тлумачиться як «грати у кості» [Срезневский, 1902, с. 71; Словарь русского..., 1981, с. 201]. Тобто, тавлїї все ж відрізнялися у його уявленнях від гри на вдачу.

Цікава паралель західноєвропейських середньовічних глосаріїв помічена Г. Дж. Марреем. За необхідності пояснити суть ігор типу *alea* чи *tabula* укладачі таких словників брали інформацію з латиномовних церковних текстів, що забороняли такі ігри як кліру, так і пастві, і намагалися співвіднести їх з наявними германськими відповідниками. Вибірка подібних термінів показала, що у багатьох випадках тлумачення хибні. Так, *alea* у більшості відповідає таким назвам, як *teblas* (Epinal Glossary, до 700 р.), *tefil* (Erfurt Glossary, до 800 р.), *zabel* (OHG. glossaries, X ст.), *tafel* (Aelfric's Vocabulary, близько 1000 р.) тощо. Це слово завжди означає настільну гру і ніколи не означає власне гру в кості, як це мало б бути в оригіналі. Ельфрік навіть додає до словникової статті, що *alea* грається з королем і гральними фігурами, не згадуючи при цьому про кості [Murray, 1951, с. 56—57].

У той же час, ідентичні назви могли належати різним іграм. Так, каталонські *marro*, *marro de punta* і сіцилійська *marrella*, що були атрибутовані Г. Дж. Р. Марреем як сучасні *шашки*, співзвучні французькій назві *mérelles á six tables* (1412) чи англійським давнім *five-penny morris*, *nine-*, *eleven-*, *twelve men's morris*,

відповідникам варіацій гри *млин* [Murray, 1951, с. 72, 46—47].

Важливо, що при цьому багато назв ігор включають слова типу *table*, *tafl*, *tavola*, що в усіх випадках означає розкреслену для гри дошку. Г. Дж. Р. Маррей зробив висновок, що оскільки прототип цих назв, латинське *tabula*, було запозичене для назви гри (можливо, у часи римського панування) у германські і кельтські мови, то такої гри в них до цього часу не було. Він зазначив, що більш давня германомовна назва звучить як *tafl* (*tæfl*, *zabel*), оскільки, імовірно, спочатку існувала тільки одна гра на дошці, так що не було потреби у кількох назвах. Тільки згодом, коли набувають популярності інші ігри, такі, як шахи і нарди, з'являються назви *skaktafl* і *kvadrutafl*. Схожа ситуація склалася і з грою типу *hnefatafl*, яка була широко розповсюджена у середньовіччі на північноєвропейських землях. В Уелсі вона отримала назву *gwyddbwyll*, а в Ірландії *fidchell*, у Лапландії *tablut*. У Греції ж подібна гра називалася *petteia*, а у Єгипті *siga*, *seega* [Murray, 1951, с. 56—57], фонетично подібно до давньоруського «сіги».

Тавлія фонетично схожа і з фінською назвою гри *tablut*, варіант якої записав К. Лінней у лопарів під час подорожі північною Швецією 1732 р., і з грецькою грою таβλα. Втім, між собою грецька і фінська ігри дуже відрізняються. *Tablut* є стратегічним боем між двома ворогуючими таборами суперників, у одного з яких є король, що й є основною ставкою в грі. *Tablut* по суті відповідає скандинавській грі *hnefatafl*, добре відомій у добу вікінгів [Murray, 1951, с. 55—64]. У той час, як таβла фактично відповідає азартній грі *нарди*, де фішки по черговою переміщуються за кількістю ходів відповідно до значення кинутих кісток, і де стратегія має невисоке значення.

Через брак текстів про *тавлїї* давньоруського часу, дослідники змушені були звертатися до пізніших джерел. Одне з них — «Слово св. Григорія про те, як спочатку погани кланялися ідолам» за списком XVI ст. Чудівського монастиря. Це антиязичницьке повчання — церковна проповідь, у якій використано переклад частини грецького тексту 39-го слова св. Григорія Богослова. Воно відоме у декількох списках XIV—XVI ст., з яких Чудівський — найбільш пізній і дуже розбавлений вставками. Зокрема та частина, де йдеться про ігри, — широке запозичення із «Слова св. Іоанна Златоуста про те, як погани вірували в ідолів» Софійської збірки XV ст. за одним виключенням. Власне фрази про ігри там немає [Гальковский, 1913, с. 34, 60].

Соф. рук., XV ст.

Но и мнози и нынѣ то творат.

А крстыаны са наричающе.

мосты. и просвѣты. и бдѣльники.

и чересъ ѿгнь скачють

Чудів. рук., XVI ст.

но и мнози нне то твоятъ крстыяне са нарицающе.
а дѣла сотонина творять.
мосты чинять по мѣртвых и просвѣты. и бдѣльниѣхъ.
и биричемъ играють. и шахы. и лѣки. и тавлѣи.
и чересь вѣгнь скачють.

Відсутність згаданої вставки в інших повчаннях змушує вважати її авторською у списку з Чудівського рукопису і відповідно датувати XVI ст. Суть гри з уривку ніяким чином зрозуміти не можна — тут подано лише перелік назв, однак з нього легко виділити тавлії як окрему гру, записану поряд з іншими: «биричемъ... и шахы. и лѣки», а значить відмінну від них.

Більше відомостей про гру подає І. Є. Забелін у двотомному виданні «Домашній побут руських царів та цариць у XVI і XVII ст.» У описі хоромів кн. В. В. Голіцина, що включає список грального приладдя, зазначено: «6 шахматы слоновыя кости, и в том числѣ 2 шахматы большія, 2 меньшія, бирки, саки, тавлеи на блюдах» [Забелин, 1895, с. 727], де, як і в Чудівському рукопису, тавлії виступають серед чотирьох найпопулярніших на той час видів ігор: шахи, бірки, саки, тавлії. Усі вони належать до настільних ігор на різних дошках і з різними типами фігурок, про що свідчить фрагмент листування: «Указаль великій государь ... взятъ изъ Оружейной палаты доски шахматныя, тавлейныя, сачныя, бирковыя, шахматы, саки, тавлеи, бирки и прислать наскоро сегожъ числа» [Забелин, 1901, с. 746].

Що ж до відомостей про характер гри у XVII ст., то тут, на жаль, прямі описи відсутні. Найголовнішою ознакою залишається присутність у грі костей, а значить і визначення тавлій як стратегії чи гри з елементом випадковості. Частина згадок про «кости» в описах стосуються лише оздоблення дошок: «доски тавлейныя с костью, а в нихъ тавлеи въ нагалище суконномъ красномъ»; «доски простыя тавлейныя нарезаны костью съ тавлеи дерев. немецкими» [Забелин, 1895, с. 555, 562]. Більш конкретні згадки про «двѣ кости переметныя» та 30 гральних фігурок, характерні для нардів [Вельтман, 1844, с. 59], а також вираз «четвероуголенъ аки кости тавлейныя» [Словарь русского языка, 1980, с. 374]. Цікаво, що вираз «тавлеи немецкие» повторюється і в билинах, що підтверджує здогад О. Ф. Міллера про поширення гри у Європі, навіть за умови її східного походження [Міллер, 1869, с. 508].

Тексти билин зберігалися в усній формі і були записані лише у XVII—XIX ст., тож закономірно підпадають під категорію свідочств з імовірною похибкою у вигляді пізніх напашувань: додатків і заміन, що у свою чергу змушує ставитись до них з певною часткою скепсису. Втім, беззаперечно й те, що билини включають

інформацію, якої, на жаль, позбавлені більш авторитетні письмові свідчення.

Тавлії згадуються у кількох билинах, причому лише тих, створення яких тяжіє до давньоруського часу. До київського циклу належать «Михайло Потик», «Ставр Годинович», «Ілля Муромець і Калин-цар», «Добриня Микитович та Альоша Попович» та «Добриня і Василь Казимирович», до новгородського — «Садко». Вагомість гри у давньоруському середовищі підкреслюється у билинах серйозністю ставок: життя, просватання («Михайло Потик», «Добриня і Василь Казимирович»), особиста свобода («Михайло Потик», «Ставр Годинович», «Садко»), данина за 12 років і зворотне обертання у данники, сам Київ-град («Ставр Годинович», «Михайло Потик»). До того ж, гра позиціонується як багатирська чеснота, що доступна не кожному і важить нарівні з іншими видами поєдинків: боротьбою, стрільбою з лука.

Уривки, що включають описи гри, вже неодноразово аналізувалися дослідниками. Ключовим питанням обговорення билинних сюжетів, з одного боку, стали пошуки аргументації синонімічності шахів і тавлій, з іншого — обґрунтування можливості завершення гри у критично короткі терміни, як правило, в три ходи. Дивний процес гри («ступень ступил — недоступил», «переступил»), незвичність «шахових» термінів («заступ», «ступень», грати «тавляями») і швидкість перемоги одного з гравців (у три-чотири ходи-«заступи») пояснювалися незнанням співцями особливостей шахової гри [Путилов, 1986, с. 531—532], пізнішою заміною назви тавлій шахами при залишеному описі гри у тавлії [Пропп, 1958, с. 363], існуванням особливої давньоруської термінології [Линдер, 1975, с. 140—144], відмінністю гри у давньоруський час [Кузьмина, 2006; Куличихин, 1982, с. 28—29]. Така розбіжність версій вимагає ще раз звернутися до самих билинних текстів.

Перше, що привертає увагу, — це версія про синонімічність понять «тавлія» та «дошка для гри», що аргументувалася фонетичною схожістю латинського слова *tabula*, яке власне і означає «дошка», і слова «тавлія», часто вживаного у билинних текстах. Одразу впадає у вічі нетотожність «тавлій» і дошки-шахівниці. Якщо у билині «Михайло Потик» ця розмежованість неоднозначна, і під певним кутом зору ще може бути витлумачена як синонімічність понять «дошки шахові» і «тавлії золочені»:

Поиграем-ко во доски мы шахматны,

В дорои тавлеи золоченые [Былины, 1958, т. 2, с. 15],

то у билинах про Ставра Годиновича і Садка така різниця беззаперечна:

1) Приказал принестъ дощечку шахматну,

Понаставитъ золоты тавлеички [Авенариус, 1902, с. 62];

2) *И скоро Садко наряжается...*

И берет он шахматницу дорогу

Со золотыми тавлеями,

Со темя дороги вольящеты [Древние российские..., 1938, с. 293—294].

Тобто з упевненістю можна констатувати не лише відмінність понять «тавлія» та «гральна дошка» у билинах, а й наявність гральних фігур, які мають назву «тавлії».

У билині про Ставра Годиновича в одному з епізодів замість «тавлії» зустрічаємо «пешецьки»:

Принесли ноньци-де пешецьки точёныя,

Принесли-де как дощецьку да позолочену [Онучков, 1904, с. 119].

І І. М. Ліндер, і О. В. Кузьміна, спираючись на те, що у XVIII—XIX ст. в Росії шахи називали «шашковою грою», приймають такий аргумент на користь шахів. Однак така заміна скоріш може свідчити про однотипність фігур-тавлій на відміну від шахів, у яких фігури різного вигляду [пор. означення шашок у В. Даля: Даль, 1882, с. 644].

Найбільш проблематичним було пояснити термінологію, застосовану співцями билин:

1) заступ, «ступень», «тавлеюшку ступити»;

2) ступив — недоступив — призаступив/переступив;

3) ходу не дав, з дошки зігнав;

4) «поиграл», «впросак попал», ступити нікуди (фінал).

Якщо вислови «ступити нікуди» з билини про Добриню і Василя Казимировича (у значенні «мат» королю) або «з дошки зігнав» у билині про Ставра (взяття фігури супротивника) цілком можливо ототожнити з шахами, а вислів «впросак попал» надто невизначений для якихось чітких висновків; то фраза «ходу не дав» у середині гри, як в одному з варіантів билини про Ставра Годиновича [Онучков, 1904, с. 119], ніяк не зіставляється з реаліями гри у шахи, де такий варіант неможливий, як неможливий, і взагалі незрозумілий, широкочислений у текстах билин розвиток гри типу «недоступив — переступив», який власне у шахах немає сенсу. Втім, О. В. Кузьміна намагалася пояснити ці епізоди як шахові ходи, оформивши свою тезу як «недоступив» — зробив перший хід, вивів свої фігури, однак не досяг фігур суперника, «призаступив» — оголосив шах, поставив свою фігуру в бойову позицію відносно чужого короля, при цьому неминуче ввів її в лави суперника, навіть взяв одну з ворожих фігур [Кузьміна, 2006, с. 177—178].

Найбільше обговорення викликали малозрозумілі терміни «заступ», «ступень», «тавлеюшку ступити». І. М. Ліндер, вбачаючи в них певну етапність і в той же час не знаходячи їм чіткого пояснення у шаховій партії, вирішив перевести їх на інший рівень. Таким чином, залученням припущення Б. М. Путілова про тотожність по-

нять «гра» — «заступ» і народних приказок, таких як «одна гра — не втіха», «одна гра — не виграш» він вирішив проблему, ототожнивши «заступ» та ігрову партію. Уривки ж, які не вписувалися у таку гіпотезу, (тут вже приймаючи тезу В. Я. Проппа про недосвідченість билинних співців у шахах) були оголошені пізніми несвідомими змінами текстів [Ліндер, 1975, с. 136—139]. Однак таким способом питання вирішено бути не могло, і такі невідповідності, як «тавлеюшку ступив» або ж після пари «заступів» — «та игра была поиграна» залишилися.

О. В. Кузьміна припустила можливість використання у шаховій грі костей під назвою «тавлій», за допомогою яких визначалися ходи-заступи — або їхня черговість, або кількість, що пояснювало можливість мату за 2—3 ходи [Кузьміна, 2006, с. 177]. Це, а також наявність у грі такої мети, як взяття короля («царя») суперника, робило таку ідею цілком життєспроможною, якби не билинна термінологія.

Дійсно, кості можуть використовуватися у варіанті шахів під назвою «Чотири сезони», описаній у «Книзі ігор» (1283) іспанського короля Альфонса X, а також її східний аналог у Аль-Біруні. Однак за такого варіанту в грі беруть участь не два гравці, як описано у билинах, а чотири з відмінною стартовою позицією по кутах дошки [Murray, 1913, р. 68]. Інший варіант гри, як варіант шахів з використанням 7-сторонньої гральної кості — це «великі шахи» на дошці 12×12 з «Книги ігор» та ісламський «облонг» з 16-клітинковою дошкою [Conradini, 1995, р. 125—127]. У звичайну ж шахову гру з двома суперниками за тією ж «Книгою ігор» кості також могли залучатися для прискорення гри [Steiger, 1941, р. 24]. Використання костей у звичайній шаховій грі згадують й італійські джерела XI ст. [Gamer, 1954, р. 739].

Наразі нам залишається невідомим, чи використовувалися у давньоруській шаховій грі гральні кості. Однак навіть залучення костей у процес гри не може пояснити вислів «первую ступень ступил — недоступил, вторую ступень ступил — переступил». Якщо термін «недоступив» ще можна витлумачити, як «не досяг мети», тобто не поставив мат королю, то «переступив / призаступив» — не має пояснення, бо переступити / призаступити, тобто потрапити кудись за межі бажаної позиції (у даному випадку — взяття короля) у шахах неможливо (враховуючи дислокацію фігур у дебюті, а особливо у стрімкому її розвитку з використанням костей, коли король пасивного гравця може навіть не зрушити з місця).

Отже, доводиться констатувати, що «шахова» теорія за детального розгляду виявляється малопридатною для атрибуції описаної у билинах гри. У той же час, ці сюжети розкривають деякі

особливості гри, на які варто звернути увагу як ключові у вирішенні питання про її тип і характер:

1) дорогі гральні набори — золочені (золоті)/різьблені фігури, золочена дошка:

В дороги тавлеи золоченые [Былины, 1958, т. 2, с. 15];

И берет он шахматницу дорогу

Со золотыми тавлеями,

С темя дороги вольящеты...

Спускался он на сине море,

Садился он на шахматницу золоту [Древние российские..., 1938, с. 231—232];

Тавлеи вольящеты (литі або різьблені) [Песни, собранные Киреевским, 1861, с. 86];

Стал с ним в шахматы играть

Золотыми тавлеями [Древние российские..., 1938, с. 95].

2) гра на дошці фігурами:

Наставили они дощечку ту шахматну,

Начали по дощечке ходить-гулять [Песни..., 1861, ч. 1, с. 103];

3) етапи гри у вигляді заступів / «ступеней»:

Стали тут тавлейками заступывать,

Стали по доске ходить-гулять [Авенариус, 1902, с. 62];

Первую заступь заступовали, —

И ту посол поиграл,

Другую заступовали, —

И другую посол же поиграл [Былины, 1958, т. 2, с. 134];

4) критично короткі терміни гри (2—3 ходи у кожного гравця):

В первый раз посол ступил —

Ко Владимиру не доступил;

В другой ступил — призаступил,

В третий раз ступил — игру повыиграл,

Шах да и мат, да и тавлейки под доску [Авенариус, 1902, с. 62],

Как Владимир князь стольно-киевский,

Он ступень ступил, да не доступил,

Он другой ступил, да переступил,

А третий раз да она впросак попал [Былины, 1954, с. 237];

5) необов'язковість переходу ходу від одного гравця до іншого:

Садился Чурила играть с ей во шахматы:

Еще раз-то он играл, да ю поиграл,

Еще другой-то играл да ю поиграл,

А третий-то раз ей и ступить не дал [Библиотека..., 1988, с. 383];

6) можливість закриття ходу фігурам суперника:

В другой-де раз ступил, да им ходу не дал [Онучков, 1904, с. 119];

7) взяття ворожих фігур з наступним прибиранням їх з дошки:

А во третий раз ступил, дак их с доски сгонил [Онучков, 1904, с. 119];

8) перемога — досягнення певної позиції співвідношення сил на полі (гіпотетично — у разі закриття ходу королю):

Шах да и мат, да и тавлейки под доску [Авенариус, 1902, с. 62],

Подернули столы белодубовые,

Раздернули тавлеи вольящеты.

Первую тавлеюшку царь ступил,

Другую тавлеюшку Добрыня Никитич млад,

Третью тавлеюшку царь ступил,

Четвертую Добрыня Никитич млад:

Больше царю ступить некуда,

Та игра была поиграна [Песни, собранные Киреевским, 1861, с. 85].

Було б надзвичайно привабливим вважати необхідною у грі наявність умовного «короля», який був основною ставкою гри, що водночас зближувало б її зі скандинавською грою *hne-fatafl*. Описи билин цьому однозначно не суперечать, однак і не мають прямих доказів. Тож доводиться констатувати лише наявність двох гравців з таборами фігур-суперників і ведення гри етапами-заступами, у ході яких можна «недоступити», «переступити» чи перемогти (влучно потрапивши на певну позицію?). По черговість ходів суперників необов'язкова. У ході гри один з суперників може знімати з дошки фігури іншого, або закривати їм хід. Перемогу один з гравців отримує у разі закриття ходу ворожим фігурам (гіпотетично — королю). Фігури при цьому дорогої роботи — золочені, золоті, литі, різьблені, як власне й дошка — дорога, золочена, що робить гру не просто популярною за частотою згадок у билинах, а дорогою, навіть деякою мірою елітарною. Грати в неї, втім, здатні лише найкращі богатири, що говорить про її військово-стратегічний характер.

Цікаво також, що з билинних героїв у настільні ігри за різними варіаціями грають добрі молодці Добриня Микитович, Михайло Потик, чернігівський боярин Ставр Годинович і його дружина Василиса Микулишна, анонімні добрі молодці у похідному шатрі під час відпочинку і новгородський купець Садко. Натомість Альоша Попович ні в одному з варіантів билин ні в які ігри не грає, що, імовірно, відбиває модель поведінки з виключенням тих «героїчних звичок», проти яких були спрямовані давньоруські церковні заборони.

Г. Ф. Корзухіна, проаналізувавши археологічні знахідки гральних фігурок з давньоруських комплексів X—XIII ст., звернула увагу на зникнення не пізніше початку XI ст. поширених у X ст. об'ємних скляних та кістяних фігурок, що знаходять аналогії у Скандинавії, зробивши висновок про скандинавське походження репрезентованої такими наборами гри та синхронність її виходу з моди процесам відтоку варязьких найманців з Русі [Корзухіна, 1963, с. 85—101].

За типами фігурок і їхнім складом, а також за наявністю гральних костей, такі гральні набори X — початку XI ст. (рис. II, 16—28) повністю відповідають північноєвропейським

наборам для військово-стратегічної гри *hnefatafl* (*tafl*). Лише у середині XI—XII ст. з'являється новий тип фігурок — круглих плоских фішок з отворами, які повністю повторюють синхронні візантійські народів (рис. II, 8—10, 15). Надалі, у XIII—XIV ст. вони втрачають отвір у центрі й виглядають вже звичними нам шашковими фігурками (рис. II, 1—3, 6, 7). Так само присутні в комплексах і гральні кості, хоча їхня форма різко змінюється від вдовжених паралелепіпедів до більш звичних сучасному оку кубиків (рис. II, 4, 5, 11).

Г. Ф. Корзухіна загалом мала рацію щодо верхньої межі масового побутування наборів типу *hnefatafl* на території Русі. Вони є характерними для т.зв. «дружинної» культури X ст. та побуту воєнізованих товариств купців на шляху з варяг у греки. Але характерні північноєвропейські фігурки XI—XII ст., виготовлені з моржевої кістки, нещодавно виявлені в горизонті заможної садиби Київського Подолу XII ст. [Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008, т. II, с. 137—139; 2008, с. 266—267; Сагайдак, Хамайко, Комар, 2009, с. 29] (рис. II, 12—14), все ж свідчать про збереження популярності скандинавської гри *hnefatafl* і надалі, принаймні у колах купців, також як і воїнів, оспіваних за винахідливість у билинах.

Однотипні фігурки X ст., звичайно ж, могли використовуватися не тільки для такої військово-стратегічної гри, як *hnefatafl*, де присутній король як головна мішень у грі, а й для простіших ігор (сьогодні класифікованих, як шашкові), зокрема, як *млин*, розмітки для якої відомі в давньоруських матеріалах [Рыбина, 1997, с. 110—111]. При цьому, фігурки могли використовуватися як для однієї гри, так і для іншої, відрізняючись при цьому лише введенням чи вилученням за потреби фігури короля і кількістю потрібних пішаків для кожного з партнерів [див.: Хамайко, 2012, с. 126—127; Хамайко, 2016, с. 52, 56].

З поширенням на Русі у XII ст. нової загальноєвропейської стратегічної гри у шахи, гра *hnefatafl*, відповідником якої можуть виступати давньоруські *тавлії*, починає забуватися, однак сам термін переходить на інші настільні ігри з використанням дошки, гральних фігурок і костей, у першу чергу, нарди, запозичення яких з Візантії виглядає цілком закономірним, з огляду на обсяги візантійських впливів на культуру Давньої Русі у XI—XIII ст. До часу запису давньоруських билинних циклів військово-стратегічні ігри почали асоціюватися виключно з шахами та шашками, тож оповідачам було все складніше й складніше зрозуміти й пояснити слухачам зміст вміня та доблесті героїв гри у тавлії. Саме внаслідок цього і виникла дивна збірна назва билинної гри «шашки-шахматы-тавлеи».

Авенариус В. П. Книга былин. — М., 1902. — 412 с.
Библиотека русского фольклора. — М., 1988. — Т. 1. Былины. — 576 с.
Болотов А. Т. Записки. — СПб., 1871. — Т. 2. — Ч. VIII—XIV. — 1120 стлб., ил.
Былины / Подгот. текста, вступ. статья и комментарии В. Я. Проппа и Б. Н. Путилова. — М., 1958. — Т. 1, 2. — LXIII-563, 519 с.
Былины (Библиотека поэта). Малая серия. Издание третье. — Л., 1954. — 330 с.
Вельтман А. Московская оружейная палата. — М., 1844. — VIII. 171, 74 с., 35 л. ил.
Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. — М., 1913. — Т. 2. — 308 с.
Глазунов И. Древне-северные саги и песни скальдов в переводах русских писателей. — СПб., 1903. — [VIII], 264 с.
Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1866. — Т. IV. — 704 с.
Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.; М., 1882. — Т. 4. — 704 с.
Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым / Подгот. текста, статьи и комментарии С. К. Шамбинаго. — М., 1938. — 312 с.
Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. — М., 1895. — Т. 1. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. — Ч. 1. — 759 с., 6 скл. л. с ил.
Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. — М., 1901. — Т. 2. Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст. — 788 с., VIII табл. с ил.
Кеппен П. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. — М., 1822. — 120 с.
Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. — СПб., 1860. — [2], 428, [4] с.
Кузьмина О. В. Особенности игры в шахматы в Древней Руси // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск «Философия, отечественная история, право, педагогика, политология, культура, лингвистика». — 2006. — С. 176—180.
Куличихин А. И. История развития русских шашек. — М., 1982. — 47 с.
Линдер И. М. Шахматы на Руси. — М., 1964. — 164 с.
Линдер И. М. Шахматы на Руси. Изд. 2-е, доп. и перераб. — М., 1975. — 207 с.: ил.
Линдер И. М. Шахматные реалии в былинах // Советская этнография. — 1984. — № 3. — С. 29—40.
Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969. — 302 с.: ил.
Майков Л. О былинах Владимирского цикла. — СПб., 1863. — [2], 139 с.
Мейзелс И. Л. К истории шахмат на Руси // Шахматы за 1957 год. — М., 1959. — С. 403—425.
Миллер О. Ф. Илья Муромец и богатырство Киевское: Сравнительно-критические наблюдения над слоевым составом народного русского эпоса. — СПб., 1869. — 895 с.
Общий тариф для всех портов и пограничных таможен Российской империи, кроме Астрахани, Оренбурга и Сибири. — СПб., 1782. — 184 с.

Онучков Н. Е. Печорские былины. — СПб., 1904. — X, XLVI, 424 с.

Песни, собранные П. Н. Рыбниковым. — М., 1861. — Ч. 1. Народные былины, старины и побывальщины. — 524 с.

Песни, собранные П. В. Киреевским. — М., 1861. — Ч. 1. — Вып. 2. — 96, XXVI с.

Пропп В. Я. Русский героический эпос. — М., 1958. — 638 с.

Путилов Б. Н. Примечания // Былины: Сборник (Б-ка поэта. Большая серия). — Л., 1986. — С. 489—536.

Розенкамф Г. А. Обзорение Кормчей книги в историческом виде. — М., 1829. — 274 с.

Рыбина Е. А. Шапки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Культура и быт. — М., 1997. — С. 110—114.

Савенков И. Т. К вопросу об эволюции шахматной игры. Сравнительно-этнографический очерк // Этнографическое обозрение. — М., 1905. — С. 1—128.

Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. І. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Искоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 137—145.

Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. І. Нові дослідження торгівельно-ремісничих садиб давньокиївського Подолу // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 264—267.

Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В. Спаський розкоп Давньокиївського Подолу // Пам'ятки України. — 2015. — № 5—6 (травень—червень). Києво-Поділ. Археологічні дослідження. — С. 20—31.

Саргин Д. И. Древность игр в шапки и шахматы. — М., 1915. — 396 с.

Семенов В. Древняя русская Пчела по Пергаменному списку // СОЛЯС. — Т. 54. — № 4. — СПб., 1893. — С. 1—444.

Словарь Академии Российской. — СПб., 1794. — Ч. VI. — 1064, 4 стлб., 62 с.

Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный. — СПб., 1822. — Ч. VI. — [2] с., 1142 стлб., 1 с.

Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1980. — Вып. 7. — 404 с.

Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1981. — Вып. 8. — 352 с.

Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии наук. — СПб., 1847. — Т. 4. — 487, 4 с.

Соколовский М. Сокращенная французская грамматика. — М., 1804. — 278 с.

Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1902. — Т. II. — 1802 стлб.

Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1903. — Т. III. — 1684 стлб., 272 стлб., 13 с.

Стасов В. Происхождение русских былин // Вестник Европы. — СПб., 1868. — Т. IV. — С. 292—345.

Стасов В. В. Собрание сочинений. — СПб., 1894. — Т. III. — 1790 с.

Струмилин С. Г. Шах да и мат да и под доску // Наука и жизнь. — 1962. — № 1. — С. 100—101.

Хамайко Н. В. Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці // Археологія і давня історія України. — 2012. — Вип. 8. Колекції Наукових фондів ІА НАН України. Джерела та дослідження. — С. 121—128.

Хамайко Н. В. Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища // АДІУ. — 2016. — Вип. 1(18). Колекції

Наукових фондів ІА НАН України. Проблеми та відкриття. — С. 51—57, кольор. вкл.

Целларуй Х. Краткой латинской лексикон: с российским и немецким переводом. — СПб., 1746. — 404, 154 с.

Contadini A. Islamic Ivory Chess Pieces, Draughtsmen and Dice // Islamic Art in the Ashmolean Museum. — Oxford, 1995. — Part 1. — P. 111—147.

Gamer H. M. The Earliest Evidence of Chess in Western Literature: The Einsiedeln Verses // Speculum (Medieval Academy of America). — October, 1954. — 29 (4). — P. 734—750.

Lampe G. W. H. A Patristic Greek Lexicon. — Oxford, 1961. — 1568 p.

Liddle H. G., Scott R. A. Greek-English Lexicon. — Oxford, 1996. — 1705 p.

Murray H. J. R. A History of Chess. — Oxford, 1913. — 900 p.

Murray H. J. R. A History of Board-games Other Than Chess. — Oxford, 1951. — 269 p.

Steiger A. (ed.) Alfonso el Sabio, Libros de acedrex, dados e tablas. Das Schachzabelbuch König Alfons des Weisen. — Geneve-Zurich, 1941. — XXX-448 p., fig., pl.

Н. В. Хамайко

ОСОБЕННОСТИ И ХАРАКТЕР ДРЕВНЕРУССКОЙ ИГРЫ В «ТАВЛЕИ» В ПИСЬМЕННЫХ И ЭПИЧЕСКИХ УПОМИНАНИЯХ

Древнерусская поучительная и эпитимийно-каноническая литература включает целый ряд названий игр, среди которых фигурирует и игра в «тавлеи», не дошедшая до наших дней. Краткость упоминаний не дает возможности ни четко атрибутировать игру, ни определить правила и способы ее ведения. Возможность немного прояснить этот вопрос дает народный эпос, записанный в виде былин и песен этнографами XVII—XIX вв. По этим сведениям, игра в тавлеи велась дорогими золочеными наборами на дорогих же золоченых досках, что возводит ее в разряд элитарных; этапы игры представляют собой «заступы/ступени», а победа достается игроку, достигшему определенного соотношения сил на поле; в ряде случаев речь идет о короле, как основной ставке в игре.

Археологический материал также включает находки игральных фигурок разных типов (объемные фигурные, плоские дисковидные фишки, игральные кости), что свидетельствует о наличии разных видов игр. Для комплексов X — начала XI вв. характерно наличие наборов однотипных фигурок, во многих случаях дополненных королями, что говорит о стратегическом характере игры, и/или игральными костями, служащими уже атрибутом азартности. Во второй половине XI—XII вв. такие наборы исчезают, уступая место другой стратегической игре — шахматам и азартной игре из разряда нард, лишь изредка появляясь в контекстах, связанных с торговой средой и скандинавским влиянием.

Ключевые слова: тавлеи, игра, поучения, былины, игральные фигуры, игральная доска.

N. V. Khamaiko

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE OLD RUS GAME «TAVLEYA» IN WRITTEN AND EPIC SOURCES

Old Rus edifying and penance-canonical literature includes a number of game titles, among which the game of «Tavleya» was, which is not known now. Short references do not allow attributing the game or determining its rules and methods. In the 17th—19th centuries ethnographers recorded many folk epics and songs, which allows to clarify the question partially. According to that reports, the game was playing with expensive gilded figurines on the expensive gilt boards that elevates it to the category of the elite ones; stages of the game were called «zastup» or «stupen», and the victory went to the player who reached a certain ba-

lance of forces on the board. In some cases the «king» was the basic rate in the game.

Archaeological material also contains gaming pieces of different types (figurate, flat disc-shaped counters, dice), which indicates that the games were of different types. The complexes of 10th—early 11th centuries are characterized with the sets with the gaming pieces of the same type, often supplemented with «kings», which indicates the strategic nature of a game and/or dice and means gambling. In the 2nd half of the 11th—12th centuries such sets disappeared, giving way to other strategic games of chance, such as chess and backgammon-like. However the mentioned sets were found occasionally in the context relating to the trading environment and Scandinavian influence.

Key words: Tavleyi, game, teachings, epics, playing pieces, game board.

Одержано 1.06.2016

УДК: 748(477.41)

О. Ю. Журухіна

ВИРОБИ ЗІ СКЛА З РОЗКОПОК ДАВНЬОГО ЧОРНОБИЛЯ

У статті розглянута морфологічна та технологічна характеристика скляних виробів, знайдених під час археологічних досліджень 2013—2015 рр. у м. Чорнобиль. Асортимент знахідок складають вироби масового виробництва — посуд та прикраси, серед яких зустрічаються предмети як місцевого, давньоруського виробництва, так і імпорт (візантійський та середньоазійський).

Ключові слова: Давня Русь, скляні вироби, хронологія, технологія.

Скляні вироби, знайдені під час розкопок — це прикраси (браслети й намистини) та посуд. Представлені вони, у переважній більшості, фрагментами та уламками.

Посуд. Категорія представлена уламками вінчиків (прямого, злегка потовщеного та петлеподібного) із світло-жовтого прозорого скла, фрагментами тонких (1—2 мм) стінок (11 екз.) з безбарвного, світло-жовтого, світло-зеленого прозорого скла та двома фрагментованими стійкими денцями келихів із світло-жовтого прозорого скла. Посуд давньоруського виробництва XI—XIII ст. [Щапова, 1972, с. 54—55].

До імпорту можна віднести уламок стінки посудини з темно-блакитного прозорого скла зі слідом від емалевої (?) стрічки. За морфологічними ознаками та способом декорування це може бути візантійською продукцією.

Окремо можна виділити знахідку скляної речі, що, можливо, могла слугувати кришкою для флакона (рис. 1, 1; тут і далі див. кольорову вклейку). Флакони — це мініатюрні посудинки парфюмерно-аптекарського призначення, невеликі за розмірами (висотою 3,0—3,5 см; діаметром 2,0—2,5 см), що використовувались для перевезення й зберігання парфумерії, пахощів,

ліків чи мазей [Валиулина, 2005, с. 42—43]. Згадана кришка — це трубочка з жовтого непрозорого скла довжиною 1,0 см і діаметром 0,5 см із 7-ма наскрізними отворами діаметром меншим за 1 мм. Використання могло бути пов'язане із можливістю вдихати певну речовину у флаконі. У середньовіччі мініатюрні флакони були доволі поширені, певно, за виключенням давньоруських земель. Аналогії IX—XI ст. відомі у Хорезмі, Білярі, Болгарі, Закавказзі та Середній Азії. Єдина знахідка флакона відома з розкопок Київського Подолу (висотою 6,7 см і діаметром 2,4 см з темно-синього напівпрозорого скла, по поверхні помітні розводи з червоного та білого непрозорого скла) [Сагайдак, 2015, с. 25].

Прикраси. Серед цієї категорії найбільше знайдено браслетів (394 екз.). Вони представлені 9-ма типами: круглі гладкі, кручені та дрібнокручені, а також круглі гладкі, кручені, дрібнокручені перевиті, кручений зі спіраллю всередині, пласко-опуклі, подвійний з круглих гладких поєднаних джгутів. За походженням браслети візантійського та давньоруського виробництва. Всі екземпляри представлені фрагментарно, вкриті патиною, на деяких спостерігається іризація, що досить ускладнило визначення кольору та ступеня прозорості скла. На багатьох екземплярах помітний слід від замка: коли джгут витягували із розм'якшеної скляної маси й згинали у кільце, а кінці поєднували і зварювали. Іноді представлені екземпляри не дозволяють визначити тип браслета та його розміри.

Загальні характеристики для браслетів наступні: вони зроблені з прозорого чи напівпрозорого скла. За кольоровою гамою можна виділити різного ступеня насиченості кольору:

жовті, зелені, блакитні, сині, рожеві, фіолетові, коричневі, чорні. Однак через патину на поверхні більшості браслетів колір багатьох екземплярів визначити неможливо або доволі складно. Розміри браслетів: d у перетині = 3,5—4,0 мм, 5,0—6,0 мм, 7,0—8,0 мм; d джгута = 35,0—45,0 мм, 55,0—60,0 мм. Морфологічні ознаки більшості екземплярів (передусім дрібні тріщини на поверхні, погана збереженість деяких фрагментів) вказує на калієво-свинцево-кремнеземний склад скла, характерний для давньоруського виробництва [Столярова, 1997, с. 100]. На поверхні невеликої кількості знахідок помітно іризацію, що може свідчити про використання натрієвої сировини й вказувати на імпорт (близькосхідні провінції Візантії). На території Давньої Русі візантійські браслети мають широку дату побутування: X — перша половина XIII ст. (найбільша кількість знахідок припадає на XI ст.) [Столярова, 1997, с. 101; Щапова, 2010, с. 129—132].

Круглі гладкі: виявилися найчисельнішими (нараховується 217 екз. цього типу). Такі браслети виготовлені з круглого у перетині скляного джгута [Полубояринова, 1963, с. 171]. За кольоровою гамою вирізняють світло- та яскраво-жовті, світло- та яскраво-зелені, яскраві темно-зелені, блакитні різного ступеня інтенсивності, яскраво-фіолетові, темно-коричневі прозорі; яскраво-зелені, блакитні, темно-фіолетові, темно-коричневі напівпрозорі (рис. 1, 2, 5а). Розміри: d у перетині = 3,0—4,0 мм, d джгута = 35,0—50,0 мм; d у перетині = 4,0 мм, d джгута = 30,0—40,0 мм; d у перетині = 4,0—6,0 мм, d джгута = 50,0—70,0 мм; d у перетині = 5,0 мм, d джгута = 30,0—45,0 мм; d у перетині = 6,0—7,0 мм, d джгута = 50,0—60,0 мм; d у перетині = 8,0 мм, d джгута = 40,0 мм. Всі екземпляри давньоруського виробництва і мають широку дату побутування XI—XIII ст.

Кручені браслети: нараховується 59 екземплярів (рис. 1, 3, 6 б). У перетині такі браслети мали вигляд багатопелюсткової розетки, скляний джгут виготовлявся з підквадратної у перетині форми, який перекручували й утворювали рельєфні завитки [Полубояринова, 1963, с. 171—172].

Кручених браслетів візантійського походження небагато — 7. За кольоровою гамою можна виділити темний яскраво-синій (2 екз.), світлий яскраво-зелений (2 екз.), темний яскраво-коричневий (2 екз.). Браслети зроблені з прозорого скла. Розміри: d у перетині = 5,0—6,0 мм, 7,0—8,0 мм; d джгута = 55,0—60,0 мм.

Інші екземпляри за морфологічними ознаками, згадуваними вище, можуть належати до давньоруської продукції. Кольорова гама представлена наступним чином: світло-рожевий, світло-жовті, яскраво-жовтий, яскраво-зелений, темно-зелені, блакитні та яскраві темно-блакитні, фіолетові прозорі, а також світло-зелений, темні зелено-жовті, темно-фіолетові та

темно-коричневі напівпрозорі. Розміри браслетів наступні: d у перетині = 4,0—5,0 мм, d джгута = 50,0—60,0 мм; d у перетині = 5,0—6,0 мм, d джгута = 50,0—55,0 мм; d у перетині = 6,0 мм, d джгута = 60,0 мм.

Дрібнокручені браслети: 66 екземплярів (рис. 1, 4). Вони відрізняються меншою шириною завитка, що можливо, досягалось шляхом перекручування рифленого скляного джгута [Полубояринова, 1963, с. 172—173]. Браслетів візантійського (та/або причорноморського (?)) походження серед цього типу виявилось 4 екземпляра, з них 2 екземпляра зроблені з яскравого світло-синього прозорого скла (d у перетині = 5,0 мм, d джгута = 55,0—60,0 мм), 1 екземпляр — з чорного (?) непрозорого скла (d у перетині = 10,0 мм, d джгута = 60,0).

Переважає більшість екземплярів давньоруського виробництва. Ті екземпляри, де вдалося визначити їхній колір, зроблені зі світло-жовтого, яскраво-жовтого, зеленого, темного зелено-жовтого, яскравого темно-блакитного прозорого, яскравого темно-фіолетового напівпрозорого скла. Розміри: d у перетині = 3,0 мм, d джгута = 30,0 мм; d у перетині = 3,0—5,0 мм, d джгута = 50,0 мм; d у перетині = 4,0—5,0 мм, d джгута = 40,0—60,0 мм; d у перетині = 5,0—6,0 мм, d джгута = 60,0 мм; d у перетині = 7,0 мм, d джгута = 50,0—60,0 мм. Кручені та дрібнокручені браслети давньоруського виробництва мають дату XII—XIII ст. (верхня дата визначається чітко і окреслюється домонгольським часом) [Полубояринова, 1963, с. 171; Щапова, 1968, с. 109].

Круглі гладкі перевиті: нараховують 32 екземпляра. Браслети перевиті жовтою непрозорою скляною смугою (рис. 1, 5 б). Екземпляри виготовлені з жовтого, світло-зеленого, світло-блакитного, темно-блакитного, яскравого темно-коричневого прозорого, темного зелено-жовтого, яскраво-фіолетового, темно-коричневого напівпрозорого, чорного непрозорого скла. Розміри: d у перетині = 3,0—5,5 мм, d джгута = 40,0—60,0 мм; d у перетині = 4,0—5,0 мм, d джгута = 50,0—60,0 мм; d у перетині = 6,0—7,0 мм, d джгута = 60,0 мм [Полубояринова, 1963, с. 171—173].

Кручені (6 екз.) та дрібнокручені (7 екз.) перевиті браслети: джгут перевитий жовтою непрозорою скляною смугою [Полубояринова, 1963, с. 171—174]. Кручені перевиті зроблені зі світло-жовтого прозорого та темно-зеленого, темного зелено-жовтого і темно-фіолетового напівпрозорого скла. Розміри для кручених перевитих: d у перетині = 6,0—7,0 мм, d джгута = 50,0—60,0 мм; розміри дрібнокручених перевитих: d у перетині = 4,0 мм, d джгута = 50,0—60,0 мм; d у перетині = 5,0 мм, d джгута = 40,0 мм.

Кручений із спіраллю всередині: браслет зроблений із світло-жовтого прозорого скла, всередині подвійна скляна спіраль з яскравого

помаранчевого скла (d у перетині = 5,0 мм, d джгута = 60,0 мм). Заготовку такого браслета отримували шляхом послідовного набору двох скломас, що мали різне забарвлення: яскраво-помаранчевого непрозорого, а поверх нього — світло-жовтого прозорого. Потім двошаровий джгут перекручували й отримували ефект спіральної стрічки всередині (рис. 1, 6 а). За новгородською стратиграфією такі браслети датуються XIII ст. [Полубояринова, 1963, с. 174]. Особливістю цього типу є його невелика кількість, а також те, що південніше Києва знахідок не зафіксовано (по одному екземпляру знайдено у Лісковому, Любечі та Києві).

Пласко-опуклі: знайдено 6 фрагментів браслетів (d у перетині = 4,0—5,0 мм, d джгута = 60,0 мм), які зроблені з яскраво-жовтого (2 екз.) та по одному екземпляру із світло-зеленого прозорого та темно-фіолетового напівпрозорого скла (найімовірніше, давньоруського виробництва). Датуються цей тип XI—XIII ст. [Щапова, 1972, с. 111—112]. Два екземпляри — з яскравосинього прозорого скла, помітна іризація (d у перетині = 4,0 і 7,0 мм, d джгута = 60,0 і 50,0 мм відповідно), можливо, візантійського виробництва.

Браслет подвійний (2 екз.) з двох з'єднаних круглих гладких джгутів зроблено із світло-зеленого прозорого скла (d у перетині = 6,0 мм, d джгута = 60,0 мм) та темного зелено-жовтого напівпрозорого скла (d у перетині = 8,0 мм, d джгута = 60,0 мм) [Щапова, 1972, с. 109—110].

За морфологічним та технологічним аналізом браслети, знайдені під час археологічних розкопок літописного міста Чорнобиль, схожі з браслетами Києва. Дослідниця давньоруського скла Ю. Л. Щапова вважає, що браслети, які вироблялись у Києві, поширювались територією князівства, а також потрапляли в інші області [Щапова, 1968, с. 116]. Розкопки пам'яток давньоруського часу на території Київщини підтверджують цю теорію.

Наступні за кількістю знахідок — це намистини (97 екз.). Всі намистини відносяться до відділу «круглі» [Щапова, 1956, с. 166—173] й поділяються на три підгрупи: монохромні, поліхромні і намистини з металевою фольгою.

Монохромні намистини найчисельніші й більш різноманітні за типами.

Кулясті намистини (4 екз., h = 4,0—5,0 мм, d = 4,5—5,0 мм, d отвору = 0,5—1,0 мм) зроблені з білого та жовтого прозорого та білого і блакитного напівпрозорого скла (рис. 2, 1; тут і далі див. кольорову вклейку).

Намистини **зонної** форми (47 екз.; рис. 2, 2) зроблені з жовтого (h = 4,0—7,0 мм, d = 6,0—10,0 мм, d отвору = 2,0—2,5 мм), світлого яскраво-зеленого (h = 4,0 мм, d = 5,0 мм, d отвору = 3,0 мм), яскраво-зеленого (h = 3,0 мм, d = 6,0 мм, d отвору = 3,0 мм), яскраво-блакитного (h = 5,0 мм, d = 7,0 мм, d отвору = 3,0 мм), прозорого блакитного (h = 5,0—6,0 мм, d = 7,0—10,0 мм,

d отвору = 3,0—3,5 мм), синього (іризація, h = 5,0 мм, d = 8,0—8,5 мм, d отвору = 3,5—4,0 мм), зеленого (h = 2,0—4,0 мм, d = 6,0—7,0 мм, d отвору = 2,0—3,0 мм), яскраво-зеленого (h = 4,0 мм, d = 6,0 мм, d отвору = 3,0 мм), темно-коричневого (h = 4,0—6,0 мм, d = 7,5—8,0 мм, d отвору = 3,0—3,5 мм) та яскравого темного синьо-фіолетового (h = 5,0 мм, d = 7,0 мм, d отвору = 1,0—1,5 мм) напівпрозорого скла; вкриті патиною — 18 екземплярів (h = 2,0—7,0 мм, d = 7,0—10,4 мм, d отвору = 1,5—5,0 мм).

Кільцеподібні намистини (6 екз.; рис. 2, 3): вкриті патиною, по одному екземпляру — з блакитного прозорого та напівпрозорого скла (h = 3,0—4,0 мм, d = 6,0—10,0 мм, d отвору = 3,0—3,5 мм).

Еліпсоїдна намистина (h = 7,0 мм, d = 5,0 мм, d отвору = 1,5 мм) зроблена із зеленого непрозорого скла.

Діжкоподібні намистини (4 екз.) вкриті патиною, один екземпляр з печінково-червоного непрозорого скла (h = 6,0—7,0 мм, d = 5,0—8,0 мм, d отвору = 2,0—4,5 мм).

Намистини **циліндричної** форми (4 екз.; рис. 2, 4): з темно-коричневого (h = 5,0 мм, d = 6,0 мм, d отвору = 4,0 мм) напівпрозорого, білого (h = 7,0 мм, d = 5,0 мм, d отвору = 2,0 мм) та печінково-червоного (h = 8,0 мм, d = 7,0 мм, d отвору = 1,0 мм) непрозорого скла.

Намистина **зрізано-біконічної** форми (рис. 2, 5) із співвідношенням висоти до діаметра 1:1 зроблена з яскраво-блакитного прозорого скла (h = 9,0 мм, d = 8,0 мм, d отвору = 3,0 мм).

Гвинтоподібні намистини (3 екз.) вкриті патиною, один екземпляр з темно-фіолетового прозорого скла (h = 4,0—9,0 мм, d = 3,0—6,0 мм, d отвору = 1,5—3,5 мм).

Бісер представлений екземпляром кулястої форми з темно-жовтого напівпрозорого скла (h = 2,0 мм, d = 2,0 мм, d отвору = 0,5 мм) та намистинами кільцеподібної форми (4 екз.) з яскравого жовтого та зеленого прозорого і жовтого непрозорого скла (h = 1,0—2,0 мм, d = 2,0—6,0 мм, d отвору = 0,5—3,0 мм).

Пронизки багаточастинні (12 екз.) з намистин кулястої, зонної, кільцеподібної, гвинтоподібної форми (рис. 2, 6) з яскравого жовтого та зеленого прозорого скла (h = 3,0—14,0 мм, d = 5,0—8,0 мм, d отвору = 2,0—3,0 мм). Один з екземплярів вдягнуто на трубочку з кольорового металу (рис. 2, 7).

Намистини **лимоноподібної** форми: одночастинна з яскраво-синього напівпрозорого скла (h = 5,0 мм, d = 6,0 мм, d отвору = 0,5 мм); двочастинна пронизка з лимоноподібних намистин (рис. 2, 8) із світло-блакитного прозорого скла (h = 9,0 мм, d = 5,0 мм, d отвору = 0,5 мм) та лимоноподібна з темно-рожевого прозорого скла (h = 5,0 мм; d = 6,0 мм; d отвору = 1,0 мм).

Намистини з пластичним орнаментом: зонної форми (рис. 2, 9) з чорного (?) непрозорого скла з петлеподібним орнаментом з білого

непрозорого скла ($h = 5,0$ мм; $d = 7,0$ мм; d отвору = $3,0$ мм); діжкоподібної форми із зигзагоподібним орнаментом (рис. 2, 10) з білої непрозорої скляної смуги, з обідком навколо отвору з жовтого непрозорого скла ($h = 10,0$ мм, $d = 10,0$ мм, d отвору = $4,0$ мм); ще один екземпляр діжкоподібної форми з петлеподібним орнаментом з білого непрозорого скла ($h = 7,0$ мм, $d = 8,0$ мм, d отвору = $2,5$ мм); дві намистини зрізано-біконічної форми з біло-жовтого напівпрозорого скла, орнаментовані хвилястою смугою ($h = 8,0$ мм, $d = 8,0$ мм, d отвору = $1,0$ мм; $h = 9,0$ мм; $d = 9,0$ мм; d отвору = $1,0$ мм) (рис. 2, 11).

Вічкова намистина кулястої форми (рис. 2, 12) з темного синьо-фіолетового напівпрозорого скла з гладкими вічками з жовтого непрозорого скла ($h = 11,0$ мм, $d = 12,0$ мм, d отвору = $4,0$ мм).

Єдиним екземпляром представлена намистина, що належить до третьої підгрупи — циліндричної форми із золотом фольгою (рис. 2, 13) зверху вкрита захисним тонким шаром безбарвного прозорого скла ($h = 12,0$ мм, $d = 8,0$ мм, d отвору = $4,0$ мм).

За технікою виробництва знахідки поділяються на намистини індивідуального (зонні, кільцеподібні, еліпсоїдні, діжкоподібні, зрізано-біконічні, гвинтоподібні, пронизки з намистини кільцеподібної форми, бісер, намистини з пластичним орнаментом) та серійного (намистини лимоноподібної форми) виробництва [Щапова 1962, с. 82—83, 86—87]. За технологією можна чітко простежити хронологічний розподіл типів намистин. Перший спосіб — це накручування скляної маси на стрижень інструмента, коли кожну намистину робили окремо. Так зроблено переважну більшість типів, які становлять давньоруську продукцію XI—XIII ст. [Полубояринова, 1988, с. 166—167; Щапова, 1972, с. 91]. Екземпляр намистини з металевою фольгою також можна віднести до давньоруського виробництва й датувати початком XI—XIII ст. Такі намистини морфологічно й за хімічним аналізом скла відрізняються від золотоскляних прикрас візантійського виробництва, що зустрічаються з кінця X ст. на території Давньої Русі [Щапова, 1972, с. 87; Столярова, 2008, с. 52; Столярова, 2010, с. 331]. Інший спосіб — тягнуті скляні трубочки, які поділяли на невеликі відрізки і формували за допомогою певних інструментів (щипців) — це близькосхідний імпорт, з яким пов'язані знахідки лимоноподібних намистин (побутування яких окреслюється до першої чверті XI ст.) [Щапова, 1962, с. 88—89]. До імпорту також можна віднести вічкову намистину, аналогії якій зустрічаються у X ст.

Розглянувши категорії усіх скляних виробів, можна побачити, що більшість речей є продукцією давньоруських майстерень. Невелика кількість імпорту походить з Візантії (розписана стінка посудини, браслети) та Близького Сходу (кришка флакона, намистини).

Валиулина С. И. Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища. — Казань, 2005. — 279 с.

Полубояринова М. Д. Стекланные браслеты древнего Новгорода // МИА СССР. — 1963. — № 117. — С. 164—181.

Полубояринова М. Д. Стекланные изделия Болгарского городища // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 151—219.

Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В. Спаський розкоп на давньокиївському Подолі // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 2015. — № 5—6 (213—214). — С. 20—31.

Столярова Е. К. К вопросу о технологии изготовления стекланных золоченых бус домонгольского периода // КСИА. — 2010. — Вып. 224. — С. 323—333.

Столярова Е. К. Происхождение и хронология стекланных изделий Москвы XII—XIV вв. // РА. — 1997. — № 4. — С. 93—106.

Столярова Е. К. Стекланные бусы Мякининской курганной группы // Археология Подмоскovie: Материалы научного семинара. — М., 2008. — С. 47—61.

Щапова Ю. Л. Византийское стекло: Очерки истории. — М., 2010. — 288 с.

Щапова Ю. Л. О происхождении некоторых типов древнерусских бус // СА. — 1962. — № 2. — С. 81—96.

Щапова Ю. Л. Скляні браслети Київщини // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 106—116.

Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — 216 с. : табл.

Щапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА СССР. — 1956. — № 55. — С. 164—179.

Е. Ю. Журухина

ИЗДЕЛИЯ ИЗ СТЕКЛА ИЗ РАСКОПОК ДРЕВНЕГО ЧЕРНОБЫЛЯ

Стекланные изделия, найденные во время археологических исследований в 2013—2015 гг. в Чернобыле, представлены посудой и украшениями. Большинство из находок дошло до нас в виде фрагментов и осколков. Посуда немногочисленна — несколько венчиков, стенок и доньшек из светло-желтого прозрачного стекла древнерусского производства XI—XIII вв. Две находки можно отнести к импорту: стенку сосуда со следами росписи эмалью и, вероятно, крышечку для флакона, который мог использоваться в парфюмерно-аптекарских целях.

Украшения из стекла представлены браслетами и бусами. Браслеты составляют большую часть найденных стекланных изделий (77,5% от общего количества или 394 экз.) и делятся на 9 типов. Браслеты сделаны из прозрачного или полупрозрачного стекла, имеют определенную цветовую гамму (желтые, зеленые, голубые, синие, розовые, фиолетовые, коричневые, черные). Морфологические характеристики большинства экземпляров (трещины на поверхности и плохая сохранность предметов) указывают на калиево-свинцово-кремнеземный состав стекла, характерный для древнерусского производства. На поверхности небольшого количества находок заметна иризация, что может свидетельствовать об использовании натриевого сырья, характерного для византийского производства (к примеру, это крученые и плоско-выпуклые браслеты ярко-синего прозрачного стекла). Бусы (составляют 19% от общего количества или 97 экз.) делятся на три подгруппы:

монохромные, полихромные и бусины с металлической фольгой. Большинство бус изготовлено способом индивидуального производства, что характерно для Византии и Древней Руси. Серийным способом изготовлены лимоновидные бусы, что указывает на ближневосточный импорт и раннюю хронологию — до первой четверти XI в.

Ключевые слова: Древняя Русь, стеклянные изделия, хронология, морфология.

O. Y. Zhurukhina

GLASSWARE FROM THE ANCIENT CHORNOBYL ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

The paper includes review of glassware finds from archaeological excavations in Chornobyl (vessels and jewelry). Most of them are fragments of glass. Vessels were produced of thin light yellow Old Rus glass. There

are whisks, walls and bedplates. Some of finds are pieces of imported vessels: painted with enamel fragment of vessel wall and, presumable and bottle cover.

The jewelry is distributed into two groups of finds: bracelets and beads. Among glass objects the most numerous are bracelets (which is over 77,5 % of all glass finds or 394 items). The bracelets were produced of transparent or semitransparent colored glass and distributed into 9 types according to the shape of cross-sections. The morphological characteristic of most of bracelets shows to their Old Rus origin. Some items are of Byzantine origin. For example, there are bracelets, made of deep blue transparent or semitransparent glass. Other glass finds are beads (more than 19 %), distributed into three sub-groups: mono, polychrome and beads with metal foil. Most of them were produced by winding of glass mass around of the pivot of the tool, which was typical for Byzantine and Old Rus glass manufacturing.

Keywords: Old Rus, glassware, chronology, morphology.

Одержано 15.01.2016

М. С. Сергєєва

ДАВНЬОРУСЬКА РІЗЬБЛЕНА КІСТКА З ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена артефактам з кістки та рогу, виявленим на Чорнобильському городищі протягом досліджень останніх років. Зроблено висновок про те, що обробка кістки у стародавньому Чорнобилі відбувалася у рамках домашнього ремесла.

Ключові слова: Давня Русь, Чорнобильське городище, косторізне ремесло, обробка кістки та рогу.

Дослідженнями у стародавньому Чорнобилі, починаючи з 2006 р., виявлено близько півсотні артефактів з кістки, які включають фрагменти кістки та щільного рогу зі слідами обробки (заготовки, напівфабрикати і відходи виробництва), а також готові вироби. Загалом колекцію не можна назвати великою, проте вона цікава тим, що дозволяє порушити питання про рівень обробки кістки і характер косторізного ремесла у цьому давньоруському місті. Це є особливо актуальним у зв'язку з тим, що діяльність косторізів у невеликих містах Давньої Русі вивчена недостатньо. Введенню до наукового обігу обробленої кістки з Чорнобиля і її аналізу присвячена ця стаття.

Матеріали і методи. Артефакти, отримані під час дослідження городища, репрезентовані цілим рогом козулі зі слідами обробки різальним інструментом, фрагментами тваринної кістки і щільного рогу диких копитних, поодинокими заготовками і напівфабрикатами, а також різними готовими виробами.

Для вивчення техніки обробки кісткових матеріалів такі категорії знахідок, як заготовки і напівфабрикати, мають провідне значення. Це найбільш інформативне джерело, яке дає можливість уявити рівень місцевого косторізного ремесла. У процесі аналізу матеріалу велике значення має візуальне обстеження поверхні

всіх наявних екземплярів обробленої кістки, які мають на собі сліди обробки, залишені різними знаряддями праці. Вивчення слідів знарядь на виробах є ще більш важливим, оскільки самі металеві знаряддя праці, призначені для косторізних робіт, зберігаються вкрай нечасто, чому сприяють як їхні невеликі розміри, так і погана збереженість металу взагалі. Набір готових виробів дає можливість проаналізувати асортимент продукції, який також характеризує рівень місцевої косторізної справи.

Опис матеріалів і результати дослідження. Знахідки обробленої кістки з городища репрезентовані як окремими фрагментами кісткових матеріалів зі слідами обробки (рис. 1), так і готовими виробами (рис. 2). Екземплярів кісток і шматків рогу зі слідами обробки небагато. Серед обробленого рогу є майже цілий ріг козулі зі слідами різального інструмента (рис. 1, 16), кінцева частина гілки рогу оленя (рис. 1, 13), невиразні фрагменти зі слідами обробки різальним інструментом (ймовірно, ножем), які можна інтерпретувати як відходи виробництва (рис. 1, 1, 3—5, 8, 11, 12, 14, 15, 17). Є також кілька заготовок та/або відходів з кістки (рис. 1, 2, 9, 10). Серед них заготовка для кістяної пластинки, можливо, накладки (рис. 1, 9). Інтерес представляє також пластинка з ікла вепра (рис. 1, 6). З боку відокремлення від решти ікла вона має фігурну форму, створену вирізами у вигляді півкіл. З другого боку пластинка обрізана на півколо. Треба зауважити, що використання іклів як сировини не було характерним для давньоруського косторізного виробництва. Цей вид кісток розглядався переважно як предмет культово-магічної сфери [Сергєєва, 2010, с. 5, 6]. Це робить зазначену знахідку предметом особливої уваги.

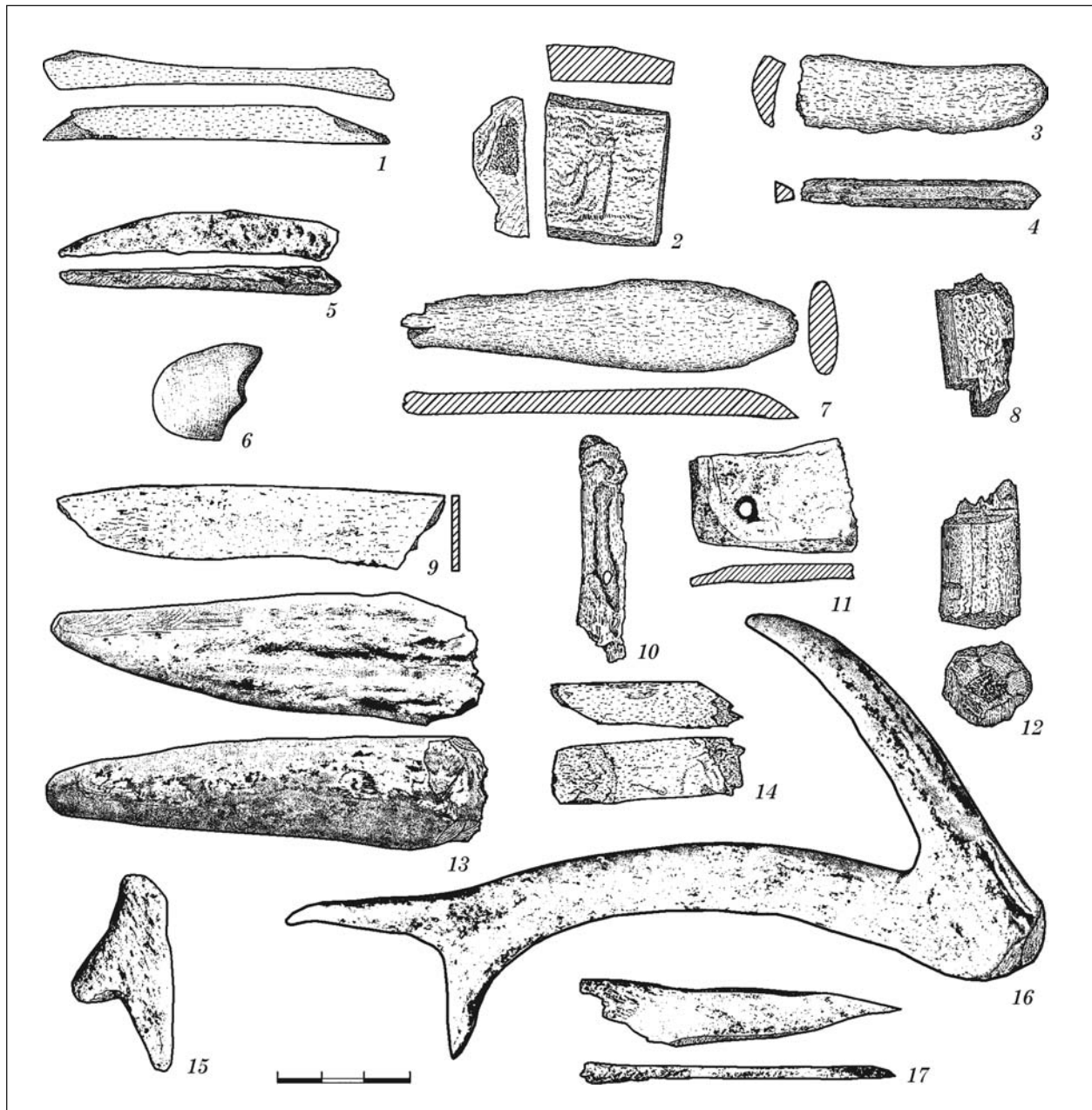

Рис. 1. Оброблена кістка, заготовки, напівфабрикати: 1—5, 8—17 — кістка та ріг зі слідами обробки, 6 — фрагмент пластинки з ікла вепра; 7 — напівфабрикат стріли (?)

Окремо згадаємо заготовку для виробу листо-подібної форми довжиною 9,2 см, овальну у перетині (рис. 1, 7). Її можна інтерпретувати як заготовку для вістря стріли — черешкового або, більш ймовірно, вістря з плоским насадом на розщеплене древко. Вістря зазначеного типу розглянуті автором досить докладно, що робить зайвим нове звернення до них [Сергеева, 2010а, с. 31—32]. Зауважимо лише, що їх правомірно відносити до спільних елементів євразійського озброєння XIII ст.

Готові вироби репрезентовані предметами різного призначення і різної якості виготовлення.

Кілька екземплярів репрезентують примітивні знаряддя праці, які застосовувалися у до-

машньому виробництві. Загалом кістка не має достатньої твердості, тому кістяні та рогові знаряддя придатні лише для роботи з м'якими матеріалами, насамперед вони використовувались переважно для роботи з текстильною та шкіряною сировиною. Примітивні знаряддя праці, що їх застосовували у названих галузях, побутують у давнину у багатьох народів, у тому числі у слов'янських попередників давньоруської культури. Широке розповсюдження примітивних знарядь з кістки на ранньослов'янських пам'ятках є загальновідомим фактом, який не потребує спеціального розгляду. Для давньоруських часів спостерігається деяке зменшення значення кістяного реманенту, проте виробники продовжують його використовувати.

Примітивні кістяні знаряддя виявлені не тільки на сільських давньоруських поселеннях, але й у великих містах, включаючи Київ [Сергеева, 2011, табл. 20]. Виготовлення таких знарядь, що включало лише незначну обробку первинної сировини, не потребувало ані спеціальних вмій і навичок, ані спеціальних інструментів, тому загальноприйнятою є думка, що виробництво простих виробів домашнього

вжитку і промислу відбувалося у разі потреби у кожному господарстві [Флерова (Нахапетян), 2000, с. 104; Петраускас, 2003, с. 141; 2006, с. 99]. Примітивність знарядь взагалі є характерною для домашніх промислів [Флерова, 1996, с. 302].

Серед чорнобильських матеріалів виявлені знаряддя як з тваринних кісток (рис. 2, 16, 17, 24–29), так і з рогу (рис. 2, 23). Більшість з них

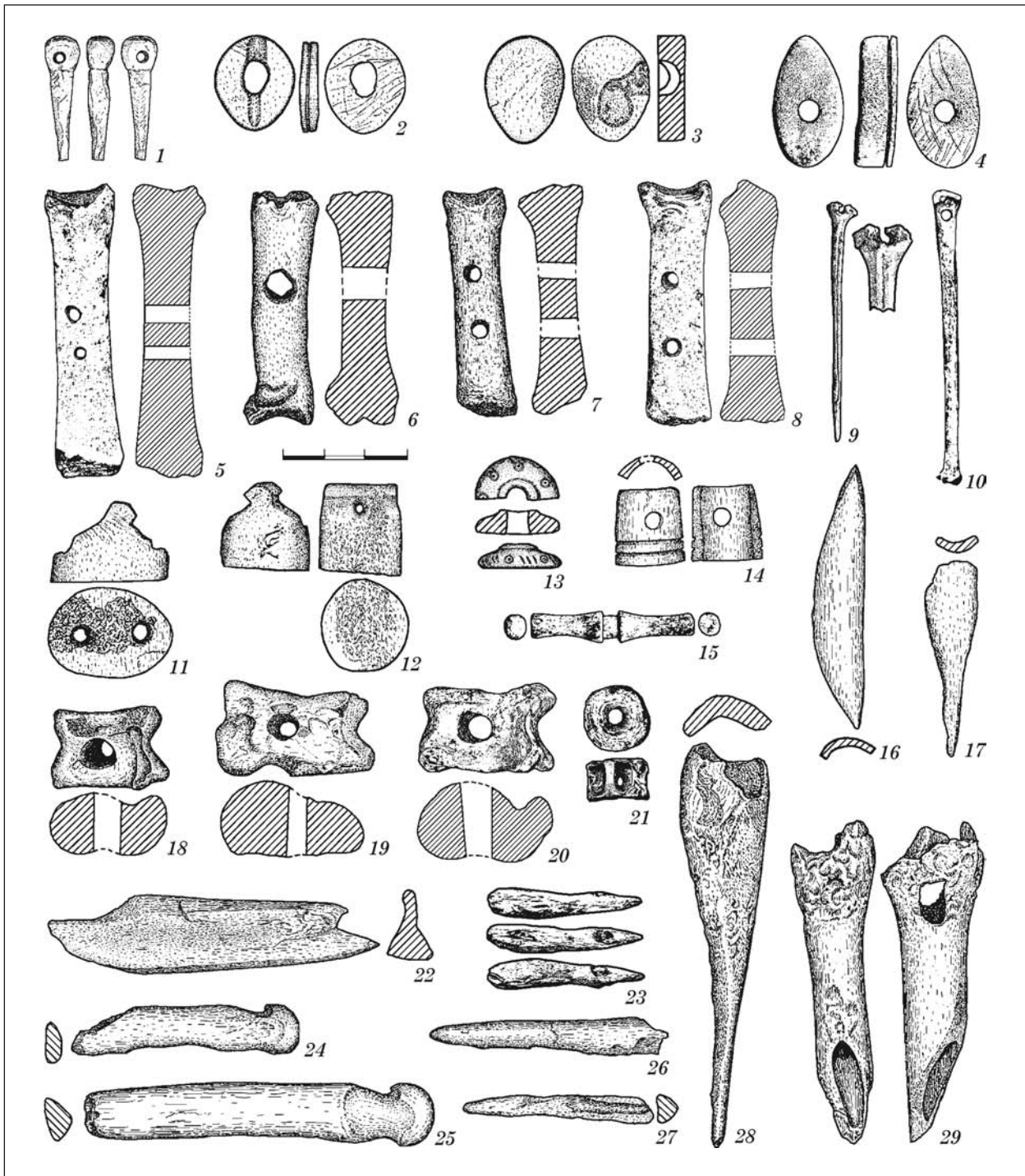

Рис. 2. Вироби з кістки та рогу: 1 — виріб невідомого призначення; 2–4 — завершення набірних руків'їв ножів; 5–8 — іграшки-гуркала; 9, 10, 16, 17, 22–29 — примітивні знаряддя праці; 11, 12 — гральні фігурки; 13 — півсферичний гудзик; 14 — муфта (обіймиця); 15 — стрижневий гудзик; 18–20 — гральні астрагали з просвердленими отворами; 21 — риб'ячий хребець з просвердленим отвором

належать до типу знарядь із загостреним кінцем, які, залежно від форми робочої частини, слушно трактувати або як проколки чи голки, або як лошिला. Такі знаряддя виготовляли з трубчастих кісток, в яких відрубали навскіс один з епіфізів (рис. 2, 29), з компактної речовини трубчастих кісток (рис. 2, 26, 27), з кісток з природним загостренням (рис. 2, 17, 28), а також з осколків (рис. 2, 16). Серед матеріалів також є дві фрагментовані грифельні кістки лося (рис. 2, 24, 25), які зазвичай після незначної доводки слугували знаряддями для плетіння. Не виключено, що уламок кістки із загостреним кінцем також призначався для створення проколки (рис. 1, 17), проте сліди використання відсутні, вістря не залощене. Отже, цей екземпляр не можна вважати готовим знаряддям праці. Виявлена також голка для плетіння, 6 см завдовжки, виготовлена з променю плавця осетрової риби. Вістря голки відполіроване до блиску, що свідчить про її тривале використання. Про це саме може свідчити також пошкоджений отвір вушка з протилежного боку.

Серед примітивних знарядь іншого типу викликає інтерес екземпляр з кістки, який має два гострі зубці різної довжини (рис. 2, 22). Такий інструмент могли застосовувати для плетіння. Двоzubі знаряддя, згодом для плетіння мотузок або для сукання ниток, зустрічаються на середньовічних пам'ятках Північної Європи [Sinthio, 1998, s. 156—157; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1994—1995], є схожі двоzubі знаряддя й серед давньоруських старожитностей [Шовкопляс, 1954, табл. I, 31; Ратич, 1959, табл. II, 30—32]. На зубцях такого приладу закріплювалась нитка, інший кінець міг бути загострений, проте іноді його обрізали рівно. З етнографії окремих народів Євразії відомі знаряддя з трикутною виїмкою (тобто фактично також з двома зубцями) з одного боку, які застосовували для звивання мотузок і для деяких текстильних робіт [Флерова, 1996, с. 280—281].

Один з виробів з кістки (рис. 2, 1) має поздовжню конічну форму і округле завершення, в якому просвердлено наскрізний отвір діаметром 3 мм. Поверхня начорно оброблена ножом. Довжина виробу 3 см. Недбалість обробки дозволяє вважати предмет напівфабрикатом. Найімовірніше, це напівфабрикат для булавки або невеличкої проколки.

Серед предметів з кісток, які зазнали лише мінімальної обробки, є не тільки знаряддя праці, але й вироби іншого функціонального призначення. Насамперед серед них розглянемо астрагали.

Три астрагали з отворами діаметром від 0,5 до 0,9 см, виявлені на городищі, можна віднести до гральних кісток (рис. 2, 18—20). Не можна трактувати чорнобильські астрагали як битки з отворами, підготовленими для заливки свинцем. Для цього потрібна наявність розширеної

порожнини у центрі, тим часом як канали астрагалів, що розглядаються, мають рівні стінки. Отже, це могли бути гральні астрагали.

Загалом астрагали з отворами могли бути поліфункціональними. Екземпляри з єдиним наскрізним отвором малого діаметра (1—2 мм, іноді трохи більше) посередині або збоку, могли слугувати амулетами, проте їхня присутність в ряді випадків у гральних наборах, знайдених на поселеннях давньоруського часу, дає всі підстави вбачати в них одночасно й атрибути гри. З огляду на сакральний характер будь-якої гри в архаїчних суспільствах, варто визнати, що гра в бабки і самі астрагали, як їхній реквізит, повинні були мати певне магічне або символічне значення і пов'язуватися з конкретним обрядовим контекстом. Таке ставлення до астрагалів, особливо у степового населення, простежується починаючи з доби бронзи і до етнографічної сучасності [Сергеева, 2002; 20106]. О. Медведєва припускає можливість використання астрагалів з одним центральним отвором посередині, аналогічних чорнобильським, також як звучних приладів на манер кісток-«брунчалок» [Мядзведзева, 2001, с. 203].

До виробів, які базуються на природній формі вихідного матеріалу, належать також чотири суглобні кістки свині з просвердленими у середній частині отворами (рис. 2, 5—8). Одна з них має один наскрізний отвір у середній частині, дві інші — два таких отвори. Ще один екземпляр кістки з отвором зберігся фрагментарно, не виключено, що це залишки ще одного такого предмета (рис. 1, 10). Зазначена категорія знахідок поширена у Європі, тому вони неодноразово потрапляли у поле зору дослідників. У польській літературі подібні кістки здебільш розглядаються як різновид застібок для одягу, для них застосовується відповідний термін «hetky» — застібки [Cnotlivy, 1958, s. 215; Hołwińska, 1967, tab. III, 23, 91, 119; Bukowska-Gedigova, Gediga, 1986, s. 102, 120, 122, 132, 135, 139 etc.]. Проте більшість авторів заперечує можливість такого їх використання. Найбільш поширеним є трактування кісток з отворами як іграшок, що створюють шумовий ефект у сполученні з мотузкою, котру пропускають через отвір [Hrubý, 1957, s. 177—178; Borg, 1998, s. 315; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1981]. Зазначена інтерпретація знаходить підтвердження в етнографічних реаліях, у тому числі й з території України, де у побуті сільських дітей такі іграшки використовувались принаймні до початку XX ст. За матеріалами зазначеного часу, зібраними у с. Старосілля, вони мали назву жухалки [Заглада, 1929, с. 122—123], а на Чигиринщині — вуркало [Грушевський, 1904, с. 4—5]. Є й інші регіональні назви. Так, на Волині їх називали брукалами [Терський, 1993, с. 83]. Серед новгородських старожитностей аналогічні іграшки відомі під назвою «брунчалок». Близький термін — «бручаки»

(bručaky) застосовується у чеській літературі [Hrubý, 1957, s. 177—178]. У Білорусі аналогічні іграшки називають «жужалками» [Мядзведзева, 2001, с. 203]. О. Медведева вказує на можливу поліфункціональність кісток з отворами посередині. На її думку, їх могли використовувати як іграшки описаного вище типу, так і, у деяких випадках, як застібки, що має етнографічні паралелі у білоруському народному одязі. Здібність «брунчалю» видавати звук дозволяло застосовувати їх як простіші музичні інструменти [Мядзведзева, 2001, с. 203]. На території Білорусі такі інструменти побутували ще в етнографічній сучасності [Назіна, 1979, с. 56—57]. Про музичні здібності кісток з отворами писав також В. Поветкін [Поветкин, 1997, с. 167; 1998, с. 121]. З іншого боку, Е. Шноре припускав можливість застосування кісток з отворами у ткацькій справі — для намотки ниток, що у Прибалтиці має етнографічні паралелі [Шноре, 1961, с. 120]. Щоправда, як це продемонстровано у роботі К. Амброзіані, із зазначеною метою застосовували кістки з отворами, які висвердлювалися ближче до одного краю, а не по центру кістки [Ambrosiani, 1981, fig. 86], що доцільніше і зручніше. Проте існування інших варіантів також могло мати місце. Загалом треба погодитися, що всі згадані точки зору не виключають одна одну, оскільки простіші прилади саме через примітивність своєї форми могли відноситись до речей поліфункціонального призначення. Серед таких речей правомірно розглядати й кістки з просвердленими отворами.

За свідченням Марка Грушевського, на Чигиринщині ще на рубежі XIX—XX ст. іграшку з свинячої або баранячої кісточки, яка мала аналогічний вигляд, виготовляли з кістки, що залишалась після їжі (холодець, солонина). Клади її на комин, щоб підсохла, потім прокручували дірку і протягували скрізь неї мотузку, зазвичай з вовни [Грушевський, 1904, с. 4—5]. Поверхня самої кістки взагалі не оброблялась. Спостереження за давньоруськими знахідками цієї категорії показали, що спеціальних інструментів для їхнього виготовлення не застосовували. Отвори зазвичай вирізувались ножом: вони круглі, але небездоганно правильної форми. Проте серед чорнобильських кісток з отворами є екземпляри з отворами правильної круглої форми, ймовірно, зроблені за допомогою свердла (рис. 1, 7, 8).

Ще одна кістка має два отвори, вирізані ножом не наскрізь, тільки з одного боку (рис. 2, 5). Можливо, це незакінчений виріб описаного вище типу, проте не виключено, що його призначення було іншим — це могла бути застібка, зроблена «на скору руку».

Звернемо увагу також на необроблену пташину кістку (рис. 2, 10) і риб'ячий хребець (рис. 2, 21) з наскрізними отворами. Такі кістки могли бути амулетами, проте не виключено

їхнє інше функціональне призначення. Зокрема риб'ячі хребці з отворами могли виконувати роль простішого варіанту гудзиків [Сергеева, 2015, с. 55, 66].

Вироби, виготовлені за складнішими схемами, нечисленні.

Особливий інтерес мають дві фігурки, досить недбало вирізані ножом з рогу (рис. 2, 11, 12). Обидві однакові за висотою — 2 см, і близькі за формою — з циліндричною нижньою частиною, спадистими плічками і виступом у верхній частині. В одній із зазначених фігурок нижня частина округла діаметром 2,1—2,2 см. У центральній частині її верхнього виступу є наскрізний горизонтальний отвір. Інша фігурка — з овальною нижньою частиною розміром 3×2,3 см, має по одному наскрізному вертикальному отвору з двох протилежних боків. Близькі за формою і стилем виконання фігурки як з отворами у корпусі, так і без них, відомі серед середньовічних старожитностей Східної Європи — на Русі [Рыбаков, 1958/25, рис. 58; Мядзведзева, 2005, рис. 8, 6; 9, 9] і за її межами. Схожі фігурки є серед матеріалів з Волзької Болгарії [Закирова, 1988, рис. 103, 6; Руденко, 2005, табл. 19, 282, 384]. За даними О. Медведевої, один з білоруських екземплярів (з Мінська) слід пов'язувати з шарами XIII—XV ст., інший (з с. Рацонки) — XI—XIII ст. [Мядзведзева, 2005, с. 38, 43]. Щодо інших давньоруських екземплярів, їхнє точне датування встановити важко.

Зазначені вироби зазвичай відносять до шахових фігурок. К. Руденко вважає їх пішаками. О. Медведева фігурку з Мінська визначає як слона [Мядзведзева, 2005, с. 38; 2006, с. 72], а з Рацонків — трохи інших пропорцій і без отвору — як пішака [Мядзведзева, 2005, с. 43].

Проте така інтерпретація досі залишається спірною. Наявність наскрізних отворів на корпусі більшості фігур зазначеного типу (у тому числі й на чорнобильських екземплярах) може бути свідченням того, що у дійсності вони могли бути складовою частиною якихось більш складних предметів. На це саме вказує наявність насічок на нижній частині окремих виробів цього типу. Зазвичай такі насічки простежено на багатьох середньовічних виробах з кістки та рогу, вони робились для кращого сполучення деталі з іншими частинами виробу. На чорнобильських фігурках насічок немає, проте шорохувата поверхня нижньої частини могла використовуватись аналогічним чином.

Серед чорнобильських матеріалів є три екземпляри деталей від набірних руків'їв ножів (рис. 2, 2—4). Вони мають вигляд невеликих пластин мигдалеподібної форми (рис. 2, 1, 2). Перша розміром 2,35×2×0,4 см має наскрізний отвір овальної форми у центральній частині розміром 0,9×0,5 мм. По торцю прорізано борозенку, для чого використано різець з пласким лезом шириною близько 1 мм. Одна з площин має неглибокі насічки для кращого сполучення

з іншими деталями руків'я. Друга деталь від руків'я трохи більша за розміром — $2,7 \times 1,9 \times 0,8$ см. Наскрізний отвір відсутній, з одного боку є овальна виїмка розміром $1,1 \times 0,8$ см, заглиблена на 5 мм. Розміри третього екземпляра $3 \times 1,6 \times 0,9$ см, діаметр отвору 0,5 см. Деталі руків'їв зазначеного типу зустрічаються на давньоруських пам'ятках (у Києві, Городську, Вітачеві та ін.), вони також добре відомі у Волзькій Болгарії, де відносяться як до болгарського, так і до ординського часів [Руденко, 2005, с. 73, табл. 13].

Одним екземпляром репрезентована т.зв. обіймиця (муфта), вироблена з рогу дикого копитного (рис. 2, 14). Виріб фрагментований — він є половинкою, розколотою уздовж, циліндричної форми (трохи звужується догори). Її діаметр 2 см, висота 1,8 см, ширина порожнини 1,5 см. Поверхня виробу ретельно оброблена — добре полірована, торці зрізані рівно, проте слідів доводки на токарному верстаті, що іноді простежуються на подібних київських виробах, непомітно. Ближче до нижнього краю виріб орнаментований двома паралельними горизонтальними борозенками, які були прорізані інструментом з плоским лезом шириною близько 1 мм. У центральній частині фрагмента просвердлено наскрізний отвір діаметром 0,5 см.

Про функціональне призначення обіймиць існують різні точки зору: їх вважали гральними костями, мундштуками бойових сурм, вабиками, пряслицями, прикрасами, шаховими фігурками та ін. (огляд літератури з цього питання див.: [Cnotlivy, 1958, s. 181; Давидан, 1966, с. 112—113, Флерова, 2001, с. 48]). Найвірогідніше, різні вироби зазначеної категорії виконували неоднакові функції. Однією з поширених і найбільш аргументованих точок зору є інтерпретація обіймиць, принаймні їхньої значної частки, як складових частин ручок різних знарядь [Давидан, 1966, с. 113, Cnotlivy, 1958, s. 180—181; Hrubý, 1957, s. 146—148], що підтверджується археологічними матеріалами. Зокрема у Старій Ладозі знайдено ручку ножа, що складалася з багатогранних рогових обіймиць, які чергували з щільно припасованими одне до одного кільцями шкіри [Давидан, 1966, с. 109]. З матеріалів Воліна (Польське Помор'я) походить обіймиця сполучена із залишками дерев'яної ручки [Cnotlivy, 1958, s. 180—181; tab. II, 8]. Загалом правомірно припускати, що різні типи обіймиць мали неоднакове призначення через різноманітність форм і розмірів. Згодом виріб з Чорнобиля можна віднести до деталей ручок, проте наявність отвору збоку також припускає його іншу інтерпретацію. На Масковицькому городищі (Білорусь) був знайдений предмет, що його можна зіставити з обіймицею з Чорнобиля. Це кістяний циліндр, порожнистий усередині, з наскрізними отворами діаметром 10 мм з протилежних боків. О. Медведєва визначає його як пломбу на товари

[Мядзведзева, 2001, с. 205]. Таку пломбу використовували шляхом протягування через отвір мотузки, яка потім скріплювалася печаткою.

Одним фрагментованим екземпляром репрезентований напівсферичний гудзик, орнаментований по верхній площині циркульними колами і по ребру комбінацією циркульних окружностей і насічок (рис. 2, 13). Напівсферичні гудзики побутували протягом X—XIII ст., особливо у південній частині Східної і Центральної Європи, де вони мають широку географію побутування — від візантійського світу до Поволжя і Південного Сибіру [Флерова, 2001, с. 102—103; Сергеева, 2013], при цьому слід відзначити, що знахідки гудзиків на півночі Східної Європи поодинокі, тим часом як на півдні вони відомі у значній кількості. Отже, їх поширення правомірно пов'язувати виключно з південною культурною традицією. За формою і орнаментом напівсферичні гудзики скрізь досить однотипні протягом всього періоду їхнього побутування. Зазначені предмети були знайдені у багатьох давньоруських містах, проте на кожній окремій пам'ятці вони зустрічаються у невеликій кількості, іноді в одному—двох екземплярах. Винятком є Київ, де їх знайдено вже понад 40 екземплярів. Крім того, у різних частинах міста виявлено кілька майстерень, пов'язаних з їхнім виробництвом [Хвойка, 1913, с. 72; Шовкопляс, 1954, с. 27—28; Сергеева, 2011, с. 92; 2013, с. 151, 153], де разом з готовими речами було знайдено багато напівфабрикатів і заготовок для зазначених виробів. Великі масштаби виробництва гудзиків у Києві дають всі підстави для твердження, що принаймні мешканці міст Київської землі (а можливо, й ширшої території) в основному користувалися саме київською продукцією [Сергеева, 2011, с. 154—155; 2013, с. 153—154]. Зрозуміло, не слід виключати й місцеві спроби виготовлення гудзиків, проте місцеве виробництво навряд чи могло скласти конкуренцію київському за своїми масштабами. Чорнобильський гудзик за якістю обробки також потрібно вважати продукцією однієї з київських майстерень.

Ще один гудзик — стрижневий довжиною 4 см. Він має широкий перехват і розширення з обох боків у його напрямку (рис. 2, 15). Поверхня цього гудзика ретельно полірована. Зазначений тип гудзиків добре відомий з матеріалів багатьох давньоруських міст і поселень. На відміну від напівсферичних гудзиків стрижневі навряд чи відносяться до продукції професійного ремесла. Їхнє домашнє виробництво свого часу припускав О. Ратич [Ратич, 1958, с. 125].

Загалом слід відзначити, що особливістю описаного чорнобильського косторізного комплексу є нечисленність речей, складних у виготовленні, виробництво яких потребувало наявності спеціальних навичок і інструментарію. Основна кількість предметів репрезентована виробами домашнього ремесла, насамперед

примітивними знаряддями праці і простішими гральними атрибутами з використанням природної форми кістки (астрагали, гуркала). Гральні (шахові (?) фігурки, деталі набірних ручок ножів) також можна віднести до продукції домашнього допоміжного ремесла, враховуючи певну недбалість їхньої форми і обробки. Винятком є гудзики, для яких характерна висока якість обробки. Проте кістяний напівсферичний гудзик, скоріш за все, належить до продукції київських майстерень. Не виключено також немісцеве походження стрижневого гудзика, враховуючи високу якість обробки, проте такий висновок є непевним. З деякою вірогідністю можливо припускати немісцеве походження обіймиці, враховуючи як її досить професійне вироблення, включаючи застосування спеціального знаряддя для орнаментатії, а також можливе функціональне призначення як товарної пломби. Отже, матеріалів, які свідчать про діяльність професійних ремісників-косторізів у Чорнобилі поки що не виявлено. На користь цього свідчить також невелика кількість кісткових матеріалів, які можна інтерпретувати як заготовки або відходи виробництва.

- [Грушевський Марко]. Дитячі забавки та ігри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії // КС. — К., 1904. — 55 с.
- Давидан О. И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — 1966. — Вып. 8. — С. 103—115.
- Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. 1. — 180 с.
- Закирова И. А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 220—243.
- Мядзведзева В. У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча // МАБ. — Мн., 2001. — № 3. — С. 202—210.
- Мядзведзева В. У. Сярэдневяковыя шахматы Беларусі. — Мн., 2005. — 82 с.
- Мядзведзева В. Сярэдневяковыя шахматы і шашкі ў зборы нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі // Археалагічны зборнік. — Мн., 2006. — Вып. 1. — С. 70—77.
- Назина И. Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые. — Мн., 1979. — 144 с.
- Петраускас А. В. Інші ремесла // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 137—149.
- Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006. — 200 с.
- Поветкин В. И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Находки 1996 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1997. — Вып. 11. — С. 166—176.
- Поветкин В. И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Полевые работы 1997 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1998. — Вып. 12. — С. 121—127.

- Ратич О. О. Древноруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. — К., 1959. — Вип. 2. — С. 119—131.
- Руденко К. А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — М.; Казань, 2005. — С. 67—97.
- Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече // НА ІА НАН України. — Ф.е. — 1958/25.
- Сергеева М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.
- Сергеева М. С. Давноруські кістяні вироби, пов'язані з сакральною сферою, з території Середнього Подніпров'я // Лаврський альманах. — К., 2010. — С. 5—10.
- Сергеева М. С. До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. // НЗУІ. — Переяслав-Хмельницький, 2010а. — С. 30—34.
- Сергеева М. С. Про деякі давноруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // Древности, 2010. — Харків, 2010б. — С. 203—220.
- Сергеева М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.
- Сергеева М. С. Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи // АДІУ. — 2013. — Вип. 13 (2). — С. 150—158.
- Сергеева М. С. Майстри з обробки дерева та кістки давноруського міста Воїня. — К.; Харків, 2015. — 232 с.
- Терський С. Вироби із кості і рогу X—XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею: Наук. зап. Львівського іст. музею. — Львів, 1993. — Вип. 1. — С. 68—87.
- Флерова В. Е. Домашние промыслы в Саркеле-Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысяч. н.э. — Самара, 1996. — С. 277—313.
- Флерова (Нахапетян) В. Е. Рогообработка в Саркеле-Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — С. 99—110.
- Флерова В. Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб., 2001. — 352 с.
- Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.
- Шноре Э. Д. Асотское городище. — Рига, 1961. — 236 с.
- Шовкопляс А. М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — К., 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.
- Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. — Stockholm, 1981. — 174 p.
- Borg K. Snurror // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 315.
- Bukowska-Gedigova J., Gediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. — 368 s.
- Cnotlivy E. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4 // Materiały Zachodnio-pomorskie. — Szczecin, 1958. — T. IV. — S. 155—239.
- Hołowińska Z. Dzielnicza rzemieślnicza z XIII—XIV wieku w Gdańsku (stanowisko 2) // Gdańsk wczesnośredniowieczny. — 1967. — T. VI. — S. 183—243.

Hrubý V. Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě // PA. — 1957. — Ročn. XLVIII. — S. 118—212.

MacGregor A., Mainman A. J., Rogers N. S. H. Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York // The Archaeology of York. The Small Finds. — York, 2005. — Vol. 17. — Fasc. 12. — P. 1869—2073.

Sinthio H. Tvinningben // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 156—157.

М. С. Сергеева

ДРЕВНЕРУССКАЯ РЕЗНАЯ КОСТЬ ИЗ ЧЕРНОБЫЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Во время археологических исследований Чернобыльского городища были найдены артефакты из кости и плотного рога, включая отходы производства, заготовки, полуфабрикаты и готовые изделия. Среди незаконченных изделий — пластинка из клыка дикого вепря и полуфабрикат стрелы. Некоторые из костяных предметов являются простыми орудиями для работ с текстилем и кожей, такими как проколки и ложила. Следует упомянуть также фрагмент кости с двумя зубцами с одной стороны, предположительно для сучения ниток или плетения.

Изделиями, в основе которых лежит природная форма сырья, также являются кости, издающие звук (*гуркала*) и астрагалы с отверстиями, использовавшиеся для игры. Другие кости с отверстиями (кость птицы, позвонок рыбы) могли быть амулетами или предметами с иными функциями.

Среди наиболее интересных артефактов — детали составных ручек ножей, орнаментированная муфта из рога с отверстием и пуговицы двух видов, имеющие аналогии на различных древнерусских поселениях. Также найдены две шахматные (?) фигурки из рога.

Характерной чертой чернобыльского косторезного комплекса является преобладание простых изделий, связанных с домашним производством. Шахматные фигурки также следует отнести к продукции домашнего ремесла из-за их достаточно грубой обработки. Двумя исключениями являются костяная полусферическая пуговица, которая определяется как про-

дукция Киевской мастерской и роговая муфта, учитывая ее тщательную обработку специальными инструментами и предполагаемую функцию торговой пломбы.

Ключевые слова: Древняя Русь, Чернобыльское городище, косторезное ремесло, обработка кости и рога.

М. S. Serghyeva

OLD RUS CARVED BONE FROM CHORNOBYL HILLFORT

During Chornobyl hillfort archaeological research, artifacts of bone and antler, including waste, blanks, semi-manufactured products and finished objects were found. Among unfinished products there were the plate of wild boar tusk and semi-finished arrowhead. Some of bone objects are simple tools for textile and leather manufacturing, such as pins and burnishes. A piece of bone with two teeth on one side supposedly for thread-twisting or weaving is also should be mentioned.

The products based on the natural form of the raw material are also buzz-bones (*gurkalo*), and perforated astragals used as gaming pieces. The other perforated bones (bone of bird and fish vertebra) could be amulets or objects with other functions.

Among the most interesting artifacts, there are details of composite knife-handles, ornamented ferrule of antler with perforation and buttons of bone of two types, which has numerous analogies in different Old Rus settlements. Two chess (?) figures of antler were found also.

Characteristic feature of Chornobyl bonecarving complex is prevalence of simple products connected with household handicraft. Chess figures are also to be ranked as home production because of their sufficiently coarse manufacturing. Two exceptions are: bone semi-spherical button, defined as production of Kyivan workshops, and the antler ferrule, taking into consideration its careful manufacturing with special tool, which functioned as a trade seal.

Keywords: Old Rus, Chornobyl hillfort, bonecarving craft, bone and antler processing.

Одержано: 08.02.2016

В. Г. Івакін, Д. В. Бібіков, А. М. Оленіч

НОВІ ДАНІ ПРО РЕМЕСЛО І ТОРГІВЛЮ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА (за матеріалами досліджень 2013—2015 рр.)

У статті аналізуються матеріали, отримані під час робіт останніх років на вишгородському посаді. Нові дані про ремесло і торгівлю населення міста значно доповнюють усталене уявлення щодо соціально-економічного розвитку пам'ятки.

Ключові слова: давньоруський Вишгород, гончарний посад, торгівля, керамічні вироби, соціально-економічна характеристика.

Вишгородському гончарному посаду XI—XII ст. за масштабами свого виробництва немає аналогів на давньоруській території. Він розташований на південь та південний захід від Вишгородського городища, вздовж р. Монашка. Вивчення археологами цієї частини міста було розпочате ще в 1936—1937 рр. Тоді на схилах яру біля сучасного собору Вишгородської Богородиці розкопано перші три гончарні горна, а на південному схилі яру виявлено ще більше десятка плям випаленої глини [Довженко, 1950, с. 93, 95]. У 1947 р. В. Й. Довженко розкопав один горн поруч з дослідженими у 1930-х рр. [Довженко, 1952, с. 26—27]. На початку 1960-х рр. О. О. Бобринським, В. Й. Довженком і П. П. Толочком під час обстеження урочища «Гончари» було виявлено близько 15 горнів, один з яких повністю досліджено [Дегтяр, Орлов, 2005, с. 46]. Найбільш значні за об'ємом роботи відбулись 1990 р. по вул. Першотравнева (сучасна вул. Межигірського Спаса), 9, 9-а, 11. Виявлено кілька садіб, розташованих вздовж вулиці, що включали житлові та господарські споруди, а також гончарні горни (всього горнів досліджено шість) [Чабай і др., 1990/67]. 1992 р. на ділянці, що примикала до розкопу 1990 р., Р. С. Орловим виявлено ще три горна, два з яких виявились зруйнованими; 1995 р. — ще два [Орлов, 2003, с. 36].

© В. Г. ІВАКІН, Д. В. БІБІКОВ, А. М. ОЛЕНИЧ, 2016

У 2013—2015 р. Вишгородською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В. Г. Івакіна було проведено охоронні розкопки у центральній частині гончарного центру (рис. 1). Виявлені матеріали суттєво доповнюють наявні уявлення про населення вишгородського посаду, зокрема — щодо його основних занять, ремесла і торгівлі.

Приватна ділянка, на якій проводились розкопки, знаходиться в самому центрі посаду і має адресу: Старосільський провулок, ділянка 42. Спостерігається падіння висот у південно-західному напрямку, в бік р. Монашка. Попередніми господарями ділянка використовувалась під картопляний город. Перші роботи (розкоп 5, 2013 р.) мали охоронний характер: нові господарі вирішили будувати в північно-східній частині ділянки житловий будинок. На площі 72 м² виявлено залишки житлової споруди, майже повністю зруйнованої пізніми перекопами, та гончарного горна.

Горн (**об'єкт 3**) споруджено у котловані підовальної форми розміром приблизно 2,10×2,00 м. Після зведення горна, решту площі котловану було засипано утрамбованим материковим лесом. Подібний спосіб спорудження дозволяв краще висушити і обпалити його стінки. У місцях прилягання до тіла горна ґрунт сильно прокалений. У північно-західній та північно-східній частинах котловану виявлено по одній стовповій ямі розмірами 0,20×0,15 м. З огляду на розташування ям, вони є залишками споруди (вірогідно, легкого навісу) над теплотехнічним пристроєм.

Горн мав двоярусну конструкцію (рис. 2, 1). Трохи вище рівня материка було виявлено випалювальну камеру горна — кабицю. Її верхня частина, де знаходився завантажувальний отвір,

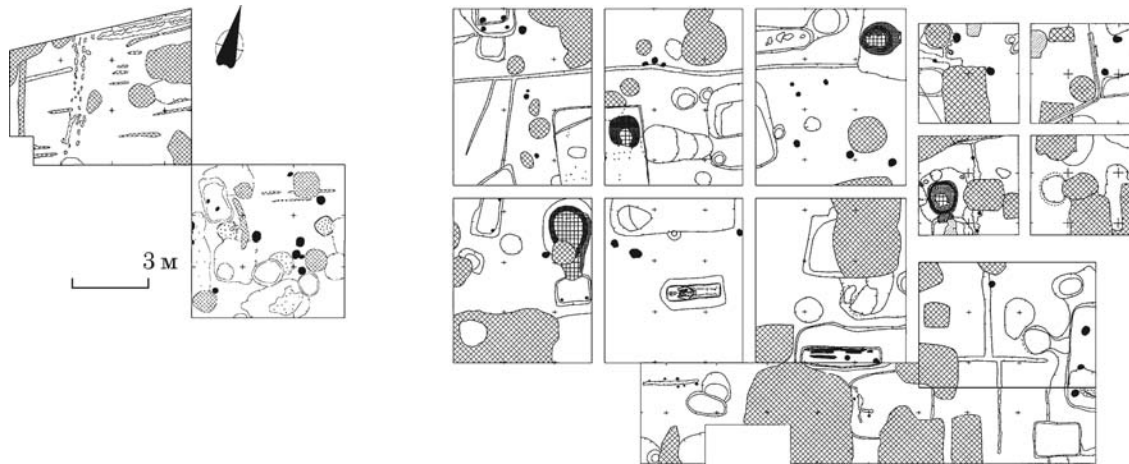

Рис. 1. Зведений план розкопів 2013—2015 рр.

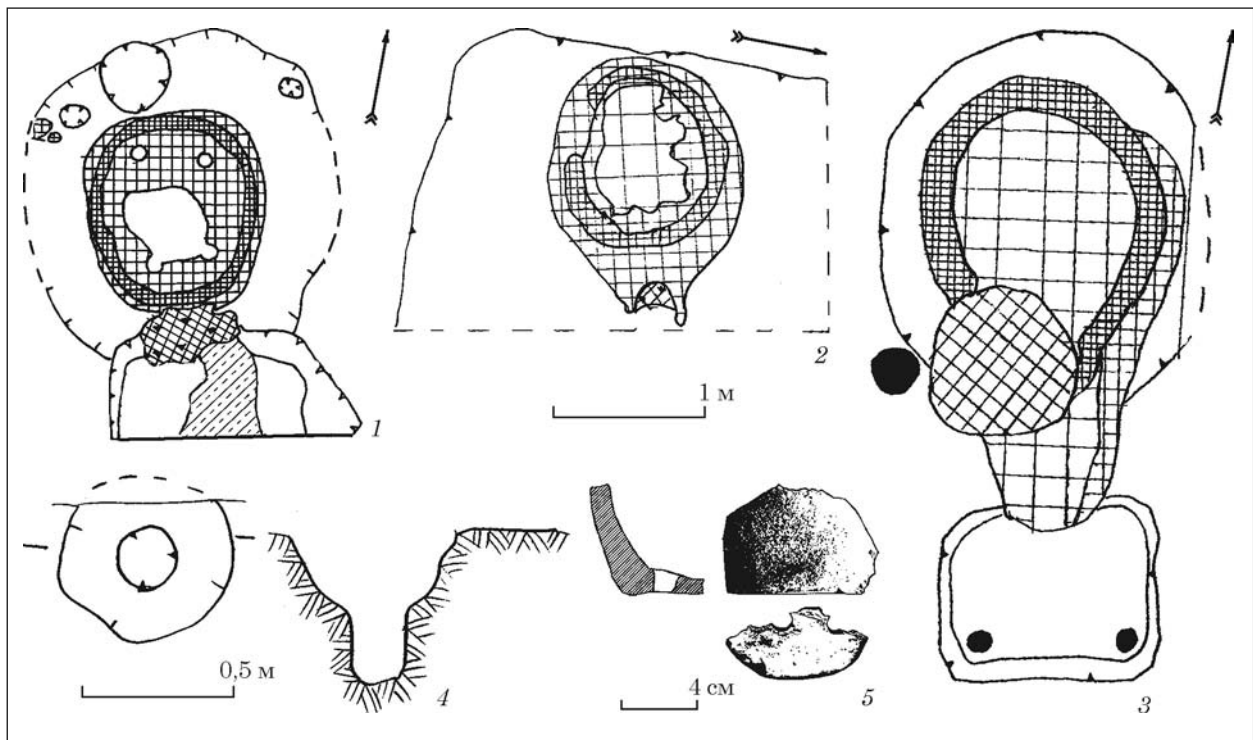

Рис. 2. Плани виробничих об'єктів: 1 — гончарний горн (об'єкт 3, 2013 р.); 2 — гончарний горн (об'єкт 7, 2014 р.); 3 — піч для випалювання вапна (об'єкт 6, 2014 р.); 4 — смолокурня (яма 29, 2014 р.); 5 — фрагмент фільтра для смолокуріння

не збереглась. Фрагменти склепіння завалились всередину камери. У плані випалювальна камера мала підовальну форму і була орієнтована за віссю північ—південь. Розміри камери — 1,20×1,10 м. Товщина стінок склепіння становила до 0,10 м. Ще в давнину кабиця була закидана землею, фрагментами кераміки та великими кістками тварин.

Топливоно-розподільний блок виявлено на глибині 0,40 м від рівня виявлення випалювальної камери. Споруджувався на опалубці з дощок, залишки якої зафіксовано у розрізі горна. Нижня частина блоку, повторюючи форму опалубки, потовщується до 0,20 м у на-

прямку стінок топкової камери, спираючись на них. Центральний опорний стовп або стіну виявлено не було. За їх відсутності теплоно-розподільний блок додатково підтримувався «козлом» — діагональною підпірною стінкою завтовшки 0,10 м, котра також спиралась на стіну топкової камери. Підпірна стінка, очевидно, так само була споруджена на дощатій опалубці. Простір між нею та стіною топкової камери було заповнено утрамбованим материковим лесом. У північній частині теплоно-розподільного блоку виявлено два продухи діаметром близько 0,10 м, ще два частково збереглися у його південній частині. Центральна частина блоку ще

у давнину провалилась, внаслідок чого топкова камера була завалена обпаленою глиною.

Стіни топкової камери були споруджені за допомогою каркаса з прутів, залишки якого виявлені під черенем, а також у розрізі горна. Випадки використання подібного каркасу, так само як і дощатої опалубки, подекуди й раніше фіксувались під час розкопок на території гончарного поселу [Готун та ін., 2005, с. 49; Орлов, 1994, с. 166—167]. Під завалом глини, утвореним після руйнування топково-розподільного блоку, виявлено потужний шар вугілля та золи. На глибині 1 м від рівня виявлення зафіксовано глиняний черинь топкової камери завтовшки 0,05—0,10 м. Устям теплотехнічний пристрій орієнтований на південь. Устя мало аркоподібну форму; у верхній частині його склепіння глина залишилась необпаленою. В середині також зафіксовано потужний шар вугілля та золи [Бібіков, 2015].

З півдня до горна примикала передгорнова яма шириною 1,3—1,6 м. У заглибленій центральній частині ями, на глибині 0,20 м від рівня виявлення, зафіксовано глиняну обмазку, що виходила до топки горна. Можемо датувати функціонування горна кінцем X — початком XI ст. Серед індивідуальних знахідок неподалік від горна знайдено пряслице з графіті, дві глиняні іграшки-коніки та залізний ніж з дерев'яною ручкою та обмоткою з бронзової проволоки між лезом і черенком.

Дослідження ділянки продовжилося в наступні роки (розкопи 6, 7; 2014—2015 рр.). Загалом на площі майже 500 м² простежено залишки чотирьох садиб XI ст. (однієї з них — практично повною площею) з цілою низкою житлових, виробничих та господарських споруд.

Об'єкт 7 (Р. 6, 2014 р.), виявлений у північно-східній частині ділянки, є залишками невеликого гончарного горна (рис. 2, 2). Горн запущено в об'єкт попереднього хронологічного періоду, в результаті чого передгорнова яма злилась з ним; прослідкувати контури останньої не вдалось. Горн споруджено в попередньо виритому котловані, простір між стінками котловану і тілом горна було утрамбовано материковим лесом, стінки підмазано глиняним розчином. Стінки зводились за допомогою дерев'яного каркасу, залишки якого виявлено під черенем. Горн мав видовжену овальну форму, поздовжньою віссю орієнтований із заходу на схід. Зберігся на висоту 0,9 м. Об'єкт мав двоюрисну конструкцію, однак теплорозподільний блок — «решітка», що поділяла камеру на дві частини, — виявився майже повністю зруйнованим. Його залишки, завтовшки 0,12—0,15 м, виявлені на висоті 0,3 м від череня. Споруджувався розподільний блок на опалубці з дощок, сліди якої зафіксовано у розрізі горна. Розміри об'єкта є традиційними для вишгородських горнів XI ст. — 1,60×1,30 м. Найбільше він розши-

рювався в середній частині, в районі теплорозподільного блоку. Камера випалу мала дещо менші розміри — 1,2×1,0 м. Товщина стінок становила 0,1—0,15 м. У заповненні топкової камери виявлено суцільний завал глини, що утворився внаслідок руйнування решітки. Під ним зафіксовано тонкий шар попелу. Топка — однокамерна, «козел» відсутній. Устя мало аркоподібну форму і було орієнтовано на схід. Розміри устя досить невеликі — 40 см. Заповнене воно було темно-сірим слабо гумусованим супіском, не мало слідів золи і перегорілого вугілля.

Відсутність значного масиву золи свідчить про нетривалий період функціонування горна. Ймовірно, об'єкт досить рано вийшов з ладу в результаті завалу «решітки», і більше не використовувався. Розміри горна варіюються в межах, допустимих для вишгородських горнів XI ст., конструкція також традиційна для цього періоду — двоюрисний горн, споруджений без «козла». Керамічний матеріал із камери горна дозволяє датувати його в межах середини — третьої чверті XI ст.

Третій горн (**об'єкт 15**, Р. 6, 2014 р.), розташований у південно-західній частині ділянки, виявився практично повністю зруйнованим перекопом XX ст. На дні останнього, на глибині 0,7 м від рівня материка, виявлено залишки череня, а в заповненні траплялись численні фрагменти печини.

Найбільш цікавим виробничим комплексом виявилась розташована неподалік піч для випалювання вапна — **об'єкт 6** (Р. 6, 2014 р.). В XI ст., об'єкт функціонував як гончарний горн, на що вказують залишки теплорозподільного блоку завтовшки близько 0,2 м, зафіксовані по всьому периметру стінки об'єкта. Об'єкт 6, як і об'єкт 7, споруджено у котловані підовальної форми, розміром приблизно 2,4×2,1 м. Після зведення горна, решту площі котловану було засипано утрамбованим материковим лесом (рис. 2, 3). До котловану з південного заходу примикала стовпова яма розмірами 0,25×0,2 м, завглибшки 0,25 м. Дана обстава може вказувати на існування над теплотехнічним пристроєм легкого навісу, однак інші стовпові ями прослідкувати не вдалось. Горн мав грушоподібну форму, звужуючись у південній частині до устя. Загальні його розміри становили 2,1×1,55 м, довгою віссю орієнтований був з півночі на південь, з невеликим відхиленням на захід. Південно-західну частину горна частково знищив перекоп XX ст. округлої форми, діаметром 0,95 м. Нижню частину випалювальної камери (кабиці) вдалося прослідкувати на висоту 0,5—0,65 м. Топкова камера заввишки 0,5—0,6 м, заглиблювалась до центру. Загальна висота збереженої частини теплотехнічного пристрою, таким чином, становила до 1,5 м. Товщина стінок — 0,1—0,2 м, вони трохи звужувались у нижній частині. Стінки споруджувались за допомогою каркасу з прутів, сліди якого

збереглися у вигляді концентричних ямок діаметром 0,04—0,07 м, розташованих на відстані 0,15—0,17 м одна від одної. Товщина череня становила 7—10 см.

Верхня частина заповнення об'єкта мала потужність 0,75 м з ґрунтовою засипкою із фрагментами зруйнованого склепіння. Під нею виявлено чергування шарів подрібненого вапняку та вугілля потужністю 0,7 м, що й дало підстави для інтерпретації об'єкта на останньому етапі його функціонування як печі для випалювання вапна. Подібні печі на давньоруській території відомі з розкопок Києва (вул. Ірининська) та Смоленська. В обох випадках стіни споруд були складені з плінфи на глиняному розчині [Новое..., 1981, с. 343—348]. На відміну від своїх аналогів, вишгородська піч мала вторинне використання.

Після зміни призначення об'єкта решітчаста перегородка була навмисно зруйнована, а стінки з внутрішньої сторони — додатково підмазані потужним шаром глини. Таким чином, загальна товщина стінок об'єкта становила 0,2—0,3 м (процес випалювання вапна потребував вищих температур, аніж випал кераміки). Якщо зовнішній, початковий, шар споруджено із червонувато-сірої глини, підмазка має більш інтенсивний, червоно-коричневий колір.

Розрізняють два типи печей для випалювання вапна. Вишгородська піч відноситься до т.зв. прохідного типу. В подібних спорудах над топковою камерою розміщувалась решітка, на яку зверху укладались шари вугілля та вапняку. Випалене вапно вивантажувалось через устя печі, а зверху накладались нові шари вапняку та вугілля [Раппопорт, 1994, с. 44]. Цікаво, що на висоті 0,25—0,3 м від череня топочної камери, на одному й тому ж рівні, по всьому периметру стінки на підмазці зафіксоване незначне потовщення. Останнє має вигляд невеликої сходинки, і на ньому, очевидно, й встановлювалась решітка.

З півдня до теплотехнічного пристрою примикала передгорнова яма підпрямокутної форми, котра, вірогідно, існувала на обох етапах функціонування об'єкта. Видовженими стінами орієнтована за віссю захід—схід, з певним відхиленням на південь. Довжина ями становила 1,4 м, ширина — 1,1—1,2 м, глибина — 0,8—0,85 м. Стіни — вертикальні, дно — горизонтальне. З трьох сторін (окрім робочої частини) стіни ями мали дерев'яну обкладку, про що свідчать виявлені в її південно-західному та південно-східному кутах стовпові ямки діаметром 0,1 м, завглибшки 0,15 м.

Вапно було одним із головних компонентів у давньоруському кам'яному монументальному будівництві. Характер керамічного матеріалу, котрий датується початком XII ст., дозволяє впевнено пов'язувати функціонування об'єкта з фінальним етапом спорудження вишгородської Борисоглібської церкви.

Останній горн (**об'єкт 2-а**, Р. 6, 2015 р.), знайдений у північній частині ділянки, за браком часу вирішено було законсервувати. Дослідити споруду в повній мірі планується у наступному польовому сезоні. За керамічним матеріалом можемо попередньо датувати її функціонування початком XII ст.

У південно-західній частині ділянки виявлено незначне видовжене заглиблення розмірами 3,5×0,85 м — **об'єкт 3** (Р. 7, 2015 р.), на дні якого зафіксовано прошарок необпаленої глини. Найімовірніше, його доцільно інтерпретувати як «глинник» — сховище, в якому гончарну глину певний час вистоявали і готували для використання — поливали водою і лопатили. Вірогідно, «глинник» мав дерев'яну огорожу, на що вказують доволі рівні краї об'єкта. Поруч, у верхній частині заповнення ями 7, виявлено доволі потужний викид печини (**об'єкт 2**), котрий міг утворитися внаслідок руйнування розташованого неподалік гончарного горна.

Матеріали свідчать про розвиток на посаді й інших, допоміжних, галузей господарства, зокрема — лісохімічного промислу. У центральній частині розкопу виявлено **яму 29** (Р. 6, 2014 р.), що мала лійкоподібну форму (рис. 2, 4). Верхня частина ями, завглибшки 0,25 м, мала діаметр 0,55 м, стіни похилі. Діаметр нижньої частини (під'ямник) — 0,18 м, глибина — 0,2 м. Стіни вертикальні, дно горизонтальне. Заповненням ями було суцільне скупчення деревного вугілля. З огляду на це, а також на характерну форму ями, її можна інтерпретувати як залишки смолокурні. У вузьку частину подібних ям поміщався горщик-приймач, у верхню — горщик з отвором у денці (горщик-фільтр), камера фільтра при цьому заповнюється осолом. Нижній горщик-приймач ізолюється від верхнього, після чого фільтр нагрівається відкритим полум'ям. У результаті, утворюється густа смолиста речовина, що через отвір надходить в ізолюваний горщик-збірник [Петраускас, 2006, с. 141].

Речового матеріалу виявлено не було, датувати об'єкт можна лише за стратиграфічними даними. Оскільки північну частину перерізав об'єкт 1 — господарська споруда кінця XI — початку XII ст., функціонування смолокурні відносимо до XI ст.

Крім самого лісохімічного об'єкта, в культурному шарі розкопу виявлено два фрагмента нижніх частин горщиків з просвердленими наскрізними отворами діаметром 0,8—1,0 см (рис. 2, 5). На стінках горщиків збереглися залишки смоли. Немає сумніву, що дані предмети використовувались як фільтри для смолокуріння [Петраускас, 2006, с. 142]. Подібні горщики з отворами знаходили на території вишгородської посади і раніше, зокрема під час розкопок 1990 р. [Чабай и др., 1990/67, с. 87, 197].

З ремеслом вишгородського населення була тісно пов'язана його торгова діяльність. Про внутрішню торгівлю або обмін свідчать знахідки пряслиць з овруцького пірофілітового сланцю (шість екземплярів). Дана категорія виробів є невід'ємною частиною матеріальної культури всіх давньоруських міст [Рыбаков, 1948, с. 193]. Серед предметів імпорту, пов'язаних з міжнародною торгівлею, найбільш масовими категоріями є фрагменти візантійсько-причорноморських амфор та скляних виробів. Але у даній статті ми пропонуємо звернути особливу увагу на іншу групу речей — наремінну гарнітуру; зокрема — **накладки**, представлені в колекції 6-ма знахідками.

Накладки першого типу, котрих на розкопці знайдено два екземпляра (рис. 3, 1), зроблені з бронзи; спосіб кріплення — два штифти. Розміри обох артефактів однакові — 1,4×1,4 см. Мають прокреслений геометричний орнамент (чотири однакові кола з невеликим трикутним виступом з однієї сторони). Аналогічні накладки знайдено на ремісничому центрі у с. Новосел (Болгарія). Відрізняються останні тільки особливістю кріплення — чотири штифти, на відміну від двох у вишгородських накладок. Датуються X ст. [Бонев, Дончева, 2011, с. 290; табл. XLVIII: 538, 539].

Ще одна накладка — бронзова, закріплювалась трьома штифтами (рис. 3, 2), за класифікацією В. В. Мурашової, відноситься до класу II (відігнутий бортик, гладкий ободок, неорнаментовані), групи 1 (верхня сторона плоска), типу

1Г-2 (широкі серцевидні виступи) [Мурашева, 2000, с. 28—29]. Розміри предмета — 2,1×1,8 см. Аналогічні знахідки тяжіють до території Волзької Болгарії. Ідентичні екземпляри знайдено на пам'ятках, що датуються X ст.: у похованнях Каранайвських курганів (Південний Урал) [Мажитов, 1981, с. 128, рис. 60] і Дубівського могильника (марійці) [Архипов, 1984, рис. 21: 1]. Типологічно схожа накладка знайдена у Суздальському Опіллі (Шекшово 2). Її лицьова поверхня розмірами 18×25 мм, вкрита сріблом. Опуклий малюнок, що зображує трипелюсткову квітку з каплеподібними виступами, зроблений з великою майстерністю [Зайцева, 2014, с. 363—377, рис. 4.5]. Болгарські дослідники В. Плетньов і В. Павлова відносять цей тип накладок до X ст. [Плетньов, Павлова, 2000, с. 85].

Останній тип представлено однією цілою накладкою і двома фрагментами, також бронзовими (рис. 3, 3—5). За В. В. Мурашовою, він відноситься до класу XVIII (серцеподібної форми, 3—5-ти пелюсткова квітка, пелюстки розділені стеблами, фон заглиблений), групи 1, виду 1А (бокові пелюстки у вигляді широких стрічок загнуті вгору, які розділяють стебла) [Мурашева, 2000, с. 41—42]. Цілий екземпляр має розміри 1,7×1,5 см. Аналогічна накладка знайдена в результаті археологічних досліджень городища давньоруського Іскоростеня [Звіздецький, 2003, с. 115]. Ідентичні знахідки зафіксовані на поселенні Болгар 1 і Семенівському селищі, датуються вони другою половиною X—

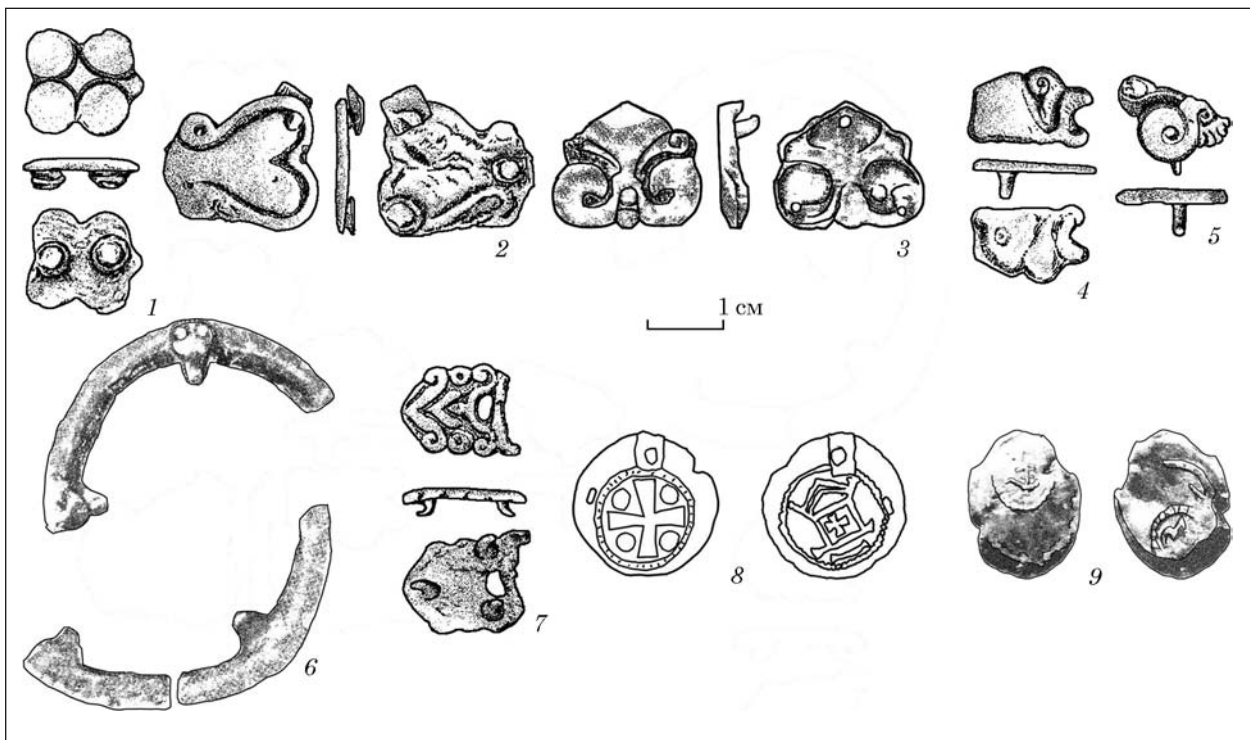

Рис. 3. Індивідуальні знахідки: 1—5 — ремінні накладки; 6 — фрагменти ремінного розподільювача (?) з зооморфними зображеннями; 7 — фрагмент прорізної пряжки; 8 — срібна німецька монета; 9 — свинцева товарна плomba

XI ст. [Казаков, 1991, рис. 44: 59], а також у середньовічному Херсонесі, в шарах IX—X ст. [Якобсон, 1959, с. 227, рис. 141:17].

До предметів імпорту, вірогідно, відноситься й артефакт, котрий, скоріш за все, є **ремінним розподільувачем** (рис. 3, 6). Два фрагмента з головою звіра на кожному (ведмідь, вовк?) утворюють півколо. Частина з ще двома симетричними головами відсутня. Тильна сторона пласка. Діаметр виробу — 5,4 см. У перетині завтовшки 0,4 см. Спосіб виготовлення — лиття. Матеріал — мідно-бронзовий сплав. Подібні предмети виявлені під час археологічних досліджень Новгородської землі (Південне Приладожжя), а також на поховальних пам'ятках південно-східної Прибалтики [Бранденбург, 1895, с. 35, рис. 2]. Однак в обох випадках, предмети, хоча за композицією й схожі з вишгородським зразком, прикрашені трьома, а не чотирма, головами, а також відрізняються стилістично.

Від прорізної **пряжки** залишився щиток розмірами 1,8×1,5 см. Останній має прямокутну форму з трикутним завершенням, оздоблений рослинним орнаментом, по центру невелика прорізь (рис. 3, 7). Збереглася одна з шарнірних петель, за допомогою яких щиток сполучався з рамкою. Закріплювався на поясі за допомогою трьох дужок. Близьких аналогій даному предмету наразі знайти не вдалось, але стилістично пряжка тяжіє до угорських старожитностей.

До яскравих предметів імпорту належить знахідка срібної монети — **денарій** з титулом та іменем німецького імператора Оттона III та Адельгейди (Otto-Adelheid-Pfennig) (рис. 3, 8).

На аверсі середньовічного пфеніга зображували хрест, в його кутах — ім'я «O-T-T-O» чи «O-D-D-O» з круговою легендою «DIGRA+REX» (лат. скор. «DEI GRATIA REX» — «Божою милістю король»); на реверсі — стилізована церква (дерев'яна) та ім'я «ATHALHEID». На вишгородській монеті на аверсі літери у кутах хреста замінені колами, а кругова легенда взагалі відсутня. На реверсі зображено церкву з хрестом, напис імені відсутній. Можливо, ми маємо справу з наслідуванням срібного денарія Оттона і Адельгейди, яке було досить розповсюджене на теренах Центральної Європи у кінці X — на початку XI ст. Цей монетний тип карбувався тривалий час, у великій кількості та у різних штемпельних варіантах («ATHALHET», «ATEALHT») у Гальберштадті, Кведлінбурзі, Хільдесгеймі, графами Ейльхартом, Зігфрідом і польським королем Болеславом Хоробрим [Фенглер і др., 1982, 74].

Діаметр вишгородської монети — 2,0 см. З монети зроблено підвіску з заклепанним вушком, яка через зображення хреста могла мати релігійне значення. На монеті є ще один отвір, який використовували теж для підвішування. Аналогічну монету-підвіску (наслідування денарія Оттона і Адельгейди), знайдено на горі Щека-

виця під час дослідження давньокиївського монетника [Мовчан та ін., 2000, с. 104—105].

Окрім численних знахідок імпортних речей, про активну торгівлю діяльність населення посаду свідчить свинцева **пломба** дрогичинського типу, яка походить з культурного шару посаду (рис. 3, 9). Подібні пломби прийнято вважати товарними пломбами, митними клеймами [Liwoch, 2015, s. 238]. Дослідники Є. І. Каменцева і М. В. Устюгов припускають, що вони використовувалися також як печатки, які надавали шкуркам хутрових звірів обов'язковість прийому як грошей [Каменцева, Устюгов, 1974]. Про те, що хутра білок, тавровані подібними свинцевими предметами, використовувались на Русі як платіжний засіб, свідчить арабський мандрівник XII ст. Абу Хамід Ал-Гарнаті [Путешествие Абу Хамида..., 1971]. На пломбах відтиснуті давньоруські князівські тамги, схематичні зображення людей, тварин, птахів, різноманітні геометричні фігури і геральдичні літери. Вишгородський зразок на лицьовій стороні має зображення дзвоноподібної тамги із подвійним хрестом, на зворотній — зображено літеру «М». Аналогічна тамга міститься на реверсних сторонах пломб, опублікованих В. О. Анохіним, котрі він приписує Юрію Долгорукому та його сину Глібу Юрійовичу [Анохин, 2012, с. 39, 41, табл. XII: 179, 180, 182].

Виявлені матеріали ілюструють побут ремісників-торговців періоду розквіту Києво-руської держави. Науковці давно звернули увагу на величезні об'єми гончарного виробництва на посаді Вишгорода (в період розквіту тут одночасно могло функціонувати 250—300 горнів [Орлов, 1994, с. 107—108]). Наступним свідченням цих об'ємів стали розкопки 2013—2015 рр., котрі на площі близько 500 м² виявили залишки п'яти горнів. На думку деяких дослідників, вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів [Довженко, 1975, с. 234; Толочко, 1980, с. 134]. Лише Р. С. Орлов вважав, що це виробництво пов'язане з необхідністю виготовлення посуду, що відповідав би державній системі мір у зв'язку з накопиченням натурального податку [Орлов, 1994]. Масштабний об'єм виробництва кераміки та існування широких ринків збуту для неї вказує на необхідність здійснення торгових операцій жителями гончарного осередку.

Важлива роль Вишгорода у міжнародній торгівлі засвідчена згадкою у праці Константина Багрянородного «Про управління імперією». Місцезнаходження терезів і вагових гирьок (розкопки 1889, 1990, 1991, 2005 рр.), а також виявленої нами свинцевої пломби, саме на території гончарного осередку вказує і на активну внутрішню торгівлю [Оленич, Бібіков, 2015]. З торгівлею або обміном пов'язані численні знахідки на території посаду предметів імпорту:

візантійських амфор, скляних виробів східного походження, візантійської бронзової з позолотою кінської бляхи-решми, скандинавської срібної оббивки [Давній Вишгород, 1998, с. 15; Зоценко, 2007; 2009, с. 50—51]. Завдяки розкопкам 2014 р. цей перелік поповнився знахідками деталей ремінної гарнітури поволзького та балканського походження. Таким чином, повністю підтверджується думка В. М. Зоценка про те, що предметами імпорту, окрім дружинної верстви, користувались і представники ремісничого середовища [Зоценко, 2009, с. 56]. Вони могли отримувати ці предмети в обмін на свою продукцію.

Вкрай важливо зрозуміти механізм такого обміну. Транспортуванням та подальшим збутом кераміки, на нашу думку, займалися самі ремісники, що опосередковано підтверджується етнографічними даними та доволі значним розвитком на посаді смолокуріння (значна кількість смоли насамперед, вірогідно, була потрібна для ремонту човнів [Оленич, 2015]). Наявність у портовій частині Подолу Києва складів гончарної продукції [Калюк, Сагайдак, 1988] може свідчити про виконання майстрами великих замовлень. Залишається додати, що проблема експорту вишгородських керамічних виробів є дуже перспективною для подальших розробок.

Цікавою темою для подальших розробок є також імовірність князівського замовлення, на що можуть вказувати знахідки на території посаду свинцевих печатей і пломб, а також денеч горщиків із клеймами у вигляді знаку Рюриковичів [Строкова, 2000, с. 164] у заповненні гончарних горнів.

У кінці XI — на початку XII ст. відбувається певна переорієнтація виробництва. Частина населення посаду обслуговує потреби будівництва Борисоглібської церкви. У гончарних горнах випаляються керамічні плитки підлоги, а один з горнів (**об'єкт 6**) перетворено на піч для випалювання вапна. У другій чверті XII ст. більша частина посаду взагалі припинила своє існування. Ми схильні пов'язувати це явище з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці «до Вишгорода».

Анохин В. А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII вв.). — К., 2012. — 64 с.

Архипов Г. А. Дубовский могильник // Новые памятники археологии Волго-Камья. — Йошкар-Ола, 1984. — С. 44—51.

Бібіков Д. В. Конструктивні особливості гончарного горна кінця X—XI ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді // Болховітіновський щорічник 2013/2014 — К., 2015. — С. 153—157.

Бонев С., Дончева С. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. — Велико Търново, 2011. — 322 с.

Бранденбург Н. Е. Курганы Южного Приладожья // МАР. — № 18. — С-Петербург, 1895. — 187 с.

Готун І., Коваль О., Петраускас А. Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування давньоруських гончарних горнів типу горна № 6 з селища Автунічі // Старожитності Вишгородщини : Зб. тез доп. і повідомл. 12-ї наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та Міжнародного дня музеїв. — Вишгород, 2005. — С. 69—76.

Давній Вишгород. Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: Проспект / Укладачі: Р. Орлов, Р. Терпиловський. — Вишгород, 1998. — 24 с.

Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле і сучасне. — К., 2005. — 294 с.

Довженко В. Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 64—92.

Довженко В. Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 14—28.

Довженко В. Й. Вишгород // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 229—236.

Зайцева І. Е. Детали поясной и уздечной гарнитуры из материалов обследованных сельских поселений Суздальского Ополья // Русь в IX—XII веках: общество, государство, культура. — М.; Вологда, 2014. — С. 363—377.

Звіздецький Б. Давньоруські кургани на північній околиці м. Іскоростеня // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003. — С. 32—37.

Зоценко В. М. Скандинавські старожитності Вишгорода // Старожитності Вишгородщини : Зб. тез, доповідей і повідомлень 13-ої наук.-практ. конф., присвяч. Дню пам'яті Ярослава Мудрого, 24—25 травня 2007 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2007. — С. 43—70.

Зоценко В. Древнерусский Вишгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. — Paris, 2009. — Вып. 1. — С. 15—56.

Казаков Е. П. Булгарское село X—XIII вв. низовий Камы. — Казань, 1991. — 176 с.

Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — 1988. — Вып. 61. — С. 36—46.

Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. — М., 1974. — 264 с.

Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — М., 1981. — 164 с.

Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Климовський С. І., Гончар В. М. Щекавицький могильник у Києві // Археологічні відкриття в Україні, 1994—1996. — К., 2000. — С. 104—105.

Мурашева В. В. Древнерусские ремесленные наборы украшения (X—XIII вв.). — М., 2000. — 136 с.

Новое в археологии Киева. — К., 1981. — 456 с.

Оленич А., Бібіков Д. Торгівельний інвентар з посаду давньоруського Вишгорода: до характеристики пам'ятки // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : М-ли XIV Міжнар. студентської наук. конф. (Чернігів, 17—19 квітня 2015 р.). — Чернігів, 2015. — С. 61—63.

Оленич А. Горщики-фільтри серед асортименту посуду давньоруського Вишгорода // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : М-ли XIV Міжнар. студентської наук. конф. (Чернігів, 17—19 квітня 2015 р.). — Чернігів, 2015. — С. 63—66.

Орлов Р. С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI—XII ст. // Старожитності Вишгородщини :

- Зб. тез і повідомл. 10 наук.-практ. конф. — Вишгород, 2003. — С. 34—65.
- Орлов Р. С. Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 165—173.
- Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я. — К., 2006. — 200 с.
- Плетньов В., Павлова В. Раннесредневековни ремесленни апликации във Варненския археологически музей // Известия на народния музей Варна. — Варна, 2000. — Кн. 30—31. — С. 84—92.
- Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / Пер. О. Г. Большакова. — М., 1971. — 137 с.
- Раппопорт П. А. Строительное производство Древней Руси (X—XIII вв.). — СПб., 1994. — 140 с.
- Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — 792 с.
- Строкова А. В. Гончарські клейма з Вишгорода // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 148—164.
- Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — 224 с.
- Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. — М., 1982. — 328 с.
- Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончарь» в г. Вышгороде в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/67. — 230 с.
- Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — № 63. — 389 с.
- Liwoch Radosław. Plomby typu drohiczyńskiego z drohiczyzna nad Bugiem w Krakowskim muzeum archeologicznym // Materiały archeologiczne. — 2015. — T. XL. — S. 237—244.

В. Г. Ивакин, Д. В. Бибилов, А. Н. Оленіч

НОВЫЕ ДАННЫЕ О РЕМЕСЛЕ И ТОРГОВЛЕ ДРЕВНЕРУССКОГО ВЫШГОРОДА (по материалам исследований 2013—2015 гг.)

Статья посвящена некоторым результатам новейших исследований гончарного посада древнерусского Вышгорода, в частности — касающимся основных занятий его населения — ремесла и торговли. В 2013—2015 гг. на площади около 500 м², помимо жилых и хозяйственных построек, обнаружены остатки пяти гончарных горнов и «глинник» — яму для отмучивания гончарного сырья. Исследователи давно обратили внимание на гигантские масштабы гончарного производства на посаде. По нашему мнению, вышгородские гончары обеспечивали своей продукцией не только сам город, но и близлежащие населенные

пункты, в первую очередь — Киев. На их высокий социальный статус указывают многочисленные находки предметов импорта — детали ременной гарнитуры, фрагменты амфор, германская серебряная монета. Об оживленной торговой деятельности населения вышгородского посада, напрямую связанной с их ремеслом, свидетельствует свинцовая товарная пломба с тамгой, а также обнаруженные ранее орудия взвешивания. Также нами обнаружены производственные объекты и фрагменты сосудов, связанные с лесохимическим промыслом. Потребность в большом количестве смолы связана с ремонтом судов и последующей транспортировкой гончарной продукции водным путем. В начале XII в. происходит определенная переориентация производства: население посада обслуживает потребности строительства Борисоглебской церкви, а гончарные горны используют для обжига плинфы, поливных плиток и выжигания извести.

Ключевые слова: древнерусский Вышгород, гончарный посад, торговля, керамические изделия, социально-экономическая характеристика.

V. G. Ivakin, D. V. Bibikov, A. M. Olenych

NEW INFORMATION ABOUT OLD RUS VYSHGOROD CRAFTS AND TRADE (surveys of 2013—2015 years)

The paper is devoted to some results of recent studies of the Old Rus Vyshgorod pottery quarter, in particular — regarding the main activities of the population, such as crafts and trade. In 2013—2015 on the area of 500 m² about, the remains of pottery five horns and a “Hlinnik” — a pit for elutriation pottery materials, apart from household and barn buildings, were found. Researchers paid attention to the huge scale of the pottery industry in that suburb. In our opinion, Vyshgorod potters supplied not only their town with their products, but also the nearby localities, primarily — Kyiv. Their high social status was indicated with numerous finds of imported items: details of belt sets, fragments of amphorae and German silver coin. Busy trading activities of Vyshgorod population, directly related to their profession, shows the lead trading seal with tamga, as well as the previously discovered weighing instruments. We have also found manufacturing facilities and fragments of pottery related to wood chemical craft. The need in a large amount of resin is due to repair of vessels and subsequent water transportation of pottery products. In the early 12th c the certain reorientation of manufacturing occurred: population of pottery trading quarter served the needs of Sts. Boris and Hlib church construction process and the pottery kilns were used for firing plinths and glazed tiles and burning lime.

Keywords: Old Rus Vyshgorod, pottery quarter, trade, pottery, socio-economic characteristics.

Одержано 30.03.2016

ПРОЦЕС ВИПАЛУ В ДАВНЬОРУСЬКОМУ ГОРНІ: НА ПРИКЛАДІ ГОРНІВ ВИШГОРОДСЬКОГО ПОСАДУ

У статті окреслюється процес випалу керамічного посуду в давньоруському гончарному горні. Для цього було використано етнографічні дані та матеріали з розкопок вишгородських гончарних горнів.

Ключові слова: гончарний горн, випал, керамічне виробництво, давньоруський Вишгород.

Випал є важливою частиною процесу створення керамічного посуду. Характер його перебігу та вплив на стан і якість готового продукту цікавить вже не одне покоління археологів. Б. А. Рибakov у фундаментальній праці, присвяченій ремеслу Давньої Русі, виділяв три варіанти випалу: випал у багатті, випал у печі, випал у горні. Кожний з варіантів мав відповідно позначатись на якості випаленої продукції, зокрема мати черепок з різними варіантами зафарбування. Так, тришаровий приписувався найпоширенішому варіанту — випалу в печі, а якісний і однорідний, відповідно, мав належати посуду з горновим випалом. Такий підхід до інтерпретації випалу на довгий час став класичним [Рыбаков, 1948, с. 172].

Масовий керамічний матеріал низки давньоруських пам'яток, що піддавався обробці за таким принципом, свідчив про співіснування випалу в печі і в горні протягом всього давньоруського періоду. Логіка історичних процесів зводила використання горнів до міського ремесла і виготовлення високоякісної продукції на ринок, тоді як випал в печі мав лишитись за сільським вотчинним ремеслом, орієнтованим на власне господарство. Важливим для розуміння специфіки давньоруського гончарного ремесла було відкриття випалювальних пристроїв на сільських поселеннях, зокрема в Автунічах та Григорівці [Південноруське..., 1997,

с. 40]. Це дозволяло по-новому поглянути на сільське ремесло, зокрема на особливість виробництва кераміки. Наявність потужних випалювальних пристроїв в Автунічах та можливість інтерпретації пам'ятки як локального «гончарного осередку» не співпадала з уявленнями про масове поширення випалу в печі на сільських пам'ятках. Це дає підстави стверджувати, що саме випал у горні для давньоруського періоду є основним надійним способом випалу.

На жаль, у фундаментальній праці А. А. Бобринського «Гончарство Восточной Европы» процесу випалу взагалі не була приділена увага. Основний акцент тут зроблено на механіці виробничого процесу та розвитку гончарного круга, зокрема і в давньоруський період [Бобринский, 1978]. Хоча слід зазначити, що автор повертався до питання випалу в своїх роботах у кінці 1980-х рр. [Бобринский, 1989].

А. А. Бобринський розподіляв процес створення керамічного посуду на наступні стадії: стадія 1 — підготовча, 2 — створювальна, 3 — закріплююча. Перша стадія розподіляється на: відбір сировини, її добування і підготовку формувальної маси. Друга стадія: виготовлення начини, створення порожнистого тіла, надання форми, обробка поверхні. Третя стадія: повітряне висушування, термічне висушування, випал, обробка поверхні (хімічна) [Бобринский, 1978, с. 14].

Очевидним є те, що для сучасного дослідника етнографічна фіксація гончарних промислів XIX—XX ст. є найбільш інформативним джерелом. Тут добре і детально описано процес висушування і випалу та роботи з гончарним горном. Хоча окрім етнографічних даних, слід, безумовно, згадати досвід експериментальної археології. У нашій країні одним з перших

експериментів з моделювання випалу в репліці давньоруського горна займалась група дослідників на базі Північної археологічної експедиції в с. Ходосівка [Готун та ін., 2005]. Інформація, накопичена в ході цих експериментів, також надзвичайно важлива в розумінні механіки процесу випалу.

Тут слід зазначити, що класична археологія все ж таки лишає за собою можливість отримати певні дані з археологічних об'єктів. Детальний аналіз залишків горнів може пролити певне світло на характер випалу і особливості роботи з горном, що, ймовірно, мали місце в давньоруський час. Звісно, досліднику давньоруського гончарства все таки доводиться широко залучати етнографічні дані, без котрих неможливі навіть спроби тих чи інших реконструкцій.

Сьогодні більшість відомих давньоруських горнів на території України сконцентровані в невеликій кількості пам'яток. Це вищезгадані Автунічі та Григорівка, окрім цього подібні випалювальні пристрої виявлені на поселенні Кошіївка-8 [Матеріали..., 2012, с. 59], однак найбільшу кількість об'єктів виявлено у Білгороді та Вишгороді. Наразі кількість досліджених у Вишгороді давньоруських горнів налічує кілька десятків одиниць. Зокрема п'ять з них було досліджено в ході робіт Вишгородської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом В. Г. Івакіна на вишгородському посаді у 2013—2015 рр. [Івакін та ін., 2015].

Чотири з п'яти досліджених горнів мали досить хороший рівень збереженості, один з них, на жаль, на момент археологізації був перероблений на піч для випалу вапна. П'ятий горн був майже повністю зруйнований перекопом, однак було зібрано колекцію кераміки, що, ймовірно, випалювалась саме в ньому. Задовільний рівень збереженості горнів дозволив прослідкувати певні деталі процесів експлуатації [Івакін та ін., 2015].

Процес випалу в давньоруському горні умовно можна поділити на наступні стадії: просушування, завантаження горна, нагрівання, нагнітання температури, вистигання, розвантаження.

Процес просушки включає повітряне або технічне висушування, а також просушування камери випалу «холостим пропалюванням». Зазвичай така процедура проводилась за день до безпосереднього випалу [Істоміна, 2009, с. 95].

Наступними етапами випалу є завантаження горна виробами, нагрівання камери за допомогою палива, поступове набирання температури до керамізації виробів, вистигання та розвантаження. Як паливо гончарі переважно використовували дрова порід з високою тепловіддачею [Чміль, Чекановський, 2013, с. 165—178]. Тотожність етнографічних даних до давньоруських реалій поки що дискусійна. Майбутні дослідження вишгородських горнів, можливо,

проллють світло на це питання. Зокрема дослідження вугілля із заповнення горнів або об'єктів, пов'язаних з ними.

Слід трохи більш детально зупинитись на етапах завантаження та нагрівання. Завантаження клобука, ймовірно, відбувалось через верхній отвір. За етнографічними аналогіями слід припустити, що воно могло відбуватися двома способами: ярусним завантаженням — поетапним заповненням камери випалу (такий спосіб зазвичай передбачає, що більші форми розміщуються внизу камери, а дрібніші зверху) та методом «навалювання» — коли камера випалу хаотично заповнюється виробами різних розмірів. На жаль, ми маємо лише опосередковані свідчення про заповнення горнів давньоруського часу. Про нього можуть говорити хіба що горн, розкопаний В. Хвойкою у Білгороді [Хвойка, 2008, с. 110], горн № 102 Вишгородського посаду [Чабай та ін., 1990/67, с. 33], що містив в собі розвали 13 цілих форм, або горн з давньоруського міста Вшиж, у котрому знаходилось 25 розвалів. Заповнення останнього горна також цікаве тим, що в ньому виявлені залишки донець посуду, що можуть свідчити про ярусне заповнення горна, де вироби розміщувались денцем до верху [Рыбаков, 1948, с. 353]. Однак горни могли містити залишки не тільки окремих серій продукції, а також фрагменти кераміки, безпосередньо пов'язані з процесом випалу. Закриття верхнього отвору «клобука» мало відбуватись за допомогою прийому, добре відомого серед гончарів XIX—XX ст. як «причерепок». Він передбачав закривання камери за допомогою великих фрагментів бракованого посуду. «Причерепок» використовувався для запобігання потраплянню великої маси холодного повітря до камери випалу. Фрагменти, що були використані для закривання, під час випалу, зазнаючи дії вогню, мали розтріскуватись та потрапляти у внутрішню частину горна. Під час досліджень залишків гончарних печей ця частина керамофрагментів досить добре контрастує поміж інших, адже містить сліди кількарізового високотемпературного впливу. Фрагменти мають відповідний брунатний колір, вони надзвичайно нестійкі і схильні до розтріскування. Виходячи з цього, можна припустити, що певний відсоток кераміки, знайденої у заповненні горнів, має безпосереднє відношення до процесу випалу, а також може опосередковано свідчити про використання даного прийому в давньоруський час. Хоча це питання лишається дискусійним.

Слід також констатувати, що основна його маса випалювалась т.зв. окислюючим випалом, що передбачає доступ кисню в камеру випалу. Колір черепка в такому випадку варіюється в різних відтінках червоного кольору. Температура в камері випалу нерівномірна, так само є нерівномірним надходження кисню. Ймовірно, саме ці факти впливають на плямистість посуду,

Рис. 1. Розріз давньоруського горна XI ст. з вишгородського поселення

коли одна з частин посудини отримує більш темний і насичений колір, ніж інша. Ймовірно, саме такі явища впливають на поширеність зламу черепка. На фрагменти в «причерепку» діє найбільш агресивне середовище, в результаті чого ці фрагменти набувають відповідного вигляду.

Процеси нагрівання та досягання температури випалу також добре відомі за етнографічними даними. Близько шести годин гончарі підтримували малий вогонь, поки вироби не набирали потрібної температури й не позбувалися вологи. Наступний етап передбачав збільшення температури. У топкову камеру поміщали довгі тонкі дрова, що давали велике полум'я й тепло. Випал зазвичай тривав увечері та вночі, у темний час доби було зручніше спостерігати за розжареною керамікою та, орієнтуючись на колір, визначати температуру [Істоміна, 2009, с. 97].

Для екстраполяції етнографічних даних про процес випалу на давньоруський матеріал, слід звернутися до гончарного горна, дослідженого у жовтні—листопаді 2013 р. Вишгородською експедицією. Це добре збережений горн початку XI ст. Його розміри 2,10×2,00 м. Горн мав добре збережену камеру випалу та топкову камеру. Але для пояснення процедури випалу найцікавішими є залишки «челюстей» та топкової камери (рис. 1). «Челюсті» та отвір подачі палива майже цілковито заповнені чорним шаром попелу, що містить перегорілі вуглики та фрагменти кераміки. Під ним зафіксовано глиняну вимостку. Внутрішня частина топкової камери заповнена попелом білого кольору. Поверхня топливо-розподільного блоку містить сліди виходу з глиняної маси кварцу — зеленого кольору скляної маси [Івакін та ін., 2015]. Наявність склоподібної маси має свідчити про високу температуру випалу за участі кисню. Подібне накопичення попелу чорного кольору біля топкового отвору, на нашу думку, має свідчити саме про аналогічність процесу випалу до ет-

нографічного. Адже горіння палива в основний шестигодинний етап нагрівання мало відбуватися саме в цьому місці. У ході цього процесу гаряче повітря за рахунок циркуляції мало надходити в камеру випалу і нагрівати вироби до потрібної температури. Подальше завантаження великої кількості палива в топкову камеру відбувалось для нагнітання надзвичайно високих температур, тому майже все, що було завантажено в середину, повністю перегорало.

Після набору температури, потрібної для керамізації, випал переходив у пасивну стадію. До повного вистигання камери випалу гончарю не потрібно було слідкувати за горном. Температура повільно падала. Беручи до уваги той факт, що випал, за етнографічними даними, тривав увечері—вночі, горн мав вистигнути до наступного ранку, коли й відбувалось розвантаження камери. Горновий випал є ризикованим і дає певний відсоток браку. Ймовірно, браковані вироби викидалися тут на місці і могли періодично використовуватись для закривання камери. Саме бракований посуд мав у першу чергу створювати потужні нашарування з битого посуду навколо горна.

Таким чином, процес випалу у давньоруському горні зводиться до наступних стадій: просушування, завантаження горна, нагрівання, нагнітання температури, вистигання, розвантаження. Вони мають безпосереднє підтвердження серед етнографічних даних. Для реконструкції також можуть бути залучені залишки давньоруських гончарних горнів гарного рівня збереженості, а також дані експериментальної археології. Керамічний матеріал, що походить з даних горнів, з високою ймовірністю накопичувався біля об'єкта і всередині нього на всьому етапі експлуатації, а також використовувався під час випалу. Залишки зеленої склоподібної маси на робочих частинах давньоруських горнів свідчать про високотемпературний окислюючий випал, що відповідно впливав на якість та колір продукції. Однак, ціла низка питань щодо деталей експлуатації давньоруських горнів потребує подальшого вивчення та систематизації.

Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. — М., 1978. — 273 с.

Бобринский А. А. К методике изучения обжига керамики // Первая кубанская археологическая конференция : Тез. докл. — Краснодар, 1989. — С. 20—23.

Готун І., Коваль О., Петраускас А. Роботи з експериментального відтворення конструкції та функціонування давньоруських гончарних горнів типу горна № 6 з селища Автуничі // Старожитності Вишгородщини : Зб. тез. доп. і повідомл. 12-ї наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв. — Вишгород, 2005. — С. 69—76.

Івакін В. Г., Бібіков Д. В., Оленіч А. М., Зоценко. І. В. Попередні результати розкопок Вишгородського поселення // Археологічний зошит з Пересопниці. Збірник

статей учасників III наукового археологічного сим-
позіуму «Літописні міста давньоруської держави»
2—3 жовтня 2015 року. — Пересопниця, 2015. —
С. 4—11.

Істоміна Г. В. Мистецтво народної кераміки Волині
другої половини XIX—XX століть. — Рівне, 2009. —
232 с.

Материалы Фастовской археологической экспеди-
ции. — Вып. 1. Многослойное поселение Кошечка-8 /
С. Д. Лысенко, Е. И. Шкляревский, М. В. Квитниц-
кий, Д. К. Черновол. — К. ; Фастов, 2012. — 332 с.

Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки мате-
ріальної культури) / О. П. Моця, В. П. Коваленко,
В. О. Петрашенко та ін. — К., 1997. — 180 с.

Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. —
784 с.

Хвойка В. В. Древние обитатели среднего Поднепро-
вья и их культура в доисторические времена (с ком-
мент. и илл.). — К., 2008. — 160 с.

Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н.
Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгород-
ской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гон-
чары» в г. Вышгороде в 1990 г. // НА ІА НАН Ук-
раїни. — 1990/67. — 230 с.

Чміль Л. В., Чекановський А. А. Традиційна техно-
логія виробництва керамічного посуду на Київському
Поліссі // Археологія та давня історія України. —
Вип. 10. Експериментальна археологія: досвід моде-
лювання об'єктів та виробництва. — К., 2013. —
С. 165—177.

А. Н. Оленич

ПРОЦЕСС ОБЖИГА В ДРЕВНЕРУССКОМ ГОРНЕ: НА ПРИМЕРЕ ГОРНОВ ВЫШГОРОДСКОГО ПОСАДА

Обжиг является важной частью процесса создания
керамической посуды, и именно обжиг в горне для
древнерусского периода является основным и наибо-
лее надежным. Для реконструкции также могут быть
привлечены остатки древнерусских гончарных гор-
нов хорошего уровня сохранности, а также данные
этнографии и экспериментальной археологии. Кера-
мический материал, что происходит из данных гор-
нов, с высокой вероятностью накапливался у объекта
и в нем на всем этапе эксплуатации, а также исполь-
зовался во время обжига. Остатки зеленой стекло-
видной массы на рабочих частях древнерусских горнов

свидетельствуют о высокотемпературом окисляющем
обжиге, что в соответствии влиял на качество и цвет
продукции. Наибольшее количество древнерусских
горнов обнаружено в Белгороде и Вышгороде. В част-
ности, пять из них были исследованы в ходе работ
Вышгородской археологической экспедиции ИА
НАН Украины под руководством В. Г. Ивакина на
вышгородском посаде в 2013—2015 гг. Они дают на-
иболее обстоятельную информацию о процессе об-
жига. Последний, в свою очередь, сводится к следую-
щим стадиям: просушки, загрузка горна, нагрев,
нагнетание температуры остывания, разгрузки. Изу-
чение вопроса механики обжига в древнерусском
горне чрезвычайно важен в ходе дальнейших иссле-
дований древнерусской керамики.

Ключевые слова: гончарный горн, выпал, ке-
рамическое производство, древнерусский Вышгород.

А. М. Оленюх

FIRING PROCESS IN THE OLD RUS KILN ON THE EXAMPLE OF VYSHGOROD TRADING QUARTER KILNS

The firing process is an important part of creating
pottery which was main and the most reliable in the
Old Rus period. For the firing process in a kiln efficient
reconstruction the archaeological information, as well
as the data of ethnographic and experimental archaeo-
logy, may be involved. Ceramic material that comes
from these kilns most likely was accumulated at the ob-
ject and inside it during the operation phase and was
used during the firing. Green glassy mass remains in
the working parts of ancient kilns indicate high tem-
perature oxidizing firing, that influenced the quality
and color of the products. The largest number of old
kilns was found in Belgorod and Vyshgorod. In particu-
lar, five of them were investigated by Vyshgorod archa-
eological expedition led by IA NAS of Ukraine Vsevo-
lod Ivakin in Vyshgorod trading quarter in 2013—2015.
The surveys gave the most extensive information about
the firing process, which moves through following sta-
ges: drying, kiln loading, heating, forcing of cooling tem-
perature and unloading. Study of the firing process in
Kyivan Rus kilns is of great importance for the further
Kyivan Rus pottery research.

Keywords: kiln, firing, pottery production, Old
Rus Vyshgorod.

Одержано 28.02.2016

М. О. Гунь, О. В. Оногда, Л. В. Чміль

КЕРАМІЧНІ КОМПЛЕКСИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII — СЕРЕДИНИ XIV ст. З ПОСЕЛЕНЬ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ ТА ІВАНКІВ-3 НА КИЇВЩИНІ

Статтю присвячено порівняльному аналізу двох керамічних комплексів післямонгольського часу на Київщині — морфології, технології та оздоблення основних форм глиняного посуду того часу — горщиків, мисок, глеків.

Ключові слова: кераміка, друга половина XIII — середина XIV ст., поселення, Київщина.

Вивчення особливостей кераміки другої половини XIII — середини XIV ст. на сьогодні залишається одним з найменш досліджених питань середньовічної археології в цілому та археології Київщини зокрема. Як відомо, Батієва навала 1240 р. та подальше ординське володарювання зумовили соціально-економічний занепад суспільства та зниження рівня і якості життя. Нашарування цього часу в містах майже не збереглися, сільські поселення практично недосліджені, а речові знахідки подекуди важко відокремити від ранніх і пізніших [Івакін, 1996, с. 19—23]. На сьогодні 16 селищ, датованих XIII—XIV ст., виявлено в нетипових для давньоруських поселенських структур топографічних умовах: віддалік доріг, у глухих місцях, здебільшого на підвищеннях біля боліт та у заплавах річок [Готун та ін., 2014, с. 121—123]. Саме ці умови відповідають пам'яткам Іванків-3 та Ходосівка-Рославське.

Малодослідженість керамічних матеріалів пов'язана також із деякими питаннями розвитку технології виробництва, адже гончарство продовжувало зазнавати значного впливу давньоруської традиції, що проявилось в побутуванні форм, морфологічно схожих на посуд попереднього періоду, хоча профілювання верхньої частини посудин зазнало суттєвих змін.

Певні проблеми виникають при дослідженні нестратифікованих пам'яток, де лише окремі об'єкти досить умовно можуть претендувати на роль закритих комплексів. За цих умов визначення хронології можливе лише за керамічними знахідками та речами індивідуального характеру з вузькими рамками побутування. Тому виділення гончарних форм досліджуваного періоду та їхній поглиблений аналіз — необхідні умови для адекватного вивчення монгольсько-литовського періоду.

На фоні лакуарності знань про матеріальну культуру Київщини золотоординського часу значну увагу привертають два нововиявлені комплекси, що дозволяють доповнити наші знання з пізньосередньовічної археології. Йдеться про пам'ятки Ходосівка-Рославське та Іванків-3. Насамперед звернемо увагу на загальну характеристику цих пам'яток.

Поселення в урочищі Рославське, розташоване на території Києво-Святошинського району Київської області, досліджується Північною експедицією Інституту археології НАН України з 2007 р. під керівництвом І. Готуна [Готун та ін., 2009, с. 83; 2009a]. Воно розміщене на одному з підвищень обширної заболоченої заплави поруч місця впадіння річок Сіверки та Петиля до долини Дніпра, неподалік від «Круглого» Ходосівського городища, останній етап функціонування якого пов'язаний із давньоруською добою. Раніше, до спорудження дамби на Дніпрі та меліоративних робіт у заплаві, це був острів серед болота. Це багат шарова нестратифікована пам'ятка із нашаруваннями доби неоліту, підгірцівсько-милоградської культури, давньоруського та монгольсько-литовського

часу. Щорічні розкопки виявили низку середньовічних споруд, у заповненні яких та у навколишньому шарі зібрано численний керамічний, остеологічний матеріал, велику кількість речей господарчого, культового, військового призначення, металевих та скляних прикрас [Гуць, 2013]. За результатами аналізу цих матеріалів було зроблено висновки про високий рівень розвитку даного поселення, про що свідчить наявність речей, які традиційна історіографія вважала притаманними лише міському населенню [Готун, 2008, с. 25—34].

Пам'ятка Іванків-3 виявлена та частково досліджена у 2013—2014 рр. В. К. Козюбою і Л. В. Чміль біля однойменного районного центру в Київській обл. Вона займає дюнне підвищення в заплаві лівого берега р. Тетерів [Чміль, Козюба, 2015]. Це — багатшарове нестратифіковане поселення. Тут виявлені матеріали доби мезоліту-неоліту, ранньозалізного часу, кераміку XI ст., другої половини XIII ст., кінця XVI—XVII ст. 2014 р. частково досліджено об'єкт другої половини XIII ст.

Орієнтовна відстань між пам'ятками — близько 100 км. Іванків-3 розміщується в ландшафтній зоні мішаних лісів, Ходосівка-Рославське — на окраїні цієї зони. Матеріали досліджень цих комплексів значно розширюють джерельну базу пізньосередньовічної археології і уявлення про поселенські пам'ятки монгольсько-литовської доби.

Рівень кількісної репрезентативності матеріалів з обох поселень значно відрізняється. Незважаючи на те, що колекційні матеріали Іванкова-3 складають близько 50 одиниць, а Ходосівка-Рославське за дев'ять років досліджень має багатотисячні зібрання гончарних виробів, морфологічні особливості матеріалів з цих пам'яток вражають подібністю. На сьогоднішній день рано говорити про детальний порівняльний аналіз, але часткове порівняння окремих категорій керамічного посуду вже можливе.

Керамічний матеріал другої половини XIII ст. з

Іванкова-3 представлено горщиками (один повного профілю, 21 — верхні частини та вінця), чотирма придонними частинами та двома денцями (рис. 1—3). Доповнюють колекцію фрагменти полив'яних глеків, миски-плошки з плямами поливи та покришки (рис. 4; 8, 6—9; тут і далі див. кольорову вклейку). Колір глини — від світло-сірого до коричневого, із слідами кіптяви. Тісто містить домішки піску, морфологічно відповідає давньоруському. Випал переважно рівномірний, але деякі фрагменти на зламі двошарові. На кількох горщиках є плями і потьокки жовто-зеленої поливи. На деяких посудинах виразно помітні сліди формовки в техніці стрічкового наліпу. Вінця горщиків мають значний початковий відгин і загнутий досередини «чорновий» край, в результаті чого вони набули вигляду злегка потовщених валиків з

Рис. 1. Горщики із об'єкта другої половини XIII ст. на поселенні Іванків-3

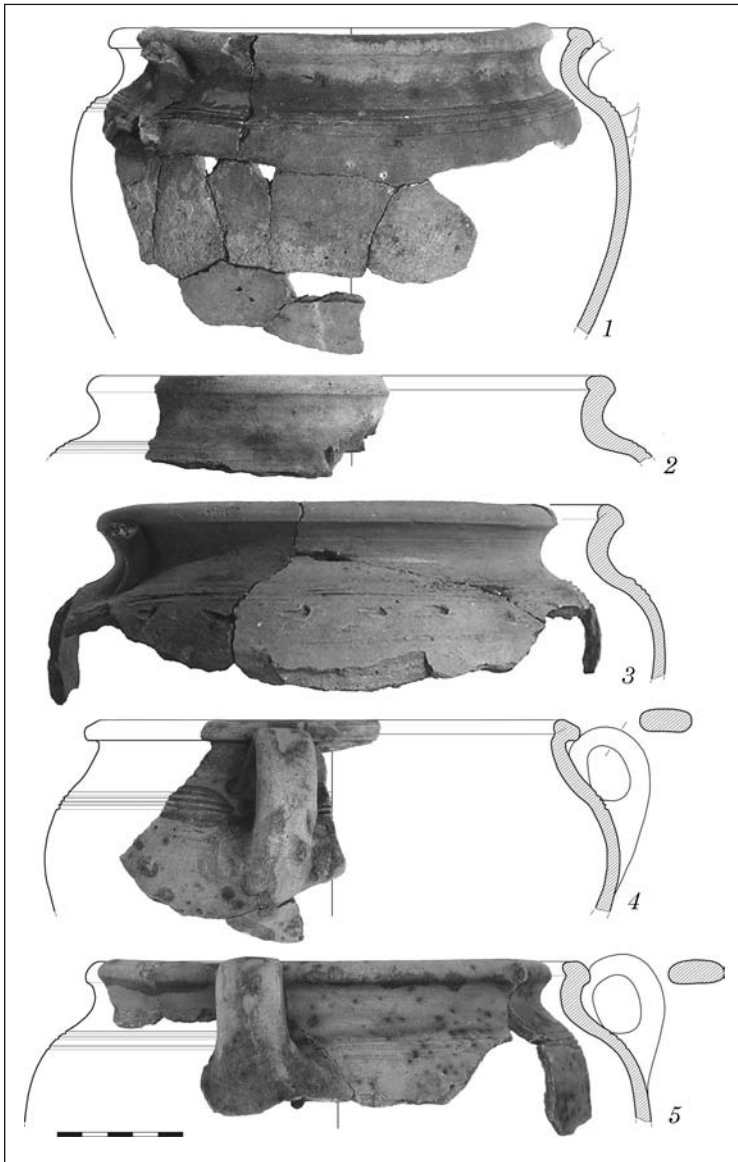

Рис. 2. Верхні частини горщиків із об'єкта другої половини XIII ст. на поселенні Іванків-3

«відтягнутим» нижнім краєм. Декорувалися горщики 3–4 ритованими лініями, в одному випадку — «нігтьовими» вдавленнями (рис. 2, 3). У тісті двох горщиків присутні дрібні лусочки слюди. Один з них не відрізняється профілюванням, але має хвилястий орнамент. Інший — із злегка відігнутих зрізаним вінцем та нетиповою орнаментациєю у вигляді хвиль, розділених врізними лініями (рис. 4, 1, 2). Можливо, це т.зв. «своєрідна» група кераміки, характерна для післямонгольських об'єктів на широких територіях.

Керамічні вироби з пам'ятки в урочищі Рославське включають значну кількість посуду, характерного для території південноруського села, окремі фрагменти довізного посуду (зокрема візантійських амфор, полив'яного глека судацько-кафинської групи), поодинокі уламки плінфи, керамічних плиток.

Для гончарної колекції цього поселення характерний розподіл посуду на тарний, кухон-

ний та столовий. Тарна кераміка репрезентована кількома корчагами, що частково піддаються реконструкції. Кухонні горщики представлені фрагментованими верхніми частинами та вінцями. Виділення нижніх частин горщиків досліджуваного періоду ускладнене однорідністю шару з матеріалами XII — першої половини XIII ст. Верхні частини мають слабо-профільовані масивні, іноді грубі, вінця з направленими вгору внутрішніми закраїнами. Часто їм притаманна характерна для XIII ст. «грибовидність» (рис. 5; 6). Ці горщики умовно поділено на п'ять груп за способами формування закраїни та іншими морфологічними особливостями [Готун та ін., 2014, с. 124–126]. Тісто різних відтінків сірого, коричневого, чорного кольорів. Випал одно-, дво- чи тришаровий. Основною домішкою був пісок у різній концентрації, хоча частими були карбонатні та залізисті вкраплення, які могли бути як окремою складовою, так і входити до складу первинної сировини.

Елементи декору включають прямі та хвилясті лінії, наколи, нігтьові вдавлення. Простежується тенденція до спрощення візерунків, найчастіше трапляється поєднання двох—трьох прямих ліній на плічках посудин. Складніші композиційні елементи зустрічаються, скоріш, як виняток, а не як правило.

Асортимент столового посуду в період монгольсько-литовської доби значно зменшився, його роль почали виконувати звичайні кухонні горщики малого об'єму [Беляева, 1982, с. 77]. У випадку з поселенням Ходосівка-Рославське досить проблематично визначити хронологію столових виробів, відокремити посуд доби Київської Русі від кераміки наступного історичного періоду.

В цілому колекція столового посуду складається з фрагментованих полив'яних і неполив'яних горщиків малого діаметра, глеків, мисок, кухлів, покриток, латки, блюда, які в різній мірі піддаються реконструкціям (рис. 7). Базуючись на перехресному типологічному аналізі між матеріалами з Ходосівки-Рославського та Іванкова-3, можна попередньо припустити, що давньоруська традиція виготовлення полив'яного посуду збереглася і після навали Батия.

На сьогодні вдалося більш точно реконструювати форму одного з поливних глеків: лійко-видна горловина плавно переходить у вузьку товстостінну шийку, часто декоровану валиками, з яскраво вираженим спіраль-но-стрічковим наліпом, розширюється в масивне тонкостінне

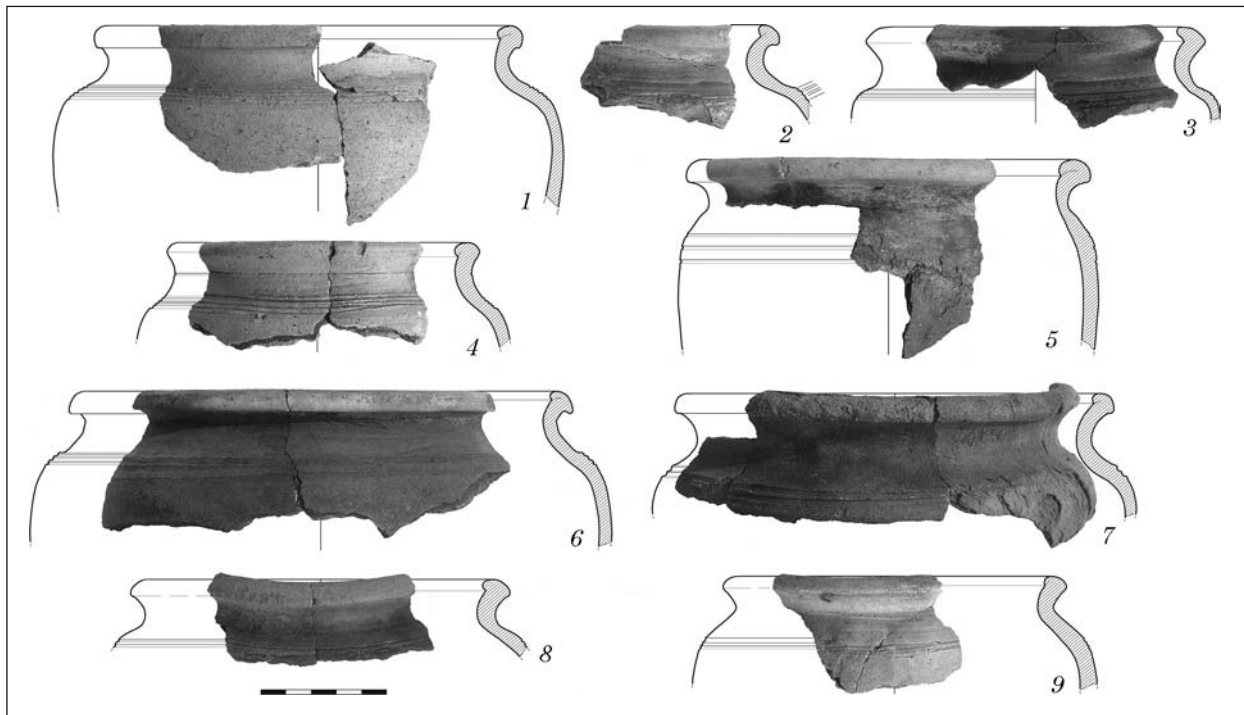

Рис. 3. Вівця горщиків із об'єкта другої половини XIII ст. на поселенні Іванків-3

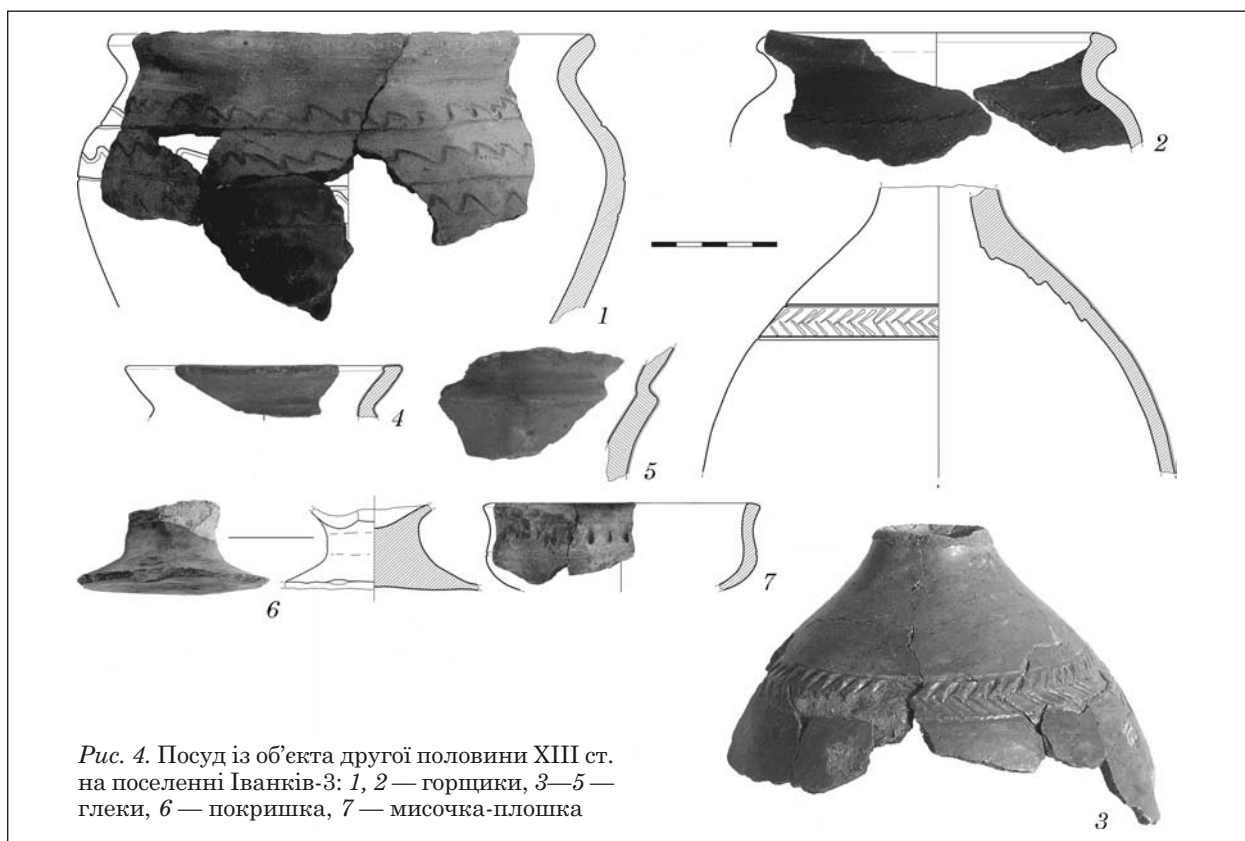

Рис. 4. Посуд із об'єкта другої половини XIII ст. на поселенні Іванків-3: 1, 2 — горщики, 3—5 — глеки, 6 — покритка, 7 — мисочка-плошка

тіло посудини, об'ємом, як мінімум, 2 л (рис. 7, 1; 8, 4). Такі глеки мали видовжені ручки (рис. 8, 5). Пояс в місці найбільшого розширення зазвичай декорувався вишуканим поєднанням ліній, хвиль, завитків, «ялинок», насічок, наколів. Орнаментация столового посуду значно

багатша, ніж кухонного [Готун, Гуень, 2014, с. 41—43].

Також присутня значна кількість фрагментів з одно- та двобічною поливою різних відтінків, уламки з окремими смугами, краплями, бризками (8, 1—4). Детальний аналіз усіх категорій

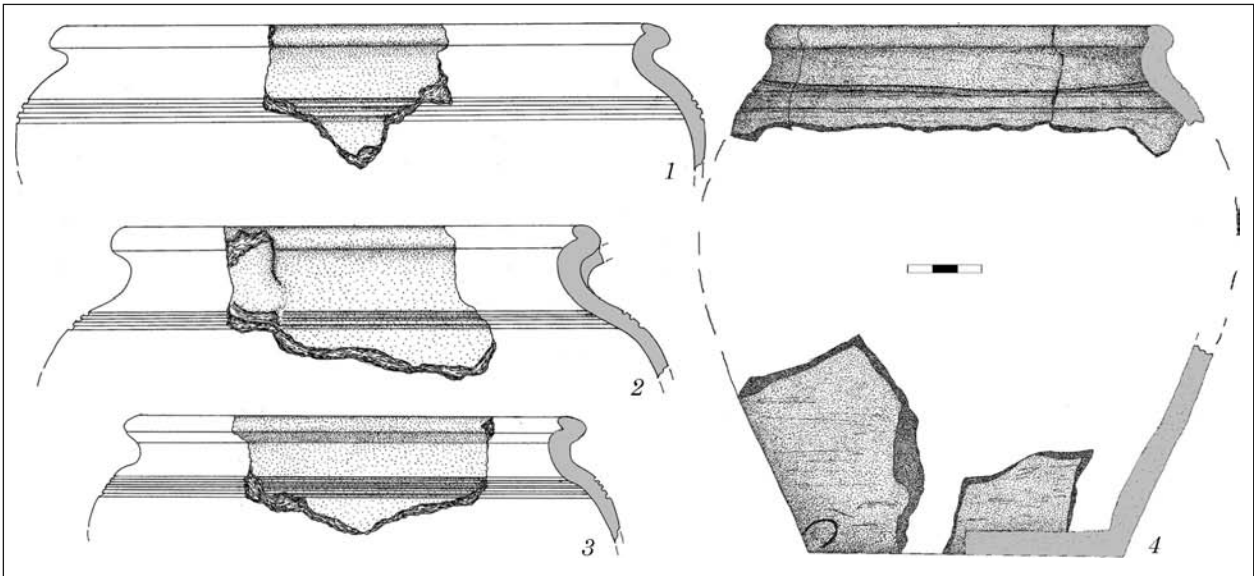

Рис. 5. Горщики з поселення Ходосівка-Рославське

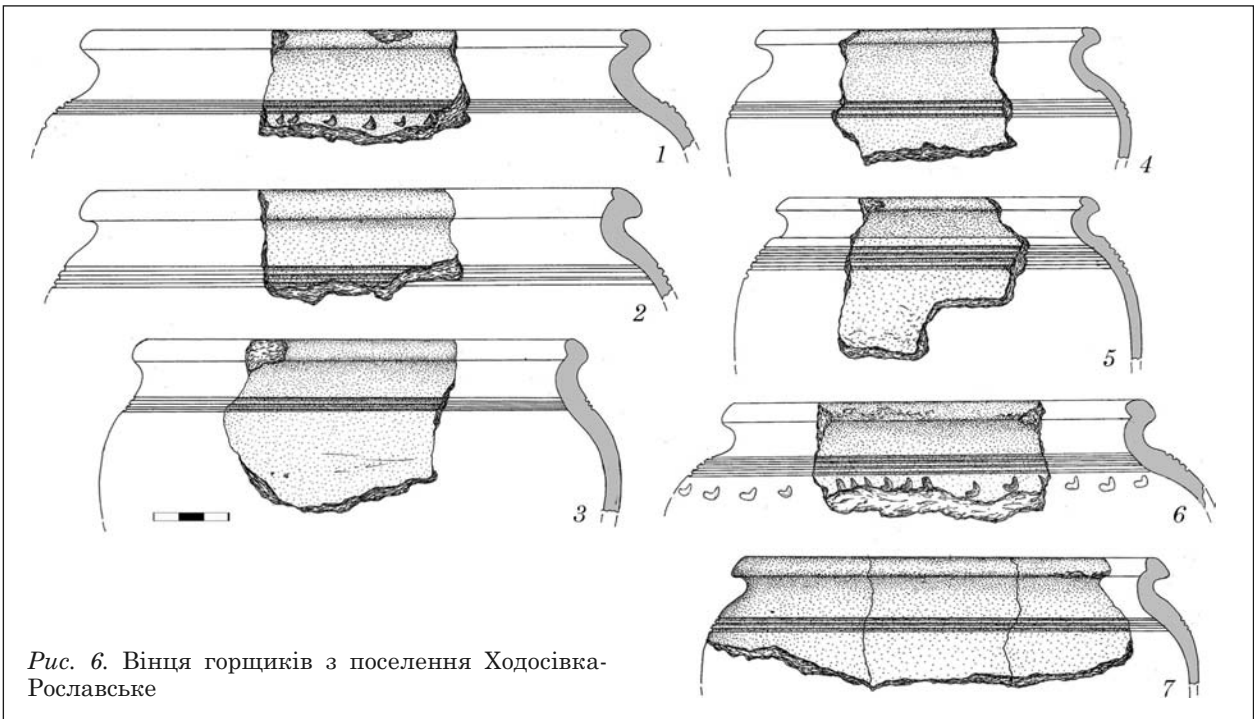

Рис. 6. Вінець горщиків з поселення Ходосівка-Рославське

посуду наведено у публікації М. Гунь [Гунь, 2013].

Перейдемо до визначення спільних рис особливостей кераміки із розглядуваних комплексів. Основною формою посуду для означеної території у розглядуваний час був горщик «класичних» пропорцій з невисокими плавними плічками (рис. 1, 1; 5, 4). Визначальною хронологічною рисою є мікромоделювання верхньої його частини. Йдеться про оформлення вінець з потовщенням у формі валика із закраїною, сплющеного валика, «грибоподібного» краю, притаманне для знахідок з обох комплексів. Іншою характерною морфологічною

рисою для цього періоду є коротка конусоподібна шийка горщиків. Усі ці ознаки є проявом еволюції давньоруської гончарної традиції в післямонгольський час. Найпоширенішими типами профілювання вінець горщиків є: валикоподібні із закраїною (тип 1а); «дзюбоподібні» із закраїною (тип 1б); валикоподібні сплюснені (тип 2а); валикоподібні сплюснені із заглибленням зовні валика (тип 2б) [Оногда, 2012, с. 7].

Технологічно кераміка другої половини XIII ст. з обох поселень досить близька до давньоруської. Горщики виготовлені у техніці стрічкового наліпу, денця мають сліди підсипки. Орнаментация — переважно лінійним орнаментом на

плічках, рідше — «нігтьовим» візерунком та іншими поодинокими зразками оздоблення. Колір глини — сірий, рожевий, коричневий, часто горщики закопчені, з плямами сірого і чорного кольорів. У тісті є домішка піску. На деяких горщиках фіксуються плями і смуги поливи.

Привертає увагу наявність кераміки «своєрідної» групи, що пов'язується із архаїзацією виробництва. Так, з поселення Іванків-3 походить недбало виготовлений горщик, оздоблений кількома смугами хвилястого орнаменту, з наявністю лусочок слюди в тісті (рис. 4, 1). Нагадаємо визначальні риси даної групи. Специфіка формувальної маси такої кераміки — один з головних чинників виділення гончарних виробів у окрему групу [Оногда, 2007]. Насамперед глиняне тісто дуже різноманітне. Немає сталості й у використанні домішок. Найчастіше використовувався дрібний пісок. Окрім того, до складу глиняного тіста часто додавали жорстку — дрібну чи грубішу, рідше — шамот. Природною домішкою часто є вапняк і залізисті вкраплення. Колір виробів дуже різноманітний: сірий, жовтий, червоний, коричневий і чорний. Такі горщики виготовляли способом стрічкового наліпу на повільному гончарному крузі. Вироби «своєрідної» групи могли випалювати на відкритому вогнищі. Подібні до цього типу вироби мають численні аналогії на території сучасної України: Волині, Буковині, Південному Подніпров'ї. Морфологічно схожа кераміка є в Білорусі та Литві, де датується XIII—XIV ст. [Оногда, 2007, с. 70—74]. Інтерес становлять знахідки з Молдови, де спостерігається не лише наявність аналогічних посудин, а й загалом принципів подібності співіснування досконаліших форм із архаїчними [Быря, 1991, с. 22, 35—37].

Аналогії виявленим комплексам керамічних виробів другої половини XIII — початку XIV ст. відомі за результатами розкопок інших пам'яток Середньої Наддніпряни. Зокрема подібні знахідки походять з об'єктів другої половини XIII, XIII—XIV ст. у Києві: з корпусу хористів Михайлівського Золотоверхого монастиря, з пров. Рильський, 5, з вул. Велика Житомирська, 2, вул. Воздвиженська, 25, з території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври, а також з поселень Комарівка та Озаричі тощо [Омельченко та ін., 1994; Оногда, 2005]. Прикладом репрезентативної аналогії колекції кераміки, датованої другою половиною XIII — початком XIV ст., є комплекс, досліджений Я. Є. Боровським і О. П. Калюком у 1988—1989 рр. по вул. Велика Житомирська, 2. [Боровський, Калюк, 1993]. Окрім того, валикоподібні вінця (типу 1а) відомі в комплексах другої половини XIII ст. по вул. Велика Житомирська, 2, в об'єкті кінця XIII—XIV ст. по вул. Воздвижен-

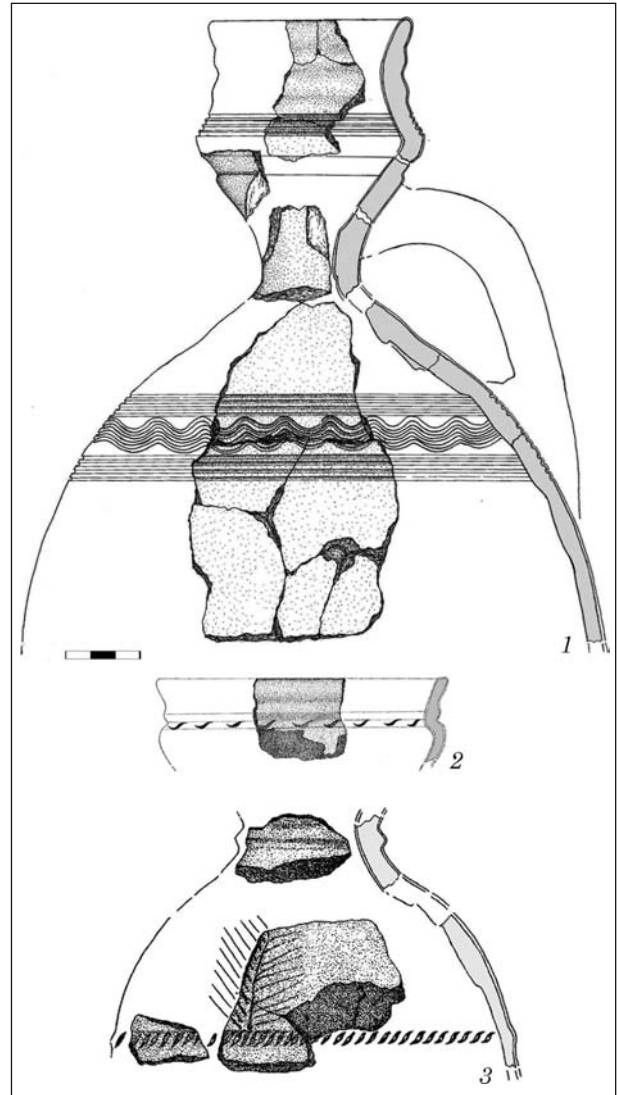

Рис. 7. Посуд з поселення Ходосівка-Рославське: 1, 3 — глєки, 2 — мисочка-плошка

ська, 25, в об'єкті XIV—XV ст. з розкопу по вул. Сагайдачного, 18. На поселенні Комарівка подібні знахідки датуються XIV ст., Озаричі — другою половиною XIII—XIV ст., Жуківці — XIV ст., на Чернігівському дитинці — другою половиною XIII ст. За матеріалами розкопок городища Іван поблизу Ржищева вони відносяться до другої половини XIII ст. Валикоподібні сплюснені вінця горщиків (типи 2а і 2б) виявлено у с. Чаплищі у Посейм'ї, де досліджено житловий об'єкт післямонгольського часу та зібрано кераміку, датовану другою половиною XIII—XIV ст. [Супруненко та ін., 2004, с. 49—51]. Значна кількість кераміки з аналогічним профілюванням вінця відома з розкопок Райковецького городища, час загибелі якого А. П. Томашевський датує 60-ми рр. XIII ст. (1257), а власне керамічний комплекс — у межах середини — третьої чверті XIII ст. [Томашевський, 1999]. Подібні знахідки кераміки також відомі на Інститутській горі у Полтаві, де вони датуються другою половиною XIII—

XIV ст. [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004]. Аналогічний посуд, знайдений на поселенні Комарівка, датується другою половиною XIII — початком XV ст. [Беляева, Кубишев, 1995], а подібні вінця з городища Іван поблизу Ржищева відносяться до другої половини XIII ст. [Блажевич, 1992, рис. 9].

Щодо асортименту керамічних виробів з досліджуваних комплексів, то домінують, традиційно, горщики, представлені посудинами різного розміру. Окрім них, в обох комплексах присутні цікаві зразки столового посуду. Зокрема зафіксовано дещо подібні між собою мисочки-плошки невеликого діаметра, оздоблені заглибленим орнаментом по зовнішній поверхні тулуба (рис. 4, 7; 7, 2; 8, 9). В колекціях обох комплексів представлені також полив'яні глеки, які за морфологічними та технологічними параметрами відносяться до давньоруської традиції керамічного виробництва (рис. 4, 3-5; 7, 1, 3; 8, 2, 4—8). На деяких із них зафіксовано зразки нетипового оздоблення. Зокрема з поселення Ходосівка-Рославське походить знахідка посудини, вкритої яскраво-зеленою з бірюзовим відтінком поливою та оздобленою великим з густими похилими довгастими насічками, від якого вгору прокреслена «ялинка» (рис. 7, 3). «Ялинковим» орнаментом, хоча й іншого вигляду, оздоблений глек, вкритий коричневою поливою, з поселення Іванків-3 (рис. 4, 3; 8, 6).

Для обох колекцій характерний значний рівень репрезентованості полив'яного посуду. Поливою вкривали всю поверхню, на значній кількості посуду зустрічаються її плями. Серед виробів з поселення Ходосівка-Рославське присутні вироби, вкриті поливою різних відтінків жовтого, зеленого та коричневого кольорів (рис. 8, 1—5). Полив'яні вироби з Іванкова-3 вкриті коричневою поливою, а також мають плями жовто-зеленої поливи (рис. 2, 1; 4, 3-5, 7; 8, 6—9). Попри унікальність знахідок поливного посуду, зауважимо, що в цілому такі вироби наслідують традиції XI—XIII ст. та представлені посудом, морфологічно відмінним від стандартних типів кухонного та столового.

Таким чином, в колекціях з комплексів Ходосівка-Рославське та Іванків-3 простежується значна кількість паралелей: у способах формовки посуду, морфології, профілюванні, оздобленні, а також — у доволі високому рівні репрезентованості полив'яних виробів. Все це підтверджує еволюційність розвитку наддніпрянського гончарства у післямонгольський час та наявність умовно сталої традиції для зазначеного регіону.

Беляева С. О., Кубишев А. І. Поселення дніпровського лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995. — 112 с. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982. — 117 с.

Блажевич Н. В. Керамика Ржищевского комплекса XI—XIII вв. // Древнерусская керамика : Сб. статей. — М., 1992. — С. 21—35.

Боровський Я. Є., Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. : Зб. наук. праць. — К., 1993. — С. 3—42.

Быряня П. П. Из истории исследования Старого Орхее (1946—1958 гг.) // Археологические исследования в Старом Орхее. — Кишинев, 1991. — С. 5—43.

Готун І. А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.

Готун І., Гунь М. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців // Наукові записки На УКМА. — Т. 153: Теорія та історія культури. — К., 2014. — С. 40—46.

Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви (на прикладі селища Ходосівка-Рославське) // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. — Вип. 20: Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи. — Кіровоград, 2014. — С. 121—131.

Готун І. А., Казимір О. М., Сухонос А. М. Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 82—83.

Готун І. А., Сухонос А. М., Казимір О. М. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009а. — С. 84—86.

Гуль М. О. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське // Археологія і давня історія України. — Вип. 11: Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 31—46.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — 272 с.

Оногда О. В. До хронології кераміки Києва другої половини XIII ст. // Магістеріум. — 2005. — Вип. 20: Археологічні студії. — С. 88—93.

Оногда О. В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. — 2007. — Вип. 27: Археологічні студії. — С. 70—74.

Оногда О. В. Кераміка другої половини XIII—XV ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012. — 19 с.

Омельченко Ю. А., Тесленко І. Б., Чміль Л. В. Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. : Методичні рекомендації. — К., 1994. — 50 с.

Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — К. ; Полтава, 2004. — 82 с.

Томашевський А. П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів // Бердичівська земля в контексті історії України. — Житомир, 1999. — С. 57—61.

Чміль Л. В., Козюба В. К. Дослідження об'єкта другої половини XIII ст. біля Іванкова на Київщині // АДУ 2014. — К., 2015. — С. 107—109.

М. А. Гуль, Е. В. Оногда, Л. В. Чміль

**КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIII —
СЕРЕДИНЫ XIV вв. ИЗ ПОСЕЛЕНИЙ
ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ
И ИВАНКОВ-3 НА КИЕВЩИНЕ**

Особенности материальной культуры послемонгольского времени на сегодняшний день остаются одним из наименее изученных вопросов средневековой археологии. Поэтому особенного внимания заслуживают два новооткрытых поселения — Ходосовка-Рославское и Иванков-3. Первое из них находится на границе лесостепи и Полесья и является многослойным памятником со слоями древнерусского и золотоордынского времени без стратиграфического их разделения. Второе — многослойное поселение в Киевском Полесье на р. Тетерев. Здесь исследован объект второй половины XIII в., который можно считать условно закрытым комплексом. На первом поселении обработано свыше 5000 фрагментов керамики, на втором — меньше 50, поэтому пока можно лишь выборочно сравнивать отдельные категории керамических сосудов.

Основной формой посуды на обоих памятниках был горшок «классических» пропорций. Определяющей хронологической чертой является форма венчика в виде валика с закраиной, уплощенного валика, «грибовидного» края, а также короткая конусоподобная шейка. Посуда представлена также мисочками-плошками и кувшинами. Технологически керамика второй половины XIII в. из обоих поселений близка к древнерусской, хотя есть небольшое количество сосудов архаического вида. Для обеих коллекций характерно значительное количество поливной посуды. Наличие многих параллелей в коллекциях комплексов Ходосовка-Рославское и Иванков-3 подтверждает постоянную традицию керамического производства для указанного региона в послемонгольское время.

Ключевые слова: керамика, вторая половина XIII — середина XIV в., поселения, Киевщина.

M. O. Gun, O. V. Onohda, L. V. Chmil

**CERAMIC COMPLEXES FROM
KHODOSIVKA-ROSLAVSKE AND
IVANKIV-3 SETTLEMENTS
OF KYIVAN REGION
(2nd half of the 13th — mid. 14th centuries)**

Material culture of the Post-Mongolian period features remain to be among the less explored problems of medieval archaeology. Due to this, two newly discovered settlements at Khodosivka-Roslavske and Ivankiv-3 areas are of special attention. The first one is located at the borderland of forest-steppe and Polissian (forest) regions. It is a multi-layered settlement which includes the Old Rus and Golden Horde layers without stratigraphical differentiation. The second one is a multi-layered settlement in Kyivan Polissya region on the Teteriv river. The conventionally closed complex of the second half of the 13th c has been studied there. More than 5000 pottery fragments from the first settlement have been worked out and less than 50 — from the second one. That's why the selective comparative analysis of definite ceramic ware categories only is available.

The main ware type of the both settlements is a pot of «classical» proportions. Its chronological distinctions we retrace in the form of rims of several types, such as rim of the rolled form with an inner edge, flat-rolled rim, «mushroom-like» rim as well as rim with short conic neck. Brown ware is also represented with little pans and jugs. Pottery from the both settlements of the second half of the 13th c is similar to the Old Rus ceramics; however few vessels of archaic type are available. Both collections represent a great extent of glazed ware. Many parallels in the Khodosivka-Roslavske and Ivankiv-3 complexes evidence constant tradition of pottery production in the mentioned area in the Post-Mongolian period.

Keywords: ceramics, 2nd half of the 13th — mid. 14th centuries, settlement, Kyivan region.

Одержано 4.04.2016

Е. Ю. Починок

ГУТНЕ ВИРОБНИЦТВО В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ НА КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ

Стаття присвячена першому археологічному дослідженню гутного виробництва XVI—XIX ст. на території Київського Полісся. Під час розвідок у 2015—2016 рр. експедицією Інституту археології НАН України на території Іванківського району виявлені 3 гутнища, що існували поблизу сіл Соснівка, Яхнівка та Мірча у вказаний хронологічний період та зібрані матеріали, характерні для гутного виробництва: фрагменти тиглів з інкрустаціями скломаси різних відтінків, фрагменти скляного посуду, злитків сплавленої скломаси та ін., що потребують подальшого ретельного вивчення.

Ключові слова: гутне скло, гута, склоробство, Київське Полісся, тиглі, віконниця.

Гутництво — яскраве колоритне явище в історії української культури, яке на даний час все ще залишається маловивченим. Перші згадки про скляне виробництво (гути) на українських територіях зустрічаються в документах XV—XVI ст. [Мартинюк, 2004, с. 182], тобто, через кілька століть після припинення давньоруського склоробства ремесла. Виробництво гутного (лісового) скла з'являється на територіях Західної Європи як кустарне виробництво безпосередньо в місцях видобутку сировини і швидко розповсюджується на лісові зони України, зокрема й Полісся. Гутне скло має доволі низьку якість, через неспроможність досягнення необхідного для його виплавлення температурного режиму в кустарних умовах. Незважаючи на те, що технологія виробництва західноєвропейського лісового скла відома досить добре, як виглядала монастирська лісова гута на українських територіях, якої конструкції були її печі, якою була її технологія — можна лише здогадуватись. Про гутне вироб-

ництво в Україні зазвичай ми черпаємо інформацію з досліджень та статей науковців минулого століття. На сьогодні джерелами з даної тематики, як і сторіччя тому, залишаються роботи В. Модзалевського [Модзалевський, 1926, с. 191], В. Гагенмейстера [Гагенмейстер, 1931, с. 3], Ф. Петрякової [Петрякова, 1975, с. 148], М. Біляшевського [Біляшевський, 1913, с. 137] та деяких інших дослідників, а також архівні документи, які все ще недостатньо опрацьовані, незважаючи на те, що гутництво досі залишається популярним ремеслом в Україні. У сусідніх країнах з цікавістю вивчається історія склоробства, але співпраця з чеськими, словацькими та польськими вченими, у яких накопичений значний науковий потенціал щодо цієї тематики, доволі незначна. Російські ж надбання з історії гутництва доволі скромні, незважаючи на потужну наукову базу та великі напрацювання відомих у світі дослідників з історії скла, адже на російську територію гутництво потрапило значно пізніше, через українські землі, і поєднати історію європейського склоробства пізнього середньовіччя та нового часу в єдиний ланцюжок заважає його маловивченість на українських землях. До того ж, на території України існує декілька відокремлених осередків з вивчення скла, не поєднаних між собою, тому проблематичним залишається об'єднання історії склоробства навіть у межах вітчизняної наукової спільноти.

На сьогодні в Україні досліджені лише 2 гути: Коростишівська Житомирської області та Унівська Львівської області. Коростишівська гута досліджена С. Мартинюком [Мартинюк, 2004, с. 193]. Найкраще вивченою виявилася Унівська лісова гута, що існувала у XVI—XVII ст. у межах лісових угідь Унівського

монастиря, яку було відкрито ще наприкінці минулого століття. Упродовж кількох років вона досліджувалася археологічною експедицією Львівського національного університету імені Івана Франка та Львівської академії мистецтв під керівництвом Р. Береста [Берест, 2010, с. 117], а також С. Мартинюка [Мартинюк, 2002, с. 344]. За супровідними матеріалами, знайденими на пам'ятці (керамічний і скляний посуд, монети та ін.), Унівська гута датована кінцем XVI — початком XVII ст., Коростишівська ж існувала, за археологічними даними, дещо пізніше.

Унівська лісова гута знаходилася в урочищі Суходіл, що за грамотою 1581 р., виданою польським королем, належало до територіальних володінь Унівського чоловічого монастиря. Як зазначають дослідники, зафіксована навколишня місцевість урочища відзначається гористим рельєфом. В окремих місцях на гористій поверхні через ерозію та зсуви ґрунту відкриваються поклади високоякісного кварцового піску (кремнезему), глини, каменю, гіпсових і вапнякових покладів та інших корисних копалин. За масштабами виробництва та періодом існування автори віднесли її до великих короточасних середньовічних скляних виробництв Прикарпаття.

Було визначено, що поряд із гutoю залягають потужні пласти високоякісної залізистої глини. Неповдалік гуті, із східного її боку, в крутосхилі Гологірського гористого масиву знаходяться давно забуді піщаний і кам'яний кар'єри, в яких для скляного виробництва майстри добували високоякісний кварцовий пісок, вапняк для випалювання вапна та камені, котрі, імовірно, використовували для будівельно-виробничих потреб.

Археологічні дослідження на Унівській гуті засвідчили паралельне існування двох типів скловарильних печей: для виплавлення скло-

маси «зеленої води» та іншої кольорової скломаси, для яких використовувались тиглі різного розміру. Виплавлення скла відбувалося у варильній камері печі, де на кам'яних мощених лавах стояли великі керамічні тиглі (рис. 1, 1). Під тиглями у кам'яній кладці проходили отвори для циркуляції гарячих газів з паливної у варильну камеру. Гарячі гази нагрівали основу тигля до температури, яка була необхідна для плавлення сировинної основи. Вигляд скловарної печі з тиглями знаходимо в Енциклопедії наук, мистецтв та ремесел [Encyclopédie..., 1765, р. 27.0.2], виданій у Франції у XVIII ст. (рис. 2). Загалом на Унівській гуті було знайдено 565 фрагментів тиглів, що походили приблизно від 40—42 фрагментованих посудин. Більшість із знайдених фрагментів належала великим керамічним посудинам із добре вигладженими стінками. Тиглі були виготовлені за допомогою гончарного круга й мали конусоподібну форму. Як зазначають автори, виготовляли всі тиглі з високоякісної, добре підготовленої та очищеної від зайвих домішок керамічної маси. Товщина бічних стінок великих тиглів сягала майже 2,7—3 см, а дещо — близько 4 см. Менші за розмірами тиглі, відповідно, мали меншу товщину стінок.

Верхня вінцева частина стінок усіх типів тиглів була плавно заокругленою. На окремих плавильних тиглях зафіксовано символічне означення місця шийки посудини (рис. 1, 2). Воно зроблене за допомогою нанесення тонкої урізної кільцеподібної лінії у верхній частині вінчика. В окремих випадках означено також масивне денце. Ще в інших простежується символічне виділення вінця плавильного тигля.

Доступ до розплавленої скляної маси у тиглях давали «дійниці» у вигляді спеціальних

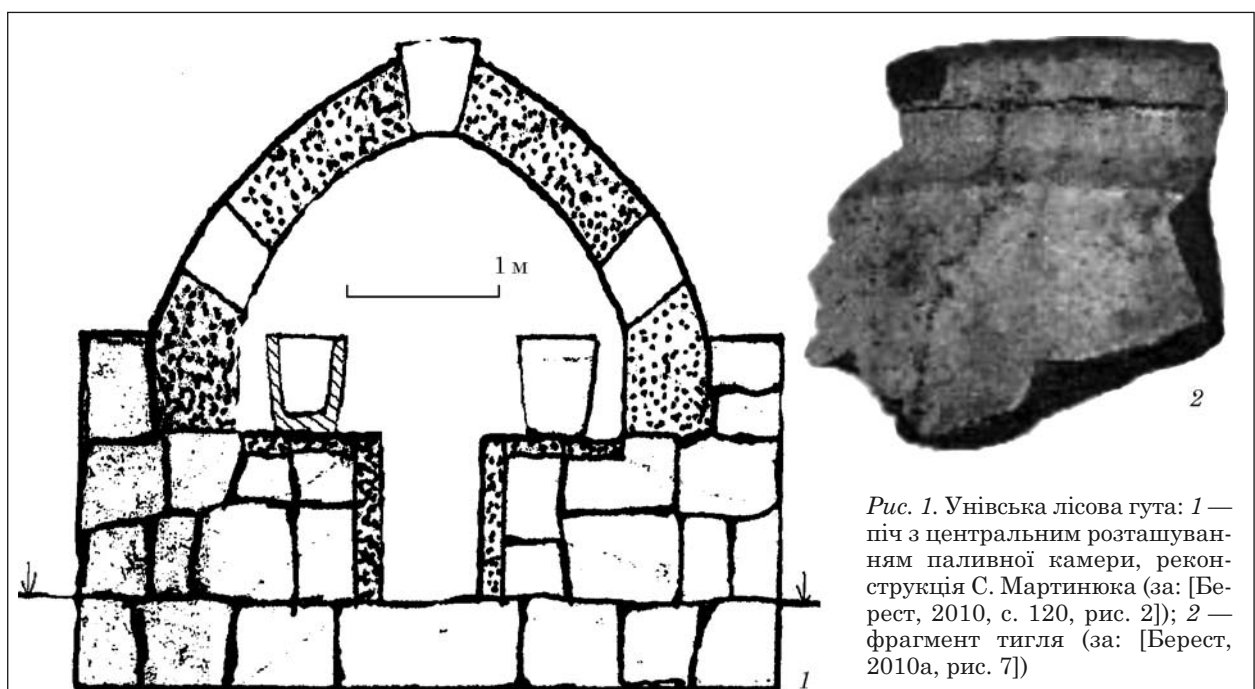

Рис. 1. Унівська лісова гута: 1 — піч з центральним розташуванням паливної камери, реконструкція С. Мартинюка (за: [Берест, 2010, с. 120, рис. 2]); 2 — фрагмент тигля (за: [Берест, 2010а, рис. 7])

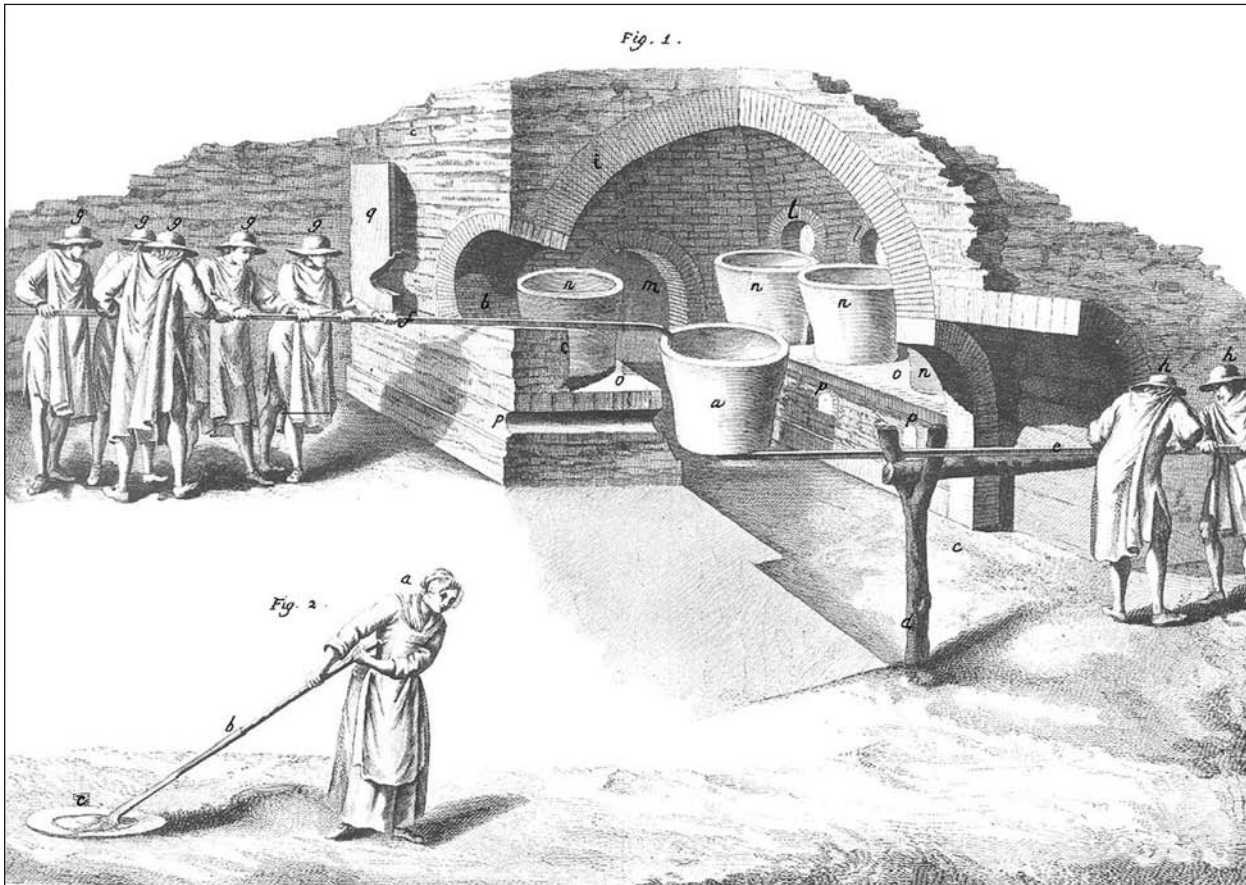

Рис. 2. Ілюстрація до одного з етапів гутного виробництва (за: [Encyclopédie..., 1765, t. 17; p. 27.0.7]): fig. 1 — переріз склоплавильної печі під час встановлення тигля на високий под (*a* — готовий до встановлення на місце тигель; *b* — отвір для витягання гака, що допомагає встановити тигель; *c* — відкритий вхід у піч, через який відбувається загрузка тиглів; *d* — дерев'яна опорна конструкція для видалення тиглів за допомогою відповідних інструментів; *e* — довгий залізний важіль; *f* — залізний довгий крюк для видалення тигля через отвір; *g* — робітники, що видаляють тигель; *h* — інші робітники, які підтримують тигель; *i* — переріз склепіння печі; *l* — маленькі віконця для відбору скломаси (дійниць); *m* — вхід у задній частині печі; *n* — скловарні тиглі; *o* — поверхня для встановлення тиглів (под); *p* — отвори для повітря; *q* — ізоляційний шар поверхні печі); fig. 2 — праця на гутному виробництві (*a* — працівниця гуті; *b* — залізний цуп для відбору скломаси; *c* — проба скломаси відібрана варщиком із тигля та змішана із скляними уламками для аналізу на визначення якості)

отворів у склепінні печі. На основі розмірів знайдених тиглів, авторами було припущено, що висота «дійниць» у печі становила приблизно 500 мм, а ширина — близько 350 мм.

Велику кількість знахідок склали оболоні — невеликі листоподібні фрагменти тонкого віконного скла. Їхній середній розмір становив приблизно 100×140 мм. По краях оболоней нерідко простежувалися характерні потовщення, що утворилися від нерівномірного розкатування. Були зафіксовані сліди від гарячого обрізання країв оболоней металевими ножицями. На основі якості віконних оболоней зауважено, що виробництво велося «кустарним» способом. Спосіб, яким виготовляли віконне скло в Уневі, був винайдений лише в середині XVI ст. чеським склярем Іржі Вандером, але дуже поширився в Європі, як зазначають дослідники. Крім цього, майстри Унівської гуті виготовляли невеличкі каламарі, олійниці, тарілки, глечики, збанки, плесканки, паст-

гласи, гранчасті штофи, невеликі мисочки, лампадки, склянки, чарки, фужери й келихи з простими та вишуканими формами балясинок, ніжок, оздоб тощо. Скляні вироби з Унівської гуті відзначаються багатством декорації. Найчастіше серед орнаментованих знахідок трапляються філігранні, невеликі округлі, овальні, нитко- та кільцеподібні додаткові наліпи на поверхні виробів, характерні поверхневі прищепи, зубцеві, врізні та ямкоподібні заглиблення та ін.

Таким чином, дослідження лісової гуті XVI—XVII ст. з володінь Унівської Свято-Успенської лаври стали дуже важливими та дали багато цінних відомостей і матеріалів, котрі відкрили важливу сторінку у вивченні історії гутної справи на західноукраїнських землях.

На Київщині особливо цікавою для вивчення гутного виробництва є зона Полісся, оскільки вона багата сировиною, що необхідна для виплавлення скляної маси, в першу чергу лісом

(деревиною) і піском. Частина земель на Поліссі належала монастирям, що сприяло розповсюдженню лісових гут, оскільки монастирі мали різноманітні привілеї і доволі часто займалися гутництвом не тільки для власних потреб, але й для торгівлі. В. Константинов вважає, що поширенню гутного виробництва сприяли також і козацькі старшини. Так, у згаданому ним універсалі Івана Мазепи від 1688 р. йдеться про передачу Михайлу Миклашевському, раднику Дем'яна Многогрішного, слободи, в якій на той час вже працювала гута [Константинов, 1995, с. 54]. О. Стрішенець, аналізуючи розвиток промислів у XVI—XVIII ст. у Києві та його околицях, зауважує, що більшість з них належали саме монастирям, а решта — міщанам та козакам. Вона згадує про дві побудовані під Києвом монастирські гуті: 1648 р. у с. Турчинівці та 1662 р. у с. Великі Литковичі [Стрішенець, 1999, с. 97].

У XVIII ст. більша частина гут переходить разом із землями у володіння до дворян, шляхтичів та міщан, які згодом, з розвитком технологій виробництва та ростом попиту на скло переходять на його промислове виробництво.

У грудні 2015 р. автором спільно з В. К. Козюбою під керівництвом В. Г. Івакіна була проведена розвідка на берегах р. Здвиж для пошуку археологічних пам'яток біля сіл Феневичі і Соснівка Іванківського району Київської області. У результаті було виявлено 2 нові археологічні пам'ятки.

У с. Соснівка (в минулому Оцитель, Гута Оцитель) на городах за допомогою місцевого вчителя-краєзнавця Г. І. Іваненка було обстежено місце колишньої гуті. Вона розташовувалась на підвищеному південному (висотою 2—3 м) березі улоговини, по якій тепер протікає каналізований струмок. На поверхні ділянки близько 50×40 м зафіксовано скупчення знахідок, пов'язаних із виробництвом скла (рис. 5, див. кольорову вклейку). Серед них — близько 80 уламків тиглів для виплавлення скла. Тиглі ідентичні знайденим на Унівській гуті: виготовлені з щільної, добре випаленої керамічної маси, здебільшого світло-сірого, іноді світло-жовтого чи помаранчевого кольору. Їхні фрагменти вкриті щільним білим вогнетривким шаром, схожим на ангоб або фаянсову масу, поверх якого помітні потьoki різних відтінків: жовто-зелених, коричневих, блакитних, фіолетових тощо. Поверхня денця тиглів зсередини містить інкрустації розтрісканої скломаси. Всього знайдено 10 уламків денця із залишками готової скломаси аметистового, коричневого, темно-зеленого, світло-зеленого відтінків та безколірного скла. Товщина стінок тиглів 11—28 мм, переважно — 20—22 мм, денця — близько 40 мм. Знайдено 10 вінець тиглів, які мають прямокутний у перетині профіль і горизонтально зрізаний верхній край, іноді дещо заокруглений, що належать посудинам з дуже ве-

ликим діаметром, трохи звуженим донизу. Товщина вінець — 10—25 мм. Так само, як і на Унівській гуті, вінця деяких тиглів символічно виділені.

Серед інших знахідок гутного виробництва: фрагменти опшлякованих керамічно-скляних мас; безформні колоті масивні фрагменти спаленої прозорої скломаси, один з яких — насиченого темно-фіолетового кольору, інші — зеленого, з прожилками молочного скла та нерозчинними включеннями (19 шт.), фрагменти скляного посуду з безколірного скла, а також скла різноманітних відтінків зеленої гами кольорів, скла фіолетового відтінку (аметистового скла); оплавлені фрагменти скляного посуду (з 11 фрагментів зеленого кольору можна розрізнити 3 ручки посудинок різних розмірів, фрагмент денця) і відходи скляного виробництва — застигли скляні каплі, нитки. На місці гуті та на городах навколо зібрано велику кількість уламків кераміки, в основному XVIII—XIX ст. (рис. 3), 7 фрагментів фаянсового посуду, один з яких із гжелевим розписом, 2 фрагмента фарфору.

Також знайдено до сотні уламків скляного посуду — вінець, стінок і денця від циліндричних і штофоподібних посудин, пляшечок і келишків, кришечок аптекарського посуду, частина з яких могла бути виготовлена безпосередньо на цій гуті. Зокрема це: денце циліндричної пляшки діаметром 101 мм із скла блакитно-зеленого відтінку із круглим слідом від понтії; фрагмент денця циліндричної посудинки з піддоном у вигляді розетки приблизно такого ж діаметра; 2 кришечки від аптекарських посудинок, одна з яких фіолетового відтінку, $d = 75$ мм, із загнутим полим краєм, інша безколірна з виплавленою опаловою стрічкою, $d = 53$ мм; 5 фрагментів вінець циліндричних посудинок різних діаметрів; верхня частина маленької пляшечки з вузьким високим горлом, прикрашеної зебровидним орнаментом $d = 19$ мм; невисоке вузьке горло з вінцем штофовидної посудини $d = 30$ мм; фрагмент розширеного тонкого вінця з безколірного скла $d = 50$ мм; 6 фрагментів денця невеликих келишків, один з яких із зебровидним орнаментом $d = 34$ мм; 4 фрагмента стінок різних кольорів також із зебровидним орнаментом; одне блакитно-зелене денце циліндричної посудинки, $d = 40$ мм; 3 фрагмента горлових частин вузькогогорлих пляшкоподібних посудинок з наліпленим нагарає горлом; 2 фрагмента посудинок на високій ніжці: один зеленого кольору, інший відстопає з безколірного скла $d = 50$ мм; 9 фрагментів стінок штофів (прямокутних скляних посудинок) зелених відтінків; 52 фрагмента стінок різноформних посудинок широкої гами відтінків зеленого кольору, аметистових та безколірних.

За цими знахідками гута в Оцелі функціонувала, ймовірно, у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. Скляний завод в Оцелі, що належав до Іванківського володіння

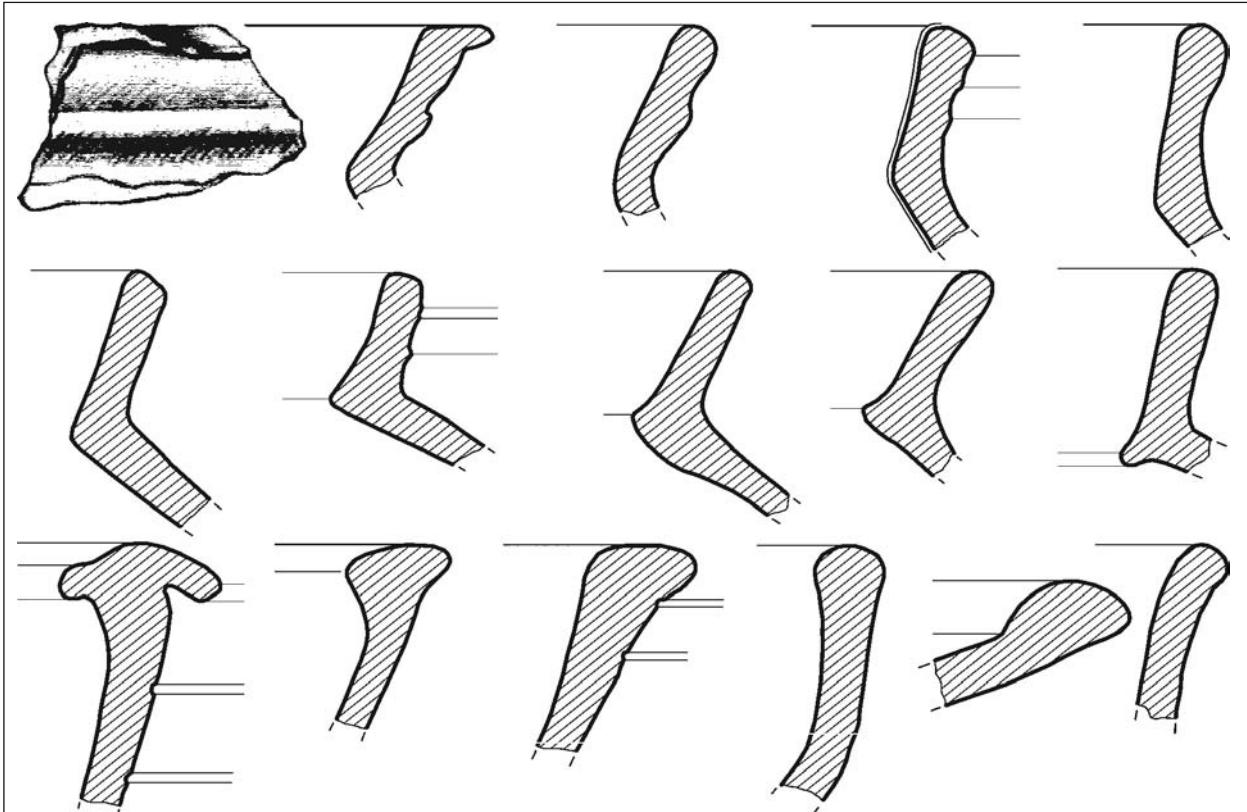

Рис. 3. Фрагменти керамічних вінець з гутища Ощитель; мал. Л. В. Чміль

князя Любомирського, згадує Л. Похилевич [Похилевич, 2005, с. 82].

Ще два гутища в Іванківському районі на Поліссі на місцях колишнього розташування скляних гут були виявлені 2016 р. працівниками Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Л. В. Чміль.

На місці першої з них, біля с. Яхнівка на березі р. Тетерів було помічено підвищену ділянку, а подалі ще дві: видовженої та підквадратної форми у місцях умовного розташування печей (судячи з концентрації знахідок на поверхні та шурфування). Місцевість навколо складає сосновий ліс із чагарниками низькорослого ялівцю. Тут століття тому існувало селище Гута-Ханівська. У результаті розвідки був зібраний підйомний матеріал, а також закладено 2 шурфи. Перший — між «печами» розмірами 1×1 м, дно якого уперлось у тверду будівельну поверхню. У ньому виявлений червоно-коричневий перепалений шар. Шурф був насичений матеріалами, які цілком підтвердили припущення про гутне виробництво на даному місці (рис. 6, 1; тут і далі див. кольорову вклейку). Це фрагменти цегли, товщиною 55—60 мм, велика кількість фрагментів тиглів, 5 фрагментів стінок скляних посудинок блакитно-зеленого відтінку, колоті злитки сплавленої скломаси (крупні темні непрозорі, матові безколірні, фіолетового відтінку, дрібні блакитно-зелених відтінків), 10 фрагментів оплавленої склокера-

мічної маси з пористою структурою (шлаків), 10 фрагментів оплавлених скляних виробів, а також фрагменти світло-рожевих керамічних виробів товщиною 23—26 мм.

У шурфі 2, який був закладений на одному з насипів, були знайдені лише темні фрагменти колотої скломаси (16 шт.).

Серед підйомного матеріалу великий фрагмент ($\frac{1}{4}$) склоплавильного тигля із залишками застиглої скломаси опалового блакитно-зеленого відтінку розмірами 315×225 мм, а крім того близько 65 фрагментів тиглів, подібних до фрагментів, зібраних біля с. Соснівка, також покритих білим вогнетривким шаром з потьокками по ньому зелено-жовтого, коричневого та фіолетового відтінків. Товщина стінок тиглів 11—30 мм, у більшості — 20—22 мм, донець — близько 40 мм. Зокрема знайдено 10 вінець тиглів, які мають прямокутний у перетині профіль і горизонтально зрізаний верхній край, що, ймовірно, належали посудинам з дуже великим діаметром (судячи з найбільшого фрагмента) та звуженими донизу. Товщина вінець — 10—25 мм. Водночас віднайдено 2 фрагмента придонних частин, один з яких з інкрустованими залишками темної скломаси на дні. Серед інших знахідок 37 фрагментів скляних виробів: значна частина віконниць, фрагменти скломас, більшість з яких темні непрозорі, одиничні матові безколірні, фіолетові.

Так само був знайдений фрагмент будівельної конструкції печі із оплавленою відносно

рівною поверхнею (можливо, под печі), у масі якої можна помітити уламки тиглів, спечену цегляну масу. Можливо, це фрагмент поверхні печі, яку під час виробничого процесу за потреби могли ремонтувати за допомогою кидання грудок глини безпосередньо у піч (рис. 4). Тому з одного боку майже рівна поверхня вкрита оплавленим непрозорим молочно-помаранчевим шаром.

На відміну від попередньої гуті тут на великій дослідженій ділянці виявлено досить незначну кількість кераміки. Це лише 13 фрагментів вінець та 16 фрагментів денець. Можливо, це пов'язано з тим, що поверхня була знівельована, оскільки при огляді на ділянці розташування села не було знайдено ніяких залишків ні від будівель, ні від господарчого знаряддя. Оглянувши навколишні лісові насадження, можна припустити, що ця місцина була засаджена сосняком у радянські часи, і нещодавно вирубана, викорчувана та вкотре спланована.

Залишки ще одного гутища біля с. Мірча були віднайдені майже на межі Іванківського та Бородянського районів на березі р. Таль, у глибині лісного господарства. Через сосновий ліс та сипучі піскові маси район знайденої пам'ятки важкодосяжний. У ході розвідки на місці гутища була виявлена свіжа вирва на під-

вищенні посеред лісу, на місці звалища відходів гутного виробництва. Судячи зі стінок вирви, шар залягання складав приблизно 2 м. Неподалік помічено подібне підвищення, ймовірно, також з відходами гутного виробництва. У вирві було зібрано такі самі матеріали, як і на попередніх двох гутищах (рис. 6, 2): фрагменти тиглів, виготовлені з керамічної маси, на відміну від попередніх — світло-жовтого кольору. Також знайдені фрагменти скляного посуду, оплавлені фрагменти виробів, сплавлені злитки скломаси різного кольору, скляні каплі, нитки, стрічки, ошлаковані фрагменти керамічних мас. Привернули увагу виявлені тут фрагменти прозорих скляних трубочок зеленого кольору з $d \approx 5$ мм. Серед великого скупчення матеріалу для подальших досліджень було відібрано: 78 фрагментів тиглів товщиною 10—34 мм, більшість з яких 16—24 мм; 3 фрагмента вінець; близько 120 фрагментів оплавлених шлакових мас та колотих фрагментів скломаси; 31 фрагмент скляних виробів; 14 фрагментів оплавлених скляних виробів. Був знайдений лише один фрагмент скломаси з елементами фіолетового відтінку в загальній безколірній скломасі.

Таким чином, зважаючи на характер виявлених під час розвідок матеріалів, дослідження

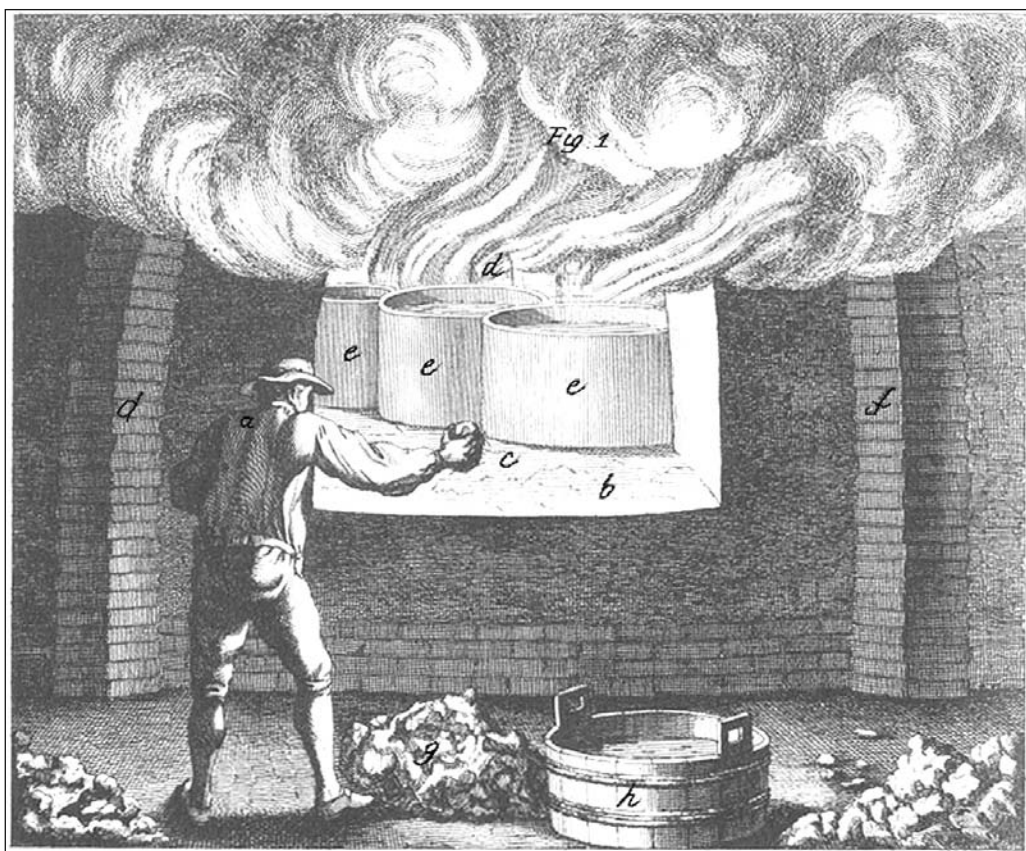

Рис. 4. Ілюстрація до одного з етапів гутного виробництва (за: [Encyclopédie..., 1765, t. 17; р. 27.0.3]): варщик, який кидає грудку глини, змішаної з солом'яною вогниною, у піч для ремонту варильної поверхні (a); вхід у піч (b); варильна поверхня (c); внутрішня частина печі (d); тиглі для варки скла (e); цегляне склепіння печі (f); купи глини для ремонту печі (g); цебер з водою для розминання глиняної маси (h)

гутного виробництва в Іванківському районі потребує подальшого ретельного вивчення. На сьогодні відомо, що селища з назвами Ханівська гута, Тальська гута, Гута Оцитель були зафіксовані у переписі 1790 р. На картах 1812 р. можемо знайти лише Оцитель. На картах Хшжановського 1840—1850-х рр. позначені Гута Ханівська, Гута Скляна (у с. Оцитель) та Гута Тальська на р. Талька.

Наразі вивчення гутного виробництва важливе та цікаве не лише для науковців, але й відкриває цілу низку інших можливостей. Сьогодні у всьому світі великим захопленням широкого кола зацікавленої аудиторії користуються скансени — парки, в яких відтворюється стародавній побут і ремесла та проводиться їхнє наукове і експериментальне дослідження. У світі і в Україні активно розвивається новий напрям археології — експериментальна археологія, котрий у вітчизняній науці очолює кандидат історичних наук А. В. Петраускас — археолог, дослідник розвитку та моделювання стародавніх ремесел. Існує інтерес і до гутництва, до реконструкції та відтворення процесу виплавлення скла. Отже, дослідження цієї тематики саме на часі і потребує подальших наукових студій.

Берест Р. Середньовічна Унівська гута та її виробництво // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 2010. — Вип. 17. — С. 117—128.

Берест Р. Унівська лісова гута та її виробництво // Археологія і давня історія України : Зб. наук. пр. — К., 2010а. — Вип. 2. — С. 222—227.

Біляшевський М. Старе українське скло // Сяйво. — К., 1913. — № 5—6. — С. 137—142.

Гагенмейстер В. М. Гутне шкло Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1931. — 56 с.

Константинов В. Джерела про козацькі гуті // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип. 1. — С. 54—55.

Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI — початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2002. — Вип. 5. — С. 344—361.

Мартинюк С. Давнє скло в Україні // Скло України. — К., 2004. — С. 176—196.

Модзалевський В. Гуті на Чернігівщині. — К., 1926. — 191 с.

Петрякова Ф. Українське гутне скло. — К., 1975. — 160 с.

Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — Біла Церква, 2005. — 642 с.

Стрішенець О. М. Промисли Києва та навколишньої місцевості у XVI—XVIII ст. // Тернопільський пед. університет. Наукові записки. Серія : Економіка, філософія, соціологія. — Тернопіль, 1999. — Вип. 9. — С. 97—102.

Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. — Paris, 1765. — Т. 17 [Елек-

тронний ресурс]. — Режим доступу: http://portail.atilf.fr/cgi-bin/getobject_?p.145:103./var/artfla/encyclopedia/textdata/image/

Э. Ю. Починок

ГУТНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ИВАНКОВСКОМ РАЙОНЕ НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Гутное производство на лесных территориях Украины остается малоизученным до настоящего времени. Экспедиция Института археологии НАН Украины впервые исследовала территорию Киевского Полесья с целью выявить стеклodelьные центры, которые существовали здесь в XIV—XIX вв. В ходе археологических разведок было обнаружено 3 памятника: в окрестностях сел Сосновка и Яхновка Иванковского района, а также села Мирча Бородинского района. Во всех местах были собраны практически одинаковые комплексы материалов, которые полностью подтвердили существование тут в прошлом кустарных стеклопроизводств: фрагменты тиглей для выплавки стекла с остатками застывшей в них стекломассы разных оттенков, различные шлаки, стеклянные отходы гутного производства и фрагменты готовых изделий. На одном из гутниц был также поднят фрагмент конструкции печи. Фрагменты керамики позволили сделать предварительные заключения о периодах существования, обнаруженных гут. Полученные результаты являются первым шагом на пути изучения гутного производства в Киевском Полесье и требуют дальнейшего скрупулезного изучения. Это особенно актуально для развития и становления экспериментальной археологии в Украине.

Ключевые слова: гутное стекло, гута, стеклоделие, Киевское Полесье, тигли, оконницы.

Е. У. Pochynok

FOREST GLASSMAKING IN IVANKIV DISTRICT OF KYIVAN POLISSYA

The paper is devoted to the glassmaking centers of Kyivan Polissya territory in the 16th—19th centuries. The vast amounts of wood were needed to produce glass using free-blown method. It meant that glassmaking houses had to be located in forest areas and that was the woodland. Forest glass production in Ukraine is currently poorly understood. Originally in 2015—2016 the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine expedition found 3 such sites near Sosnivka, Jahnivka (Ivankiv district) and Mircha (Borodyanka district) villages that existed in the 17th—18th centuries. Fragments of crucibles with remains of glass, a lot of glassware, fragments of finished products, chopped glass fragments and pottery fragments were found there. Further study of the subject will result in not only historical glassmaking reconstruction, but also modeling melting glass process using experimental archaeology methods.

Key words: forest glass, glass-house, Kyivan Polissya, crucibles.

Одержано: 17.07.2016

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНИХ РАЙОНІВ КИЇВЩИНИ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ДВОТОМНОЇ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ ПРО ПОЛІССЯ (кінець 1970-х — початок 1980-х рр.): ІСТОРІЯ ТА НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ

У статті на основі залучення широкого кола архівних та опублікованих матеріалів охарактеризовано історію та наукові результати реалізації спільного проекту українських та білоруських народознавців — двотомної колективної монографії про традиційну та сучасну культуру поліщуків. Зокрема з'ясовано місце, яке було відведене поліським районам Київської області в тогочасних польових дослідженнях та опублікованих працях.

Ключові слова: Полісся, етнологія, польові дослідження, традиційна та сучасна культура.

Одним із найбільших досягнень українських народознавців останньої чверті ХХ — початку ХХІ ст. стала підготовка колективних монографій про окремі історико-етнографічні райони та регіони України: Бойківщину (1983), Гуцульщину (1987), Полісся (1987—1988), Поділля (1994), Лемківщину (1999—2002) та ін. Виходу в світ кожної з них передували кількарічні широкомасштабні експедиційні дослідження [Глушко, 2008а, с. 46—48].

З-поміж інших проектів помітно вирізняється двотомний про Полісся, позаяк, по-перше, він охоплює, за визначенням його авторів, одну з давніх зон слов'янського світу, яка тоді була розділена політичним кордоном між трьома республіками СРСР, по-друге, до його реалізації були залучені фахівці із провідних народознавчих осередків двох республік — УРСР та БРСР і, по-третє, процес його підготовки та висловлені в ньому ідеї чи не найбільше привертала увагу цензури та відповідних органів, оскільки зібрані тут відомості та теоретичні висновки могли б підважити чимало радянських міфів та показати, наскільки етнічні межі розселення українського, білоруського та російського народів не відповідають

наявним політичним кордонам. Щоправда, цей важливий етап етнографічного дослідження Полісся й до сьогодні залишається недостатньо вивченим в українській науці. Пропонована стаття покликана частково заповнити цю важливу прогалину. Вона присвячена характеристиці польової збирацької роботи українських етнологів кінця 1970 — початку 1980-х рр. у рамках реалізації зазначеного проекту та його наукових результатів. Особлива увага звернута на дослідження теренів поліських районів Київської області. Досі це питання лише частково розглянуто у низці публікацій одного з керівників зазначеного проекту професора Романа Кирчіва [Кирчів, 2008; 2009, с. 598—599]. Свідченням такого невтішного стану у науковому осмисленні цього етапу є хоча б той факт, що чимало сучасних фахівців, зокрема й поліссезнавців, не до кінця уявляють масштаби проведеної роботи. Зокрема на основі експедиційного звіту Р. Кирчіва і З. Болтарович [Болтарович, Кирчів, 1983] помилково датують їх проведення лише 1980-ми рр. [Глушко, 2008а, с. 19] або й взагалі стверджують, що тоді було проведено лише 3 експедиції [Гладкий, 2007, с. 16]¹.

Ідею підготовки колективного дослідження про традиційну та сучасну культуру Полісся кілька разів висловлювали й раніше. Так, львівські народознавці ще на початку 1950-х рр. із цією метою провели низку комплексних експедицій на терени Правобережного Полісся України, проте у 1954 р. переключилися на підготовку

1. У цьому частково посприяв той факт, що у передмовах обох томів підготовленого колективного дослідження знаходимо лише дуже загальні відомості про масштаби проведеної тоді польової збирацької роботи [ОСБДКНП, 1987, с. 4; ПМК, 1988, с. 7—8].

історико-етнографічної монографії «Українці» [Гілевич, 2008, с. 47—49].

Десятиліттям пізніше співробітник сектору етнографії Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору АН БРСР (далі — ІМЕФ АН БРСР, нині — Інститут мистецтвознавства, етнографії і фольклору ім. К. Крапиви НАН Білорусі) Лідія Молчанова висловила заклик до українських та білоруських етнографів у майбутньому об'єднати свої сили для комплексного дослідження усіх ділянок культури Полісся [Малчанова, 1964, с. 184].

Проте реалізацію цього проекту розпочали лише наприкінці 1970-х рр. З українського боку участь у його виконанні взяли співробітники Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (далі — УДМХП АН УРСР), які на той час вже мали досвід підготовки аналогічних видань про Бойківщину та Гуцульщину¹. Натомість із білоруського боку відповідну роботу доручили науковцям провідного народознавчого осередку республіки — ІМЕФ АН БРСР. Зрештою, певну роль у тому, що саме вчені цих двох наукових центрів взяли за виконання такого важливого спільного проекту, були тривалі хороші стосунки їхніх тодішніх керівників Юрія Гошка і Василя Бондарчика.

Стан дослідження поліських районів УРСР та БРСР наприкінці 1970-х рр. значно різнився. Тут далось взнати як напрацювання народознавців кінця XVIII — першої половини XX ст., так і те, що поліські райони Білорусії у повоєнні десятиліття постійно перебували у центрі наукових зацікавлень мінських учених [Гілевич, 2014, с. 43; Малчанова, 1964], а поліські райони України у відповідний період лише спорадично привертали увагу київських та львівських народознавців, а чимало ділянок традиційної культури місцевих мешканців залишалися практично не розробленими. Внаслідок цього, як справедливо стверджує Р. Кирчів, під час підготовки двотомного дослідження про поліщуків у 1980-х рр. білоруські етнологи значно випереджали українських колег, *«головно тому, що мали більше конкретних напрацювань з поліських теренів й авторський колектив краще підготовлених науковців з різних питань цієї проблематики»* [Кирчів, 2009,

с. 598]. До того ж, українські автори не могли повною мірою використовувати напрацювання українських етнологів кінця XIX — першої третини XX ст., позаяк чимало з них зазнали репресій з боку радянської влади або ж були віднесені до числа буржуазних націоналістів, а на їхні праці було накладено суворе табу.

Початку підготовки колективної монографії передувала кількарічна тематична збирацька робота окремих науковців львівського музею на теренах Правобережного Полісся України. Зокрема з середини 1970-х рр. співробітники відділу мистецтвознавства, провідний тогочасний дослідник традиційного українського гончарства доктор мистецтвознавства Юрій Лащук² та його молода учениця Олександра Дудар (в заміжжі Нестер) розпочали збір матеріалів для планових тем відповідно про народні художні промисли та ткацтво поліщуків. Паралельно вони поповнювали експонатами й музейні фонди [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 414, арк. 79, 85; спр. 442, арк. 46, 49, 119, 121—123, 129; спр. 446, арк. 5; спр. 456, арк. 1; спр. 468 а, арк. 46, 55, 90; спр. 472, арк. 5—6; спр. 500, арк. 27, 60, 72; спр. 534, арк. 6].

Крім того, у 1976—1977 рр. Ю. Лащук, О. Дудар, Г. Стельмашук та А. Кульчицький у рамках збору матеріалів для договірної теми «Народні художні промисли Житомирської області» провели одну експедицію (20.07—03.08.1976 р.) та здійснили декілька відряджень до цієї області [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 468 а, арк. 61, 73, 88, 106, 110; спр. 500, арк. 9, 13].

У 1977 р. науковці УДМХП АН УРСР розпочали підготовчий етап до широкомасштабних польових досліджень у рамках розробки колективної теми «Історико-етнографічне дослідження Полісся», над якою, починаючи з наступного року, працювали разом із білоруськими колегами. Керівниками теми були тодішні завідувачі відділу етнографії музею: спершу Неоніла Здоровега, а з кінця 1980 р. — Роман Кирчів [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 510, арк. 2; спр. 534, арк. 7—8; спр. 563, арк. 3—4, 7—8; спр. 594, арк. 12, 18; спр. 596, арк. 5, 30, 34, 35; спр. 609, арк. 1—4; спр. 651, арк. 1—3].

Спершу почали з розробки історіографії, над чим працювала одна з провідних науковців цієї установи Катерина Матейко, яка на значній джерельній базі простежила процес дослідження Полісся України до 1970-х рр. Згодом до

1. Саме на досліджуваний період припав важливий етап в історії львівського етнологічного осередку — організація на базі УДМХП АН УРСР у 1982 р. Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (далі — ЛВ ІМФЕ АН УРСР). Цьому сприяла участь співробітників музею у реалізації кількох міжнародних проектів, підготовка колективних монографій про окремі історико-етнографічні райони, отримання госпдоговірних замовлень на реалізацію низки наукових проектів (про народні промисли УРСР), розширення підготовки молодих кадрів [Лащук, 2002, с. 112].

2. Працював молодшим науковим співробітником УДМХП АН УРСР починаючи з 1958 р., коли разом із сім'єю переїхав до Львова. З вересня 1963 р. — доцент, а згодом — завідувач відділу художньої кераміки Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва. На початку 1970-х рр. за організацію для студентів Шевченківського вечора був змушений піти з роботи. У 1975 р. повернувся до УДМХП АН УРСР. Проте у 1985 р. залишив роботу в ЛВ ІМФЕ АН УРСР через конфлікт із тодішнім директором установи [Лащук, 2002, с. 112; Нестер, 2006].

одного з томів двотомної колективної монографії увійшов історіографічний розділ, який об'єднав напрацювання К. Матейко і В. Бондарчика [ПМК, 1988, с. 8—27]. Ця праця досі залишається одним із найповніших оглядів народознавчих студій усього історико-етнографічного регіону Полісся у межах сучасних України, Білорусі та Росії упродовж XVIII—80-х рр. XX ст. Проте, незважаючи на значний зібраний фактичний матеріал, через обмежений обсяг праці, нерозробленість багатьох питань та табування ряду постатей, чимало важливих аспектів залишилося поза їхньою увагою.

А вже з 1979 р. львівські народознавці розпочали систематичні польові дослідження. Упродовж п'яти років на теренах Полісся України було проведено 8 комплексних експедицій¹ та кілька десятків індивідуальних відряджень, до участі в яких загалом залучили понад 20 співробітників, які збирали матеріали з різних діянок народного побуту, господарських занять, матеріальної та духовної культури.

Цікаво, що, на відміну від відповідних експедицій білоруських колег, лише окремі з учасників наукових мандрівок львівських народознавців до цього проводили польову збирацьку роботу на теренах Полісся (П. Жолтовський², Н. Здоровега³, Ю. Лащук⁴). Саме вони зрештою й очолювали частину з проведених комплексних експедицій.

Переважна ж більшість учасників цих наукових мандрівок до цього часу практично не займалася вивченням традиційної культури

поліщуків⁵ або й взагалі це були етнографи-початківці, що створювало для них додаткові труднощі.

Деякі з цих молодих дослідників згодом стали відомими українськими народознавцями, а деякі продовжили свої поліссезнавчі розсліди у складі постчорнобильських експедицій 1990—початку 2000-х рр.⁶

Водночас до авторського колективу двотомника було залучено ще кількох авторитетних львівських учених старшого покоління, які раніше серед іншого займалися вивченням і традиційної культури поліщуків, але в експедиціях кінця 1970—початку 1980-х рр. безпосередньої участі вже не брали. Серед них насамперед відзначимо Ю. Гошка⁷ та найавторитетнішу дослідницю українського одягу К. Матейко⁸.

Частково до підготовки тексту двотомника залучили київських етнологів (співробітники

5. Переважно спеціалізувалися на Карпатах. З цієї проблемою зіткнулися і в середині 1990-х рр. під час організації перших постчорнобильських комплексних експедицій.

6. Так, С. Швед (у заміжжі Гвоздевич) у середині 1990-х рр. досліджувала рідильну обрядовість та деревообробні промисли Середнього Полісся. Проте найвагоміших результатів досягла Раїса Чугай (в заміжжі Захарчук-Чугай) (учасниця переважної більшості комплексних експедицій 1994—2008 рр.), серед найвагоміших наукових результатів якої є монографія про народне мистецтво Чорнобильщини [Захарчук-Чугай, 2007].

7. Відомий дослідник звичаєвого права населення Українських Карпат. Проте поза його увагою не залишився сімейний та громадський побут поліщуків. 1968 р. на основі архівних матеріалів він опублікував цінну розвідку про історію сільської общини на Західному Поліссі [Гошко, 1966]. До колективного двотомника він у співавторстві підготував підрозділ про звичаєве право поліщуків у XVI—XIX ст. Аналізуючи різноманітні свідчення архівних джерел, автори відзначили властиву для нього значну тяглість традицій [ОСБДКНП, 1987, с. 62—73].

8. Уперше народний одяг поліщуків вона досліджувала ще у складі комплексної експедиції 1953 р. [Гілевич, 2008, с. 47—48]. У 1961 та 1964 рр. К. Матейко провела три експедиційні виїзди у різні райони Полісся України (зокрема й на терени Київської обл.). Ще низку виїздів у поліські райони Волинської та Рівненської областей вона провела у наступні роки з метою збору матеріалів до історико-етнографічного атласу. У своїй монографії «Український народний одяг» на основі використання типологічного і порівняльно-історичного методів вона уперше дала комплексну характеристику регіонального комплексу народного вбрання Полісся: спробувала простежити його видовий склад, виділила регіональні та локальні особливості, наголосила на взаємовпливах у цій ділянці традиційної культури місцевого українського населення та пізніших поселенців (білорусів, росіян та поляків). Щоправда, до цього регіону дослідниця віднесла і північну частину історико-етнографічної Волині [Матейко, 1977, с. 146—153]. У 1980 р. учена вийшла на пенсію, але й надалі працювала в музеї. До колективної монографії підготувала у співавторстві лише вже згаданий історіографічний розділ.

1. Р. Кирчів зазвичай вказує, що тоді було проведено шість експедицій [Кирчів, 2008, с. 10]. Проте, як підтверджують архівні матеріали (накази, плани, звіти), насправді їх було вісім.

2. Розпочав свої поліссезнавчі мандрівки в 1928—1931 рр. із поїздок на Східне та Середнє Полісся під керівництвом Стефана Таранушенка. У 1952 р. брав участь у розвідувальній експедиції львівських етнологів на Правобережжя Полісся. У другій половині 1960—на початку 1970-х рр. вивчав народне будівництво поліських районів Волинської та Рівненської областей у рамках підготовки «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдови» та підбору пам'яток архітектури для львівського скансену. У 1970—на початку 1980-х рр. у рамках діяльності в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури проводив комплексне обстеження усіх дерев'яних храмів Волинської та Рівненської областей. Щоправда, до самого двотомника про Полісся Павло Миколайович так нічого й не підготував. Він помер у 1986 р.

3. У 1964 р. у рамках підготовки монографії про українське весілля провела дві маршрутні експедиції теренами Правобережного Полісся.

4. У його докторській дисертації «Українська народна кераміка XIX—XX ст.» (1969 р., захищена 1973 р.) уперше комплексно зібрані відомості про кількості гончарських осередків України, зокрема й кілька десятків поліських. Щоправда, ця праця так і не була опублікована.

ІМФЕ АН УРСР), насамперед визнаних фахівців з окремих ділянок традиційної культури, які до того ж проводили збирацьку роботу в різних районах Полісся України у рамках підготовки власних тематичних (дисертаційних) досліджень та вже мали чималі напрацювання у відповідних ділянках традиційної культури поліщуків [Борисенко, 1984]. Насамперед, йдеться про дослідницю весільної обрядовості Валентину Борисенко¹ та провідного спеціаліста із традиційного бджільництва українців Василя Скуратівського² (співатори підрозділів про сімейну обрядовість та бджільництво).

Учасники першої комплексної експедиції упродовж 15—30.06.1979 р. обстежили Старо-Вижівський (сс. Любохине, Рокита), Ратненський (с. Самари), Камінь-Каширський (м. Камінь-Каширський, с. Тоболи), Любешівський (сmt. Любешів, с. Ветли) райони Волинської області та Зарічненський (сmt. Заріччя, с. Нобель), Дубровицький, Острозький, Сарненський, Гощанський райони Рівненської області. До її складу увійшли Н. Здоровега (кер.) (сімейна обрядовість), Ю. Лашук (народне мистецтво), Є. Сявавко (побут та виховання дітей), І. Туляганов (допоміжні заняття) та Г. Стельмашук (одяг) [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 60, 68; спр. 576, арк. 3—4]. В архіві зберігається їхній колективний звіт (спр. 251)³.

У складі наступної експедиції працювали П. Жолтовський (кер.), Ю. Лашук (обоє — народне мистецтво), Л. Худаш (народний світогляд), Л. Боцонь (громадський побут) та Г. Стельмашук (одяг), які упродовж 8—22.09.1979 р. відвідали поліські райони Житомирської та Рівненської областей [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 559, арк. 97, 102]. В архіві зберігаються звіти усіх учасників цієї наукової мандрівки, окрім її керівника (спр. 251а, 251в). Тоді ж для музею було закуплено низку цінних експонатів, серед яких 10 предметів кераміки [Івашків, 2003, с. 55].

1. 1988 р. вона опублікувала монографію про весільну обрядовість українців [Борисенко, 1988], на основі якої невдовзі захистила докторську дисертацію. У цій праці авторка вперше визначила інваріантні ознаки українського весілля, а також виділила його чотири регіональні типи — центральний (з подільським і слобожанським підваріантами), південний, карпатський і поліський. Останній В. Борисенко поділила на три локальні підтипи: рівненсько-волинський, київсько-житомирський і чернігівський.

2. З цієї теми він планував підготувати кандидатську дисертацію, проте в ІМФЕ АН УРСР йому тоді не затвердили таку тему [Скуратівський, 2006, с. 142—144].

3. Тут і далі у круглих дужках вказуємо номер відповідної справи в архіві Інституту народознавства НАН України (ф. 1, оп. 2), в якій зберігається колективний звіт учасників експедиції або ж їхні польові матеріали. Відповідно до цих матеріалів не включаємо у список використаних джерел та літератури, щоб його не переобтяжувати.

Третю з серії експедицій провели 10—30.06.1980 р. Н. Здоровега (кер.) (сім'я і сімейний побут), З. Болтарович (народна медицина та ветеринарія), Л. Боцонь (громадський побут) та М. Мороз (народний календар; фотограф) вивчали традиційну та сучасну культуру поліщуків Чернігівської, Київської та Житомирської областей. Під час експедиції було закуплено 88 експонатів (серед них миски та гладушки з Чернігівщини та Сумщини), які поповнили фонди музею [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 591, арк. 53; спр. 594, арк. 18; спр. 609, арк. 3—4; Івашків, 2003, с. 55]. В архів передали звіти усіх учасників цієї наукової мандрівки, окрім її керівника (спр. 257в; 280).

Упродовж 9.07—01.08.1980 р. Т. Кішук (кер.) (інтер'єр народного житла), Г. Горинь (шкіряні промисли), Л. Боцонь (громадський побут), Ю. Литвин (засоби пересування (спр. 320; 321)) та С. Швед (народна медицина та велика сім'я) обстежили Старовижівський (с. Рокита), Ратнівський (сс. Здомишель, Тур) райони Волинської області, Зарічненський (сс. Річиця, Заозер'я), Сарненський (с. Любиковичі), Дубровицький (сс. Соломівка, Орв'яниця), Рокитнівський (с. Познань) райони Рівненської області та Олевський (сс. Рудня Хочинська, Копище, Хочино) район Житомирської області. Закуплено близько 100 експонатів для музею [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 591, арк. 65; спр. 594, арк. 18; спр. 609, арк. 4]. В архіві зберігається колективний звіт учасників цієї експедиції (спр. 257д).

Значно активізувалась збирацька робота наступного року. Упродовж 8.06—4.07.1981 р. одна із найбільш чисельних експедицій у складі Р. Кирчіва (кер.) (фольклор (спр. 261)), Т. Гонтар (народна їжа (спр. 292)), З. Болтарович (народна медицина (спр. 280)), Р. Чугай (народне мистецтво), Л. Худаш (народний світогляд), М. Мороза (народні знання та календар), Л. Боцонь (громадський побут), З. Росінської (сімейна обрядовість), Г. Стельмашук (одяг) та Р. Гошка⁴ (будівництво) обстежила Ратнівський і Камінь-Каширський райони Волинської області, Зарічненський, Сарненський і Рокитнянський райони Рівненської області, Олевський та Овруцький райони Житомирської області. Закуплено більше 30 експонатів до музею [АІН, ф. 1, оп. 1, спр. 637, арк. 49—50; спр. 651, арк. 3; спр. 653, арк. 2]. В архів передали колективний звіт (спр. 280а).

А вже 7—31.07.1981—25.07) Р. Кирчів (кер.) (фольклор (спр. 262)), З. Болтарович (народна медицина (спр. 280)), Л. Худаш (народний світогляд), Л. Боцонь (громадський побут), Г. Горинь (шкіряні промисли), Г. Стельмашук (одяг

4. Єдиний учасник комплексних поліських експедицій УДМХП АН УРСР початку 1980-х рр., який не був співробітником цієї установи. На той час він працював архітектором Музею народної архітектури та побуту у Львові.

(спр. 259)) та Р. Федина (лісорубство та тваринництво) обстежили Поліський (сс. Максимовичі, Весняне (давня назва — Вовчий Ліс)) та Чорнобильський (сс. Товстий Ліс, Горностайпіль) райони Київської області (згодом ці терени потрапили у зону відчуження), Ріпкінський, Городнянський, Щорський і Корюківський райони Чернігівської області [АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 637, арк. 63; Кирчів, 2008, с. 10]. В архіві зберігається їхній колективний звіт (спр. 2806).

Про роботу цієї експедиції на теренах Київщини Р. Кирчів розповів у квітні 2006 р. у своєму виступі на XVII науковій сесії Наукового товариства ім. Т. Шевченка (засідання секції етнографії та фольклористики, що було приурочене до 20-х роковин Чорнобильської трагедії). Згодом ці матеріали були опубліковані у статті [Кирчів, 2008]. Тут знаний народознавець ділиться своїми спогадами та нотатками з польового щоденника про виявлені там релікти традиційної культури та основні тенденції розвитку зазначених сіл Чорнобильського та Поліського районів напередодні аварії. Він стверджує, що тоді львівські вчені планували невдовзі ще відвідати ці терени з метою більш докладного дослідження русальної традиції, але цей задум не вдалося реалізувати.

Ще одну комплексну експедицію провели упродовж 7.06—4.07.1982 р. на терени Східного Полісся. Р. Кирчів (кер.) (фольклор (спр. 287)), Т. Гонтар (народна їжа (спр. 292)), З. Болтарович (народна медицина (спр. 303), родильна та похоронна обрядовість), Л. Худаш (народний світогляд, Л.), Л. Боцонь (громадський побут (спр. 286)), Г. Горинь (шкіряні промисли (спр. 293)) та Ю. Литвин (засоби пересування) відвідали Новгород-Сіверський (сс. Михальчина Слобода, Дегтярівка), Семенівський (сс. Тимоновичі, Погорільці) райони Чернігівської області, Шосткінський (сс. Каліївка, Чапліївка), Ямпільський (сс. Княжичі, Степове), Середино-Будський (сс. Рожковичі, Стара Гута, Очкіне) райони Сумської області. Колективний звіт зберігається в архіві (спр. 285).

1983 р. Р. Кирчів та З. Болтарович опублікували докладний звіт про три комплексні експедиції 1981—1982 рр. під керівництвом Р. Кирчіва, якими було охоплено 19 поліських районів шести північних областей України (щоправда, з них лише два райони в межах Київщини). У кожному з цих районів учасники наукових мандрівок досліджували в середньому по два-три населені пункти (загалом — 43 поселення), поєднуючи маршрутний та кушовий методи експедиційної роботи [Болтарович, Кирчів, 1983]. Текст цього звіту ще раз показує, наскільки мало матеріалів учасники зібрали серед поліщуків Київщини, позаяк тут наявні лише дві безпосередні вказівки про етнографічні реалії з цих теренів (про поширення плахт, як і на Східному Поліссі, а також про розповсюдження у суміжних з Білорусією міс-

цевостях (сс. Буда, Товстий Ліс Чорнобильського р-ну) спідниці «саян», назва якої, композиція і колорит, на думку авторів звіту, свідчила про виразний вплив у цій зоні білоруського костюма) [Болтарович, Кирчів, 1983, с. 68].

Останню з серії експедицій львівські народознавці провели впродовж 6—23.07.1983 р. Тоді зусиллями Р. Кирчіва (кер.) (фольклор (спр. 300)), З. Болтарович (народна медицина (спр. 308)), Р. Гошка (будівництво), Є. Кузишин (землеробство), З. Росінської (сімейна обрядовість (спр. 303)), Ю. Климця та О. Федорів (народна метеорологія (спр. 301)) було обстежено терени Камінь-Каширського району (сс. Великий Обзир, Стобихва, Фаринки) Волинської області, Дубровицького (сс. Вербівка, Бережки), Володимирецького (сс. Біле, Полиці) районів Рівненської області, а також Пінського району (сс. Бакиничі, Шоломичі) Брестської області БРСР [Кулик, 1984, с. 87—88; Федорів, 1984а, с. 99].

Підсумком кількарічної науково-дослідної роботи українських та білоруських народознавців стали дві колективні та низка індивідуальних монографій, кілька десятків статей та, що особливо важливо, три захищені кандидатські дисертації про окремі ділянки традиційної культури автохтонних мешканців Полісся України¹.

Перший том колективної монографії (опублікований в Києві) присвячений проблемам етнічної історії, господарських занять, матеріальної культури населення Полісся [ПМК, 1988], а другий том (побачив світ у Мінську) — громадському та сімейному побуту, різноманітним компонентам традиційно-побутової культури та змінам у побуті та духовній культурі за роки радянської влади [ОСБДКНП, 1987]. Відзначимо, що в більшості підрозділів другого тому відчутно домінує матеріал з поліських районів Білорусії.

Методика підготовки відповідних підрозділів зводилась до того, що український та білоруський автори (переважно фахівці з відповідних ділянок) готували нарис про відповідну ділянку своєї частини Полісся, а потім один з них (переважно білоруси), зводив це у спільний текст. Щоправда, у попередніх варіантах усі розділи

1. До цього часу за післявоєнні десятиліття українськими етнологами та фольклористам було захищено лише чотири дисертаційні дослідження про традиційну та сучасну культуру мешканців Полісся: Людмила Шевченко про побут та культуру крелевських ткачів (1954), Мустафа Козакевич про народне будівництво поліщуків (1961), Галина Пашкова про етнокультурні зв'язки у весільній обрядовості українців та білорусів Полісся (фактично вона порівнювала традиційну культуру українців Західного Полісся, які живуть з обох сторін українсько-білоруського політичного кордону) (1970-ті рр.) і Світлана Китова про традиційну та сучасну весняно-літню календарно-обрядову поезію Західного Полісся (1976).

були значно більшими за обсягом, проте в процесі підготовки до друку їх скоротили, тож значна частина зібраного фактичного матеріалу не була введена до наукового обігу¹. Р. Кирчів стверджує, що це двотомне видання, *«великого задоволення, особливо [...] українським авторам, [...] не принесло. Раз тому, що було здійснене з відступом від попередньо узгодженого плану-проспекту та було надто ретельно «відредаговане». І, по-друге, що з того великого матеріалу, який було зібрано в ході експедиційного дослідження, в ньому використано лише невелика частина»* [Кирчів, 2008, с. 10]. Яскравим свідченням того, як скорочували текст монографії, є підрозділ про поліський фольклор, співавтором якого виступив Р. Кирчів. Навіть його розділ був опублікований у значно скороченому вигляді [ОСБДКНП, 1987, с. 242—278]. Повний варіант цієї праці Романа Федоровича побачив світ лише у незалежній Україні [Кирчів, 2002, с. 214—262].

Р. Кирчів як член редколегії та відповідальний редактор однієї з книг цього видання, а водночас і учасник дискусій щодо трактування різних питань і текстових формулювань, стверджує, що на опублікованому варіанті колективного дослідження *«позначилася в непоодиноких випадках і наша поступливість заради того, щоб не пошкодити «непохитній єдності радянських народів-братів»* [Кирчів, 2009, с. 598—599].

Цей двотомник необхідно розглядати як важливу історіографічну пам'ятку української етнологічної науки радянського періоду, яка ще потребує окремого більш повного аналізу, і в свою чергу наголосимо на кількох важливих особливостях цього видання:

— під час підготовки колективної монографії автори залучили матеріали багатих фондів збірок етнографічних експонатів з Полісся, що тоді зберігалися у фондах музеїв Ленінграда, Львова, Києва, Мінська та низки регіональних музеїв України та Білорусі, що значно збагатило джерельну базу дослідження²;

— у двотомнику практично не представлено (хоча б з порівняльною метою) традиційну культуру мешканців Підляшшя (найзахідніша частина Полісся);

— це дослідження представило тогочасний погляд на місце Полісся в системі історико-етнографічного районування [ПМК, 1988, с. 28—40]. Саме напрацювання І. Чаквіна і М. Мороза (насамперед, першого з них) стали основними

орієнтирами для пізніших дослідників. На основі докладного аналізу цього підрозділу професор Михайло Глушко виділив кілька основних його недоліків та прогалин (трактування зазначеними авторами Полісся як «історико-етнографічної області»; його поділ передовсім не за етнографічними критеріями, а за етнічними ознаками та адміністративно-територіальним принципом («українське», «білоруське», «литовське», «польське» (Люблінське) Полісся); відсутність чіткої локалізації окремих «районів»), які на сучасному етапі розвитку етнологічної науки потребують або наукового спростування, або ж перегляду в межах набутих українськими народознавцями нових польових етнографічних матеріалів, нових результатів їхнього аналізу [Глушко, 2008b, с. 19—22];

— двотомне колективне дослідження дуже слабо ілюстроване фотографіями, рисунками; не знайде читач тут й жодної карти чи схеми, які б відображали межі Полісся, його внутрішнє членування або ж ареали поширення певних явищ традиційної культури.

Звичайно, результати досліджень окремих ділянок традиційної культури різнилися, на що вплинула низка чинників, зокрема й неоднаковий фаховий рівень самих науковців. Далося взнати й те, що чимало ділянок традиційної культури поліщуків в Україні у післявоєнні роки майже не досліджували, лише учасники комплексних експедицій кінця 1970 — початку 1980-х рр. першими за кілька десятиліть звернули увагу на традиційний транспорт, низку ремесел та промислів, народні знання тощо.

Водночас у відповідних розділах монографії дуже різнилася і репрезентативність окремих частин Поліського краю, що пояснювалось насамперед як нерівномірністю їх представлення у давнішій літературі, так і різними масштабами проведеної польової збирацької роботи. Сказане особливо стосується поліських районів Київщини, які в багатьох розділах представлені дуже слабо.

З-поміж зібраних тоді матеріалів польових досліджень у науковий обіг повніше введені ті, за темами яких учасники наукових мандрівок підготували монографічні дослідження [Лашук, 1992] або ж кандидатські дисертації. Загалом, було захищено три дисертаційних дослідження. Щоправда, по-перше, їхня наукова вартість була різною, а, по-друге, жодна з них не була опублікована окремою книгою.

Найпомітнішим з-поміж них стало дослідження О. Нестер про традиційне ткацтво Правобережного Полісся України, яке відчутно вирізняється своєю джерельною базою, позаяк упродовж 1975—1982 рр. авторка обстежила понад 200 населених пунктів зазначеного ареалу, що дало їй можливість широко використати картографічний метод. Учена провела комплексне дослідження прийомів обробки сировини, знарядь, техніки ткацтва, орнаменту,

1. Така сама доля спіткала й видані у радянський період колективні історико-етнографічні монографії про Бойківщину та Гуцульщину [Кирчів, 2002, с. 3—4].

2. До речі, під час проведення цих комплексних експедицій та індивідуальних виїздів проводився збір експонатів, які поповнили фонди львівського музею. Щоправда, ця складова тодішніх досліджень недостатньо відображена у тогочасній звітній документації, і до того ж, досі майже не проаналізована в історіографічній літературі [Івашків, 2003, с. 55].

термінології, видів продукції, їх використання у щоденному побуті та обрядових практиках поліщуків, відповідних вірувань та обрядодій, пов'язаних з усіма етапами як вирощування й обробки сировини, так і виготовлення готової продукції тощо [Дудар, 1979; 1980; Дудар-Нестер, 1980; Нестер, 1983; 1984; 1992]. Водночас дослідниця спробувала розглянути орнамент поліського ткацтва як важливе етногенетичне джерело [Нестер, 1985; 1998]. Один із найважливіших висновків ученої полягає у тому, що на досліджуваних теренах чітко виділяються розділені межиріччям Горині та Случі дві зони традиційного ткацтва, а також декілька локальних районів [Нестер, 1992, с. 89].

Комплексне дослідження про народний одяг поліщуків підготувала молода уродженка цього краю, а в майбутньому відомий український мистецтвознавець, Г. Стельмашук. У кандидатській дисертації та опублікованих статтях народознавець проаналізувала видовий склад одягу, його сировину, крій, архайчні елементи, декор, використання в обрядах, визначила локальні та регіональні комплекси й ареали поширення традиційного вбрання поліщуків, виділила характерні для нього загальноукраїнські, східно-і загальнослов'янські риси [ПМК, 1988, с. 334—365; Стельмашук, 1980; 1982; 1983; 1984].

У контексті пропонованого дослідження необхідно відзначити, що в обох цих дисертаціях були широко представлені й поліські терени Київської області, позаяк обидві дослідниці, окрім участі в комплексних експедиціях, провели й десятки індивідуальних виїздів, за рахунок чого змогли значно розширити репрезентативність різних районів Поліського краю.

Натомість майже непоміченою залишилася робота Р. Гошка (брав участь у трьох комплексних експедиціях 1981—1982 рр. та провів ряд індивідуальних виїздів), яка стала першим комплексним дослідженням народного будівництва Полісся України [Гошко, 1988]. Автор торкнувся специфіки поселень, садиби і житла, громадського та сакрального будівництва, проте, оцінюючи реальне значення цієї праці, доводиться констатувати її досить посередній фаховий рівень, до того ж на її підготовці та успішному захисті позначився і той факт, що її автор був сином тодішнього керівника ЛВ ІМФЕ АН УРСР.

Окрім згаданих, було заплановано ще кілька кандидатських дисертацій. Так, незавершеним залишилися цінне дослідження О. Федорів про народну метеорологію поліщуків. Частину зібраного матеріалу було введено у науковий обіг у статтях [Федорів, 1984а; 1984b; 1984c]. Натомість дисертаційне дослідження Ю. Литвина про традиційні шляхи сполучення та транспорт поліщуків залишилася лише на рівні задуму. Саме зібрані ним польові матеріали з цієї ділянки традиційної культури поліщуків (в архіві збереглося два його звіти (спр. 320; 321)), як і

відповідний підрозділ у колективній монографії [ПМК, 1988, с. 264—278], співавтором якого з українського боку виступив дослідник історії партії (!) А. Шляхтовський, були одними із найслабших.

Досить результативною була й кількарічна збирацька робота Ю. Лащука. Саме він був співавтором більшості підрозділів про численні різновиди народних ремесел та промислів поліщуків, їхні мистецькі особливості. А 1992 р. вчений опублікував окрему монографію «Народне мистецтво Українського Полісся» [Лащук, 1992]. Як у колективному двотомнику, так і в пізнішій монографії широко представлені матеріали з різних частин Полісся України. Зокрема тут знаходимо й цінні відомості про осередки, регіональні та локальні особливості гончарства та інших ремесел поліських районів Київщини.

Саме тоді Ю. Лащук і О. Нестер готували розділ до колективної праці про художні промисли УРСР, а перший з них і довідкові відомості про осередки художніх ремесел Київщини [Народні..., 1986, с. 116—118]. Окрему статтю Ю. Лащук присвятив і проблемі історії дослідження народних промислів мешканців Правобережного Полісся України, у якій зібрав численні маловідомі публікації та архівні матеріали [Лащук, 1985]¹.

З-поміж інших учасників цих наукових мандрівок лише декотрі, окрім підрозділів у двотомнику, опублікували ще й спеціальні статті про ті чи інші аспекти досліджуваних ділянок традиційної та сучасної культури поліщуків. Зокрема заслуговують на увагу ґрунтовні розвідки про родильну обрядовість [Кухарьонук, Росінська, 1985], медицину [Болтарович, 1986], купальську обрядовість [Климець, 1984; 1996] та деякі інші.

Відзначимо, що часто ці статті є більш повними, ніж підрозділи у двотомнику. Для прикладу, досить докладним є підрозділ про народне харчування, в якому знаходимо цінні відомості про щоденну, святкову та обрядову їжу, а також посуд поліщуків [ПМК, 1988, с. 376—399]. Щоправда, тут майже не відображена специфіка традиційного харчування окремих районів Полісся. З цього приводу набагато повнішою є спеціальна стаття Т. Гонтар про святкову та обрядову їжу автохтонів Полісся України [Гонтар, 1986]. Авторка спробувала простежити певні регіональні та локальні особливості цієї ділянки традиційної культури поліщуків у межах Західного, Середнього та Східного Полісся, проте матеріали з Київщини тут практично не представлені. Ще одна її розвідка

1. Цей мистецтвознавець належав до числа учених, які обмежували Полісся лише його правобережною (прип'ятською) частиною, а тому в цій історіографічній статті, як і в пізнішій монографії (на відміну від двотомної колективної праці), представлено лише відомості про цю частину Полісся. Аналогічного підходу притримується і його учениця О. Нестер.

присвячена питанню традицій та новацій у сучасному харчуванні поліщуків [Гонтарь, 1984].

Натомість до досить посередніх належали підрозділи про основні та найбільш допоміжних господарських занять, окремі ремесла та промисли (напр., лісорубство, відхожі промисли), традиційний світогляд та вірування поліщуків, громадський та сімейний побут сільського населення, громадський побут і духовну культуру міського населення краю тощо.

На особливу увагу заслуговує доля польових матеріалів, зібраних учасниками поліських експедицій 1970 — початку 1980-х рр. Нині звіти більшості учасників цих експедицій та частково польові щоденники зберігаються в архіві Інституту народознавства НАН України¹. Тож цілком можемо погодитися із твердженням вказаного дослідника, що до матеріалів згаданих поліських наукових експедицій *«варто повернутися, і в належному опрацюванні інтегрувати їх у науковий обіг»* [Кирчів, 2008, с. 13]. Але тут необхідно зробити уточнення, що сказано стосується матеріалів далеко не всіх збирачів, позаяк серед них трапляються дуже поверхневі речі.

Чи не найменше введені у науковий обіг польові першоджерела про традиційну календарну обрядовість, що були зібрані різними учасниками досліджуваних тут комплексних експедицій. Окрім розділу у колективній монографії, спеціальні публікації учасників цих наукових мандрівок стосувалися лише купальської обрядовості [Климець, 1984; 1996]. Згодом Ю. Климець широко представив ці матеріали й у своїй монографії «Купальська обрядовість на Україні», де зокрема виділив і певні регіональні та локальні традиції відзначення цього свята на теренах Полісся [Климець, 1990]. Щоправда, поліські райони Київщини тут практично не представлені, що зрештою й засвідчила вміщена у книзі карта побутування компонентів купальської обрядовості в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., де вказаний ареал залишився білою плямою [Климець, 1990, с. 118].

Зауважимо також, що зібрані тоді матеріали широко представлені у низці інших пізніших монографічних досліджень 1990-х рр. про окремі ділянки традиційної культури українців, авторами яких були окремі з учасників цих наукових мандрівок, насамперед З. Болтарович (народна медицина українців) [Болтарович, 1990] і Г. Горинь (шкіряні промисли західних областей України) [Горинь, 1992].

Комплексні поліські експедиції львівських народознавців співпали в часі з найактивнішим періодом польових досліджень у рамках реалізації ще одного важливого наукового проекту — «Поліського етнолінгвістичного атласу», над підготовкою якого від середини 1970-х рр. працював творчий колектив московських етнолінгвістів з їхніми колегами з України та Білорусії під

керівництвом академіка Нікіти Толстого. Найбільш інтенсивними польові дослідження за єдиною зведеною програмою та сіткою на теренах Білорусії, України та Росії були проведені у 1980—1985 рр. Проте вже після Чорнобильської катастрофи 1986 р. російські дослідники повністю припинили польові дослідження на теренах Полісся. До 1986 р. із 148 населених пунктів (з них лише 3 на Київщині), внесених у мережу атласу, вдалося обстежити 114 сіл (зокрема лише одне на Київщині — с. Копачі на Чорнобильщині у 1985 р.) [Гілевич, 2014, с. 40—42; Толстая, 1996, с. 49—50; 2005, с. 591—597]. Між виконавцями обох проектів в ці роки були окремі сторінки плідної співпраці. Для прикладу, у конференції «Полісся та етногенез слов'ян» (Київ, 1983 р.) взяли активну участь етнологи, етнолінгвісти та представники суміжних дисциплін [Полесье и этногенез..., 1983].

Таким чином, можемо підсумувати. Комплексні експедиції кінця 1970 — початку 1980-х рр. у рамках підготовки двотомної колективної монографії про традиційну та сучасну культуру мешканців Полісся — це цікава та важлива сторінка в історії етнографічного дослідження Полісся, яка, щоправда, досі ще недостатньо вивчена та осмислена пізнішими поліссезнавцями та дослідниками історії етнологічної науки. У пропонованій статті зроблено спробу його комплексно охарактеризувати, проте чимало згаданих тут аспектів ще потребують подальшого дослідження.

Саме тоді вперше упродовж лише кількох років було проведене комплексне дослідження всього Полісся у межах України, Білорусії та Росії. Натомість поза увагою народознавців залишилися поліські терени в кордонах сучасної Польщі (Підляшшя).

Текст відповідних підрозділів відобразив ще низку важливих явищ: як нерівномірність дослідження різних районів Поліського краю, так і різних ділянок традиційної культури місцевого населення. Отримані результати дослідження останніх суттєво різнилися. Тут далися ознаки як стан їхнього збереження, так і наявність/відсутність відповідних фахівців.

Матеріали з поліських районів Київщини досить нерівномірно представлені у різних підрозділах двотомника та інших тогочасних публікаціях учасників експедицій, позаяк саме північні райони Київщини були найменше охоплені під час проведення комплексних експедиційних мандрівок. Виняток становлять лише ті підрозділи двотомника, українські співавтори яких вже мали давніші напрацювання щодо цих теренів (весільна обрядовість), або ж, окрім участі в комплексних експедиціях, вони проводили численні індивідуальні експедиційні поїздки у рамках підготовки кандидатських дисертацій або ж інших планових тем (одяг, ткацтво, деякі інші ремесла та промисли). Тож і не дивно, що регіональні особливості та локальна специфіка традиційної куль-

1. Утворений 1992 р. на базі ЛВ ІМФЕ НАН України.

тури поліщуків Київської області та збережені тут до кінця ХХ ст. архаїзми у переважній більшості підрозділів двотомного колективного дослідження практично не представлені. Хронологічно експедиції львівських народознавців збіглися з широкомасштабними польовими дослідженнями у рамках підготовки «Поліського етнолінгвістичного атласу», учасники яких також дуже мало уваги приділили поліським районам Київщини. Зазначені факти стали однією з причин того, що на момент вибуху на ЧАЕС саме цей ареал залишався одним із найменш досліджених на теренах цілого Полісся.

Двотомна колективна монографія 1987—1988 рр. підсумувала все попереднє дослідження цього краю упродовж двох століть. До того ж, вона мала стати важливим поштовхом для подальших наукових студій. Але роль цього каталізатора відіграла не вона, а найбільша техногенна катастрофа в історії людства — аварія на ЧАЕС. Результати збирацької роботи учасників постчорнобильських експедицій середини 1990-х рр. на теренах Поліського, Чорнобильського та сусідніх районів переконливо довели, що попередники дарма не приділяли цьому ареалу належної уваги.

АІН, ф. 1, оп. 1. Науково-організаційної і управлінської документації, спр. 414. Накази директора музею з основної діяльності та особового складу за 1974 р., 107 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 442. Накази директора музею з основної діяльності та особового складу за 1975 р., 133 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 446. Річний звіт про науково-дослідну роботу музею за 1975 р., 36 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 456. Звіт про науково-дослідну роботу відділу [мистецтвознавства] за 1975 р., 7 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 468а. Накази директора музею з основної діяльності та особового складу за 1976 р., 125 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 472. Річний звіт про науково-дослідну роботу музею за 1976 р., 31 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 500. Накази директора музею з основної діяльності та особового складу за 1977 р., 151 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 510. Звіт про науково-дослідну роботу відділу [етнографії] за 1977 р., 9 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 534. Річний звіт про науково-дослідну роботу музею за 1978 р., 28 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 559. Накази директора музею з основної діяльності та особового складу за 1979 р., 136 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 563. Річний звіт про науково-дослідну роботу музею за 1979 р., 29 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 576. Звіт про науково-дослідну роботу відділу [народних художніх промислів] за 1979 р., 8 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 591. Накази директора музею з основної діяльності за 1980 р., 113 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 594. Робочі плани науково-дослідної роботи музею на 1980 р., 18 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 596. Річний звіт про науково-дослідну роботу музею за 1980 р., 36 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 609. Звіт про науково-дослідну роботу відділу [етнографії] за 1980 р., 9 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 637. Накази директора музею з основної діяльності за 1981 р., 125 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 651. Звіт про науково-дослідну роботу [відділу етнографії] за 1981 р., 9 арк.

АІН, ф. 1, оп. 2, спр. 653. Звіт про науково-дослідну роботу відділу [карпатознавства] за 1981 р., 4 арк.

Болтарович З. Є., Кирчів Р. Ф. Експедиційне вивчення Полісся // *НТЕ*. — 1983. — № 5. — С. 65—70.

Болтарович З. Є. З народної медицини українців Полісся // *НТЕ*. — 1986. — № 2. — С. 32—38.

Болтарович З. Є. Народна медицина українців. — К., 1990. — 231 с.

Борисенко В. К. Локальні особенності свадєбної обрядности українців Полєсєя // *ВСИПЭАИ* 1982—1983 гг. — Черновцы, 1984. — Ч. II. — С. 291—293.

Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження. — К., 1988. — 190 с.

Гілевич І. Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — 2008. — Вип. 43. — С. 34—53.

Гілевич І. Польові дослідження російських і білоруських етнологів та етнолінгвістів на теренах Полісся України в 1945—1980-х рр. // *НЗ*. — 2014. — № 1. — С. 38—47.

Гладкий М. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст. (історико-етнологічне дослідження). — Дрогобич, 2007. — 198 с.

Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: навч. посіб. — Львів, 2008 а. — 288 с.

Глушко М. Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (За матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ — початку ХХІ ст.) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — 2008b. — Вип. 43. — С. 15—33.

Гонтарь Т. А. Традиционное и новое в современном питании украинцев Полесья // *ВСИПЭАИ* 1982—1983 гг. — Черновцы, 1984. — Ч. I. — С. 101—102.

Гонтар Т. А. Традиционная праздничная и обрядовая пища украинцев Полесья в ХІХ—ХХ вв. // *Советская этнография*. — 1986. — № 5. — С. 92—98.

Горинь Г. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). — К., 1992. — 92 с.

Гошко Ю. Г. До історії сільської общини на Поліссі // *НТЕ*. — 1966. — № 3. — С. 33—39.

Гошко Р. Ю. Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина ХІХ—ХХ вв.) : Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Мн., 1988. — 23 с.

Дудар О. Т. Традиційне і сучасне поліське ткацтво // *НТЕ*. — 1977. — № 3. — С. 44—50.

Дудар О. Т. Художнє ткацтво Полісся // *Народні художні промисли України*. — К., 1979. — С. 69—78.

Дудар-Нестер О. Т. Килими Полісся // *НТЕ*. — 1980. — № 5. — С. 57—61.

Захарчук-Чугай Р. Народне декоративне мистецтво Українського Полісся. Чорнобильщина. — Львів, 2007. — 336 с.

Івашків Г. Основні етапи формування збірки народної кераміки в Музеї етнографії та художнього промислу // *Український керамологічний журнал*. — 2003. — № 2—4. — С. 44—59, 173—179.

Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: нариси й статті. — Львів, 2002. — 351 с.

Кирчів Р. Народознавчі матеріали з Чорнобильського краю напередодні катастрофи // *НЗ*. — 2008. — № 1—2. — С. 10—13.

Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження // НЗ. — 2009. — № 5—6. — С. 594—607.

Климець Ю. Д. Из современных полевых исследований традиционной купальской обрядности на Украине // ВСИПЭАИ 1982—1983 гг. — Черновцы, 1984. — Ч. II. — С. 264—265.

Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні. — К., 1990. — 143 с.

Климець Ю. Функціональна семантика вогню у святкуванні Івана Купала на Волині і Волинському Поліссі // Полісся: мова, культура, історія : Матеріали міжнар. конф. — К., 1996. — С. 264—268.

Кулик О. О. Інститут ім. М. Т. Рильського АН УРСР у 1983 році // НТЕ. — 1984. — № 3. — С. 84—88.

Кухарьонюк Т. І., Росінська З. П. Родильна обрядовість на Поліссі // НТЕ. — 1985. — № 6. — С. 45—48.

Лащук Ю. П. З історії вивчення художніх промислів Українського Полісся // НТЕ. — 1985. — № 1. — С. 34—41.

Лащук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся. — Львів, 1992. — 134 с.

Лащук Ю. Біографічні спогади // Гоцанське Погоріння: давнина і сучасність : Наук. зб. матеріалів наук.-краєзнавч. конф. — Рівне ; Гоца, 2002. — С. 108—113.

Малчанова Л. А. Некоторые выніки работы комплексной этнографической экспедиции 1963 г. на Беларусь и Украинскому Полесью // Весці АН БССР. Серія грамадскіх навук. — 1964. — № 4. — С. 182—184.

Матейко К. І. Український народний одяг. — К., 1977. — 223 с.

Народні художні промисли УРСР / [Відп. ред. Р. В. Захарчук-Чугай]. — К., 1986. — 142 с.

Нестер А. Т. Художественное ковроделие Северной Украины (бассейн р. Уж) конца XIX — начала XX вв. // Международный симпозиум по искусству восточных ковров (Баку, 5—10 сентября 1983 г.) : тезисы. — Баку, 1983. — С. 65—67.

Нестер А. Т. Народное ткачество украинского Полесья конца XIX — начала XX вв. : Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Мн., 1984. — 19 с.

Нестер А. Т. Орнамент ткачества как источник реконструкции этнологических явлений Украинского Полесья // Тезисы докладов советской делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии (Київ, сентябрь 1985 г.). — М., 1985. — С. 136—137.

Нестер А. Т. Полесский лен и славянские традиции // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 2. — С. 89—101.

Нестер О. Орнамент народного ткацтва і питання етногенезу // Артанія. — 1998. — № 4. — С. 40—43.

Нестер О. Спогад про дослідника народного мистецтва // НТЕ. — 2006. — № 2. — С. 107—108.

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Под ред. В. К. Бондарчика. — Мн., 1987. — 376 с.

Полесье и этногенез славян: предварительные материалы и тезисы конференции / Отв. ред. Н. И. Толстой. — М., 1983. — 156 с.

Полесье. Материальная культура / Под ред. В. К. Бондарчика, Р. Ф. Кирчова. — К., 1988. — 446 с.

Скурятівський В. Я сам про себе розкажу. — Рівне, 2005. — 275 с.

Стельмашук Г. Г. Традиційний одяг Житомирщини // НТЕ. — 1980. — № 6. — С. 77—82.

Стельмашук Г. Г. Поліські жіночі головні убори (кінець XIX — початок XX ст.) // НТЕ. — 1982. — № 4. — С. 53—56.

Стельмашук Г. Г. Народный костюм Украинского Полесья конца XIX — начала XX в. : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Мн., 1983. — 25 с.

Стельмашук Г. Г. Обрядовые функции народной одежды // ВСИПЭАИ 1982—1983 гг. — Черновцы, 1984. — Ч. I. — С. 181—182.

Толстая С. Этнолингвистическое изучение Полесья: состояние и перспективы // Полісся: мова, культура, історія : матеріали міжнар. конф. — К., 1996. — С. 47—54.

Толстая С. М. Полесский народный календарь. — М., 2005. — 599 с.

Федорів О. Из народної метеорології поліщуків // Жовтень. — 1984а. — №. 5. — С. 99—104.

Федорів О. Р. Метеорологические наблюдения как компонент традиционной календарной обрядности // ВСИПЭАИ 1982—1983 гг. — Черновцы, 1984b. — Ч. I. — С. 187—189.

Федорів О. Р. Народна метеорологія українців Полісся // НТЕ. — 1984. — № 6. — С. 52—55.

И. Я. Гилевич

ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КИЕВЩИНЫ ПРИ ПОДГОТОВКЕ ДВУХТОМНОЙ КОЛЛЕКТИВНОЙ МОНОГРАФИИ О ПОЛЕСЬЕ (конец 1970-х — начало 1980-х гг.): ИСТОРИЯ И НАУЧНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

В статье на основе привлечения широкого круга архивных и опубликованных материалов охарактеризована история и научные результаты реализации совместного проекта украинских и белорусских народоведов — двухтомной коллективной монографии о традиционной и современной культуре полешуков. В частности установлено место, которое было отведено полесским районам Киевской области в тогдашних полевых исследованиях и опубликованных работах.

Ключевые слова: Полесье, этнология, полевые исследования, традиционная и современная культура.

I. Y. Hilevych

NORTH DISTRICTS OF KYIVAN REGION FIELD SURVEYS DURING TWO- VOLUME COLLECTIVE MONOGRAPHY ABOUT POLISSYA PREPARATION (late 1970s — early 1980s): HISTORY AND SCIENTIFIC RESULTS

The paper rests upon the wide range of archival and published materials where the history and scientific results of the joint Ukrainian and Belarusian ethnologists' project realization are considered. Namely it is two-volume collective monography on traditional and modern culture of *polishchuki* (the Polissian locals). In particular, the role of the Polissyan districts of Kyivan region in the field explorations and publications of that time has been defined.

Key words: Polissya, ethnology, field explorations, traditional and modern culture.

Одержано: 12.06.2016

Н. А. Ковальчук

ОБРЯД «ПРОВОДИ РУСАЛОК» НА ПІВНІЧНОМУ СХОДІ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ (термінологія, структура, ареалогія)

У статті на основі систематизації та аналізу польового матеріалу, який стосується Київського та Житомирського Полісся, виявлено типи обряду троїцького циклу «Проводи русалок», з'ясовано варіативність його структурних елементів та обрядової термінології. Встановлено ареали поширення типів обряду у північно-східній частині Правобережного Українського Полісся.

Ключові слова: календарний обряд, Київське Полісся, Житомирське Полісся, «Проводи русалок», «Виганяти русалок», «Топити русалок», «Брикси».

Одне із першочергових завдань вітчизняної етнологічної науки — ґрунтовне і всебічне вивчення етнокультури регіонів з урахуванням їхньої специфіки, етнокультурних зв'язків з іншими країнами та їхніми народами. Тож виявлення локальних відмінностей та ареальних зв'язків у термінології, структурі й семантиці системи свят окремих регіонів є важливим аспектом дослідження й календарної обрядовості, яка з давніх часів була невід'ємним компонентом системи народної духовної культури, своєрідним уособленням історії народу, несе в собі специфічно виражену інформацію про його повсякденне життя, світогляд і релігійно-міфологічні уявлення.

Наслідки аварії на Чорнобильській АЕС спричинили деструкцію системи традиційної культури Середнього Полісся: перервався хід природного розвитку місцевої матеріальної і духовної культури та її спадкоємної трансмісії наступним поколінням. Ці обставини актуалізують нові аспекти у дослідженні проблем етнокультурної історії України та її регіонів. Тим часом простежується нерівномірність вивчення Середнього Полісся з погляду локальної специфіки і територіальної диференціації багатьох

явищ місцевої духовної культури. Сукупністю зазначених вище обставин зумовлюється актуальність теми дослідження.

Однією з найбільш значимих та найбільш яскравих ланок річного кола є троїцький цикл, звичай і обряди якого тісно пов'язані з календарною зміною сезонів — весни і літа, а також культом померлих, у т.ч. вшануванням т.зв. «заложних» (нечистих) покійників — русалок. В останній день троїцького циклу на значній території Середнього Полісся здійснювалося ритуальне випровадження (вигнання) русалок за межі села до місць їхнього постійного перебування.

Обряд «Проводи русалок» у науковій літературі досить відомий. Вивченню і з'ясуванню його структури і семантики присвятили свої дослідження такі відомі вчені, як Д. К. Зеленін, який детально проаналізував усі відомі на початок ХХ ст. варіанти обряду [Зеленин, 1912], Л. Н. Виноградова — у складі загальнослов'янської русальної традиції розглянула структуру поліського обряду та його територіальне поширення в межах Гомельської області та суміжних територій [Виноградова, 1986]. За аналізом відомостей із архівних джерел та наукової літератури варіативність русальної обрядовості на українсько-білоруському та білорусько-російському порубіжжі розглядали С. М. Толстая [Толстая, 2005], В. К. Соколова [Соколова, 1979, с. 213—223]. На глибокому аналізі польових матеріалів з Українського Полісся, що стосуються уявлень про походження русалок та пов'язаних з ними обрядів, побудовані дослідження вітчизняних вчених, зокрема К. М. Кутельмаха [Кутельмах, 2001], В. В. Галайчука [Галайчук, 2008]. Однак виявлення локальних варіантів обрядів, приурочених до дня відходу русалок, та окреслення

ареалів їхнього поширення на Правобережному Поліссі України не здійснювалося.

Метою нашого дослідження є виявлення локальних варіантів обряду та встановлення ареалів їхнього поширення на основі порівняльного аналізу варіативності структурних складових та обрядової термінології.

Джерельною базою цієї роботи стали польові етнографічні матеріали, записані учасниками історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф протягом 1994—2015 рр. Збір відомостей про традиційні обряди трійцького циклу в населених пунктах Чорнобильського (Ч.), Іванківського (Ів.), Поліського (П.) р-нів Київської обл. та Народицького (Н.), Овруцького (Ов.), Лугинського (Л.), Олевського (Ол.), Ємільчинського (Єм.) р-нів Житомирської обл., а також у середовищі переселенців із зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення проводили К. М. Кутельмах [РА, Поліське-94, ч. 1, т. 8; РА, Овруч-95, ч. 1, т. 7; ч. 1, т. 8], О. Ю. Чебанюк [АА ДНЦЗКСТК, Яготин-1999, Чебанюк; Брусилів—Радомишль-2003, Чебанюк; Зона-2003, Чебанюк; Житомир-2004, Чебанюк], Т. П. Пархоменко [АА ДНЦЗКСТК, Баришівка—Переяслав-Хм.-1999, Пархоменко; Зона-2004, Пархоменко; Лугини-2005, Пархоменко], Н. А. Ковальчук [АА ДНЦЗКСТК, Зона-2007, Ковальчук; Олевськ-2008, Ковальчук; Зона-2010, Ковальчук; Ємільчине-2011, Ковальчук; Зона-2012, Ковальчук; Володарка-2012, Ковальчук; Зона-2013, Ковальчук; Іванків-2013, Ковальчук; Макарів-(IX)-2013, Ковальчук; Макарів-(X)-2013, Ковальчук; Яготин-2014, Ковальчук; Баришівка—Переяслав-Хм.-2014, Ковальчук].

Хронологічні межі дослідження зумовлені станом вивчення традиційних обрядів Київського та Житомирського Полісся і охоплюють період з 1930-х до 1986 р., коли відбулося переселення мешканців із сіл, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Основні обряди, звичаї, заборони трійцького циклу пов'язані з перебуванням поміж живих на землі душ предків, зокрема т.зв. «заложних» (нечистих) покійників, які на період трійцького тижня з'являються на землю з «того світу». Напередодні дня Святої Трійці, означеного в народному календарі як «Труйца», «Зелені свята», п'ятниця та субота присвячувалися поминанням померлих.

Звичай прикрашати до Трійці свіжою зеленою оселю, господарські споруди, подвір'я є спільним для усіх слов'ян і добре відомий на обстеженій території. У цій зелені, за народними віруваннями, ховаються духи померлих родичів. На подвір'ї біля воріт чи біля входу до хати, а також під вікнами закопували берези, на яких, відповідно до місцевих уявлень, колихалися русалки — утоплені на трійцькому тижні чи народжені і померлі у ці дні.

Період від Трійці до наступного понеділка (іноді вівторка) в народному побуті означали терміном «Русальний тиждень» (іноді «Русалка», «Троєшній тиждень»). Традиційні місця перебування русалок цього тижня — поле, вода, рідше — ліс. Щовечора для русалок залишали на ніч на столі канун (іноді воду або будь-яку їжу): *«Весь тиждень до понеділка ставили воду або канун і ложечки русалкам, і кожен день міняли»* (с. Володимирівка П.).

Перебування поміж живих душ т.зв. нечистих покійників зобов'язувало дотримуватися цілої низки заборон. Так, щоб уникнути неприродної смерті, не можна було йти до води (купатися, золити, прати) *«бо буде утопленік»* (с. Іловниця Ч.), *«русалкі у воду затягнуть»* (с. Старі Шепеличі Ч.). Заборонялося працювати в полі, щоб не спровокувати неврожай, *«бо висохне, чи вирвуть русалкі»* (с. Городище Ч.). Не дозволялося також шити, рубати, косити траву, щоб не зашкодити русалкам, не розсердити їх: *«Як будеш шити, русалочкам ноги будеш підколювати»* (с. Бенівка Ч.), *«Не можна шити, бо очі русалці зашиєш»* (с. Буряківка Ч.), *«У русалочок поколоті ноги, як хто косить, покосують їм ранкі, їм трудно йти з нашого світу, треба, щоб у них не було крові»* (с. Бенівка Ч.). Старалися не вивішувати на ніч білизну, бо русалки могли її подерти: *«Ходили русалкі, шкоду робили, як постіраєш да повішаєш, можуть здерти, можуть шось перекинуть»* (с. Річиця Ч.).

Особливого значення для захисту полів від природних стихій у деяких місцинах надавали заборонам на роботу в полі у середу трійцького тижня — «Громовá» (іноді «Градовá») середа. Четвер Трійцького тижня вирізнявся як один із найбільш значимих днів «Русальниці» і означався як «Сухий» четвер (іноді «Русальний день»). Відповідно до народних уявлень цього дня русалки виходять з води і «просушуються»: *«На Труйцу щоб був дощ, щоб покуналис русалкі, а в четвер вже вони сушара»* (с. Корогод Ч.), *«Русалкі у воді, а в сухій четвер виходять сушитися»* (с. Кам'янка Ч.).

Русальний тиждень завершувався у понеділок (іноді вівторок), наступний після Трійці. На обстеженій території зустрічаються різні назви згаданого дня: «Проводá», («Проводи»), «Розигри» («Розергі»), «Русальний день», «Розиграш», «Русалка» (терміни поширені дисперсно).

По завершенню «Русального тижня» русалки покидають землю і повертаються на «той світ»: «розбігаються», «розходяться», «втікають», «зникають», «ідуть на воду», «летять у небо», «сходять з полів», «розгулюють» тощо. У населених пунктах Київського і деяких районів Житомирського Полісся до останнього дня їхнього перебування поміж живих приурочені ритуали символічного випровадження чи вигнання русалок за межі села, до місць їхнього постійного перебування (могила, вода, небо).

Обряди, приурочені до відходу русалок, на північному сході Правобережного Полісся мають різні варіанти вияву, пов'язані з місцевими народними віруваннями про походження русалок та місця їхнього постійного перебування. Відповідно до окремих характерних ознак нами виявлено три типи таких обрядів: I. Обряд випровадження русалок з рядженим персонажем під назвою «Проводи русалок»; II. Обряд випровадження русалок як уявних міфологічних персонажів, що фіксується у трьох варіантах під назвами: II. 1 «Проводи русалок», II. 2 «Виганяли русалок», II. 3 «Топили русалок»; III. Обряд відзначення відходу русалок під назвою «Брикси». Територіальне поширення зазначених типів та варіантів представлено на карті (рис. 1; тут і далі див. кольорову вклейку).

Обряд «Проводи русалок» із рядженим персонажем (I) фіксується у селах Роз'їждже Чорнобильського р-ну та Денисовичі і Буда Радинська Поліського р-ну. За спостереженнями дослідників, обряд такого типу у межах Полісся локалізується в його східній зоні (значна частина Гомельської області і порубіжні райони Брянської, Чернігівської, Житомирської областей) та за межами Полісся охоплює південно-російські області [Виноградова, 1986, с. 108; Бязсілка, 2011, с. 104—106].

Структура обряду включає виплітання вінків, рядження «русалки», ритуальну ходу, виконання приурочених пісень, водіння «русалки», розведення вогнів, дії з вінками, перекочування через могили, обхід кладовища, хоровади, лякання, втечу, перегороджування дороги.

У зазначених селах обряд здійснювали у понеділок — «надвечір», «перед заходом сонця», «увечері, як сонце зійде». Заздалегідь заготовляли вінки, плетені із волошок та інших польових квітів. Наряджали русалкою жінку, дівчину або хлопця. У способах рядження простежуються певні відмінності. Зокрема жінку рядили у білу сукню, розпускали їй волосся, одягали вінок з квітів (с. Буда Радинська), або ж замаювали дівчину квітами, розпускали коси, одягали вінок: «Русалка була так як ми ходили і венок з цвєтов» (с. Денисовичі), могли наряджати й хлопця: «Хлопця в хустки, в спідницю, в кветкі» (с. Денисовичі). Інші учасники обряду також одягали один вінок, а решту тримали у руках.

Ряджену русалку вели через все село на кладовище. У с. Денисовичі, де обряд здійснювали не один, а паралельно декілька гуртів, простежуються відмінності у виборі місця, до якого відводили «русалку»: це могло бути як кладовище, так і поляна в лісі або поле. Хода супроводжувалася співанням приурочених пісень. У Денисовичах поблизу кладовища розводили вогонь, через який перескакували. У тому випадку, коли дійство відбувалося на кладовищі,

фіксуємо перекидання (перекочування) учасників дійства через могили, покладання вінків на могилу або вішання їх на хрести. Якщо ж місцем обряду було поле чи ліс, вінок кидали в лісі або пускали на воду. При цьому у кожному з випадків один вінок забирали з собою для того, щоб покласти його на гряди з капустою.

У селах Роз'їждже та Буда Радинська існувало правило обходити тричі кладовище. А в Роз'їжджому ще й водили хоровод поміж могилами, при цьому ряджена русалкою дівчина чи жінка знаходилася в центрі такого хороводу. У Буді Радинській біля могил проводили ритуальне трапезування та залишали на могилах випивку і їжу: «*Це русалка пообідає*».

З місця, до якого проводили русалку, назад в село бігли. Той, кого рядили русалкою, знімав вінок та «костюм» і біг слідом за гуртом. При тому у с. Роз'їждже хлопці лякали дівчат русалками, а в Денисовичах — ще заздалегідь перепинали дорогу мотузками та переганяли дівчат через перепони на дорозі батогами.

Обряд другого типу (II) — випровадження русалок як уявних міфологічних персонажів, фіксуємо у трьох варіантах під назвами: «Проводи русалок», «Виганяли русалок», «Топили русалок». У кожному з варіантів русалки існують лише у свідомості виконавців обряду. Варіанти визначені за відмінністю структурних ознак та обрядової термінології (територіальна диференціація варіантів представлена на карті) (рис. 1).

Ареал побутування першого варіанту обряду «Проводи русалок» (II. 1) обіймає Чорнобильський і Поліський р-ни Київської обл. та фіксується у деяких населених пунктах суміжних районів. За відмінностями у складі структурних елементів обряд поділяється на два підваріанти (II. 1. 1 та II. 1. 2).

Найстійкішими ознаками, характерними для обох підваріантів, є назва обряду, час його проведення, склад учасників, виготовлення вінків і квітів, ритуальна хода, співання приурочених пісень, місце проведення основних ритуалів, дії з вінками. Такі ритуали як биття, залякування, втеча — поширені спорадично.

Названі обрядові елементи виявляють незначну варіативність. Зокрема у селах Чапайка, Городище днем проведення обряду є вівторок, а на переважній частині території — понеділок. Ритуально значимим місцем, до якого «проводили русалок» із села, найчастіше було кладовище, іноді фіксуємо й інші установи правила: проводили від села до річки (сс. Городище Ч., Мусійки Ів., Федорівка П.), від річки до кладовища (с. Крива Гора Ч.), від села до кладовища, а потім до річки чи до колодязя (сс. Оташів Ч., Чистогалівка Ч., Копачі Ч., Ороне Ів., Федорівка П., Ковшилівка П., Діброва П., Корогод Ч.), або в поле (с. Нова Марківка П.). При тому у деяких селах північної частини Чорнобильщини (сс. Рудьки, Усів,

Машеве) на кладовище не заходили, а дійство відбувалося поблизу кладовища, або дорогою до нього.

Виконавцями обряду могли бути тільки жінки, або старші жінки й діти, іноді тільки дівчата чи молодь. Спородично фіксуємо відсутність усталених правил щодо складу виконавців.

Вінків зазвичай виплітали декілька (багато), один з таких вінків одягали на голову, або всі вінки несли в руках. Заготовляли також пучечки квітів. Використовували, як правило, польові квіти, часто фігурують саме волошки (за винятком північно-західної частини Чорнобильщини, про що йтиметься далі). Вінки та квіти найчастіше залишали на могилах: *«Ложили жінкам віночки, а чоловікам букетіки»* (с. Роз'їждже Ч.), *«Молодим вінки вішали, старим по два пучечки на хресті»* (с. Мартиновичі П.). Дисперсно фіксується звичай кидати вінки на воду. Несистемно зустрічаються в обряді й ритуальні вогні.

По завершенню обрядових дій учасники обряду поверталися в село. Дорогою веснянок та русальних пісень вже не співали, а співали будь-які інші пісні. До ритуальних дій, які виконували на зворотному шляху, відносяться: залякування, втеча, биття по спині лозиною — всі вони мають дисперсне поширення. Так, коли учасники обряду поверталися в село, хлопці лякали дівчат і жінок русалками: *«Хлопці забігають наперед і пугають, передягаючи русалками»* (с. Усів), *«Хлопці пугають — скачуть з хвой»* (с. Крива Гора Ч.). За нашими спостереженнями звичай бігти в село від місця проведення обряду не завжди пов'язаний із ляканням. Частіше бігли, щоб уникнути повернення русалок: *«Назад бігли, щоб мертвеці не посіли нам на спину»* (с. Розсоха Ч.), *«Убегали, щоб русалки не залоскотали, і оберталися не можна»* (с. Іллінці Ч.). На зворотному шляху іноді били одне одного по спині гілкою верби: *«щоб спина не боліла»*.

У північно-західній частині Чорнобильського р-ну виявлено мікроареал, у межах якого згаданий обряд окрім вищезазначених структурних складових містить низку специфічних архаїчних елементів. За наявності цих елементів виділяємо 1 підваріант обряду «Проводи русалок» (П. 1. 1) (рис. 1). Зокрема винятково на зазначеній території побутовало правило виготовляти вінки із гілок осики та берези (на іншій території такі вінки зустрічаються в поодиноких випадках). Лише у групі сіл вказаного мікроареалу побутовув звичай нести вінки після кладовища «в гряди на капусту»: *«Клалі вінок, щоб нічого не заводіло в градах»* (с. Зимовище Ч.), *«Кідали вінок на капусту, щоб головці були такі як вінок»* (с. Буда Ч.). У деяких селах на капусту несли саме той вінок, який лежав на могилі (сс. Старосілля, Роз'їждже Ч.). У випадку, коли дійство відбувалося за

межами кладовища, вінок обкачували у піску, а тоді забирали (с. Рудьки Ч.).

Характерним для сіл північно-західної частини Чорнобильщини є також перекачування (перекидання) через могили (*«перекулюватися, щоб спина не боліла»*), водіння хороводів між могилами, перегороджування дороги, обливання водою (*«хлопці дівчат обливали, щоб дощ ішов»*) — за межами вказаного мікроареалу ці звичаї зустрічаються лише як острівні.

Другий підваріант обряду «Проводи русалок» (П. 1. 2) вирізняється відсутністю вищезазначених специфічних елементів, характерних для 1 підваріанту, та наявністю таких ритуальних дій як обхід кладовища гуртом учасників обряду та проведення трапезування на могилах.

На території побутовання обряду «Проводи русалок» з міфологічними персонажами нами зафіксовано також низку структурних складових, які мають вузькококальне чи острівне поширення. До таких, зокрема відносимо правило нести з села разом із вінками та квітами берези чи гілки дерев, які встановлювалися в оселі чи біля вікон на троїцький тиждень: *«Вінки плели із свіжої берези, а чоловіки несли берези, які були під вікнами»* (с. Розсоха Ч.), *«Знімали з хати кльона і все, і що несли на кладбища, а що палили»* (с. Бобер П.), *«Йшли з квітами і з сухими гілочками з хати»* (с. Пухове П.) — звичай зустрічається вузькококально у південній частині ареалу поширення обряду (сс. Розсоха Ч., Бобер та Пухове П., Оране Ів.).

Спородично на півночі Поліського та Чорнобильського р-нів (сс. Нова Красниця, Усів, Старі Шепеличі, Рудьки, Старосілля, Машеве Ч. та Лутовики П.) під час ритуальної ходи із села до кладовища учасники обряду розташовувалися щільно один до одного, утворюючи у такий спосіб своєрідну «стіну»: *«Йшли стіною через усе село, брались под руки, і стари і маліє рядами»* (с. Рудьки Ч.), *«Ключем поберуца, радом ідуть через усе село»* (с. Машеве Ч.), *«Трималися за руки молодіци»* (с. Старосілля Ч.).

Острівне поширення мають деякі специфічні дії із вінками: вінком тричі стукали по хресту (с. Зимовище Ч.); «тріпали» вінок: *«На могилах вінок трепали»* (с. Річиця Ч.); вінок підкидали вгору: *«Вінок з осіни несли в руках, а як проведем русалок, кідали вгору, ловили і з ними верталися»* (с. Усів Ч.); кидали на поле у жито (сс. Мусійки Ів., Машеве, Корогод Ч.) чи у вогонь (с. Рудьки Ч.); вішали вінки на загорожі в селі (с. Усів Ч.) чи на могилах (с. Старі Шепеличі Ч.).

В обряді «Проводи русалок» з міфологічними персонажами присутні також елементи ритуального вигнання, а саме магичних актів відлякування, відгону: биття палками по заборах (сс. Стара Красниця, Іллінці Ч.), плескання в долоні (с. Стара Красниця Ч.).

У деяких селах Поліського р-ну ввечері в селі під час гуляння жінок гойдали та тягали вулицями на великих березових гілках, які до

цього були встановлені під вікнами осель впродовж трійцяного тижня: *«Гойдали яку жінку на гілках берези, як в гамаку»* (с. Володимирівка П.), *«А вже як русалкі провели, пришли з могилок, по хатах собиралися сусіди з сусідами. Уже як вип'ють, да ще дощ як пуйде гарний, за ту березу, що під вікнами заштирали і тиждень вона стояла, да посядуть на ту березу, да по калюжах повозять одне одного»* (с. Мартинівці П.).

Другим варіантом обрядів другого типу є обряд «Виганяли русалок» (П. 2). Цей варіант має дисперсне поширення на лівобережжі верхньої течії р. Уж. Обрядові дії здійснювалися, як правило, в останній день Русального тижня «по обіді». Найповніше обряди зафіксовані у с. Серби Єм.: жінки з качалками виганяли русалок з поля в бік могилок, після чого трапезували: *«Це, колись баби збирались і це вже беруть качалки, да йдуть із жита русалкі гонять, бо вже їхня не пора <...> На могілкі гонили, звідки ж русалкі приходять — з могилок. То це походили баби кругом жита, да вже, каже: “Ми повигонили»* (с. Серби Єм.). У с. Калинівка Луг. жінки також виходили на поля, сідали на межах і здійснювали трапезування: *«Брать гарилку, пойти сісти на межи, сусіди всі сядуть на межи, і це на ці Розвергі випить для того, що вся нечисть зійде з полюв»* (с. Калинівка Луг.).

Третій варіант обрядів другого типу — «Топили русалок» (П. 3) побутував у групі сіл північно-західної частини Ємільчинського та суміжних селах Олевського р-нів. Найстійкішими елементами обряду є зазначена назва, яка в минулому, ймовірно, відповідала конкретним ритуальним діям, та трапезування, що проводилося «по обіді» в останній день «Русального тижня»: *«Збиралися там, вже готовили шото і вже то каже: “Потопили їх, цих русалок”, — це так будто би випили горилку чи кампот — то вже топили русалок»* (с. Середи Єм.). Окрім того, нами зафіксовано правило виплітати цього дня вінки з польових квітів та кидати їх у річку (с. Зубковичі Ол.), проводити ритуальну купіль у річці (сс. Зубковичі Ол., Кочичине Єм.).

Простежується також третій тип обрядів (Ш) — обряд відзначення відходу русалок під назвою «Брикси» («Брикі») (рис. 1). Назва «Брикси» виникла у зв'язку з місцевими уявленнями про специфічну поведінку русалок в останній день «Русального тижня» (понеділок або вівторок): танці, пригравання, брикання, втечу тощо: *«Так називали, бо для русалок їхній саме момент гульня і всегда боялися ми время цього»* (с. Мала Чернігівка Ов.), *«Розбігаються русалкі, да брикаюця, тікають, уходять»* (с. Неділище Єм.), *«Русалкі вже вибрикують, боялися в поле йти»* (с. Ласки Н.), *«Казали, що це вже русалки розбігаюця да брикаюця — як молодьож танцюють, гуляють»* (с. Березники

Єм.). Цього дня проводилося святкове трапезування, танці: *«Вже тоді в понеділок до обіда роблять, а з обіда то вже справляють ці Брикси, п'ють горилку да танцюють баби»* (с. Березники Єм.). Обряд простежується у південно-східній частині Ємільчинського р-ну та в деяких селах Овруцького і Народицького р-нів.

Отже, обряди приурочені до відходу русалок із світу живих, мають різні варіанти вияву, пов'язані з місцевими народними віруваннями про походження русалок та місця їхнього постійного перебування. За варіативністю структурних елементів та термінів нами виявлено три типи таких обрядів та ареали їхнього поширення: I. Обряд випровадження русалок з рядженим персонажем під назвою «Проводи русалок» — острівні явища на півночі Київського Полісся; II. Обряд випровадження русалок як уявних міфологічних персонажів, що фіксується у трьох варіантах під назвами: II. 1 «Проводи русалок» — явище широко розповсюджене на півночі Київського Полісся та має острівне поширення у суміжних районах Житомирського Полісся; II. 2 «Виганяли русалок» — острівні явища на Житомирському Поліссі — лівобережжя верхньої течії р. Уж; II. 3 «Топили русалок» — побутує вузьколокально на півдні Житомирського Полісся — північно-західна частина Ємільчинського та суміжні села Олевського р-нів; III. Обряд відзначення відходу русалок під назвою «Брикси» — простежується вузьколокально на Житомирському Поліссі у південно-східній частині Ємільчинського р-ну та як острівні явища в Овруцькому та Народицькому р-нах.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Баришівка—Переяслав-Хм.-1999, од. зб. Т. Пархоменко, АК-2 — АК-4.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Баришівка—Переяслав-Хм.-2014, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д10.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Брусилів—Радомишль-(VIII)-2003, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-15, АК-19, АК-20.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Володарка-(V)-2012, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д5.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине-(VII-VIII)-2011, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1 — АК-14.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Житомир-(IX-X)-2004, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-10.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(XII)-2007, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1, АК-2.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(IV)-2010, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(VI)-2012, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(IX)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(XI-XII)-2004, од. зб. Т. Пархоменко, АК-1 — АК-3.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Зона-(V)-2003, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-6.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Іванків-(IX)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1, АФ-Д2.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Лугини-(ХІ)-2005, од. зб. Т. Пархоменко, АК-1 — АК-9.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Макарів-(ІХ)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д5.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Макарів-(Х)-2013, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д4.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Олевськ-(VІІ)-2008, од. зб. Н. Ковальчук, АК-1 — АК-9.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Яготин-(VІІІ-ІХ)-2014, од. зб. Н. Ковальчук, АФ-Д1 — АФ-Д6.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Яготин-1999, од. зб. О. Чебанюк, АК-1 — АК-6.

Бязсілка Т. Структурна-семантичні аспекти асенсації абраду Проводи русалки // Аутентичны фольклор: проблеми захавання, вивчення, успримання: збірник наукових праць університету V Міжнародної наукової конференції. — Мн., 2011. — С. 104—106.

Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне: Сб. науч. статей. — М., 1986. — С. 88—135.

Галайчук В. В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2008. — Вип. 43. — С. 320—381.

Зеленин Д. К. К вопросу о русалках // Живая старина. — СПб., 1912. — Т. XX. — Вып. 3-4. — С. 357—406.

Кутельмах К. М. Русалки в повір'ях поліщуків // ЗНТШ. — Львів, 2001. — Т. ССХІІІ: Праці секції етнології і фольклористики. — С. 87—153.

РА ДНЦЗКСТК, ф. Овруч-(І-ІІ)-95, Ч. 1, Т. 7, 344 арк; Ч. 1, Т. 8, 670 арк.

РА ДНЦЗКСТК, ф. Поліське-І-94, Ч. 1, Т. 8, 620 арк.

Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. — М., 1979. — 288 с.

Толстая С. М. Полесский народный календарь. — М., 2005. — 600 с.

Н. А. Ковальчук

ОБРЯД «ПРОВОДЫ РУСАЛОК» НА СЕВЕРНОМ ВОСТОКЕ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛЕСЬЯ (терминология, структура, ареалогия)

В статье на основе систематизации и анализа полевого материала, который касается Киевского и Житомирского Полесья, выявлены типы обряда Троицкого цикла «Проводы русалок», выяснены вариативность его структурных элементов и обрядовой терминологии. Установлены ареалы распространения типов обряда в северо-восточной части Правобережного Украинского Полесья.

В соответствии с отдельными характерными признаками нами выявлены три типа таких обрядов: I. Обряд выпроваживания русалок с ряженым персонажем под названием «Проводы русалок»; II. Обряд выпроваживания русалок как мнимых мифологических персонажей, что фиксируется в трех вариантах под названиями: II. 1 «Проводы русалок», II. 2 «Выгоняли русалок», II. 3 «Топили русалок»; III. Обряд празднования отхода русалок под названием «Брикси».

По вариативности структурных элементов и терминологии обрядов прослежено их распространение на территории, которая охватывает пострадавшие от Чернобыльской катастрофы населенные пункты Киевского и Житомирского Полесья.

Ключевые слова: календарный обряд, Киевское Полесье, Житомирское Полесье, «Проводы русалок», «Выгонять русалок», «Топить русалок», «Брикси».

N. A. Kovalchuk

«SEEING MERMAIDS OFF» RITUAL IN THE NORTH-EASTERN PART OF THE RIGHT-BANK POLISSYA (terminology, structure and arealogy)

The paper is based on systematization and analysis of field ethnographic materials related to Kyivan and Zhytomyr Polissya, which reveals types of the Pentecost ritual cycle «Seeing mermaids off», explores variety of its structural elements and ritual terminology, and determines distribution areas of different ritual types in northeast of the Right-Bank Kyivan Polissya.

Ceremonies dedicated to mermaids' going aloft are of different demonstration methods, associated with local folk beliefs about mermaid origins and places of their permanent residence. We have found three types of rites according to their particular features: I. Ceremony of packing mermaids off with a mummer: «seeing mermaids off»; II. Ceremony of seeing mermaids off as imaginary mythological persons, recorded in three versions under the names: II. 1. Seeing mermaids off. II. 2. Mermaids, being expelled. II. 3. Mermaids, being sunk. III. The ceremony of the mermaids' departure is called «Kicking».

Significant amount of field materials from the Chernobyl disaster areas of Ukrainian Polissya is described with scientific terms and introduced into scientific use.

Keywords: calendar ritual, Kyivan Polissya, Zhytomyr Polissya, «seeing mermaids off», «expel mermaids», «sink mermaids», «Kicking».

Одержано 22.01.2016

ХЛІБ У ЗВИЧАЄВОСТІ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Стаття присвячена використанню та ролі хліба у традиційній звичаєвості Київського Полісся. Описано різновиди хліба, що вживались у обрядово-звичаєвих актах. Розглянуто використання хлібних виробів в обрядах, частково проаналізовано їхню роль та семантику. Окремо приділяється увага віруванням та звичаям, пов'язаним із вшануванням хліба, його сакралізацією.

Ключові слова: хліб, хлібні вироби, календарна обрядовість, родинно-побутова обрядовість, вірування, звичаї, Київське Полісся.

Обряди, звичаї та вірування завжди були надзвичайно важливими для традиційної культури будь-якого народу. Саме вони, разом із усталеними віками способами господарювання, творять ядро культури будь-якого народу. Звичайно, з плином часу багато явищ змінюються, модернізуються, виникають еволюційні чи деградаційні процеси, відбуваються запозичення, зберігається форма, але втрачається суть багатьох із них. Разом з тим, звичаєвість все ж є значно стійкішою щодо названих факторів. Пояснити це можна тим, що скерована вона, передовсім, на забезпечення добробуту, здоров'я, щастя, а також має захищати від злих сил.

Зважаючи на сказане вище, абсолютно логічним є повсюдне використання основного продукту харчування українців — хліба, в обрядовості як родинно-побутовій, так і календарній. При цьому хліб сакралізується, виявляє поліфункціональність, виступаючи і пожертвою, і оберегом-апотропеєм, і ритуальною їжею. Яскравим виявом останньої тези є символіка споживання жертвовної їжі, тіла жертви, а конкретніше, в цьому випадку — тіла Господнього, що нею наділяють мучні печені вироби у християнській традиції. Однак цей символізм не був ви-

найдений християнами, а лише запозичений із набагато давніших світоглядних уявлень, при-таманних фактично всьому людству [Велецкая, 1978, с. 171—173; Конобродська, 2007, с. 10]. Такий стан речей, на наш погляд, є закономірним, адже розмаїття сировини, умов приготування, рецептур, форм готового випіку надають хлібу особливої винятковості [Глушко, 2012, с. 3].

Окремо зазначимо, що дослідження народної культури Київського Полісся на сьогодні є досить складним явищем. Найголовнішою причиною цього є примусове відселення мешканців значної частини означеного регіону, що стало наслідком аварії на ЧАЕС. З огляду на це, особливо цікавими та цінними є матеріали, зібрані саме у середовищі переселенців, під час експедиції, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2012 р.

Розпочнемо огляд хлібних виробів, що використовувалися у звичаєвості Київського Полісся з хлібини, що лежала на покуті на Різдвяні свята. Згідно з твердженнями респондентів, для цієї мети використовували звичайний, повсякденний хліб. «Звичайний хліб. На кутю, наприклад, це обікнавенний хліб (клали — С. Ц.), той, що пекли собі ести, то й хлібинуку ту ложили. Коло куті хлібчик, хліб і грудочка солі. Обікновений хліб, однаково другого не пекли у нас» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/13]. Клали його, як вже зазначалось, або на горщик чи макітру з кутею, або на сіно, настелене на покуті. «Хліб поклялі, ще сена туди покладем і на покуть, і хлібіну, і добре...» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/03]. Виходячи із наведених цитат, можемо констатувати, що станом на середину ХХ ст. спеціальних різдвяних обрядових

хлібів на теренах зони відчуження не зустрічалося. Проте навіть у цьому випадку, маємо справу із сакралізацією випіку, який використовувався у згаданих обрядах. Вказує на це і розміщення хліба на покуті, і його використання з сіллю та обрядовою кашею (кутею), яка за своїм походженням є попередницею печених виробів із зернових.

Хлібних виробів, що були б чітко пов'язані з календарною обрядовістю, від Різдва до дня *Сорока святих* (Сорок мучеників Севастійських, 22 березня) зафіксувати не вдалося. Із останньою ж датою пов'язане випікання сорока пампушок або пиріжків. «Сорок пампушок треба спекти» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/03]. «Ну то хлеб пеклі, це ж таке от, пампушкі пеклі» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/24]. Місцями відбулося накладення чи заміщення традиційного випіку, пов'язаного з цим днем, іншим хлібним виробом, що теж пов'язаний з календарною обрядовістю. Мова йде про так звані *хрестики* — хрестоподібне або орнітоморфне печиво, що зазвичай випікали на *Середопістя*, *Середохрестя* (середина Великого посту). «Пекли хрестикі. Це на Сорока пекли, кажуть» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/13]. На наш погляд, приготування *хрестиків* на *Сорок святих* є, як вже зазначалось, накладанням двох окремих обрядових явищ, що виникло як наслідок деградації традиційної звичаєвості, особливо в період радянського панування.

Самі ж *хрестики* на теренах Київського Полісся йменували також *хрещиками*, а для означення середини Великого посту зустрічається номен *Хрестя*. «...пеклі перепечечку таку — хрещика. От, учиняють у деже, зразу хрещика того, перехрестить, як хлеб печуть. Перехрестить дежу да зразу хрещика зробить, да пеклі хрещика» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 1/02]. «Ага-ага, хрещикі, да. На Хрестя хрещикі пеклі да й такі... Угу, на Хрестя» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/15]. Це обрядове печиво широко використовувалося у обрядах, пов'язаних з початком цілого ряду весняних робіт, зокрема — при заорюванні (на початку оранки), запашуванні (першому вигоні худоби на пасовище) та на початку сівби. «Ну без хліба же в поле не ідуть, це — як закон. Беруть крайчик хліба, як ідуть на поле. А-а! Пеклі перепечечку таку — хрещика. Це просто печуть, як ехатъ туди, щоб у хаті був хрещик, от. То — як на поле ідуть уже да беруть того хрещика» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 1/02]. «Ну це ж таке..., це ж давали це ж худобі вже. Як у полі приїде оратъ, дак бере з собою хазяїн. Та й того хреста дає худобі, святое. І віганять у поле, так тре', дають» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/15]. «...ві-

носили закопували, пекли тоже хрестикі. Їх, хрестикі такіе украй поля закопували, щоб, ну там гроза чи шо, то, щоб не шкодила посівам» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 4/4]. «Печь була така і на печи отак..., була печь зроблена так, а тоді ще такий порожок наче на той печи. Оце там той хрестик і лежав. Давали коровці як вигонили. А можливо його давали, а може так — крайчик хлеба ту всегда давали, як виводили перший раз весною на пашу, о. Кусочок хлебчика корові давали, всегда в кармані несли, да давали ей. Це знаю, це було таке, от» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/13].

Побутування ще одного весняного обрядового печива, яке називали *гольона* або *бузькова лапа*, а випікали з нагоди Благовіщення, опитані інформатори не пам'ятають. Зрештою, його відсутність на півночі Київщини виглядає абсолютно логічною, оскільки характерним цей різновид хліба був для Західного Полісся, а на Середньому зустрічається рідко. «Не, такого ми не (пекли — С. Ц.)» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/24]. «Тільки в нас до Благовіщення ніхто нічого не робів...» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/13].

Великодні *паски*, напевно, найкраще та найповніше збереглися із всіх обрядових хлібів. Побутування їх було повсюдним, а відповідно добре збереглися і пов'язані з ними обряди, звичаї та вірування. Для приготування пасок, звичайно ж, використовували найкраще наявне борошно, заміс робили здобним та якомога пухкішим, верхню площину декорували фігурками із того самого або прісного тіста. «Ну, старались, щоб пшенічна була (паска — С. Ц.). Яку спечеш, таку й будеш їв. Всякие булі, всякіе, і маленькі, і великіе. В мисочці спечеш, у макотрочці, як яка пасочка. Яечко розб'єш свиже, і так помажеш. Хрещика клалі (по верхній площині — С. Ц.). Отак тісто розкотіш, тоненько-тоненько, і так поріжеш його, і кругом пасочкі. І хрестика поставіш» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/03]. «Хрестикі завжди з тіста (зверху на пасці — С. Ц.). Обов'язково з тіста хрест зверху. Зверху хресті, да. І тоже шішкі такі вперезають наче, листочками наче це» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/25]. «Пекли (паски — С. Ц.). Як хто спече яку. Той кілограм, а той полкілограма, а той і пультора кілограма» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 1/20]. «Пекли паски. Паски обов'язково пекли. Солодкі. Як, чо ж, солодинькіе паскі. Хлеб — є хлеб, а паскі — солоденькі, гарние, віробление, от. А віробляли такіі хрестикі, віробляли із тіста, і листочки такіе. Хто хто шо хотев тамка. Листочки робіли і хрестикі, косічки робіли такіе, це — як коса

заплетена, косочки такі робили. З того самого робили (тіста, що й паску — С. Ц.) колись. Колись, знаєте, все робили з того самого (тіста — С. Ц.), от. І розочки робили. А тоде, вже позней, як уже стали хитрейшіє трохи, да вже робили із преснего тестечка. Ну бо те важке таке тісто, а це легеньке тестечко, вони вже так не падали. Робили паски обов'язково» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/13].

Іноді шматочки паски давали замість згадуваних хрещиків при запашуванні. «Ну хто і паску давали..., і паска тоже. Святе, шо є святе — те й давали» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/15]. Бабок, баб, які випікали подекуди на Поліссі разом із пасками, респонденти не пригадують. «Ну оце ж і паска, це ж і бабка начі називається. Паска — є паска, а бабка — я не знаю, що це таке» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/24].

Огляд хлібів, пов'язаних із календарною обрядовістю, закінчимо випіком, який використовували при забавах, що відбувались у ніч на Андрія (13 грудня). Слід відзначити побутування традиційної для України назви калита щодо цього хліба, хоча використовували і найменування корж, калач. Цей обрядовий хліб використовували у відомій народній грі, де його слід було вкусити. «...каляти пеклі. Мі, он з тією суседкою, коржа пеклі, кушать ехала, да вона мазілом (маже — С. Ц.), стоїть і мазілом... Да, коржа пекті, коржа. Корж, як корж, сухий корж. З пресного (тіста — С. Ц.). З прісного коржа пиклі. Коржа, щоб повесить (дірку робили — С. Ц.)..., його ж повесить треба ж — калета» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/03]. «Це ж якійсь калач, калач такий. Підвішували його. Таково наче то вісить да це вже, щоб кусать його. Розгайдує, розгойдують і тоді хто вкусить там шось, і мали... І ше калиною прикрашали, це я ше з дитинства помню. Потім, якщо не вспієш вкусити, тебе сажею маслили. Но це ми самі часто таке робили, ще в дитинстві. Намазали сажою, намазали тим... Прозівав, не вкусив цей калачік, і гойдають, тебе сажою обмазують. Калиною прикрашали це приміщення, в котрому вже це дійство проходило на Андрія» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/24].

Різноманітні види хліба використовували і у родинно-побутовій обрядовості. Найпоширенішим та найбільш знаним із них є, безумовно, весільний коровай. Для його виготовлення, знову ж таки, використовували найкраще борошно, тісто робили здобним і пухким, а зовні щедро декорували. «Ну, колишній коровай разом з житнього хлеба не спечеш, а куплялі. Куплялі муку і пекли коровай. ...прикрашали всім і взорами, і всякими взорами. Вирабляли із тіста (елементи декору — С. Ц.). Ну, да-да,

всяке таке, хто як вмів, так і вирабляли» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/04]. «Ну коровай пекли, це пекли коровай» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 1/21]. «Пекли, пекли коровай. Аякже, пекли коровай» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/14]. Замісити тісто та випекти коровай мали коровайниці — спеціально запрошені майстрині, які брали на себе відповідальність за належну якість цього обрядового хліба. Адже саме за його зовнішнім виглядом, за тим, як він вдався, чи добре зійшов, чи не тріснув, ворожили щодо майбуття, яке чекає молоде подружжя. «Весілля без каравая не може бути. Колись коровай пикли каждому. Гукають трі таких хрещених, которіє умеліци. Шоб билі заміжніє жениціни. А ось, ето — якіє должни пекти, шоб не розведені, не покинуті. Ну, шо хороша сім'я. Всігда цім барвінком, завжди калиною (прикрашали — С. Ц.). Крутили такіє шишки, шишки називали в нас. А ті шишки такі собою, і колоскі обов'язково тоже. Ці умеліци, від них завісіло, но в кого клас нормальний, то і колоскі ж обов'язково, і шишки, називали в нас. А вони такі, наче астри. Ці шишки, наче квіти астри. Калину туда, оце ж барвінок і із тіста оце ті украшения: колоскі та і ті шишки» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/25]. «Запрошували коровайниць, да. Клали якесь гроші туда (в тісто — С. Ц.)» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 4/12]. «Пикли, только знаю, хлеб, шо не вдові, а тие, шо гарно живут, шо не вдові, о. Шанование люди пекли хлеб, цей коровай» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/14]. Готовий випік ставили на віко хлібної діжки, яку обв'язували березовою корою, пруттям. «...не рушником, а то якоюсь березовою корою. Така береза, ну, да, з берези така... Драли, лоза, лоза така, просто так підв'язували. Не плели, а на дежку ту, шо де коровай ставили, о, дак я знаю, шо була така пудв'язана (діжка — С. Ц.) з того. На веко (діжки ставили коровай — С. Ц.)» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 4/12]. Ділили цей основний весільний обрядовий хліб у кінці забави, робив це дружок (дружба — С. Ц.). «Тоди послі, як уже повинчаюца, тоди делілі коровай, дружок (ділив — С. Ц.). Там керує і он ріже, і кусочками кладе, і камандує: тому, тому, тому, тому. Дружок» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/04]. «Делить там його (дружба — С. Ц.), як кусочок одрежуть да попробуєш, да й солодкій, да це і всьо» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 1/21]. «А це ж тоді той дружок. А інші там два такіє дружкі там перев'язание, от, і ідут, вже тей кладе на тарілку. Вляту гарелку в чарку і по кусочку..., вже там жонку і чоловіка разом склікають, і вже бере та й дарить. Вже там,

шо вони там дарать. ...верхню (шишку, частину декору — С. Ц.) одрізували так-о і клали їм (молодятам — С. Ц.) на тарілочку» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 4/12].

Окрім короваю під час весільної церемонії використовували й інші види хліба, зокрема слід згадати так званий парний хліб, парні пироги — дві хлібини, пара буханців, із якими йшли до церкви, а потім клали перед молодятами на стіл. «Хліб кладуть для молодих (на стіл — С. Ц.). Два хліба, два хліба» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/04]. «Да-да, було. Це колись (парні пироги — С. Ц.) вони (молодята — С. Ц.) ше беруть» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 1/21]. «...не, не зросії, так два (парні пироги — С. Ц.). Отдельно. Вони довгенькі такі, тіпа батона, но вони тоже були трошкі прикрашені. Не так, як уже той коровай був прикрашений, а потрошку був, так-о. Там посерединці може яка квіточка з листочками. І так на столі (лежали — С. Ц.). Несли хліб (до церкви — С. Ц.), аякже. Хлібину і вон, і вона, в хусточці замотані, несли. Свечичку і хлеб» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/14].

Звичайна хлібина, а після Другої світової війни й інші види випіки, були обов'язковою частиною подарунка, з яким йшли на хрестини. «Ну на хрестини йдуть, дак несуть шо-небудь же (печене — С. Ц.), несуть. Так воно не йдуть. Ото так не йдуть, шо-небудь да несуть» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/04].

Подібним чином і похорони, поминки, обряди, спрямовані на вшанування померлих, теж не обходились без хліба та його різновидів. Зокрема буханець лежав на столі, поблизу труни, поки небіжчик ще перебував у хаті. «На стол ставілі (хлібину — С. Ц.). Ставлять на стол. Вже заховують (поховують — С. Ц.) чі шо, да в тоді вже забирають. Ну хліб і ше до хліба шо-небудь покладуть, і все» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/04]. «І воду, і хліб (ставили на стіл біля мерця — С. Ц.). Кусочок хліба, а чого ж ні, обов'язково на стакан з водою кусочок хліба. Я скільки пам'ятаю, то на стакан з водою кусочок хліба одрізаний положили» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/25]. Шматочки повсякденного хліба, або його обрядові різновиди, традиційно залишали й на могилах, зазвичай у дні релігійних свят, які на Поліссі часто суміщаються із народними. Подекуди цю їжу там і залишали, нібито для пташок, подекуди її забирали діти або жебраки. Однак в обох випадках маємо справу із символічним відчуженням їжі на користь померлих, їх символічним годуванням, оскільки і птахи, і діти, і жебраки у народній свідомості виступали іпостасю померлих пред-

ків [Герус, 2006, с. 528; Жайворонок, 2006, с. 489]. На сьогодні носії автентичної культури втратили це розуміння і пояснюють все з погляду доцільності. «...на оці Гробки, шо в нас називали Гробки, а вони, як інакше називаються, після Паски, ото через неділю — Радовніца. На Радовніцу. То і цукерки, яйця, і пасочки. Але це ж все одно їх слідом забирали, в основном — діти, бо жили не досить багато, то діти збирали. Ну шо, побігають діти да у торбі позабирають. Вона Ра..., не, Радовниця — це по церковному, а в нас казали просто — Проводи. Проводи, отак. Проводи душ уже до..., кажуть після Паски, шо їх проважають. А діти слідом да забирали. Цукерки забирали, ну і ці паски, яйця крашені» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/25]. «На гробках, да. На гробках, там і стопки ставили, і хлебец, і шо в кого їсть. Оце все, це — да» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д4, с. 1/21]. «Ну на кладбищах оставляли. Ну як же ж, ну булочки, ну пірожки. На Русалочки (Трійця — С. Ц.) хто пірожки пйок, хто все і на могилці оставляли, от. От для горобчикув. Шоб прилетали горобчики їли і їм усе розказували. Оце в нас так, то було. Шоб вони співали небіжчикам пісеньки і все розказували, шо в нас робітса. То так у нас казали, я не знаю» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/14].

У певних актах обрядовості, що пов'язана з будівництвом та входунами у нове житло, також використовували хліб. Зокрема коли переходили у нову хату «...то паланіцу неклі, шоб гола хата не була» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/04]. «Ну хлібец треба, от, який... Ну й соль, і хлебец, то ж саме перше, таке було, заносілі (у нову хату — С. Ц.)» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/25].

Логічним виглядає й побутування значної кількості вірувань та звичаїв, що не пов'язані з обрядовістю, але безпосередньо стосуються хліба. Значна їх кількість виникла на ґрунті вшанування хліба, його сакралізації. Зокрема у жодному випадку не дозволялось класти хлібину підшовою вгору або ж, як кажуть респонденти, на голову. «Не, ніхто не кладе так (підшовою угору — С. Ц.)» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/05]. «Ну але, в основном, чось так прінято внегласно, шо завжди має хліб правильно лежати» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д3, с. 1/26]. Глибока повага до хліба безпосередньо проявляється і в тому випадку, коли буханка чи скибка падала на землю. Адже треба було не просто підняти, а й обов'язково поцілувати найшанованішу українцями їжу. «Ну дак поднять треба його (хліб, що упав — С. Ц.), ну, поцеловать і...» [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д2, с. 2/05]. «Піднять його

(хліб, що упав — С. Ц.), *старіє, колишніє люди і цілювали»* [АА ДНЦЗКСТК, Володарка-2012, Ципишев, АФ-Д5, с. 1/15].

На превеликий жаль, незважаючи на наведений вище матеріал, значна кількість поширених у минулому вірувань, звичаїв та обрядів на теренах Київського Полісся сьогодні вже зникли зовсім або, в кращому випадку, лише частково збереглися у народній пам'яті. Фрагментарно збережені явища, у свою чергу, втратили первинну семантику, зберігається лише мета, та й то не завжди. Інколи респонденти пояснюють певні свої дії тим, що *так треба* або ж говорять, що *так завжди було, так старі люди робили*. Основними причинами, які призвели до таких незворотних втрат у духовній культурі поліщуків є, як ми зазначали вище, примусове відселення з територій, забруднених радіацією після аварії на ЧАЕС, а також тривале панування радянської ідеології та комуністичного світогляду. Ті ж явища, які нам вдалось зафіксувати у середовищі переселенців, чітко вписуються у загальнополіську культурну традицію, що є невід'ємною частиною культури України.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Володарка-(VI)-2012: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Володарського району Київської області (червень 2012 р.), од. зб. С. Ципишев, АФ-Д2 — Д5.

Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 1978. — 240 с.

Герус Л. Типи, форми, функції обрядового печива до дня сорока св. Мучеників, Благовіщення на Поліссі (у контексті слов'янської традиції) // НЗ: Двомісячник. — 2006. — № 3—4. — С. 521—528.

Глушко М. Походження та джерела вчиненого хліба в українців (культурно-генетичний аспект) // НЗ. — 2012. — № 1. — С. 3—18.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. — К., 2006. — 703 с.

Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: Етнолінгвістичні студії. — Житомир, 2007. — Т. 1. — 356 с.

С. І. Цыпышев

ХЛЕБ В ОБЫЧАЯХ КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Статья посвящена использованию и роли хлеба в традиционной народной культуре Киевского Полесья. Описаны разновидности хлеба, которые употреблялись в обрядово-обычайных актах. Рассмотрено использование хлебных изделий в различных ритуалах, частично проанализированы их роль и семантика. Отдельно акцентировано на верованиях и обычаях, связанных с чествованием хлеба, его сакрализацией.

Ключевые слова: хлеб, хлебные изделия, календарная обрядность, семейно-бытовая обрядность, верования, обычаи, Киевское Полесье.

S. I. Tsypyshev

BREAD IN KYIVAN POLISSYAN CUSTOMS

The paper deals with issues of bread use and role in traditional Kyivan Polissyan rural culture. Types of bread used by the locals of the explored region in the ceremonies have been described. Also cereal products usage in various rituals has been considered as well as their role and semantics have been analyzed partly. The author pays special attention to beliefs and customs concerning bread honoring and sacralization.

Keywords: bread, cereal products, calendar festivals, family and household rites, beliefs, customs, Kyivan Polissya.

Одержано 11.12.2015

О. В. Кондратюк

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС НЕВІСТКИ ТА ЯТРІВКИ У ТРАДИЦІЙНІЙ СІМ'І

У статті висвітлюється питання статусу невістки, ятрівки, полуйнички у традиційній українській сім'ї. Особливу увагу приділено співвідношенню між функціонуванням складної сім'ї та вживаністю перерахованих архаїчних термінів свояцтва.

Ключові слова: система термінів спорідненості, невістка, ятрівка, полуйничка.

Серед різних сегментів традиційної духовної культури чільне місце посідає сімейний побут та способи номенування його членів. Зважаючи на те, що система термінів спорідненості (назви на означення родичів) менш гнучка, ніж система спорідненості (класифікація родичів у визначеному порядку відповідно до певного принципу), ми маємо можливість і нині фіксувати терміни, що втратили своє функціональне призначення, однак побутують у активному лексиконі старшого та пасивному середнього покоління.

Стаття присвячена дослідженню впливу існування складної сім'ї на активне функціонування спеціальних термінів свояцтва: «ятровка» та «полуйничка» для додаткового тлумачення номена «невістка».

У сучасному розумінні, невістка це — заміжня жінка стосовно до рідних її чоловіка, тобто для батька, матері, братів, сестер, дружин братів і чоловіків сестер та інших родичів [Словник..., с. 267]. Нині відпала потреба більш детально уточнювати статус цієї жінки. Маркер невістка передбачає, що ця особа є прийшла, «чужа» даній родині.

Для традиційного українського суспільства було недостатньо такого спрощеного поділу на «свій» та «чужий». Умови того часу вимагали конкретизації у визначенні статусу кожної

прийшлої у родину особи. Так, жінку, що вийшла заміж, родичі чоловіка називали по-різному: «невісткою» — батько та мати; «дядиною» («дядіною», «дядною», «дянною») — племінники чоловіка; «братовою» («братихою», «братіхою») — брати та сестри; «ятрівкою» («ятровкою», «ятрохою», «ятровицею», «полуйничкою») — дружини братів чоловіка, тобто інші невістки, що жили в цій сім'ї. Така складність термінів спорідненості у традиційному суспільстві була зумовлена практичними потребами.

Якщо слово «невістка» має одне вищенаведене значення та практично не має варіацій, то слова, що вживали на позначення дружин рідних братів, потребують, на нашу думку, додаткового тлумачення.

Термін «ятрівка» — жінка чоловікового брата [Етимологічний..., с. 563] і лише для жінок, що заміжні за іншими братами. Для Правобережного Полісся України більше притаманний фонетичний варіант «ятровка», рідше «ятроха» чи «ятрошка». Ідентичне змістове навантаження має термін «полуйничка», що поширений у Любешівському та Камінь-Каширському районах Волинської області за винятком кількох сіл у його південній частині. Щодо західного кордону, то його визначити важче, оскільки маємо недостатню кількість обстежених сіл, що не дає права робити однозначні висновки. Для обстежених сіл даних районів був відомий переважно один із зазначених термінів. І лише у кількох селах Любешівського району нам вдалося зафіксувати вживання обох з ідентичним значенням, однак «полуйнички — то молодії [жінки] за братами, ятровки — то старії таково жінки» (сс. Гірки, Дольськ).

Спільною ознакою було те, що слова «ятровка», «ятроха», «полуйничка» вживалися лише до

жінок кількох рідних братів, що проживали в одній хаті. *«Ятровкі то невістки. То вони між собою ятровкі. То вони так, ето колишня назва. Зара вже нема такої назви. То так як питають, то кажуть ятровки ще по-колишньому. А так не. Але їх у хаті тепер немає. Немає. Жодної. Син оженився і пішов моментально сам собі в свою хатиночку. Купив і всьо. Бо тепер уже вони не живуть. А ще [щоб жили в одній хаті невістки] дві разом. О, Боже! Не»* [АА ДНЦЗКСТК, Зарічне-2010, Лещенко, АФ-Д6, с. 4/03].

На нашу думку, саме досить довге існування, зокрема на Поліссі, практично до 1920-х рр., великої патріархальної сім'ї є однією з головних причин доброго збереження перерахованих термінів свояцтва.

Дев'ятий перепис, що відбувся у 1850 р., підтвердив існування на Поліссі двох типів сім'ї. Переважала велика сім'я, до якої входили по кілька малих, і становила — 56,3% та мала сім'я — 43,7% [Курилович, 1987, с. 120]. Наслідком економічних та соціальних змін початку ХХ ст. стало і стрімке зменшення кількості великих сімей до 7%. Все частіше молоді сім'ї після 3—4 років спільного життя намагалися відокремитися та хазяйнувати одноосібно [Курилович, 1987, с. 124]. Цікавою особливістю було те, що такі складні великі поліські сім'ї могли бути як батьківськими однолінійними, так і братськими багатолінійними. У такому разі під одним дахом проживали не лише сім'ї рідних братів, а двоюрідних та троюрідних, дядьків та племінників. На наш погляд, саме ця обставина забезпечила збереження функціонування традиційної системи термінів спорідненості до кінця ХХ ст. У експедиціях 2008—2015 рр. ми повсюдно на Правобережному Поліссі фіксували застосування архаїчних термінів, які давно вийшли з лексики українців інших територій, звичайно, окрім Західних областей України, де складна сім'я також продовжувала своє існування й у ХХ ст.

У польових матеріалах, отриманих на початку ХХ ст. досить часто траплялася інформація про існування великої сім'ї, коли під одним дахом жили кілька поколінь (батьки, одружені та неодружені діти, внуки). *«...є такі сім'ї, де між батьками живуть одружені діти, і всіма їми керує старий батько чи дід. Всі його слухають. Без його розпорядження не починається ні одне діло»* [Кравченко, 2009, с. 180].

У ХХІ ст. нам також вдалося зафіксувати відомості про існування таких сімей на Рівненському, Житомирському, Волинському та Київському Поліссі: *«У хаті було по дві, по три невістки [ятрівки]. За Польші були (до 40-х рр. ХХ ст.), і после ще побулі»* (с. Локниця Зарічненського р-ну Рівненської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Зарічне-2015, Кондратюк, АФ-Д1, с. 4/37]; *«У мене, у батькової родини Тарасюків, була така [велика сім'я]: дві невістки, два сини, дід і баба*

в хаті. У Гадама четверо дітей, а в іншого, дедька вже Василе було два хлопці» (с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Зарічне-2015, Кондратюк, АФ-Д1, с. 1/02]. *«[Свекор] мав чотири невістки [ятрівки] в хаті, внуки. Невістки годили свекрам, бо приймали їх на [своє] поле»* (с. Білка Березнівського р-ну Рівненської обл., 2013 р.); [АА ДНЦЗКСТК, Березне-2013, Кондратюк, АФ-Д14, с. 1/21]; *«...А зара таке время, шо не невістка свекра годить, а свекруха невістці»* (с. Любарка Народицького р-ну Житомирської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Брусилів-2015, Кондратюк, АФ-Д6, с. 5/18]. *«...мій дід так жив. Десять дітей було. По три невістки в хаті мирилися. Вун самий головний був, всю роботу з вечора заказував: один іде в поле орати, другий — корови пасти, третій ще кудас... От як зібрали врожай дід поділить поровну, щоб невістка могли, шо там придбати... і прядива невісткам вділить, бо все своє, лянне...»* (с. Бірки Любешівського р-ну Волинської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Любешів-2015, Кондратюк, АФ-Д5, с. 10/01].

У компетенцію батька входили всі питання щодо того, кому яку роботу робити. Щовечора він підсумовував, що зроблено за день, та давав розпорядження на наступний. Саме він мав право приймати рішення про будівництво нової оселі для одружених синів, і не завжди таке будівництво означало розподіл землі, вони і далі могли вести спільне господарство. *«...було чотири сина у деда мого. У тих трьох [старших синів] уже діти були і жили всі вмісті із батьками і одна комната була. Розказували одне, шо колись дід був такий строгий, ой уже нічо не робив. Це сидить за столом с палкою і дає нараву, кому шо робить. Усе ж було своє. Всі роблять, а один командує, хозяйствує. Приме-ром, дід — сидів, а после діда став вже старший син командує усіма. Обед значить для всіх варять, вечеря — для всіх, щоб всі вмісті були. Всім одінаково»* (с. Старе Шарне Народицького р-ну Житомирської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Житомир-2004, Лук'яненко, АК-3/12]. Це яскравий приклад функціонування великої сім'ї, що на Поліссі повністю зникає лише у міжвоєнний період.

Звичай чітко регламентував наступність влади у таких сім'ях. *«У случае смерті батька, че його відсутності, право голови сім'ї переходило на сина, но в добрій сім'ї до старенької матері»* [Кравченко, 2009, с. 181]. На підтвердження цього спостереження В. Кравченка наводимо запис, зроблений у 2013 р.: *«...то було п'ять невісток. І вже ці невістки пораються, і баба свекруха була. І вже ця свекруха їм дає розпорядок дня. Чоловіки ідуть косить, а жінки ідуть жать жито. Ну а вже там одна невістка остається з нею, печуть пироги, варять обід. Їх же п'ять невісток, п'ять синів — то десять, а баба одината, дітей... то 15—20 душ.*

Баба стрієть їсти. Вже построїли, наклали макотру пирогов і ніхто не мав права взяти, до обіда всі терплять. Як батька немає то мати вководила всіма. Всі її слухаються» (с. Бронне Березнівського р-ну Рівненської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Березне-2013, Кондратюк, АФ-Д2, с. 1/18]. У даному випадку мати виконує усі функції, що покладали на старшу жінку у великій сім'ї: раціональне використання робочої сили; приготування їжі та контроль за її розподілом між усіма членами родини. Однак у даному випадку вона суміщала обов'язки і батька, і матері: керувала як невістками, так і синами.

У стандартній ситуації, за наявності батька, старша у родині жінка, як правило, мати розподіляла лише жіночі види робіт. Фіксуємо, що у міжвоєнний період було ще чимало сімей, що дотримувалися такого принципу життя та розподілу праці. *«Свекруха головна над невістками була. Рішала все, що варити казала, кому корови, кому в поле... Як яку невістку злюбить кїдає собі на діти, а гинших на поле пошле...»* (с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Любешів-2015, Кондратюк, АФ-Д1, с. 2/03]. Ятрівки між собою перебували у постійній конкуренції за прихильність свекрів. Адже маючи гарні стосунки з ними, жінка могла розраховувати на легшу фізичну працю, значнішу винагороду за роботу (наприклад, кращий льон чи коноплю для пряди), можливість більше уваги приділити власним дітям. Одна з респонденток середнього віку, батьки якої вже не жили у такій сім'ї, зауважила: *«як невістки в хаті будуть мирні і добрі їх ніхто ятрівками не назве, (оскільки ця лексема у їхньому селі з кінця ХХ ст. стала тоюжн) сучками»* (с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Березне-2013, Кондратюк, АФ-Д5, с. 3/25]. Навіть у кінці ХХ — початку ХХІ ст. вдалося зафіксувати чимало приказок, що допомагають розкрити суть даного поняття: *«Ятроха ятрохи не боїться ні трохи»* (с. Невір Любешівського р-ну Волинської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Любешів-2015, Кондратюк, Д1, с. 10/01]; *«Де в хаті дві ятровокі, то нібуде толку»* (с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл.); *«И ти ятровица, и я ятровица — моя спудница тебе не бойїца»* (с. Сильно Ківерцівського р-ну Волинської обл.) [Аркушин, 2000, с. 289]. Можна зробити висновок, що ятрівки у своєму статусі були рівні між собою й усе залежало від прихильності свекрів.

Бувало, що невістки трималися разом та становили певну силу в боротьбі за краще ставлення до себе свекрів. *«...І вже, як невістки йдець в поле, а свекруха відає обід, вони самі не візьмуть. І вона синам положить хліб, а невісткам вже чого небудь. Кісломо молока... А то їхати у гріби, собіраються. І вже теї сини і невістки. І вони набрали тії грібів і сідають їсти. І вони посідали їсти, вже наклали тая*

свекруха їжи, а сала ніколи не дасть тим жінкам, невісткам. А [вони чоловікам своїм і кажуть], нате ві їжете те, що ми їмо, а ми будемо їсти і сало, і ковбаси ж там [мати вам] положила. Бо вам, каже, мати лепше дає, а нам не дає. Ну так вони і їли. А на другий день той син каже на матера: «Мамо, давай і невісткам сало, те, що і нам, а то вони Вас судять, що Ві їм не даєть». Ета стара пошла, да взяла, в нас кажуть, глешку сала, да приносить, да кладе на стіл. Каже: «Нате! Ето я держала на чорний день. А як Ві так мене судете то беріте...». А та каже, як мені буде чорний день то вже мені тоді не треба буде сала» (с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Любешів-2015, Кондратюк, Д1, с. 2/03].

Такий приклад підтримки чоловіками своїх дружин скоріш був винятком із правила. Частіше чоловік більше дослуховувався до матері та батька, а не власної дружини. Непоодинокими були випадки, коли свекруха та ятрівки фізично знищували нелюбу невістку та ненависну конкурентку. Свідчення про таке ставлення саме у великій сім'ї знаходимо серед справ, які потрапили до суду, що в кінці ХІХ — початку ХХ ст. було рідкістю. Позивачка вимагала від чоловіка виплатити їй присуджене судом утримання. Жінка давала свідчення, підтверджені свідками, що впродовж 12 років чоловік, його брат, ятрівка та свекруха жорстоко били її до крові. Після систематичного побиття у жінки відмовила права частина тіла. Однак знущання продовжувалися і тривали, поки позивачка не збожеволіла, та свекруха не вигнала її з дому, мотивуючи це тим, що вона тягар для родини, оскільки не могла виконувати жодної корисної роботи (с. Царі Радомишльського пов. Київської губ., кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Ця справа ілюструє нам ще один бік проживання під одним дахом кількох сімей. Зважаючи на те, що головним аргументом для створення нової сім'ї була економічна доцільність (позивачка згаданої вище справи принесла у родину чоловіка понад 100 рублів рухомим майном), а не кохання, чоловіки часто прислуховувалися до родичів, а не дружини, що інколи мало трагічні наслідки [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 701, спр. 186, арк. 2-3].

Народний фольклор знає чимало пісень, сюжетами яких стали взаємини між свекрухою та невісткою, що призвели до каліцтва або ж і смерті останньої. *«Ой гукну, гукну й нехай матінка чує, / Нехай для мене й вечероньку й готуй... / Не вечерала і не хочеться їсти, / Ой коб, Господи, коло милого сест... / Не успела й і коло милого сестти, / Й Свекруха каже: «Неси за плугом ест...». / А я ж молода й не знаю, де плуг горє, / Свекруха й каже: «Невістку й колка кол...» / А я й молода знаю що й відповісти: / Хай того й коле, що зичить да й невестці... / Хай того й коле, що тим плугом горє, / Й того й минає, що воли поганяй... / Мовчи невестко*

не розкривай губи, / Коцюба в руках повибиваю
й зуб... / А я й молода знала що й відказати: /
Й не дала зубів не будеш вибіват...» (с. Богупі
Березнівського р-ну Рівненської обл.) [АА
ДНЦЗКСТК, Березне-2013, Рибак, АФ-Д6,
с. 1/038]; «Оженила ж мати молодого сина, /
Й увзяла ж невістку да й не полюбила, / По-
слала синочка в велику дорогу, / Не люблю ж не-
вістку йу в поле до льону. / Ох як вирвеш льону,
то прихось додому, / Як не вирвеш льону — то
не йди додому. / Вона рвала, рвала, да всьой не
порвала, / Да в чистому полі да й обночувала /
Приїхав синочок з великої дороги, / Да приї-
шов склонився мамоньци у ноги: / Вечор доб-
рий, мамо, чи вся сем'я в хати, / Шось моеї ми-
леї нигде не видати. / Ох, озми, синочку, гостру
сокирочку / Да пойді ізрубай серед поля високу
тополю. / Ох я сикнув раз, то й похилилась, /
А як сикнув другий, то й заговорила. / Не сечи
ж, не рубай, бо я твоя мила. / Это ж твоя
мати таке наробила, / Вона наши дитки да
й посиротила. / А нас, молодих же, навек роз-
лучила. / Ох як будеш, милий, другу жінку бра-
ти, / То не забудь же про свою матір розка-
зати» (с. Малі Телковичі Володимирецького
р-ну Рівненської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Воло-
димирець-2009, Качор, АФ-Д6, с. 2/25]; «Ой на
дворі ясна погода, / Нема мого милого з по-
хода. / А узавтра ще ясніша буде, / Як мій
милий з походу прибуде. / Прибув милий, при-
був чорнобривий, / Застав милу на руках ди-
тину. / Ой ти, мила, моя чорнобрива, / Чия в
тебе на руках дитина? / Була в мене цига-
ночка вранці, / Та й забула дитину на лавці. /
Брешеш, мила, брешеш, чорнобрива, / Не
такая циганська дитина. / Бо циганська ди-
тина чорненька, / А у тебе дитина біленька. /
Як не будеш мене катувати — / Буду тобі всю
правду казати. / Як став милий нагайку шу-
кати — / Стала мила за двері тікати. / Ой
ти, мати, порадиця в хаті, / Порадь мені, як
жінку скарати? / Возьми, синку, дротяну на-
гайку / Та бий жінку звечора до ранку. / До
півночі комора звеніла, / А з півночі мила оні-
міла. / Ой ти, мати, порадиця в хаті, / По-
радила, як милу скарати. / Порадила, як милу
згубити, / Тепер порадь, як її збудити. /
Візьми, синку, на руках дитинку, / Тоді збу-
диш свою любов жінку. / Ставай, мила, вста-
вай, чорнобрива, / Плаче твоя на руках ди-
тина. / Нехай плаче, вона перестане, / Ти сам
знаєш, хто вмер, той не встане» (с. Морочне
Зарічненського р-ну Рівненської обл.) [АА
ДНЦЗКСТК, Зарічне-2010, Пшенічкіна, АФ-
Д2, с. 2/02].

Серед пісень весільного циклу чимало таких,
у яких свекри запевняють невістку і громаду,
що приймуть у родині за «свою»: «Ой ковала зо-
зуленька на груші, / Висватала невісточку й
до души. / Ой ковала зозуленька на вишне, /
Висватала невісточку под мислі...» (с. Люби-
ковичі Сарненського р-ну Рівненської обл.) [АА

ДНЦЗКСТК, Сарни-2008, Кондратюк, АФ-Д2,
с. 2/02]. До сьогодні вдається зафіксувати пісні,
що співала свекруха на сватанні, вихваляючись
чеснотами своєї нової робітниці-невістки. Якщо
нову сім'ю зразу не відділяли, то молода жінка
підпорядковувалася більше свекрусі, ніж влас-
ному чоловіку. Таким чином, у великій сім'ї ста-
тус невістки домінував над усіма іншими, на-
віть дружини.

Набагато менше сюжетів пісень присвячено
взаєминам між ятрівками: «Зов'єм Галоци ве-
ночка / З ярої рути сердечко, / Покотився
через юлоньку / та й вишньовий садоч... / Ой
приймайса й, веночку, / У вишньовому й са-
дочку, / Бо м'ни треба й привикати / в чужого
батька й в хат... / Ой приймайса, веночку, /
Помиж густими й садами, / Бо м'ни й треба
привикати / з чужими й диверам... / Ой приї-
майса й, веночку, / Поміж густими й купками,
/ Бо мни треба привикати / з чужими ятров-
кам...» (с. Князівка Березнівського р-ну Рівнен-
ської обл.) [АА ДНЦЗКСТК, Березне-2013, Кон-
дратюк, АФ-Д2, с. 3/25]. Як свідчать польові
матеріали, зафіксовані на Волині, дівчата змо-
лоду вибирали собі не лише куму, а й ятрівку:
«Ой подружко моя, ми з тобою дружимо, / В
одну хату замуж підем, ятровками будемо»
(с. Судче Любешівського р-ну Волинської обл.)
[АА ДНЦЗКСТК, Любешів-2015, Маховська,
АФ-Д1, с. 1/50].

Дещо специфічним, однак досить інформа-
тивним джерелом були народні голосіння.
Більшість з них мали по кілька сюжетних
ліній: туга за померлим; перерахування його
чеснот; прогнозування власної важкої долі без
цієї людини. Аналізуючи голосіння ятрівки,
можна сказати, що у даному разі шкодують за
втратою колеги по роботі, ніж близької за
духом людини. «Ой моя ятрівочко, / Моя ти
голубочко! / Ти ж бо зо мною й родичалася, /
Ти ж бо на мене тільки й оглядалася!» [Голо-
сіння..., 2012, с. 182] чи «Моя ятровочко, моя й
голубочко! / На кого ты тихъ диточокъ поки-
дала, / Хто жъ ихъ буде доглядать? / Та ихъ
буде попидъ чужими тынамы / Та пидъ чу-
жими дворами. / Та ихъ будуть чужі диты
попыхать, / Та на ихъ будуть призвищи прык-
ладать, / Що сыроты пузати, сыроты й го-
ловати, / Сыроты побогато йидять, а ничего
не роблять. / Прыймай и мене до себе! / Ты
знаешъ, яке въ ихъ горе жыть, / Шо я буду зъ
тими дитымы робыть? / Та ихъ треба об-
шыть, треба й облатать, треба й обипрать.
/ Треба а обчесать, треба й обмывать. / А вы
знаете, шо мени жъ перемины нема ніякой! /
Та вони будуть ходыть та будутъ заглядать,
/ Та будутъ соби матинкы шукать; / А ихъ бу-
дутъ чужі диты попыхать. / Та вони мали-
синькы, / Та вони дрибнисинькы, / Та вони не-
способнисенькы» [Голосіння..., 2012, с. 107]. Як
свідчать наведені приклади, ятрівки здебіль-
шого трималися одна одною, оскільки обидві

були «чужими» у родині чоловіка. Виголошуючи ці слова, жінка голосила не так за по-другою, як за своєю долею, що стане ще важчою, оскільки робота, що раніше ділилася на двох, ляже на її плечі.

Для традиційного українського суспільства, де функціонувала велика сім'я, визначення статусу кожного члена родини було першочерговим питанням, бо він закріплював за особою конкретно визначений перелік прав та обов'язків. Таким чином, можна спостерігати прямий зв'язок між часом функціонування такої сім'ї та активним використанням архаїчних термінів «ятрівка» («ятровка», «ятроха»), «полуйничка». Польові матеріали дозволили з'ясувати причину, з якої вони переходять у пасивний лексикон, оскільки втрачають своє функціональне призначення, а саме цілковите домінування малої сім'ї над великою. На сьогодні більшість специфічних термінів, що маркували жінок у «чужому» роді, замінено номеном — невістка.

АА ДНЦЗКСТК, ф. Житомир-(Х)-2004, од. зб. О. Лук'яненко, АК-3/12. АА ДНЦЗКСТК, ф. Сарни-(VII-VIII)-2008, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д2, с. 2/02. АА ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець-(VII-VIII)-2009, од. зб. Г. Качор, АФ-Д6, с. 2/25. АА ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне-(VII-VIII)-2010, од. зб. Н. Лещенко, АФ-Д6, с. 4/03. АА ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне-(VII-VIII)-2010, од. зб. Г. Пшенічкіна, АФ-Д2, с. 2/02. АА ДНЦЗКСТК, ф. Березне-(VII-VIII)-2013, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д2, с. 1/18. АА ДНЦЗКСТК, ф. Березне-(VII-VIII)-2013, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д5, с. 3/25. АА ДНЦЗКСТК, ф. Березне-(VII-VIII)-2013, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д14, с. 1/21. АА ДНЦЗКСТК, ф. Березне-(VII-VIII)-2013, од. зб. Ю. Рибак, АФ-Д6, с. 1/038. АА ДНЦЗКСТК, ф. Любешів-(VII-VIII)-2015, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д1, с. 2/03. АА ДНЦЗКСТК, ф. Любешів-(VII-VIII)-2015, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д5, с. 10/01. АА ДНЦЗКСТК, ф. Любешів-(VII-VIII)-2015, од. зб. С. Маховська, АФ-Д1, с. 1/50. АА ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне-(VIII)-2015, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д1, с. 4/37. АА ДНЦЗКСТК, ф. Брусилів-(VIII-IX)-2015, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д6, с. 5/18. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. — Т. 2. О-Я. — Луцьк, 2000. — 458 с. Голосіння / Упоряд., підг. тексту, передмова, коментарі, покажчики Ірини Коваль-Фучило. — К., 2012. — 819 с. Етимологічний словник української мови. У 7 т. / Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.). — Т. 6. У—Я / Уклад Г. П. Півторак [та ін.]. — 2012. — 568 с. Кравченко. В. Зібрання творів і матеріалів з архівної спадщини / Упоряд. О. Рубан. — К., 2009. — Т. 2. — 640 с. Курилович А. Н., Худаш Л. С. Структура семьи и внутрисемейных отношений // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. — Мн., 1987. — С. 118—133.

Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К., 1970—1980. — Т. 5. — 840 с. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 701, спр. 186, 15 арк.

Е. В. Кондратюк

К ВОПРОСУ О СТАТУСЕ НЕВЕСТКИ И ЯТРОВКИ В ТРАДИЦИОННОЙ СЕМЬЕ

Статья освещает вопрос о статусе невестки, ятровки, полуйнички в традиционной украинской семье. Особое внимание уделено исследованию связи между функционированием большой семьи и использованием перечисленных архаических терминов родства в быту.

Для традиционного украинского общества, где функционировала большая семья, определение статуса каждого ее члена было особо значимым вопросом, поскольку он закреплял за каждым определенный перечень прав и обязанностей. Широко используя полевые этнографические материалы, мы проследили прямую связь между функционированием такой семьи и использованием в активном повседневном лексиконе архаических терминов родства. Таким образом, на процесс упрощения системы терминов родства большое влияние имело доминирование, с конца первой четверти XX в., нуклеарной семьи по всей территории Украинского Полесья.

Ключевые слова: система терминов родства, невестка, ятровка, полуйничка, расширенная семья.

О. V. Kondratiuk

TO THE ISSUE OF DAUGHTER-IN-LAW AND SISTER-IN-LAW STATUSES IN THE TRADITIONAL FAMILY

The paper deals with the issue of status of daughter-in-law, sister-in-law and «poluynychka» in traditional Ukrainian family. Particular attention was paid to the analysis of correlation between the extended family functioning and the use of above-listed archaic terms of kinship in everyday life.

For traditional Ukrainian society, where the kinship family functioned, the definition of status of every member was of great importance as it reserved specific list of rights and duties for each of them. In addition, the author extensively used field ethnographic materials that allowed tracing direct relationship between functioning of such family and the use of archaic kinship terms in everyday active lexics. Consequently, the process of the kinship network simplification was greatly influenced by the dominance of nuclear family within the entire Ukrainian Polissyan territory from the late quarter of the 20th century.

Keywords: kinship network terms, daughter-in-law, sister-in-law, «poluynychka», extended family.

Одержано 10.03.2016

О. О. Васянович

СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХАЇЧНИХ МЕТЕОВІРУВАНЬ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті на основі польових матеріалів розглядаються вірування поліщуків Київщини, пов'язані з впливом на погоду (посуху, грозу, град, надмірні морози), які залишилися переважно у пасивному використанні жителів краю.

Ключові слова: Київське Полісся, народна метеорологія, вірування, магія.

Світоглядні уявлення через систему вірувань та повір'їв лежать в основі духовності будь-якого народу. У світогляді українців можна простежити три основні історичні шари: демонологічний, міфологічний та християнський. Перший відноситься до найдавніших часів, коли люди персоніфікували різні предмети, що їх оточували, вбачаючи в них демонів. В основі другого шару лежало обожнювання сил природи, створення певної ієрархії богів. Християнство абсолютизувало цю ієрархічність, намагаючись, якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Унаслідок цього утворився релігійний дуалізм, коли населення, сповідуючи християнську віру, залишається язичниками, зберігаючи могутній шар архаїчних вірувань.

Джерельною базою статті стали польові матеріали, зібрані автором протягом 2003—2008 рр. на Київському Поліссі, зокрема у населених пунктах Бородянського р-ну (Небрат, Пісківка), Броварського р-ну (Бобрик), Вишгородського р-ну (Жукин), Іванківського р-ну (Тетерівське, Феневичі), Києво-Святошинського р-ну (Мироцьке), Макарівського р-ну (Великий Карашин, Липівка, Осикове, Пашківка), Поліського р-ну (Красятичі), від переселенців з Вишгородського р-ну (Завалівка), Поліського р-ну (Варовичі), Чорнобильського р-ну (Залісся,

Опачичі, Рудьки, Товстий Ліс). У статті розглядатимуться архаїчні метеорологічні вірування, які ще зберігає народна пам'ять, незважаючи на те, що вони вже втратили практичне застосування. Окремі вірування набули нових християнізованих рис, попри глибинний, архаїчний їхній зміст. Вважаємо, що насамперед, важливо з'ясувати суть терміна «архаїчний». У одинадцятитомному словнику української мови відмічено, що під цим словом можна розуміти стародавній, старовинний, а також той, що вийшов із загальнонародного вжитку, застарілий [Словник..., 1970, с. 64]. Зафіксовані метеорологічні вірування можна умовно згрупувати у два блоки: 1) призначені для сучасного використання та 2) збережені в пам'яті, які втратили практичне застосування.

Північна Київщина, віддалена від масових міграцій та ізольована від значних культурних впливів, до наших днів зберігає чимало давніх елементів у комплексі народної культури. Оскільки цей регіон безпосередньо не контактував з жодним неслов'янським народом і визначається вченими як можлива область етногенезу слов'ян [Баран, 1991, с. 28—42; 1998, с. 167—172]. Крім того, внаслідок свого географічного розташування та історичного розвитку, у зазначеному регіоні добре збереглися давні форми матеріальної та духовної культури. До того ж, цей край найбільше постраждав унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, що посилює тенденцію швидкого зникнення набутих поліщуками протягом століть народних знань, звичаїв та обрядів, скарбів усної та музичної творчості тощо.

Традиційні народні знання та вірування — результат багатовікового процесу культурної адаптації людини до навколишнього середовища.

Метеорологічні знання українців сформувалися унаслідок тривалого спостереження за природними явищами у певному екологічному середовищі за допомогою методів, доступних носіям традиційної культури. У минулому добробут поліщуків Київщини, як власне й інших народів, значною мірою залежав від погодних умов, що сформувало віру в особливу силу явищ природи, певним чином їхні надзвичайні властивості. Тому, за допомогою магічних дій, людина намагалася вплинути на природу та досягти поставленої мети: забезпечити родючість, захистити врожай, відвернути град, викликати дощ тощо. Таким чином, людина була не жертвою природи, а активним учасником впливу на неї. У минулому люди були впевнені, що за допомогою релігійно-магічних явищ можна досягти бажаного результату.

Намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, поліщуки широко послуговувалися магічними обереговими засобами, численними табу та обмеженнями щодо певних видів робіт у відповідні дні. Народні методи запобігання стихійних лих поліщуків надзвичайно різноманітні. Польові дослідження показали, що на Поліссі побутовали різноманітні форми поганських обрядів впливу на погоду (доповнених у деяких випадках елементами побутового християнства).

В уявленні українців Київського Полісся склалися опозиційні групи, спрямовані на протиставлення одних погодних явищ іншим: *свій* — *чужий*, *вогонь* — *вода*, *велике* — *мале*. Однією з головних універсальних семіотичних позицій, на якій ґрунтуються численні охоронні ритуали, є просторова опозиція *внутрішній* — *зовнішній*, основний символічний зміст якої — виділення внутрішнього замкнутого простору, що гарантує захист від небезпеки зовнішнього світу.

У поліських обрядах викликання дощу жінки робили ритуальні обходи навколо села з магічно «сильними» предметами: іконами, корогвами, релігійними книгами та ін. Частіше такі обходи здійснювалися людьми разом із священником: *Було таке давно, що ходили з обхожденієм з батюшкою кругом села* (Красятічі). *Шоб дощ пішов молилися у церкві, колись обходили село з хрестом, з корогвами* (Мироцьке).

Інколи основні дієво-символічні функції покладалася на виготовлений у спеціальних умовах «обіденний» рушник, що виступав як сакралізована жертва. *Вдови справдуть і вітчуть, моде до хреста віносить і батюшка йде до хреста. Рушника святити. Робили вдови зранку до вечора. Хрест у нас стояв на конці села, то они ходили кругом села і йшли до хреста. Це робили, шоб дощ пошов* (Товстий Ліс). З вірою у захисну силу обрядового полотна та силу магічного кола, які народна магія вживає традиційно проти нечистої сили, пошесті, звіра чи при відсутності дощу, пов'язані давні обряди

оперізування села, церкви полотном, намітками, рушниками, нитками тощо та обходів села, церкви з магічно «сильними» предметами. Дещо спрощений варіант викликання дощу набув поширення після запровадження християнства. Він також пов'язувався з обходами, проте обмежувався невеликим колом — ходою навколо церкви. *Кругом церкви ходили, шоб дощ пошов* (Варовичі).

Слід відзначити, що сама процесія, яка рухалася колом, уособлювала певну захисну колективну силу, яка у народній свідомості могла впливати на таємні природні процеси, на родючість, майбутній врожай, відганяти злих духів, що уособлюють хвороби, була здатна в засуху викликати дощ.

Значну групу метеорологічних вірувань, яка вписується у схему *свій/чужий*, складає вплив покійників на життя людей. Коли душа покидала тіло спокійно, то її стосунки з живими були нормальними. Душі померлих прилітали до живих родичів на частування в поминальні дні, піклувалися про живих, допомагали їм порадами. Коли ж людина помирала не своєю смертю, то до живих прилітала вже не душа, а приходив сам мрець. Серед багатьох народів поширені уявлення про те, що «нечисті» покійники, тобто ті, які померли не своєю смертю і були поховані на кладовищі, тобто у «чистому» місці, можуть накликати засуху, неврожай, епідемії, стихійні лиха тощо. Особливо небезпечним у Київському Поліссі вважали вішальника. *Якщо людина повісилася, так довгий час не буде дощу. Сорок день не буде* (Мироцьке).

За поліськими повір'ями нечистих покійників хоронили поза межами кладовища, у місцях, віддалених від людей, найчастіше, — на роздоріжжі. *Колись вешалников на могелках не ховали, а на розтинях, вівозили в сторону* (Феневичі). *Шоб дощ був, то на перехресних дорогах ховали [самогубців]* (Варовичі). Часто місця смерті або місця поховання самогубців закидали гіллячками, палицями, камінням, соломкою тощо. Це могли робити для того, щоб виділити нечисте місце, оберегти живих від мертвих.

Про те, що зложні покійники причетні до небесних вод, свідчать повідомлення з Чорнобильського району на Київщині, які стосуються Трійці та уявлень про русалок. За уявленнями поліщуків, саме вони тримали у себе дощі, тому під час засухи, на Русальному тижні очікували дощів. Коли дощу не було, то його належало викликати різноманітними способами саме на Русалії: *хлопці гладішкі покрадут у бабок по заборах до в колодезь повкідайут* (Рудьки); *прийдут до могелок, перемолище отченаш і кажут: «Господі, подай ти нам, мі просім живіє, а ві нам мертвіє поможіть, шоб нам дощчик пошов»* (Стечанка); *із могілок будзеш іці дак готовець хлопці на каждом калодязі там де, ведро становає і це як доходзець вже як ідуць*

із кладбішча, облівають вадої, щоб дощ ішов (Річиця) [Говірки..., 1996, с. 115, 327].

Для очищення десакралізованої землі кладовища потрібно було усунути причину засухи: зруйнувати могилу нечистого покійника. Інколи ці дії замінювали вириванням хреста з такої могили, що замінило викопування та викидання з могили тіла покійника-самогубця. Фізичне знищення могили нечистого покійника могло бути замінене ритуальним очищувальним актом поливання могили водою, який можна вважати символічним передаванням воді самого мерця. На Київському Лівобережжі у могилу самогубця кидали горщика, можливо, раніше він також мав бути з водою. *Шоб дощ пошов, то у могилу вешальника, убейци кидають горшка* (Жукин). Поливання могили нечистого покійника, особливо утопленика, також було досить поширеним на Київському Поліссі, про що свідчать наші польові записи. *Як засуха, шоб дощ пошов, треба їти втопленика поливать водою. Кожен день, хоча б з тиждень, потрошку лить* (Завалівка).

Досить часто для викликання дощу використовували осіку, яка займала провідне місце у віруваннях українців, як могутній оберіг від нечистої сили (відьом, упирів) [Беньковский, 1898, с. 7—8]. *Возьметь осикових голлючок і вішалнику застромлеть у могилу, а тоде води туди наллеть. Сказать: «На, ни, да дощ до нас допусти»* (Феневичі). *Вешальника на кладбішчах не харонять, а як нема дашу, дак асінавага кола затесують і землю прабівають* (Рудьки).

Названа вище система магічних дій проти «нечистих» мерців свідчить про архаїчний характер народних вірувань, пов'язаних з уявленнями про душу, смерть та потойбічне життя. Тож не дивно, що вже й у минулому столітті їх фіксували як пережиткові явища, збережені у пам'яті народу, які набули значних впливів християнства. Помітна тенденція зменшення впливу цієї традиції, яка проявляється у ставленні односельчан до покійника-самогубці. Оскільки у поліських селах прийнято хоронити покійників біля родичів, то це призводить до того, що вони потрапляють поміж звичайними мерцями. Родичі померлих виготовляють фіктивні довідки про те, що ті хворіли, та добиваються дозволу від єпископів на здійснення поховань із священником.

До ритуальних дій, які відносяться до сім'ютичного ряду *свій/чужий* на Поліссі, можна віднести обряди, пов'язані з оранням русла річок, дороги, перекопуванням дороги, оборюванням села тощо. Варто відмітити, що тут учасниками були або дівчата, або вдови чи старі жінки, які мали забезпечити ритуальну «чистоту» обряду. *Дорогу орали жєницини. Разов три треба обєйти і перєхриститца і «Отче наш» помолитца, і сказать «Дай, Бже, шоб дощик ішов».* *Удвох тягли плуга, а третя орала — і зорвали дощ* (Красятічі). Ключовим

смысловим елементом обряду було те, що ритуальна оранка, на відміну від утилітарної, здійснювалася «собою», тобто у плуг запрягалися люди, лише у кількох випадках орали волами чи кіньми. Цікаві дії, які супроводжували основний ритуал: розплітання волосся учасницями, обмащування брудом, обливання водою, висівання маку-видюку тощо.

Таким чином бачимо, що в розглянутих ритуальних ситуаціях актуалізуються і такі значення магічного кола, як неперехідні межі для всього злого, збирання розрізненого в одне ціле, з'єднання, замикання та збереження цілісності. Отже, за допомогою магічного обходу українці створювали варіанти магічного кола, яке сприяло родючості, виконувало роль універсального оберега, забезпечувало недоторканість людини, що знаходиться у ньому, від всякої порчі ззовні. У таких обрядах актуалізується ідея виділення «свого» простору, замикання, відновлення межі між «своїм» і «чужим», отримання нової сили для боротьби зі злом. Хоча у більшості випадків ці дії набули християнського забарвлення, проте залишилися поганськими по своїй суті — виділення свого простору, якому ніщо не може зашкодити.

За уявленнями поліщуків здавна існувало протиставлення *вогонь — вода*. Образ вогню є одним з найпоширеніших у світовій символіці, адже він поряд з водою, землею і повітрям є стихією світотворення. Вода у народних уявленнях виступала джерелом життя, засобом магічного очищення. Якщо вода слугувала магічним засобом викликання дощу, то вогонь — навпаки, мав його зупинити. Тож і не дивно, що під час грози наші предки вдавалися до запалювання свічок, спалення верби, гілок ялинки чи сосни. А під час засухи молилися біля колодязя, обливалися водою тощо.

В українській обрядовості поширене акцентування ідеї *хрест-захист* у його численних варіантах: символічне хресне знамення рукою, запечаткування навхрест могили, вірування в оберегові властивості «в'язаної хрестом» борони, сплетеного тину. Проте нас найбільше цікавлять ті хрести-обереги, які пов'язані з магічними функціями запобігання грози та граду, які українці Полісся як раніше, так і тепер, випалюють на стелі, сволюку чи одвірках Четверговою свічкою. *Хрешики на сволюці випалюють на Страсть од грому, шоб у цей дом гром не понав і шоб нехароше не заходило у дом* (Феневичі). На думку поліщуків, блискавка, яку посилає з неба Ілля Пророк, влучає в ті місця, де перебуває нечистий. У Іванківському районі нам вдалося записати таке народне оповідання про силу блискавки в боротьбі з чортівнею. *«Мішка Гутник розказував. Ішов вон із лісу і складав лучину. І находить хмара, а стоїть коло дороги такі дуб похіяляти. А воно: «Го-о-а!» Шоб це таке, де це взялася ця людина?... Вон дивітца: на дубі, на голле хітаєтца нехароші із*

хвостом, із усем. «Го-о-а!» І тей гром у тей дуб і роздер. Гойдалося нехароше» (Феневичі). Навпевне, саме тому ці хрестики випаляють при вході до хати, щоб туди не могла потрапити нечиста сила. Саме з цією ж метою закривали пічного комина. Якщо ж такої можливості не було, тобто, коли під час грози топили у печі, то належало з комина виставити рогачі. *Як горить у пече і гроза, мігає, грімає, так вілошники ставляю в комін рогачами* (Феневичі).

Особливо великого значення у Поліссі надавалося громовій свічці. Варто відмітити, що під час грози стрітенську свічку частіше використовували на Житомирщині та Рівненщині, а страсну — на Київщині. Сьогодні інформатори плутають роль кожної свічки, і переважно відмічають використання під час негоди стрітенської та страсної свічок. *Свічку-гровицу [стрічальна свічка] світять, коли грім. Ходять з нею по хаті, щоб гром одійшов* (Мироцьке). *Страсну свічку світили як гроза була* (Варовичі).

Як видно з польових записів, у більшості випадків свічку просто світили, проте інколи це робили перед вікнами, по кутах хати, на припічку, ходили по всій хаті або всьому обійстю. *Як гроза йшла, то запалю свечку, пойду по хаті скрозь* (Феневичі). *Страсну свечку запалену віносілі надвор. На калідорчіку держалі, як гром іде* (Залісся). *Свічка освячена у Чистий четвер од грому. Страсний четвер. Ставлять под комен, як гром* (Небрат).

Присутність певного фаталізму в світоглядних уявленнях українців Полісся, як і населення України загалом, спонукала жителів краю до пошуків навіть у деструктивних проявах небесної стихії позитивних моментів, що, зокрема відбилося у поглядах на грозовий вогонь як сакральний очисник від усього нечистого. Цим можна пояснити поширене серед населення переконання, що будь-що, запалене блискавкою, гріх гасити водою. Таку пожежу, згідно з народними уявленнями, можна залити лише молочними продуктами: *кислим молоком, кісляком* (Мироцьке, Феневичі, Жукин), *молоком* (Тетерівське), *сироваткою* (Залісся, Товстий Ліс, Рудьки, Варовичі, Феневичі, Жукин, Завалівка). Звичай гасити спричинену небесним вогнем пожежу саме молоком пов'язують, очевидно, з міфологічними уявленнями давніх індоєвропейців, рудименти яких збереглися і в слов'янських народів, про отождоження молока з дощем (молоком небесних корів, якими бачилися грозові хмари) [Славянские..., 1995, с. 504].

Однією з найбільш шанованих рослин у слов'янських народів є верба, якою послуговувалися при різноманітних магічних діях, у тому числі й під час грози. Її частіше тримали у хаті, проте інколи висаджували біля будинку чи розкидали полем. *Светет вербу у церкві і садет на вузлу хати трошкі оддала. Її нада не резат,*

не рубат, вона захищає од грому (Варовичі). *Верба, як свячена, то носили на город розкидат, як малося гриміть, щоб не побило нічого* (Липівка).

Спалення вербових гілочок могло б уберегти хату від попадання у неї блискавки, вигнавши нечисту силу, яка, за уявленням наших предків, ховалася від грози у димарі, під деревами, копицями тощо. *Як вербу святат перед Паскою, так тие гіллячко сушат і як у печі топимо, так мі тие гіллячка палили, щоб грозу одвести. Це робили, не дожидаячись грози, а як висохне* (Варовичі). *Вербу святу кідали у печ, щоб гром не спалив хату* (Залісся).

Крім верби поліщуки використовували й інші освячені рослини. *Як святять воду [на Водохреща], треба вирвати із сосни гілочку і зберігати у хаті від грози* (Мироцьке). *На Маковея святять усяке зелле — цвечоккі, мачок. А то я бачіла, шо це святять хвойку — сосонку. І кажуть, шо то од грому* (Феневичі). *Свячене зілля палили під комином, як гроза великая* (Пісківка). Таке зілля частіше спалювали, проте інколи його тримали у хаті.

Піч та пічне начиння символічно асоціювалися із сонцем, спекою, засухою. Про це переконливо свідчить використання у минулому хлібної лопати, рогачів та іншого пічного начиння у ритуалі зупинення граду, відвернення грози. *Як град да дощ, скорей жонкі берут лопати, шо хлеб пекти, одчіняють двери і вікдають на землю* (Варовичі). Інколи пічне начиння викидали навхрест, що мало посилити магічний вплив на несприятливі явища погоди. *Як град іде, треба викидат із хати коцубу, вилошника. Навхрест класти. І лопату ту, шо хлеб садить тоже* (Красятічі).

Нині з метою припинення грози та граду практично не використовується пічне начиння, яке у більшості випадків вийшло з ужитку. У окремих населених пунктах пічне опалення замінено газовим, відійшло у минуле випікання хліба вдома. Навіть там, де ще зберігаються ці предмети хатнього вжитку, їх перестали використовувати, розуміючи, що вони не мають ніякого впливу на грозу та град.

Ритуальні дії біля криниці повсюдно поширені на Поліссі. Зв'язок земної води з водою небесною є основою міфологічних уявлень давніх слов'ян про природу дощу та причини засухи. Існує взаємозв'язок між водами підземними та водами небесними. Коли нижні судини забивалися, то це могло призвести до закупорки верхніх. Цим пояснюється необхідність відкривати забуті, замулені джерела під час засухи: *Як засуха, то ходили чистити кринички, святчили* (Завалівка). *Криниці колись вичищали, як нема дощу* (Мироцьке).

Молебні, що здійснювали поліщуки під час стихійних та соціальних бід, у випадку засухи обов'язково включали і моління про дощ біля криниці чи іншої водойми. Незважаючи на

цілком християнську форму цих походів з корогвами та іконами, у них яскраво присутні сліди дохристиянських треб біля криниці. *Зберутца баби коло колодцов, молились, щоб дощ пошов* (Варовичі).

Наступна категорія дій біля криниці відноситься до розряду «жертвоприношення» водам. Для Київського Полісся найбільш характерним було сипання в неї маку. Вочевидь, за уявленнями поліщуків, мак символізував дощ: чим більше маку сипали, тим ряснішого дощу очікували. *Як немає дощу, то треба мак святий у колодязь кидати* (Небрат). У криницю могли також лити воду, взятую з багатьох криниць, що могло ототожнювати її зі свяченою, збільшуючи магічну силу. *Як немає довго дощу, то ходили настоящие вдови і в три криниці святу воду лили* (Пісківка).

Особливої уваги заслуговує поширений у Поліському, Чорнобильському районах Київщини ритуал кидання в криницю глиняних горщиків. *Як засуха була, то гладилку в криницю кидали* (Красятічі). Цей ритуал можна порівняти з відомим у південних слов'ян способом протидії «черемидарської магії», тобто особливим діям, які викликали засуху і здійснювалися цегельниками та черепичниками, які були зацікавлені у ясній погоді, необхідній для сушіння черепиці та цегли [Толстыє, 1978, с. 105].

У деяких випадках у криницю кидали горщики з борщем. *Як засуха, так кралі одне у одного борщ у пече* (Залісся). Можна припустити, що борщ крадуть і кидають у криницю, щоб таким чином викликати магічні дії — виливання води з криниці. Проте, скоріш за все, використання борщу в обряді викликання дощу не випадкове, оскільки борщ фігурує також і в дитячих пісеньках, які можна вважати давніми заклинаннями: *Іди, іди, дощику, / Зварю тобі борщику / В новенькому горщику, / Тобі кашка, а нам борщ, / Шоб ішов густіший дощ* (Жукин). *Іди, іди, дощику, / Наварим тобі борщику / У новому горщику. / Поставимо на вербє, / Шоб випили воробє* (Красятічі). Використання борщу в ритуалі викликання дощу засноване на магічному зв'язку: *густий борщ — густий дощ*. До того ж текст пісеньки чітко вказує на жертвоприношення дощу. Подекуди на Середньому Поліссі в криницю кидали сіль (Великий Карашин), часник (Залісся).

Важливою обрядовою протидією граду стало перекушування градини, що належить до магічної опозиційної групи *великий — малий*. У такому разі град з великого мав перетворитися спочатку на малий, а потім і взагалі перестати. *Какали, шо тре град перекушувать* (Товстий Ліс). Для більшої магічності цю дію належало виконати певній особі: *Як гряд ішов, то нада удові розкусить грядину, то перестане* (Бобрик).

Унаслідок боротьби християнської та язичницької релігійних систем відбулося форму-

вання дуалізму, коли християнство намагалося спростувати поганські уявлення і вірування. Ця боротьба була тривалою, оскільки давні вірування та повір'я складали основу їхньої самосвідомості. Найживучішою виявилася «нижча» міфологія — уявлення про домовиків, русалок, відьом тощо. Вірування у головних поганських богів виявилися менш сталими. Чимало християнських святих перейняли на себе функції своїх язичницьких попередників, зокрема бога грому та блискавки Перуна у християнстві замінив пророк Ілля. Оскільки процес переходу функцій від одних богів до інших був тривалим та поступовим, це дозволило зберегти сліди архаїчних вірувань у сучасному християнстві. Яскравим прикладом вшанування бога Перуна можна вважати наявність у народному календарі громових днів. Поліщуки Київщини вшановували *Дев'ятуху, Десятуху* (Красятічі), *Дев'ятницю, Десятницю* (Опачичі), яка припадає на дев'ятий та десятий тижні після Великодня, другий день після Петра (Пісківка). Названі свята не входили до переліку т.зв. приписних святкових днів, проте відзначалися селянами надзвичайно ретельно.

Проте найчастіше громовим днем на Київщині вважають святого Пантелеймона, якого називають грізним Паликопою, тобто того, який карає блискавкою всякого, хто не вшановує цей день. *Паликопа — празник Пантелеймона. Колись казали Паликопа, а тепер кажуть Пантелеймон. В цей день не робили* (Тетерівське). Саме свято увібрало в себе два значення слів: *палити* і *копа*. Практично у кожному населеному пункті люди пам'ятають про покарання працюючих, які порушували заборони. *Паликоп — це празник, шо робить немона. Дід шось робив і погода була. Хмара йшла. Повкопа стояла, вдарив грім і колосочка з повкопи на осталося* (Пісківка). Скупчення багатьох громових свят на період жнив і сінокосів було не випадковим, оскільки посилювало цілком природний страх перед втратою врожаю внаслідок грозових явищ.

На Поліссі існувала низка табу, які пояснювали небезпекою засухи, що пов'язували з певними видами робіт та певними днями. Насамперед — це Благовіщення та час, який передував цьому святу. Усвідомлення заборон визначає трактування їхніх порушень як причини засухи і тягне за собою ту чи іншу спокутну дію. Перш за все до Благовіщення заборонялося копати землю і здійснювати інші дії, які передбачали доторкання до землі, навіть вбивати у землю коли, стовпи, городити тощо. Якщо табу порушували, то це могло призвести до засухи. Тому потрібно було усунути її причину: розібрати загорожу, вирвати коли тощо. *До Благовіщення колись не копали, даже не давали городить, казали таке, шо еслі ти будеш до Благовіщення городить, то ти загородиш дощ, не буде дощу* (Феневичі). *Да Благовіщення у землі не*

рабілі. Не гараділі, до ж дощ закопуєш. Як хто пагарадів, дак мі маладіє пойдём, плота віва-лім таго, і пойдє дощ (Рудьки).

Інша досить поширена заборона стосується самого дня Благовіщення, коли не дозволялося будь-що пекти чи смажити. *Якшо щось пекти на Благовіщення, то запікаєш тоді дощ (Пашківка).* У наведених прикладах можна чітко простежити зв'язок: пекти, смажити у печі — пекти, смажити на сонці, звідки виникло уявлення про піч та пічне начиння як символічні замітники сонця, спеки, засухи. Про це переконливо свідчить використання пічного начиння у магічних діях зупинки грози та граду, про що вже йшлося вище. Для нейтралізації сили спеки, вогню, сонця найкраще підходить вода, як головна протидія вогню, що може його загасити. *Водою обливали людину, яка на Благовіщення пече щось там таке, а на Благовіщення не можна пекти нічого, даже картопляника нельзя пекти. До ту людину, хто примічав по сусідству, обливали водою, щоб дощ пішов (Пашківка).*

Певна група заборон, яких дотримувалися з метою уникнення засухи, не пов'язана з Благовіщенням, а стосується усього весняного періоду. Усі роботи, в уявленні поліщуків, потрібно робити вчасно, особливо сіяти та садити городи. Невчасні роботи можуть призвести до несприятливих погодних явищ, як-от засуха. Тому потрібно знайти причину такого погодного стану й усунути його. *Як хто навесне часнік посадить, тоже дощу не буде, дак пойдём вірвем целу граду да в колодезь покидаєм тей часнок весняни, шо до Благовіщення посажани (Рудьки).*

Поступово обрядовість втрачає релігійно-магічну спрямованість, зберігаючи лише окремий зв'язок з релігійно-магічними уявленнями. Обрядові дії набувають розважального характеру, хоча традиційно зберігають певні магічні властивості. На Київському Поліссі вдалося також зафіксувати магічні ритуали, які набули ігрових рис, втративши своє первинне значення.

Віра у надприродну силу води заснована на уявленнях про її очисну та «родючу» силу, адже вода забезпечує родючість лугам і полям. Суть обрядів викликання дощу полягає у магічному обливанні людей водою чи купання їх у річці. Ці обряди нерідко набували вигляду своєрідних розваг молоді. Проте цей обряд, хоча й перетворився на гру, зберіг риси давньої магічної дії, що характеризують наступні свідчення: *До крипиці ходили і обливались водою, щоб дощ пошов. Так одне одного обливали (Товстий Ліс). Водю облівалися, щоб дощ пашов (Рудьки). Обливались водою для дощу. Хто кого може, то того і обіллє. Треба зненацька облить, щоб злякався (Осикове).*

Різдвяний період відігравав важливу роль у сільськогосподарському народному календарі поліщука, з яким пов'язані численні ворожін-

ня про майбутній урожай, погоду тощо. У цей час жителі Київського Полісся за допомогою різноманітних засобів також старалися відвернути мороз весною та влітку. Сакральність ритуалу визначається трикратним повторенням усього тексту чи окремих його частин, виконанням обряду старшим членом родини, частіше господарем.

Тексти запрошень морозу на Київському Поліссі мають власне формули запрошення та побажання на майбутнє. Ядром запрошувальної формули є дієслова *іди, прийди, ходи* тощо. Формула містить страву або взагалі вечерю, як одну із складових задобрення страшного стихійного лиха. Найбільш поширена формула *іди кутє ести* (Товстий Ліс, Мироцьке). У текстах використана формула протиставлення «тепер» і «весною», «влітку» тощо. Окрім часового означення, існує також уточнення об'єктів, які поліщуки хотіли вберегти від морозу. Перерахування компонентів, які належало вберегти від морозу, має довільний характер і часто варіюється господарями. *...у Петрівку не ходи і не морозь гурків і городини (Жукин), ...шоб не поморозив наших телят, ягнят (Товстий Ліс), ...не йди не на жито, не на пшеницю, не на картоплю, не на шо (Мироцьке).*

Головними учасниками майже усіх ритуальних дій були жінки, чоловіки ж рідко вдавалися до магії. Лише для відвернення великих морозів зверталися до чоловіків — дідів. Важливе значення тут відігравали магічне число «12» та сімейний стан — справжні діди, тобто ті чоловіки, які мали своїх власних онуків. Число «дванадцять» виникло від множення чисел «три» і «чотири», яке належить до найбільш уживаних у міфопоетичних культурах числовим шаблоном і вважається щасливим. Можливо, уявлення поліщуків про те, що Мороз — це старенький дідусь — прислужилися цьому, але скоріш тут проявилася ритуальна чистота учасників — людей, які не мають дітородної функції. Лисіючи, втрачаючи волосся, чоловік втрачає також свою життєву силу, потенцію, стає неплідним [Бондаренко, 2003, с. 60]. *Шоб мороз пересевся, лисих личили (Товстий Ліс). Якщо великі морози, то щитали 12 лисих дядьків. Назвуть одного, пересядься мороз, другого, пересядься мороз (Пісківка).*

Народна практика виробила значну кількість різноманітних форм відвернення грози та граду, пов'язаних із замовляннями та молитвами. За свідченням інформаторів, деяким ворожбитам це було під силу — стихію або зупиняли, або відвертали вбік. Особливого значення надавалося обрядам, які здійснювали спеціальні носії езотеричної традиції — градівники, хмарники. Досить часто інформанти вказують, що були знайомі з людьми, які могли відвести хмару, але, що ті робили та яким чином, пояснити не могли.

Зовсім фрагментарно на Київщині представлений спосіб відвернення хмар за допомогою палиці, якою відігнали вужа чи змію від жаби. Інформанти вказують лише на те, що в їхніх селах були люди, які могли відганяти хмари за допомогою палички. *Бачить, що сунеться градова хмара, він виходив, шось гаварив і палачкою таєю махав* (Великий Карашин).

Українці Київського Полісся практично всюди зазначали, що для відвернення грози потрібно молитися. Зверталися поліщуки до Бога так, як уміли, проте інколи вдається зафіксувати спеціальні молитви, які треба було читати під час грози. *«Коло моїх хоромин Ісусова гора. / На тій горі Матір Божя стояла. / Пришов Син — Ісус Христос, / ключі їй віддав від грому, / від мигавки, / від Божої сили»* (Феневичі). Цілком закономірним є факт, що інформатори набагато менше дають свідчень про хмарників, адже у радянські часи влада вела нищівну боротьбу зі всякими забобонами.

Попри понад тисячолітню історію становлення християнства на наших землях у обрядовості, звичаях, віруваннях українців глибоко закарбувалися елементи язичництва. До початку ХХІ ст. на Київському Поліссі збереглася певна кількість магічних оберегових засобів впливу на погоду, хоча й спостерігається їхнє скорочення та спрощення. Це можна пояснити освіченістю навіть людей старшого віку, багато з яких навчалися у школах, отримують інформацію з радіо та телебачення. У період бурхливих подій ХХ ст. відбулися значні зміни у світогляді народів, тому чимало архаїчних явищ перейшли з практичного використання в площину спогадів.

Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — 336 с.

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. — К., 1991. — 144 с.

Беньковский И. Осина в верованиях и в понятии народа на Волыни // КС. — 1898. — № 7. — С. 7—8.

Бондаренко Г. «Дід лисий, баба голомоза». Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців // Тіло в текстах культур. — К., 2003. — С. 55—62.

Говірки Чорнобильської зони. Тексти / Упоряд.: П. Ю. Гриценко та ін. — К., 1996. — 358 с.

Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого — М., 1995. — Т. 1: А—Г. — 584 с.

Словник української мови: В 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К., 1970. — Т. 1. — 799 с.

Толстые Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 2. Вызывание дождя в Полесье // Славянский и балканский фольклор. Генезис, архаика, традиции. — М., 1978. — С. 95—130.

А. А. Васянович

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СОХРАНЕНИЯ АРХАИЧЕСКИХ МЕТЕОВЕРОВАНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ

В статье на полевом материале рассматриваются верования жителей Киевского Полесья, связанные с влияниями на погоду (засуху, грозу, град, чрезмерные морозы). Некоторые метеорологические обряды полещуки продолжают использовать в современных условиях, хотя преимущественно эти верования сохраняются в памяти людей старшего поколения и утратили практическое применение. Отдельные традиции приобрели новые христианские черты, несмотря на их глубокое архаическое содержание. Анализируются оппозиционные группы, направленные на противопоставление одних погодных явлений другим, в частности: свой — чужой, внутренний — внешний, огонь — вода, большое — маленькое.

Ключевые слова: Киевское Полесье, народная метеорология, верования, магия.

О. О. Vasianovych

CURRENT STATE OF ARCHAIC METEO-BELIEFS PRESERVATION IN KYIVAN POLISSYAN REGION

Beliefs of Kyivan Polissyan locals are considered on the field survey material. They are associated with the affects on the weather (drought, storm, hail and strong frost). The Polissyans continue using some meteorological beliefs now although they stay in the older people memory mostly and have lost their practical importance. Certain beliefs have acquired new Christian features in spite of their profound archaic content. The paper analyses the opposition groups aimed at contrasting certain weather events with other ones, in particular: friend or foe, internal — external, fire — water and large — small.

Keywords: Kyivan Polissyan region, folk meteorology, beliefs, magic.

Одержано 15.02.2016

УДК: 27(477-25)«15-17 ст»

Т. Ю. Люта

З ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМПЛЕКСУ ПОЛІСЬКИХ ВОЛОДІНЬ КИЇВСЬКОЇ СОФІЙСЬКОЇ МИТРОПОЛИЧОЇ КАТЕДРИ (XV — перша половина XVII ст.)

У статті розглядається питання функціонування поліських володінь Київської Софійської митрополичої катедрі у переходові часи від православної до унійної ієрархії та їх повернення Петром Могилою в часи встановлення православної митрополії.

Ключові слова: Київська митрополія, поліські володіння, введення у володіння, захоплення, пограбування.

Справи Київської митрополичої Софійської катедрі кінця XVI ст. містять кілька імунітетних надань на митрополію: зокрема лист князя Костянтина Острозького про заборону втручатися у справи катедрі з боку королівської адміністрації (1588) та потвердження на Полоцьку архієпископію (1595). З 1590 р. митрополит Михайло Рагоза вів судову справу про порушення власності митрополії у м. Уніні та с. Зарудді із зем'янином-шляхтичем Макаревичем-Іващенко-цевичем, засновником Макарова. Митрополичі володіння на Київщині охоплювали на той час Зоринську, Унинську та Мирощку волості, села Багринів, Вольницю, Вороб'євичі, Довгосілля, Дитятковичі, Зазим'я, Заруддя, Калиничі, Мигалчичі, Погреби, Свиноїди, Толокунь, Янковичі, а також Полоцьку архієпископію.

Ця поліська зона володіння Київської митрополії була сформована у давні часи. Принаймні зберігся реєстр грошових та медових податей близько 1415 р. [Акты..., т. 1, с. 37—38]¹, зібра-

них з маєтностей Київської Софійської митрополичої катедрі. Повний перелік сіл на той час становив: *Истобчани (Издебки), Нежиловичі, Нове село, Облитковичі, Осеча, Дитковичі, Кухори, Унин, Кодня, Святошичі, Мигалчичі*²:

“І. — А се Софійскыи люди, дань дають на празникъ пречистой Богоматери: на имя Истобчане и Нежиловцы 2 колодѣ меду; у Новомъ селѣ Микула съ сыномъ да Облѣтѣковичи дають 9 вѣдеръ меду; у-вѣ Осѣчи³ Павелъ съ дѣтми и съ Армакомъ дають 9 вѣдеръ меду; Дѣдѣковичъ дають 4 вѣдра меду; у Хухори Левонъ Станѣвичъ дають 4 вѣдра меду, Кузма дають 4 вѣдра меду; у-вѣ Унинѣ⁴ Павелъ дають корайманъ меду, Захарья дають корайманъ меду, Ходыка вѣдро меду дають, Агафоникъ дають вѣдро меду; у Коднѣ Петръ Діяковъ 2 кораймоны меду дають; у-вѣ Истобѣкахъ⁵ Одрѣйко 4 вѣдра меду дають; у Святошичохъ корайманъ, а ручьку меду дають; у Нежиловичохъ постолѣница; у Ходора вѣдро меду; у Мигалчичахъ вѣдро меду дають.

II. — А се боарскыи люди, дань дають Святой Софіи Премудрости Божіи: съ Вручего Тыньйичъ зъ Мѣжирѣцькоѣ земли дають ведро меду; у Ключевичахъ зъ Волинської земли 3 ведра меду и поданія; у Селци зъ

1. Примітка публікатора: «Обе статьи выписаны изъ рукописной Кормчей Книги, писаной на лощеной бумаге, въ листѣ, полууставнымъ почеркомъ, въ началѣ XVI века (л. 387—388), хранящейся въ библиотеке графа Фел. Тарновскаго, въ Дзиковѣ, под № 273. Доставлены въ Археографическую Комиссію корреспондентомъ г. Шафарикомъ».

2. Тексти документів подаються за спрощеною археографією: «ъ» в кінці слів не проставлялися, слова з виносними літерами зазначені підкресленням, розділові знаки поставлені згідно із смисловими блоками.

3. Підрядкова примітка публікатора: «Въ подл. написано слитно (увосѣчи)»

4. Підрядкова примітка публікатора: «Там. съ двойнымъ предлогомъ (увунинѣ)».

5. Підрядкова примітка публікатора: «Там. и при этомъ словѣ предлогъ удвоенъ (увыстобѣкахъ)».

Мѣжирѣцькои земли 2 вѣдѣр меду и поданье; у Ноздриши съ Полочаньскои земли полѣтора ведра меду и поданье; у Норочиохъ съ Хотиньскои земли ведро меду дають; у Хобной съ Пошкѣвского острова Савостьянъ даетъ полѣтора ведра меду; у Хобной Ивановы дѣти дають зъ Дроздовского острова полѣтора ведра меду. Оксентѣвський островъ, а съ него Василь даетъ полѣтора ведра меду. Подолѣшенская земля подѣ Полозомъ, а съ ней идуть 3 ведра меду и поданье, а ночь пити; тутѣ Ильчевская земля, а съ ней идеть полѣтора ведра меду. Ондѣревський островъ на Уши подѣ Мартиновичи, а съ него идеть 5 вѣдѣр меду. У-въ Ильиньскомъ¹ островъ, съ него идеть ведро меду. Зъ Малиньскои земли 2 лукнѣ пятипядныхъ, а третее чотырьпядное, а тивуньщина, а поданья; и знамя у той земли — коникъ. У Либѣвичьской земли, у Мѣхѣвской земли, у Супруновской земли, у-въ Опоновщинѣ, у Заволоковщиньской земли: уно съ тыхъ земель идеть 4 лукна чотырьпядныхъ, и тивуньщина, и поданья. У Моколевичахъ съ Сичевской земли идеть пятипядное лукно, и поданье, и тивуньщина; у Моколевичахъ съ Тарасовской земли 2 чотырьпядныхъ лукна, и тивуньщина, и поданья. У Булгаковичохъ 2 лукнѣ чотырьпядныхъ, а третее пятипядное. А земля Костромовская подѣ Гвоздомъ, Хрестецъ земля, а съ ней идеть ведро меду. Съ Невежины Голѣнчины люди дають чотырьпядное лукно, и тивуньщина, и поданья. Сичѣвская земля, а съ ней идеть 3 ручьки меду, а даетъ съ ней Филиповський человекъ, а Вирлоцький человекъ. А зъ Романова идеть, за Чюновымъ, 50 гроши. У Чюнови зъ Дѣдковщини 3 ведра меду. У Шюмѣску Подѣрѣтовщина земля, а съ ней ходить 2 вѣдѣр меду. У Новомъ селѣ Ондѣреви дѣти дають ведро меду. У Княжичохъ земля борѣтнаа, а съ ней корайманъ меду, и бобровыя гоны, и ставъ. У Сакольчи 3 караймоны меду, а сами тыи Сакольчане возять на Софійський дворъ. У Поли у Дорьковѣ, у Скочищохъ, у Водотыйнѣ у Вельи, 6 караймановъ меду, а 7-й карайманъ хто коли беретъ. У Демидови Глуховичи дають карайманъ меду. У Жюкини зъ Выполозовьской земли три кади меду дають. У Сорокошичохъ 4 вѣдра меду дають. У Воймѣнь² чотырьпядное лукно...»

У XV ст. Софійська катедра активно судилася за право володіння поліськими територіями з різними власниками та сусідами. Збереглися свідчення про спори митрополії у складі відомого фонду Канцелярії західно-руських уніатських митрополитів [РГИА, ф. 823]: один із найбільш ранніх (від 1470 р., 3 червня) — судовий лист князя Семена Олександровича у справі за

скаргою намісника Софійського монастиря Мануйла на Василя Рудлича про самовільні покоси сіножатей та ловлення риби у належних монастиреві маєтностях Мигалчицях та Родуличах [Люта, 2001, с. 42].

Формування власності митрополії в цій зоні відбувалося у різні способи, зокрема з пожертви Івашка Полозовича та його дружини Настасії Загальців у 1518 р. в рахунок неповернутої вчасно грошової суми боргу покійному братові Яцьку. У 1544 р. за рішенням (сказанням) королівського суду за скаргою київського і галицького митрополита Макарія на Миколая Кухмистровича про захоплення ним належних Софійському собору бобрових гонів та рибних промислів на річках Кодрі і Тетереви на користь митрополії [Люта, 2008, с. 196].

Територіально маєтки Київської митрополічної кафедри змінювалися: через кілька років, у 1581 р. поборовий квит Мацея Єзерського київському митрополиту про збір грошового податку в маєтностях митрополії на військові потреби короля засвідчив:

«Znam, że-m wziął pobór od je^o *msczy* ojca mitoropolitha, uchwaliony na sejmie walnym warsawskym. Z ymienia jego *msczy* Worohobowicz: osiadlych 16 po groszi 15, zagrodników 2 po grosi 6, a 2 po grosi 2. Sziola Unina: osiadlych 6 po groszi 15, zagrodników 2 po grosi 4. Sziolo Zarudzy: z osiadlych 4 po grosi 15, a zagrodników 2, ieden groszi 4, a drugi 2 grosa. Sziolo Mihalky: z osiadlych 4 po grosi 15. Sziolo Koliency: z osiadlych 3 po grosi 15. Sziolo Dziedziatkowiczi: osiadlych 6 po grosi 15, zagrodnik 1 grosi 4. Sziolo Tolokon: osiadlych 5 po groszi 15. Sziolo Zazimiowo: osiadlych 4 po g-ro. 15, zagrodników 2 po groszi 6. Sziolo Pogreby: osiadly 1 grosi 15, zagrodników 10 po grosi 6. Sziolo Szwinioedy: osiadlych 2 po grosi 15, a zagrodników 6: piecz po groszi 6, a ieden grosi 2. S manastera pieczerskiego [...] grodników 6 po grosi 4, a 6 zagrodników po groszi 2. Czy, ktorzi mieskaia na przedmiesciu: osiadlych 8 po grosi 15, zagrodników piecz po groszi 6, a s trzoch po groszi 4. Sziola Osieczca: osiadlych 3 po groszi 15, a zagrodników 2 po groszi 2. S czego jego *msczy* quituie y pieczecz swą wlasną przykładam y reką szw. podpisuie, yż za wssithko dosicz ucziniel. A czo ssie tknie okolo porathowania kro. je^o *msczy* na the wojne, czemu podliegły biskupowie zakoną greckiego, s tego je^o *msczy* nie quituie.» [ЦДІАК України, ф. 221, оп. 1, спр. 18, арк. 3].

Статистика прибутків з маєтків митрополії, а також географія поширення засвідчена у квітці Матея Єзерського, виданого православним митрополитом Онисифором Дівочці у 1582 р. Вже у 1593 р. квит Рафала Вітовського софійському урядникові київського митрополита Михайла Рогози Григорію Сестрану-Пашковському обмежений лише маєтками митрополії в межах Київського повіту [Люта, 2001, с. 42—43].

Паралельно із сплатою королівських поборів митрополія вела запеклі війни із шляхтою та

1. Підрядкова примітка публікатора: «Въ подл. слито съ двойнымъ предлогомъ (увильиньскомъ)».

2. Так у тексті публікації.

зем'янами за захоплення її майна і маєтків. У 1589—1591 рр. велися судові засідання з приводу наїзду, здійсненого на Унин Миколаєм Гулевичем [ЦДІАК України, ф. 221, оп. 3, спр. 16]. До митрополичих володінь Мигалок і Вороб'євич тікали селяни з маєтків одіозного Миколая Макаревича-Іващенко-Іващенко, за якими власник подав до суду в 1594 р. квіт возного Лавріна Толочка свідчив:

«Я, Лаврин Толочка, ґенерал воєводства Київського, признаю то сим квитом моимъ, иже будучи мнѣ приданымъ того мл пна Яна Аксака, подвоєводъго київского, на нѣкоторыя sprawy митрополита того млти київского, галицького и всѣхъ Руси отца Михаила Рагозы. Ужывалъ мѣ пан Григорѣй Сѣстрѣнь-Пашиковскій, врядникъ митрополита того млти, у томъ, иже дѣи позвалъ митрополита того млсти пан Миколай Мокаровичъ о збѣги свои, которыхъ якобы мѣли мѣшкати бытомъ в ымѣнѣ того млти Мигалкахъ, на имѣ: Собѣкъ, Мишко, Иван Ковал, Яско, други Иван, Данило, Васко, Антон, Аврамъ. И просилъ мѣнѣ абыхъ до того имѣнѣ Мигалокъ гѣхал, хотѣчы тыхъ людѣи застати, гѣли жѣ тамъ гѣсть або нѣтъ. Ино я, сполѣнѣ з врядникомъ митрополита того млти, гѣхал. И кѣды-сѣмо до того сѣла Мигалокъ пригѣхали, — тамъ жѣ гѣсѣмо заразъ атамана Василя Сыча пытали [...] Карпа Юшковича, [...] чѣвичи, Занка Лѣвоновича, гѣли жѣ гѣсть тѣи збѣги пна Мокаровича, о которыхъ позвалъ митрополита того млсти позвомъ и чи жили бытомъ. Тогда оны, ставши, повѣдили тѣми словы, жѣ: «Тутъ нѣмаши жадного наводного нѣ толко жѣбы пна Мокаровичовы, алѣ никого прихожѣхъ людѣи нѣтъ, кромѣ мы, люди старожытныѣ и отчичы власныѣ митропольго, дѣмовъ насъ пять мѣшкаѣмъ». Потомъ, будучи мнѣ у Воробѣвичохъ року вышѣпомѣнѣного, мѣа октѣбра двадцать осмого дня, пыталъ гѣсѣми атамана воробѣвского Якова и всѣхъ подданныхъ воробѣвскихъ: «Если жѣ у васъ гѣсть якиѣ подданыѣ того млти пна Миколая Мокаровича, то гѣсть на имѣ: Иван Губар, Томило, Олѣшко Иванович, Воитѣхъ Жуховскій; чи жили оны бытомъ, о которыхъ позвалъ митрополита того млти позвомъ. Тогда оны такъжѣ повѣдили тѣми словы, жѣ: «Тутъ нѣмаши жадного наводного нѣ только жѣбы пна Мокаровичовы, алѣ никого прихожѣхъ людѣи нѣтъ, кромѣ мы, люди старожытныѣ и отчичы власныѣ митропольго, дѣмовъ насъ двадцать мѣшкаѣмъ». Што я, Лаврин Толочко, ґенерал воєводства Київського, и самомъ бачилъ дѣмовъ двадцать, а большѣ нѣтъ. И п[...]сѣлъ мѣ пан Григорѣй Сѣстрѣнь, врядникъ митрополита того млсти, жѣбыхъ то до книгъ кѣродскихъ київскихъ донѣсѣ и созналъ. На што и квітъ свои далъ подпѣчатѣю и сѣ подписомъ власноѣ руки моѣѣ» [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 162, л. 1—106].

До цієї справи був залучений князь Костянтин Острозький, який, як опікун православної церкви, мав вирішити питання повернення підданих Іващенко-Іващенко. Його лист підтверджує вимогу повернути з кафедральних сіл Во-

роб'євич, Мигалок підданих Макаревича із Загалець, Воронина:

«Костѣнтинъ княжа Острозского, воєвода київскаго, маршалокъ земли Волынской, староста володимѣрскій. Вѣлѣбному в Божѣмъ отцу Михаилу Рагозѣ, з воли Божѣю мирополиту київскому, галицькому и всѣхъ Руси, и капитулѣ Вашѣи млсти київской.

Жаловалъ у суду моѣго кѣродского Київского зѣмлянинъ земли Київской урожѣныи пан Миколай Макаровичъ на Вашу млсть о томъ, што жѣ дѣи в року тѣпѣр идучомъ гѣсѣмъча пѣтѣсѣмъ дѣветѣдѣсятъ чѣтвертомъ подданыѣ того з ымѣнѣ того сѣла Загалѣць на имя: Иван Губар, Томило, Олѣшко Иванович, Воитѣхъ Жуховскій з жѣнами, з дѣтѣми и зо всѣми маѣтностями своими, збѣгиши, уво имѣнѣю Вашѣю млсти цѣрковномъ в сѣлѣ Воробѣвичихъ, бытомъ осѣдиши, мѣшкаютъ. А з ымѣнѣ того сѣла Воронина, в сѣмъ жѣ року дѣветѣдѣсятъ чѣтвертомъ, такъжѣ подданыѣ того на имя: Собѣкъ, Мишко Иванович, Яско, други Иван, Данило, Васко, Антон, Аврамъ такъжѣ з маѣтностями, из жѣнами, з дѣтѣми своими, збѣгиши, уво имѣнѣю Вашѣю млсти в сѣлѣ Мигалкахъ, бытомъ осѣдиши, за Вашѣю млстѣю мѣшкаютъ. Которыхъ збѣговъ подданныхъ своихъ каждого зосѣбна шачуѣтъ собѣ пан Макаровичъ вѣдлугъ констытуѣтъ сѣмѣовѣ по пѣтѣсѣмъ гривѣнъ грошѣи личѣи полскоѣ. И о то Вашу млсть позываѣтъ. Прото приказуѣмъ, жѣбы Ваша млсть гѣсѣни, отчѣ митрополите київскій, с капитулою своѣю київскою на рѣчкахъ кѣродскихъ київскихъ, которыхъ припѣсти и сѣжѣны быти маѣютъ в року приидучомъ тѣсѣмъча пѣтѣсѣмъ дѣветѣдѣсятъ пѣтомъ, мѣа гѣнварѣ осмогонадцѣтѣ дня, пѣрѣдъ судомъ моимъ кѣродскимъ Київскимъ в замку того корѣльвского млсти Київскомъ яко на року завитомъ сами очѣвѣисто стали, подданныхъ тѣхъ, вышѣи помѣнѣныхъ, з жѣнами, з дѣтѣми и зо маѣтностями ихъ у суду ку отданѣю пану Миколаю Макаровичу поставѣли и во всѣмъ сѣ водлугъ сѣго позву усправѣдѣливи. Писанъ у Київѣ, року тѣсѣмъча пѣтѣсѣмъ дѣветѣдѣсятъ чѣтвертого, мѣа ноябра двадцѣтѣ пѣтого дня. Гиполитъ Рѣдѣвичъ, писаръ кѣрод. київѣ»¹ [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 162, л. 2].

В ході справи дізнання, здійснене возним Лавріном Толочком у маєтках митрополії с. Нежиловичах, виявило численні злочини Макаревича: спалення селянських хат, побиття підданих, завдання тілесних ушкоджень, що було записано до гродських книг Київського воєводства, уписи з яких збереглися у фонді Канцелярії митрополії:

1. На арк. 23в. дописано: «Року АФЧД (1594 — Т. Л.), мѣа ноябра двадцѣт осмого дня, чѣрѣз мѣнѣ, Ивана Щадковскаго, возного земли Київской, сѣсѣ позв кѣродскій в жалѣбѣ ѣго мл пана Миколая Макаровича положѣнъ ѣсть на кѣрунтѣ митрополита ѣго млти [...] ѣскимъ у дому пана Григорѣя Сѣстрѣна, писаныи по ѣго мл отца Михаила Рагозу, митрополита київскаго. Што ширѣи жалѣба и рокъ станѣю ку праву в сѣрѣдинѣ того позву описанъ и доложѣнъ ѣсть. Иванъ Щадковскій, возный».

«Лѣта от Нарожѣнья сына Божьѣго тисѣча пѣтсот дѣвѣтдѣсят чѣтвертого, мѣсяца ноябра двадцѣт сѣмого дня. На врьдѣ гсѣрьском кѣродскомъ Кѣвском, пѣрьдо мною, Яном Аксакѣм, подвоѣводимъ кѣвским, ставиши очивисто гѣнѣралъ зѣмѣскии кѣвскии шляхѣтныи Лаврын Толѣчко очивисто сознал и того сознанья своѣго квитѣ подпѣчатю и с подписомъ руки своѣго ку записанью до книгъ кѣродскихъ кѣвскихъ дал, писаныи тѣми словы:

«Я, Лаврынъ Толѣчко, гѣнѣралъ возныи воѣводства Кѣвского, ижъ будучи мнѣ приданымъ з уряду воѣводства Кѣвского отъ тѣго млсти пна Яна Аксакѣ, подвоѣводѣго кѣвского, на справы тѣго млсти отѣца Михаила Рѣгозы [...] гѣпископа митрополита кѣвского, галицкогѣ и всѣхъ Руси, то гѣсть на оглѣданѣхъ кѣвалту, пожѣгои и людѣи ранѣныхъ, и шѣкодъ почынѣныхъ в ѣмѣнью тѣго млсти Нѣжѣсѣловичѣхъ. А такѣ, будучи мнѣ у томъ сѣлѣхъ рѣку тѣпѣпѣрѣшинѣго тисѣча пѣтсот дѣвѣтдѣсят чѣтвертого, мѣсяца ноябра чѣтвертого наѣдѣцѣтѣ дня, видѣломъ гѣсми напѣрѣхъ избу спалѣную, а нѣподаѣлку избу хижу тынѣжную, тамъ дѣвѣры выбиты. Видѣломъ ѣтамана Грышка Рудѣнка збитѣго: ноги тѣму голѣни обухомъ побиты, хрыбѣтъ увѣсѣ синѣ, на шыи рана тятая, нѣшѣкодливая. На Паику Сѣплю видѣломъ на руцѣи правои, на пѣлцы сѣпѣрднѣхъ чѣлунокъ збитыи, нѣ вѣмъ гѣсли жѣхъ тѣмъ пѣльцѣмъ владнѣтъ будѣтъ. У Ерошиѣ видѣломъ дѣвѣры сѣнѣныи и избныи дѣвѣ, окнѣи наѣполъ поцѣпѣнѣны. У Пѣньѣка такѣжѣхъ видѣломъ дѣвѣры сѣнѣныи побиты и поцѣпѣнѣны, и окна избныи наѣполъ поцѣпѣнѣны. У Харѣка такѣжѣхъ видѣломъ дѣвѣры сѣнѣныи и окна избныи поцѣпѣнѣны и поцѣпѣнѣны. Увѣ Ъвана Сычѣнка видѣломъ дѣвѣры сѣнѣныи и окна избныи порубѣны и поцѣпѣнѣны. Увѣ Ъвана Кѣзѣка такѣжѣхъ видѣломъ дѣвѣры в сѣнѣхъ и дѣвѣ окнѣи избныи порубѣны и поцѣпѣнѣны. У бабѣи-ворѣжѣбитѣки видѣломъ окна избныи порубѣны и поцѣпѣнѣны.

А при мнѣ были на тотъ часъ стороною людѣи добрыѣи сторонѣныи шляхѣта: Василѣи Камѣнѣскии а Еронимъ Сѣвѣрѣцовскии. Кѣторыи кѣвалѣхъ, пожѣгои, раны и шѣкоды мѣгновѣли быт пѣрьдо мною, гѣнѣралѣмъ, подданѣхъ нѣжѣсѣловскиѣхъ от пна Мѣколаѣ. Шѣто я видѣлъ и слышалъ, далѣмъ сознанѣхъ своѣхъ на квитѣхъ до книгъ кѣродскихъ кѣвскихъ подпѣчатю моѣю и с подписомъ власнѣхъ руки моѣхъ. Писанъ у Кѣвѣхъ рѣку дѣвѣтдѣсят чѣтвертого, мѣсяца ноябра двадцѣт чѣтвертого дня». Кѣторыи жѣхъ то квитъ гѣнѣрѣала помѣнѣного до книгъ кѣродскихъ кѣвскихъ гѣсть уписанъ, с кѣторѣхъ и сѣхъ выписъ под моѣю пѣчатю тѣго млсти отѣцу митрополиту кѣвскому гѣстъ выданъ» [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 163, л. 5].

Щѣ одинъ листъ вѣдъ 18 листопада 1594 р. князѣя Кѣостѣянтина Острѣозкогѣ до господарѣськогѣ зем'ѣнина Мѣколаѣ Маѣкаревѣичѣ-Ївашѣнѣцовѣичѣ з рѣзпорѣядѣженнѣмъ з'ѣвитѣися у визначѣний термѣн на судѣовѣ засѣданнѣи у справѣи про наїздъ на маѣетнѣсть митрополичѣго Сѣфѣйѣськогѣ монастирѣи у с. Нѣжѣсѣловичѣхъ, побитѣи ѣи пограбуваннѣи пѣддѣнѣихъ та спрѣоби спалѣтити сѣло, звѣнувачѣе зем'ѣнина:

«Отъ Кѣостѣянтина князѣати Острѣозкогѣ, воѣводѣи кѣвского, маршалѣка зѣмѣли Волѣынѣскогѣ, старѣости володимѣрьскогѣ, зѣмѣнѣину гсѣрьскому воѣводѣства Кѣвского пну Мѣколаю Моѣкаровѣичу Ївашѣнѣцовѣичу.

Жѣалѣвалъ на врьдѣхъ моѣхъ кѣродскомъ Кѣвскомъ в Бѣоѣхъ вѣлѣбѣныи тѣго млсти отѣцу Мѣхаило Рѣгоза, архѣиѣписѣкопъ митрополитъ кѣвскии, галицѣкии а всѣхъ Руси о томъ, ижъ дѣи рѣку тѣпѣпѣрѣшинѣго дѣвѣтдѣсят чѣтвертого, мѣсяца ноябра трѣтѣхъго дня, наѣхѣавѣши дѣи тѣвѣя млсти самъ ѣособѣю своѣю, слугѣами, боярѣи и подданѣыми своѣими з мѣстѣчка Моѣкаровѣи з Ясѣнѣниѣ, из ѣнышѣми многѣими помѣчѣниками своѣими з рѣзнѣыми брѣонѣями, воѣнѣхъ наѣлѣжѣачѣими и людѣи пѣшѣи з рѣчѣниѣцами, из ѣоѣзѣми на имѣнѣхъ митрополита тѣго млсти старѣожѣитѣногѣ Нѣжѣсѣловичѣи, у воѣводѣствѣ Кѣвскомъ лѣжѣачѣоѣхъ, людѣи битѣи, морѣдовѣати и тоѣхъ имѣнѣхъ Нѣжѣсѣловичѣи огнѣмъ спалѣтити рѣсѣказѣл. Кѣторыѣхъ подданѣхъ нѣжѣсѣловскиѣхъ, бѣчѣхъ таѣковѣи кѣвалѣхъ, лѣдѣвѣхъ з душѣами отъ усѣихъ маѣетнѣстѣи своѣихъ в лѣсѣи поѣвтѣкали, а ѣтамана нѣжѣсѣловского на имѣ Грышка Рудѣнка поѣмаѣвши, ѣкрутѣнѣхъ збитѣи, зморѣдовѣали. Сѣкѣторѣго боѣи нѣхъ вѣдѣати, гѣсли жѣхъ будѣтъ жѣив. Кѣдѣи мужѣики сѣ того сѣла з ѣжѣонами, з дѣтѣми рѣзбѣгѣлиѣхъ, всѣю маѣетнѣсть, кѣторѣя бѣла уѣ ѣзѣбахъ и в сѣнѣхъ побратѣи и до кѣждѣоѣхъ избу огнѣи клѣсти рѣсѣказѣл, а ижъ нѣхъ всѣи избу погорѣли, — тоѣлко изѣба Фѣдѣдора Мѣлышѣчанѣка з сѣнѣми зѣорѣли. А вѣ томъ кѣвалѣхъ маѣетнѣсть вѣзѣто подданѣогѣо нѣжѣсѣловского ѣтамана Грышка Рудѣнка: рѣчѣниѣца, за кѣторѣую данѣо ѣсѣмѣдѣсѣятъ гѣрошѣи, кѣожѣухъ бѣарѣниѣи, за кѣторыи далъ копѣу гѣрошѣи, гѣунѣю, за кѣторѣую далъ полѣкопѣи гѣрошѣи, сѣхъѣкиръ дѣвѣхъ кошѣтовѣали двѣдѣцѣтѣхъ гѣрошѣи, кѣосъ дѣвѣхъ, купѣлѣныи по сѣми гѣрошѣи, бѣоднѣю, у кѣторѣои бѣло платѣья бѣелѣогѣо сорѣочѣкъ музѣскихъ пѣятѣхъ, жѣгѣнѣскихъ дѣсѣтъхъ, плахѣту, за кѣторѣую по полѣкопѣи гѣрошѣи купѣлѣныи, а гѣрошѣи гѣотовѣыхъ копѣхъ дѣвѣхъ, пѣшѣенъ дѣвѣхъ бѣортѣниѣцѣкихъ, купѣлѣныхъ по двѣнаѣдѣцѣати гѣрошѣи, сѣхърѣновѣхъ ѣсѣмѣхъ, купѣлѣныхъ по двѣ гѣрошѣи; у Пѣанѣка Їванѣовѣичѣа вѣзѣто кѣожѣухъ бѣарѣаниѣи, за кѣторыи далъ копѣу гѣрошѣи, сѣхъѣкиру, за кѣторѣую далъ дѣсѣтъхъ гѣрошѣи, пѣшинѣю бѣортѣниѣцѣкую, за кѣторѣую данѣо двѣнаѣдѣцѣтѣхъ гѣрошѣи, сѣкобѣлю, купѣлѣную за трѣи гѣрошѣи, платѣья бѣѣлого сорѣочѣкъ музѣскихъ чѣотѣырѣи, жѣгѣнѣскихъ ѣсѣмѣхъ, плахѣту, за кѣторѣую данѣо полѣкопѣи гѣрошѣи; увѣ Ъвана вѣзѣто сѣукѣна вѣалѣного лѣокѣтъ двѣдѣцѣтѣхъ, лѣокѣтъ по трѣи гѣрошѣи, бѣоднѣю, у кѣторѣои бѣло платѣья бѣѣлого сорѣочѣкъ музѣскихъ трѣи, жѣгѣнѣскихъ пѣятѣхъ, трѣи кѣолѣнѣскихъ, а дѣвѣ иѣлѣныхъ, а гѣотовѣыхъ гѣрошѣи копѣхъ дѣвѣхъ, сѣхърѣмѣягъ дѣвѣхъ, по полѣкопѣи гѣрошѣи купѣлѣныхъ, пѣшинѣю бѣортѣниѣцѣкую, за кѣторѣую данѣо двѣнаѣдѣцѣтѣхъ гѣрошѣи, сѣхърѣновѣхъ пѣятѣхъ, купѣлѣныхъ по двѣ гѣрошѣи, сѣхъѣкиру, за дѣсѣтъхъ гѣрошѣи купѣлѣную, шѣапѣку, купѣлѣную за пѣятѣхъ гѣрошѣи, поѣгѣсъ з нѣожѣами, с ѣогнѣвомъ сѣѣмъ гѣрошѣи; у Харѣка вѣзѣто: ѣоснѣова иѣлѣная лѣокѣтъ трѣидѣцѣтѣхъ, кѣлубѣковъ чѣотѣырѣи, сѣхъѣкирѣа, купѣлѣная гѣрошѣи за дѣсѣтъхъ, сѣхърѣмѣягъ дѣвѣхъ, купѣлѣныхъ по полѣкопѣи гѣрошѣи, бѣотѣи кѣозѣаѣцѣкиѣхъ, купѣлѣныхъ гѣрошѣи за чѣотѣырѣнаѣдѣцѣтѣхъ, сѣхърѣновъ трѣи, купѣлѣныхъ по двѣ гѣрошѣи; у Пѣаиѣка Сѣопѣля вѣзѣто жѣупѣанъ сѣукѣна бѣѣлого,

которые му коштовал сорок грошѣи, съкир двѣ двадцать грошѣи, платьѣ бѣлого сорочок жѣнскихъ семь, косы двѣ, куплѣныхъ по осми гроши; у Ероша взято гуни двѣ, куплѣныхъ по двѣсти грошѣи, // [Зв.] бодно с платьѣмъ бѣлымъ сорочокъ мужскихъ чотыри, жѣнскихъ пять, намѣтцовъ два, плахотъ чѣрчатыхъ три, куплѣныхъ по двадцати и по шѣсти грошѣи, а готовыхъ грошеи было копѣ чотыри; у другого Ивана Русока взято сѣрмягу одну, за которую дано полковы грошѣи, съкира одна двѣсти грошѣи; у Евхима взято сѣрмягу двѣ, куплѣныхъ по полковы грошѣи, боты. куплѣныхъ за дванадцать грошѣи, съкиру, куплѣную за дванадцать¹; у Ермока Мироновича взято съкир двѣ, куплѣныхъ за двадцать грошѣи, ручницу, куплѣную за полторы копы грошѣи; у Пилипа Ерквича взято сѣрмягу новую, за которую дано сорок грошѣи, а другую сѣрмягу старую, которая стояла гри двадцѣти, съкиру, куплѣную гроши за двѣсти, косу взято, за которую дано гр сѣм, пѣшню бортническую, за которую дал гри дванадцать. В чомъ то мѣсть, маючи от твоѣи мѣсти вѣликую кривду и шкodu о томъ у суду моѣго кгородского Кіѣвского очевисто с тобою мовити хочѣть. Про то приказую твоѣи мѣсти абы твоя милость на рочкахъ пришихъ кгородскихъ кѣвскихъ в Кіѣвѣ в року пришихъ тисѣча пѣтсот двѣвѣтдѣсятъ пѣтомъ, мѣца генвара осмогонадцѣти дня сужоны и отпраованы будутъ яко на р[...]² завитомъ стал и то мѣти во вѣсѣмъ сѣ усправѣдливил. Писанѣ в Кіѣвѣ лѣта Божѣго Нарожѣня АФ[...]³, ноября ИІ [18] дня. Гиполит Родкѣвичѣ, писарь»⁴ [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 163, л. 3—3об].

У 1598 р. (14 вересня) був складений позов від імені кійвського воеводи Костянтина Острозького з його розпорядженням митрополитові Михайлу Рогозі прибути на сесію Кіівського гродського суду і присягнути в тому, що в церковних маєтках митрополії, належних Софійському монастирю, не проживають піддані, які раніше втекли із сіл Миколая Макаровича-Івашенцовича:

«Костантынъ княжа Острозскоѣ, ввода кѣвскихъ, маршалокъ зѣмли Волынскоѣ, староста володымѣрскихъ.

Вѣлѣбному в Божѣ отцу Михаилу Рагозѣ, з воли Божѣо прѣосвѣщенному архієпископу, митрополиту кѣвскому и галицкому, и вѣси Руси.

Звѣрхностю ураду моѣго воѣводского приказую, жѣббы в. т. на рочѣки кгородскихъ кѣвскихъ, которые припадутъ и сужоны быти маютъ в року тѣпѣридукомъ тисѣча пѣтсот двѣвѣтдѣсятъ осмомъ, мѣца сѣнтѣбра двад[...]⁵ трѣтѣго дня, самъ очѣвистѣ яко на року завитомъ стал на жалобу и правѣноѣ попиранѣ зѣмѣнина зѣмли Кѣвскои урожоного пана Миколая Макаровича, усправѣдливилъ, которые в. т. позываѣтъ о то, ижъ што з рочѣковъ кгородскихъ кѣвскихъ в року тѣпѣридукомъ тисѣча пѣтсот двѣвѣтдѣсятъ сѣмомъ, мѣца июля второго дня припадаючихъ, одѣржалъ дѣкрѣтъ напротивѣко в. т. панъ Миколай Макарович, ижъ твоя мѣсть мѣлъ особю своѣю присягу тѣлѣсную выконать якѣ подданныхъ зѣбѣговъ у маѣтностяхъ в ыимѣняхъ цѣрковныхъ, у воѣводствѣ Кѣвскомъ лѣжачыхъ, до митрополѣи в. т. налѣжачыхъ, нѣмашѣ. Нижли твоя мѣсть на рочѣкахъ кгородскихъ прошлыхъ [...]дня мѣца [...]»⁶ двадцѣтого дня в року тѣпѣридукомъ тисѣча пѣтсот двѣвѣтдѣсятъ сѣмомъ самъ особю своѣю в суду кгородского нѣ стал, прѣсяги нѣ выконал, алѣ листомъ отворнымъ, закладаючыся болшою справою, судови и сторонѣ ознаимил. Прото жѣббы в. т., отчѣ митрополитѣ кѣвский, на рочѣкахъ кгородскихъ звышѣпомѣнѣныхъ завитѣ стал и право своѣ, ижъ ся в. т. болшою справою закладал и показал, а показавшы, прѣсягу тѣлѣсную выконал, албо по пѣтисотъ грѣвѣнъ гр. за каждого подданого, в позѣвѣ и вѣ дѣкрѣтѣ кгородскимъ имѣны помѣнѣныхъ, готовыми гр. оплатил. Што в. т. шырѣи словы и м[...]⁷ мѣнты⁷ правѣными у суду ясно оказано и довѣдѣно буд[...]⁸[...]⁹» [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 162, л. 4].

У 1599 р. (2 жовтня) надійшов лист короля Сигізмунда III дворянинові Станіславу Мишці прийняти маєтності Кіівської митрополії та передати їх наступникові покійного митрополита Михайла Рогози Іпатію Потію:

«Жиксимонтъ Трѣтѣи, Божю мѣстю королъ польский, вѣликий князъ литовский, руский, пруский, мазовѣцкый, жомоитский, инфлянтский и швѣдский, кготский, вандалский дѣдичный королъ.

Урожоному Станиславови Мышцѣ, дворѣнинови нашоу вѣрнѣ намъ милому, ласка наша королѣвская. Урожоный, вѣрнѣ намъ милый! За зосѣмъ с того свѣта вѣлѣбногъ Михаила Рагозы, мѣтрополита кѣвского, галицкого и вѣсѣ Руси, назначилисмы тоѣ митрополитство кѣвское зовсими еѣго налѣжностями вѣлѣбному Іпатѣєви Потѣєви, владѣцѣ володимѣрскому и брѣстскому. Которого мѣтрополитства и иныхъ добрѣ цѣрковныхъ добра и маѣтности, ижъ завитѣ по

1. Далі пропущено слово «грошѣи».

2. Частину тексту вкрито паперовою кустодією з печаткою, мало бути року.

3. Частину тексту вкрито паперовою кустодією з печаткою, мало бути «АФЧД [1594], мѣца».

4. Нижче, на цьому ж аркуші Зв. дописано: «Pozew grodz. kijowski po Makarewicza o naiazd na Nieżyłowicze, kaleczenie ludzi, zdranie rzeczy u spalenie izby. 1594, d. 18 Nowem. O nasłanie ludzi z Motyzyna na Nieżyłowicze u spalenie Niżyłowicz. Року АФЧД [1594], мѣца ноября АІ [19] дня чѣрѣзъ мѣнѣ, Лаврина Толочка, ѣнерала возного воѣводства Кѣвского, положонъ ѣсть сѣс позовъ кгородский кивский по ѣго мѣсть пна Миколая Мокаровича Івашѣнцовича в ыимѣню ѣго мѣсти Матѣжынѣ, у воѣводствѣ Кѣвскомъ лѣжачого, в жалобѣ митрополита ѣго мѣсти, которая жалоба шырѣи в сѣрѣдинѣ позву написана. Ławryn Tołoczko generał, ręka własna».

5. Текст пошкоджено, мало бути «двадцѣт».

6. Текст пошкоджено.

7. Текст пошкоджено, мало бути «мунимѣнты».

8. Текст пошкоджено, мало бути «будѣтъ».

9. Текст пошкоджено.

смерти державцы их мести остаются волные, ничимъ нѣ утяжаные и под жадные такъ затыаги и прѣводы правные од кого ж колѣкъ яко тѣжъ бѣзъ отдана ихъ од насъ особомъ такихъ достоиности годныхъ нѣ могутъ быти водлугъ конституции нѣслушнѣ отдалены. Про то з рамена нашего кролевского, вѣрность твою посылаючи, розказуемы, абы вѣр. твоя тамъ тые добра всѣ до мѣтрополиі Киевской налѣжачиє, з рукъ якихъ жѣ колѣкъ особѣ отобравши, вѣлѣбному отцу Іпатію Потіюви яко од насъ мѣнованому мѣтрополиту киевскому або посланцомъ вѣлѣбности его, до рукъ и владзы подал и въ оныє вѣлѣсть его увѣзал, прыказавши именѣмъ нашимъ всимъ особомъ, слугомъ, бояромъ и подданнымъ, ку мѣтрополиі налѣжачимъ, противъ оному послушнѣство и повинности, которые бы вѣлѣбности его вѣлѣтъ и зупѣлнѣ отдавали, што учынитъ вѣр. твоя для ласки нашей кролевской и с повинности своѣи. Писанъ у Варшавѣ, року тисѣча пятсотъ двѣтъдѣсятъ двѣятого, мѣсяца октѣбѣра второго дня, а панованя кролевства ншихъ польского второгонадцѣтъ, а шведского шестого року. *Sigismundus rex*» [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 232, л. 4].

Однак передання до рукъ унійної адміністрації власності Київської митрополії наражалось на активний спротив як у самому Києві [Люта, 2001; 2008], так і у поліських зонах володінь. Через це наступний королівський лист (від 23 серпня 1599 р.) був адресований королівському дворянину Яну Кошицю з тим, аби він взяв під свій контроль процес передачі майнових прав Іпатію Потію, допіру не надійде королівський привілей на підтвердження його статусу Київського митрополита.

«Жыкгимонт Третиш, Божю мѣстю королъ польский, вѣликий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовѣцкый, ифлянтский а шведский, кготский, вандальский король. Дворянину нашему шляхетному Яну Кошчычу.

Ознамуютъ тобѣ, ижъ што по смерти в Бозѣ вѣлѣбного отца Михаила Рагозы, митрополита киевского, добра, на митрополию Киевскую налѣжачыѣ, абы в цѣлости до поданья от насъ митрополита зоставали в Бозѣ вѣлѣбному отцу Гипатію, владыце володимѣрскому, чѣрѣзъ крылошаны духовѣнства релии рускоѣ заѣхати и ажъ бы митрополит от насъ поданъ былъ, дѣржати розказали гѣмо были. А ижъ маѣмъ вѣдомост, якобы добра митропольский от людѣи свовольныхъ квалтомъ заѣханы, ницѣоны и лѣнѣдрованы быт мѣли, што гѣсли бы такъ было яко маѣмъ вѣдомост вѣликоѣ бѣзправѣѣ в тои мѣрѣ тымъ добрамъ, которыхъ мы, гсѣдрѣ, сами навѣзшимъ оборонцою и подавцою гѣстѣмо, а намъ и звирхности нашей нѣгушанованѣѣ дѣлѣло бы стѣ, прото забѣгаючи тому, абы стѣ нхто над волю и розказанѣмъ нашей добрами тыми нѣ опѣкаль, або ихъ квалтомъ заѣждчат мѣль, — з рамѣни нашего гѣрского на заханѣѣ тыхъ всихъ добр митрополыхъ тѣбѣ посылаѣмъ и хочѣмъ мѣти, и прыказуѣмъ, абы гѣси добра на митрополию Киевскую налѣжачыѣ,

гдѣкольвѣкъ будучыѣ заѣхавши, подлугъ прѣвшого розказанья нашего отцу владыце володимѣрскому, або кого онѣ з духовѣнства¹ релии рускоѣ зошлѣтъ, подавалъ и всимъ подданнымъ отца владыки бѣрѣтѣйского и тыхъ, кого онѣ зошлѣтъ, а нѣ кого инѣшого, ажъ до поданья от насъ митрополита, послушнымъ быт прыказаль. Если бы тѣжъ хто, будучы упорнымъ, тыхъ добр заѣхати и подавати нѣ допуцаль, абыс в томъ водлугъ права посполитого поступитъ нѣ омѣшкаль, конѣчно иначѣи нѣ чынтѣчи. Писанъ у Варшавѣ, лѣта Божьего Нарожѣнѣи тисѣча пятсотъ двѣтъдѣсятъ двѣятого, мѣсяца августѣ двѣдцѣтъ трѣтъго дни. *Sigismundus rex*» [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 232, л. 1].

На 21 грудня 1600 р., як свѣдчить складений київським підчашиєм Лавріномъ Лозкою інвентар, унійному митрополитові передавалися села Багринів, Бугаївка, Бушковиця(?), Вороб'євичі, Гнилий Ліс, Дубечня (частина), Зазим'я, Заруддя, Киселевичі, Колене, Куликів-Село, Мигалки, Микуличі, Нежиловичі, Облитки, Осеча, Погреби, Свиноїди, Совка, Толокунь, Унин. Всі ці давні маєтки митрополії через вожного генерала Радка Мироновського були вилучені «од влади отца Плетенецького», ігумена Печерського, який намагався повернути до печерської власності ці села. У 1601 р. з митрополічних маєтків було зібране подимне, — у квітці значаться села та кількості димів, що сплатили королівський податок: Осечина — 4 дими, Облитки — 5 д., Вороб'євичі — 18 д., Заруддя — 3 д., Унин — 8 д., Мічалки (Мигалки?) — 6 д., Нежиловичі — 9 д., Коленці — 6 д., Здебці та Бабинці — 3 д., Микуличі — 3 д., Толокунь — 12 д., Погреби — 10 д., Зазим'я — 10 д., Рословичі та Янковичі — 8 д., нагоряни київські — 20 д., Спаські люди — 15 д., Бугаївка — 8 д. Всього 2 копи, десят два гр. [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 251].

Наступне десятиліття митрополічної власності було відмічене активними протистояннями і зазіханнями з боку світських осіб на церковне майно, серед яких, можливо, найактивнішим був мозирський маршалок Стефан Лозка, другий чоловік відомої засновниці Київського братства Галшки Гулевичівни. Серед документів, що висвітлюють конфлікт, не згадуються мотиви цього протистояння, однак відомо, що першим чоловіком Гулевичівни був син унійного митрополита Іпатія Потія. Можна вважати підґрунтям політично-економічних протистоянь унійної адміністрації та Лозки персональний конфлікт. 3 листопада 1602 р. Стефан Лозка захопив Нежиловичі [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 258]. Ці сімейні протистояння не закінчувалися ще протягом десяти років: у 1612 р. (30 січня) Лозка та його дружина Гулевичівна подали протест про наїзд на їхні Рожівські сіножаті митрополічних урядників. [ЦДІАК України, ф. 182, оп. 2, спр. 65].

1. Мало бути «духовѣнства».

Давній опонент митрополії у правах на с. Нежиловичі зем'янин Миколай Макаревич-Іващенко 30 жовтня 1602 р. поновив свої наїзди на це село. Через чотири дні Стефан Лозка наслав до цього ж села своїх підданих і пограбував борті з бджолами. Згадані особи та їхні родичі зустрічаються у протестаціях уніатського духовенства 1616 р. у справах за села Мигалки, Заруддя, Мужилівичі, Стовпці, Псютичі та ін. [Люта, 2001, с. 43].

Загалом процес поступового введення у володіння унійної влади тривав до 1618 р. і був переведений, зрештою, в площину звичайних земельних судових конфліктів. Для ведення цих справ у 1610 р. митрополитом Іпатієм (Потієм) був призначений намісник Якуб Хрушлинський та висвячений на Видубицьку архимандрію Антоній Грекович, духовний намісник митрополії. Його лист від 1 березня 1610 р. [ЦДІАК України, ф. 182, оп. 2, спр. 64, арк. 1-13в.] (через місяць після прибуття до Києва) яскраво свідчить про гостру конфліктну ситуацію в місті: *«По приеханю моем до Киева на неделю месопустную стараюсь яко бым могл с попами киевскими до розмовы прийти и лист свои от Вас (митрополита Іпатія Потія — Т. Л.) мне на протопопство даныи указал; до того прийти жадным способом не моглем. Бо все откладывали до недеи зборное, где ся людей множество збирает, — для чого бы то чинили не вем до конца. На неделю зборную не шли з процессиею, але и овшем побунтовали на мене люд посполитыи, попов приезджих, козаков, которые переимуючи на улицах, на дорогах погрозики и образы чинят: лжут, соромят, поведаячи же их на веру ляцкую приехал есми крестити, — а то все з уданя попов киевских и чернецом. Ово згола жадного приятеля себе не маю...»* Перераховуючи збитки, чинені печерським архимандритом Єлисеєм Плетенецьким Видубицькому монастирю, Антоній Грекович просить надати у його власність озера, що здавна належали монастирю *«абым могл и приятеля себе найти и неприятеля звияжит, бо тут как видят так важат и шануют...»* Остання характеристика ситуації в Києві є показовою для всього подальшого розвитку подій.

Королівська ревізія 1607 р. зареєструвала значні збитки, які зазнала митрополіча власність у результаті ще й татарських набігів. Перелік сіл із зазначенням кількості поставлених у раніші роки панцерних служб та свідченням про стан на 1607 р. є досить показовими: *«С. Багринів — 15 служб було, пусте, Кулавно — бояр служби панцерної, Янковичі, Лопадичі, Юревичі, Розлоничі, Невеселове, Іванковицьке. Всього давали до 246 люду панцерного, зараз порожні. Мигалки — дані на службу Василеві Папковичу»* [ЦДІАК України, ф. 182, оп. 2, спр. 59, арк. 1—13в].

Не дрімив і колишній ворог митрополії — Макаревич-Іващенко: 1613 р. 16 листопада від-

бувся наїзд його слуг на Мигалки і Заруддя [РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 354]. У 1609 р. відбулася судова справа ще з одним позивачем до Київської митрополії — зем'янином Яном Калінським, який звинувачував Києво-Печерський монастир у захопленні його маєтків Унина, Заруддя, Вороб'євичів [ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 5, арк. 128], які він відстоював як непевний власник в часи між змінами митрополитів. Під час зміни унійної влади (на митрополію після Іпатія Потія вступив Йосип Вельямін Руцький) відновлена православна ієрархія отримала в особі Петра Могили рішучого відвойовника майна і духовності. У цьому напрямі, фактично, продовжуючи практику Плетенецького, Могила почав діяти ще будучи печерським архимандритом: 2 серпня 1630 р. Рутський скаржився на Петра Могилу за наїзд у с. Зазим'я [ЦДІАК України, ф. 182, оп. 2, спр. 76; Архив ЮЗР, т. 1, ч. 6, с. 618—620].

Незважаючи на кілька королівських декретів про передачу маєтків митрополії Іпатію Потієві, більшість населених пунктів митрополічої власності залишалася поза межами унійної юрисдикції. Ще за часів митрополита Михайла Рагози спроба ввести у новгородські володіння печерської архимандрії упиралися в орендні зобов'язання монастиря щодо своїх клієнтів: зокрема села Вольниця, Ясень, Осове, Вильче були в оренді у князя Христофора Радзивіла, села Докілля, Поріччя, Косоричі — у князя Андрія Полубенського і т.д. Незважаючи на відмінну конфесійну приналежність орендарів (протестанти), ці економічні зв'язки були вигідні взаємно. Лише конфлікти між сторонами в окремих випадках висвітлювали справжній стан речей і характер стосунків: наприклад, серед документів судового процесу монастиря з князями Корецькими ще у 1598 р. бачимо перелік пограбованого майна монастиря у його маєтку Хотові, де серед збитків на кілька десятків тисяч злотих значиться 200 свиней, 50 корів та інше рухоме майно [Люта, 2001, с. 43].

Ще один юридичний крок, зроблений унійною владою, — прилучення до її адміністративного управління Михайлівського Золотоверхого монастиря згідно з королівським декретом від 15 січня 1612 р. Цей акт спонукав православну сторону до захоплення майна митрополії. Лист короля до польного гетьмана Станіслава Жулкевського про заборону будь-кому втручатися в юрисдикцію Іпатія Потія свідчив, що і сама замкова адміністрація зазіхала на Софійську слободу — власність катедри у Верхньому місті [Люта, 2008, с. 197].

До претензій православних у 1632 р. додалися збройні наїзди слуг і підданих Людвіга Олізара Волчкевича на маєтки митрополії у села Старі та Нові Вороб'євичі, Рутвянка, Унин, Заруддя, інтереси якого були поза релігійними питаннями і лежали у площині особистого збагачення за всяку ціну. Однак Волчкевич вибрав

період нападу на маєтності митрополії — як тільки отримав вість про смерть короля Сигізмунда III. Три дні поспіль слуги Волчкевича грабували майно та знущалися з підданих митрополії [ЦДІАК України, ф. 182, оп. 2, спр. 63].

12 липня 1633 р. у такий самий збройний спосіб була захоплена від унійної адміністрації митрополича катедра — Софійський собор [Люта, 2008, с. 200].

У підсумку майнової боротьби унійна митрополича адміністрація зазнала поразки як з боку приватного зем'янського елемента, так і нової православної влади в особі Петра Могили. Жорсткий спротив на етапі введення у володіння катедральними маєтками наступних за Рогозою митрополитів завершився збройним захопленням, в тому числі поліських володінь за допомогою Могилиної особистої волоської хоругви, яка змогла і зуміла не тільки повернути їх до влади митрополита, але й допомогла їх утримати.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1846. — Т. 1 (1340—1506). — 375 с.

Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1883. — Т. 1. — Ч. 6. — 939 с.

Люта Т. Ю. Митрополича кафедра Святої Софії в Києві та її володіння в часи унійської адміністрації: 1596 — 1633 рр. // Наукові записки НаУКМА — К., 2001. — Т. 19. Історичні науки. — С. 42—46.

Люта Т. Ю. Конфлікт навколо Софійського собору в першій половині XVII ст. // Die Union von Brest (1596) In Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch Einer Zwischenbilanz. — Lviv., 2008. — S. 194—207. РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 162, 163, 232, 251, 258, 354: Канцелярия западно-русских униатских митрополитов.

ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 5: Житомирський градський суд.

ЦДІАК України, ф. 182, оп. 2, спр. 59, 63, 64, 65, 76: Канцелярия униатских та православных митрополитов.

ЦДІАК України, ф. 221, оп. 1, спр. 18: Колекція документів «Нова серія».

ЦДІАК України, ф. 221, оп. 3, спр. 16.

Т. Ю. Люта

ИЗ ИСТОРИИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КОМПЛЕКСА ПОЛЕССКИХ ВЛАДЕНИЙ КИЕВСКОЙ СОФИЙСКОЙ МИТРОПОЛИЧЬЕЙ КАФЕДРЫ (XV — первая половина XVII ст.)

В статье рассматривается вопрос функционирования полесских владений Киево-Софийской митрополичьей кафедры в переходный период от православной к униатской иерархии и укрепления Петром Могилой Киевской православной митрополии.

Ключевые слова: Киевская митрополия, полесские владения, введение во владение, захват, ограбление.

T. Y. Liuta

FROM THE HISTORY OF KYIVAN ST. SOPHIA METROPOLITAN SEE COMPLEX OF POLISSYAN POSSESSIONS FUNCTIONING (15th — 1st half of the 17th centuries)

The paper considers functioning of Polissyan possessions of Kyiv-Sophia Metropolitan See in transitional period from the Orthodox to the Uniate hierarchy and Orthodox Metropolitanate strengthening in Kyiv by Petro Mohyla.

Keywords: Kyivan Metropolitanate, Polissyan possessions, putting in possession, seizure, robbery.

Одержано 18.02.2016

Klaudia Pawiła

DZIEJE RODU HORNOSTAJÓW HERBU HIPPOCENTAURUS I LOSY ICH ARCHIWÓW

Celem artykułu jest przedstawienie historii rusko — litewskiego rodu Hornostajów herbu Hippocentaurus, którego dzieje sięgają od końca XV w., aż do momentu wygaśnięcia rodu w drugiej połowie XVII w. Opisana została także historia twórcy rodowej potęgi — Iwana Ostafijewicza Hornostaja. Podjęto próbę rekonstrukcji losów wytworzonych przez nich archiwów. Artykuł zawiera krótką charakterystykę materiałów archiwalnych rodu, przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w zespole archiwalnym Archiwum Potockich z Radzyna (numer zespołu 334).

Keywords: archiwum rodowe, Hippocentaurus herb, Hornostaj, Hornostajpol, Tuliny.

Dumni Rusini, zdolni i przebiegli politycy, dobrzy administratorzy, zadufane w sobie szlachetki, impertynenci z Rusi — różnie ich nazywano. Ten rusko-litewski ród, żyjący na przestrzeni XV—XVII w. odcisnął trwale swój ślad w historii zarówno Polski, Ukrainy jak i Litwy czy Białorusi.

Historia rodziny Hornostajów herbu Hippocentaurus nie doczekała się całościowego opracowania. Fragmentaryczne informacje o tym rodzie dostarczają nam herbarze Adama Bonieckiego, Kaspra Niesieckiego, Bartosza Paprockiego czy Seweryna Uruskiego [Boniecki, 1904, s. 340—343; Niesiecki, 1839, s. 375—377; Paprocki, 1858, s. 850; Uruski, 1908, s. 186—187]. Kilku stronnicowy opis rodu został zawarty w monografii Edwarda Rulikowskiego, w którym autor opisuje dzieje dawnego powiatu kijowskiego [Rulikowski, 1913]. Są to jednak prace z końca XIX w. i początku XX w. W 2012 r. ukazał się artykuł białoruskiego historyka Natalii Śliż, dotyczący czołowego przedstawiciela rodu, podskarbiego ziemskiego i marszałka nadwornego Iwana Hornostaja. Opi-

suje ona życie podskarbiego oraz jego najbliższą rodzinę [Śliż, 2012]. Zaledwie trzech członków rodu doczekało się biogramów w Polskim Słowniku Biograficznym autorstwa Aleksandra Markiewicza [Markiewicz, 1960a-c]. Byli to wspomniani już Iwan Hornostaj, jego brat Onikiej oraz wojewoda miński Hawryło. Wzmiankowani są także w biografiiach związanych z Radziwiłłami czy królami polskimi — Zygmuntem I Starym, Zygmuntem Augustem oraz w opracowaniach dotyczących odbudowy domeny królewskiej przez królową Bonę [Sucheni-Grabowska, 2010; Pociecha, 1958; Wojciechowski, 1979]. Dzieje hornostajowskich archiwów i ich zasób doczekał się opracowania jedynie w artykule Waldemara Mikulskiego [Mikulski, 1997].

HISTORIA RODU HORNOSTAJÓW

Hornostajowie herbu Hippocentaurus wywodzili się od kniazia kijowskiego Aleksandra (Olelka)¹. Pierwszym potwierdzonym w źródłach przedstawicielem rodu był Hornostaj Romanowicz [Rulikowski, 1913, s. 122].

Boniecki i Uruski wspominają o Romanie Iwaszkowiczu, staroście putywelskim (1476) i namiestniku owruckim (1486) [Boniecki, 1904, s. 340; Uruski, 1908, s. 186]. Nie znajdujemy o nim większych wzmianek, oprócz tej, że miał otrzymać od Kazimierza Jagiellończyka we włości czarnobylskiej *«w głębi mrocznych lasów, pustoszę pewną, z jednym jeno człowiekiem na imię*

1. U B. Paprockiego znajdujemy wzmiankę, iż pieczętowali się herbem Rawicz; B. Paprocki, op. cit., s. 850. Natomiast W. Mikulski uważa, iż początkowo pieczętowali się herbem własnym, a od 1544 r. Hippocentaurusem, W. Mikulski, op. cit., s. 136.

Ditiatkowiczem» [Słownik..., t. 3, s. 126]. Wielce prawdopodobne, że był on ojcem Hornostaja Romanowicza. Nie jest pewne skąd wyżej wymienieni autorzy zaczerpnęli te informacje. Być może dotarli do dokumentów nieznanych pozostałym twórcom herbarzy, które rzuciłyby nowe światło na niejasne początki rodu.

Hornostajowie wywodzą się z województwa kijowskiego. Zwykle się uważa, że ich pierwotne gniazdo rodowe leżało w powiecie żytomierskim. Byłoby to uzasadnione, gdyby przyjąć za protoplastę rodu Hornostaja Romanowicza, który rzeczywiście posiadał dobra w tym powiecie. Jednak protoplastą rodu zdaje się być Roman Iwaszkowicz, a więc początków Hornostajów należałoby szukać w powiecie owruckim.

Hornostaj Romanowicz był klucznikiem kijowskim (1486) i namiestnikiem owruckim w latach 1487—1493. Był dwukrotnie żonaty. Pierwszą żoną była Hryńkówna Wnuczkiewiczówna, dziedziczka Rochtyczy, z którą miał córkę. Nie znamy jej imienia. Wiadomo tylko, że wyszła za mąż za Mitka Łazarewicza. Drugą żoną była Maria Semonówna Skipporówna, która wniosła wielki majątek — Tulin i Sosnów w powiecie żytomierskim oraz Łopatacze, Kołodzież, Huszczyńce pod Winnicą. Miał z nią synów — Iwana i Onikieja oraz córki — Femmę (Fenne) i Apranię. Ta ostatnia została wymieniona w testamencie Iwana Hornostaja. Zapisał on siostrze oraz jej dzieciom sto kop groszy litewskich [AGAD, APR, sygn. 317, k. 17]. Józef Wolff uważał za żonę Romanowicza również córkę Kalienika Myszkowicza (protoplasta Tyszkiewiczów) [Boniecki, 1904, s. 340]. Romanowicz był człowiekiem pobożnym, o czym mogą świadczyć liczne fundacje na rzecz cerkwi «*wiele świadczył monasterowi Peczarskiemu, w Kijowie, tudzież cerkiew Ławrę w bogate opatrywał porządk*» [Rulikowski, 1913, s. 122]. Zmarł w sędziwym wieku, walcząc z Tatarami perekopskimi nad rzeką Uszą w 1503 r.

Maciej Strykowski wspomina nieznanego z imienia Hornostaja, który podczas najazdu Tatarów krymskich na Mińsk w roku 1505, dowodził obroną zamku [Strykowski, 1978, s. 581]. Przypuszczalnie mógł być to brat Hornostaja Romanowicza lub jego syn, Iwan.

U Rulikowskiego oraz w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego wspomniany został Ostafii Hornostaj, syn Hornostaja Romanowicza. W innych herbarzach nie znajdujemy o nim jednak żadnych informacji. Boniecki natomiast dowodzi, że Ostafii to imię Hornostaja Romanowicza. Potwierdzenie znajdujemy w Polskim Słowniku Biograficznym w biografii Iwana Hornostaja: «*Synowie Romanowicza przybrali jako nazwisko rodowe pierwsze imię ojca — Hornostaj. Iwan przyjął ponadto drugie imię ojca — Ostafij — jako imię patroniczne i podpisywał się — Iwan Ostafijewicz Hornostaj*» [Markiewicz, 1960b, s. 627].

Najstarszym synem Romanowicza był wspomniany wyżej Iwan Hornostaj. Był on niewątpliwie

najwybitniejszy przedstawicielem rodu. W 1508 r. został pisarzem gospodarskim kancelarii wielkksiężęcej w Wilnie. Od roku 1526 był sekretarzem do spraw starostw, dzierżaw, zamków i miast ruskich oraz podskarbisem ziemskim (od 1530 r.), a także administratorem województwa trockiego w latach 1538—1542. 24 maja 1542 r. został mianowany po Juriju Mikołajewiczu Radziwille marszałkiem nadwornym litewskim. W latach 1549—1550 był wojewodą wileńskim, a od 6 sierpnia 1551 r. wojewodą nowogrodzkim [Markiewicz, 1960b, s. 627; Boniecki, 1904, s. 340].

W 1544 r. otrzymał od Zygmunta Augusta herb Hippocentaurus. Nazywano go także Hipocentaurum, Kitawrusem czy Strzelcem. Używany był przez około 45 rodów, głównie na Litwie [Kuropatnicki, 1789, s. 78].

W roku 1531 Iwan Hornostaj został starostą słonimskim, a 3 maja 1533 r. królowa Bona wynagrodziła go, dając w zarząd włości Mścibohów i Zelwę (powiat wołkowyski), których stał się dzierżawcą na przełomie 1534/1535 r. W tym samym czasie był już dzierżawcą Dorsunia, a cztery lata później otrzymał dzierżawę birszańską (w 1551 r. zwrócona królowi) [Boniecki, 1904, s. 340—341]. Od 1556 r. dzierżył dobra krewskie [Markiewicz, 1960b, s. 628].

Iwan Hornostaj miał trzy żony choć w jego testamencie z 1 marca 1555 r. zostały wspomniane jedynie dwie [AGAD, APR, sygn. 317, k. 12]. Potomstwa doczekał się tylko z drugą żoną Anną Wasiliewną Sołomerecką. Miał z nią pięciu synów: Iwana, Ostafiego, Hawryłę (Gawryłę), Własnego i Hermogena. Doczekał się także siedmiu córek, z których pięć zostało wymienionych w jego testamencie: «*corce moiey Helenie paniey Pietrowey opisuie dwiescie kop, corce moiey Hannie Jepimahowej zapisuie sto kop groszey, corce Nastazy Kniehini Kowelskiej zapisuie sto kop groszey, corce mey Marynie Hlebowey zapisuie sto kop, corce mey Mariy Woyninay odpisuie sto kop groszey*» [AGAD, APR, sygn. 317, k. 16—17].

Helena lub Olena była żoną dzierżawcy orszańskiego Piotra Dymitrowicza Korsaka. Hanna dwukrotnie wychodziła za mąż. Jej pierwszym mężem był Bogdan Epimach, drugim został Jerzy Jakubowicz Hordyn. O Nastazji, żonie księcia Hrehorego Wasilewicza Sanguszki, wiemy, że po śmierci męża w 1555 r. ponownie wyszła za mąż za Filona Semenowicza Kmitę. Kolejnymi córkami były, nie uwzględnione w testamencie, Eugenia i Zofia. Eugenia była żoną stolnika litewskiego Jerzego Chodkiewicza. Wiemy o niej tylko, że zmarła w 1557 r. Zofia wyszła za mąż za księcia Lwa Połubińskiego [Uruski, 1908, s. 186].

Iwan Ostafijewicz Hornostaj zmarł w maju 1558 r. Pochowany został w ufundowanej przez siebie cerkwi w Wilnie [Markiewicz, 1960b, s. 628].

Drugim synem Hornostaja Romanowicza był Onikiej. Działalność publiczną rozpoczął jako dworzanin królewski w latach 1518—1529. Podobnie

jak jego starszy brat Iwan, brał czynny udział w reformach gospodarczych królowej Bony. Po swoim teściu Hrehorym Hromytcze objął urząd klucznika wileńskiego (od 1533 r.). W roku 1539 został pisarzem gospodarskim do spraw ruskich. Był starostą czerkawskim, kaniowskim, mielskim oraz dzierżawcą lubszańskim i wołkowyskim od 1546 r. [Markiewicz, 1960b, s. 628; Słownik..., t. 3, s. 128]. W następnym roku, z powodu częstych najazdów tatarskich, oddał starostwa Zygmuntowi Augustowi. W zamian otrzymał starostwo homelskie. W 1551 r. został mianowany marszałkiem nadwornym litewskim, a w roku 1555 starostą rzeczyskim. Był także poborcą we włościach podnieprskich [Markiewicz, 1960b, s. 628; Słownik..., t. 3, s. 128].

Brał udział w licznych poselstwach: na Krym do chana Machmet — Gireja w marcu 1520 r., następnie do Moskwy (1536) oraz jako wielki poseł do chana perekopskiego, z którym zawarł dla Polski pokój (1541). W 1537 r. był często posyłany przez króla do księcia Eliasza Ostrowskiego, by nakłonić go do ślubu z Anną Radziwiłłówną [Kolakowski, 1991, s. 154—155; Markiewicz, 1960c, s. 628].

Posiadał rozległe majątności. Mieszkał najczęściej w Dudakowiczach na Litwie. Na obronę ziemską stawiał w roku 1528 cztery konie. W Metryce Litewskiej znajduje się przywilej nadany mu w 1529 r. «*na 12 służb ludnej i pjat pustowszyn, w Ejszyckoj wołosti i pole z senożatiiu pod wiazowym pniom i ozero Głuszec, w kiewskom powietu, w Czarnobyłskoj wołosti weczno*» [Rulikowski, 1913, s. 126]. Zakupił dobra Lubowicze, Maksymowicze, Zażerewce od Pawła i Filona Bohdanowiczów Iwaszenciewiczów. Dążąc do powiększenia swojego majątku, posuwał się nawet do zajazdów. W latach 1555—1556 wraz z księciem Horskim, najeżdżał majątności: Czuryłowszczyznę, Basieje, Szyyszów i zamek Radcza (powiat orszański). Jego brat Iwan, właściciel tych dóbr, pozwał wówczas Onikieja Hornostaja o zabicie urzędnika Daniły i uprowadzenie poddanej ludności. Już po śmierci brata, w roku 1558 zagarnął jego posiadłości w województwie kijowskim (prawdopodobnie chodzi o dobra w powiecie żytomierskim). Były one przedmiotem procesów sądowych w latach 1565—1566 między Onikiejem a jego bratankami Hawryłą i Iwanem Iwanowiczami Hornostajami [Markiewicz, 1960c, s. 628].

Onikiej Hornostaj pojął za żonę Nastazję Hromyckankę, z którą miał córkę Bohdanę (żonę kniazia Iwana Kroszyńskiego) oraz syna Fryderyka. W 1555 r. poślubił Bohdanównę Chreptowiczównę, córkę Bohdana i Owdotii księżnej Horskij [Uruski, 1908, s. 186]. Onikiej Hornostaj zmarł w 1566 r. Interesujący jest zapis z testamentu Onikieja, datowany na rok 1562. Oprócz przekazania swojemu jedyńemu synowi połowy dóbr Rochtycz i Ditiatiek czytamy: «*koni też moi wsi i sidła, kotoryje pod serebrom i bez serebre oksamytnnyje i siafianowyye i prostyye, i riady na koni serebiranyje, pozłocistyje*

i nepozłocistyje, i czerkaskije i prostyye i szabli pod serebrom i bez serebra, i zbroi, pancyry, kabaty, przyłbicy, szyszaki, rohatinki, rusznicy, arkabuzy, pawenzki, drewca i sztotolwek takowoho meło prysłuchať k wojennemu obyczaju, to wse zapysuju synu» [Słownik... t. 3, s. 128].

Czas przejść do młodszego pokolenia, które miało umacniać wysoką pozycję rodu, wypracowaną przez swoich ojców i dziadów.

Fryderyk Hornostaj, syn Onikieja jako pierwszy z rodu przeszedł na kalwinizm. Zmarł bezpotomnie w 1576 r. W swoim testamencie zapisał na wileński zbór kalwiński 83 kopy groszy litewskich «*na wychowanja kaznodziej i ludej uboich; jakoż tiła mojeho hrisznoho na pohowanje mescem sobi obrał i naznaczył u zbori Wileńskom*» [Słownik... t. 3, s. 128]. Dobra należące do Fryderyka po ojcu przeszły na jego stryjecznych braci, a więc synów Iwana Hornostaja, kontynuatorów rodu.

Trudną do zidentyfikowania jest postać Własnego Hornostaja, o której znajdujemy sprzeczne informacje. U Bonieckiego występuje Własny jako trzeci syn Hornostaja Romanowicza, posiadający części dóbr Tulin i Maksymowicz. Miał być żonaty z Oleną Hrehorówną Szoluszanką [Boniecki, 1904, s. 343; Rulikowski, 1913, s. 127]. Inne informacje przekazują nam Niesiecki i Rulikowski. Uważali oni, że Własny Hornostaj był synem Iwana Ostafijewicza Hornostaja oraz mężem Julii, najmłodszej córki Bogusza Zgłowiczyna, podskarbiego litewskiego [Niesiecki, 1839, s. 376]. Rozwiązanie tej genealogicznej zagadki znajdujemy sięgając do rodowych archiwaliów. Iwan Hornostaj w rozporządzeniu swoim majątkiem wymienił synów — Iwana, Ostafiego, Hawryłę i Własnego. W momencie pisania testamentu, czyli w marcu 1555 r. Własny już nie żył, gdyż «*wnukom moim tym Własnelgo dwum [synom] zapisuje tysiąc kop groszy po piaciuset kop groszy obudwom*» [AGAD, APR, sygn. 317, k. 16]. Potwierdzają się więc informacje zawarte w herbarzach, a dotyczące potomstwa Własnego. Miał on dwóch synów: Ławryna Własnowicza (żyjącego w 1559 r.) i Własnego (Szczęsnego) Własnowicza. Ten ostatni był kucharzem na dworze króla Zygmunta Augusta od 8 marca 1570 r. [Ferenc, 1998, s. 226]. Został zabity w 1583 r. przez stryja Ostafiego w zajeździe na Tulin [Rulikowski, 1913, s. 127]. Boniecki uważał, że Własnego Własnowicza zabito w roku 1585. Oskarżony o morderstwo został jego stryj, Hawryło Hornostaj [Boniecki, 1904, s. 343].

Tajemniczą wydaje się osoba Hermogena (Jerhohen) Hornostaja, syna Iwana Ostafijewicza. Wspominają o nim niektóre herbarze [Boniecki, 1904, s. 343; Uruski, 1908, s. 186]. Był pisarzem gospodarskim w latach 1551—1552. Zmarł na początku 1553 r. Posiadał dobra Kamień, część Tokar i Gregorowszczyznę na Podlasiu oraz Sokółów w powiecie słonimskim [Markiewicz, 1960a, s. 626]. Nie ma o nim jednak najmniejszej wzmianki we wspomnianym wielokrotnie testamencie Iwana Hornostaja.

Iwan Iwanowicz Hornostaj był żonaty od roku 1549 z Julianną (Uliana) Bohuszówną Bohowitynowną, podskarbianką litewską. Od 1551 r. został dzierżawcą dorsuńskim, tyszkowskim i międzyrzeckim. Oprócz tego posiadał Kozarowicze, w województwie kijowskim. Król Zygmunt August nadał mu dwór dorszicki i sołomicki na Litwie [Rulikowski, 1913, s. 127]. Zmarł będąc w podróży w Mścibohowie w roku 1566 lub 1569. Nie pozostawił po sobie potomstwa [Słownik..., t. 3, s. 128].

Ostafii Iwanowicz Hornostaj był najmłodszym synem Iwana. Pojął za żonę księżną Helenę Czaratorską, córkę księcia Iwana Fedora około 1563 r. Zapisał jej 2000 kop groszy litewskich posagu i tyle samo miała wynosić jej oprawa wdowia [Boniecki, 1887, s. 86; Niesiecki, 1839, s. 376]. Na osobiste polecenie króla Zygmunta Augusta, został przyjęty na służbę, gdzie służył w osiem koni (od 1568 r.) [Ferenc, 1998, s. 124, 179]. *«Wielki junak swojego czasu, mieszkając w zapadłej wiosce zdziaczał, oddał się opilstwu i puszczał się na bezprawia z partyą dobranych rębaczów, siła dokazując. Mając starą waśń z bratem swoim Własnym o część Tulin, najechał był syna jego a swego synowca w tejże wiosce mieszkającego i w tym zajeździe zabił go; za co był skazany na infamę i ogłoszony za banitę»* [Rulikowski, 1913, s. 127].

Hawryło Iwanowicz Hornostaj był najstarszym synem Iwana. Występuje w źródłach również jako Gawryło lub Gabriel. Podobnie jak wielu dostojników na Litwie przeszedł na kalwinizm. Był dzierżawcą (od 1561 r.), a później starostą kamienieckim (1568). 22 marca 1566 r. mianowano go wojewodą mińskim a od 6 lipca 1576 r. sprawował urząd wojewody brzesko — litewskiego [Wolff, 1885, s. 160]. Brał udział w wyprawie połockiej w roku 1579, gdzie służył w osiem koni [Ferenc, 1998, s. 179].

Wraz z podkanclerzym litewskim i marszałkiem nadwornym Ostafim Wołowiczem, brał czynny udział w rozmowach z carem Iwanem IV Groźnym podczas wojny litewsko — rosyjskiej o Inflanty (1558—1570). Za pośrednictwem nieznanego z imienia posła przekazali oni 14 sierpnia 1560 r. diakowi carskiemu Michałowiczowi informacje, by starał się nakłonić cara do zaniechania wojny z Inflantami i rozpocząć rokowania pokojowe z polskim królem [Jasnowski, 1993, s. 255]. Jednak wzmożona aktywność polityczna Hawryły Hornostaja uwidacznia się dopiero w latach 70. i 80. XVI w.

W lutym 1569 r. uczestniczył w tajnym zjeździe wileńskim zorganizowanym przez Mikołaja Radziwiłła Rudego. Udział w nim mieli wziąć najwybitniejsi panowie litewscy w tajemnicy przed królem, między innymi wojewoda nowogrodzki Paweł Sapieha. Oficjalnym celem przedstawionym przez Radziwiłła było podjęcie działań związanych z przywróceniem Litwie Podola i Wołynia. Tak naprawdę była to demonstracja niezadowolenia panów litewskich związana z postanowieniami unii w Lublinie [Ferenc, 2008, s. 342].

Uczestnicząc w zjeździe senatorów w Klecku w styczniu 1575 r., przystąpił do konfederacji litewskiej. Panowie litewscy po ucieczce z kraju króla Henryka Walezego, podpisali 1 listopada 1574 r. akt konfederacji litewskiej, w której opowiedzieli się za arcyksięciem Ernestem Habsburgiem, synem cesarza Maksymiliana II jako nowym władcą Rzeczypospolitej, żądając zniesienia unii lubelskiej. Umieszczono w nim również postanowienie o wzajemnej gwarancji bezpieczeństwa osób i mienia uczestników konfederacji. Widocznie jej uczestnicy obawiali się ataków ze strony przeciwników Habsburga na polskim tronie. Akt podpisali między innymi: wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł Rudy, kasztelan wileński Jan Chodkiewicz i marszałek nadworny litewski Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka [Ferenc, 1998, s. 132].

Hornostaj podpisał również dwa listy wystawione na zjeździe stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, który odbył się w sierpniu 1575 r. w Wilnie. Pierwszym jest list uczestników zjazdu do papieża Grzegorza XIII. Drugim jest list przypowiedni wystawiony przez zjazd dla Jana Chodkiewicza, kasztelana wileńskiego, hetmana i administratora Inflant z 15 sierpnia 1575 r. [Ferenc, 1998, s. 137, 143]. Wojewoda brzesko — litewski został wymieniony także w liście wierzytelnym dla poselstwa litewskiego wysłanego ze zjazdu mścibohowskiego do Stefana Batorego¹ [Ferenc, 1998, s. 181].

Hawryło Hornostaj wraz z kasztelanem wileńskim Janem Chodkiewiczem, wojewodą połockim Michałem Drohojowskim i kasztelanem mińskim Janem Hlebowiczem brał udział w sejmie walnym w Toruniu jesienią 1576 r., którego obrady poświęcone były głównie konfliktowi zbrojnemu między Stefanem Batorem a miastem Gdańskiem [Lulewicz, 2002, s. 295].

Wojewoda brzesko — litewski uczestniczył również w obradach sejmu walnego w Warszawie, który odbył się w styczniu i lutym roku 1578. Sejm ten wzbudził zainteresowanie panów litewskich, gdyż miała zapaść na nim decyzja o wojnie z Iwanem Groźnym [Lulewicz, 2002, s. 314—315].

W uchwale zjazdu przedselekcyjnego (uniwersał do powiatów litewskich) spisany w Wołkowysku dnia 15 czerwca 1587 r. wspomniano, że w powiecie mińskim sądy kapturowe nie były zwoływane od śmierci króla Stefana Batorego z powodu prywaty starosty i wojewody brzesko — litewskiego Gabriela Hornostaja, który sprawił, że podlegli mu urzędnicy grodzcy byli przeciw wprowadzeniu sądu kapturowego w Mińsku² [Akta zjazdów..., 2006, s. 243]. Było to spowodowane tym, iż Hornostaj jako przeciwnik unii lubelskiej nie zgadzał się na wprowadzenie do tradycji litewskich instytucji typowo polskich.

1. List pisany z Mścibohowa 3 czerwca 1576 r.

2. Tłumaczenie własne z języka starocerkiewnosłowiańskiego.

Po śmierci ojca w 1558 r. Hawryło stał się opiekunem braci Iwana i Ostafiego oraz całego majątku spadkowego, jak również dóbr przez nich posiadanych. Wykazywał się niezwykłą dbałością i zaciętością, gdy chodziło o ochronę dóbr rodowych. Przez ponad 14 lat sądził się z rodziną Tokarzewskich, którzy najechali dobra należące do jego zmarłego brata Hermogena. W 1567 r. wykupił zastawione przez brata Iwana dwory w Witorowsku i Minkowie (powiat brzesko — litewski) [Markiewicz, 1960a, s. 626]. Po śmierci braci stał się jedynym dziedzicem wszystkich włości Hornostajów. Posiadał dwór Petesza pod Wilnem, Porozowa i Huszczyńce (po śmierci brata Iwana), dobra Zahorodzkie (Zahorodcze), na Podlasiu: Kopyły, Raśnia, Szczytniki, Błotkowo, zamek z miasteczkiem Ostrożczyce z przyległymi młynem, puszcza i siołami: Dąbrowy, Hlebowicze z puszcza, Hubicze, Nowosiółki, Okolicze (powiat orszański) [Boniecki, 1887, s. 87]. Posiadał zamek w Drucku z częścią miasteczka oraz liczne dwory: Basieje, Jakowlewicze, Tołoczyn, Szyszów. Dążył do zwiększenia dochodowości i lepszego zagospodarowania swoich dóbr. Oprócz zakupu ludności poddanej, uciekał się także do zajazdów¹. Wzniósł w Tulinie zamek obronny (horodyszcze), którego ślady zachowały się do roku 1917. Od tej pory członkowie tej linii rodowej zaczęli siebie nazywać Hornostajami z Tulina [Aftanazy, 1997, s. 345].

Hawryło Hornostaj był żonaty z Barbarą Łaską, wojewodzianką sieradzka. Miał z nią syna Hieronima oraz córkę Zofię, wydaną za Adama Talwosza, starostę dyneburskiego. Zmarł w roku 1587 [Niesiecki, 1839, s. 376].

Syn Hawryły, Hieronim Hornostaj był rotmistrem chorągwi królewskiej. Prawdopodobnie pobił Tatarów pod Kamieńcem [Niesiecki, 1839, s. 376]. Często procesował się w sprawie swoich dóbr. W 1592 r. odbył się głośny proces z Tyszkiewiczem o rozgraniczenie dóbr Leszczyna, należących do Hornostajów od tyszkiewiczowskich Kodni. Natomiast w roku 1595 wniósł sprawę o najechanie przez Ostogskich dóbr Kozarowicze. Ożenił się z Beatą z Lasotów, córką łowczego lubelskiego Andrzeja z Łopiennika. Doczekał się syna Samuela i trzech córek. Najstarsza córka Barbara została żoną Stanisława Jordana. Anna była dwukrotnie zamężna. Pierwszym jej mężem został książę Aleksander Porzycki. Po jego śmierci wyszła za Krzysztofa Charłęskiego, starostę horodelskiego. Najmłodsza Izabella była żoną Jakuba Cieszanowskiego. Po jego śmierci jej mężem został Zygmunt Stadnicki starosta zygwulski. Był on synem słynnego Diabła z Łańcuta — Stanisława Stadnickiego. Gdy i ten zmarł wyszła po raz trzeci za mąż za Hieronima Zborowskiego [Uruski, 1908, s. 186—187]. Hieronim zmarł w 1600 r. [Słownik..., t. 3, s. 128].

1. W 1579 r. wraz z synem Hieronimem oraz oddziałem 100 zbrojnych, najechał na wieś Sokora Trojanowie (powiat żytomierski), skąd zabrał łupy i uprowadził ludność poddaną, v. Markiewicz, 1960a, 627.

Samuel Hornostaj, syn Hieronima, rozpoczął swoją działalność publiczną jako rotmistrz w 1601 r. Otrzymał podkomorstwo kijowskie w roku 1607. Jeździł często jako poseł do Moskwy w latach 1607—1609. «*O nim w konstytucjach koronnych częsta wzmianka, gdyż go ojczyzna to do rozgraniczenia między województwem kijowskim i Księstwem Litewskim, to do rewizji ksiąg ziemskich kijowskich, to do odbudowania zamku w Kijowie, który zgorzał, to, nareszcie, do opatrzenia miejsc na fortyfikację w Ukrainie z różnych sejmów deputowała*» [Rulikowski, 1913, s. 128]. W sierpniu 1609 r. brał udział w walkach z Moskwą, gdzie wykazał się pomysłowością i sprytem, zdobywając miasto i zamek Czernichow. Zajął miasto wprowadzając do niego wozy z ukrytymi nań wojskiem i «*do zuchwałych i stanowczych kroków porywczy, spalił je ze szczętem, tak że mieszkańcy przez 12 lat nie mogli w nim znaleźć schronienia*» [Słownik..., t. 3, s. 129]. Posunięcie to oburzyło króla Zygmunta III Wazę, który zarzucił podkomorzemu, iż postąpił wbrew wydanemu przezeń uniwersałowi i splądrował miasto [Diariusz..., 1999, s. 131].

W 1610 r. Samuel Hornostaj brał udział w zdobyciu Smoleńska wraz z królem Zygmuntem III. W roku 1615 został wyznaczony komisarzem do traktowania z Moskwą, na terenach między Wiaźmą a Smoleńskiem [Słownik..., t. 3, s. 129]. W wyprawie na Moskwę w latach 1617—1618 służył w chorągwi królewicza Władysława Wazy. Poniósł śmierć w 1618 r. [Rulikowski, 1913, s. 129].

Posiadał rozległe dobra, między innymi: Tulin, Leszczyn (powiat żytomierski), Hornostajpol, Samuelpole, Kozarowicze, Hlibówka, Dytiatkowicze, Stoklisze, Rychtycze, Tomaszów, Szczyznę, czyli Iwnicę oraz Demidów, który wniosła jego żona. Posiadał także dwór w Kijowie, w którym często bywał. W dobrach Kozarowicze i Leszczyn wybudował dwa zbory kalwińskie [Rulikowski, 1913, s. 129; Słownik..., t. 3, s. 129].

Ożenił się z Teofilą z Gorajskich herbu Korczak. Było to zapewne około roku 1600, ponieważ od tego czasu zarówno w listach do brata Zbigniewa Gorajskiego (kasztelana chełmskiego, później kijowskiego), jak i na dokumentach podpisywała się jako Teofila z Goraja Hornostajowa. Podkomorzy doczekał się syna Michała oraz dwóch córek Anny i Elżbiety [Kupisz, 2000, s. 25].

Po śmierci Samuela znaczenie rodu mocno podupadło. Zwłaszcza w życiu politycznym ród Hornostajów nie odgrywał już znaczącej roli [Kupisz, 2000, s. 45]. Podkomorzy kijowski był ostatnim z rodu «na urzędzie». Hornostajowie byli nadal szanowani ze względu na znamienitych przodków, którzy zapisali się na kartach historii, a ich sława i zasługi pozostały nadal żywe w ludzkiej pamięci. Rozległe dobra, tak pomnażane przez marszałka nadwornego Iwana Hornostaja i jego brata Onikieja, a potem utrzymywane w całości przy rodzie przez Hawryłę, wojewodę brzesko — litewskiego, w XVII w. poniosły szczególnie dotkliwe straty. Po

powstaniach kozackich na Ukrainie, zwłaszcza po powstaniu Chmielnickiego, ród Hornostajów utracił bezpowrotnie większość dóbr w województwie kijowskim [Kupisz, 2000, s. 104].

Michał Hornostaj był jedynym synem podkomorzego kijowskiego Samuela. Najlepszą charakterystykę, oddającą w całości postać ostatniego męskiego potomka znamienitego rodu znajdujemy u Edwarda Rulikowskiego. Napisał on, że Michał Hornostaj był to «człowiek nieambitny, domator, nigdy się nie wychylał za granicę swojego powiatu, bezzenny i samotny, osepiał w swoim dworze Hornostajpolskim i całe w nim życie acz nie długie przesiedziały. Umarł w młodym wieku w 1631 r. I tak na nim, na ostatnim męskim potomku rodu, starożytny dom Hornostajów ustab» [Rulikowski, 1913, s. 130].

Anna, pierwsza siostra Michała, wyszła za mąż za wojewodźcia bełskiego Rafała Leszczyńskiego herbu Wieniawa [Kupisz, 2000, s. 203]. Urodziła mu dwójkę dzieci — syna Zbigniewa, który zmarł w młodym wieku oraz córkę Teofilę, żonę Rafała Bucackiego. Po śmierci męża wyszła powtórnie za mąż za stolnika lubelskiego Krzysztofa Drohojowskiego. Anna zmarła w 1639 r. Została pochowana we Włodawie [Ród Leszczyńskich..., 1913, s. 160].

Ostatnią z rodu Hornostajów po kądzieli, była Elżbieta, córka Samuela Hornostaja. Wyszła za mąż za Andrzeja Drohojowskiego. Gdy pierwszy mąż zmarł, wyszła powtórnie za mąż za Mikołaja Abramowicza, starostę miadziolskiego. Od roku 1643 pełnił on urząd wojewody mścisławskiego, a następnie trockiego (od 1647 r.) [Lipiński, 1935, s. 14]. W 1637 r. doszło do podziału dóbr ojczystych pomiędzy dwie ostatnie dziedziczki fortuny Hornostajów — Annę Leszczyńską i Elżbietę Drohojowską. Pierwsza z nich otrzymała stare i nowe miasto Leszczyn, Staryki z folwarkiem, Łuka, Młyny, Piski, Iliasów, Wołówkę, Komorówkę oraz pałace w Żytomierzu i Owruczu. W jej posiadaniu znalazło się także kijowskie gniazdo rodowe Hornostajów — Tulin. Elżbiecie natomiast przypadły dobra: Kozarowicze z folwarkiem, Samuelpole z należącymi do niego wsiami, dwór w Kijowie i plac na zamku kijowskim. Pozostałe majątności takie jak: Hornostajpol z Rochtyczami i Ditiatkami wraz z okolicznymi wioskami — Straholisem, Szychową i Bohdankami, siostry otrzymały po połowie. Po śmierci Anny, jej mąż Rafał Leszczyński w 1640 r. sprzedał swoją część dóbr Elżbiecie z Hornostajów za 120 tys. złotych polskich. W ten sposób stała się ona dziedziczką wszystkich rodowych posiadłości [Słownik..., t. 3, s. 129].

Zdaje się, że odziedziczyła ona po swoich przodkach umiejętność sprawnego zarządzania majątkiem i dbania o własne interesy. Osobiście doglądała swoich dóbr, nie tylko je utrzymując, ale także przysparzając nowych. W 1640 r. kupiła znaczny majątek ziemski Borodziały w województwie kijowskim. Same dobra należące do klucza Hornostajpola musiały przynosić niemałe zyski.

Oprócz młynów żarnowych i stępnych, foluszy (maszyny do obróbki sukna), rud żelaza z dymarkami (piecami hutniczymi), dobra te posiadały także myta mostowe i sielskie, myta powodne, targowe i jarmarczne oraz zwykłe myta w mieście. Wiadomo także, że 30 kwietnia 1641 r. wydzierzała dobra hornostajpolskie mieszczaninowi z Perejasławia, niejakiemu Kulczy za 5 tysięcy złotych [Słownik..., t. 3, s. 129]. Po śmierci męża, Mikołaja Abramowicza, otrzymała w dożywocie jego litewskie majątności, a więc Woroniany i Liebiezdziowie wraz z tamtejszą słynną stadniną koni. Elżbieta oddała stadninę swojemu pasierbowi Samuelowi Abramowiczowi. Sobie pozostawiła jednego konia krwi arabskiej «klacz dropiata i cugu żmudzinów» [Słownik..., t. 3, s. 130].

Przed rokiem 1648, kiedy na pograniczu dochodziło do coraz częstszych najazdów kozackich, Elżbieta przeniosła się do Woronian. Tam też z dała od rodzinnego gniazda, spisała swój testament datowany na 29 marca 1651 r. Czytamy w nim: «ciało moje grzeszne, jeśli to w Wielkim Księstwie Litewskim godzina moja przyjdzie, tedy przy zborze wileńskim ewangelickim, w sklepie hornostajpolskim, gdzie J. W. Imci Pan wojewoda trocki, małżonek mój i dobrodziej położony jest. Jeżeli zaś w koronnych majątnościach moich życie skończę, tedy we zborze moim kozarowickim bez żadnego kosztu i bez żadnej złośliwości, ma być pogrzebane» [Słownik..., t. 3, s. 130]. Uwidacznia się tu zdaje się rodowa tendencja Hornostajów do dbałości o sprawy dotyczące pochówku. Elżbieta w przeciwieństwie do swego przodka Iwana Hornostaja, ogranicza się jedynie do dwóch zdań dotyczących się kwestii miejsca spoczynku¹ [AGAD, APR, sygn. 317, k. 1—10]. W swoim testamentie wojewodzina trocka wyznaczyła opiekunów dla swojego nietelnego syna z pierwszego małżeństwa Samuela Drohojowskiego. Mieli nimi zostać książę Janusz Radziwiłł, hetman wielki litewski oraz jej wuj, kasztelan kijowski Zbigniew Gorajski [Słownik..., t. 3, s. 130].

W zapisach testamentu Elżbieta umieściła także przestrożę dla syna: «Oto tylko przed bojaźnią Bożą surowo upominam, aby w wierze ewangelickiej trwałym i statecznym, aż do żywota swego, zostawał. [...] I oto go pilnie upominam, aby życzliwie i dzielnie zasługi w ojczyźnie przodków swoich i pana ojca swego, zawsze na oku mając, tymże trybem naśladować ich, cnotą, wiarą z życzliwością ojczyźnie służył [...] To jeśli zachowa i Pan Bóg pobłogosławi, i u ludzi łaskę mieć będzie i godności w ojczyźnie łatwo dostąpić może» [Słownik..., t. 3, s. 130]. Elżbieta oprócz tego, że była gorliwą ewangeliczką, była przede wszystkim matką, chcącą wychować syna w duchu patriotyzmu, poszanowania tradycji, umiłowania przodków. Czytając między wierszami można zauważyć, że nawiązywała do potęgi rodu, z którego się

1. Rozporządzenia dotyczące miejsca pochówku Iwana Hornostaja.

wywodziła, do historii rodzinnych, na których się wychowała. Mimo, iż była ostatnią z rodu, chciała w ostatniej woli przekazać dzieję swojej rodziny, by ta historia nie umarła wraz z nią.

Po spisaniu testamentu Elżbieta prawdopodobnie żyła jeszcze przez kilka lat. Nigdy jednak nie wróciła do swojego ukochanego Hornostajpola.

IWAN HORNOSTAJ — NAJWYBITNIEJSZY Z RODU

Iwan Ostafijewicz Hornostaj był najstarszym synem Hornostaja Romanowicza i Marii Semionówny Skipporówny. Nie znamy daty jego urodzenia [Pociecha, 1958, s. 68].

Młody, ambitny Rusin zwrócił uwagę króla Zygmunta I, który zabrał go na królewski dwór. W 1508 r. został Iwan pisarzem gospodarskim oraz kierownikiem ruskiej kancelarii w Wilnie. Wkrótce stał się ulubionym pisarzem króla, któremu towarzyszył podczas kilkuletniego pobytu w Polsce. Na krakowskim dworze oprócz redagowania pism królewskich i odpowiedzi na poselstwa z Litwy, pełnił nieoficjalnie funkcję zastępcy litewskiego kanclerza. Zredagował także ustawy gospodarcze dotyczące 17 dworów i włości na Żmudzi, podpisane przez Zygmunta I w roku 1529. Trzy lata wcześniej, w 1526 r. król powierzył mu urząd sekretarza starostw, dzierżaw, zamków i miast ruskich [Pociecha, 1958, s. 68—69].

Hornostaj był z pewnością dobrym dyplomata, gdyż często wysyłano go z poselstwem. W 1522 r. posłował wraz z wojewodą połockim Piotrem Kiszka i niejakim Bohowitynowiczem do Moskwy, gdzie zawarli pięcioletni rozejm [Historia... 1982, s. 638]. W roku 1535 z woli króla podejmował w Wilnie poselstwo moskiewskie. Był również posłem do chana perekopskiego Islama I Gireja, a później także chana Sahiba I Gireja w 1542 r. [Kolakowski, 1991, s. 178].

W liście biskupa krakowskiego i podkanclerzego, Piotra Tomickiego do Iwana Hornostaja z 19 marca 1534 r. czytamy, że: *«a wszakoż nicemy do T<wej> M<iłości> od dawnych czasow nie pisali ni dla czego jiniego, jeno iż na ten czas diaka ruskiego nie mamy, a Twa Miłość hramoty naszej czyść nie umiesz»* [Listy polskie... 1998, s. 57]. Wydaje się niemożliwe żeby Hornostaj nie znał języka polskiego, tym bardziej że przebywając na dworze krakowskim stykał się z nim na co dzień (zarówno w mowie jak i w piśmie). Ponadto w Słowniku Geograficznym znajdujemy wzmiankę iż Iwan Hornostaj *«w Koronie gość częsty, język ruski dyplomatomów jego jest przeważnie polski»* [Słownik..., t. 3, s. 127].

Zdolności młodego Rusina, jego poświęcenie pracy, skrupulatność w wykonywaniu obowiązków, oddana służba wobec władcy i państwa zwróciły uwagę królowej Bony. Ceniła takich ludzi, zwłaszcza jako swoich współpracowników. Dzięki jej wstawiennictwu w 1530 r. Hornostaj otrzymał

urząd podskarbiego ziemskiego. Od tego czasu następuje rozwój jego kariery politycznej. Jako zarządca skarbu, potrafił sprawnie administrować gospodarskim mieniem, nie dopuszczał do rozporządzania „groszem publicznym” możnowładców z Rady Panów. Wykonywał jedynie polecenia władcy dotyczące skarbu. W tej kwestii nie przyjmował także żadnych poleceń od panów litewskich. Posiadał na to zgodę pary królewskiej. Spowodowało to niechęć do jego osoby, zarówno wśród chcących się wzbogacać kosztem władcy magnatów, jak i wśród niechętnych do uiszczania opłat skarbowych ziemianstwa. Powszechną nienawiścią darzyli podskarbiego Kieżgajłowie, Gasztołdowie i Radziwiłłowie. Zwłaszcza z tymi ostatnimi konflikty były najbardziej widoczne [Pociecha, 1958, s. 68—69, 94—95].

Interesujący był fakt, iż srebrna, paradna zastawa wielkich książąt litewskich była przechowywana nie przez podczaszego litewskiego, jak to było w zwyczaju, ale przez podskarbiego Hornostaja. Miał na to zgodę wydaną 6 października 1544 r. przez króla Zygmunta I Starego. Podskarbi przekazał ją wraz z innymi przedmiotami przeznaczonymi na królewski stół łożnicemu Zygmunta Augusta, Stanisławowi Włoszce 10 lutego 1545 r. Prawdopodobnie król darzył większym zaufaniem Hornostaja niż swojego podczaszego, Mikołaja Radziwiłła [Ferenc, 2008, s. 49].

Po śmierci wojewody trockiego Stanisława Gasztołda w 1542 r., królowa Bona nakazała wojewodzie wileńskiemu Janowi Hlebowiczowi i podskarbiemu Iwanowi Hornostajowi, by domagali się przejęcia przez skarb Wielkiego Księstw całego majątku pozostawionego po wymarciu rodu Gasztołdów. Nie zważali na to, iż wdowie po wojewodzie, Barbarze z Radziwiłłów należała się trzecia część tej fortuny. Sprawami majątkowymi swojej siostry zajął się Mikołaj Radziwiłł Rudy. Ostatecznie wdowa uzyskała należną jej część majątku [Besala, 2007, s. 50—51]. W jednym z listów wdowa po Gasztołdzie skarżyła się na *«bezwzględność podskarbiego ziemskiego, gorliwego służbisty, Iwana Hornostaja i Jana Hlebowicza, którzy pozbawili ją należnego po mężu zabezpieczenia majątkowego»* [Sucheni-Grabowska, 2010, s. 97].

Po śmierci króla Zygmunta I, następcą tronu został jego syn Zygmunt August. Iwan Hornostaj cieszył się zaufaniem i łaską nowego władcy, który polegał na jego umiejętnościach. W jednym z listów król nazwał go *«swoim prawym i wiernym sługą»* [Rulikowski, 1913, s. 124].

Sprzyjał małżeństwu Zygmunta Augusta z Barbarą Radziwiłłówną. Miał informować króla o wszystkich zamiarach i intrygach osób wrogich temu związkowi, co też czynił. Gdy Barbara przebywała w Wilnie, król poprosił podskarbiego, by nie odstępował jej na krok i był na jej usługi. Zygmunt August obiecał, że zasługi te nie zostaną zapomniane. Rzeczywiście, w roku 1544 w dniu św. Jakuba Apostoła, król nadał Iwanowi Hornostajowi i jego domowi herb Hippocentaurus [Rulikowski,

1913, s. 124]. Gdy Radziwiłłówna udała się w podróż z Wilna do Radomia, na spotkanie z przyszłym mężem w 1548 r., Iwan Hornostaj również towarzyszył jej w podróży, czuwając nad jej bezpieczeństwem [Słownik..., t. 3, s. 127].

Po śmierci wojewody wileńskiego, Iwan Ostafiejewicz Hornostaj pełnił zarząd tymczasowy nad województwem oraz opiekował się i zaopatrywał zamek w Wilnie. Było to w latach 1549–1550. Przekazanie urzędu w jego ręce, miało również ukryty cel. W tym czasie zarówno urząd wojewody wileńskiego, jak i trockiego były nie obsadzone. Pretendowali do nich bracia Radziwiłłowie — Mikołaj Czarny i Mikołaj Rudy. Województwo trockie otrzymał w tym czasie Mikołaj Radziwiłł Rudy. Zygmunt August obawiał się jednak powierzyć obu braciom dwa najważniejsze urzędy na Litwie. Mogło to doprowadzić do niepotrzebnego sporu z Koroną, gdzie powstała silna opozycja antyradziwiłłowska [Sucheni-Grabowska, 2010, s. 147]. Było to właściwe posunięcie króla tym bardziej, że Hornostaj i zmarły wojewoda wileński Hlebowicz byli stałymi współpracownikami. Zdaje się, że to właśnie dlatego stronnictwo opozycyjne nie miało zastrzeżeń do osoby podskarbiego na tym urzędzie, a nawet mu sprzyjało. Spowodowało to wielkie niezadowolenie Mikołaja Czarnego zwłaszcza, że urząd wojewody wileńskiego otrzymał jego wróg. Neutralność Hornostaja wobec Radziwiłłów nie dawała Czarnemu możliwości do jakichkolwiek publicznych wystąpień przeciw niemu. W jednym z listów Mikołaj Czarny pytał brata, czy podskarbi nie wywyższa się nad niego z racji sprawowanego urzędu. Jeśli miał to robić, wtedy on Radziwiłł *«tak go za to urządzi, że mu zęb wyleci w kaszę»* [Jasnowski, 1993, s. 72–73]. Do niczego jednak nie doszło, gdyż marszałek nadworny zachował dawny dystans do obu braci.

Z racji sprawowanego urzędu podskarbiego i swojego oddania wobec władców, zwłaszcza w kwestii uczciwego administrowania królewskim mieniem, Iwan Hornostaj doczekał się wielu wrogów. *«Poważny i skrupulatny pan Hornostaj, nieraz z trudem w czasie obrad swej brody przed garściami rozżartych, żądnych kluczy od skarbcza, adwersarzy bronił»* [Kolankowski, 1991, s. 185–186]. Częste w Wielkim Księstwie były ostre spory, wybuchające między litewskimi dostojnikami a chroniącym interesy skarbu wielkoksiążęcego podskarbin. Jeden z nich zarzucił Hornostajowi, że jest tylko szlachetką. *«Mój bracie — powiedział łagodnie Hornostaj — i tyś nie Radziwiłł»* [Piechowski, 1991, s. 47].

Rosnąca pozycja oligarchów litewskich, zwłaszcza Kieżgajłów i Radziwiłłów, spowodowała, że nawet tak zasłużony, wpływowy i szanowany na dworze człowiek, jak podskarbi ziemski, musiał prosić o ochronę zarówno dla siebie jak i swoich majątków. Gdy król opuszczał Litwę w roku 1536, powierzył «opiekę» nad Hornostajem wojewodzie trockiemu Janowi Zabrzezińskiemu. Znany jest także list Rusina do wojewody troc-

kiego Hieronima Chodkiewicza, w którym prosi o ochronę obawiając się furii kasztelana wileńskiego Jerzego Radziwiłła. Pisał on: *«co się dotyczy tej łaskawiej obietnicy Waszej Miłości i teraz próśb moich do W. Miłości o to, powtarzam, aby W. Miłość przy mnie w tej dzisiejszej potrzebie mojej być raczył. Nie stojąc, ale siedząc przy jego królewskiej mości, panie naszym miłościwym, racz mi życzliwością i przyjaźnią wierną z serca swojego w sprawiedliwości i w niewinności mojej przeciwko temu panu dopomagać. A jeśli by, Panie Hospodynie, zechciał mnie bić i za brodę rwać, W. Miłość raczcie mnie bronić i nie raczcie mnie W. Miłość powolnego swego od siebie odsuwać, ale po staremu raczcie mi łaskawi być. A ja za to wiernie W. Miłości służyć będę»*¹ [Pociecha, 1958, s. 37; Wojciechowski, 1979, s. 324].

W tym miejscu należy poświęcić nieco więcej uwagi stosunkowi Radziwiłłów do Iwana Hornostaja. Zdaje się, że jako jedyny z rodu stał się obiektem ataków ze strony potężnych magnatów. Choć nie można wykluczyć, że konflikty nie były prowadzone także z innymi członkami rodziny. Dotychczas nie znaleziono żadnych wzmianek na ten temat. Wydaje się, że do częstszych starć dochodziło, gdy Zygmunt August poślubił Barbarę Radziwiłłównę w 1547 r., a jej bracia bardziej zaangażowali się w politykę państwa. Sam Hornostaj potrafił odróżnić taktykę wobec Radziwiłłów, do których odnosił się neutralnie, a czasami z rezerwą, od taktyki wobec króla. Chłodny stosunek wobec królewskich szwagrów nie zmniejszył łaskawości władcy wobec marszałka nadwornego.

Królowa Barbara w liście do brata, Mikołaja Radziwiłła Rudego podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego pisała: *«wszystkie sprawy i potrzeby onego wielkiego a sławnego Księstwa... tylko z księdzem biskupem a z panem Hornostajem na sobie mieć raczysz»*² [Listy polskie..., 1998, s. 431]. Nie wiadomo czy królowa w sprawach politycznych ufała marszałkowi tak samo jak jej małżonce, czy to co napisała wynikało jedynie z zaleceń samego Zygmunta Augusta. Wydaje się jednak, że szanowała Hornostaja jedynie przez wzgląd na męża. Znajdujemy wzmianki, w których wypowiadała się pogardliwie o dostojnikach pochodzenia ruskiego. W liście do matki z 1 lipca 1549 r. prosiła, aby nie przyjmowała u siebie podkomorzego Grzegorza Chodkiewicza, ponieważ *«wilk chowany a Rusin krczony diabłu się godzi»* [Sucheni-Grabowska, 2010, s. 534]. Trudno określić stosunek samego podskarbiego do królowej. W jednym z listów Zygmunta Augusta z 1548 r. czytamy: *«Jakoście nam pisali o wielmożnym księdzu wojewodzie trockim, także też i o tym panu Hornostaju podskarbin naszym ziemskim, że z wielką przyjaźliwością pilnością i życzliwością jej k<*

1. List pisany w Wilnie z 28 lipca 1567 r. Data musiała być podana mylnie, gdyż Hornostaj zmarł w 1558 r. W. Pociecha uważa, że był to po 1545 r. a przed 1555 r.
2. List datowany na 20 września 1550 r.

rólewskiej> m<ilości> małżonce naszej milej służą, to my od nich wdzięcznie przyjmujemy, i to im na potem taską pamiętać chcemy»¹ [Listy polskie..., 1998, s. 41].

Iwan Hornostaj z racji swojego urzędu często występował w korespondencji między królem a Mikołajem Rudym. Najczęściej dotyczyło do spraw związanych z wypłacaniem różnych sum pieniężnych przez Hornostaję Radziwiłłowi, ale nie tylko. Korespondencja wskazuje, że Mikołaj Rudy i podskarbi często ze sobą współpracowali. W jednym z listów król pisał, żeby Rudy w razie potrzeby wspierał podskarbiego, gdy ten potrzebował pomocy związanej ze sprawami Wilna i opatrywaniem tamtejszego zamku² [Listy polskie..., 1998, s. 260]. Obaj mieli czuwać nad zabezpieczaniem dóbr ruchomych i nieruchomych po zmarłej wojewodzinie wileńskiej Gasztoldowej. Ponadto mieli wyjaśnić sprawę związaną z przejęciem na rzecz skarbu kościelnego przez kapitułę wileńską srebra z kaplicy należącej do wojewodziny³ [Listy polskie..., 1998, s. 428—430].

Wydaje się, że Mikołaj Rudy potrafił podobnie jak Hornostaj oddzielić sprawy prywatne od publicznych [Ferenc, 2008, s. 108]. Nominacja Hornostaję na administratora wileńskiego nie wywołała w Rudym tak żywiołowej reakcji jak w Mikołaju Czarnym. Odnosił się do tego bez zbyteńnego żalu [Ferenc, 2008, s. 111]. Czy było to spowodowane jego zadłużeniem u podskarbiego? Wydaje się do możliwe.

Mimo, że między Radziwiłłami a Hornostajem relacje były bardzo napięte, nie przeszkadzało to Rudemu zaciągać u podskarbiego długów. Przebywając w Brześciu na obradach sejmu zmuszony był pożyczyć od Iwana Hornostaję 200 kop groszy litewskich pod zastaw złotego łańcucha. Zostało to udokumentowane zapisem z 4 października 1544 r. [Ferenc, 2008, s. 48]. O zadłużeniu Radziwiłła u Hornostaję dowiadujemy także się z listu Zygmunt Augusta: «*Coście też k nam prośbę swą uczynili, abyśmy ten dług 500 kop za Was u Hornostaję podskarbiego naszego ziemskiego zastąpili, tedy się nam nie zda żebyśmy to jakiemi preteksty barwić mieli, ale zgola żądanie Wasze taskawie przyjmując, daliśmy do Hornostaję list, którym jemu rozkazujemy, aby Wam z naszych dochodów 500 kop wydał, a tak się już tam z nim o ten swój dług giejchwicie (wyrównać), jako będziecie najlepiej rozumieli»⁴ [Listy polskie..., 1998,*

s. 6—7]. Zadania powierzane przez króla Radziwiłłowi wymagały dużych nakładów pieniężnych. Pomimo tego, że Rudy otrzymywał z królewskiego skarbcza wystarczające do ich wykonania kwoty, wciąż zaciągał długi u podskarbiego. Pożyczył od niego 1000 kop groszy litewskich pod zastaw części dochodów ze Zblan 25 lipca 1549 r. [Ferenc, 2008, s. 111]. Nie znajdujemy informacji w źródłach na jak wysokie kwoty wojewoda trocki był ostatecznie zadłużony u Hornostaję, ani czy swoje zadłużenie spłacił.

Mikołaj Czarny jak wyżej wspomniano pogardzał Hornostajem z czym wcale się nie krył. Chcąc cokolwiek uzyskać od Rusina, zwracał się o pomoc do Mikołaja Rudego. Zdaje się, że ograniczał bezpośrednie kontakty z ówczesnym marszałkiem nadwornym do niezbędnego minimum. W jednym z listów zwraca się do brata, by wpłynął na biskupa wileńskiego Pawła Holszańskiego i Iwana Hornostaję, by nie dopuścili do wyboru innego kandydata na posła do Korony, niż kasztelan wileński Hrehory Ościk Wirszyłło. Czarny obawiał się bowiem wzmocnienia opozycji wobec Radziwiłłów w Polsce⁵ [Listy polskie..., 1998, s. 23]. Mimo to marszałek wielki litewski przy każdej nadarzającej się okazji próbował pokazać swoją wyższość na Iwanem Hornostajem, a także oczerniać go zwłaszcza w oczach króla Zygmunta Augusta. Kilkakrotnie stwierdzał, że w razie potrzeby pokaże Hornostajowi «wilczy ząb» [Ferenc, 2008, s. 125].

Radziwiłłowie mimo wrogości do Iwana Ostafiejewicza, akceptowali go by nie narażać się królowi. Wskazywać na ten fakt mogą ich podpisy jako świadków, znajdujące się na akcie nadania Iwanowi Hornostajowi województwa nowogrodzkiego. Czarny najwidoczniej zaprzestała negować kandydatury podskarbiego na ten urząd [Ferenc, 2008, s. 130].

Relacje Radziwiłłowie — Hornostaj pokazują, że mimo swojej wrogości, magnaci litewscy ukazują dwie postawy postępowania wobec rusińskiego szlachcica. Mikołaj Czarny otwarcie nienawidził podskarbiego, był zdolny do niemal wszystkiego, by umniejszyć jego pozycję na dworze. Mikołaj Rudy zachowywał neutralną postawę, nie tylko tolerował Hornostaję, ale nawet z nim współpracował. Nie wzbraniał się nawet zaciągać u niego długów. Można by nawet stwierdzić, że między nimi nawiązała się nie porozumienia. Rudy widniał nawet jako świadek w testamencie Iwana Hornostaję.

Iwan Hornostaj był trzykrotnie żonaty. Mimo iż zalecał się do Gasztoldowej, ożenił się z wdową po Korewie. U Rulikowskiego czytamy, że pochodziła z Puzowskich [Rulikowski, 1913, s. 125]. Drugą żoną była księżna Anna Wasiliewna So-

5. List marszałka wielkiego litewskiego Mikołaja Radziwiłła Czarnego do podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego, Wołkowysk 20 maja 1548 r.

1. List króla Zygmunta Augusta do podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego, Kraków 16 czerwca 1548 r.

2. List króla Zygmunta Augusta do podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego, Kraków 1 maja 1549 r.

3. List króla Zygmunta Augusta do podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego, Kraków 13 grudnia 1549 r.

4. List króla Zygmunta Augusta do podczaszego Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołaja Radziwiłła Rudego, Ejszyszk 1 maja 1548 r.

łomerecka, która dała mu liczne potomstwo. Trzecią żonę Iwan Ostafijewicz Hornostaj poślubił między 1548 a 1550 r. Jego wybranką została księżna Maria Bohdanówna Zasławska (wdowa po księciu Bazyliu Tołoczyńskim), która znana była ze swojego plotkarstwa. Wspominano w źródłach: *«o tej pani doszło nas niekorzystne wspomnienie, a to z powodu że się lubiła oddawać zbytecznej języka szczebiotliwości [...] pani podskarbina ni stąd ni zowąd uprzedła płoteczkę, i rozgadała po mieście, jakoby król [Zygmunt August], widząc niepodobieństwo, aby małżeństwo jego z Barbarą przyszło do skutku, ostrygał już dla niej w miłości a serce swe ku innej nakłaniał osobie»* [Rulikowski, 1913, s. 125]. Szczęśliwie podskarbina uniknęła nieprzyjemnych konsekwencji.

Podskarbi musiał bardzo cenić żonę. Wskazują na to zapisy w jego testamentie. Zdaje się, że przekazał jej znaczną część swojego dobytku, zarówno ruchomego jak i nieruchomego. Sporządził nawet osobny rejestr sreber, które miała otrzymać księżna Zasławska po śmierci męża [AGAD, APR, sygn. 317, k. 24–27].

W ciągu całego swojego życia zgromadził liczne dobra, co przyczyniło się do wzmocnienia pozycji wśród rodów litewskich. Najstarsze dobra rodowe Tulin, Sosnów, później Pieski (Piaski) w powiecie żytomierski posiadał wspólnie z bratem Onikiejem. Z podziału dóbr po krewnym Iwanie Wasilewicz Krasnym Druckim około roku 1520 otrzymał: Kochanów, Basieje, Jakowlewicze, Czuryłowszczyzna, Horki, Tymkowszczyzna, Werenica, Starosiele, Szyszów, Radcza, część miasta Druck z domami w tym mieście i dwory przy zamkach w Witebsku dolnym i górnym (klucz Tołoczyn). Na kijowszczyźnie dobra: Kozarowicze, Wiszeńki, Ditiatkowicze, Hornostajpol, ziemię Jackowską w powiecie brzeskim a także Rosnę, Huszczyńce, Kołodne, Łopaty. W powiecie wileńsko-trockim posiadał od 1542 r. dobra Osolikiniki, Petesza, Porudomino, Talkowo i Taraszyszki. Kupił od Michała Kuncewicza dobra Oleszyszki z dworem Trokiele 1 marca 1545 r. W roku 1558 posiadał już dobra w Rusinowiczach i Samochwałowiczach nad rzeką Ptyczą [AGAD, APR, sygn. 320].

Do powiększenia majątku przyczyniły się nadania królewskie. W roku 1548 otrzymał w dożywotnie posiadanie dobra Stokliszki w powiecie trockim, a w 1552 r. włości Radoszkowicze z przyległymi wsiami. Posiadał też dobra Ejszyszki koło Wilna. Oprócz tego dzierżył bogate królewskie dziedziny. Drogą kupna bądź zastawu nabył dwory z placami w Brześciu Litewskim i Winnicy. W Brześciu Litewskim posiadał także kilka domów, które spłonęły podczas pożaru miasta. Posiadał także w Wilnie dwór murowany z przyległościami (nazywany Hornostajowskim) oraz dwór Semena Buta, zajęty za długi, a także zbudowaną na swój koszt cerkiew, w której w roku 1558 spoczęły jego szczątki [Markiewicz, 1960b, s. 627–628; Rulikowski, 1913, s. 125].

DZIEJE ARCHIWÓW HORNOSTAJÓW ORAZ PRZEGLĄD ARCHIWALIOŹ ZACHOWANYCH W POLSCE

Archiwalia Hornostajów nie uległy rozproszeniu wynikającemu z podziału majątku pomiędzy kilku przedstawicieli rodu, gdyż w zasadzie ród ten posiadał jedną, główną linię rodową wywodzącą się od podskarbiego ziemskiego i marszałka nadwornego Iwana Hornostaja.

Wymienić należy cztery główne siedziby tego rodu: Wilno, Ejszyszki, Tuliny i Hornostajpol. Najprawdopodobniej właśnie w tych miejscach znajdowały się ich archiwa rodowe. Były tam zapewne przechowywane dawne akta rodowe, zrosnięte z tymi wytwarzanymi przez żyjących członków rodu oraz dokumentacja ekonomiczna — prawna. Zasadnym jest szersze ich omówienie.

Iwan Hornostaj posiadał w Wilnie dwór, w którym często przebywał. Rozległy murowany dwór nazywany Hornostajowskim znajdowała się przy ulicy Zamkowej (najstarszej ulicy Wilna) obok Cerkwi Przeczystej Bogarodzicy. Mikołaj Rudy kupił go w roku 1579 i przeznaczył na siedzibę zboru kalwińskiego [Baliński, Lipiński, 1846, s. 169]. Dwór powrócił w ręce Hornostajów, jednak nie znana jest dokładna data tego wydarzenia. Z całą pewnością należał do Elżbiety z Tulina Hornostajowej, żony wojewody trockiego Mikołaja Abramowicza — ostatniej przedstawicielki rodu. Kazała ona sporządzić Henrykowi Monesowi, szafarzowi zboru ewangelickiego w Wilnie, inwentarz tej nieruchomości. Inwentarz datowany na 29 września 1652 r. dostarcza informacji o rozmieszczeniu pomieszczeń i ich ogólnym wyglądzie.

Dwór posiadał ganek i podwórze, z którego przechodziło się do ogrodu. Do dworu wchodziło się przez sosnowe drzwi na żelaznych zawiasach. Po lewej stronie znajdowały się stare, wymagające naprawy schody prowadzące na piętro. Na parterze mieściły się: kuchnia z kominkiem, alkierzyk, «transit», izdebka ze starym piecem oraz dwie izby — w pierwszej przy ścianach znajdowały się trzy ławy, a w drugiej stół «stolarcki i roboty stary» [AGAD, APR, sygn. 310, Inwentarz dworu w Wilnie, k. 50]. Na piętrze mieściła się «izdebka borkowa» oraz większa izba ze starym, przerabianym piecem. Wszystkie izby posiadały piece z zielonych kafli, a w piwnicy umieszczono murowany kominek. Na dole znajdował się także sklep, do którego drzwi «z zamkami Ingrichtowymi żelazne dobre y lancuch żelazny» były zamknięte [AGAD, APR, sygn. 310, k. 51]. Pod alkierzem znajdował się drugi sklep. «Drzwi do sklepu drewniane na zawiasach żelaznych y z zascepką, okna iedne z kratą żelazną skrzienia żelazna stara» [AGAD, APR, sygn. 310, k. 51]. Był to prawdopodobnie skarbiec, w którym umieszczano kosztowności. Oba pomieszczenia wydają się odpowiednie miejsce, przeznaczone do przechowywania rodowych dokumentów. Powszechną praktyką było bowiem zabezpieczanie i przechowywanie akt w skrzyniach

wzmacnianych często żelaznymi listwami. Ponadto skrzynie z dokumentami zapieczętowywano i zamykano, gdy właściciel musiał na dłuższy czas opuścić swój majątek [Syta, 1997, s. 46].

Dokładny opis zawartości takich skrzyń znajduje się w Archiwum Sanguszków. Archiwalia były dzielone na kilka grup — układano je nie tylko pod względem merytorycznym, ale także geograficznym. Wydaje się to zasadne, zwłaszcza przy układaniu akt majątkowych. Każda z tych grup wkładano do oddzielnych przegród lub szuflad, na które prawdopodobnie były podzielone skrzynie. Zdaje się, że przechowywano w nich głównie dokumentację prawną — majątkową i starsze akta rodowe (nadania, przywileje). Na dnie skrzyń można było znaleźć akta o charakterze publicznym, na przykład akta sejmowe [Syta, 2010, s. 167—168].

Warto również nadmienić, że Iwan Hornostaj posiadał w Wilnie także dom murowany (przy ulicy Niemieckiej), kupiony w 1545 r. za 500 kop groszy litewskich, który swojego czasu przeznaczony był na mennicę wileńską [Baliński, Lipiński, 1846, s. 163].

W powiecie lidzkim przy dawnym trakcie z Wilna do Krakowa leżały Ejszyszki. O pół wiorsty od tego miasta znajdował się folwark Hornostaiszek (dawniej nazywany również Ejszyszki). O milę od tej miejscowości *«w znacznym lesie jest uroczysko zwane sienny dwór, a w dokumentach «sany» dwór, to jest z litewska stary dwór, bo wyraz litewski «senas» znaczy po polsku stary. Między miastem a Hornostaiszkami jest przestrzeń ziemi około 2,5 morga zawierająca, wielkim wałem i rowem otoczona, która w dawnych papierach miejscowych, nazywana jest Horodyszczem»* [Baliński, Lipiński, 1846, s. 258]. Była to rezydencja, w której bardzo często przebywał Iwan Hornostaj, uciekając zapewne od wielkiej polityki. Z pewnością i w tym dworze, z dala od Wilna, a więc nieprzychylnych podskarbiemu osób, narastało archiwum. Znajdowały się tam zapewne akta prawną — majątkowe i gospodarcze, dotyczące zarządzania dworem oraz akta o charakterze publicznym — zapewne akta podskarbińskie czy związane ze sprawowaniem urzędu wojewody. Miejsce odpowiednie do bezpiecznego przechowywania archiwaliów tym bardziej, że Horodyszcz znakomicie nadawałaby się do ukrycia akt w razie zagrożenia. Nie wiemy w jaki sposób Hornostajowie utracili Hornostaiszki. Od końca XVIII w. aż do roku 1940 ich właścicielami była rodzina Siekluckich herbu Paprzyca¹. Najprawdopodobniej archiwalia hornostajowskie tam pozostawione (jeżeli nie zostały zniszczone podczas wojennych zawieruch), znajdują się wśród archiwaliów wytworzonych przez tę rodzinę.

Tulin był najstarszym, kijowskim gniazdem rodowym Hornostajów. Leżał w powiecie żytomierskim nad rzeką Hujwą. Powołując się na rewizję zamku w Żytomierzu, należał on od roku 1545 do

braci Iwana i Onikieja Hornostajów. Tulin był z kolei ulubioną i główną siedzibą wojewody brzesko — litewskiego Hawryły Hornostaja oraz jego potomków. Jak już wspomniano znajdował się tam zamek obrony. Po podziale dóbr po Samuelu Hornostaju w 1637 r. Tulin przypadł Annie Leszczyńskiej z Hornostajów, a po jej śmierci został odkupiony przez jej siostrę Elżbietę Abramowiczową [Słownik..., t. 12, s. 615]. Prawdopodobnie w Tulinie istniał największy zasób archiwalny zgromadzony przez ten ród. To właśnie stamtąd wywodzili się ich przodkowie, te dobra przekazywane były z pokolenia na pokolenie przez blisko dwa wieki. Znajdował się tam zapewne najstarsze archiwalia rodowe — nadanie herbu z 1544 r. czy przywileje królewskie na rzecz rodziny. Możliwe, że przechowywane były tam jakieś dokumenty związane z przodkiem Hornostajów — Hornostajem Romanowiczem. Z całą pewnością znajdowały się tam akta majątkowe związane z kluczami dóbr w województwie kijowskim. Licznie reprezentowane musiały być akta Iwana Hornostaja oraz jego brata Onikieja, a także młodszego pokolenia. Mogły być to akta urzędowe Hawryły Hornostaja dotyczące wojewódzka brzeskiego i mińskiego czy podkomorskie — Samuela. Ile z tych akt znajduje się obecnie w archiwach państwowych w Polsce lub w archiwach za naszą wschodnią granicą, nie wiadomo.

W Hornostajpolu zgromadzono archiwum, które w większości zachowało się do dnia dzisiejszego. Początki dóbr wchodzących w skład Hornostajpola, a więc Ditiatkowicz i Rochtyczy, sięgają początku XIV w. Początkowo zasiedlała te tereny ludność, która w tym nieprzyjaznym dla człowieka miejscu wśród moczarów, hał (wód stojących) i uroczysk, szukała schronienia przed Tatarami. Pierwsze wzmianki dotyczące Hornostajpola pochodzą z czasów Iwana Hornostaja. Wtedy to pojawiają się tam pierwsi osadnicy — mużowe kozarowiczy (prawdopodobnie chodziło o Tatarów z Kozarowicz — także należących do Hornostajów). Była to mała osada złożona z kilku skromnych sadyb. Pomimo częstych w tych okolicach najeżdów tatarskich, obszar stopniowo się zaludniał. W 1600 r. po śmierci Hieronima Hornostaja, wnuka Iwana, dobra te zostały oddane w dzierżawę Wacławowi Wielhorskiemu, stolnikowi kijowskiemu. Dzięki niemu Hornostajpol wyrósł na miasteczko. Stało się tak dzięki przywilejowi królewskiemu, zezwalającemu na pobieranie myta mostowego na rzece Teterowa. Od tego czasu most ten stał się najdogodniejszym punktem przeprawy, tym bardziej, że poprowadzono tamtędy szlak kupiecki z Kijowa do Czarnobyla. Po roku 1607 Hornostajpol przejął syn Hieronima, Samuel Hornostaj. Po jego śmierci dobra te przejęła ostatecznie w 1640 r. Elżbieta z Hornostajów Abramowiczowa. Jak już wspomniano dobra te przynosiły znaczne dochody. Uciekając w roku 1648 przed kozacką burzą, Elżbieta schroniła się w Woronianach na Litwie. W Hornostajpolu pozostał

1. Cz. Malewski, www.promemoria.pl, [dostęp 10.02.2016 r.].

(prawdopodobnie na polecenie samej Elżbiety) Gabriel Sokołowski, łowczy starodubowski. Po klęsce wojsk polskich pod Korsuniem, Sokołowski również uciekł na Litwę. Zanim jednak odjechał, zajął się pozostawionymi w Hornostajpolu dokumentami Hornostajów. Złożył je w jednej żelaznej skrzyni i zakopał. Miał po nie wrócić, gdy tylko okolica będzie bezpieczna. Jednak Kozacy najeżdżając dobra hornostajpolskie wykopali skrzynię i zniszczyli wszystkie dokumenty. Brak jest jakichkolwiek źródeł mówiących, jakie akta spoczywały w skrzyni i jak dużo udało się ich zabrać ze sobą Elżbiecie Abramowiczowej na Litwę. Po śmierci Elżbiety prawa do tych dóbr nabył jej syn Samuel Drohojowski. W 1665 r. wyruszył na Ukrainę, by odebrać swoją własność z rąk kozackich. Dostał się do niewoli, z której powrócił rok później, odbierając jednocześnie swoje majątki. Samuel Drohojowski zmarł w roku 1678, pozostawiając wszystko swojej jedynej córce Joannie Katarzynie, która została dominikanką we Lwowie. Majętność swoją, między innymi Hornostajpol zapisała swojemu stryjowi, staroście łukowskiemu Andrzejowi Drohojowskiemu. Po jego bezpotomnej śmierci dobra te zostały przekazane jego sukcesorom — Charłeskim [Słownik..., t. 3, s. 126—130]. Ci natomiast sprzedali dobra hornostajpolskie wraz z ocalałą częścią archiwum rodu Hornostajów Stanisławowi Antoniemu Szczuce herbu Grabie, podkanclerzemu litewskiemu [Rabowicz, Stok, 1966—1967, s. 314—315; 2011, s. 469]. W wyniku mariażu jego wnuczki Marianny z Kątskich z generałem artylerii litewskiej Eustachym Potockim herbu Pilawa, od 1741 r. dokumenty Hornostajów trafiły (aż do połowy XX w.) do Radzyna na Podlasiu [Archiwum..., 2008, s. 569].

Po II wojnie światowej wszystkie majątki ziemskie na terenie Polski zostały upaństwowione. Przyniosło to kres archiwom rodowym, które przekazano archiwom państwowym. Całe archiwum Potockich z Radzyna zostało przekazane Archiwum Głównemu Akt Dawnych w Warszawie [Archiwum..., 2008, s. 569].

Archiwalia Hornostajów zachowały się jedynie fragmentarycznie. Gros dawnego hornostajowskiego archiwum znajduje się w zespole archiwalnym Potockich z Radzyna (numer zespołu 334) [Mikulski, 1997, s. 133]. Przechowywane są w jednostkach archiwalnych o sygnaturach 295—407. Pisane były przeważnie w języku ruskim, rzadziej w polskim czy po łacinie. Obejmują okres XVI—XVIII w.

Akta rodzinno — majątkowe stanowią najobszerniejszą i najbardziej różnicowaną grupę archiwalną hornostajowskich. Wytworzone zostały w latach 1501—1752. Nie powinno dziwić, że granice chronologiczne będą zaburzone. Związane jest to z dziedziczeniem dóbr wraz archiwalią. Jeżeli dotyczyły one jednej majątki, układano je razem, nie zważając na chronologię. Tworzą ją akta związane głównie z osobą Iwana Ostafijewicza Hornostaja oraz jego synów z lat 1501—1652.

Są to przede wszystkim akty arendowe, zastawne, komplanacje, procesowe, pozwy o dobra ziemskie, między innymi o te na kijowszczyźnie [AGAD, APR, sygn. 295, 295a, 296—297, 300, 303—307, 310, 312, 314—319]. Możemy znaleźć tu wiele interesujących dokumentów. Wartym uwagi jest glejt królewski z 18 VIII 1599 r. dotyczący banicji (na okres 6 miesięcy) Hieronima i jego żony, z powodu nieoddania zbiegłych poddanych Iwanowi Czaplińcowi Szpakowskiemu [AGAD, APR, sygn. 360]. Jednymi z bardziej ciekawszych są też te związane z zajazdem Własnego, Hawryły i Hieronimowi Hornostajów na dobra Trojanów w powiecie żytomierskim [AGAD, APR, sygn. 333, 339]. Znajdują się tu także testamenty: Barbary z Łaskich Hawryłowej Hornostajowej, wojewodziny brzeskiej litewskiej z roku 1590, Teofili Hornostajowej (bez daty) oraz Elżbiety Abramowiczowej z 1652 r., a także dokumenty dotyczące dworów w Kijowie, z których dwa zostały zakupione przez Samuela Hornostaja, a jeden wybudowany przez Własnego Hornostaja [AGAD, APR, sygn. 366—367, 369].

Dokumenty administracyjno — gospodarcze są drugą co do wielkości grupą archiwalną hornostajowskich. Obejmują one lata 1529—1752. Są to sumariusze akt, wszelkie rejestry, wykazy, spisy i dokumenty związane z ekonomią dóbr¹. Gros dokumentów stanowią inwentarze dóbr ziemskich, dworów i miast będących w posiadaniu rodu [AGAD, APR, sygn. 249, 322, 326, 346, 366, 371, 382, 385, 389, 390]. Nie sposób nie wspomnieć o inwentarzu wnętrza dworu Błotków z 1591 r. czy inwentarzu klucza Hornostajpol [AGAD, APR, sygn. 385, 389].

Akta związane z działalnością publiczną dotyczą Iwana Ostafijewicza Hornostaja (z lat 1523—1555) oraz jego syna Hawryły Hornostaja (lata 1578—1584). Najliczniejsze są akta podskarbińskie. Najstarszym dokumentem w tej grupie jest mandat królewski wzywający urzędników na Litwie do wydania Iwanowi Hornostajowi poddanych i czeladzi niewolnej zbiegłej z królewskich dóbr i osiadłej w innych dobrach [AGAD, APR, sygn. 382].

W każdym archiwum rodowym można odnaleźć dokumenty osób spokrewnionych lub spowinowacanych. Dokumenty zawarte w tej grupie, obejmują lata 1534—1759. Związane są z rodzinami: Tołoczyńskich, Połubińskich, Sanguszków, Sapiechów, Radziwiłłów, Chodkiewiczów, Drohojowskich, Stadnickich, Ostrojskich, Tyszkiewiczów i innych [AGAD, APR, sygn. 396—407].

Niestety ze względu na ograniczony rozmiar tego artykułu pozwoliłam sobie jedynie na ogólną charakterystykę materiałów archiwalnych pozostawionych przez ród Hornostajów.

1. Sumariusze akt posiadają sygnatury: 322, 327, 390, 407. Pozostałe wspomniane akta posiadają sygnatury: 295, 302, 315, 332, 345, 348, 353, 366, 370, 371, 389, 407.

- Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. (T. 2, Ziemia ruskie Korony). T. 11. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1—10. — Wrocław, 1997. — 804 s.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1. Okresy bezkrólewia (1572—1576, 1586—1587, 1632, 1648, 1696—1697, 1706—1709, 1733—1735, 1763—1764) / oprac. H. Lulewicz. — Warszawa, 2006. — 437 s.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Potockich z Radzyna (APR), sygn. 295 — 407.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator po zasobie archiwalnym. / oprac. D. Lewandowska. — Warszawa, 2008. — 864 s.
- Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Wielkie Księstwo Litewskie, T. 3. — Warszawa, 1846. — 866 s.
- Besala J. Barbara Radziwiłłówna i Zygmunt August. — Warszawa, 2007. — 238 s.
- Boniecki A. Herbarz polski. Cz. 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa, 1904. — T. 7. — 408 s.
- Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — 425 s.
- Diariusz drogi króla Jmci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611 / oprac. J. Byliński. — Wrocław, 1999. — 302 s.
- Ferenc M. Dwór Zygmunta Augusta: organizacja i ludzie. — Kraków, 1998. — 311 s.
- Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515—1584). Działalność polityczna i wojskowa. — Kraków, 2008. — 670 s.
- Historia dyplomacji polskiej. T. 1 / pod red. Mariana Biskupa. — Warszawa, 1982. — 874 s.
- Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515—1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. — Warszawa, 1993. — 447 s.
- Kolankowski L. Polska Jagiellonów: dzieje polityczne. — Olsztyn, 1991. — 305 s.
- Kupisz D. Zbigniew Gorajski (1596—1655). — Warszawa, 2000. — 230 s.
- Kuropatnicki E. Wiadomość o kleynocie szlacheckim oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i Wielkim Księstwie Litewskim. — Warszawa, 1789. — 167 s.
- Lipiński W. Mikołaj Abramowicz // PSB. — Warszawa-Kraków, 1935. — T. 1. — S. 14.
- Listy polskie XVI wieku, T. 1 / pod red. Kazimierza Rybickiego. — Kraków, 1998. — 504 s.
- Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko — litewskie w latach 1569—1588. — Warszawa, 2002. — 457 s.
- Markiewicz A. Gabriel Hornostaj // PSB. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960a. — T. 9. — S. 626—627.
- Markiewicz A. Iwan Hornostaj // PSB. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960b. — T. 9. — S. 627—628.
- Markiewicz A. Onikiej Hornostaj // PSB. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1960c. — T. 9. — S. 628.
- Mikulski W. Dokumenty Hornostajów i innych rodzin rusko — litewskich z XVI—XVII w. w zespole Archiwum Potockich z Radzyna // Miscellanea Historico-Archivistica. — Warszawa, 1997. — T. 8. — S. 133—141.
- Niesiecki K. Herbarz Polski. — Lipsk, 1839. — T. 4. — 476 s.
- Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. — Kraków, 1858. — 964 s.
- Piechowski J. Ukryte światła herbów. — Warszawa, 1991. — 190 s.
- Pociecha W. Królowa Bona (1494—1557). Czasy i ludzie odrodzenia. T. 3. — Poznań, 1958. — 260 s.
- Rabowicz E., Stok P. Kątski Jan Stanisław // PSB. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966—1967. — T. 12. — S. 314—315.
- Rabowicz E., Stok P. Szczuka Stanisław Antoni // PSB. — Warszawa-Kraków, 2011. — T. 47. — S. 469—472.
- Ród Leszczyńskich h. Wieniawa // Miesięcznik Heraldyczny, — Lwów, 1913. — R. 6, nr 3-4. — S. 142—170.
- Rulikowski E. Opis powiatu kijowskiego. — Kijów ; Warszawa, 1913. — 213 s.
- Śliż N. Rodzina Iwana Hornostaja, podskarbiego WLK // Białoruskie Towarzystwo Historyczne. — Białystok, 2012. — S. 7—47.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1882. — T. 3. — S. 126—131.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1892. — T. 12. — S. 615.
- Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia / oprac. M. Karpiuk, J. Radziejewska. — Warszawa, 1978. — 762 s.
- Sucheni-Grabowska A. Zygmunt August. Król polski i wielki książę litewski 1520—1562. — Kraków, 2010. — 574 s.
- Syta K. Archiwa szlachty żmudzkiej w II połowie XVI w. // Studia o bibliotekach i zbiorach polskich. — Toruń, 1997. — T. 7. — S. 29—47.
- Syta K. Archiwa magnackie w XVIII w. Studium kultury kancelaryjno — archiwalnej. — Toruń, 2010. — 312 s.
- Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. — Warszawa, 1908. — T. 5. — 400 s.
- Wojciechowski Z. Zygmunt Stary (1506—1548). — Warszawa, 1979. — 434 s.
- Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. — Kraków, 1885. — 354 s.

Клаудія Павілан

ІСТОРІЯ РОДУ ГОРНОСТАЇВ ГЕРБУ ГІПОЦЕНТАВР І ДОЛЯ ЙОГО АРХІВІВ

Метою статті є дослідження русько-литовського роду Горностаїв (гербу Гіпоцентавр), який простежується з кінця XV ст. і до часу вгасання роду у другій половині XVII ст. Подано опис діяльності творця могутності цієї родини — Івана Остафійовича Горностаєва. Стаття містить коротку характеристику матеріалів архіву Горностаїв, які зберігаються у Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві в фонді Архіву Потоцьких з Радзіня (№ фонду 334). Докладний опис документів з архівів Горностаїв потребує окремої статті.

В історіографії можна знайти велику кількість публікацій, присвячених окремим особам, або цілим родинам. Найчастіше вони стосуються магнатських родів. У цій статті звернена увага на традиційну недооцінку науковцями досліджень середньо-заможної шляхти а також важливості їхніх родових архівів. До такої шляхти з упевненістю можна віднести Горностаїв. Менше ніж за сто років з нікому

невідомої родини вони стали впливовими діячами, що зажили високої гідності і посад. Були серед них надворні маршалки, воеводи, старости, ротмістри, земські підскарбії. Хоча в історіографії їхня діяльність описана фрагментарно, це не применшує їхньої ролі у політичному і господарчому житті Польщі, України, Литви чи Білорусі. Наголошено, що архів, який вони створили, залишається науково недослідженим на належному рівні.

Автор висловлює сподівання, що ця стаття приверне більшу увагу до історії роду Горностаїв, а також спонукатиме до пошуку і досліджень створених ними документів, особливо тих, що знаходяться за межами Польщі.

Ключові слова: родовий архів, герб Гіпоцентавр, Горностаї, Горностайпіль, Тулін.

Klaudia Pawiłan

HISTORY OF THE HORNOSTAJS FAMILY OF HIPPOCENTAURUS COAT OF ARMS AND FATE OF ITS ARCHIVES

The goal of this paper is to present the history of Rus' — Lithuanian Hornostajs family (Hippocentaurus coat of arms), which history started in the early 15th century, until the moment of the extinction of the genus in the 2nd half of the 17th century. Also the history of the creator of the family mighty — Ivan Ostafijewicz

Hornostaj is being described. They tried to reconstruct fates of archives produced by them. The author analyses the family archival materials, stored in the Central Archives of Historical Records in Warsaw (Poland) in the fund of the Potockis Archive from Radzyn (Fund No. 334). Detailed description of the Hornostajs archives contents requires the additional publication.

Historiography numbers a lot of publications about individuals or entire families. In general there are mainly aristocratic families. In this work the author would like to pay attention to the underestimation by the researchers of the moderately rich nobilities, like the Hornostajs, and importance of their family archives. Within one century the Hornostajs from the unknown family became influential high-born people. There were court marshals, province governors, district administrators, cavalry captains and terrestrial treasurers. Despite their activities were described in fragments, it doesn't reduce the role which they played in the political and economic life of Poland, Ukraine, Lithuania and Belarus. It should be emphasize that their archives remain unexplored at the proper level.

The author hopes that this paper will draw attention to the Hornostajs family history as well as enforce search and study of the documents created by the Hornostajs, especially those which are beyond the borders of Poland.

Keywords: family archives, Hippocentaurus coat of arms, Hornostajs, Hornostajpol, Tuliny.

Одержано 12.12.2015

В. С. Печников

К ИСТОРИИ СТАРООБРЯДЧЕСКИХ СЛОБОД КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ

В статье освещены исторические предпосылки основания русских старообрядческих поселений Киевского Полесья. Приводится краткий обзор опубликованных источников, раскрывающих различные аспекты жизни старообрядческих общин региона. Предлагается тематика новых исследований, которые, по мнению автора, позволят дополнить летопись уникального конфессионального и этнического сообщества новыми интересными страницами.

Ключевые слова: Киевское Полесье, старообрядческие слободы, миграция старообрядцев.

Необходимо уточнить, что в контексте освещаемой темы имеются в виду старообрядческие поселения, возникшие в современных административных границах Иванковского (Спасова слобода местечка Чернобыля, слобода Замощье, слобода Красиловка) и Полесского (слобода Покровская, с 1924 г. слобода Ленина, в 1970 г. включена в состав села Залишаны; слобода Андреевка) районов Киевской области в конце XVIII — начале XIX вв.

Основание русских слобод в Полесском крае непосредственно связано с последствиями неоснованного «исправления» богослужебных книг и обрядов, известных как церковная реформа XVII в., преследовавшая, по мнению непредвзятых ее исследователей, геополитические цели правителей России того времени [Кутузов, 2009, с. 10—14].

Противники реформ — приверженцы старых обрядов (старообрядцы или староверы), именуемые властью и духовными оппонентами «раскольниками», являя собой мощное религиозное, общественное и оппозиционное движение, представляли серьезную опасность для государства, в связи с чем подвергались репрессиям

вплоть до физического истребления, уголовному преследованию за «совращение в раскол», а также дискриминации и унижениям, суть которых достаточно емко изложил выдающийся французский славист Пьер Паскаль в своей знаменитой монографии, посвященной истории русского религиозного катаклизма второй половины XVII в. [Паскаль, 2011, с. 616—617].

Гонения спровоцировали массовую миграцию старообрядцев, их «исход» в леса и пустыни: в царствование Петра I по статистическим сведениям «находилось в побегах более 900 тысяч душ» [Мельников, 2009, с. 128]. Значительная часть «раскольников» в поисках спасения покинули историческую родину, поселившись в Польше, Литве, Швеции, Пруссии, Турции, других странах [Мельников, 2009, с. 128—130]. Привлекательными для беглецов были и земли Гетьманщины.

В 1669 г. в пределах Стародубщины московские старообрядцы основали слободу Понуровку, положив начало массовой колонизации территории Стародубского и Черниговского полков Северной Гетьманщины [Волошин, 2005, с. 47—48], чему способствовали благожелательная политика местных властей [Мельников, 2009, с. 133] и идеальность колонистов: трезвых, трудолюбивых, спокойных [Волошин, 2005, с. 51]. Здесь важно заметить, что среди них были и предки основателей старообрядческих слобод Иванковщины.

В 1684 г. по требованию российского правительства жители слободы Понуровки, вопреки экономическим интересам казацкой старшины, подверглись изгнанию [Волошин, 2005, с. 53—54]. Благодаря близости границ, изгнанники ушли на территорию Речи Посполитой, основав около двадцати слобод на Ветке (местность на

р. Сож, ныне одноименный районный центр Гомельской области Беларуси), которая вскоре стала одним из центров духовной жизни старообрядчества [Мельников, 2009, с. 131—138], известного как Ветковское согласие.

Воспользовавшись ослаблением королевской Польши, которая, кстати, не усматривала в старообрядчестве угрозы для себя, Россия дважды (1735, 1764) направляла войска за границу для разорения и «выгонки» Ветки, пленив при этом десятки тысяч старообрядцев, большинство из которых было насильно угнано в Восточную Сибирь, а часть возвращена на прежние места проживания, в Стародубье в частности [Мельников, 2009, с. 134—136].

Вместе с тем, имеющиеся источники [Никольский, 2004, с. 276; Белоликов, 1915, с. 1—4; Таранец, 2013, с. 44—45] указывают, что некоторым ветковским старообрядцам все же удалось избежать «выгонки». В поисках более безопасного места в конце 60 — начале 70-х гг. XVIII в. они обосновались в Киевском воеводстве Речи Посполитой, в пределах Чернобыльского имения графа Я. Ходкевича, в 1771—1772 гг. юридически оформили отношения с ним, основали Спасову, Замошенскую, Красилоскую слободы. Вскоре сюда также начинают прибывать беглецы из других мест: Стародубья и России.

В начале XIX в. в современных административных границах Залишанского сельсовета Полесского района старообрядцы, выходцы из центральных районов России, основали Покровскую и Андреевскую слободы.

Следует отметить, что вопросы истории старообрядчества Киевского Полесья до последнего времени оставались малоизученными.

Среди немногочисленных источников периода Российской империи, раскрывающих отдельные аспекты этой темы, выделяется, в частности, небольшой по объему, но ценный по содержанию труд В. С. Белоликова, посвященный периоду основания старообрядцами своих поселений в пределах Чернобыльского имения графов Ходкевичей [Белоликов, 1915].

Отдельные сведения о численности старообрядцев региона, их промышленной и торговой деятельности середины XIX в. представлены в статистических трудах киевского губернатора И. И. Фундуклея [Фундуклей, 1852, ч. 1, 3].

Несмотря на лаконичность, очень ценными для исследователя являются исторические, статистические и иные сведения о старообрядческих поселениях Киевского Полесья второй половины XIX в., содержащиеся в знаменитых краеведческих трудах Л. И. Похилевича, который, к тому же, уделил особое внимание характеристике нравственных и деловых качеств их жителей [Похилевич, 2007а; 2007б].

Советский период, по понятным причинам, характеризуется отсутствием каких-либо значимых исследований и, следовательно, научных работ

по истории старообрядчества Киевщины, что было присуще и для отечественной историографии того периода в целом (ввиду «неудобности» темы по идеологическим и иным причинам).

В независимой Украине, как впрочем и в других постсоветских республиках, возрастает интерес к исследованию различных аспектов старообрядчества, который продуцирует серьезные научные изыскания, увенчавшиеся появлением ряда работ монографического характера, а также успешной защитой кандидатских диссертаций в Киеве, Одессе, Полтаве, Черкасах. В частности, С. В. Таранец провел глубокие комплексные исследования по старообрядчеству Правобережной Украины. Одна из изданных им монографий соответствующей тематики посвящена старообрядчеству Киева и Киевской губернии [Таранец, 2004] и является наиболее полным историческим повествованием, основанном на солидной документальной базе, о расселении, численности, социальной структуре, правовом положении старообрядческих общин Киевского Полесья, их торгово-промышленной и сельскохозяйственной деятельности.

В Украине также издан уникальный двухтомник С. В. Таранца о старообрядчестве в Российской империи конца XVIII — начала XX вв. [Таранец, 2012; 2013], который подготовлен автором в порядке разработки темы докторской диссертации и раскрывает взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью [Таранец, 2012], а также рассматривает старообрядчество в социокультурном аспекте [Таранец, 2013]. Фундаментальность и структура упомянутой монографии, география документальной базы исследования позволяют отнести этот труд к числу лучших исторических произведений современности о старообрядчестве, который, несомненно, будет чрезвычайно полезен и при исследовании различных аспектов жизнедеятельности старообрядческих общин Киевского Полесья.

Важно отметить и вклад краеведов, тех, кому небезразлична история родного края, в обогащение информационного ресурса по предложенной проблематике. В частности, весьма интересные сведения, относящиеся к истории основания Спасовой слободы, приведены Николаем и Натальей Черниговец в историческом очерке о Чернобыле [Черниговец М., Черниговец Н., 2011].

Ценные статистические и документальные данные, исторические факты, связанные с жизнедеятельностью старообрядцев, содержатся в трудах П. Я. Смовжа по истории Иванковского [Смовж, 2001], Полесского [Смовж, 2003] районов Киевской области, а также о голодоморе 1932—1933 гг. на Киевском Полесье [Смовж, 2008].

Определенный информационный ресурс об отдельных аспектах истории и современной жизни старообрядческих общин Киевщины содержат Интернет и периодическая печать. Относительно

последнего из указанных источников автор хотел бы особо выделить общественно-политическую газету Иванковщины «Трибуна праці», на страницах которой, благодаря толерантной информационной политике редакции и творческим усилиям журналиста Т. С. Рябокляч, в последние годы опубликовано ряд актуальных статей соответствующей тематики [Рябокляч, 2008; 2014].

Следует указать и на труды мемуарного характера, вышедшие в свет под авторством уроженцев старообрядческой Красилковки: воспоминания М. И. Поляковой [Таранец, 2004, с. 259—286] и автобиографическую повесть И. И. Красникова [Красников, 2009]. Несмотря на присутствие мемуарам отдельные неточности и субъективную интерпретацию некоторых событий и фактов, эти произведения, несомненно, являются положительным вкладом в разработку истории старообрядчества региона, содержат интересные сведения о повседневной жизни старообрядческой общины, охватывая период с конца XIX в. до начала нового тысячелетия.

Разумеется, что предложенный краткий обзор печатных источников, в той или иной мере освещающих историю старообрядчества Киевского Полесья, не является исчерпывающим, как не претендуют на полноту и исторические сведения, содержащиеся в них. Более полное воссоздание истории старообрядческих общин региона предполагает кропотливую работу по исследованию довольно солидного массива документальных первоисточников, которые составляют фонды отечественных и зарубежных архивов (документальные источники государственных органов власти и Русской Православной Церкви), источников старообрядческого происхождения, материалов историко-археологических экспедиций. Наиболее полное представление об информационном потенциале имеющихся источников интересующей нас тематической направленности дает монография С. В. Таранца, в которой автор на основе комплексного исследования источников по истории старообрядчества Правобережной Украины конца XVIII — начала XX вв. представляет уникальный тематический каталог деловодных дел, старообрядческих книг и рукописей [Таранец, 2007]. Определенный массив документов, еще недостаточно востребованный, содержится и в фондах архивов Иванковского и Полесского районов Киевщины, потенциал которых позволяет в достаточной степени удовлетворить интерес исследующих историю старообрядческих общин послевоенного периода (к сожалению, документы более раннего периода уничтожены в период немецкой оккупации).

Таким образом, несмотря на определенную разработанность затронутой темы, задача комплексного воссоздания истории старообрядческих слобод Киевского Полесья требует не только отдельных уточнений, конкретизации

или актуализации опубликованной информации, а существенных дополнений на основе новых исследований. По мнению автора, осуществлению поставленной задачи будут способствовать исследования, посвященные изучению вклада старообрядцев в развитие региона, преследований верующих в советский период, повседневной жизни старообрядческих общин в период коллективизации, Второй мировой войны, послевоенное время.

Белоликов В. З. Чернобыльское согласие // ТКДА. — К., 1915. — 15 с.

Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, 2005. — 312 с.

Красников И. И. Люди разных взглядов: мемуары. — Брянск, 2009. — Ч. 1. — 438 с.

Курузов Б. П. Церковная «реформа» XVII века: ее истинные причины и цели. 5-е изд. — Барнаул, 2009. — 592 с.

Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви. — Барнаул, 2009. — 572.

Никольский Н. М. История русской церкви. — М., 2004. — 604 с.

Паскаль Пьер. Протопоп Аввакум и начало Раскола. — М., 2011. — 680 с.

Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические, церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — Біла Церква, 2007а. — 641 с.

Похилевич Л. І. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007б. — 339 с.

Рябокляч Т. Красилівські старообрядці — такі ж люди, як і ми // Трибуна праці. — Іванків, 2008. — С. 3.

Рябокляч Т. Російському селу — понад три століття. Але статусу «автономного» населеного пункту в районі й Україні тут не вимагають... // Трибуна праці. — Іванків, 2014. — С. 3.

Смовж П. Кризь роки і відстані. Нариси з історії Іванківського району Київської області та про гордість землі Поліської — талановитих людей. — Іванків ; К., 2001. — 480 с.

Смовж П. Біль наш і гордість — Полісся. Нариси з історії та про славних людей Поліського району Київської області. — Іванків, 2003. — 592 с.

Смовж П. Треба пам'ятати й горе... Голодомор 1932—1933 рр. на Київському Поліссі: спогади очевидців, цифри і факти. — Іванків ; К., 2008. — 352 с.

Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — 352 с.

Таранец С. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII — початку XX століття. — К., 2007. — 456 с.

Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII — начало XX века). — К., 2012. — Т. 1. — 704 с.

Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII — начало XX века). — К., 2013. — Т. 2. — 688 с.

Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч. 1. — 599 с.

Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Ч. 3. — 572 с.

Черніговець М., Черніговець Н. Чорнобиль: історичний нарис. — К., 2011. — 312 с.

В. С. Печніков

V. S. Piechnikov

ДО ІСТОРІЇ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ СЛОБІД КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті висвітлено історичні передумови і хронологію основних подій, внаслідок яких наприкінці XVIII — початку XIX ст. на теренах Київського Полісся засновано російські старообрядницькі поселення (слободи Спасова, Замошшя, Красилівка, Покровська, Андріївка), на підставі наведеного огляду друкованих джерел робиться загальний висновок щодо повноти відтворення їхньої історії, вказується на певний потенціал наявної архівної документальної бази для подальших досліджень, а також окреслено окремі актуальні, на думку автора, питання, що потребують розробки з метою змістовного збагачення літопису старообрядницьких громад регіону.

Показано, що російська колонізація обумовлена наслідками церковної реформи XVII ст., переслідуваннями й утисками її противників — старообрядців, які у пошуках порятунку залишали історичну батьківщину, знайшовши притулок за кордоном Росії, зокрема у Північній Гетьманщині. Розкрито причини, хронологію і маршрути подальших міграційних процесів, внаслідок яких старообрядці оселилися на Київському Поліссі.

Подавши короткий огляд друкованих джерел, що стосуються теми статті, автор відзначає зростання в незалежній Україні інтересу до історії старообрядництва, що також продукує наукові та краєзнавчі дослідження і з історії старообрядницьких громад Київського Полісся, результати яких знаходять відображення у низці монографій, публікаціях засобів масової інформації, мемуарах.

На думку автора, змістовному наповненню інформаційного ресурсу з історії старообрядництва Київського Полісся сприятимуть нові дослідження ряду питань, зокрема тих, що стосуються внеску старообрядницьких громад у розвиток регіону, переслідувань і утисків віруючих у радянський період, повсякденного життя старообрядницьких поселень у період колективізації, Другої світової війни, повоєнний час тощо.

Ключові слова: Київське Полісся, старообрядницькі слободи, міграція старообрядців.

TO THE HISTORY OF KYIVAN POLISSYAN OLD BELIEVER SETTLEMENTS

The paper deals with the historical background and chronology of major events, affecting appearance of Russian Old Believer settlements in the late 18th — early 19th centuries on the territory of Kyivan Polissya (slobodas: Spasov, Zamoshshya, Krasilivka, Pokrovska, Andriyvka).

Analyzing published sources the general conclusion about completeness of their history reproduction has been done, some potential of the available archival documentary base for further research highlights, also some current issues to be developed in order to enrich the Old Believer regional communities history are proposed.

It's shown that Russian colonization was caused due to the effects of church reform in the 18th century, persecution and harassment of its rivals: old believers, who in search of escaping left their historical motherland and found shelter abroad, in particular in North-Hetmanshtchina. Reasons, chronology and routes of further migration processes, due to which the Old Believers settled down in Kyivan Polissya, are given. Reviewing briefly the published sources, related to the topic of the paper, the author has noticed increasing interest to the Old Believers' history in the independent Ukraine, which produces also scientific and local history research of their community in Kyivan Polissya, and the results are displayed in several monographs, mass media publications and memoirs.

In the author's opinion, a number of investigations will promote sharing of content of the new informational source on Kyivan Polissya Old Believers' history. For instance, it concerns study of Old Believers' community contribution to the development of the region, persecution and harassment of believers in the soviet period, Old Believer settlements life during collectivization period, World War II and the postwar period, etc.

Keywords: Kyivan Polissya, Old Believer settlements, Old Believers' migration.

Одержано 28.01.2016

О. В. Бреяк

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

У статті розглядаються пам'ятки архітектури — культові споруди Київського Полісся, що збереглися до нашого часу й ті, що залишилися для нас лише на зображеннях, малюнках і кресленнях кінця XIX — початку XX ст. Для кожного об'єкта, що розглядається, надається інформація про будівництво храму, короткий опис, доля будівлі впродовж XX ст.

Ключові слова: церква, пам'ятка архітектури, культова споруда, костюл, синагога.

«Памятники малорусской архитектуры давно уже требуют удовлетворительного издания и точного, систематического и научного описания. Памятники эти с каждым годом погибают все более и более, неизвестные многим и мало уважаемые самим населением, которое проходит мимо них равнодушно, помогая времени разрушать их драгоценные остатки...», писав Г. Г. Павлуцький більше ста років тому [Павлуцкий, 1905, с. 107—109]. Він був правий: ми знищили майже всі пам'ятки архітектури козацької доби, які ще існували на початку XX ст.

Сучасне Київське Полісся територіально складається з Іванківського, Поліського і частини Вишгородського районів. До 1917 р. це була територія Радомишльського повіту. На цій території, станом на 1910 р., знаходилося 39 православних храмів, 3 старообрядницькі церкви, 2 старообрядницькі монастирі, 4 католицькі храми і багато синагог. На сьогодні залишилися 8 церков, руїни церкви Ікони Казанської Божої Матері біля с. Замощія і залишки Пустинно-Миколаївського чоловічого монастиря. Костюли не збереглися, будівлі синагог та єврейських молитовних будинків були зруйновані чи перебу-

довані для господарських потреб, на сьогодні переважна їх більшість не ідентифікована.

Розглянемо церкви, що збереглися до нашого часу. Всі вони були побудовані наприкінці XIX — початку XX ст.

Церква Козьми і Даміана у с. Коленці Іванківського району була побудована у 1874 р. на місці попередньої 1752 р. Відомо, що церкву 1752 р. будували з матеріалів церкви, перенесеної із с. Унин (сучасне с. Тетерівське) [Похилович, 2005, с. 114]. У 1861 р. цивільний інженер Кропотов обстежив стару церкву і склав «ведомость об общей потребности в материалах для деревянной церкви в с. Коленцы по проекту № 3». Мешканці села неодноразово зверталися з листами про допомогу у будівництві нової церкви. 1866 р. трапилася пожежа і церква згоріла повністю разом із всім начинням, а ще раніше, дзвіниця «по чрезмерной ветхости грозившей опасностью падением разобрана с распоряжения полиции до основания, 10 лет назад» [Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 1020, арк. 412]. 1872 р. розпочалось будівництво нової церкви через церковнопарафіальне кураторство. Місцеві мешканці зібрали 1055 руб., від держави було надано 4570 руб. Почали заготовляти будівельний матеріал для церкви. Остаточний проект і кошторис розробив відомий київський архітектор Микола Єгорович Юргенс [Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 354]. Побудували церкву за два роки і освятили 1874 р. [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 575, спр. 8]. Збереглися описи будівлі церкви і майна 1922 р.: «Космо-Демьяновский православный храм с. Коленцы. Храм однопрестольный, двухглавый, деревянный на каменном фундаменте. Снаружи и внутри выкрашен масляной краской. Внутри расписан картинами

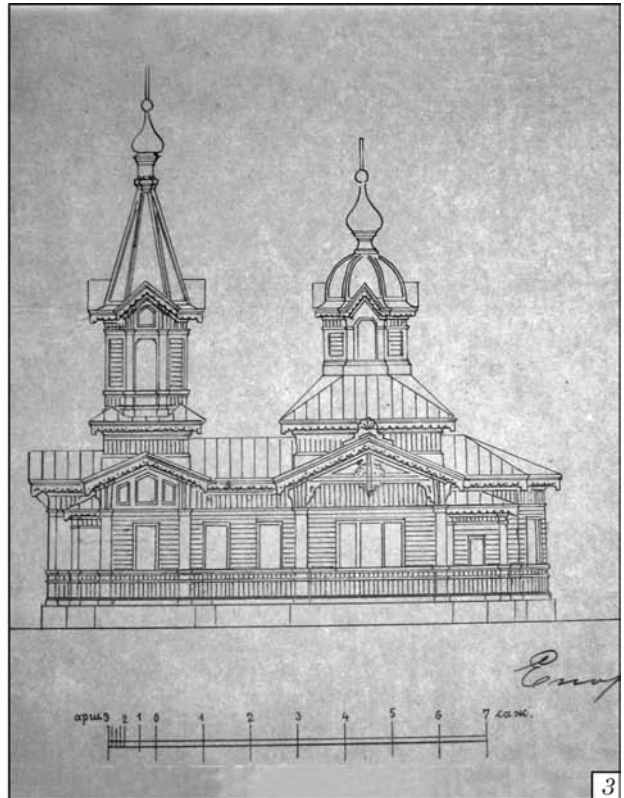
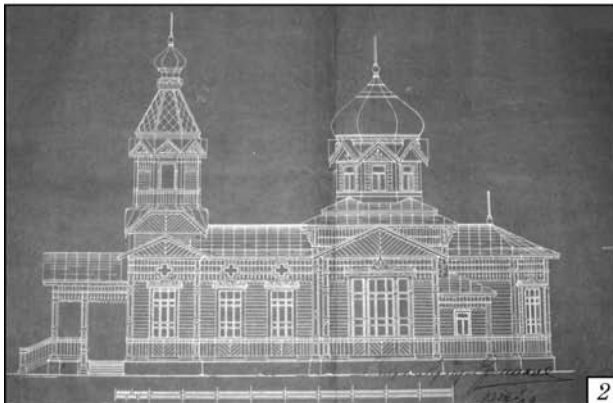

Рис. 1. Козьмодем'янська церква с. Коленці 1874 р., архітектор М. Є. Юргенс (1); церква Іоанна Богослова с. Сидоровичі, проект В. М. Ніколаєва 1896 р. (2); церква Різдва Пресвятої Богородиці с. Мусійки 1907 р., креслення Є. Ф. Єрмакова 1904 р. (3)

изредка. Колокольня в связи с храмом деревянная. Оценен в 8000 руб. Иконостас деревянный новый, изредка резной, с позолоченными колоннами, в три яруса...» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 342]. За часів радянської влади церкву закривали на півроку перед Другою світовою війною, весь інший час вона була діючою, але коштів на ремонтні роботи не вистачало. Сьогодні церква Козьми і Даміана, щойно виявлена пам'ятка архітектури¹, потребує негайної реставрації з повною заміною шалівки (рис. 1, 1).

У 1892 р. відомим київським архітектором Володимиром Миколайовичем Ніколаєвим було складено проект церкви Іоанна Богослова у с. Сидоровичі Іванківського району. Церкву побудували на земельній ділянці, яку місцеві поміщики Яків і Леонтій Старжинські віддали у довічне володіння церкві: «в память чудесного спасения Государя Императора Александра Александровича с семейством от грозившей опасности 17 октября 1888 года» [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 229, спр. 9]. Церкву освятили у 1896 р. [Трегубов, 1910, с. 319]. На церковному майдані спорудили пам'ятник імператору Олександру II. У роки революції та громадянської війни пам'ятник було

знищено, а у 1930-х рр. церкву позбавили верхів і пристосували до господарських потреб. Під час Другої світової війни церква була діючою. Правив священник Мінько Єфим Родіонович [ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2]. Церква Іоанна Богослова розташована у східній низинній частині села. Будівля дерев'яна, хрещата в плані, за проектом однобанна, з прибудованою дзвіницею. Центральний об'єм квадратний в плані, вівтар гранчастий, бічні рамена прямокутної форми. До четверика дзвіниці примикають бічні ризаліти, що завершуються трикутними фронтонами. В опорядженні фасадів виділяється декоративний фриз з вертикальних рейок. Над входними дверима розташована ікона Іоанна Богослова [Ерофалов, 1990, с. 188—189]. Пам'ятка архітектури місцевого значення (ох. № 69-кв)², потребує поточного ремонту і відтворення верхів відповідно до проекту В. Ніколаєва, що зберігся в Державному архіві Київської області (рис. 1, 3; 7, 7; тут і далі див. кольорову вклейку).

До ХІХ ст. у с. Феневичі Іванківського району власної церкви не було. Мешканці села були приписані до Михайлівської церкви с. Катюжанка, що знаходилась за 5 верст від села, за болотистою заплавою р. Здвиж. У середині

1. Пам'ятка занесена до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Наказ Управління культури № 74/01 від 07.10.2010.

2. Пам'ятка занесена до переліку пам'яток архітектури місцевого значення Рішенням обліковому від 24.04.90. № 67.

XIX ст. місцевий поміщик князь Любомирський виявив бажання побудувати в селі церкву, але до справи не дійшло [Похилевич, 2005, с. 18]. У 1896 р. мешканці села направили листа до Київської духовної консисторії: *«Общество наше, крестьян деревни Феневич, приговором, состоявшимся 26 ноября 1894 года, постановило в память в Бозе Почившего Его Императорского Величества Государя Императора Александра III устроить в деревне Феневичах на собственные средства церковь во имя святого благоверного князя Александра Невского, для чего ассигновано 4 000 руб., и кроме того устроить для церковного причта нужной постройки помещения... Для строительства выделили просторную площадь, находящуюся почти в центре села — место удобно и прилично под погост церковный»* [ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1055, спр. 262].

У 1899 р. київським архітектором Стефаном Васильовичем Рикаховим на замовлення громади був розроблений проект церкви [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 235, спр. 127]. У 1902 р. будівництво було завершене. В описах церковного майна 1922 р. є опис церкви: *«Свято-Александро-Невская церковь однопрестольная, деревянная на кирпичном цоколе, снаружи обшита тесом и покрыта масляной краской, внутри покрашена таковой же краской. Покрыта железом и покрашена зеленой масляной краской. Длина церкви, считая с колокольней, 12 саж. Наибольшая ширина 7 и $\frac{1}{3}$ саж. Высота до верхнего карниза 4 саж. На церкви имеется один большой купол и один малый над алтарем. Колокольня при церкви деревянная во 3 яруса, высотой до карниза 6 саж. И составляет одно общее здание с церковью. Окон в церкви 18 шт. больших и 5 малых. Дверей наружных створчатых трое и одна малая простая, внутренних дверей пять. Строение сохранилось хорошо, оценено в 40 000 руб. Иконостас деревянный, не резной, с позолотой, в первом ярусе 6 икон, во втором ярусе 8 икон, иконостас оценен в 2000 руб. (цены показаны в рублях дореволюционных времен)»* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 355]. У 1968 р. будівлю церкви пропонували для занесення до реєстру пам'яток архітектури, що охороняються державою, але щось завадило цьому рішення [Держархів Київської обл., ф. 5418, оп. 1, спр. 339]. Церква збереглася в доброму стані і є щойно виявленою пам'яткою архітектури¹ (рис. 7, 6).

Інформація в краєзнавчій літературі про церкву с. Мусяйки (колишня назва села — Мойсейки) відсутня, у 1900 р. в селі існувала каплиця [Микитенко, 2008, с. 64]. Відомо, що мешканці села відвідували Покровську церкву в с. Обуховичі [Похилевич, 2005, с. 113]. У 1904 р.

епархіальний архітектор Євген Федорович Єрмаков розробив проект дерев'яної церкви [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 240, спр. 258] (рис. 1, 2). Церкву побудували і освятили 1907 р. на честь Різдва Пресвятої Богородиці. З описів церковного майна 1922 р.: *«Храм однопрестольный, деревянный, крытый железом, такая же колокольня в одной связи. Построен в 1907 году из соснового материала»* [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 262]. Під час Другої світової війни церква була діючою. Правив у церкві священник Петро Малиновський [ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2]. У 2003 р. громадою села церкву відремонтували [Микитенко, 2008, с. 67].

Церква дерев'яна, п'ятизрубна, хрещата в плані, на цегляному підмурку. Із заходу до неї прибудована двоярусна дзвіниця, завершена восьмигранним шатровим верхом. Центральний об'єм квадратний в плані, вітарна частина гранчаста, бічні рамена прямокутної форми, з двохсхилими дахами, що завершені трикутними фронтонами. До вітарної частини з півдня та півночі прибудовані невеличкі ризниця та паламарня. Церква горизонтально шальована. Цокольна частина і фриз шальовані вертикально. Центральний зруб увінчує невисокий гранчастий барабан з чотирма вікнами на гранях, вкритий шоломовидною банею. Вікна основного об'єму великі, прямокутні. Над прямокутними вікнами бабинця розташовані маленькі хрещаті віконця. До дзвіниці прибудований ганок з піддашком на орнаментованих стовпчиках. Церква Різдва Пресвятої Богородиці є домінантою та окрасою села, цікавим зразком культової архітектури початку XX ст. (рис. 7, 5).

У першій половині XIX ст. в Чорнобилі було 3 православні церкви: Іллінська, Миколаївська і Богородицька. У 1849 р. Миколаївська і Богородицька згоріли під час великої пожежі. Миколаївська була відбудована у 1858 р. Іллінська церква в Чорнобилі існувала багато віків. Згідно з актами Радомишльської консисторії, у 1749 р. було прийняте рішення про будівництво у Чорнобилі Іллінської православної церкви на місці попередньої, що згоріла. Іллінська церква, побудована у 1779 р., також згоріла під час пожежі 1873 р. [Похилевич, 2005, с. 124; 2007а, с. 202]. За існуючими на той час правилами, якщо дерев'яний храм не вберегли від пожежі, віруючі мають наступний храм будувати мурованим власним рахунком. Того ж року на відбудову церкви було надано державний кредит у розмірі 37 628 руб. 23 коп. М. Є. Юргенсом було складено кошторис і розроблено проект мурованої Іллінської церкви. 1874 р. роботи розпочали. Окрім Юргенса, нагляд за роботами проводив архітектор Петро Олександрович Федоров. 1878 р. роботи були завершені, необхідно було лише 1198 руб. на влаштування сходів у дзвіницю [Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 526]. У казну кошти повернули: 4000 руб. —

1. Пам'ятка занесена до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Наказ Управління культури № 74/01 від 07.10.2010.

від пожертв; 33 628,23 руб. — з церковних грошей [ЦДІАК України, ф. 442, оп. 563, спр. 13]. 1883 р. за цим самим проектом завершили будівництво Миколаївської соборної церкви у Радомишлі [Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 1058; Трегубов, 1910, с. 292].

Церква побудована у неоруському стилі, велика, п'ятидільна з гранчастою апсидою і прибудованою дзвіницею. Стіни вінчають стилізовані напівкруглі закомари, верхи церкви та дзвіниці високі, пірамідальні. На шатрі чотириярусної дзвіниці розташовані маленькі віконця — слухи. За часів радянської влади церкву на деякий час закривали. Під час Другої світової війни вона була діючою. Службу правив священник Попов Павло Софронович, псаломщик — Прищепя Сава Онуфрійович [ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2]. Після війни Іллінська церква залишалась діючою. На побитий уламками снарядів Свято-Іллінський храм встановили хрест. У музеї церкви збереглося фото цієї події (рис. 2, 2).

Після Чорнобильської катастрофи 1986 р., коли розпочалась загальна евакуація населення, розпочалося евакуювання і церкви. Про події під час евакуації розповідав протоієрей Микола Якушин: «У настоятеля, отця *Николая Гасица* (ныне уже покойного), забрали под расписку ключи, а храм опечатали. При Свято-Ильинской церкви размещалось Чернобыльское благочиние. Сюда входили Чернобыльский, Бородинский и Иванковский районы. Благочинного перевели в село Микуличи Бородинского района. Отец Николай начал перевозить кое-какие вещи: иконы, утварь. На мой взгляд, пятую часть удалось сохранить. Батюшка официально договаривался с милицией, все это происходило по благословению церковной власти. ... Слава Богу, Царские врата в Свято-Ильинском храме сохранились до сего дня. Мне кажется, что он что-то чувствовал и предвидел возобновление приходской жизни» [Якушин, 2006].

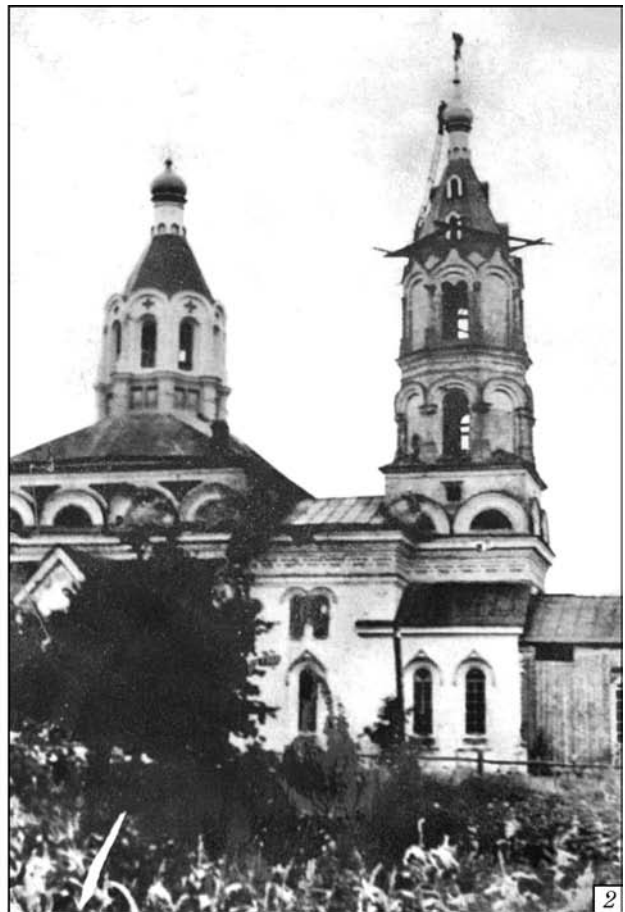

Рис. 2. Іллінська церква м. Чорнобиль 1878 р., світлина 2015 р. (1) та встановлення хреста на дзвіниці після війни (2); ікона «Спас Чорнобильський» в інтер'єрі Іллінської церкви (3)

Деякий час після аварії церква, як і все містечко, занепадала. Банька на куполі дзвіниці нахилилася, ганок відійшов від стіни, вся церковна садиба поросла самосівами та чагарником. Завдяки небайдужим людям на чолі з місцевим мешканцем, майбутнім протоієреєм Миколою Якушиним, розпочали відроджувати святиню. 2003 р. реставрацію церкви завершили (рис. 2, 1). Предстоятель Української Православної Церкви митрополит Володимир відслужив молебень біля меморіалу загиблих під час аварії на ЧАЕС, освятив хрест відреставрованої церкви. До церкви повернули дві ікони Богородиці і свт. Миколая, що були викрадені. Їх передали митрополиту Володимирі співробітники Служби безпеки України. Святині були вилучені у мародерів і зберігалися в Лаврі [Якушин, 2006].

На 20-ту річницю Чорнобильської трагедії Іллінському храму була передана ще одна святиня — ікона «Спас Чорнобильський», одна з незвичних ікон православної церкви. Христос, Богородиця, архангел Михаїл, душі загиблих у катастрофі, рятувальники у протигазах, лікарі та енергетики у білих халатах. Незвичні сучасні персонажі нагадують про Чорнобильську трагедію. Ікону було написано у 2003 р. за благословення Митрополита Київського Володимира (рис. 2, 3; 8, 5; тут і далі див. кольорову вклейку).

У дворі Іллінської церкви встановлено дзвін та дошка з написом: *«ДЗВІН СКОРБОТИ. Спинися і схили голову — перед тобою Древлянська земля із смутком ядерної катастрофи. Перед народом, який жив тут віками і як пісок розсипався по всьому світу. Боже, допоможи нам гіршіми здолати цю біду»*.

На північній околиці с. Бички, на правому березі р. Уж колись був розташований старообрядницький Чорнобильський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир. Почав він функціонувати у 1772 р. на іншому місці, у Чорнобилі, а потім був перенесений до урочища Бички, на землі, подарованій монастирю місцевим поміщиком. Монастир був дуже впливовим у старообрядницькому світі. На початку XIX ст. на території монастиря існувала дерев'яна церква, 50 окремих хат слугували келіями для монахів, були і господарські будівлі. Територію оточував дубовий паркан до 2 м заввишки.

Відомо, що у 1883 р. представники монастиря звернулися до єпископа Сильвестра Новозибківського та Балтського з проханням вирішити питання про будівництво в монастирі церкви замість тієї, що згоріла. Питання було вирішене задовільно і в монастирі звели цегляну церкву [Таранець, 2007, с. 52, 119, 126].

У 1922 р. проводили опис монастирського майна: *«Имущество принадлежащее Никольскому мужскому монастырю Приборской волости Чернобыльского уезда. Храм каменный, двухпрестольный. Купола деревянные, длина —*

35, ширина — 17, высота 15 аршин. Оценен в 5000 руб. Земли под лесом 227 десятин» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919]. 1930 р. монастир було зачинено, 1932 — будівлю церкви позбавили верхів, дзвіницю зруйнували. Покрівлі келій з гонтової замінили на залізну, огорожу розібрали і почали використовувати келії та господарські будівлі під житло.

Ось як описує руйнування монастирів жителя с. Красилівка старообрядка Марія Іванівна Полякова: *«В 1929 г. разгромили монастыри: Никольский мужской и Казанской Божьей Матери женский в Замощье. В этих монастырях были большие собрания икон древнего письма и старопечатных книг. Не знаю, как распорядились книгами и иконами в женском монастыре, а в мужском из них устроили костер. Невольным свидетелем этого необъяснимого вандализма был мой отец. Он ехал из Замощья в Красиловку и случайно увидел этот ужас. Чекисты никого близко не подпускали, а сами выносили охапки ценнейшие фоліанты, бросали в костер и хохотали. Отец как-то сумел схватить полубогоревшую книгу и спрятать. Это оказался Псалтырь, отпечатанный в Москве в 1646 г. Иноки и инокини сами искали себе пристанища. В 1935 г. на кладбище мужского монастыря решили устроить силосную траншею. Разрыли могилы, а над выкопанными черепами иноков «строители» надругались»* [Таранець, 2004, с. 273].

Миколаївська мурована церква побудована була як однокупольна трьохчастна базиліка. Фасади розчленовані пілястрами, перекриття і підлога дерев'яні. Дверні та віконні отвори прикрашені фігурними наличниками. Після зносу верхів будівлю перекрили двоскатною шиферною покрівлею.

Колишня трапезна була розташована у західній частині монастирського подвір'я. Будівля одноповерхова, зрубна, видовжена з півдня на північ. Третину будівлі займали келії, в іншій частині були кухня і трапезна. Вздовж східного фасаду розташована галерея, з якої влаштовані входи до усіх приміщень. Келії ігумена і монахів були розташовані на схід від церкви, поруч дерев'яне складське приміщення і сторожка біля одного з входів до монастиря. До 1986 р. всі ці будівлі існували на території колишнього монастиря. На думку дослідників, дерев'яні будівлі є цінними пам'ятками дерев'яного зодчества [Горбенко, 1990, с. 30]. Сьогодні в будівлях, що збереглися, влаштували скит монахині Київського Покровського жіночого монастиря (рис. 3, 1).

Старообрядницький Замошенський жіночий монастир Ікони Казанської Божої Матері зустрічається в описах 1834 р., хоча, можливо, він існував і у 1832 р. Монастир належав до старообрядницької Білокриницької єпархії.

У 1911 р. до Київського будівельного відділення звернулися уповноважені Київської

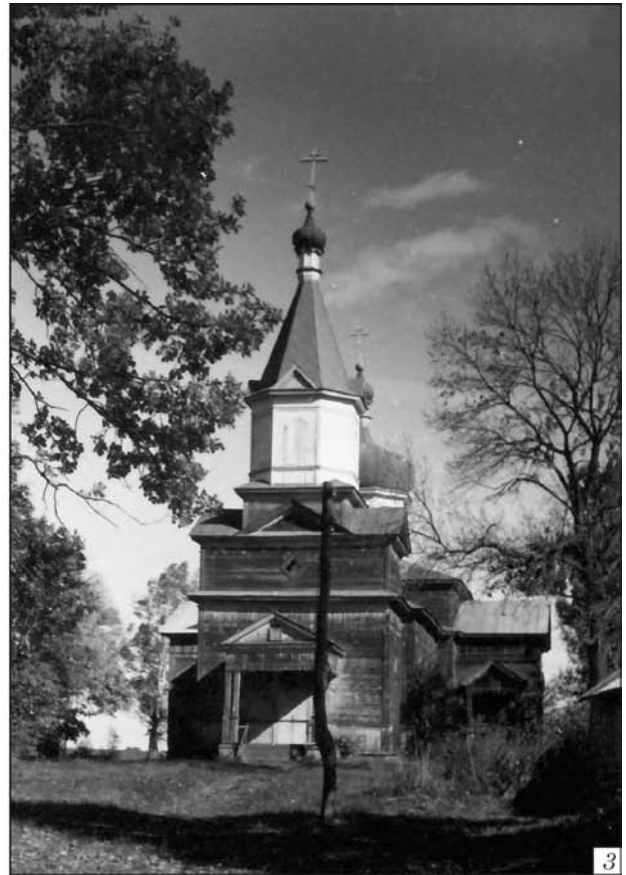

Рис. 3. Церква Чорнобильського Пустинно-Микільського монастиря 1883 р. у с. Бички (1); церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Кухарі Іванківського р-ну, проект архітектора С. В. Рикачова 1891 р. (2); Миколаївська старообрядницька церква с. Красилівка, світлина до 1987 р. (3)

старообрядницької громади з проханням надати дозвіл на будівництво в слободі Замошшя Шепелицької волості Радомишльського повіту в садибі старообрядницького жіночого монастиря замість дерев'яної, що згоріла, мурованої церкви [Таранець, 2007, с. 52]. Проект церкви розробив відомий київський архітектор Микола Миколайович Горденін. Площа, на якій мали будувати церкву, 33×28 саж., була оточена 12 маленькими монастирськими келіями; інших будівель на той час не було [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 248, спр. 85]. Церкву побудували у 1914 р.: «Храм новий каменный, купола и колокольня деревянные, крыты железом. Длина 40 арш., ширина 13 арш., высота 12 арш.» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 142]. У 1929 р. монастир було зачинено. Сьогодні територія колишнього монастиря знаходиться на 30-кілометровій зоні відчуження Чорнобильської АЕС, і лише руїни храму нагадують про колишню святиню (рис. 7, 1).

Єдиною дерев'яною церквою, що відома у Чорнобильській зоні, є Михайлівська церква у с. Красно. Вона була побудована 1905 р. [Трегубов, 1910, с. 322] на місці попередньої, 1800 р. [Похилевич, 2005, с. 126]. Після Чорнобильської катастрофи і відселення людей з села, що розташоване на відстані близько 3 км від реактора,

церкву пограбували мародери, зруйнували іконостас. Останні роки силами настоятеля Свято-Іллінської церкви м. Чорнобиля проводяться ремонтні роботи та впорядкування церкви (рис. 7, 3).

Щойно виявлена пам'ятка архітектури, церква на честь Різдва Пресвятої Богородиці у с. Вовчків, єдина відома пам'ятка архітектури на території Поліського району, що збереглася до нашого часу⁴. Перші згадки про церкву належать до XVIII ст. У 1783 р. 90-річний старець Андрій Тимченко розповідав, що за його пам'яті в селі вже була церква: «...структуры мизерной, которая стояла около 70 лет». 1746 р. побудували нову церкву, що згоріла через 20 років. 1773 р. була побудована дерев'яна церква, яка простояла більше 100 років [Похилевич, 2005, с. 135]. Сучасна дерев'яна церква на честь Різдва Пресвятої Богородиці побудована у 1877 р. [Трегубов, 1910, с. 313]. Церкву будували державним коштом і витратили на будівництво 6162 руб. 10 коп. [ЦДАВО України, ф. 442, оп. 575, спр. 8]. Проект і кошторис на будівництво церкви в 1873 р. розробив М. Є. Юргенс

1. Пам'ятка занесена до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Наказ Управління культури № 74/01 від 07.10.2010.

[Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 556, арк. 45]. У 1930-х рр. церкву закривали. Під час Другої світової війни священником у церкві був Іван Прохорчук [ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2].

Будівля потребує реставрації, відтворення верхів і занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (рис. 7, 4).

Любимівка — село у Вишгородському районі. Протягом своєї історії село багато разів змінювало свою назву: Мокець, Злодіївка, Воздвиженське, Мануїльськ, Сосновка, а з 1963 р. — Любимівка. У 1859 р. місцева поміщиця Варвара Іванівна Лукомцева за підтримки чоловіка та мешканців сіл Мокреця та Сичовки побудувала в селі церкву Воздвиження Хреста Господнього. Після цього село деякий час мало назву «Воздвиженське», замість попередніх «Мокрець» та «Злодіївка» [Трегубов, 1910, с. 313; Похилевич, 2005, с. 102]. За легендами, що зібрав Л. І. Похилевич у XIX ст., в центрі села, де на той час був цвинтар, колись знаходилась церква Покрови Богородиці [Похилевич, 2007б, с. 182]. 1894 р. в церкві проводились ремонтні роботи [ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 687]. Церква цегляна, тридільна, однокупольна, з напівциркулярною апсидою та двоярусною дзвіницею. Центральний об'єм перекритий куполом на дерев'яному восьмигранному барабані. Скоріш за все, барабан церкви перебудовували, але місцеві мешканці цього не пам'ятають. Дзвіниця має шатрове завершення. Вікна з напівциркульними перемичками.

На відміну від багатьох інших церков, церква Воздвиження Хреста Господнього за радянських часів не зачинялась. У церкві збереглися ікони, рушники та інше церковне начиння. У Державному архіві органів влади зберігається опис церкви і церковного майна, що існувало у 1922 р. Оцінена будівля тоді була на 10 000 руб. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, с. 166].

На церковному цвинтарі знаходиться поховання відомого краєзнавця Лаврентія Івановича Похилевича (1816—1893) і поховання льотчика М. П. Карташова, який загинув у липні 1941 р. Воздвиженська церква є пам'яткою архітектури місцевого значення (ох. № 56-кв) і охороняється державою¹ (рис. 7, 2).

Багато церков вже не існує сьогодні, але збереглися їхні зображення.

Церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Кухарі існувала ще на початку XVIII ст. (1720?), наступну побудували з соснової деревини у 1778 р. [Похилевич, 2005, с. 137]. Вона простояла більше 100 років і у 1891 р., за проектом архітектора С. В. Рикачова, побудували нову, також дерев'яну (рис. 3, 2). Зберігся про-

ект цієї церкви [Трегубов, 1910, с. 316; Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 227, спр. 105].

Ярослав Тарас, за матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994—2003 рр. наводить такі дані: «Зразу після голодомору закрили церкву Покрови Пресвятої Богородиці в с. Кухарі. Знімали хрести та куполи місцева голота Ігнат та Іван Довгополе» (Зап. 17.08.1996 р. у с. Кухарі Іванківського р-ну Київської обл. від Лук'яненка Григорія Михайловича, 1925 р. народж.) [Тарас, 2013].

Старообрядницька церква Святого Миколая, 1909 р., у с. Красилівка була занесена до переліку пам'яток архітектури місцевого значення (ох. № 68-кв)². В описах будівель і майна церков і монастирів України 1922 р. про неї сказано: дерев'яна на цегляному фундаменті. Огорожа дерев'яна, пофарбована [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 152]. Із спогадів жительки с. Красилівка старообрядки Марії Іванівни Полякової: «Старая церковь уже не вмещала всех молящихся, и когда 17 апреля 1905 г. был издан императорский указ «Об укреплении начал веротерпимости», сразу же община решила строить новый, более просторный храм. Место для храма выбрали изумительное: в центре села, между Центральной улицей и Селибами. ... Архитектор был тоже из Чернобыля, но уроженец Красиловки, Голубев Михаил (возможно, Голубев — це підрядник, проект було затверджено у 1906 р., креслення поки не знайдені [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 242, спр. 143]). Строили всем миром: и сельские мастера, и наемные. Вскоре в небо взметнулись три восьмиконечных креста на зеленых куполах белого храма. В храм вели четыре входа: главный, два боковых и алтарный. У каждого входа обширное крыльцо, обрамленное резными балясинами. Воздвигался храм около четырех лет, и в 1909 г. освящен во имя Святого Николая. Внутри храм пронизан светом, падающим сверху из главного купола и из огромных боковых окон. Трехъярусный иконостас украшен богатой золоченой резьбой на сине-фиолетовом фоне, изумительно резное кружево царских врат» [Таранец, 2004, с. 265].

У 1930-х рр. церкву закрили і влаштували в ній комору. «Паникадила сняли, потому что понадобились бронзовые цепи для привязи колхозных телят. Хрустальные подставки и подвески разобрали колхозные активисты по домам на игрушки детям. Подсвечники, лампы и изувеченные паникадила свалили в боковой комнате притвора на общую кучу. Молиться запретили, грозя высылкой в Сибирь» [Таранец, 2004, с. 274].

Німці дозволили відкрити церкву, служби відновились.

1. Пам'ятка занесена до переліку пам'яток архітектури місцевого значення Рішенням облвиконкому від 24.04.90. № 67.

2. Пам'ятка занесена до переліку пам'яток архітектури місцевого значення Рішенням облвиконкому від 24.04.90. № 67.

Після Чорнобильської катастрофи люди залишили село. Почалися крадіжки в церкві. У серпні 1987 р. під час служби обвалилася головна баня. Її було пошкоджено снарядом ще під час війни. Всі ці роки деревина підгнивала, а потім не витримала. Віруючі зробили ремонт, баню не відтворили, а отвір закрили покрівлею. У 1991 р. освятили відремонтований храм (рис. 3, 3). Весь час церква потерпала від злодіїв. Автогеном розрізали ґрати на вікнах і грабували ікони, церковні речі, книги. Із спогадів Марії Іванівни Полякової: «Начались налеты на церковь, украли первые образа... грабители нагнали — автогеном вырезались решетки и грабили уже и книги. ... В день Рождества Пресвятой Богородицы 21 сентября 1998 г. свершилось самое страшное злодеяние — бандиты сожгли церковь. Загорелась она ночью с левых боковых дверей, наверное, дверь резали автогеном, потому что в той стороне потом нашли газовый баллон...» [Таранец, 2004, с. 285].

Зберігся чудовий малюнок церкви Святого Миколая в с. Горностайпіль Іванківського району (рис. 8, 3) [Івашко, 2003, с. 111] і опис 1922 р.: церква дерев'яна на цегляному фундаменті, побудована у 1778 р. коштом парафіян. У 1895 р. розширена добудовою двох бічних вівтарів і дзвіниці. Покрівля була залізна. Дзвіниця дерев'яна, в одному зв'язку з церквою, вкрита залізом. Розмір: 45×21¼ арш. Оцінена на 7000 руб. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 162].

У той час церкви використовували як клуби, перетворювали у колгоспні комори, розбирали, а деревину використовували на нове будівництво. Мужньо боронили церкву жінки з с. Горностайпіль. Ярослав Тарас, за матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994—2003 рр., наводить свідчення мешканців села щодо подій 30-х рр.: «Церкву запечатали під час голоду. Жінки не давали «вовкам» скидати хрести та дзвони. «Вовками» (ті, що скидали — Я. Т.) були місцеві. Під час цього протистояння арештували багато людей тому, що за ними шпигували місцеві жиди. Варку і Малаху засудили та зіслали в Архангельськ. Малаха після війни повернулася, Варка на виселках померла. Церковний сторож Демко помер в тюрмі». Такі акції проводилися із вживанням алкоголю. «Власть в с. Горностайпіль поставила водки п'яницям і вони поламали хрести і поставили флаги на кумполі» [Тарас, 2013].

Церква Різдва Богородиці в с. Ладижичі була побудована 1742 р. Через 100 років, у 1842 р. до неї було добудовано тамбур із заходу та прямокутний зруб, біля північної стіни вівтаря [Похилевич, 2005, с. 126]. Вона належала до поліських тридільних одноверхніх храмів Київського типу. Зруби прямокутні в плані, нава значно ширша за вівтар та бабінець. Церква мала невеличкий восьмигранний однозальний верх, прихований під чотирисклилим наметовим

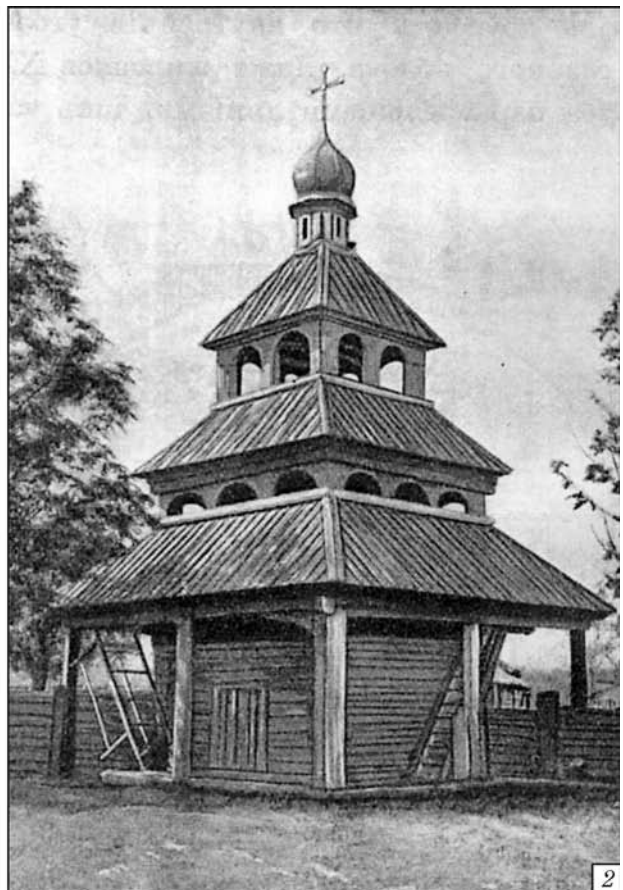

Рис. 4. Церква Іоанна Богослова у с. Оране 1720 р. (1); дзвіниця церкви Різдва Богородиці у с. Ладижичі 1742 р. на світлині Г. Г. Павлуцького (2)

дахом з маківкою. Бабинець і вівтар мали двохскі дахи. У 1913 р. коштом прихожан у селі побудували нову велику церкву, на цегляному фундаменті з соснової деревини, а стару розібрали. Загальний вигляд церкви зберігся на акварелі кінця XIX ст. із збірки Імператорської археологічної комісії [Вечерський, 2002, с. 102; Завада, 1996, с. 88—101] (рис. 8, 2). Інтерес представляє і дзвіниця, зображення якої міститься в книзі Г. Г. Павлуцького [Павлуцкий, 1905, с. 107—110] (рис. 4, 2).

Воскресенська церква с. Товстий Ліс була побудована у 1760 р. на місці давньої [Трегубов, 1910, с. 324; Похилевич, 2005, с. 132]. Належала до типологічної групи тризрубних триверхих поліських храмів Київського типу. Центральна баня світлова, верхи бабинця і вівтаря глухі, приховані під дахом і означені на його гребені масивними глухими маківками. 1868 р. місцевий поміщик Бобров дав на будівництво дзвіниці 800 руб. [Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 397]. 1897 р. із заходу до церкви прибудували притвор з квадратною у плані двоярусною дзвіницею типу «восьмерик на четверику», увінчаною високим наметовим дахом.

1979 р. Постановою Ради Міністрів України будівлю церкви занесли до списку пам'яток архітектури національного значення (ох. № 957) [Пам'ятники..., 1983, с. 148]. Після Чорнобиль-

ської катастрофи село відселили і церква стояла пустою (рис. 5, 1). У 1996 р. на поминальну неділю після Великодня, церква згоріла [Вечерський, 2002, с. 109].

Церква Іоанна Богослова у с. Оране була побудована близько 1720 р. Вже у середині XIX ст. вона була дуже старою [Похилевич, 2005, с. 102]. 1921 р. в описах церковного майна про цю церкву написали: «Храм деревянный, очень ветхий, длиною 29, шириною в средней части — 9 и высотой 28 аршин, с пристроенной палаткою, под железной крышей. Неизвестно когда и кем построенный». Оцінили будівлю на 3000 руб. [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 164].

Церква простояла до 1960-х рр., потім її зруйнували. Залишилося на згадку про чудовий поліський храм його зображення [Микитенко, 2008, с. 79] (рис. 4, 1). Сьогодні ТОВ «Майстерня архітектора І. Бикова» розробила проект відтворення церкви.

Дерев'яна Димерська церква Свв. Козьми і Даміана 1754 р. була побудована замість попередньої, про яку відомо, що вона існувала у 1636 р. [Похилевич, 2005, с. 16]. Наприкінці XIX — початку XX ст. науковці досліджували церкву, вважали будівлю чудовим зразком українського дерев'яного будівництва (рис. 5, 3; 8, 1). Незважаючи на висновки науковців, у 1935 р. церква була розібрана колгоспом для

Рис. 5. Воскресенська церква у с. Товстий Ліс 1760 р., світлина 1989 р. (1); будівля колишньої синагоги у м. Чорнобиль (2); Димерська церква Свв. Козьми і Даміана 1754 р. (3)

господарських потреб [Держархів Київської обл., ф. 5416, оп. 1, спр. 6].

На церкву Різдва Христового у с. Болячів Житомирської області, що існує зараз без верхів, звернув увагу київський архітектор Іван Биков. Відомо, що у 1736 р. в селі існувала церква на честь Собору Пресвятої Богородиці, була вона трьохбанною з дзвіницею над бабинцем. Наступну побудували на честь Різдва Христового 1794 р. [Похилевич, 2005, с. 144]. Вона простояла до початку ХХ ст. Оглянув її професор Г. Г. Павлуцький і залишив для нас її зображення [Павлуцький, 1905, с. 107—110]. Звернули на неї увагу в газеті «Киевские Ведомости» (від 3 серпня 1910 р. № 208): «Вниманию археологов. Рада сообщает, что в с. Болячев строится новая церковь, а старая, построенная 217 лет тому назад будет снесена. Между тем, эта церковь представляет большой интерес ввиду своеобразности своей архитектуры: расположение куполов, оригинальность окон в притворе и т.д. Церковь эта раньше была униатскою, почему на колокольне и в самой церкви сохранилось много униатского» (рис. 8, 4). Київський і Волинський генерал-губернатор надіслав газету єпископу Чигиринському Павлу для ознайомлення [ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 18]. На той час нову церкву вже будували за проектом єпархіального архітектора Євгена Єрмакова, затвердженим у 1908 р. [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 244, спр. 237]. Саме остання церква залишилася до нашого часу без верхів (рис. 7, 8).

На території Київського Полісся станом на 1913 р. існували чотири костьоли: у Хабному, Іванкові; Розважіві і в Чорнобилі [Костелы..., 1913, с. 33—34].

У Розважіві існував дерев'яний костюл на честь Святого Іоанна Непомнящого, 1803 р. побудови. Іванківський римо-католицький костюл на честь Успіння Богородиці, 1759 р. побудови, був дерев'яним, на цегляному фундаменті, довжиною 20 арш., шириною 13 арш., висотою 13 арш. Оцінили будівлю при описах 1922 р. на 4000 руб. При костюлі була невеличка стара дзвіниця і дерев'яний будинок, 1860 р. побудови з 6 кімнатами та двома кухнями [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 126].

В архівних документах С. А. Таранушенка залишилися зображення двох костюлів: у Чорнобилі і Хабному [ІР НБУВ, Таранушенко].

Чорнобильський костюл на честь Успіння Божої Матері, 1757 р. — дерев'яний на цегляному фундаменті, трьохкупольний з п'ятьма престолами 5 класу. Підпорядковувався Радомишльському деканату. Відомо, що до цього це був костюл домініканського монастиря, що його побудував Лука Сапега у 1600 чи 1626 р. Нову будівлю костюлу побудував у 1757 р. домініканський ієромонах ксьондз Францишик Мерцлевич з дозволу Київського єпископа За-

луцького. У підвалах костюлу покоїлися тіла членів родин Ходкевичів чи Сапегів. У 1832 р. костюл зробили приходським [Похилевич, 2005, с. 201]. 1851 р. костюл ремонтували. Наприкінці ХІХ ст. будівля знову потребувала ремонту. З опису костюлу 1881 р.: «Наружность костела в виде креста, внутри по обеим сторонам престолы. Имеет длины 32 ар, ширины 22 ар., вышины под потолок 22 ар. По ветхости ныне требует новой крыши, крыша покрыта гонтою. Впереди две башни, соединенные в линию с фронтоном костела и покрытые белою жесью. Вверху имеются железные кресты. Башня с левой стороны служит колокольней, в ней три колокола средней величины, а вверху башни малый звонок, называемый сигнатуркою. Столбы, на которых завешены колокола, подгнили так, что опасно звонить. Фасад костела с шестью колоннами, в виде галереи устроенный, вверху имеет икону Успения Матери Божией на жести, но теперь совсем стертая, только одна жесь. Костел снаружи ошалеван и побелен белилами, внутри без обшивки выкрашен белилами, а теперь, как внутри, так и снаружи черный и требует покрашения» [ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 2, спр. 484]. Близько 1874 р. Наполеон Орда намалював містечко Чорнобиль з боку р. Прип'ять, у центрі малюнка можна розгледіти костюл [Aftanazy. 1993, fol. 99] (рис. 6, 1). На початку ХХ ст. проводились ремонтні роботи. 1922 р. покрівля вже була залізна. Середині і зовні будівлю було пофарбовано олійною фарбою [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 225] (рис. 6, 2). У 1913 р. прочан чоловічої статі Чорнобильського костюлу було 741 [Костелы..., 1913, с. 34].

Костюл на честь Успіння Божої Матері, 1860 р. в містечку Хабне (сучасна назва Поліське) був 4 класу, дерев'яний. Підпорядковувався Радомишльському деканату. Парафія існувала з 1663 р. На 1913 р. прочан чоловічої статі було 4206 [Костелы..., 1913, с. 33] (рис. 6, 3).

Про синагоги на території Київського Полісся поки знайдено небагато відомостей. На цій території існували Горностайпільський, Іванківський, Хабнівський і Чорнобильський раввинати.

У Горностайполі 1783 р. мешкало 100 євреїв, у 1864 р. — 660 [Похилевич, 2005, с. 129]. На єврейському цвинтарі села знаходилося поховання відомого праведника Мордехая Тверського.

1864 р. в Іванкові мешкало 560 євреїв [Похилевич, 2005, с. 131]. 1913 р. там проектували побудувати єврейську школу [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 249, спр. 155]. 1930 р. синагогу в містечку закрили [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1939].

У Хабному 1864 р. мешкало 1123 єврея, будинків було 115, існувало єврейське училище [Похилевич, 2005, с. 132]. 1911 р. було затвер-

Рис. 6. Вигляд м. Чорнобиль на малюнку Наполеона Орди 1874 р. (1); Чорнобильський костьол на честь Успіння Божої Матері у с. Хабне 1757 р., світлина 1920-х рр. із архіву С. В. Таранушенка (2); костьол на честь Успіння Божої Матері с. Хабне (Поліське) 1860 р., світлина 1920-х рр. з архіву С. В. Таранушенка (3)

джено креслення будинку для влаштування в Хабному молитовної школи [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 247, спр. 507]. 1930 р. єврейська громада «Бейс-Гамедриш» Хабного зверталася до органів влади щодо неправомірного закриття синагоги [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1939].

У Чорнобилі 1764 р. було 40 єврейських будинків, 1864 р. — 378 будинків, 3683 євреїв, серед яких 14 купців 3-ї гільдії, 5 синагог [Похилевич, 2005, с. 123]. 1907 р. для Чорнобиля розробили проект молитовної школи [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 243, спр. 326].

У 1922 р. по вул. Завальна, 30 була розташована молитовна школа імені Ш. Ш. Тверського: «дом дерев'яний, штукатурений на каменном фундаменті о 4-х комнатах, крыт железом» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919, арк. 299]. У 1930-х рр. почалося масове закриття церков, костьолів та синагог. Збереглася таємна справа про закриття однієї з синагог у Чорнобилі: «Трудяще єврейське населення Чорнобиля порушило справу про закриття синагоги «Бес-Гамедриш» та використання приміщення під клуб. Голосувало за закриття 1500 та підписало 194 особи із

загальної кількості населення 1800 осіб. ... Додається крім всього витяг з протоколу у мітинг-карнавалу з 13.X.1929 р., яке влаштували на протест єврейських свят — було 1500 присутніх. Заява робітників-кустарів євреїв, підписано 194 ч., підписи не перевірялись, протоколів немає. В Чорнобилі є ще 8 синагог: Бейс-Яков — 98 чол.; Кузнецов — 56 чол.; Сапожників — 69 чол.; Громадська — 88 чол.; Портних — 64 чол.; Месаскін — 59 чол.; Синагога — 83 чол.; Васикін — 65 чол. В Бес-Гамедриш було 92 чол.» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1939]. До сьогодні в Чорнобилі збереглася будівля однієї з колишніх синагог. За радянських часів у двоповерховому приміщенні було розташовано військомат. При огляді будівлі була знайдена цеглина, що випала з кладки стіни, з позначкою «Ф. Б.». Так маркував цеглу у своїх цегельнях у 1860-х рр. відомий київський підприємець Фелікс Березовський. Відповідно, тоді й була побудована синагога. Сьогодні будівля колишньої синагоги руйнується, як і все місто (рис. 5, 2).

Існувала синагога у с. Кухарі, для неї пристосували свій будинок Йосип Кабановський [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 248, спр. 360], але місцеві мешканці про неї не пам'ятають.

У середині XIX ст. в Димері мешкало 470 євреїв. 1853 р. біля Димера було відведено 11 земельних ділянок по 6 десятин для того, щоб там оселилися євреї і на пільгових умовах обробляли землю [Похилевич, 2005, с. 16]. 1910 р. в Димері побудували молитовню і єврейську лазню [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 246, спр. 365; оп. 248, спр. 543].

Наведена вище інформація — лише поверхневий огляд культової архітектури Київського Полісся XVIII — початку XX ст. Архітектурна спадщина регіону потребує подальшого дослідження, популяризації й збереження пам'яток, що вціліли до нашого часу.

Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К. 2002. — 556 с.

Горбенко Е. В. Ансамбль Николаевского монастыря начала 19 века. Подготовка материалов к своду памятников истории и культуры народов СССР по Киевской области // Государственная архитектурно-строительная библиотека им. В. Г. Заболотного. — 72/ НТЗ-1748-250385. — К., 1990 — С. 30.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 227, спр. 105: 1891 г. Проект постройки церкви в Кухарях.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 229, спр. 9: 1893 г. О постройке церкви в с. Сидоровичи.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 235, спр. 127: 1899 г. Об утверждении проекта на постройку церкви в с. Феневичи.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 240, спр. 258: 1904 г. О разрешении постройки церкви в Моисейках.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 242, спр. 143: 1906 г. Проект старообрядческой церкви в Красиловке Радомысльского уезда.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 243, спр. 326: 1907 г. Проект молитвенной школы в м. Чернобыль.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 244, спр. 237: 1908 г. Проект церкви в с. Болячев Радомысльского уезда.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 246, спр. 365: 1910 г. Утверждение чертежа еврейского молитвенного дома в Димере.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 247, спр. 507: 1911 г. Утверждение чертежа дома Нахмана Скородинского, в котором евреи м. Хабно предполагают открыть молитвенную школу.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 248, спр. 85: 1912 г. Проект постройки каменной с деревянным куполом старообрядческой церкви в с. Замощье Радомысльского уезда.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 248, спр. 360: 1912 г. Утверждение чертежа дома Йосифа Кабановского для еврейского молитвенного дома в Кухарях.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 248, спр. 543: 1910 г. Проект и смета на постройку еврейской общественной бани в Димере.

Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 249, спр. 155: 1913 г. Еврейская молитвенная школа в Иванкове.

Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 354: 1868 г. О выдаче крестьянам с. Коленец пособия от казны на постройку новой церкви.

Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 397: 1868 г. О пожертвовании помещиком Бобровым на строительство колокольни в с. Толстый Лес 800 руб.

Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 526: О постройке новой каменной церкви в местечке Чернобыле.

Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 556: 1873 г. Об оказании со стороны казны пособия на сооружение новой церкви в с. Волчков Радомысльского уезда.

Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 1020: 1860—1868 гг. О постройке церквей в Киевской губернии.

Держархів Київської обл., ф. 17, оп. 1, спр. 1058: 1879 г. О строительстве храма в Радомышле.

Держархів Київської обл., ф. 5416, оп. 1, спр. 6: 1946 г. Переписка об охране памятников архитектуры.

Держархів Київської обл., ф. 5418, оп. 1, спр. 339: 1968 г. Переписка об охране памятников архитектуры.

Ерофалов Б. Подготовка материалов к своду памятников истории и культуры народов СССР по Киевской области // Государственная архитектурно-строительная библиотека им. В. Г. Заболотного. — 72/ НТЗ-1800-059532. — К., 1990. — С. 188—189.

Завада В. Архитектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архитектурна спадщина України. — К. 1996. — Вип. 3. — Ч. 2. — С. 88—101.

Івашко Ю. Дерев'яне церковне зодчество Київщини. — К., 2003. — 120 с.

ІР НБУВ, ф. 278, № 147; ф. 278, № 906. Таранушенко С. А. Фото, рисунки пам'яток архітектури Київщини.

Костелы в Луцко-Житомирской епархии. — Житомир, 1913. — 56 с.

Микитенко Т. Іванківщина. Перлина Поліського краю. — К., 2008. — 128 с.

Павлуцкий Г. Г. Древности Украины. — Вып. I. Деревянные и каменные храмы. — К., 1905. — 124 с.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. Справочник-каталог. В 4-х т. — К., 1983. — Т. 1. Киев и Киевская область / Редкол.: Ю. С. Асеев (отв. ред.) и др. — 160 с.

Похилович Л. Город Чернобыль (Киевской губернии), описанный отставным военным Л. П. 1884 // Похилович Л. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — 340 с.

Похилович Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. 1864. — Біла Церква, 2005. — 642 с.

Похилович Л. Уезды Киевский и Радомысльский. 1887 // Похилович Л. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — 340 с.

Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — 352 с.

Таранец С. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII — початку XX століття. — К. 2007. — 456 с.

Тарас Ярослав. Руйнування Української церкви — складова голодоморної стратегії: За матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся у 1994—2003 роках. — 2013 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/zlocini-nkvd/rujnuvannaukraienkoiecerkviskladovagolodomornoiestrategiieavtortarasaroslav>

Трегубов С. Памятная книжка Киевской епархии на 1910 г. — Киев-Одесса, 1910. — 279 с.

ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1939: 1930 г. О закрытии молитвенных домов по Киевскому округу.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 919: 1922 г. Описи будівель і майна церков і монастирів України. — 399 арк.

ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2: 1944 г. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 876, спр. 687: 1894 г. О ремонте церкви в с. Воздвиженское Радомысльского уезда.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1055, спр. 262: 1895—1896 гг. О постройке новой церкви в Феневичах Радомысльского уезда.

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 563, спр. 13: 1879 г. Ведомость о числе разрешенных и оконченных в 1878 г. церковных построек, произведенных без пособия от казны в Киевской губернии.

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 575, спр. 8: О числе построенных в крае православных церквей в период действия Высочайше утвержденных 7 декабря 1867 г. правил.

ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 18: 1910 г. Заметка из газеты «Киевские Ведомости» о значении церкви в Болячеве и сопроводительная записка Киевского губернатора председателю Киевского общества охраны памятников старины и искусства.

ЦДІАК України, ф. 1040, оп. 2, спр. 484: 1881 г. Визитная опись Чернобыльского костела за 1876—1881 гг. Луцко-Житомирская епархия.

Якушин Н. К 20-летию Чернобыльской трагедии. По материалам «Официального сайта Украинской Православной Церкви» — 27.04.2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://radonezh.ru/monitoring/k-20-letiyu-chernobylskoy-tragedii-proti-eriy-nikolay-yakushin-22350.html>.

Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. — Warszawa, 1993. — T. XI B. — 562 fig., 288 fol.

Е. В. Бряк

КУЛЬТОВЫЕ СООРУЖЕНИЯ КИЕВСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Современное Киевское Полесье территориально состоит из Иванковского, Полесского и части Вышгородского районов. До 1917 г. это была территория Радомысльского уезда. По состоянию на 1910 г. на этой территории находилось 39 православных храмов, 3 старообрядческие церкви, 2 старообрядческих монастыря, 4 католических храма и большое количество синагог, молитвенных домов и молитвенных школ. На сегодняшний день из всего многообразия культовых сооружений сохранилось 8 церквей, руины церкви Иконы Казанской Божьей Матери возле с. Замощье и остатки Пустынно-Николаевского мужского монастыря. Костелы не сохранились, синагоги и еврейские молитвенные дома были разрушены или перестроены так, что сегодня очень трудно их идентифицировать.

В статье рассматриваются памятники архитектуры — культовые сооружения Киевского Полесья — те, что сохранились до нашего времени и те, что известны нам по фотографиям, рисункам и чертежам конца XIX — начала XX ст. По каждому рассматриваемому объекту представлена информация о строительстве храма, краткое его описание, судьба объекта на протяжении XX ст.

Ключевые слова: церковь, памятник архитектуры, культовое сооружение, костел, синагога.

O. V. Breyak

KYIVAN POLISSYAN CULT STRUCTURES

The paper deals with architectural sites — Kyivan Polissyan places of worship, that have survived and those, which we can observe only on images, pictures and drawings of the late 19th — early 20th centuries. Story about each object contains information about its construction, brief description and information about its fate during the 20th c.

Modern Kyivan Polissya geographically consists of Ivankiv, Poliss'ky and partially Vyshgorod districts. Before 1917 it belonged to Radomyshl' county. 39 Orthodox churches, 3 Old Believer churches, 2 Old Believer monasteries, 4 Catholic churches and many synagogues existed there in 1910. But only 8 churches, "Our Lady of Kazan Icon" church ruins near Zamoshshya village and remains of Desert-Nicholas Friary exist now.

Polish Roman-Catholic churches haven't been preserved. Photos of couple of them are kept in S. A. Taranushenko's archive: in Chernobyl and Habne (modern Poliss'ke).

A little information about synagogues of Kyivan Polissya is also known. There were Hornostaypil, Ivankiv, Habno and Chornobyl rabbinatias in that area. Synagogues and Jewish prayer houses were destroyed or rebuilt for household needs during the 20th century. Today they are generally not identified. Information about synagogues in Kyivan Polissya villages and towns has been obtained from archival sources.

Keywords: church, architectural site, cult building, Polish Roman-Catholic church, synagogue.

Одержано 30.01.2016

О. В. Стародуб

МИНУЛЕ В ПАМ'ЯТІ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА РАДОМИШЛЬСЬКОГО ПОВІТУ, ЗАФІКСОВАНЕ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В ОПИТУВАЛЬНИХ ЛИСТАХ КРАЄЗНАВЦЯ СТЕПАНА ДРОЗДОВА

В статті аналізуються відомості про історичне минуле Радомишльського повіту, зафіксовані в анкетах С. Дроздова початку ХХ ст. Розглянуті й проаналізовані відповіді кореспондентів духовного сану, що стосуються фіксації глибини історичної пам'яті місцевого духовенства щодо минулого їхніх парафій, а саме: етимологія топонімів, археологічне та історичне минуле місцевості.

Ключові слова: Радомишльський повіт, анкетування, топоніміка, історія, археологія.

Одним з механізмів вивчення та аналізу історичної пам'яті, що має, зокрема функцію передачі досвіду і знань про минуле як основи самоідентифікації, є анкетування.

У фондах Білоцерківського краєзнавчого музею зберігаються опитувальні анкети церковних парафій Київської губернії, складені на початку ХХ ст. Вони відомі в історичній літературі як «Опитувальні листи археолога С. Л. Дроздова» (Вопросные листы археолога С. Л. Дроздова). Анкети з'єднані у 12 зшитків відповідно до повітів. 81 опитувальний лист з Радомишльського повіту складає окрему збірку (Фонди БКМ НДМ-939/9) [Стародуб, 2008].

Поява опитувальних листів безпосередньо пов'язана з іменем Степана (Стефана) Леонтиновича Дроздова-Мишківського — поштаря за фахом та бібліофіла, археолога, нумізмата й краєзнавця за покликом серця.

Впродовж 1900—1911 рр. С. Дроздов обіймав посаду начальника пошти містечка Кішовате (нині — с. Кішовате Таращанського р-ну на Київщині). Тут він замислив написати книгу під назвою «Описание сел, местечек и городов Киевской губернии с их историческим прошлым», яка мала послужити продовженням до-

сліджень І. Фундукля, Е.-Л. Руліковського, Л. Похилевича та ін.

У своєму дослідженні С. Дроздов планував опертися на нові дані про стан парафій, зібрані за допомогою анкет, які розсилав настоятелям православних парафій Київської єпархії і католицьких костелів протягом 1907—1908 рр. За різних обставин анкети не були підготовлені до публікації.

Опитувальні листи включають запитання щодо назви села або містечка, тлумачення появи назви населеного пункту, наявності річки, озера або струмка, характеристики церкви (кам'яна чи дерев'яна, час побудови, ким та на чий кошти, на честь якого святого, кількість та якість церковної землі, чисельність парафіян та представників інших конфесій), наявності приселків, приписних церков та каплиць, визначних особливостей церков та каплиць, а також населеного пункту, про володарів села або містечка, наявності установ, фабрик і заводів, промислів жителів. В анкету були включені також запитання про існування історичних валів, курганів, могил і городищ та їхні назви, про історичне минуле села або містечка за переказами, про особливості або звичаї населення.

У даній публікації розглянуті й проаналізовані відповіді кореспондентів духовного сану, що стосуються фіксації глибини історичної пам'яті місцевого духовенства щодо минулого їхніх парафій, а саме: етимологія топонімів, археологічне та історичне минуле місцевості.

Топонімісти з великою обережністю ставлять-ся до т.зв. народної етимології, оскільки вона, в основному, не має наукового обґрунтування. Втім, народні тлумачення географічної назви можуть підказати як її початкове значення, так і регіональні етимологічні тенденції.

Серед тлумачень можна виділити пласт топонімів, який пов'язаний з природними явищами. Інший пласт стосується діяльності людей та їхніх інституцій.

Природні ландшафти, їхні компоненти були точно деталізовані місцевим населенням у географічних назвах унаслідок багатовікових спостережень за природними явищами і процесами. Пласт топонімів, що відбивають природні явища, — один з найпоширеніших на землі. Серед цієї категорії географічних назв найбільш значними є топоніми, що відбивають рельєф (омонімічні), погоду і клімат, води (гідронімічні), ґрунти і рослинність (фітотопоніми) і тваринний світ (зоотопоніми).

Згідно з відповідями кореспондентів до назв омонімічного характеру поселень Радомишльського повіту можна віднести ті, що вказують: на наявність на місці поселення або впритул до нього густого бору/лісу (*Краснобінка*, *Прибірськ*, *Товстий Ліс*), безозового лісу (*Березівка*); на оселення на низинному місці (*Мокрець*, *Ніжиловичі*); на розташування «на двох горах, на висотах орлиних» (*Вирлоок*) чи лежачого поряд горба-гори (*Горбулів*); на межі від протоків річки (*Межирічка*); на «положення при р. Тетереві в такому місці, де утворюється вигин у вигляді рота» (*Ротичі/Ростичі*); на розташування на межах маєтку (*Переміжжя*).

Пояснення назви с. *Забілоччя* має дві версії. За однією з них село отримало назву через розташування за маленькою р. Білка. За іншим припущенням — «за селом, на деякій відстані починаються болота».

Останнє пояснення має гідронімічний характер. Сюди ж відноситься етимологія сіл *Озеряни* (від озер, що розташовані в селі та навколо) та *Ставище* («від навколишніх з усіх боліт схожих на ставки отримана назва Гнилі Ставища»), *Хабне* (нібито від татарського слова, яке означає драговину, болото або щось подібне до цього).

У зоотопонімічних поясненнях фігурують вовки (*Вільня* (від польського «wilk»), *Вовчків*), вепри (*Веприн*) і горностаї (*Горностайніль*), якими довкола рясніла місцевість.

До пояснень, що опосередковано пов'язанні з природними явищами і мають абстрактне (емоційне) значення є тлумачення назви с. *Красятичі* «від слова «краса», оскільки красиво розташоване: одна довга широка і рівна вулиця, обсаджена з обох сторін деревами» та с. *Чудин* «від красивої, мальовничої місцевості, при якій розташоване село; від тих чудних видів, які відкриваються на річку Тетерів, луг і ліс за річкою».

Значну частину тлумачень топонімів, що пов'язані з діяльністю людей, займає господарський сектор.

Господарювання, на думку кореспондентів, є чинником виникнення таких топонімів, як-от:

Брусилів — від брусів (колод), з яких зводили будинки. За іншим варіантом — «уся місцевість була покрита густим лісом, у цих лісах рубали брус і сплавляли по річці»; *Журавлінка* — від журавлів, якими підіймають з колодязів воду, оскільки село розташоване далеко від річки й тому рясніє колодязями; *Коленці* — за переказом, засновники села для зазначення місць заселення забивали вздовж крутого берега р. Тетерів великі кілки; *Коростишів* — «за однією версією в давнину робилася жваво торгівля з прибутком-користю»; *Містечко* — за переказом, на пагорбі, на якому стояла церква, в давнину збиралися торги, місця проведення яких називаються «містом»; *Пенязевичі* — «село дістало назву від слов'янського слова пенязі. За переказами біля села в лісі по р. Ірша добували мідну руду і робили гроші-пенязі; старожили говорять, що на місці Пенязевич був дуже давно монетний двір і, ймовірно, робилися польські гроші і різні інші речі з міді, що добувалася»; *Стрижавка* — від того, що тут ніби стригли овець-бирок, а від овечої кошари сусіднє село отримало назву *Кошарище*.

Особливостями людської поведінки пояснюється виникнення наступних назв як: *Болячів* — від болячок, отриманих простим людом внаслідок перебування у болотистій місцевості; *Мигалки* — «від простого відношення народного однієї особи до іншої», яке виражалося миганням рукою; *Стрижавка* — за давнім переказом тут жили розкольники, які вистригали собі кола на маківці голови.

З протиправними діями мешканців пов'язане перейменування с. Мокрець на *Злодійку*.

Велика частка тлумачень назв поселень пов'язує їх з іменем осадника чи прізвиськом землевласника: *Вирлоок* — спочатку мало назву Орлюк від прізвиська його власника; *Вовчків* — від землевласника Волковича; *Коростишів* — від прізвиська першого поміщика Короста та кріпака Тиша; *Кухарі* — першим поселенцем на місці сучасного села був такий собі Кухар; *Леонівка* (нині — с. Іванківського р-ну) — від Леонтія, який, за переказами, мешкав тут у лісі і займався розбоями; *Макалевичі* — «за розповідями старожилів, село дістало назву від гайдамаки Макалея, який тут оселився в лісі і утворив хутір»; *Скурати* — отримало назву від свого засновника Максима Скурати, якому за військові подвиги польський король у 1571 р. подарував землю, що тоді називалася Михівською; *Стечанка* — засновник села польський поміщик Стецький; *Хабне* — від першого власника місцевості поляка Хабнівського, що мав тут свій замок на кшталт середньовічного рицарського; *Янівка* — «названа на честь власника Яна (прізвисько якого невідоме). Власник був православний, хоча називався польським ім'ям».

Кореспондент із с. Сидоровичі також припускав, що назва цього села походить «чи від імені

першого жителя, що оселився в місцевості і започаткував селище, або від імені якого-небудь сина землевласника-поміщика, оскільки був звичай поміщиків виселяти селян або віддавати під селитбу заможним людям порожні простори своїх величезних маєтків, причому поселення, що утворилися, називалися ім'ям, прізвищем власника або ім'ям якого з синів його (напр., Олизарівка, Людвинівка, Рафалівка)».

Назви деяких поселень, на думку кореспондентів, позначали функціональну ознаку і відносний час заснування. Так, с. *Вільня* означало вільне поселення, а с. *Старосільці* назване за давністю заселення.

До усталених етимологічних легенд належать перекази про виникнення назв населених пунктів та інших географічних об'єктів за участю відомої історичної особи. Одна з таких легенд приписує честь найменування с. *Містечко* київській княгині Ользі, що йшла походом на Древлянську землю для її утихомирення й покарання за вбивство свого чоловіка Ігоря. Одного разу вона стала зі своїм князівським наметом на пагорбі й сказала: — Яке гарне містечко. Звідси і сталася назва села. Згодом на цьому пагорбі було побудовано церкву.

При огляді тлумачень топонімів природного пласту добре видно, що назва поселень прив'язана до явищ, що передували його виникненню, а час появи населеного пункту і його назви синхронні. Такий самий синхронний причинно-наслідковий зв'язок спостерігається й у переказах про засновників і перших власників поселень.

При тлумаченні топонімів, що мають абстрактний зміст, час появи назви пізніший за момент утворення об'єкта. Це ж стосується топонімів, пов'язаних із господарською діяльністю людей. Витлумачення смислу топоніма у цих випадках потребує для кореспондента роз'яснень у формі коротких оповідей.

У легендах про найменування об'єктів відомими історичними особами прив'язка часу появи топоніму з моментом виникнення об'єкта не грає суттєвої ролі і, зазвичай, ігнорується.

Деколи пояснення смислу топонімів надавалися із залученням польської (Веприн, Модилев, Пенязевичі), російської (Радомишль (рос. Радомышль), опосередковано — Красятичі, Чудин) та татарських (Хабне) мов.

У трьох випадках топонім умовно розбивався на два слова (корені): *Коростишів* — поміщик Корост і кріпак Тиш; *Модилев* (Меделівка) — від з'єднання двох польських слів «мода» (мед) і «лев»; *Радомишль* — від російських слів «рада» і «мисль» (думка).

Наявність тлумачень через залучення іншомовних слів говорить про збереження пам'яті про перебування території Радомишльського повіту під владою Польського королівства (втім, не дуже виражену в місцевих історичних спога-

дах), а також про російськомовність тутешнього духовенства. Спроба тлумачення топоніму саме татарською мовою потребує додаткових досліджень.

В описах про історичне минуле поселень кореспонденти акцентували увагу на причинах їхньої появи та подальшого розвитку.

Так, села *Веприн*, *Макалевичі* і *Слобідка* виникли на місці хуторів Вепшина, гайдамаки Макалея і безіменного.

Вільня, *Меделівка* (Модилев), *Ситняки* й *Каєтанівка* утворені за рахунок переселення сюди жителів з інших місць. За переказами, Вільня з присілками утворилася «у кріпосні часи» за рахунок мешканців з інших місцевостей, переселених за наказом власників коростишівського маєтку графів Олизарів. На місці с. Модилев був густий бор, що належав польським аристократам, які згодом заселили це місце своїми холопами або православними, що перейшли в унію. Коли ж поселення перейшло у спадкове володіння православному поміщикові Потоцькому, то завдяки його старанням воно було перетворене в село з православним храмом. Від Потоцького цей маєток перейшов у володіння поміщика Михайлівського, при якому тут діяли пивоварний і горілчаний заводи. Ситняки заселене «нещодавно» вихідцями з інших сіл. Каєтанівка, заснована в 1807 р., заселена католиками.

У ряді випадків збереглася інформація про те, що на місці сіл знаходилися міста або містечка.

Так, на місці селянських полів с. *Забілоччя* існувало місто Гордов, а на місці с. *Чайківка* було колись місто Чайв.

Згідно з одним дуже темним переказом, на місці с. *Сидоровичі* колись було місто, зруйноване татарами. Місциною його розташування вказують узвишся на відстані з півкілометра від села, яке з двох сторін досить круто обмежене струмком і ще з одного — валом. За кількістю та розміром старих кладовищ припускають, що Сидоровичі існували вже наприкінці XVI ст. Село входило до складу величезних маєтків різних польських князів і графів (Любомирських, Олизарів). Також було знищене татарським нашествям містечко на місці с. *Луб'янка*, яке мало дві церкви й синагогу. Містечко, що розташовувалося на місці с. *Вовчків*, було невідомо ким розорене. Зберігся переказ про те, що на місці городища в с. *Щиглівка* у давнину було місто.

Окрім бойових дій на долю старих поселень впливали масові епідемії. Так, за переказами, с. Денисовичі раніше знаходилося за версти дві північніше, на місці розташування Хворобних курганів. Після морової епідемії вцілілі люди переселилися на місце сучасного села.

Під час епідемії холери або чуми вимерло село, яке знаходилося в 4-х верстах від с. Прибірьск на місці урочища Могильне.

Березівка (нині — с. Садове), *Горностайпіль* і *Хабне* були центрами маєтків, укріплених замками-фортецями.

За переказами старожилів, с. *Березівка* було місцеперебуванням князів Стриболів, яким тоді належало багато навколишніх селищ, що складали окреме князівство. Коли це було — невідомо. Фортеця розташовувалась на місці церковної садиби, де зберігся значної величини вал. Після Стриболів село належало підчашому Ярошевичу, а потім його спадкоємцям Чайковським і Глембоцьким. Каетан Чайковський у 1807 р. заснував Каетанівку, де оселив католиків, а через сто років тут мешкали вже виключно православні. У 1809 р. він заснував Переміжжя та Журавлинку (з 1849 р. — Долилове).

З документів і актів місцевого поміщика *Горностайполя* видно, що маєток належав Марині Мнішек — дружині самозваного московського царя Дмитрія, який нібито тут переховувався. Замок був оточений багnistими болотами і незнайомим з місцевістю було дуже важко проникнути в нього. На початку ХХ ст. від замку залишилися льохи і підземні ходи.

Коли й ким було засновано містечко *Хабне* — відомостей не збереглося. За переказами, тут був колись сильно укріплений замок на кшталт середньовічних. Він був оточений навколо глибоким обхідним ровом, наповненим водою, через який був перекидний міст. При замку постійно перебували сотні жовнірів та артилерія. Залишки замкових укріплень добре збереглися. Старожили стверджували, що першим власником Хабенського маєтку був якийсь Гершун. Ніхто не знає, звідки він прибув і якого роду. При ньому Хабне вважалось великим торговим містечком. Після Гершуна його власниками були Харлинський, коронний хорунжий Казимир Стецький, князь Радзивілл та Олександр Горват. Усні спогади та письмові документи зберегли пам'ять про протистояння православного і уніатського духовенства за храми й паству.

Про садибу Скуратівських, засновників с. *Скурати* в анкеті не згадується. Кореспондент стверджує, що місцеві мешканці є нащадками древлян. Навколо села є три урочища — Лип'яни, Гутка і Погребці. Перше отримало свою назву від лип, що в безлічі росли тут. На місці урочища Гутка знаходилась гута (буда), де «в глибокому минулому «чужі люди» виробляли скло» і від якої залишився насип-курган. Третє урочище Погребіці відоме тим, що тут у землянках на кшталт льохів ховалися люди, які не бажали бути греко-католиками.

Про минуле деяких поселень залишилися незначні згадки. Так, заснування с. *Кухарі* його жителі приписують часу князя Володимира. Село *Козівка* належало поміщикам Олізарам з тих часів, які тільки старожили могли згадати. Мешканці с. *Ладичичі* ще пам'ятали про

належність його до Польщі, а селянам *Межирички* з минулого було відомо лише те, що на місці полів з сипким піском раніше були ліси. З недавньої історії с. *Харитонівка* старожили розповідали лише про існування тут чавуноплавильного або мідноливарного заводу.

Спогади про гайдамак і розбійників лишилися в переказах про минуле с. *Злодіївка* / *Мокрець*, *Леонівка* та *Макалевичі*.

Таким чином, на початку ХХ ст. збереглася пам'ять про те, що деякі села повіту постали на місці хуторів у результаті залюднення або ж виникли за волею землевласників із примусовим заселенням. Також бували зміни початкового місця розташування поселень внаслідок морових епідемій. Свідчення про те, що ряд сіл раніше мали статус міста чи містечка, який втратили внаслідок ворожої навали і зруйнування, потребує перевірки і виявлення долі правдивості чи легендарності подібних відомостей.

Стверджувалося, що власники значних землеволодінь мали укріплені замки в центральних садибах, якими були *Березівка*, *Горностайпіль* і *Хабне*.

Спогади про належність краю до Польщі не мають широкого розповсюдження. Можливо, кореспонденти визначали цю категорію відомостей загальновідомою й не акцентували на ній увагу.

Топоніми, що відносяться до козацько-гайдамацького або розбійницького пласта, нехарактерні для Радомишльського повіту й зафіксовані лише на межі з Київським повітом та Чернігівщиною.

Збереглися спогади про існування промислових підприємств (гут та заводів).

З археологічних пам'яток, що були безпосередньо пов'язані з минулим, кореспонденти більше уваги звертали на курганні насипи, більш відомі серед люду, як могили:

Березівка. Поблизу урочища Синець було декілька курганів, з яких лише один зберігся неушкодженим.

Вовчків. Поблизу села були кургани, але всі вже розорені, крім тих, що розташовані неподалік сусіднього с. Михлевщина.

Воздвиженськ. Курганний могильник біля городища, яке міститься за 1 версту на північний захід від села. Навколо Воздвиженська також стояли декілька курганів, один з них — в урочищі Будище.

Горбулів. Невеличкі кургани розташовані в урочищі Курганці дорогою на с. Аннополь. За 2 версти стояв великий курган під назвою Тридівич-гора.

Денисовичі. Кургани, які звалися Хворобні, розміщувалися за селом, де раніше були старі Денисовичі.

Рожів. Два кургани розташовувалися на північний захід від церкви на межі містечка з полем, один з них — на жидівському кладовищі.

Сидоровичі. Навкруги села існувало багато курганів різної величини, багато з них вже було розорено.

Кургани були також біля сіл *Ладизжичі* та *Чудин*, поодинокі — в селах *Максимовичі*, *Ситняки* і *Стрижавка*.

Особливих назв більшість курганів не мали. Власні назви мали курганні групи в с. *Ладизжичі* (Козачі), *Денисовичі* (Хворобні) та курган біля с. *Горбулів* (Тридівич-гора або Дівич-гора).

Про походження курганних насипів місцевий люд не мав ніяких відомостей.

Змієві вали привернули увагу кореспондентів сіл *Забілоччя*, *Завалівка* і *Луб'янка*. Час зведення валу через с. *Завалівка* відносили до великокняжого періоду, а в с. *Луб'янка* причиною їх виникнення вважали війни.

Городища та їхні залишки збереглися біля с. *Воздвиженське*, в селах *Розважів*, *Сидоровичі*, *Щигліївка*. Городища у *Березівці*, *Горностаїполі* та *Хабному* пов'язували із замками місцевих магнатів.

Любителів старовини також цікавили кам'яні хрести:

Глибочок. На садибі старого солдата Шеремети на схилі гори є декілька кам'яних невеликих хрестів з невідомим написом. Ні власнику садиби, ні іншим старожилам про них нічого не було відомо. Подібні хрести знаходилися також біля села в урочищі *Церковиниця*, про яке оповідали, що тут в глибоку старовину була грецька церква або грецький монастир.

Козіївка. Різноманітні кам'яні хрести знаходилися на старих кладовищах, розташованих за 200 сажнів за околицею. Інші хрести стояли на схід і захід від села поблизу р. *Тетерів*, а також у центрі на північ від церкви та поблизу неї. Написів на них не було.

Потіївка. Кам'яний хрест знаходився за 2 версти від села в урочищі *Веремійки*.

Хабне, урочище Кам'яний Криж за 2—2,5 версти від містечка. Серед цього урочища стояв кам'яний хрест на межі земель власника Горвата і казенної лісової дачі Волинського лісництва. Хрест був вироблений з сірого піщанику, який відсутній в окрузі. На думку старожилів, він міг бути привезений і поставлений ще при власнику маєтку *Стецькому* приблизно в середині XVIII ст.

На місці колишніх поселень неодноразово виорювалися різноманітні рештки старовини, як-от: уламки кераміки і цілий посуд (*Забілоччя*, ур. *Синець* біля с. *Березівка*), старовинні монети, наконечники списів, натільні хрести (*Щигліївка*, ур. *Синець*). Нерідко викопувалися мідні і чавунні гармати (*Березівка*, *Рожів*, ур. *Синець*).

На місці старих цвинтарів у центральній частині містечка *Хабне* під час землерийних робіт декілька разів викопували людські кістяки і зотлілі домовини. Ймовірно, це поховання парафіян *Покровської* церкви, що розміщувалась тут ще в XVI — початку XVII ст. Безліч людських кісток було знайдено при розкопці одного з валів у с. *Березівка*.

У с. *Сидоровичі* записані перекази про зариті скарби, які відносяться до часів гайдамаччини (XVIII ст.) та польського повстання 1863 р. Також зафіксовані два випадки виявлення скарбів.

Таким чином, серед наявних матеріальних залишків старовини звертали на себе увагу кургани-могили, Змієві вали й вали городищ та кам'яні хрести. Не залишалися поза увагою і випадкові знахідки, виявлені під час землерийних робіт.

Окрім власних спостережень, розпитів парафіян, даних церковних архівів, кореспонденти залучали свідчення, отримані ними з друкованих джерел. Найбільш цитованим був *Лаврентій Похилевич* з його працями «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (1864) та «Уезды Киевский и Радомысльский» (1887). Це стосується *Березівки*, *Воздвиженська* (Мокрець), *Скуратів*. Кореспонденти сіл *Ворсівка* та *Потіївка* прямо вказували, що відповіді на анкетні питання можна знайти в книзі *Л. Похилевича* під назвою «Описание сел Киевской епархии» (маючи на увазі згадані «Сказания...»).

Чи це є початок впливу і взаємодії друкованих історичних досліджень на народну усну пам'ять про своє минуле на місцевому рівні, важко сказати. Можна лише стверджувати, що опитувальні листи *С. Дроздова* зафіксували цей процес.

Більш докладну характеристику відповідей кореспондентів, які фіксують історичну пам'ять населення Київської губернії на початку XX ст., може дати аналіз анкет інших повітів, зібраних *С. Дроздовим*.

Стародуб О. В. Опитувальні листи «Описание Вашего прихода с его историческим прошлым», зібрані у 1907—1909 роках *С. Л. Дроздовим* та *М. Завадським*, як краєзнавче джерело з історії та культури Правобережної України (аналіз анкет) // *Старожиття та сучасна Київщина у світлі новітніх краєзнавчих досліджень* : Матеріали обласної наукової конференції Білоцерківського краєзнавчого музею. 29 травня 2008 р. — Біла Церква, 2008. — С. 44—52.

А. В. Стародуб

O. V. Starodub

ПРОШЛОЕ В ПАМЯТИ ПРИХОДСКОГО ДУХОВЕНСТВА РАДОМЫШЛЬСКОГО УЕЗДА, ЗАФИКСИРОВАННОЕ В НАЧАЛЕ XX в. В ОПРОСНЫХ ЛИСТАХ КРАЕВЕДА СТЕПАНА ДРОЗДОВА

В статье анализируются сведения об историческом прошлом Радомышльского уезда, зафиксированные в анкетах С. Дроздова начала XX в. Рассмотрены и проанализированы ответы корреспондентов духовного сана, которые фиксируют глубину исторической памяти местного духовенства относительно прошлого их приходов, а именно: этимология топонимов, археологическое и историческое прошлое местности.

При толковании топонимов естественного пласта и в преданиях об основателях и первых владельцах поселений время появления населенного пункта и его названия синхронны. При толковании топонимов, которые имеют абстрактное содержание или связаны с хозяйственной деятельностью людей, время появления названия позже момента образования объекта. В легендах о наименовании объектов известными историческими личностями увязка времени появления топонима с моментом возникновения объекта игнорируется.

В начале XX в. сохранилась память о том, что некоторые села уезда появились на месте хуторов или же возникли по воле землевладельцев. Также отмечены изменения начального места расположения поселений в результате моровых эпидемий. Есть свидетельство о том, что ряд сел раньше имели статус города или местечка, который потеряли в результате враждебного нашествия и разрушения. Крупные землевладельцы имели в своих центрах укрепленные замки.

Среди материальных остатков старины привлекали внимание курганы-могилы, Змиевы валы, валы городищ и каменные кресты.

Зафиксировано влияние на ответы некоторых корреспондентов сведений, полученных ими из печатных источников.

Ключевые слова: Радомышльский уезд, анкетирование, топонимика, история, археология.

PAST IN THE RADOMYSHL COUNTY PARISH CLERGY'S MEMORY FROM THE EARLY 20th CENTURY QUESTION- NAIRES DEVELOPED BY THE LOCAL HISTORIAN STEPAN DROZDOV

In the paper the information on historical past of Radomyshl county, fixed in the questionnaires of Stepan Drozdov of the early 20th century has been analyzed. There were answers of the local clergymen, which fixed depth of their historical memory concerning past of their arrivals, namely: etymology of place names, the archaeological and historical past of the locality.

In explaining place names of natural layer and in legends about founders and first proprietors of settlements, their establishment and naming time is synchronous. In explaining place names of abstract maintenance or related to economic activity of people, the object naming time was later then the moment of their establishment. In legends about giving names to objects by known historical personalities, the time of the place name appearance and the date of objects origin are not of great importance.

In the early 20th century it was still kept in the memories that some villages of the county were established instead of farms or appeared according to the landowners' will with the settling people by force. Also some settlements were relocated as a result of pestilent epidemics. There is evidence that definite cities or townships were transformed into villages after hostile invasions and destructions. Large landowners placed fortified castles in their centers.

Among material monuments of antiquity the mounds-graves, Zmyevi (Serpent's) and fort ramparts and stone crosses are of great attention.

The author noticed the influence of information, obtained by respondents from publications, on their answers.

Keywords: Radomyshl county, questionnaire, place names, history, archaeology.

Одержано 09.02.2016

Ю. С. Крикун

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА У ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ПОЛІССЯ

Зазначено, що вплив Православної Церкви в Україні здавна був великим: релігійні свята, церковні служби, евхаристія, вінчання, хрещення, поховальні обряди завжди займали особливе місце у житті людини. Головною постаттю, яка виконувала усі ці обрядодії та приймала вагомий участь у повсякденні, був священик. У статті досліджується вплив духовенства на різні сфери суспільного життя та ставлення до збереження народних традицій.

Ключові слова: священик, Чорнобильське Полісся, роль духовенства, церква, народні традиції, громада.

У різні періоди існування сільської громади важливу роль відігравало духовенство. Слід відзначити передовсім моральний і гуманний вплив церкви на сферу законодавчого регулювання. Інколи канонічні правила регулювали не тільки духовне життя, але й світське, побутове, шлюбно-сімейні відносини, спадкове право, питання правосуддя тощо. Час від часу виникали суперечки між релігійною й світською сферами. А подекуди сама громада сприяла утворенню релігійних правил і твердістю свого переконання забезпечувала в необхідних випадках дієвість релігійних норм. До того ж, становлення звичаєвого права завжди відбувалось у взаємодії з мораллю, що безпосередньо пов'язано з дотриманням певних правил, зокрема і релігійних. Дослідниця звичаєвого права Н. Толкачова зазначає: «Правосвідомість з давніх-давен тісно стикається з релігійною, поняття гріховне і злочинне багато в чому збігаються, релігійні норми служать джерелом правових норм, у витоків правосуддя нерідко знаходяться священнослужителі...» [Толкачова, 2005, с. 177]. Отже, головною постаттю,

яка виконувала основні функції взаємозв'язку між громадою і церквою та приймала активну участь у повсякденні, був священик.

Представляючи історіографію питання, відзначимо праці тих науковців, які спробували проаналізувати побут священнослужителів та їхню участь у громадському житті. Слід зазначити, що дана тема (особливо територія Чорнобильського Полісся) досі є малодослідженою в етнологічній науці. Серед вчених, які дотично вивчали це питання, слід назвати М. Гримич, зокрема вона підкреслює, що «роль особи священнослужителя у звичаєвому праві українців досі недооцінювалася. Священик був не лише особою, що здійснювала обрядово-сакральні та освітянські функції (священики часто викладали в школах і обиралися головами шкільних громадських рад), а й юридичні» [Гримич, 2000, с. 83]. Крім того, питання побуту духовенства вивчали дослідниці Т. Бернштам [Бернштам, 2007], М. Бордун [Бордун, 1912] та Н. Толкачова [Толкачова, 2005]. Окремі цікаві аспекти, що мають наукову цінність, відображені в художніх творах І. Нечуя-Левицького [Нечуй-Левицький, 1966] та А. Свидницького [Свидницький, 2006]. Матеріали, присвячені ролі та побуту духовенства, висвітлені в статтях [Крикун, 2013, с. 179—186; Петренко, 2007, с. 26—31; Крикун, 2014, с. 114—122; Толкачова, 2002, с. 23—30; Левицький, 1908, с. 98—107; Семенова, 2006, с. 25—27]. Проте більшість наукових праць присвячені вивченню історії церкви та ролі в ній духовенства, аніж культурно-побутовому аспекту [Пісченко, 2001; Ульяновський та ін., 1994]. Це пов'язано насамперед з тим, що довгий час радянська атеїстична ідеологія стояла на заваді всебічного вивчення проповідництва, побуту, та й загалом ролі сільського

© Ю. С. КРИКУН, 2016

духовенства, трактуючи його в негативних відтинках, або ж висвітлюючи лише слабкі сторони. Переслідування священнослужителів, масові закриття культових споруд та їх знищення у 1950—1960-х рр. негативно вплинули на збір етнографічного матеріалу. Зокрема це стосується й загалом життя духовенства Чорнобильського Полісся. Так, нинішній настоятель Свято-Іллінського храму в м. Чорнобиль о. Микола зауважив, що *«18 храмів було в Чорнобильському районі, а у самому місті Чорнобиль — три. Було націоналізовано все, забрано, спалено в 30-ті роки. Знищили майже всі храми, залишились тільки 3 діючих. А цю церкву закрили і зробили склад зерна. Якщо піл відкрити, то склад половини під полом. Отакий знак»* (м. Чорнобиль).

Найперше необхідно зважати на специфіку історико-етнографічного регіону — Чорнобильського Полісся, який відрізняється, з одного боку — стійким збереженням архаїчних, консервативних пережитків у народній культурі та духовних традицій, з іншого — необхідністю негайного збереження, реконструкцією вже майже втраченої традиції, у зв'язку з переселенням людей із зони відчуження та інтенсивною руйнацією матеріальної і духовної культури. Слід відзначити, що більше двадцяти років ДНЦЗКСТК організовує комплексні історико-етнографічні експедиції на територію, що постраждала внаслідок аварії на ЧАЕС.

Із доступних джерел, літератури та польових матеріалів, зібраних в історико-етнографічних експедиціях ДНЦЗКСТК у 2013—2015 рр., встановлено, що на межі ХІХ — початку ХХІ ст. церква відігравала важливу роль у житті українського селянина. Характерною рисою для всього Українського Полісся є необхідність наявності власної парафії (храму). Якщо члени громади не мали церкви в своєму селі, то ходили до сусіднього або ж до міста: *«Хоч правительство, як і місцева адміністрація, неприхильні православію, уважали повстане кожної нової парохії за конечне зло, то однак церков тоді була такою потребою села, що хоч не хоч мусіли годитися на фундуване її»* [Бордун, 1912, с. 1]. Громада сама обирала місцевого священника до власної парафії: *«Між актами стрічаємо досить багато прошень від громад до єпископа о висвячене, або інсталиване лютого їм кандидата»* [Бордун, 1912, с. 1]. Тут особливо слід відзначити, що духовенство на території Чорнобиля завжди було в пошані, навіть за часів радянських репресій і масового відлучення від церкви: *«В советское время это были священники... чернобыляне благовели на этих людей. То есть очень уважали, очень ценили. Это в советское время, а что уже говорит о ранних годах»* (м. Чорнобиль).

Загалом сільська громада тривалий час залишалася консервативною (до першої третини ХХ ст.) та була середовищем функціонування

громадського звичаєвого права і гарантом дотримання його норм, питань громадської власності, громадського самоуправління, громадського суду тощо. Досить часто керувати громадою обирали місцевого священника. Таким чином, духовенство мало можливість безпосередньо брати участь у житті свого приходу.

У цілому миряни завжди сприймали духовенство як замкнуту верству населення, яка намагалася витіснити народні традиції, замінюючи християнськими. Тому постать священнослужителя стає соціально обумовленою та неоднозначною щодо питання збереження традиційної культури. Тобто, священник, призначений до своєї парафії, виступав не тільки у ролі церковнослужителя. Зауважимо, що багато залежало від рівня його загальної культури та особистих людських рис. Серед звичайного (мирського) люду духівництво завжди сприймалося як замкнута верства населення, тому саме його зображення (опис) приймає соціально обумовлений характер. Народне бачення побуту духівництва зумовлене, в основному, матеріальними критеріями життя сільського настоятеля. Щодо таких критеріїв є відомий вислів: *«що попові, що котові, на печі лежи їж калачі»*. Протягом усіх часів була допомога місцевому настоятелю: *«То яйця, то сир піднесуть. Як вам сказати, люди від щирого серця несли, що в них є. В основному акцент на продуктах, аби батюшка був не голодним»* (м. Чорнобиль). Деінде на досліджуваній території зафіксовано інформацію про давній звичай «обхід чини» («обходини»), опис якого зустрічаємо в літературі: *«Першим хронологічно в практиці кожного священника, а разом і найкориснішим матеріально був звичай, що звався обхідчини. Ця назва походить від дієслова обходити, тобто ходити від одного до другого, поки не одвідаєш усіх. Як можна здогадуватись обхідчини спочатку в тому і полягали, що новопоставлений панотець, прибувши на парафію, обходив своїх парафіян, а кожен господар дарував йому, що міг, на господарство...»* [Свидницький, 2006, с. 459]. Проте тут трохи спотворюються реалії життя приходського ієрея, втрачається глибинний сенс, який бачать самі священники, намагаючись осмислити своє життя не соціально-економічними, а духовними категоріями, тобто, містичним зв'язком з вищим світом, дива, призначення, Божого промислу і духовного обов'язку. У традиційному селі «чоловіче безвір'я» і відповідне відношення до батюшки по-своєму компенсувала «жіноча віра», з її пієтичним відношенням не лише до Бога, але й до священника. В цілому ж, у народній уяві споконвічно ідеалом є український піп-отець, малоосвічений, проте щиро близький до народу.

Розглянемо основні сфери впливу духовенства на регулювання громадського життя.

Однією з головних була роль священника у сфері сімейного звичаєвого права. Загалом укладенню шлюбу завжди надавали великого

значення. За звичаєво-правовими нормами, шлюб був договором батьків нареченого і нареченої, якому передували «змовини» між батьками, після чого справляли заручини молодих. У 1702 р. при укладанні шлюбу було проголошено пріоритет вінчання над обрученням [Григор'єв, 2000, с. 83]. Таким чином, уряд підкреслив не майнове, а релігійне значення шлюбу. На думку І. Петренка, *«церква протягом століть всіляко намагалася поставити під свій контроль цю важливу в житті людини подію. Вона оголосила шлюб таїнством і переконувала народні маси, нібито без освячення в церкві його не можна було вважати законним»* [Петренко, 2007, с. 26]. Ще одне цікаве свідчення про архаїчний звичай особливого ставлення до жінок, які одружувалися (вінчалися) вагітними. Таким народним прислів'ям: *«попереду цвіт, а потім плід»* (у даному випадку — навпаки, коли одружуються вагітними) місцевий священник (переселенець з Народицького р-ну Житомирської обл.) пояснив, що моральні принципи доповнюються церковними, у зв'язку з цим вінчання таких пар відбувається ввечері. Т. Г. Леонтьєва називає весільні звичаї, що свідчать про те, що участь священника у цьому найважливішому родинному обряді не обмежувалася лише церковним вінчанням. Досить великі повноваження йому надаються за Цивільним кодексом 1919 р., виданим у Відні проф. С. Дністрянським. Процедура розлучення стала досить оригінальною і спрямована насамперед на збереження подружжя. Так, за ст. 104 про намір розлучення необхідно було заявити священникові місцевої церкви, який повинен був вжити заходів, щоб зберегти сім'ю [Григор'єв, 2000, с. 83].

Ще однією важливою сферою життєдіяльності людини є традиції родинного побуту, а саме обрядодії, пов'язані з народженням та хрещенням дитини. Багато респондентів відзначають, що новонародженому під час обряду хрещення священник давав ім'я: *«Тоді, як хрестили, то батюшка дає ім'я, давали. Ну там в його є каталог церковних свят. Я зустрічав в календарі Гордея. Канєшно по прозві він може ізмєнить ім'я»* (с. Богущі, Березнівський р-н, Рівненська обл.). Як виявляється останнім часом, таке трансформоване явище є досить поширеним й нині.

Окремим проявом діяльності духовенства була сфера спадкового звичаєвого права. На початку ХХ ст. нам відомо два варіанти успадкування майна: за законом і заповітом (документ про заповіт називали «духівниця» або «тестамент»). У разі спадкування за заповітом, необхідно було дотримуватися певних формальностей. Духівниця укладалася в письмовій формі, підписувалася спадкодавцем і, у більшості випадків, парафіяльним священником [Петренко, 2007, с. 9]. Іншою була модель взаємовідносин між священником та громадою, коли це стосова-

лося карного звичаєвого права. Зазначимо, у ХІХ — на початку ХХ ст. громада продовжувала керуватися нормами карного звичаєвого права, що було основою законодавства та поряд із законом регулювала суспільні відносини. Зокрема за звичаєвим правом розширюється формальне поняття злочину, як діяння, вчиненого у вигляді шкоди громаді. За звичаєм, суб'єктом злочину могла бути особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Якщо цей вчинок не був передбачений законом, тоді, у більшості випадків, самосуд проводив очільник громади, або священник. Також відомо, що духовенство мало право здійснювати судочинство ще з часів Київської Русі (діяння Церковних судів) [Гошко, 1997, с. 82—85]. Жителі села зверталися до священника з різних проблем: злочини проти моралі (перелюб, інцест, зґвалтування); спірні питання; засудження наклепу; злочини проти віри (крадіжка з церкви, чаклунство); тяжкі злочини (вбивство, пограбування, бійка) тощо [Архів ЮЗР, 1909, с. 261—262]. Священник, на підставі норм українського звичаєвого права та церковного уставу, міг здійснювати судочинство у своїй парафії. З джерел дізнаємося, що сам священнослужитель міг стати об'єктом громадського осуду: *«Кто бьет попа и попадет на шапку (скуфью) или же сделает так, что она упадет на землю, подлежит сильной каре и должен платить за “бесчестие”*. Однак, тем не менше, *попов все таки бьют...*» [Бернштам, 2007, с. 64].

Характерною рисою побуту духовенства, як центральної постаті парафіяльного соціуму, також був контроль громадою їхнього життя. Серед етнографічного матеріалу знаходимо багато прикладів конфліктності, спричиненої використанням не за призначенням грошей на церковні потреби: *«Димитрий Тарнавецкий, парох Тулукова присвоєє собі гроші, зложені на будову церкви. Свідок каже про нього: “грунт церковний, призначений на удержане і окрасу церкви, часто парох старається обернути на свою користь”, про се часто стрічаємо скарги брацтва...*» [Бордун, 1912, с. 31]. Громада викривала й інші злочини священнослужителів: *«...в спілці з наймитом батюшка украв в дворі воли. Але переслідувало його нещастя. Крадіж викрито»* [Бордун, 1912, с. 31]. Щоб покарати винного, відправляли позов до духовного суду, за яким, у більшості випадків, священника відсуджували від його парафії і відправляли у монастир.

Ще одна з причин негативного ставлення жителів села — це поширені випадки пияцтва серед священнослужителів. Ось приклад з духовних актів ХVІІІ ст.: *«В селі Велика Горожанна в цвітну неділю відбирають старші братя ключ церковний від п'яного пароха, щоби не допустити до зневаги божого дому і таїнства. Коли ж нещасте хотіло, що ніхто не пізнався на тверезости панотця, або паракіянни були*

вже так жадні богослуження, що не зважали на се і п'яний парох став правити...» [Акти..., 1999, с. 427]. Таким чином, наведені приклади дають підстави стверджувати, що духовенство мало безпосередню причетність до норм місцевого самоуправління.

Окремий вияв стосунків приходських священиків і жителів — взаємозв'язок та вплив народних звичаїв на церковні і навпаки. Як вважає Т. Бернштам, у сільських приходах, в приватних богослужіннях велику роль відігравали місцеві звичаї, в основному під час вінчання, при хрещенні, похоронах, поминаннях, а також у святах календарного циклу [Бернштам, 2007, с. 86]. Такої ж думки дотримуються і місцеві церковнослужителі досліджуваної території. Священики досить лояльно ставилися до народних традицій, які хоча часто і суперечили правилам Требника, проте визнавали до речним окремі обряди (наприклад, кидання монет або пшона в могили; віра в чаклунську магію відьом під час служби та ін.): «Окремі випадки бувають. Наприклад, коли ховають людину у нас кладуть полин, монети, зерно в могилу кидають. Їсти та пити на проводах дозволяємо в міру. Свято Івана Купала — це наша історія. В цей час настільки змінилося розуміння язичництва, але все рівно є. Наші діди-прадіди так робили, у них тоді така віра була...» (м. Чорнобиль). Щодо голосінь, то донині служителям церкви не вдалося змусити прихожан відмовитися від народних голосінь, які звучать разом з церковними співами і молитвами під час відспівування на самому похороні або на поминках: «Причитання разные есть. Просто человек этими причитаниями пытается оправдать себя, успокоить...» (м. Чорнобиль). Окремо записано розповідь про звичай «проводі русалок», який є одним з прикладів впливу церкви на поступове викорінення народних місцевих вірувань: «Русалки колись, я знаю — це мала, сестри ще старші були. Дак тії русалки буває дівчата венки пороблять і проводять русалки, дак батюшка заперещав. Іде, бере лозину, женеться за тими дівчатами. І больш у нас ніхто цього не робив, знаєє. Це старша сестра, оця, котра, я ж вам кажу, це вже скоро ото год буде, то це такеє робили тіє дівчата, да він загадає батьку, щоб цього не розрішає... Я не знаю, за що вон заперещав, батюшка то» [Архів ДНЦЗКСТК. Записано К. Кутельмахом, 1994 р., с. Коленці, Іванківський р-н, Київська обл.]. Отже, священики були не лише свідками особливостей селянської релігійності, що стала взаємозв'язком християнських і дохристиянських понять, але вони самі часто ставали збирачами і дослідниками нецерковних звичаїв, обрядів, забобонів, а також різних фольклорних творів.

Наведені приклади дають підстави стверджувати, що православне духовенство мало безпосередню причетність до норм місцевого

самоуправління. Загалом, паломництво до церкви у різні часи зближувало та об'єднувало людей, що було результатом взаємодії православного духовенства і народного устрою в селі і в місті. Певні звичаєві традиції, притаманні Чорнобильському Полісся, ще збереглися у пам'яті переселенців та самого духовенства. У діючих храмах на великі свята, престольне свято, Великодні поминки приїжджають жителі Чорнобильського району, час від часу відбуваються вінчання і хрещення дітей. Насамперед нинішнє духовенство зауважує, що: «для чернобилян обидно, что назвали нашу родную землю зоной отчуждения. Для меня, как коренного чернобилянина эта местность такая, как она была и 50 лет назад. Это мой город, это моя земля, это мой храм, это Украина. Это там, где жили наши деды-прадеды» (м. Чорнобиль). Проте недостатність інформації про священнослужителів, у зв'язку із специфікою дослідження території зони відчуження, не дає змоги однозначно змалювати та оцінити їхню соціорелігійну та культурницьку діяльність, розкрити особливості родинних зв'язків та побуту, їхню співпрацю або протистояння з місцевими традиціями. Ця тема потребує глибшого дослідження. Зазначимо, що після аварії на ЧАЕС відбулися значні зміни у духовному житті даного регіону, але важливо, що окремі традиції духовної культури, які зникли на постраждалій території — відтворюються в пам'яті старожилів, переселенців із зони відчуження.

Акти духовних судів українських церковних установ XVII—XVIII ст. (за матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700—1725 рр.) // Вісник львівського університету. — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 425—438.

Архів ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Ч. 8, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. — К., 1909. — 120, 708, XXX с.

Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. — СПб., 2007. — 311 с.

Бордун М. З життя українського духовенства в другій половині XVIII ст. // ЗНТШ. — Т. СІХ—СХ. — Львів, 1912. — 100 с.

Гримич М. В. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (XIX — перша третина XX століття) // Етнічна історія народів Європи : 36. наук. праць. — К., 2000. — Вип. 5. — С. 81—86.

Гошко Ю. Г. Покарання за антиморальну поведінку // НЗ. — Львів, 1997. — № 2. — С. 82—85.

Ісиченко І. Загальна Церковна Історія: Курс лекцій для вищих духовних шкіл. — К., 2001. — 608 с.

Крикун Ю. Быт православных священнослужителей с ретроспективой в прошлое (по материалам экспедиций в Украинское Полесье) // Матеріали міжнародної наукової конференції да 150-годовзя А. К. Серьпутоўскага; 19—20 чэрвеня 2014 г., г. Мінск / НАН Беларусі, Цэнтр даследаванняў бела-

рускай культуры, мовы і літаратуры. — Мн., 2014. — С. 114—122.

Крикун Ю. Роль священнослужителів у звичаєвому праві українців // Наукові записки Музею народної архітектури та побуту у Львові. — Львів, 2013 — Вип. 3. — С. 179—186.

Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. 3. — С. 98—107.

Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки. — К., 2014. — 216 с.

Петренко І. М. Православна церква і шлюбні відносини в Україні у XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2007. — Вип. XXI. — С. 26—31.

Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та статті / Упоряд. Раїса Мовчан. — К., 2006. — 639 с.

Семенова О. П. Развитие брачно-семейных отношений в Древнерусском государстве // История государства и права. — 2006. — № 11. — С. 25—27.

Толкачова Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права // Вісник Київського національного університету. Юридичні науки. — К., 2002 — Вип. 45. — С. 23—30.

Толкачова Н. Звичаєве право. — К., 2005. — 366 с.

Ульяновський В. І., Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — К., 1994, — 848 с.

Ю. С. Крикун

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА В СОХРАНЕНИИ КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ ЧЕРНОБЫЛЬСКОГО ПОЛЕСЬЯ

В разные периоды существования сельской общины важная роль принадлежала духовенству. Влияние Православной Церкви в Украине издавна было большим: религиозные праздники, церковные службы, евхаристия, венчание, крещение, обряды захоронения всегда занимали особенное место в жизни человека. Главной особой, которая выполняла все эти обряды и принимала важное участие в повседневности, был священник. Он имел особенные права в разных областях бытовой жизни общества: семейных отношениях, решении спорных вопросов, имущественных делах, в некоторых аспектах судебных обычаев и т.п. Также необходимо учитывать специфику историко-этнографического региона, который отличается, с одной стороны, устойчивым сохране-

нием архаичных, консервативных пережитков в народной культуре и духовных традициях, с другой — необходимостью немедленного сохранения и реконструкцией уже почти утраченной традиции в связи с переселением людей из зоны отчуждения и интенсивным разрушением материальной и духовной культуры. В статье на основании полевого этнографического материала, собранного на территории зоны отчуждения, а также научной литературы сделана попытка исследовать весомую роль православного духовенства в разных сферах общественной жизни, его роль в сохранении народных традиций.

Ключевые слова: священник, Чернобыльское Полесье, роль духовенства, церковь, народные традиции, общество.

J. S. Krykun

CLERGY'S ROLE IN CHORNOBYL POLISSYAN CULTURAL TRADITIONS PRESERVATION

In different periods of the rural community existence the clergy played an important role. The impact of the Orthodox Church has been always strong since olden times in Ukraine. Thus, religious festivals, church services, rituals, weddings, baptisms, burial customs were always of special importance in human life. The priest namely was a person in charge, who conducted all the ceremonies and played an important role in everyday life. He had special rights in different issues of everyday life of the society, like family relations, dispute solutions, questions on ownership, aspects of judicial practice etc. It is also necessary to take into account historical and ethnographic distinctive features of the region. On the one hand, it is characterized with archaic and conservative survivals in the folk culture and spiritual traditions. On the other hand, the almost lost its traditions need urgent conservation and reconstruction because of people's relocation from the Exclusion Zone and intensive material and spiritual culture destruction.

In the paper on the basis of field ethnographic material collected in the Exclusion Zone and non-fiction literature an attempt to explore the Orthodox clergy's important role in different spheres of social life as well as in the national traditions preservation has been done.

Keywords: priest, Chornobyl Polissya, clergy's role, church traditions, community.

Одержано 01.03.2016

Х. Ю. Чучман

РОДИННІ АРХІВИ ПОЛІЩУКІВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕПОХИ (на матеріалах наукових експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС)

На основі документів особового походження, які належали членам однієї родини, автор демонструє зв'язок документальної спадщини пересічних громадян з історичною епохою.

Ключові слова: документи особового походження, родинні архіви поліщуків, зона відчуження Чорнобильської АЕС, історична епоха.

У контексті завдання збереження культурної спадщини і відтворення історичного минулого Поліського краю перед науковцями Музею-архіву народної культури Українського Полісся постає проблема залучення до наукового обігу архівних документів, виявлених у зоні відчуження Чорнобильської АЕС. Загалом під час систематичних польових досліджень в уражених районах, які розпочалися з 1993 р. [Омеляшко, 2015, с. 308], виявлено 20 тис. документів. Це окремі документи установ і організацій, які діяли до Чорнобильської катастрофи на території теперішньої зони відчуження, та документи особового походження, які «утворилися впродовж життя і діяльності фізичної особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклались у їхніх особистих архівах» [Робота..., 2009, с. 5]. Останні належали безпосередньо громадянам і були виявлені у їхніх покинутих домівках. Саме різноманітні документи, виявлені у хатах колишніх мешканців покинутих сіл, складають більшість архівної спадщини зони відчуження.

Традиційно наукові праці та підручники з історичного джерелознавства головну увагу приділяють конкретним видам джерел або аналізують їх в цілому. Цей шлях обрали й дослідники документів на паперовій основі, виявлених у зоні відчуження. У дослідженнях

знайшли своє відображення проблема відбору документальних пам'яток в Чорнобильській зоні відчуження [Скрицька, 1999, с. 65], проблема видового різноманіття документів особового походження та характеристика таких груп документів, як етнографічні фотографії громадян [Чучман, 2013, с. 95—96], особисті виробничі щоденники [Чучман, 2015, с. 314—317], документи творчого характеру [Чучман, 2012, с. 187—198]. Кожен із цих видів документів розглядався як окреме історичне джерело. Разом з тим вже перші науковці-архівісти, які працювали у зоні відчуження, звернули увагу на те, що документи, виявлені в деяких хатах, можна розглядати як цілісний комплекс, умовно названий в архівознавстві й документознавстві родинними архівами. Такі комплекси документів на паперовій основі належали не лише одній людині чи кільком членам сім'ї, а представникам різних поколінь однієї родини.

Сучасні науковці відзначають, що родинні архіви, до яких входять різні види джерел, нечасто потрапляють в поле зору дослідників. Цьому є різні причини. Зокрема у методичній літературі з рекомендаціями щодо відбору документів особового походження до Національного архівного фонду вирішальним критерієм названо значення особи (фондоутворювача) у житті суспільства. За цією характеристикою цінність документів, утворених фізичною особою, визначається ступенем її впливу на розвиток суспільства. Відповідно цінними вважаються документи, які належали видатним, визначним та відомим особам [Робота..., 2009, с. 10].

Наступною причиною вважаємо надмірну ідеологізацію історичної науки, яка призвела до її схематизації. Багато хто пам'ятає, як вивчення

історії минулої радянської доби будувалося на цитуванні праць комуністичних ідеологів та програмних документах партійних з'їздів, пересічні громадяни розглядалися як безлікі народні маси. На даному суспільному етапі розвитку демократичних процесів у нашій країні в історичній науці зріс інтерес до дослідження повсякденного життя громадян. Це значно актуалізує вивчення документів особового походження.

Тому ставимо перед собою завдання на прикладі конкретного родинного архіву з'ясувати, як відобразилась історична епоха на житті пересічних громадян, і продемонструвати потенціал родинних архівів колишніх мешканців зони відчуження як комплексного історичного джерела з історії Чорнобильського Полісся.

Комплекси документів, які умовно можна назвати родинними архівами, виявлені у багатьох селах зони відчуження. Вони нараховують від кількох десятків до кількох сотень документів, які належали представникам різних поколінь однієї родини. Це фотографії, офіційні особисті документи (свідоцтва про народження і смерть, паспорти, метрики, профспілкові, комсомольські квитки, трудові книжки, атестати, військові білети), листи, листівки, квитанції, страхові та платіжні зобов'язання тощо. Наприклад: знайдений у 2005 р. родинний архів подружжя вчителів із с. Черевач — нараховує 102 документа. Серед них: 84 фото, у т. ч. 1940—1950-х рр., санаторно-курортна книжка, народні рецепти лікування від різних хвороб, лікарські рецепти, листи, поштова листівка, почесні грамоти за трудову діяльність, нотатник з піснями.

Архів родини Качанових-Орлових, виявлений 2007 р. у с. Замошніа, нараховує 177 документів. Серед них особисті документи першої половини ХХ ст. (посвідчення особи 1933 р., 1939 р. — 2, свідоцтво про народження 1930-х рр. — 1, паспорт 1940-х рр. — 1), 50 фото, більшість з яких пошкоджені, атестат, листи (у т.ч. в прокуратуру), свідоцтво про розірвання шлюбу, патріарший дозвіл на відспівування самогубця.

При знайомстві з документами можна дізнатися про професії їхніх власників, родинні зв'язки між ними, участь у громадському житті, ставлення до суспільних процесів, творчі нахили і мистецькі вподобання, рівень освіти і економічний рівень життя родини.

Одним з найбільших родинних архівів із зони відчуження є комплекс документів на паперовій основі, виявлений експедицією 2004 р. у с. Іллінці Чорнобильського р-ну, в хаті, де проживала родина Ю. Дорофея.

Цей родинний архів нараховує понад дві з половиною сотні документів різного ступеня інформативності. Серед них десятки квитанцій, платіжних повідомлень, зобов'язань та страхових свідоцтв радянської доби. Більш як три десятки фотографій, 4 листи, 1 замовляння, 2 розрахункові книжки, комсомольський і

профспілковий квиток, депутатський квиток, посвідка про народження, пенсійне посвідчення, довідки й інші документи.

Вражає часовий діапазон документів, які зберігалися у цій родині. Найдавнішим і одним з найцікавіших документів є «Запродажная записка», яка підтверджує право власності на будинок найстаршого із відомих нам членів роду — Дорофея Михайловича, який народився в кінці ХІХ ст. У цьому документі, датованому 22 грудня 1919 р., засвідчено операцію купівлі-продажу будинку. Дослівно йдеться про те, що «*Моисей Великович Ткачевский запродавал своему односельцу Дорофею Михайлову Ющенку*» свій власний дерев'яний будинок з коридорами і кладовкою і при ньому «*стобку, заборы, сарай и пр. за сумму в тридцать пять тысяч рублей*». Далі в документі зазначені зобов'язання обох сторін, а саме: покупець мав доправити у Чорнобиль з Іллінців дрова і шалівки, які належали продавцеві. Крім цього у розписці зазначалося, що все рухоме майно, в тому числі домашнє начиння, будучи власністю продавця, залишалось на зберігання новому господарю будинку. У цій «запродажній записці» було прописано порядок (форму) оплати покупцем визначеної вартості будинку на суму 35 тис. крб. З них 19 тис. крб. покупець мав заплатити готівкою в момент укладення угоди, крім цього ще дати тільки корову і віз сіна замість 11 тис. крб., що разом становило 30 тис. крб. Решту грошей на суму 5 тис. крб., дрова і шалівку покупець мав заплатити й завести не пізніше 1 лютого 1920 р. У цій розписці було прописано штрафні санкції на 12 тис. крб. у разі прострочення остаточного розрахунку.

«Запродажна» була завірена родиною продавця та жителями с. Іллінці, включно із Іллінським сільським старостою Максимом Шопаренком. Причому поряд з підписами бачимо відбитки пальців, що свідчить про неписьменність окремих селян, у той час як самі цитовані тексти, 1919 та 1921 рр., укладені дуже грамотно.

В архіві зберігся ще один документ, який свідчить про виконання взаємних зобов'язань продавця і покупця даної будівлі на тлі історичних перипетій 1920-х рр. Це «Удостоверение № 143» видане Іллінською сільською судовою комісією 4 листопада 1921 р. Цим документом Іллінська судова комісія підтверджує правомочність користування садибою покупцем і відсутність з його боку дій самозахоплення. У зв'язку з цими обставинами комісія визнала право володіння вказаною садибою за «товаришем» Ю-м.

Про персональний склад багатодітної сім'ї свідчить ряд документів, зокрема довідки про медичний огляд дітей Дорофея у 1935 р., з приблизним визначенням їхнього віку. При цьому на той час його дочці Катерині вже виповнився 21 рік, а дочці Марії — 12 років.

Складна політична ситуація і часті зміни репресивного керівництва в Україні знайшли своє відображення навіть у таких документах, як зобов'язання на постачання державі сільськогосподарських продуктів. Якщо аналізувати виявлені зобов'язання хронологічно, то можна побачити, що у 1937 р. Іллінський колгосп носив ім'я Павла Постишева, радянського партійного діяча, 2-го секретаря ЦК КП(б)У з січня 1933 р. по березень 1937 р., який одночасно був секретарем ЦК ВКП(б) і який ініціював і підтримував політичні репресії проти колишніх діячів українського національного руху. У лютому 1938 р. П. Постишев був заарештований, а 1939 р. страчений [ЕІУ, т. 8, 2011, с. 438].

Як свідчать виявлені «зобов'язання», у 1939 р. колгосп с. Іллінці вже носив ім'я Л. Кагановича. Цей партієць, родом з Полісся із с. Кабани (згодом с. Діброва Поліського р-ну.), у 1938 р. був призначений заступником голови Раднаркому СРСР [ЕІУ, т. 4, с. 14].

Цікаво, що сільськогосподарській артілі у с. Іллінці ім'я Л. Кагановича присвоювали двічі. Доказом цього є ті ж самі «зобов'язання», в яких за 1946 і 1947 рр. значиться Іллінецький колгосп імені «12-річчя Жовтня», а в «зобов'язаннях», датованих 1952 та 1954 рр., знову бачимо ім'я цього радянського партійного діяча, який у березні 1947 р. був призначений першим секретарем ЦК КП(б)У [ЕІУ, т. 4, с. 15]. В кінці 1957 р. ім'я Л. Кагановича у назві Іллінецького колгоспу було замінено на «Колгосп імені ХХ партз'їзду» [АВ ІРДА, ф. № 143, оп. № 1, спр. 23, с. 30 зв., 48].

Окремі, виявлені у даному родинному архіві, документи ламають поширені стереотипи. Як наприклад, уявлення про абсолютне і постійне безоплатне навчання у радянській школі. Про існування платного навчання, зокрема у передвоєнний час, свідчить квитанція № 82 від 4 лютого 1941 р., видана Ю. Дорофіїв Іллінецькою середньою школою. У ній йдеться про суму 75 крб., яка була ним сплачена за навчання у 8-у класі в 2-у півріччя 1940/41 навчального року його дочки Варі. І справді, з жовтня 1940 р. по травень 1956 р. була встановлена плата за навчання у старших класах шкіл і у вишах. Ця постанова діяла по травень 1956 р. [Березівська, 2013, с. 60—61].

Із серпня 1941 р. по листопад 1943 р. Чорнобиль був під німецько-фашистською окупацією [ПМС, 1971, с. 714]. Села Чорнобильщини, як і вся Київська область, входили до райхскомісаріату Україна. Як бачимо з наступних документів, у період фашистської окупації родина Дорофіїв залишалася в Іллінцях.

Про період фашистської окупації с. Іллінці інформують кілька документів із цього родинного архіву. Це зокрема «Попередження» окупаційної влади, конкретно, Хабнівського гебітс-

комісаріату (Відділ харчування та сільського господарства), датоване 20 квітня 1943 р. і адресоване селянинові Ю. Дорошкові. У цьому документі йдеться про борг його господарства по здачі державі 220 літрів стандартного молока і повинність здати державі у другому кварталі 1943 р. 150 літрів молока пересічної жирності. Адресат отримав попередження, що в разі невиконання зобов'язання по здачі молока (для цього він має щодня здавати не менше трьох літрів) його персонально буде покарано, а корова буде конфіскована. До речі, сам документ надрукований типографським способом і заповнений українською мовою.

Репресивні порядки фашистського окупаційного режиму не оминули домівку родини Дорошка. Про це свідчить «Тимчасова посвідка», видана Ю. Дорошкові 27 листопада 194[...]. р. з відбитком пальця її власника, підписана райшефом і гебітскомісаром, і фотографія двох чоловіків-остарбайтерів. На відміну від «посвідки», яка є рідкісним документом серед знайдених у зоні відчуження, фотографії остарбайтерів були виявлені науковцями у багатьох хатах покинутих сіл. На звороті фото — дарчий напис, який цитуємо мовою оригіналу: *«На доброю долгою пам'ятю своїй землячці Варі от твого земляка Васи під час тяжолой жизни у Німечинні»*. Імовірно, Варі, як і багатьом її землякам, довелося побувати на примусових роботах.

Мало покращилось життя цієї сім'ї й після перемоги над фашистами — про це свідчить лист Ю. Дорофіїв від 18 квітня 1949 р., з якого видно, що він перебуває далеко від родини, про яку турбується, причому не із своєї волі, бо отримавши листа від дружини, як сам пише, *«горко заплакав»*.

Відсутність глави сім'ї підтверджується й державними зобов'язаннями, які у 1949, 1953 рр. виписані на його дружину Тетяну. Про повернення господаря до рідної домівки свідчить платіжне повідомлення за 1962 р., в якому знову бачимо ім'я Дорошка.

Глава родини мав кількох синів, дочок Катерину, Варвару й Марію. У 1965 р., як видно із запису в пенсійному посвідченні, йому було призначено довічну пенсію у розмірі 12 крб. На той час це була мінімальна пенсія [Янковська, 2012, с. 137], не дивно, що дочка й онуки, як свідчить листування, висилали йому гроші на свята.

Завдяки документам різного ступеня цінності, які взаємодоповнюють один одного, перед нами постають історії багатьох родів поліщуків.

Можуть звучати заперечення у доцільності звернення до подібного роду джерел, оскільки вони не відкривають нових історичних фактів і зафіксовані в них події, вже відомі науковцям. Проте важко переоцінити значення подібних

джерел для популяризації історії серед пересічних громадян, учнів, студентів, яким важко сприймати історію на віру за підручниками із сухим, безликим фактажем. Олюднення історії робить її ближчою і зрозумілою.

У селах зони відчуження архівісти виявляють документи, які збереглися випадково: їх не забрали з собою під час відселення. Зазвичай люди знищують непотрібні документи, або вони зазнають впливу зовнішнього середовища. Саме тому цілісні комплекси документів, такі як названі вище родинні архіви, у зв'язку з хронологічною послідовністю та логічною завершенистю зафіксованої в них інформації, для майбутніх досліджень мають особливо важливе значення. Крім цього, важливість даних комплексів документів полягає в їхній унікальності як джерела з історії життя рядових громадян, яких зачепили всі перипетії радянської доби. Цінність ця ще більше зростатиме з перебігом часу.

АВ ІРДА, ф. № 143, оп. № 1, спр. 23.

Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х — перша половина 50-х рр. XX століття) // Освіта та педагогічна наука. — Луганськ, 2013. — № 4(159). — С. 60—61.

ЕІУ: У 10 т. — К., 2007. — Т. 4. — 528 с.

ЕІУ: У 10 т. — К., 2011. — Т. 8. — 520 с.

ІМС: У 26 т.: Київська обл. — К., 1971. — 790 с.

Омеляшко Р. А. Засади формування Чорнобильського науково-інформаційного фонду культурної спадщини // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7—9 квітня 2015 р. Національний авіаційний університет. — К., 2015. — С. 306—309.

Робота з документами особового походження. Методичний посібник / Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. — К., 2009. — 284 с.

Скрицька Л. Чи потрібні Україні «радіоактивні» архіви? (До проблеми виявлення і відбору документальних пам'яток у Чорнобильській зоні відчуження) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1999. — Т. 4. — С. 64—70.

Чучман Х. Ю. Зразки «наївної літератури» із зони відчуження // КС. — 2012. — № 5—6 (407). — С. 187—198.

Чучман Х. Ю. Особисті «виробничі» щоденники сільських жителів Полісся як історичний документ (на матеріалах експедицій у зону відчуження Чорнобильської АЕС // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7—9 квітня 2015 р. Національний авіаційний університет. — К., 2015. — С. 314—317.

Чучман Х. Ю. Родинні фотографії поліщуків як джерело етнографічної інформації (за матеріалами історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф до зони відчуження) // Народознавчі студії пам'яті В. Т. Скурлатівського : Зб. наук. праць. Київ, 24—25 жовтня 2013 р. — К., 2013. — С. 95—103.

Янковська О. Реформи УРСР у соціальній сфері в середині XX ст.: пенсійне забезпечення (до 55-річчя пенсійної реформи) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : Зб. ст. — К., 2012. — Вип. 17. — С. 123—140.

К. Ю. Чучман

СЕМЕЙНЫЕ АРХИВЫ ПОЛЕЩУКОВ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ (по материалам научных экспедиций в зону отчуждения Чернобыльской АЭС)

Исходя из задач сохранения культурного наследия и воссоздания исторического прошлого Полесья, перед исследователями стоит проблема привлечения в научный оборот архивных документов, обнаруженных в зоне отчуждения Чернобыльской АЭС. Это документы учреждений и организаций, действовавших на пораженной территории до Чернобыльской трагедии, и документы личного происхождения, принадлежавшие гражданам и обнаруженные в их оставленных жилищах. Последние количественно составляют большую часть архивного наследия зоны отчуждения.

Документы, обнаруженные в некоторых домах, можно рассматривать как целостные комплексы документов, которые в архивоведении и документоведении имеют условное название семейных архивов. Такие комплексы документов принадлежали не просто одному человеку или нескольким членам семьи, а представителям разных поколений одного рода.

Используя конкретные примеры, автор прослеживает количественный и видовой состав документов личного происхождения, из которых состоят отдельные семейные архивы бывших жителей зоны отчуждения. В документах, хранившихся из поколения в поколение в одном полесском роду, отразились такие периоды одной исторической эпохи, как становление советской власти, колхозное строительство, немецко-фашистская оккупация, послевоенные экономические трудности.

Анализируя документы одной семьи, которые соответствуют переломным этапам в развитии общества, автор демонстрирует многоаспектное содержание семейных архивов жителей Полесья как комплексного исторического источника по изучению повседневности.

Ключевые слова: документы личного происхождения, семейные архивы полещуков, зона отчуждения Чернобыльской АЭС, историческая эпоха.

К. Y. Chuchman

FAMILY ARCHIVES OF THE POLISSYAN LOCALS AS REFLECTION OF THE EPOCH (based on materials of scientific expeditions to Chornobyl NPP exclusion zone)

Scientists should involve archival documents from Chornobyl NPP Exclusion Zone to save cultural heritage and reconstruct historical past of Polissya. Those

are documents of institutions and organizations functioning on Chernobyl nuclear disaster Exclusion Zone territory and private documents found in the abandoned dwellings. Last-mentioned documents constitute most of the archival heritage from the Zone.

Papers found in some houses can be considered as complete sets of documents, which conventionally are named «family archives» in archives and document science. Such documentary complexes not only belonged to definite person or few family members, but also representatives of different generations of the family.

With specific examples the author tracks amount and types of private documents, which contains particular family archive of the Exclusion Zone ex-residents.

The documents from one Polissyan dwelling inherited from generation to generation of the same family, reflected such historical periods, as the Soviet power establishment, collectivization of agriculture, Nazi occupation and post-war economic difficulties.

Analyzing documents of the family that passed crucial stages of the society development, the author demonstrates multiaspect contents of the Polissyan family archives as complex historical source to study everyday life.

Keywords: private documents, home Polissyan archives, Chornobyl NPP Exclusion Zone, historical epoch

Одержано 20.02.2016

НАШІ АВТОРИ

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

БОРИСОВ Артем Вадимович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

БРЕЯК Олена Вікторівна — завідувач відділу Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини Управління культури, національностей та релігій Київської обласної державної адміністрації

ВАСЯНОВИЧ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, заступник директора Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — кандидат історичних наук, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

ГІЛЕВИЧ Ігор Ярославович — кандидат історичних наук, асистент Львівського національного університету імені Івана Франка

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна — аспірант Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

ЖУРУХІНА Олена Юріївна — молодший науковий співробітник ДП «Центр археології Києва НАН України», завідувач відділу Музею історії Десятинної церкви

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту археології НАН України

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КОВАЛЬЧУК Надія Анатоліївна — кандидат історичних наук, учений секретар Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

КОНДРАТЮК Олена Володимирівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

КРИКУН Юлія Сергіївна — кандидат історичних наук, завідувач відділу Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

ЛЮТА Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, заступник генерального директора Музею історії м. Києва

МАНІГДА Ольга Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу Інституту археології НАН України

МИШАНИЧ Ярослав Олексійович — кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, старший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу Інституту археології НАН України

ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

ОНОГДА Олена Вікторівна — кандидат історичних наук, учений секретар Національного музею історії України

ПАВИЛАН Клаудія — магістр архівістики і управління документацією Університету Ніколи Коперніка в Торуні (Польща)

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — завідувач сектору Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

ПЄЧНІКОВ Володимир Степанович — краєзнавець, завідувач сектору Департаменту вибухотехнічної служби Національної поліції України

ПОЧИНОК Ельвіра Юріївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

СЄРОВ Олег Валентинович — магістр державного управління, головний спеціаліст Управління фундаментальних і прикладних досліджень Національної академії державного управління при Президентові України

СОРОКУН Андрій Анатолійович — науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

СТАРОДУБ Олексій Володимирович — провідний редактор Білоцерківської міської централізованої бібліотечної системи, старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — старший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

ЦИПИШЕВ Сергій Іванович — завідувач відділу Музею народної архітектури та побуту у Львові

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович — науковий співробітник Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

ЧУЧМАН Христина Юліанівна — старший науковий співробітник Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара»; старший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Мови

алб.	— албанська	нім.	— німецька
авест.	— авестійська	н.-луж.	— нижньолужицька
анг.	— англійська	н.-серб.	— новосербська
афг.	— афганська	осет.	— осетинська
балт.	— балтська	перс.	— перська
біл.	— білоруська	полаб.	— полабська
болг.	— болгарська	пол.	— польська
вепс.	— вепська	прасл.	— праслов'янська
вірм.	— вірменська	рос.	— російська
в.-луж.	— верхньолужицька	рум.	— румунська
гїл.	— гїлянська	санскр.	— санскрит
гол.	— голландська	серб.	— сербська
гот.	— готська	сканд.	— скандинавська
гр.	— грецька	слвц.	— словацька
д.-інд.	— давньоіндійська	словен.	— словенська
д.-ісл.	— давньоісландська	ст.-серб.	— старосербська
д.-герм.	— давньогерманська	тал.	— талиська
д.-в.-нім.	— давньовізантійська	угор.	— угорська
іран.	— іранська	укр.	— українська
італ.	— італійська	фін.	— фінська
кашуб.	— кашубська	фр.	— французька
кімр.	— кімрська	хорв.	— хорватська
курд.	— курдська	хорут.	— хорутанська
лат.	— латинська	чеш.	— чеська
латиськ.	— латиська	чорног.	— чорногорська
лит.	— литовська	ц.-сл.	— церковнослов'янська
макед.	— македонська	ест.	— естонська
мар.	— марійська	ягн.	— ягнобська
морд.	— мордовська		

Пам'ятки писемності

КПП	— Києво-Печерський патерик	Тр.	— Троїцький список Руської
РП	— Руська Правда		Правди
Кар.	— Карамзінський список	Усп. зб.	— Успенський збірник
	Руської Правди		

Літописи

Воскрес.	— Воскресенський літопис
ІЛ	— Іпатіївський літопис
Хлебн.	— Хлебніковський список Іпатіївського літопису
Пог.	— Погодінський список Іпатіївського літопису
Єрмол.	— Єрмолаївський список Іпатіївського літопису
Львівськ.	— Львівський літопис
Літ. Авр.	— Літопис Аврамки
ЛЛ	— Лаврентіївський літопис
ЛПС	— Літописець Переяславля-Суздальського
Никон.	— Никонівський літопис
НПЛ	— Новгородський перший літопис
Акад.	— Академічний список Новгородського першого літопису
Коміс.	— Комісійний список Новгородського першого літопису
Синод.	— Синодальний список Новгородського першого літопису
Толст.	— Толстовський список Новгородського першого літопису
Новг. 4	— Новгородський четвертий літопис
Новг. 5	— Новгородський п'ятий літопис
ПМЛ	— Повість минулих літ
Радз.	— Радзивилівський літопис
Соф. 1	— Софійський перший літопис
Типогр.	— Типографський літопис
Тверськ.	— Тверський літопис
АА ДНЦЗСТК	— аудіоархів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
АВ ІРДА	— Архівний відділ Іванківської райдержадміністрації Київської області
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АН	— Архів Інституту народознавства НАН України
АК	— аудіокасета
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
Архив ЮЗР	— Архив Юго-Западной России
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АФ	— аудіофайл цифровий
ВКЛ	— Велике князівство Литовське
ВСИПЭАИ	— Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований
ВУАН	— Всеукраїнська академія наук
ДАЗВ	— Державне агентство України з управління зоною відчуження
Держархів Київської обл.	— Державний архів Київської області
ДНЦЗСТК	— Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
ЕІУ	— Енциклопедія історії України
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка
ИА РАН	— Институт археологии Российской академии наук
ІА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури України
ІМС	— Історія міст і сіл Української РСР
ІР НБУВ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

КДПУ	— Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
КС	— Киевская старина (1882—1906), Київська старовина
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МАБ	— Матэрыялы па археалогіі Беларусі
МАР	— Материалы по археологии России
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
На УКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НЗ	— Народознавчі зошити
НЗУІ	— Наукові записки з української історії
НМІУ	— Національний музей історії України
НТЕ	— Народна творчість та етнографія
ОСБДКНП	— Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья
ПМК	— Полесье. Материальная культура
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РА	— Российская археология
РА ДНЦЗКСТК	— Рукописний архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
РГАДА	— Российский государственный архив древних актов
РГИА	— Российский государственный исторический архив
РСЧА	— Робітничо-селянська Червона армія
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СОРЯС	— Собрание отдела русского языка и словесности Императорской академии наук
ТҚДА	— Труды Киевской духовной академии
УІЖ	— Український історичний журнал
Фонди БКМ НДМ	— Фонди Білоцерківського краєзнавчого музею. Науково-допоміжні матеріали
ЦДАВО України	— Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІАК України	— Центральний Державний історичний архів України у м. Києві
ЦДІАЛ України	— Центральний державний історичний архів України у м. Львові
ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца
ЧОИДР	— Чтения в Императорском обществе истории древностей Российских при Московском университете
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
APR	— Archiwum Potockich z Radzyna
LVIA	— Lietuvos valstybės istorijos archyvas
PA	— Pamiętki archeologiczne
PL 35	— Archiwum Państwowe w Lublinie
PSB	— Polski Słownik Biograficzny

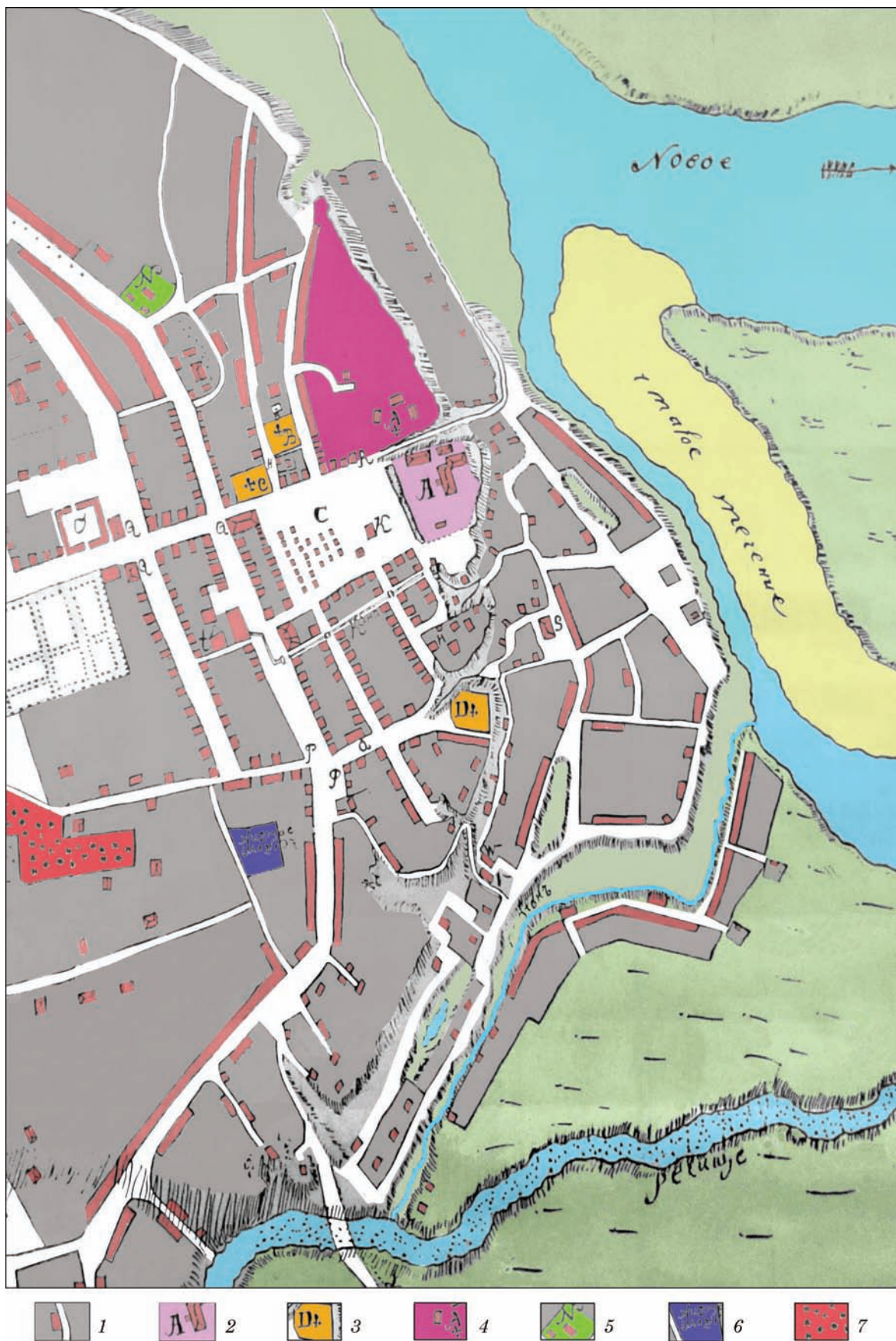

Рис. 9. План Чорнобиля кінця XVIII ст. (кольорова версія автора): 1 — вулична сітка з будівлями; 2 — маєток Ходкевичів на місці замку; 3 — садиби церков; 4 — територія кляштору домініканців; 5 — подвір'я митниці; 6 — єврейське кладовище; 7 — курганний могильник (?)

До статті Н. А. Ковальчук «Обряд «Проводи русалок» на північному сході Правобережного Полісся...

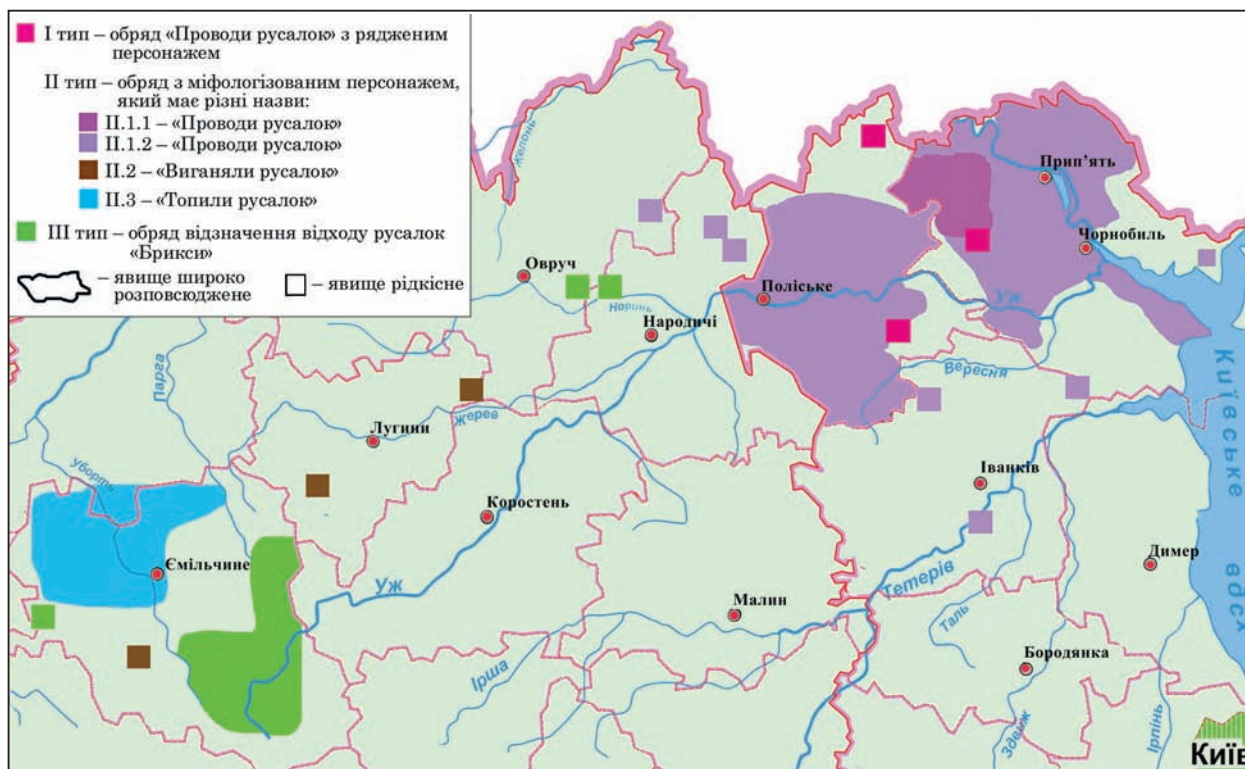

Рис. 1. Поширення обрядів, приурочених до останнього дня «Русального тижня»

До статті С. В. Переверзева «Дослідження літописного Чорнобиля»

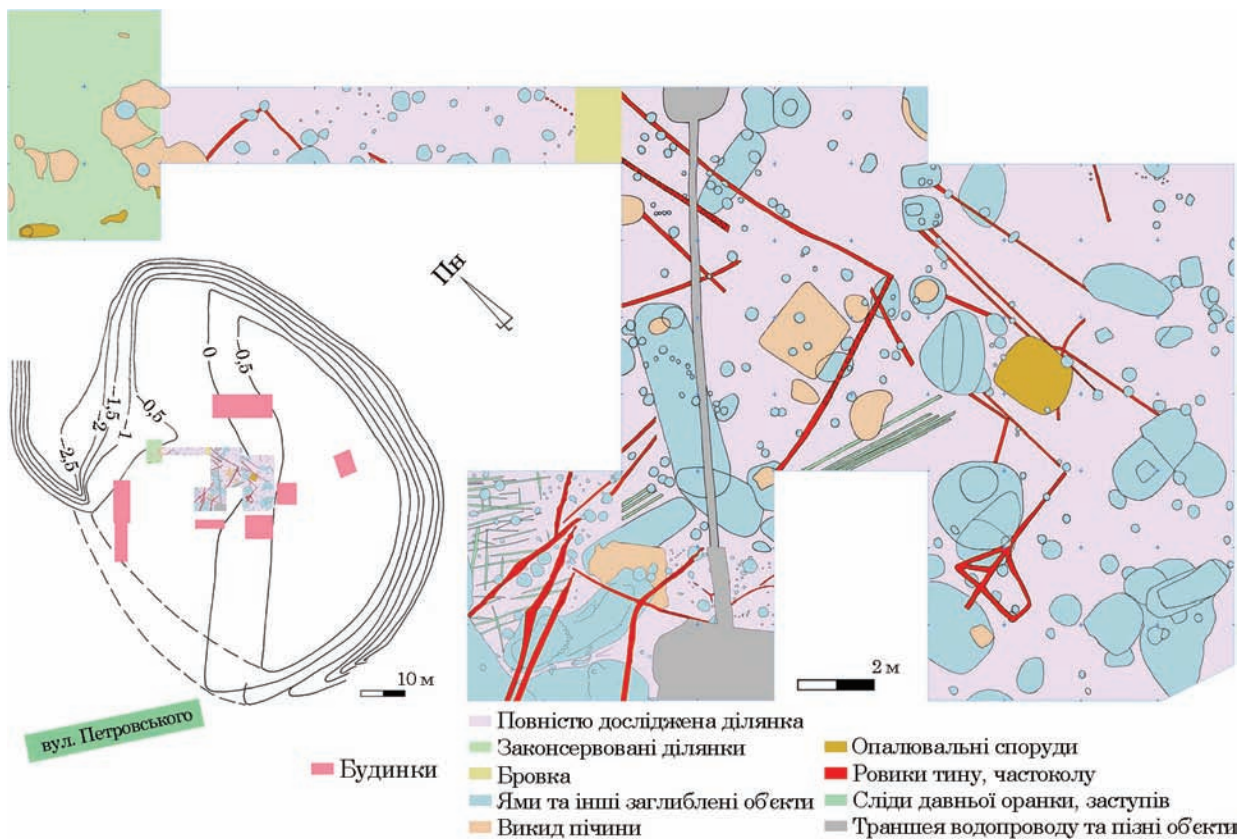

Рис. 6. Загальний план розкопу 2004—2015 рр.

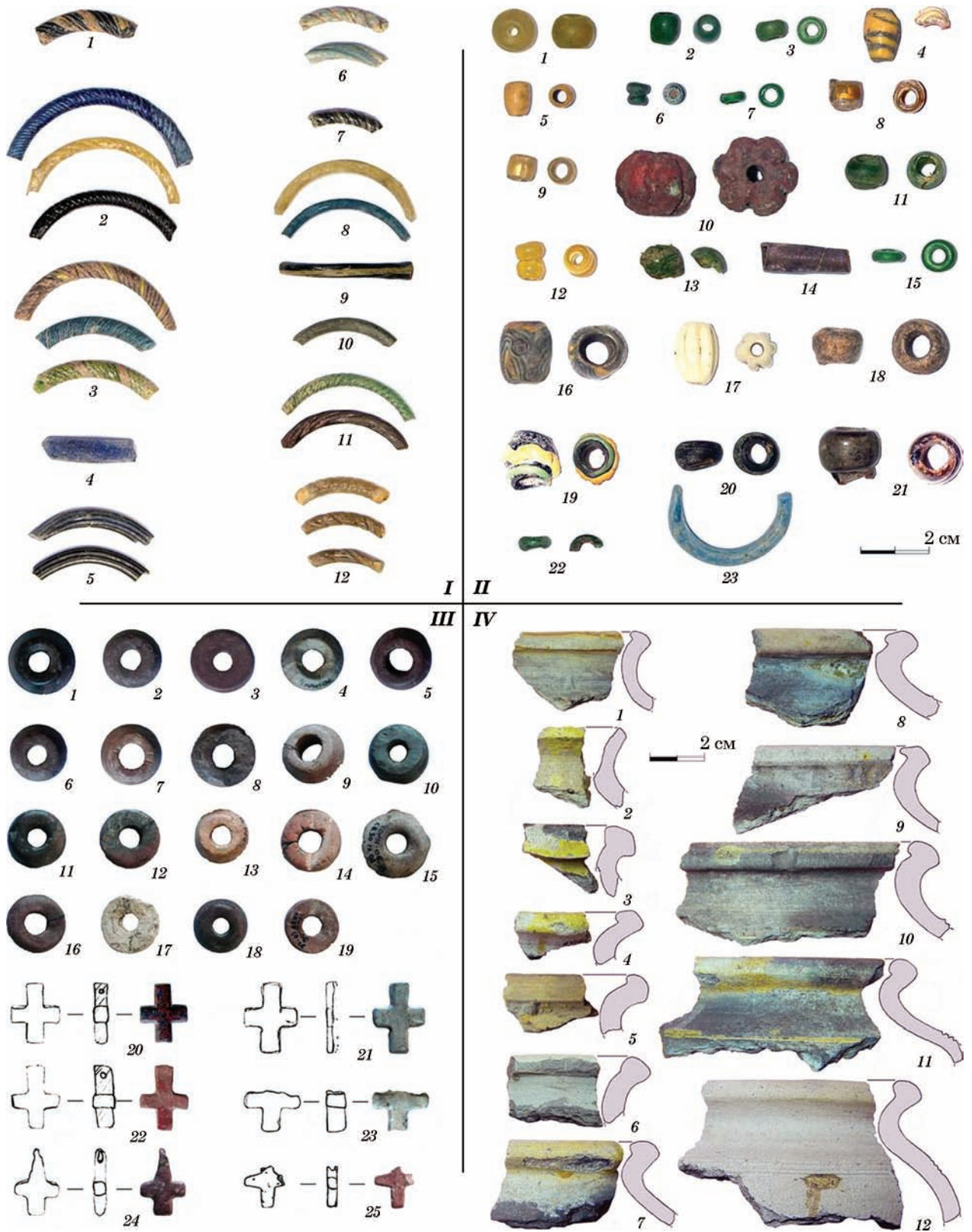

Рис. 7. Матеріали з розкопів: 2004—2008 рр.: I — скляні браслети; II — намистини та каблучка; III — прясла й хрестики з овруцького пірофілітового сланцю; 2013 р.: IV — керамічні вироби з поливою

Рис. 6. Матеріали зі споруд кінця XII — середини XIII ст. в урочищі Монастирище: 1 — фрагмент світильника з поливою; 2 — енколпійон; 3 — гребінець; 4 — пряжка; 5 — фрагменти скляних браслетів; 6 — горло глечика з поливою; 7 — кришка; 8 — світильник (1, 4, 7, 8 — споруда 5; 2, 3 — споруда 3; 5 — культурний шар та споруди; 6 — споруда 4)

I

II

Кидання жереба, Радзивилівський літопис (I); типи давньоруських нешахових гральних фігурок (II): 1—3, 6—10, 15 — народів; 4, 5, 11, 16, 23 — гральні кістки; 12—14, 17—22, 24—28 — тавлії (1, 6 — Лучеськ; 2 — Стара Русса; 3—5 — Булгар; 8—15, 26 — Київ; 16—20 — Чернігів; 23—25, 27, 28 — Шестовиця)

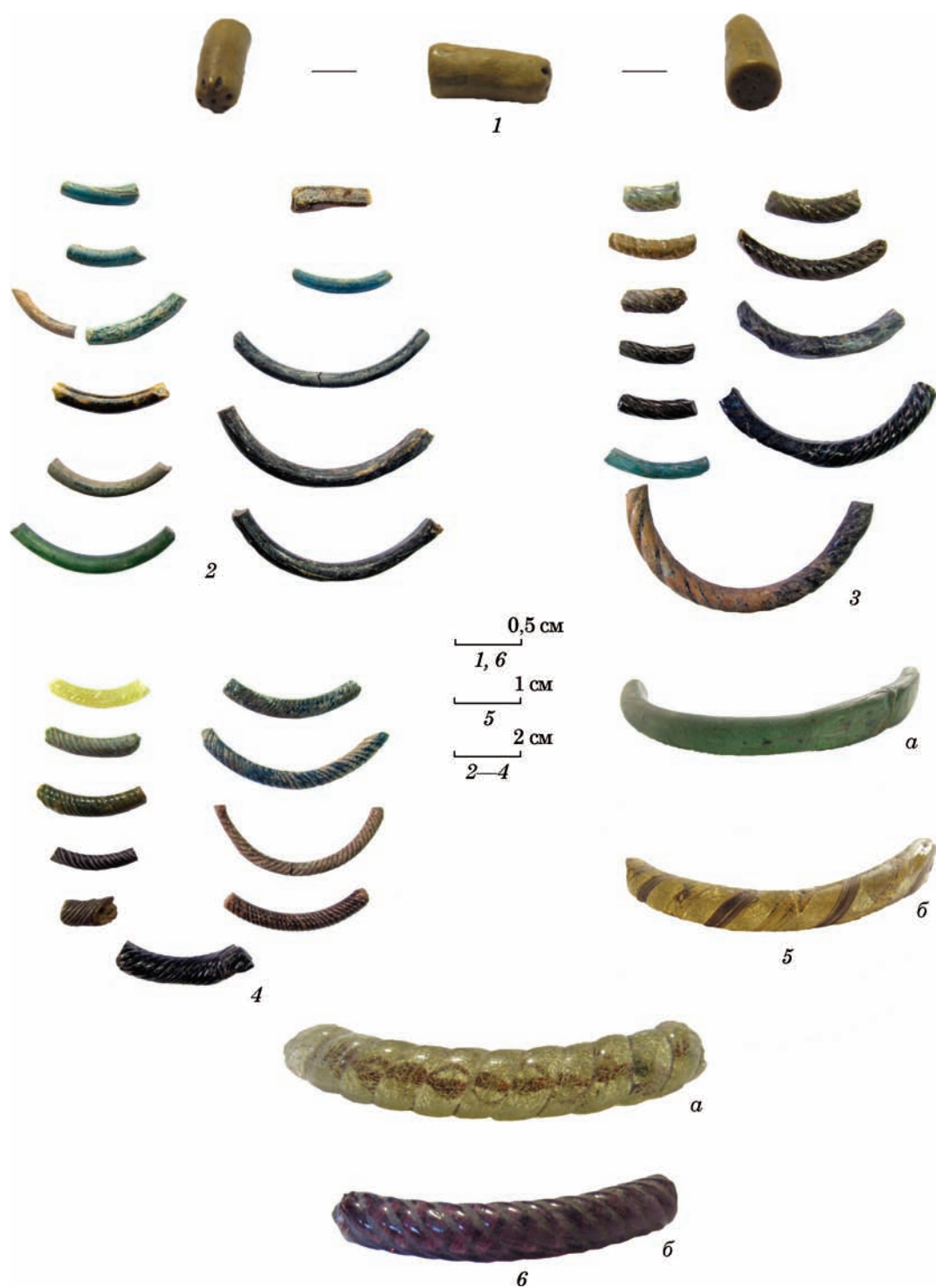

Рис. 1. Скляні вироби: 1 — кришечка флакона (?); 2—6 — браслети (2 — круглі гладкі; 3 — кручені; 4 — дрібнокручені; 5 — круглий гладкий (а) та перевитий (б); 6 — кручений із подвійною спіраллю (а) та дрібнокручений (б))

До статті О. Ю. Журухіної «Вироби зі скла з розкопок давнього Чорнобиля»

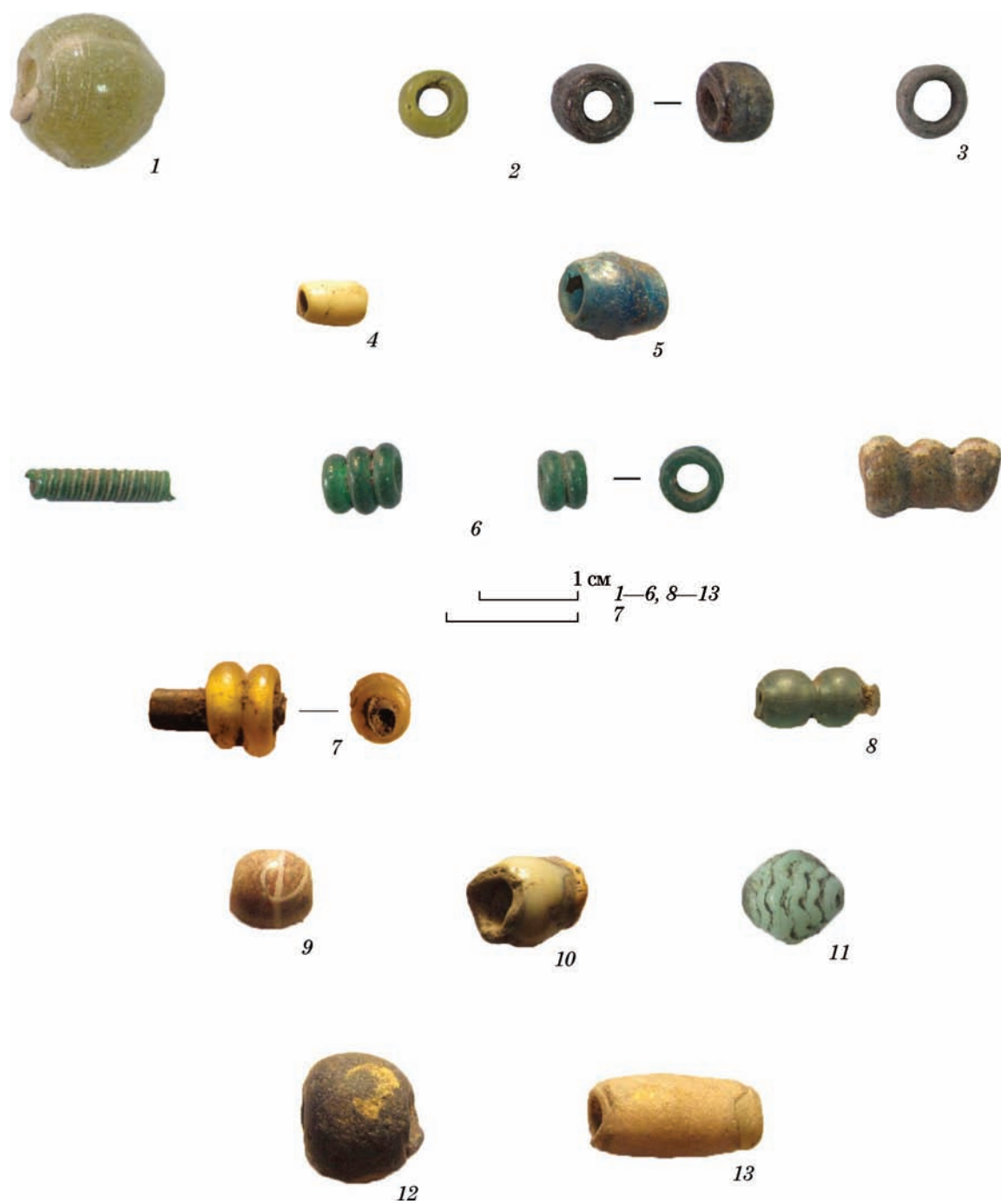

Рис. 2. Скляні намистини: 1—7 — монохромні; 8—12 — поліхромні; 13 — з металевою фольгою

До статті М. О. Гунь, О. В. Оногди, Л. В. Чміль «Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині»

Рис. 8. Фрагменти полив'яного посуду з поселення Ходосівка-Рославське (1—5) та Іванків-3 (6—9)

Рис. 5. Матеріали з гутища Гута-Оцитель, фрагменти: тиглів: 1 — вінця; 2 — денця з інкрустаціями скломаси різних відтінків; 3 — денця; скляних матеріалів: 4 — злитків скломаси; 5 — виробів; 6 — оплавлені вироби й відходи виробництва (краплі, стрічки)

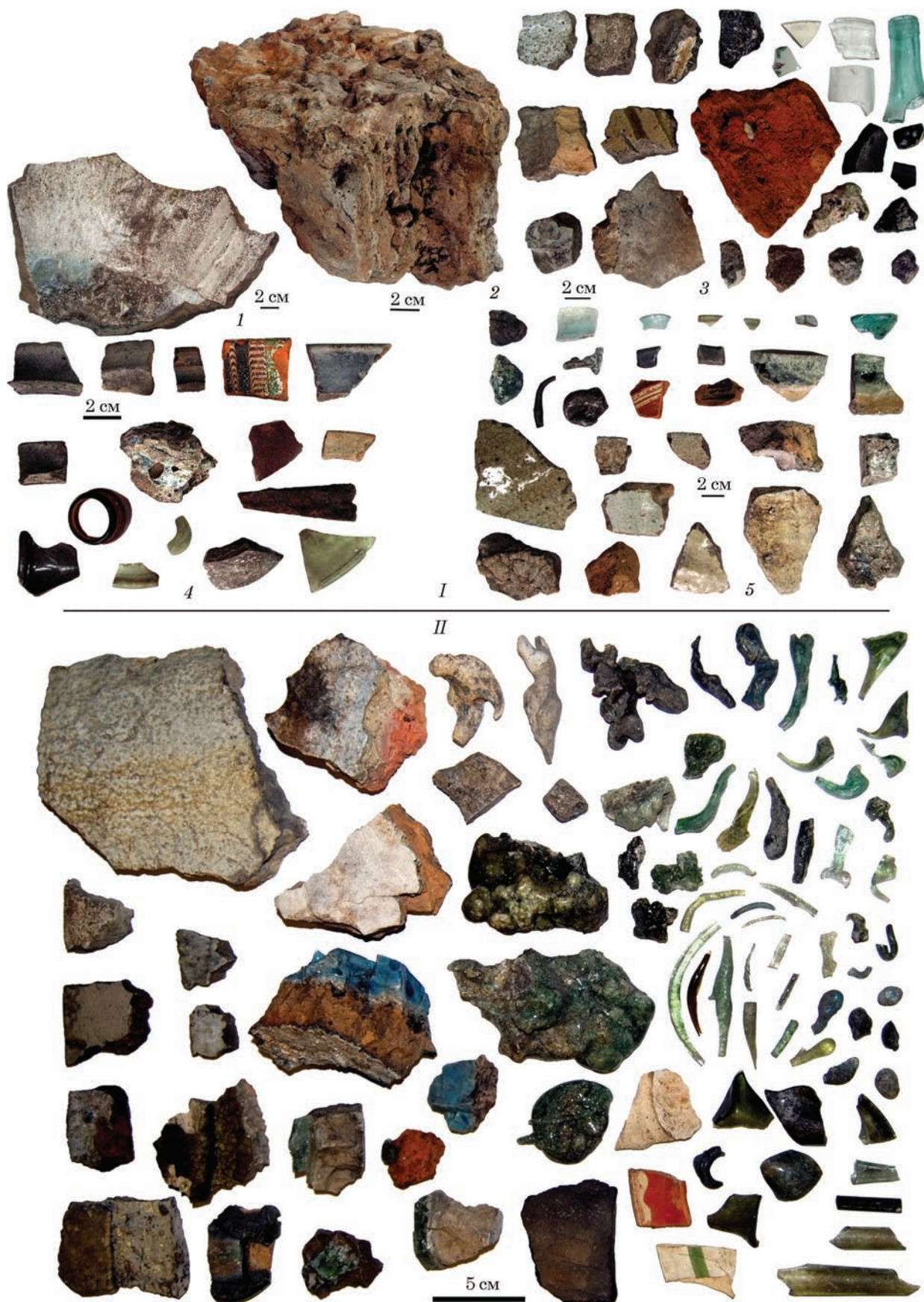

Рис. 6. Матеріали з гутищ: I — Гута-Ханівська (1 — фрагмент тигля; 2 — фрагмент конструкції печі; 3 — матеріали з шурфу 1; 4 — підйомний матеріал з поселення; 5 — підйомний матеріал з території вирубки); II — Гута-Тальська

Рис. 7. Культові споруди Київського Полісся: 1 — руїни церкви Замошенського Ікони Казанської Божої Матері жіночого монастиря 1914 р. (фото А. А. Сорокуна); 2 — Воздвиженська церква с. Любимівка 1859 р.; 3 — Михайлівська церква с. Красно 1905 р.; 4 — церква на честь Різдва Пресвятої Богородиці у с. Вовчків; 5 — церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Мусійки 1907 р. (фото 2007 р.); 6 — церква Олександра Невського у с. Феневичі 1902 р.; 7 — церква Іоанна Богослова у с. Сидоровичі (фото 2007 р.); 8 — церква Різдва Христового у с. Болячів Житомирської обл. 1908 р.

Рис. 8. Культові споруди Київського Полісся: 1 — димерська церква Свв. Козьми і Даміана 1754 р.; 2 — церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Ладижичі 1742 р. Акварель зі збірки Імператорської археологічної комісії кінця XIX ст.; 3 — Миколаївська церква у с. Горностайпіль 1778 р.; 4 — церква Різдва Христового у с. Болячів Житомирської обл. 1794 р.; 5 — ікона «Спас Чорнобильський»